

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

146951

KAÇAR HANEDANI (1795-1925)
(DOKTORA TEZİ)

Yılmaz KARADENİZ
(9734)

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mesut AYDIN

MALATYA – 2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,
İş bu çalışma jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak
kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Salim CÖHCE

Üye: Doç. Dr. Mesut AYDIN

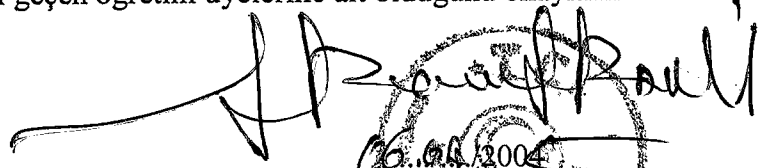
Üye: Doç. Dr. Melmet KARAGÖZ

Üye: Yrd. Doç. Hasan BEYKÖBLÜ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Sabit DUMAN

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım

Adı Soyadı ve Ünvanı

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. S. Kemal KARTAZ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖZET.....	VI
SUMMARY	VIII
FARŞÇA ÖZET	X
ÖNSÖZ.....	XII
KISALTMALAR.....	XIV
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR.....	XV
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

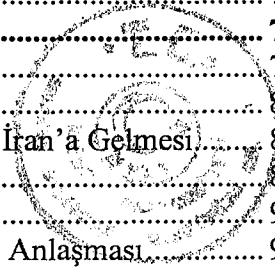
SALTANAT ÖNCESİNDE KAÇARLAR

I. KAÇARLARIN MENŞEİ VE İRAN TARİHİNDE İLK ROLLERİ.....	32
A. Kaçarların Menşei Meselesi ve İran'a Yerleşmeleri	33
II. KAÇARLARIN İRAN SİYASİ TARİHİNDE ETKİLİ OLMAYA BAŞLAMALARI.....	40
A. Safevîler Döneminde Kaçarlar	41
B. İran'ı İstila Eden Afganlılar Döneminde Kaçarlar	43
C. Nadir Şah Döneminde Kaçarlar	46
Ç. Zendliler Döneminde Kaçarların Silahlı Mücadeleye Başlamaları.....	49
1. Saltanata Geçme Denemeleri ve Karışıklıklar	54
2. Ağa Muhammed Han'ın Kardeşleriyle Olan Mücadelesi	56
3. Kerim Han Zend Sonrası Mücadeleler ve Kirman Faciası.....	57
4. Ağa Muhammed Han'ın Afşarlarla Mücadelesi	58
5. Kafkasya Askerî Harekâtı ve Tiflis'in Fethi (1794).....	59

II. BÖLÜM

KAÇAR HENADANININ KURULUŞU

I. AĞA MUHAMMED HAN DÖNEMİ (1795-1797)	61
A. Ağa Muhammed Han'ın Tahta Geçiş ve Civar Ülkeler	62
B. Ağa Muhammed Han'ın Horasan Askerî Harekâtı	63
C. II. Gürcistan Seferi ve Ağa Muhammed Han'ın Öldürülmesi	65
II. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)	67
A. İç Düzenlemeler ve İsyanlar.....	68
B. Feth Ali Şah Döneminin Başlarında İngiltere'nin İran ve Afganistan Üzerine Politikası.....	70
C. Horasan ve Herat Olayları.....	72
Ç. Sadrazam Hacı İbrahim Gilânter'in Öldürülmesi	75
III. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER.....	76
A. İran'ın Afganistan ve Hindistan İle İlişkileri	77
B. İran-Fransa İlişkileri	80
1. Finkenstein Antlaşması ve Fransa Askerî Heyetinin İran'a Gelmesi.....	83
C. İran-İngiltere İlişkileri	89
1. İngiltere İle İlişkilerin Kesilmesi.....	91
2. Harford Jones'in İran Elçiliği ve 1809 İran-İngiltere Anlaşması.....	93

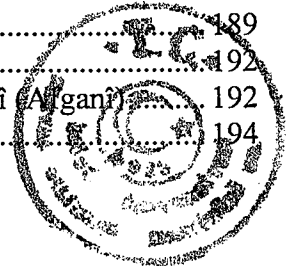

3. Sir Gore Ouseley'in İran Elçiliği ve 1814 İran-İngiltere Anlaşması.....	95
Ç. İran-Rusya İlişkileri.....	99
1. Feth Ali Şah Öncesi İlişkiler	99
2. Feth Ali Şah Döneminde İran-Rus Savaşları ve Gülistan Antlaşması	101
3. İran-Rus Savaşlarının İkinci Devresi ve Türkmençay Antlaşması	108
4. Türkmençay Antlaşmasında İngiltere'nin Rolü ve İran'daki Siyaseti	115
5. Rus Elçi Gribaidov (Griebaidev)'un Öldürülmesi	115
D. İran-Osmanlı İlişkileri.....	118
1. Kaçarlar Dönemine Kadar İran-Osmanlı İlişkileri	118
2. Ağa Muhammed Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri.....	120
3. Feth Ali Şah Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri	122
a. İran-Osmanlı Münasebetleri ve İngiltere.....	124
b. Ruslara Karşı İran-Osmanlı Askerî İşbirliği.....	125
c. İran-Osmanlı Hudut Meseleleri	128
ç. Bükreş Antlaşmasından (1812) Erzurum Antlaşmasına (1823) Kadar Osmanlı-İran İlişkileri.....	129
d. İran-Osmanlı Barışı ve Erzurum Anlaşması (1823).....	135
e. Feth Ali Şah Döneminde Avrupa'nın Siyasî Durumu ve İran'a Tesiri	138
f. Herat Muharasası (1833).....	143
g. Abbas Mirza'nın Ölümü.....	145
ğ. Feth Ali Şah'ın Ölümü (1834).....	146

III. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANININ YÜKSELME DEVRİ

I. MUHAMMED ŞAH DÖNEMİ (1834-1848).....	148
A. Sadrazam Hacı Mirza Ağası ve Devlet Yönetimi	151
B. Saltanat Mücadeleleri	152
C. Herat Muharasası (1837-1838).....	155
1. Herat Muharasası Sırasında İngiltere'nin Afganistan ve İran Siyaseti	159
2. İngiltere'nin İran'da İç Karışıklık Çıkarma Teşebbüsleri	161
3. Herat Meselesinden Sonra İngiltere-İran Uluslararası Rekabeti.....	164
4. Muhammed Şah'ın Herat Dönüşünde Afganistan'ın Durumu.....	168
5. Ağa Han Mahallatı ve Seyyid Ali Muhammed İsyanları	170
Ç. İran-Osmanlı Hudûd İhtilafı ve Erzurum Görüşmeleri	171
D. Horasan'da Salar'ın İsyanı	173
E. Fransa'nın İran'dan Ticarî İmtiyaz Alma Çabası	174
F. Muhammed Şah'ın Vefatı (1848)	176
II. NASİREDDİN ŞAH DÖNEMİ (1848-1896).....	177
A. Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'in Sadrazamlığı	178
B. Horasan'da Salar İsyanı.....	182
C. Babailer (Babiyye) İsyanı.....	183
Ç. Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ve İç Islahatlar	184
D. Serahs Akderbend Savaşı.....	187
E. Herat'ın Fethi (1856).....	189
F. Nasireddin Şah'ın Islahat Teşebbüsleri ve İç Gelişmeler.....	192
1. Fikir Hayatındaki Gelişmeler ve Cemaleddin Esedabâdi (Afgan).....	192
2. Nasireddin Şah'ın Avrupa Ziyaretleri	194

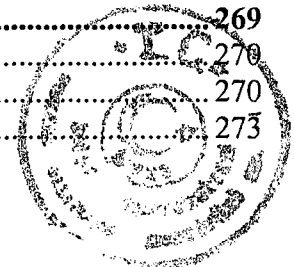

3. İçteki Sıkıntılar ve Sınırların Tayini Meselesi	198
4. İran'ın Batı Medeniyetiyle Teması.....	200
III. NASİREDDİN ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER.....	202
A. İran-Osmanlı İlişkileri.....	202
1. Hudud Meselesi ve I. Hudud Komisyonunun Çalışmaları.....	203
2. Kotur Meselesi ve İkinci Komisyon Çalışmaları	207
3. Bayrak Meselesi	211
4. Kırım ve Herat Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri.....	211
5. Irak-ı arab'da Osmanlı-İran Çekişmesi	215
a. Irak-ı arab'daki İranlıların Askere Alınması Meselesi	218
6. Abbas Mirza Mülk-ü arâ ve Şeyh Ubeydullah Nakşibendî Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri	219
7. Nasıreddin Şah'ın Bağdat ve İstanbul Ziyaretleri	223
B. İran-İngiltere İlişkileri	226
1. İngiltere'nin İran İle Siyasî İlişkileri Düzeltmeye Çalışması	226
2. Herat Buhranının Tekrar Ortaya Çıkışı ve İran-İngiltere İlişkilerinin Kesilmesi	228
3. Paris Antlaşmasından Sonra İran-İngiltere İlişkileri ve Hindistan.....	233
a. Afganistan ve Belûcistan Sınır Meselesi	233
b. Hindistan'da İsyanlar ve İngiliz Siyasetinin Değişmesi.....	234
C. İran-Rusya İlişkileri.....	235
1. İran-Rus İlişkilerinin Siyasî ve Ticarî İmtiyazlar Dönemi.....	237
Ç. İran-Fransa İlişkileri	239
D. İran'ın Avrupa Ülkeleri ve Amerika ile İlişkileri (1834-1895)	243
1. İran-Belçika ve İspanya İlişkileri	243
2. İran-Amerika Birleşik Devletleri İlişkileri	244
E. İran-Almanya İlişkilerinin Başlaması.....	245
F. Bahreyn Adalarının İran'ın Elinden Çıkması	246
G. Reji Vakası ve Nasıreddin Şah'ın Katli (1895).....	248

IV. BÖLÜM

EKONOMİK BUNALIM VE MEŞRUTİYET HAREKETİ

I. MUZAFFERÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1895-1906).....	251
A. Muzafferüddin Şah'ın Tahta Geçişi	251
B. Sarayın Durumu ve Halkın Tavrı	253
C. İmtiyazların Verilmesi.....	255
1. Ruslara Verilen İmtiyazlar	257
2. Fransızlara İlmî Kazılar Yapma İmtiyazının Verilmesi	259
3. İngilizlere Verilen İmtiyazlar ve Petrol Meselesi.....	259
a. Telgraf Hattı İmtiyazı	259
b. Petrol Meselesi	260
4. Basra Körfezinde Almanların İmtiyaz Alma Çabaları	264
Ç. Dış Borçlanma ve Şah'ın Avrupa Seyahatleri.....	265
II. REJİM DEĞİŞİKLİĞİ ve MEŞRUTİYETİN İLANI.....	269
A. Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri	270
1. İran Uleması ve Yazarlarının Etkisi	270
2. Tütün (Tenbaku) İmtiyazının Etkisi	273

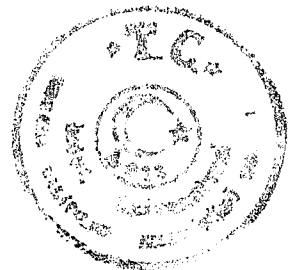

3. Adalet İsteği	274
4. Fikrî Sebepler	275
5. Batı Medeniyetinin Etkisi.....	277
6. Gizli Cemiyetlerin Kurulması	280
B. Meşrutiyetin İlanı ve Muzafferüddin Şah'ın Ölümü (1906)	285
III. MUHAMMED ALİ ŞAH DÖNEMİ (1906-1909).....	289
A. Muhammed Ali Şah'ın Tahta Cülûsu ve Meclis Çalışmaları	289
B. İran'ı Paylaşma (1907 İngiltere-Rusya) Anlaşması	292
C. İran'ın Askerî İşgal Dönemi.....	295
1. Mirza Ali Asgar Ebul Kasım Hükümetleri ve Muhammed Ali Şah	295
2. Büyük İnkılâp veya Rejimin İnkırazı (1907-1909)	297
3. Muhammed Ali Şah'ın İstibdat Yönetimi ve Meşrutiyetçilerin Zaferi	303

V. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANININ SÜKÛTU

I. AHMED ŞAH DÖNEMİ (1909-1925)	309
A. Ahmed Şah'ın Tahta Oturtulması	310
B. II. Meclisin Açılması ve Siyasî Karışıklıklar	3104
1. Meşrutiyetçiler Arasındaki İhtilaflar ve Partilerin Kurulması	316
2. Mirza Hasan (Müstevfi-i memâlik) Hükümeti ve Malî Islahatlar.....	319
3. Shuster'in İran'daki Islahatları ve Rus Siyaseti	323
C. Dış Borçlanma ve II. Meclisin İnhilâli	325
II. BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE İRAN	328
A. İran'ı Savaşa Sokma Çabaları	329
B. Kirmanşah Geçici Hükümetinin Kurulması ve Çift Başlılık.....	335
C. Güney Petrolü Meselesi.....	337
Ç. Ceza Komitesinin Kurulması	339
D. Rus Bolşevik İhtilâlinin İran'a Tesiri ve İlk Temaslar.....	340
E. Güney'deki Hareketlilik (1918-1920)	345
F. IV. Meclis ve Partiler.....	347
G. Kuzey Petrolü.....	348
III. İDÜNYA HARBİNDEN SONRA İRAN'DA İNGİLİZ HAKİMİYETİ.....	351
A. 1919 İran-İngiltere Anlaşması ve İstiklâlin Zayıflaması	351
B. İran Üzerine İngiltere-Sovyetler Mücadelesi ve Sonuçları	356
C. Hükümet (Üçüncü Hût) Darbesi.....	358
Ç. Ahmed Kavâm (Kavâmu's-saltana) Hükümeti ve İç Huzursuzluklar.....	363
D. Kuzey Petrolleri ve Amerikan Petrol Şirketleri	367
E. Kaçar Hanedanının Sükutû.....	370
SONUÇ.....	375
BİBLİYOGRAFYA.....	385
EKLER.....	401
İNDEKS	412

ÖZET

Doktora Tezi
Kaçar Hanedanı (1795-1925)
Yılmaz KARADENİZ
İnönü Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Malatya-2004, Sayfa XXX - 424

Türkistan coğrafyasından batıya olan Türk göçlerinin ikinci istikametini oluşturan İran, Hindistan'a giden yolların güzergahında olması ve sahip olduğu doğal zenginlikler sayesinde bir cazibe merkezi olmuştur. Eski çağlardan itibaren çeşitli kavimleri ve İslâm döneminde ise Arap Müslümanları kendisine çekerek hareketli bir siyasî geçmişe sahip olmuştur. Bu coğrafyaya gelerek etkili olan Türkler, sahip oldukları teşkilatçılıkları sayesinde idareyi ele geçirmiş ve uzun sayılabilecek bir dönemde İran tahtını ellerinde bulundurmuşlardır.

İran'ın kuzeybatısından gelerek daha çok Esterabad ve Mazenderan bölgesine yerleşen Kaçarlar, Safevilerin yıkılmasından sonra baş gösteren iç karışıklık ve siyasî boşluktan istifade ederek saltanata doğru adım atmaya başlamış, Zendlilerin yıkılmasından sonra da tahtı ele geçirmişlerdir. Ağa Muhammed Han'ın iki yıllık saltanatından sonra tahta oturan Feth Ali Şah, Hindistan'ı elinde bulunduran İngiltere ile bu yollar üzerinde kendisini durdurmaya çalışan Fransa'nın rekabetlerine sahne olmuştur. Ayrıca, kuzeyde Afganistan üzerinden Hindistan'a ulaşmak ve güneyde ise Basra körfezine inmek isteyen Rusya'nın emellerine karşı durmaya çalışmıştır.

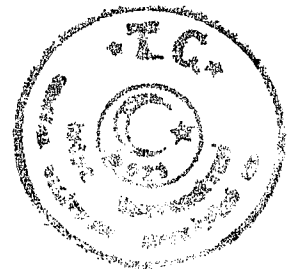
Batılı emperyalist devletlerin siyasî ve iktisadî nüfuz mücadelesinden doğan müdahalelere maruz kalan ülke, Nasıreddin Şah'ın başta İngiltere şirketleri olmak üzere yabancı sermaye sahiplerine millî kaynakları peşkeş çekmesi sonucu bağımsızlığını yitirmiştir. Gerek yabancı nüfuzuna ve gerekse mevcut yönetime karşı memnuniyetsizlikler, Muzaffereddin Şah zamanında rejimin değişmesini sağlamışsa da ülkenin içinde bulunduğu buhranların sonu gelmemiş ve nihayetinde İngiltere ile Rusya arasında toprakları paylaştırılmıştır. Afganistan, Hindistan ve Basra körfezindeki hakimiyeti kaybetmek istemeyen İngiltere, kuzey petrol bölgelerinin

Rusya'nın eline geçmesini uygun görmüştür. Ancak, daha sonra buraya el atacak Amerika petrol şirketlerine el altında yardım etmeyi de ihmal etmemiştir.

Almanya'nın yeni bir güç olarak İngiliz menfaatlerine göz dikmesi ve Basra körfezindeki İngiliz hakimiyetini tehlikeye düşürmesi, yerli halkı elde etme siyasetini devreye sokmuş, Afganistan'da olduğu gibi boylara ve aşiretlere yüklü miktarda altın ve paralar dağıtılmıştır. Ahmed Şah'ın yeteneksiz kişiliği de eklenince devletin çöküşü ve işgale uğraması süreci hızlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Kaçar Hanedanı, Afganistan, Herat, Meşrutiyet, Sömürgecilik, İstikraz, Hindistan, Faramasoneri, İngiltere, Rusya, Cemaleddin Esedabadî (Afganî), Islahat, Kazakhane, Gardanne, John Malcom, Harford Jones, Paskievitch, Petrol, Basra körfezi.

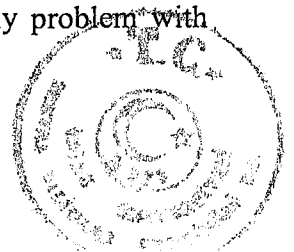
SUMMARY

Dissertation Thesis
Kacar Period (1795-1825)
Yılmaz KARADENİZ
İnönü University
The Institute of Social Sciences
Division of History
Malatya – 2004, Page XXX – 424

Iran, which includes the second route of Turkish migrations from Turkistan to west, is a center of interest, because it is on the route India and has natural sources in great amounts. It always has a lively and vivid political history due to its attraction for many civilisations during ancient times and for Arab Muslims throughout the Islamic Period. Turks, having the apt of organization, gained the government here and ruled Iran for remarkably long period.

Kacars, coming from north-west of Iran and inhabiting the region of Esterabad and Mazenderan, started to move to world government by benefiting from the chaos and political gap emerged following the decline of Safavi's and after collapse of Zend's, they captured the throne, following two – year rule of Ağa Mohammed Khan, Feth Ali Şah observed the rivalry between Britain, who possessed India and France, who was trying to stop Britain on these routes. And Britain, also, tried hard to withstand against Russia, who wanted to reach India over Afghanistan at North, and to reach Gulf of Hürmüz at south.

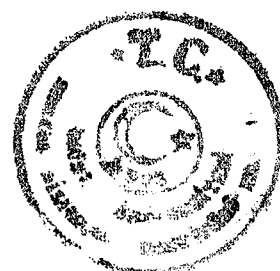
The country lost its dependence because Nasıreddin Şah natural and national sources to foreigner enterprisers, especially British Companies, as well it was exposed to interruptions resulting from political and economical conflicts between imperialist states. Above all, continual discomfort with government and foreigner effect caused a change of system, despite this, the chaos didn't and eventually land of the country was shared by Britain and Russia, Britain, which didn't want to house his rule on Afghanistan, India and Gulf of Hürmüz, didn't see any problem with

leaving the south oil Russia however, Britain didn't neglect to back up directly the oil companies of united states that would enter the region.

After Germany's entrance to the region as a new force desiring the Britain's benefits, Britain put forward the policy of buying the local people by huge amount of gold and money as they do in Aghanistan. Ahmed Şah's incapibility added to all above reasons, the states collapse and invasion process.

Key Words: Iran, Kacar, Afghanistan, Herat, Imperialism, India, Faramaconeria, Britain, Russia, Colonialism, Turkistan, Gardanne, France, Napoleon, John Malcolm, Modernization, Oil, Paskiewitch.

چکیده پایان نامه دکترا

خاندان قاجاریه (۱۷۹۵-۱۹۲۵)

یلماز کارادنیز

دانشگاه ایتنو

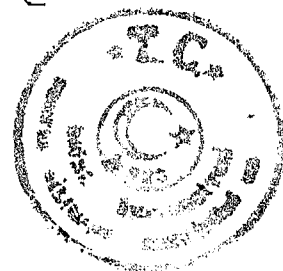
انستیتوی علوم اجتماعی

گروه تاریخ - مالتیا ۲۰۰۴

ایران به عنوان دومین مسیر مهاجرت ترکان از منطقه ترکستان به سوی غرب و بدلیل قرار گرفتن در مسیر هندوستان و دارا بودن غنای طبیعی از جذابیت خاصی برخوردار بود. در طول تاریخ، از اقوام پیشین گرفته تا اعراب در دوره اسلامی همیشه ایران را مورد توجه قرار داده و این کشور تاریخ سیاسی پرونقی داشته است. ترکان مهاجر که به این منطقه آمده و در آن تأثیرگذار شده اند، بدلیل تشکیلاتی بودن حکومت را تصاحب کرده و برای مدت طولانی حاکمیت سرزمین ایران را در دست داشته اند.

قاجارها، با عبور از شمال غربی ایران بیشتر در ناحیه استرآباد و مازندران سکونت گزیده و با استفاده از وضع نابسامان داخلی و خلاء سیاسی ناشی از فروپاشی صفویه گام به گام به سوی سلطنت نزدیک شده و با نبال سقوط زندیه نیز حکومت را به تصرف خود در آوردند. فتح علی شاه که پس از حکومت دو ساله آقا محمد خان به قدرت رسید، مورد کشمکش و رقابت بین انگلیس حاکم هند و فرانسه بود که می خواست مانع از این حاکمیت شود. وی از طرف دیگر سعی می کرد در برابر روسیه که قصد دسترسی به هند از طریق افغانستان در شمال و راهیابی به خلیج فارس در جنوب را داشت مقاومت کند.

کشور ایران پس از دخالتهای قدرتهای استعمارگر غربی ناشی از رقابت سیاسی و اقتصادی و در اثر در اختیار گذاشتن منابع ملی توسط ناصرالدین شاه به سرمایه گذاری خارجی بخصوص شرکتهای انگلیس، استقلال خود را از دست داد. هرچند نارضایتی اوج گرفته مردم از دست حکومت و مداخله های بیگانگان سبب تغییراتی در رژیم شده اما نتوانست وضع بحرانی کشور را بهبود بخشد. در نتیجه خاک ایران بین روسیه و انگلیس

تقسیم شد. انگلیس چون نمی خواست حکمیت هند، افغانستان و خلیج فارس را از دست بدهد، مناسب دید که مناطق نفت خیز شمال به روسیه واگذار شود ولی از کمک به آمریکایی که بعدها سعی در دصرف این مناطق کرده است غافل نماند.

با به صحنه آمدن آلمان به عنوان رقیبی برای منافع انگلیس و به خطر انداختن حاکمیت آن در خلیج فارس، سیاست فریب دادن مردم بومی توسط انگلیس به کار گرفته شد و همانطور که در افغانستان مشاهده شده است، به عشایر و سران قبیله ها پول و طلای فراوان اعطا شد. در اثر افزودن ضعف شخصیت و بی استعدادی احمد شاه به این همه، روند فروپاشی و اشغال سرعت گرفت.

کلید واژه ها: ایران ، خاندان قاجاریه ، افغانستان ، هرات ، مشروطیت ، استعمار ، استتراض، هند ، فراماسونری ، انگلیس ، روسیه ، جمال الدین اسدآبادی(افغانی) ، اصلاحات ، قزاق خانه ، گاردان ، جون ملکم ، هارفررد جونس ، باسکیویچ ، نفت ، خلیج فارس.

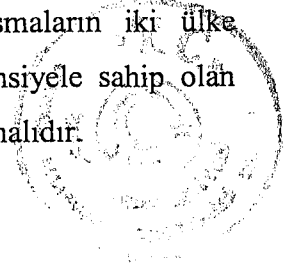
ÖNSÖZ

Batılı tarihçilerin *Pers ülkesi* veya *Persia* adını verdikleri İran coğrafyası, 1.643.000 km² genişliğindeki alanıyla Ortadoğu'nun en geniş ülkelerinden biridir. Doğuda Afganistan ve Pakistan, batıda Türkiye ve Irak, güneyde Basra Körfezi ve kuzeyde Türkistan, Hazar Denizi ve Azerbaycan ile çevrili olup, coğrafi ve stratejik olarak önemli bir mevkidedir. Afganistan ile birlikte Hindistan'a giden yolların güzergahını oluşturduğu için, sömürgeci batılı devletlerin mücadelelerine sahne olmuştur. Güneydeki Basra körfezi, doğu-batı yönündeki deniz yollarının önemli bir geçidi olması sebebiyle önemini arttırmaktadır.

İran, tarihte tıpkı Anadolu gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmakla kalmamış, doğudan batıya olan göçlerin ikinci istikameti, ticaret yollarının kavşağı ve Hindistan'a varmanın ilk kapısı olarak da önem kazanmıştır. Dünya ambarı olarak bilinen Hindistan'ın limanlarından yüklenen ticaret malları, Basra körfezinden batıya gönderilmiş ve yollar üzerindeki şehirler farklı kültürlerin buluştuğu merkezler olmuştur. Askerî olarak da tarihte birçok mücadeleye sahne olmuş, Hindistan ve Uzakdoğu istikametindeki mücadelelerde önemli rol oynamıştır. Büyük devlet veya imparatorlukların sürekli bu bölgeye yönelmesi, dünya devleti olmanın yolunun bu coğrafyadan geçtiğini akla getirmektedir.

Sasani imparatorluğunun Müslüman Araplar tarafından feth edilmesiyle İslâm devletinin hakimiyetine girmiştir. Fakat, hiçbir zaman Arapların yerleştiği ve kendi kültürlerini yaydıkları bir alan olmamıştır. Müslüman Arap kültüründen ziyade Fars kültürünün kendine özgü sosyal ve dinî yapısı devam ederek günümüze kadar gelmiştir.

Komşumuz ve tarihî bağlarımız olan İran, bugün çok sayıda Türk boyunu bünyesinde bulundurmaktadır. Ancak, gerek İran'da yaşayan Türkler ve gerekse uzun bir dönem idareyi elinde bulunduran Kaçarlarla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Kendi tarihimizin bir parçası olması sebebiyle daha önce çalışılması gereken bu konu, maalesef yeterli derecede araştırılmamış olup çalışmaların büyük çoğunluğu batılı tarihçilere aittir. Bu alanda yapılacak çalışmaların iki ülke arasındaki ilişkileri ve özellikle çok büyük bir ekonomik potansiyele sahip olan İranın bizimle olan ticaretini olumlu yönde etkileyeceği unutulmamalıdır.

Batı yönündeki göçlerde Türk boylarından bir kısmı güneye, İran coğrafyasına gelerek yerleşmiş ve günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bunların içerisinde önemli bir nüfusa sahip olan Kaçar Türkleri, İran'ın kuzeybatısından güneye doğru sarkıp Esterabad, Mazenderan ve Tahran'ın kuzey taraflarına yerleşmişlerdir. Safevi devletinin yıkılmasından sonraki karışıklık döneminde mücadele ederek sıyrılmış ve nihayetinde İran tahtını ele geçirmişlerdir. Yaklaşık yüzotuz yıl tahtı elinde bulunduran Kaçarlar, 1925 yılında Pehlevilere devretmişlerdir.

Kaçar Hanedanı ve İran Türkleri, Türk tarihinin önemli bir sayfasını oluşturmasına rağmen yeterince araştırıldığı söylenemez. Bu eksikliği, dönemin kaynaklarını araştırmaya başladığımızda bizzat müşahade ettik. Batılı tarihçilerin dönem ile ilgili yüzlerce çalışmasına karşı bizim çalışmalarımızın yok denecek seviyede olması ve İran'daki Türklere kayıtsız kalışımız büyük bir eksikliği oluşturmaktadır. Bugün bölge üzerinde emperyalist hedeflerini gerçekleştirmeye çalışanların, asırlar önce yaptıkları çalışmalardan istifade ettikleri muhakkaktır.

Çalışmalarım sırasında başlangıçtan tezin bitimine kadar yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Mesut AYDIN'a, konunun belirlenmesinde beni teşvik eden Prof. Dr. Salim CÖHÇE'ye, yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Recep DÜNDAR'a, Tahran'daki çalışmalarım sırasında bana yardımcı olan Peyam-ı Nur Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Muhammed Rıza Nasıfı'ye ve Türk Büyükelçiliği Güvenlik Amiri Hami GÜNEY'e, Ankara'daki Farsça Öğretim Merkezi kütüphanesi görevlisi Şakire Hanım'a ve İstanbul'daki İSAM Kütüphanesi memuru Hüseyin KARAER'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Yılmaz KARADENİZ

Malatya-2004

KISALTMALAR

a.g.e.,	: adı geçen eser
a.g.lug.	: adı geçen lugat
a.g.m.,	: adı geçen madde
a.g.mk.,	: adı geçen makale
a.g.t.,	: adı geçen tez
B O A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz-bkz	: bakınız
E H U İ D	: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat dairesi
EI	: Encyclopædia Iranica
H.H	: Hatt-ı Humayûn
HR	: Hariciye Nezareti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
MHM	: Mühimme Kalemî
neşr	: neşr eden
No	: numara
s	: sayfa
SYS	: Siyasî Kısım
T D V İ A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
tash	: tashih eden
terc.	: tercüme eden

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

İran siyasî tarihi içerisinde önemli bir dönemi oluşturan Kaçar Hanedanı ile ilgili kaynakları tasnif ederken, bizzat o dönemde yaşamış olan şehzâdelerin ve devlet görevlilerinin kaleme aldıkları tarihler, hatıralar ve seyahatnameler ilk başvuru kaynaklarımızı oluşturmaktadır. Ayrıca, Kaçarlar döneminde İran'da görev yapmış İngiliz, Fransız ve Rus subay, elçilik görevlisi, eğitimci, tarihçi, coğrafyacı, ve seyyahların yazdıkları tarihler, seyahatnameler ve hatıralar da istifade edilen diğer kaynaklardır. Bağlı buldukları ülkenin diliyle yazılan bu eserlerin hemen hemen hepsinin Farsça'ya tercüme edilmiş olması, bu türdeki eserlerden istifade etmemizi kolaylaştırmıştır. Tercümesi yapılmamış çok az araştırma eseri ise ilgili kısımların tercümesiyle istifade edilmiştir.

A- KAYNAKLAR

İncelediğimiz dönem itibarıyla tahta oturan şahların çok sayıda erkek çocuğa yani şehzadeye sahip olmaları, bu şehzadelerden bir kısmının devlet idaresinde görev yapacak yer bulamamasına sebep olmuştur. Görev alamayan şehzadelerin, gerek boş zamanlarını değerlendirmek gerekse tarihe olan meraklarından dolayı dönemin siyasî, sosyal ve iktisadî olaylarını yazdıkları görülmüş ve neticede çok önemli kaynaklar meydana getirilmiştir. Nasireddin Şah gibi fiilen idarede yer alan bir kısmı ise günlük tutarak veya hatıralarını yazarak tarihe katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, saray mensuplarından olup da İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi Avrupa ülkelerinde elçilik yapan diplomatlar, gittikleri ülkelerle olan münasebetleri ve İran'ın dışarıdaki görüntüsünü ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır.¹

Dönemin ana kaynakları bakımından diğer önemli bir unsur da İran'da görev yapmış olan yabancı görevlilerdir. Kaçarlar döneminde gerek askerî görevli ve gerekse tüccar, misyoner ve elçilik görevlisi olarak İran'a gelen yabancı görevliler,

¹ Jean Sauvaget, *Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî*, (terc. Aferin Ensarî), Tahran 1366, s. 49 vd.; Mehinduht Hafız Kurranî, *Kitabşinasî-yi Tarih-i İran*, Tahran 1375, s. 203 vd.; Ayrıca bkz. Seyyid Ali Davud, *Dû Sefername ez Cenub-u İran*, Tahran 1368; Mansure İttihadiye, *General Sefername Der Hidmet-i İran*, (tash. Mir Muhammed Sadık), Tahran 1375; Hasan Mürsel Vend, *Hayratname (Sefername-i Ebul Hasan Şirazi Be London)*, Tahran 1364; M. Hadi Alevî Şirazi, *Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi Be Rusya*, Tahran 1363

kendilerinden istenilen coğrafi, tarihî, etnik ve dinî yapı ile ilgili bilgi toplayarak rapor haline getirmişler ve ülkelerine döndüklerinde ise bu raporları kitap haline getirmişlerdir. Bu hususu Oryantalizm yani Şark Araştırmaları içerisinde ele alan Ann Lambton, İran ile ilgili araştırmaların sadece Kaçarlar has olmadığını ve çok eski devirleri kapsadığını söylemektedir.²

Lambton, İran ile ilgili araştırmaları beş gruba ayırarak, ikinci grupta İngiliz sömürsü dönemindeki İran araştırmalarına değinmektedir. Seyyid Hasan Takizâde ve Muhammed Kazvinî gibi İranlı yazarların Avrupa'ya gitmelerini de araştırmaları olumlu yönde etkilediğini söylemektedir.³ Bu dönemde, Hindistan uğruna İran'ı elde tutmaya ve güçsüz bırakmaya çalışan İngiltere'nin, İranlıları ülkesine kabul edip kendilerinden istifadeye çalıştığı unutulmamalıdır. İngiltere, kendi askerleriyle birlikte coğrafya ve tarih uzmanlarını İran'a göndermiş ve bunların yaptıkları araştırmalar üzerine bölgedeki siyasetini sağlam temellere oturtmaya çalışmıştır.⁴

İlmî araştırmalar safhasında özellikle İran dili, coğrafyası, tarihi ve dinî yapısı üzerinde araştırmalar yapan İngiliz, Fransız, Alman, Rus ve diğer batılı tarihçilerin eserleri İranioloji merkezlerinde ve kürsülerinde kullanılmıştır. Çok eski bir kültür ve medeniyete sahip olan İran'ın bir cazibe merkezi sayılmasında, eski medeniyet kalıntılarını ortaya çıkarma isteğinin ve bu arada petrol gibi değerli madenlerin elde edilmesi çabalarının batılıları kamçıladığı söylenebilir. Rusların da bu hususta araştırmaları çok fazla olmuş ve İran tarihi üzerinde uzman olan birçok ilim adamı yetişmiştir.⁵

İngiltere ve Napolyon dönemi Fransa için İran araştırmaları, Hindistan için önemliydi. İngiltere, Hindistan'ı elde tutmak için buraya geçit oluşturan güzergah ve yolları yani İran ile Afganistan'ı çok iyi tanımak ve buna göre siyaset belirlemek isterken, diğeri de rakibini bu yollar üzerinde vurmanın, buraları çok iyi tanımaktan

² Ann Kathrine Swyn Lambton, *İran Asr-ı Kacar*, (terc. Simin Fasihi), Meşhed 1375, s. 419 vd. Ayrıca bkz. Daryûş Aşuri, *İranşinasi Çist ve Çend Makale-i Diğeri*, Tahran 1351, s. 9; Nasır Humayûn, *Revend-i Tarihi-i Pejuheşha-yı İrani Der Kongreha-yı Beynelmileli-i Haverşinasi*, Tahran 1369

³ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 430

⁴ İrec Afşar, *Rahnema-yı Tahkikat-ı İrani*, Tahran 1349, s. 7

⁵ İnayetullah Rıza, *İranşinasi Der Rusya ve İttihad-ı Şurevi*, Tahran 1369, s. 222

geçtiğini biliyordu. Fransız John de'Morgan'ın Mısır'daki araştırmalardan alınarak İran'a gönderilmesi ve kazı yapılmaya başlanması bu amaçlara matuf hareketlerdi.⁶

Kaçar dönemiyle ilgili kaynak araştırmasına başladığımız zaman, batıdaki çalışmalara nazaran bizim çalışmalarımızın yok denecek kadar az olduğunu, Türk tarihinin bu önemli sayfasının yeterince araştırılmadığını üzülenek müşahade ettik. Çünkü, zaman ve mekan sınırı çok geniş olan tarihimizin, gelecekteki nesillere vereceği çok şeyleri olduğunu, bunun sağlanması için de hangi coğrafyada ve dönemde olursa olsun araştırılıp ortaya çıkartılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira, İran'daki Türk hakimiyetinin bir dönemini oluşturan Kaçar Hanedanı, siyasi ve sosyal yapısı, Osmanlı devletiyle olan ilişkisi ve yabancı nüfuzunun etkisine girmesi bakımından çok önemli ve uzun sayılabilecek bir dönemdir.

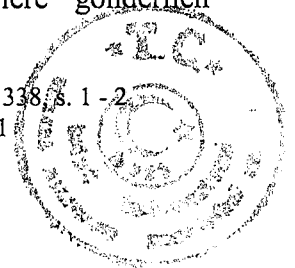
Konunun uzun bir dönemi kapsaması ve bu dönemde yabancı müdahalesinin artması, yabancılara imtiyazların verilmesi ve nihayetinde meşrutiyet hareketiyle siyasi rejim değişikliğine sahne olması, bizi daha çok dikkatli davranmaya sevk etmiş ve kaynakları seçmede seçiciliğe götürmüştür. İran ve batı kaynakları arasında bilgi ve belge bağlantılarına, milliyetten doğan subjektif anlatımlara ve zaman kavramlarına azami dikkat gösterilmiştir. Kaynakları sınıflandırmada ise Osmanlı devletiyle olan ilişkiler kapsamında arşiv vesikaları, İranlıların o dönemde yazdıkları eserler ve yabancılardan eserleri ayrı gruplar şeklinde verilmiştir. Daha sonra yapılan araştırmalar en son verilerek değerlendirme tamamlanmıştır.

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İncelediğimiz dönemde İran-Osmanlı ilişkileri daha çok Feth Ali Şah ve Nasıreddin Şah dönemlerinde hareketli olmuştur. Diğer dönemlerdeki olaylar birkaç tane sınır meselesiyle münhasır kalmıştır.⁷ Konunun sınırlarını iki devlet arasındaki ilişkilere yoğunlaştırmadan vermeye çalıştık. Yazılı kaynaklarla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivinin konuyla ilgili Hatt-ı Humayun ve Mühimme defterlerinden istifade ettik. İki devlet arasında problem olan sınırlardaki aşiretlerle ilgili alınan önlemlerden, huzursuzlukları gidermek için bölgedeki görevlilere gönderilen

⁶ John de Morgan, *Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran*, (terc. Kazım Vedî), Tebriz 1338, s. 1 - 2.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Kalemi*, Dosya No: 3/A, Gömlek No: 91

fermanlardan ve iki devletin anlaşmalarından bahseden yazışmalardan konunun sınırları içerisinde istifade edilmiştir.⁸

b. Şehzâde ve Devlet Görevlilerinin Yazdıkları Eserler

Tarih-i Nev: Abbas Mirza'nın oğlu Cihangir Mirza tarafından 1240 ile 1267 hicri kameri yılı arasındaki olayları anlatmak için kaleme alınmış ve Abbas İkbâl tarafından neşrolunmuştur.⁹ Yirmi altı yıllık bir dönemi içine alan eserin yaklaşık on yılı Feth Ali Şah, dört yılı Muhammed Şah ve geri kalan kısmı da Nasıreddin Şah dönemi ile ilgili olayları anlatır. Eserin en önemli kısımlarını İran-Rus savaşları, Nasıreddin Şah'ın sadrazamı Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ve Hacı Mirza Ağası dönemi, "*Hadise-i Bab*" denilen ve dinî karakterli Babaî (Babiyye) hareketi oluşturmaktadır.¹⁰

İksirü't-tevarih: Feth Ali Şah'ın kırkyedinci oğlu Ali Kulî Mirza (İ'tizadü's-saltana) tarafından yazılmış olan Kaçar dönemi kaynaklarından¹¹ İki cilt halinde Cemşid Keyanfer tarafından neşr edilen eserin birinci cildi, Zend hanedanının son dönemlerine kadar olan vekaiyi ihtiva etmektedir. İkinci ciltte ise Kaçarların nesebinden başlayarak Muhammed Şah döneminin sonuna kadar olan vekayi, kronolojik bir sıra halinde anlatılmaktadır.¹²

Tarih-i İzzedî: Feth Ali Şah'ın diğer oğlu şehzâde Sultan Ahmed Mirza (İzzeduddevle) tarafından yazılmış olup Abdülhüseyin Nevaî tarafından tashih edilerek neşrolunmuştur.¹³ Eser, Ağa Muhammed Han, Feth Ali Şah ve Muhammed Şah dönemlerini ve bu dönemdeki sarayın durumunu, saray kadınlarını ve erkanını anlatmak için kaleme alınmıştır.¹⁴

⁸ B.O.A., Hatt-ı Hümayûn, No: 30, 169,202, 36138, 3799, 6686, 6688, 6696, 6724,6748, 6748; B.O.A., Mühimme Defteri, No: 240, s. 14-15, 63, 67, 68, 70, 74; B.O.A., Mühimme Defteri, No: 225, s. 23; B.O.A., Cevdet Hariciye, No: 2632; B.O.A., Name-i Humayun Defteri, No: IX, s. 17 (19 Receb 1188)

⁹ Mehinduh Hafız Kurranî, *Kitabşinasi-yi Tarih-i İran*, Tahran 1375, s. 208

¹⁰ Said Nefisî, *Tarih-i İçtimâî ve Siyasî-yi İran I*, Tahran 1376, s. 10; Cihangir Mirza, *Tarih-i Nev*, Tahran 1327, s. mukaddime; Gulam Rıza Verheram, *Nizam-ı Siyasî ve Sazmanha-yi İçtimâî Der Asr-ı Kacar*, Tahran 1367, s. 13

¹¹ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 205

¹² Ali Kulî Mirza, *İksirü't-tevarih*, Tahran 1370, s. XVI - XX

¹³ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 214

¹⁴ Sultan Ahmed Mirza, *Tarih-i İzzedî*, Tahran 1376, s. 3 vd.

Tarih-i Muhammedî (Ahsenü't-tevarih): Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Şah devrinin tarihçisi ve şairi Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevî tarafından ve Feth Ali Şah'ın emriyle yazılmıştır. Ağa Muhammed Han'ın ismine izafeten isimlendirilen eser Gulam Rıza Tabatabaî Mecid tarafından neşredilmiştir.¹⁵ Kaçarların saltanat öncesindeki siyasî olaylarını, Feth Ali Han Kaçar'dan başlayarak Afgan, Afşar ve Zendlilerle olan mücadeleye kadar ayrıntılı bir şekilde anlatır.¹⁶

Me'asır-ı Sultaniye: Şehzâde Abbas Mirza'nın divan katibi Abdurrezzak Bey Meftûn Dınbilî tarafından, Feth Ali Şah dönemini anlatmak için kaleme alınmıştır. Gulam Hüseyin Sadri Afşar'ın neşr ettiği bu eser, Safavî dönemi şahlarından Sultan Hüseyin döneminden başlayarak, Afşar ve Zend dönemlerine kadar geldikten sonra Kaçarlara geçer. Ağa Muhammed Han'ın kısa döneminden sonra gelen Feth Ali Şah dönemi ve dönemdeki İran-Rus savaşlarını ayrıntılı bir şekilde anlatır.¹⁷

Tarih-i Muntazam-ı Nasirî: Şehzade Muhammed Hasan Han(İ'timadü's-saltana) tarafından yazılmış olan eser, İran tarihinin 1259 hicri kameri döneminden başlayarak Nasıreddin Şah dönemine kadar gelmektedir.¹⁸ Muhammed İsmail Rıdvânî tarafından neşredilmiştir. Olayları kronolojik bir sıra içerisinde anlatırken, sadece İran'ı değil mücavir alandaki yani Osmanlı devleti, Afganistan ve Belucistan ile ilgili hadiseleri de eklemiştir.¹⁹

El Muasır Ve'l Asâr: Muhammed Hasan Han'ın Kaçar dönemi ile ilgili yazdığı ve Nasıreddin Şah devrindeki vekayiyi dönemin gazete, defter kayıtları ve saray görevlilerine dayanarak yazdığı diğer bir eseridir.²⁰ Ayrıca, dönemin saray kadınları ve bunların askeri idarecilerle olan konuşmaları, devlet teşkilatının yeni kurumları ve bunların işleyişleri ile ilgili bilgi vermektedir.²¹

¹⁵ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 211

¹⁶ Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki Sarevî, **Tarih-i Muhammedî**, Tahran 1371, s. 9 vd.

¹⁷ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 12; Abdurrezzak Bey Meftûn Dınbilî, **Me'asır-ı Sultaniye**, (tash. Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tahran 1351, s. 3 vd.

¹⁸ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 204; Ali Asgar Şemim, **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kaçar**, Tahran 1379, s. 701

¹⁹ Said Nefisî, **Tarih-i İçtimaf ve Siyasî-i İran Der Devre-i Muasır I**, Tahran 1376, s. 5

²⁰ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 205

²¹ Muhammed Hasan Han, **Çehl Sal Tarih-i İran**, Tahran 1363, s. 5

Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-yi Devre-i Kacariye:

Kaçar dönemi devlet adamı Abdullah Müstevfi tarafından kaleme alınmış ve üç cilt halinde neşr olunmuştur.²² Eser, Ağa Muhammed Han döneminden başlayarak Feth Ali Şah, Muhammed Şah, Nasıreddin Şah, Muzafferüddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah dönemi hadiselerinin siyasî, dinî, içtimaî ve iktisadî yönlerini, dış ülkeler ve özellikle İngiltere, Rusya, Fransa ile olan münasebetleri ve bunların sonuçlarını anlatır. Müellif, yaşadığı olayları ve uygulamaları sadece siyasî olarak anlatmaktan ziyade sebep ve sonuçlar üzerinde de durmaktadır.²³

Sefernâme-i Nasıreddin Şah: Nasıreddin Şah'ın Avrupa seyahati sırasında gördüklerini ve yaşadıklarını kaleme almasıyla meydana gelen bir eserdir.²⁴ Eser, İsfahan'da tarihsiz olarak neşrolunmuştur. 1871 tarihinde başlayan Avrupa gezisinin hemen hemen her gününü not alan şah, yolculuk boyunca gördüklerini, yabancı hükümdar veya krallar ile olan karşılaşmalarını ve gittiği ülkelerin saraylarında geçirmiş olduğu günleri yazmıştır.²⁵

Hatırat-ı Siyasî-yi Mirza Ali Han Eminüddeve: Nasıreddin Şah döneminin devlet adamı Mirza Ali Han tarafından kaleme alınmış ve Hafız Ferman Fermaiyan tarafından tashih edilerek yayınlanmıştır.²⁶ Dönemin önemli hadiselerini, kendisinin ve şah'ın siyasî rakiplerini tafsilatlı bir şekilde anlatır.²⁷

Nasihû't-tevârih: Mirza Muhammed Taki Sipihr tarafından yazılmış dört ciltlik bir eserdir.²⁸ Sipihr, sırasıyla Feth Ali Şah, Muhammed Şah ve Nasıreddin Şah dönemlerinde görev almış ve bu şahların hizmetinde bulunmuştur. Kaçarların nesebinden başlayarak Ağa Muhammed Han'ın atalarını, Kaçar hanedanlığının kuruluşunu, Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Şah döneminin iç ve dış olaylarını ayrıntılı bir şekilde anlatır. İran toplumunun sosyal yapısını, muhtelif dinî karakterli hareket ve akımları da ekleyerek tahliller yapar. Afgan kabilelerinin İran'ın doğu

²² A. A. Şemim, a.g.e., s. 703

²³ Abdullah Müstevfi, **Şerh-i Zendegâni-i Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-yi Devre-i Kacariye**, Tahran 1371

²⁴ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 237

²⁵ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 6. Bkz. Nasıreddin Şah, **Sefernâme-i Nasıreddin Şah**, İsfahan (tarihsiz)

²⁶ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 213

²⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 702

²⁸ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 211; A. A. Şemim, a.g.e., s. 701

sınırlarındaki hareketlerini, Ali Muhammed (Babailer) isyanını yabancı devletlerin İran'daki nüfuz mücadelesini, Türkmenlerin hareketlerini ve sarayın durumunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.²⁹

Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasırî: Muhammed Cafer Hurmûcî tarafından kaleme alınmış ve Hüseyin Hediciyum tarafından neşrolunmuştur.³⁰ Kendisinin de yaşadığı Nasıreddin Şah dönemindeki vekaiyi, Kaçar boyu ve Muhammed Hasan Han'dan başlayarak kısaca anlattıktan sonra Nasıreddin Şah dönemine geçer. Bu dönemi ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.³¹

Şerh-i Hal-ı Abbas Mirza Mülkarâ: Nasıreddin Şah'ın kardeşi Abbas Mirza Mülkarâ tarafından yazılmış olan Kaçar döneminin önemli kaynaklarından. Şehzade, İran'dan sürgün edildikten sonra İstanbul'a gelmiş ve kendi dönemindeki yolsuzlukları eleştiren bir dille yazmıştır. Nasıreddin Şah dönemindeki tütün (Reji-tönbeki) imtiyazını ve imtiyazlara karşı direnen Seyyid Cemaleddin Esedabâdî hakkında bilgi vermektedir. Eser, Abbas İkbâl Aştıyanî tarafından tashih edilerek neşrolunmuştur.³²

Yaddaştha-yı Tarihî Raci Be Feth-i Tehran: Dönemin askeri komutanı Ali Deyu Salar (Salar-ı Fatih) tarafından kaleme alınmıştır. Meşrutiyet devrinin önemli hadiseleri hakkında bilgi vermektedir.³³

Tarih-i Farsnâme-i Nasırî: Mirza Hasan Hüseyin Fesâî'nin iki bölümden oluşan bu eserinin birinci bölümü İran coğrafyası, ikinci bölümü ise tarih ile ilgilidir. Tarih ile ilgili olan bölüm, Hz. Ömer'den başlayarak İran'ın Müslümanlar tarafından fethi, hüküm süren hanedanlıklar ve krallıklar anlatılarak Kaçar hanedanlığına kadar gelir. Kaçar döneminin anlatımı, Nasıreddin Şah devrinin sonuna kadar sürer.³⁴

Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya: Meşrutiyet dönemi ile ilgili Yahya Devletabadî tarafından yazılmış dört ciltlik bir eserdir.³⁵ Birinci ciltte yazar, kendi

²⁹ G. R. Verheram, a.g.e., s. 11 - 12

³⁰ M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 209

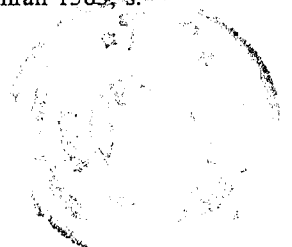
³¹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 9; Muhammed Cafer Hurmûcî, **Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasırî**, Tahran 1363, s. XXII

³² G. R. Verheram, a.g.e., s. 15 - 16

³³ Ali Deyu Salar, **Yaddaştha-yı Tarihî Raci Be Feth-i Tehran**, Tahran (tarihsiz)

³⁴ G. R. Verheram, a.g.e., s. 16

³⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 703; M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 196

çocukluğunu ve tahsil dönemini anlattıktan sonra görev aldığı “*Encümen-i Maarif*” teki faaliyetlerini, İran’ın güneyindeki İngiliz nüfuzunu ve bu devletin Ruslarla olan rekabetini anlattıktan sonra, sırasıyla Muzaferüddin Şah ve şehzade Muhammed Ali Mirza hakkında bilgi vermektedir. İkinci ciltte ise memleketin içteki durumunu, Muhammed Ali Şah ve Kanun-u Esasî’nin tedvinini, tophane hadisesini, muhtelif cemiyetlerin kurulmasını ve Baharistan olayların anlatmaktadır. Üçüncü cilt, yazarın ülke dışına sürgünü, İstanbul’daki meşrutiyet hareketine şahit olması, İstanbul’dan sonra gittiği Londra, Paris ve diğer Avrupa şehirlerinde İranlılarla temaslari, Bahtiyarî boyunun yönetimi ele geçirmesi ve I.Dünya Savaşının İran’a tesiri ile ilgilidir. Dördüncü cilt, Mirza Küçük Han’ın isyanını, İran-Rus anlaşmasını, Serdar Sipih’in yönetimi ele geçirmesini, Kaçar hanedanlığının sonunu ve Pehlevî hanedanının başlangıcını kapsamaktadır.³⁶

Tarih-i Bidarî-yi İran: Nazımü’l-İslâm Kirmanî tarafından üç cilt halinde (bizdeki nüshası üç cildin tamamını içine alan tek kitaptır) yazılmıştır.³⁷ Nasıreddin Şah’ın verdiği tütün (Tenbakû) imtiyazının lağv edilmesi için ulemanın şah’a çektikleri telgrafları anlatmaktan başlar, meşrutiyet öncesi kurulan gizli mason cemiyetleri (Faramuşhane-Feramuşhane), içteki durumu ve halkın idareye karşı isyanlarını anlatmakla devam eder. Son bölümde ise İran’ın içine düşmüş olduğu malî buhranı ve İngiltere ile Rusya’dan alınan borçları, Bank-ı Millî’nin kuruluşunu, milli meclisin açılmasını, Muzaferüddin Şah’ın ölümünü, Belçikalı gümrük müsteşarı Naus’un azlini ve ruhanî ulemanın meşrutiyet karşısındaki tavrını anlatır.³⁸

Ravzatü’s-safa-yı Nasırî: Nasıreddin Şah’ın emriyle Muzaferüddin Mirza’nın öğretmenliğine tayin edilen Rıza Kulî Han Hidayet tarafından yazılmıştır.³⁹ Bir müddet Darü’l-fünûn başkanlığı da yapan yazar, Safevî tarihinden başlayarak Afşarların inkırazına kadar olan vekayiyi anlattıktan sonra Kaçar tarihine

³⁶ G. R. Verheram, a.g.e., s. 18; Yahya Devletabadî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Tahran 1330.

³⁷ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 10; M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 297

³⁸ G. R. Verheram, a.g.e., s. 19; Nazımül İslâm Kirmanî, *Tarih-i Bidarî-yi İran*, Tahran 1324

³⁹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 9; M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 221

geçer. Kaçar tarihini iki cilt halinde ve Nasıreddin Şah döneminin sonlarına kadar getirmektedir.⁴⁰

El Buldan: Ahmed bin Ebu Yakub tarafından yazılmış olan ve daha çok önemli İran şehirlerini (Kazvin, Zencan, Hemedan, Kum, İsfahan, Şiraz vd.) tanıtan eser, Muhammed İbrahim Ayeti tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir.⁴¹

Coğrafya-yı İsfahan: Mirza Hüseyin Han tarafından yazılan ve Menuçehr Setude'nin tashih ederek neşrettiği eser, İran coğrafyası için çok önemli bir kaynağı teşkil etmektedir.⁴²

Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Naiyenî: Mirza Ali Han'ın gezdiği şehirleri anlatmasıyla yazılmış olan bir eserdir. Ziraat, bitki örtüsü, iklim gibi coğrafi konuları işlemiştir.⁴³

c. Avrupalıların Yazdıkları Tarih Kitapları ve Seyahatnâmeler

Kaçar dönemi ile ilgili kaynakların mühim bir kısmı da batılıların yazdıkları eserlerden oluşmaktadır. O dönemde İran'da görevli olan İngiliz, Fransız ve Rus subayların, devlet görevlilerin ve tarihçilerin bizzat şahit oldukları olayları ve İran'ın değişik bölgelerine yaptıkları seyahatleri anlatmalarıyla meydana gelen eserlerdir.

Tarih-i İran (History of Persia): İngiliz görevli John Malcom tarafından yazılan bu eser, yazarın bilfiil olayların içinde olması hasebiyle önemlidir. John Malcom (1769-1832), İngiltere'deki tahsilinden sonra 1781'de Hindistan'a gitti ve burada Farsça'yı öğrendi. 1791'de Haydarabad'da Doğu Hind Kumpanyasında tercümanlığa başladığı sırada Napolyon, Feth Ali Şah ile temasa geçmiş ve İngiltere bu temaslardan telaşlanmıştı. John Malcom'u hemen İran'a gönderen İngiltere, bunun aracılığıyla siyasi ve ticari anlaşmalar imzalamayı başarmıştı.⁴⁴

Malcom, 1816'da Oxford Üniversitesinde hukuk doktorasını tamamladıktan sonra İran'a, ilki 1799'da olmak üzere 1800 ve 1808 tarihlerinde üç defa gelmiştir. 1870 tarihinde tamamladığı "*İran Tarihi (History of Persia)*" adlı eserini

⁴⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 20

⁴¹ Ahmed bin Ebu Yakub, *el-Buldan*, (terc. M. İbrahim Ayetî), Tahran 1347

⁴² Mirza Hüseyin Han, *Coğrafya-yı İsfahan*, Tahran 1342, s. 9 vd.

⁴³ Mirza Ali Han, *Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Naiyenî*, (tash. M.Gülben), Tahran 1366

⁴⁴ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 433; M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 198

Bombay'da Mirza İsmail Hayret tavassutuyla neşretti. İki cilt halindeki eserin birinci cildinde, İran coğrafyası ve Afgan işgaline kadar İran'ı idare etmiş olan hanedanlar anlatılmıştır. İkinci ciltte ise Afgan işgalinden Feth Ali Şah dönemine kadar olan siyasî, sosyal ve dinî-kültürel olaylar ele alınıp incelenmiştir.⁴⁵

Tarih-i İran (History of Persia): İngiltere'nin İran'da görevlendirdiği general Percy Sykes tarafından yazılmıştır.⁴⁶ Sykes, 1892 tarihinde İran'ın doğu bölgelerini gezmiş ve 1894'de Kirman'da İngiltere konsolosluğunu tesis ederek 1898 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. 1896'da kurulan Belucistan ve Sistan sınır komisyonlarında görev almış, 1899' Sistan'daki konsolosluğu kurmuş ve 1905 ile 1913 tarihleri arasında Horasan büyükelçiliğinde bulunmuştur.⁴⁷ İran'da kurulan "güney polisi" nin kurulmasında da görev alan Sykes, Afganistan tarihi, Tarih-i İktisafat-ı Alem, Vahat ve Sahra-yı Asya-yı Merkezî adlı eserlerin de sahibidir.

Sykes'ın İran tarihi iki cilt halinde ve Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî tarafından tercüme edilmiştir. Birinci ciltte, İran coğrafyasından girişle İran'ın eski medeniyetini, komşularını (Elam, Sümer, Akad, Babil, Asur, Med gibi) ve Arapların buraya gelmesinden sonra başlayan İslâm dönemini Bermekilere kadar anlatmaktadır. İkinci ciltte ise Bermekilerin sükûtundan Kaçarların yıkılışına kadar olan dönemi anlatmıştır. Olayları anlatırken bazen hissi davrandığı ve bağlı bulunduğu devleti haklı çıkarma çabasına giriştiği görülmektedir.⁴⁸

Deh Hezar Mil Der İran (Ten Thousand Miles in Persia or 8 Years Iran): Percy Sykes'ın İran ile ilgili ikinci önemli eseridir. "*Sefername-i General Percy Sykes*" ismiyle ve Hüseyin Saadet Nuri tarafından Farsça'ya tercüme edilen eser, yazarın İran'da bulunduğu sıradaki siyasî olayları, coğrafyasını ve İran'daki İngiliz menfaatlerini anlatması bakımından önemlidir.⁴⁹ Bu eserini otuz sekiz bölüme ayıran

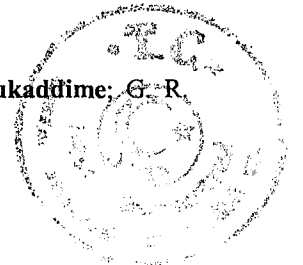
⁴⁵ G. R. Verheram, a.g.e., s. 22

⁴⁶ M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 211

⁴⁷ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 433

⁴⁸ Percy Sykes, *Tarih-i İran*, (terc. M. T. Fahrdaî Gilanî), Tahran 1330, s. mukaddime; G. R. Verheram, a.g.e., s. 23

⁴⁹ M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 229

Sykes, bütün bölümlerin sonunda İran milletinin doğu milletleri arasında üstün bir yere sahip olduklarını söyleyerek methiyeler sıralamıştır.⁵⁰

İran ve Kaziye-i İran (Persian and The Persian Questions): İngiliz siyasetçi George Nathaniel Curzon tarafından yazılan ve Vahid Mazenderanî tarafından Farsça'ya tercüme edilen eser, İran coğrafyası ve siyasî tarihi açısından önemlidir.⁵¹ 1886 tarihinde İngiliz parlamentosuna üye seçildikten sonra doğu ile ilgilenmeye başlamış ve Times gazetesi muhabiri olarak İran'a gelmiştir. Daha sonra Hindistan genel valisi olarak tayin edilmesi, İran ile ilgisini arttırmıştır. 1892'de tamamladığı İran ve Kaziye-i İran adlı eserini neşretti. İki cild halinde yazdığı eseri bölümlere ayırarak gezdiği yerlerin coğrafi durumunu, halkın yaşayışını ve dönemin olaylarını ele almıştır.⁵²

Se Sal Derbar-ı İran (Trois Ans a La Cour de Perse): Nasireddin şah'ın özel doktoru Fransız Joannes Feuvrier tarafından yazılmıştır. Feuvrier, İran'da bulunduğu üç yıl boyunca kendi hatıralarını sarayda gördükleriyle birlikte yazmıştır.⁵³ Eser, Abbas İkbâl Aştıyanî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir. Nasireddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahati sırasında yani 1889'da İran'a gelen Feuvrier, Fransa'dan başlayıp İran'a yapılan yolculuk esnasında gördüklerini, İran'da gezdiği şehirlerin sosyal ve kültürel durumlarını, saray usullerini, halkın bütün imtiyazına (tenbakû) karşı olan tepkisini yazmıştır.⁵⁴

Tarih-i İran Der Devre-i Kacar: İngiliz coğrafyacı Clement Robert Markham tarafından yazıldıktan sonra Mirza Rahim Ferzane tarafından tercüme edilmiştir.⁵⁵ Yazar, İran siyasî tarihi, Afganistan ve Asya uzmanı olarak görülmüş, bu meziyetlerine istinaden 1854'de Doğu Hind Kumpanyasında görevlendirilmiş ve Hindistan'a gönderilmiştir. Elimizde Farsça tercümesi bulunan eser, beş bölümden

⁵⁰ Percy Sykes, **Sefername**, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1330, s. VII.

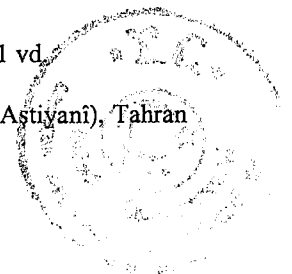
⁵¹ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 233

⁵² G. N. Curzon, **İran ve Kaziye-i İran**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1349, s. 1 vd.

⁵³ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 266

⁵⁴ G. R. Verheram, a.g.e., s. 25; Feuvrier, **Se Sal Derbar-ı İran**, (terc. Abbas İkbâl Aştıyanî), Tahran 1368, s. 9

⁵⁵ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 217

oluşmaktadır. Ağa Muhammed Han döneminden Nasıreddin Şah döneminin sonuna kadar olan vekayiyi anlatmaktadır.⁵⁶

İran Asr-ı Kacar: İran ve Önasya ile ilgili birçok araştırması olan Ann K. S. Lambton, yazdığı bu eserinde, olayların siyasî yönünden çok sosyal ve kültürel yönlerini incelemiş ve toplumun değişik sosyal tabakaların anlatmaya çalışmıştır. Simin Fasihî tarafından tercüme edilen eser, Kaçarların menşeyinden başlayarak 1906 tarihine yani meşrutiyetin ilanına kadar olan dönemi içine almıştır.⁵⁷ Yazdığı “*The Persian Land Reform*” isimli eseriyle İran’a ilgisini devam ettirmiştir.⁵⁸

Sefername-i Jackson: İran ve Hindistan dilleri uzmanı Abraham V. Williams Jackson tarafından yazılmış ve Menuçehr Emirî ile Feridun Bedarayî tarafından Farsça’ya tercüme edilmiştir.⁵⁹ 1901 tarihinde Hindistan’a ve 1903’de İran’a gelerek İran tarihi kaynakları ile ilgilenmeye başlamıştır. 1918-1926 tarihleri arasında İran’a üç defa daha gelmiştir. Kaçarlar döneminde Tebriz, Urumiye, İsfahan ve Kirmanşah şehirlerini gezerek buralarla ilgili bilgiler vermiştir.⁶⁰

Persian Citties: Laurence Lockhart’ın önemli İran şehirleri ve bu şehirlerin tarihi, coğrafyası ve kültürü ile ilgili yazdığı önemli bir kaynaktır. Tahran, Tebriz, İsfahan, Meşhed, Şiraz ve Kirmanşah ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir.⁶¹

Tarih-i İran (History of Persia): Barthold Spuller tarafından yazılan ve Cevad Felaturî’nin tercüme ettiği eser, Emevî devrinden başlayarak sırasıyla Abbasiler, Tahiriler, Safariler, Samaniler ve Gazneliler dönemi İran’ı hakkında bilgi vermektedir.⁶²

Sefer-i Be Derbar-ı Sahibkuran 1859-1861: Henric Brughes’in Nasıreddin Şah döneminde, ziyaret ettiği İran’ın siyasî ve idarî durumunu ve dönemin olaylarını anlatması bakımından önemlidir.⁶³

⁵⁶ Clements Robert Markham, **Tarih-i İran Der Devre-i Kacar**, (terc. Mirza Rahim Ferzane), Los Angeles 1364

⁵⁷ A. K..S. Lambton, a.g.e., s. 1 vd.

⁵⁸ A..K..S. Lambton, **The Persian Land Reform (1962-1966)**, Oxford 1969

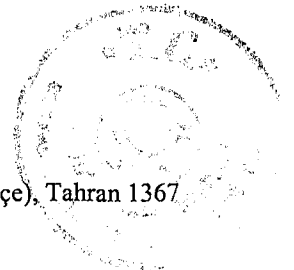
⁵⁹ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 226

⁶⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 26 - 27

⁶¹ Laurence Lockhart, **Persian Citties**, London 1960

⁶² Barthold Spuller, **Tarih-i İran II**, (terc. Cevad Felaturî), Tahran 1349, s. 31 vd.

⁶³ Henrich Brughes, **Sefer-i Be Derbar-ı İran 1859-1861**, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tahran 1367

Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran: Engelbert Kaempfer tarafından yazılan eser, yazarın İran sarayındaki gördüklerini ihtiva etmektedir.⁶⁴

Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran (Mütâlaât-ı Coğrafyayî): İran'ın Fransa ile yakınlaşması sırasında Mısır'da kazılar yapmakta iken İran'a çağrılan John de Morgan tarafından kaleme alınmış önemli bir kaynaktır.⁶⁵

B- ARAŞTIRMALAR

Kaçar dönemi ile ilgili önemli araştırmaları olan Mehdi Melikzâde, yazdığı "*Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*" adlı eseriyle meşrutiyet dönemini gayet sarih bir şekilde ortaya koymuştur. Mehdi Melikzâde'nin İran meşrutiyet dönemi ile ilgili yazdığı yedi ciltlik eserin her cildi, meşrutiyet ileri gelenlerinden birine (Mülk-ü mütekellimin, Mirza Cihangir Han, Cemaleddin Vaiz, Hacı Mirza İbrahim Ağa, Kadı Kazvinî, Ruhü'l-Kuddüs ve Sekatü'l-İslâm) atfedilmiştir. Meşrutiyetin öneminden bahisle İran sosyal yapısındaki kıpırdanmaları anlatmıştır. Ayrıca, meşrutiyetin sebeplerini Fransız inkılâbı, Avrupa'ya yapılan seyahatler, Rusya'daki bolşevik ihtilali, Japonya'daki rejim değişikliği ve nihayetinde Seyyid Cemaleddin Esedabâdî'nin etkisine bağlamaktadır. Meşrutiyet döneminde kurulan siyasi partiler ve ruhanî ulemânın (Necef ve Kerbela ulemâsı) meşrutiyet öncesi ve sonrası rolünü anlattıktan sonra, batılı devletlerden İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki nüfûz mücadelesini ve bu iki devletin 1907 tarihinde İran'ı kendi aralarında paylaşma anlaşması imzalamalarını ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır.⁶⁶

İran tarihçiliğinde önemli araştırmaları bulunan diğer bir isim de Feridun Ademiyet'tir. "*Fikr-i Demokrasi-yi İçtimâî*" adlı eseriyle İran'da demokrasi ve partileşme sürecinin başlangıcını, Rus bolşevik ihtilâlinin bu sürece etkisini ve toplumun bütün tabakalarının o dönemdeki demokrasi anlayışlarını ve eğilimlerini ortaya koymuştur.⁶⁷ "*Emir-i Kebir ve İran*" adlı eseri ise kendisinin deyimiyle "*devletin resmi yazışmalarına dayanılarak yazılmış ve Mirza Taki Han(Emir-i*

⁶⁴ Engelbert Kaempfer, *Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran*, (terc. Keykavus Cihandarî), Tahran 1360

⁶⁵ John de Morgan, *Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran*, (terc. Kazım Veditî), Tebriz 1338, s. 1 vd.

⁶⁶ G. R. Verheram, a.g.e., s. 20 - 21

⁶⁷ M. Hafız Kurranî, a.g.e., s. 281; Feridun Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İçtimâî Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1363

Kebir)'ın sadrazamlığı dönemindeki İran anlatılmıştır". Sadrazamın ailesinden başlanarak Nasıreddin Şah dönemindeki hadiseler ele alınmış, Herat ve Afganistan meselesi ile neticelendirilmiştir.⁶⁸

Kaçar döneminin ilk yılları için geniş araştırmaları olan Said Nefisî, yazdığı iki ciltlik "*Tarih-i İçtimaî ve Siyasî-i İran Der Devre-i Muasır*" isimli eseriyle Kaçar dönemi araştırmacıları için vazgeçilmez bir şahsiyet olmuştur.⁶⁹ Eserde, Kaçar hanedanlığının kuruluşundan önce başlanarak, Feth Ali Şah dönemi sonuna kadar olan olaylar anlatılmıştır. İngiltere ve Rusya ile olan münasebetin sebepleri, Hindistan ve Afganistan meseleleri, içteki durum ve gelişen olaylar sistemli bir şekilde tahlil edilmiştir.⁷⁰

Emine Pakrevan'ın yazdığı ve Cihangir Efkarî'nin Farsça'ya tercüme ettiği "*Ağa Muhammed Han Kaçar*" isimli eser, Kaçarların ilk dönemlerini yani İran'ın Safevî sonrası iç karışıklık dönemini daha sonra gelen Ağa Muhammed Han dönemini bütün ayrıntılarıyla anlatan önemli bir araştırmadır.⁷¹

Kaçar dönemi siyasî ve diplomasî tarihi alanında çok önemli araştırmalar yapmış olan Ali Ekber Bina, Safevî sonrası meydana gelen karışıklıktan başlayarak İngiltere, Rusya ve Fransa'nın İran üzerinde nüfuz kurma mücadelesini ve bu meyanda yapılan diplomatik temasları "*Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran*" adlı eserinde açıklamıştır.⁷² Ayrıca, İran'ın XIX.asırdan itibaren Avrupa siyasetine dahil ettirilerek Hindistan için yapılan mücadelelerde siyasî arena haline getirilmesini, İngiltere'nin Hindistan'ı elde tutmak için İran ve Afganistan'ı nüfûzuna almaya çalışmasını geniş bir şekilde tahlil etmiş olan Mahmud Mahmud, sekiz cilt halinde neşrettiği "*Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz*" isimli eserini araştırmacıların hizmetine sunmuştur.⁷³

Abbas İkbâl Aştıyanî, İran tarihinin İslâmdan sonraki döneminden başlamak suretiyle Kaçar hakimiyetinin sonuna kadar ve Pehlevî dönemini "*Tarih-i İran Pes*

⁶⁸ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1362, s. I

⁶⁹ M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 198

⁷⁰ S. Nefisî, a.g.e., s. 5 - 7

⁷¹ Emine Pakrevan, *Ağa Muhammed Han Kaçar*, (terc.Cihangir Efkarî), Tahran 1348, s. 1 vd.

⁷² A. A.Şemim, a.g.e., s. 702. Bkz. Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran*, Tahran 1337

⁷³ Bkz. Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz*, Tahran 1328

Ez İslâm” adlı eserde toplamıştır.⁷⁴ Kaçar dönemini bir bütün olarak “*İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*” isimli eserinde çalışmış olan Ali Asgar Şemim, son dönem İran tarihçiliğinin önemli bir simasıdır.⁷⁵ Ayrıca, Kaçar dönemi devlet adamlarını ele almış olan Han Melik Sasanî, “*Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar*” isimli eserinde, bu döneme damgasını vurmuş olan Mirza Ağa Han Nuri, Hacı Mirza Hüseyin Han ve Seyyid Cemaleddin Esedabadî gibi şahsiyetler üzerinde yoğunlaşmıştır.⁷⁶ Abbas Kadıyanî ise Kaçar döneminin önemli şahsiyetlerini ihtiva eden “*Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran*” isimli bir lugat hazırlamıştır.⁷⁷

İran’ın batılı devletler ile münasebet kurmasından başlayarak Kaçar dönemine kadar gelen Seyyid Taki Nasır, “*İran Der Berhured-i Ba İsti’ margiran*” isimli araştırmasında sadece İran ile münhasır kalmamış, Asya’nın iktisadî ve siyasi gerilemesini bir bütün olarak ele almış ve sömürgeciliğin bölgedeki uygulamasını vermeye çalışmıştır. Avrupa’nın iktisadî ve teknik ilerlemesi karşısında alınan yenilgileri, Önasya’daki güçsüz devletlerin varlığıyla açıklamaya çalışmıştır.⁷⁸

Kaçar dönemindeki yabancı müdahalesini ve Rusya’nın işgallerini bir tufan olarak gören Nasır Necemî, Rusya-İran savaşlarını şehzâde Abbas Mirza merkezli anlatmaya çalışmış ve çalışmasının isimini de “*İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-yi Abbas Mirza*” vermiştir.⁷⁹ 1890 tarihinde verilen tütün imtiyazını ve bu imtiyaza karşı oluşan tepkileri değerlendiren İbrahim Timurî, “*Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*” isimli eserinde, halkın ve ulemanın istibdat rejimine karşı mukavemete başlaması üzerinde durmuştur.⁸⁰

İran tarihi ve coğrafyası üzerine araştırma yapan batılı oryantalistlerin yazdıkları eserler de önemli bir yer tutmaktadır. Burada hepsinden bahsetmek ve çalışmalarını vermek mümkün olmadığı için sadece önemli gördüğümüz birkaç

⁷⁴ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 11

⁷⁵ A. A.Şemim, a.g.e., s. 702

⁷⁶ Bkz. Han Melik Sasanî, *Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar*, Tahran 1338

⁷⁷ Abbas Kadıyanî, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran*, Tahran 1376

⁷⁸ M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 220. Bkz. Seyyid Taki Nasır, *İran Der Berhured-i Ba İsti’ margiran*, Tahran 1363

⁷⁹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 10; M. Hafız Kurrânî, a.g.e., s. 219; Bkz. Nasır Necemî, *İran Der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-yi Abbas Mirza*, Tahran 1336

⁸⁰ İbrahim Timurî, *Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328

tanisini ismen zikrediyoruz. Kaçar hanedanının kuruluşundan inkırazına kadar olan dönemi araştırmış olan Peter Avery⁸¹ ve İran coğrafyası ile ilgili bilgiler veren Jean Sauvaget⁸² önemli araştırmacılarıdır. Ayrıca, İran seyahatinden döndükten sonra yazdıkları seyahatnameleri neşr eden Jarden,⁸³ L. Robinu, Clavijo⁸⁴ ve daha birçok batılı coğrafyacı Kaçar döneminden bahsetmektedir.⁸⁵

Yabancı araştırmacılar arasında olup da dönemin tarihi olaylarından bahseden Richard W.Bulliet, Alessandro Bausani, Barthol Spuller, Alexis Soltykof, Raymond Furon, A. Houtum - Schindler, Fariba Adelkhah ve H. Busse'nin eserleri diğer önemli eserlerdir.⁸⁶

⁸¹ Peter Avery, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. Muhammed Refi Mihrabadî), Tahran 1363

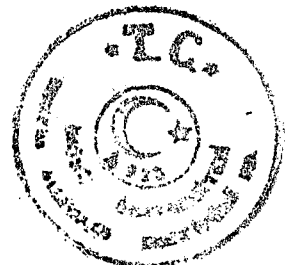
⁸² Jean Sauvaget, **Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî**, (terc. Aferin Ensarî), Tahran 1366

⁸³ Jarden, **Seyahatname-i Jarden**, (terc. Muhammed Abbasi), Tahran 1336

⁸⁴ Clavijo, **Sefername-i Clavijo**, (terc. Mesud Receb Niya), Tahran 1366

⁸⁵ M. Hafız Kurrani, a.g.e., s. 203 vd.

⁸⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 704; M. Hafız Kurrani, a.g.e., s. 280 vd.

GİRİŞ

M.Ö. 549 yılında İran merkezli olmak üzere Mısır ve Kuzey Afrika'nın Libya kısmına kadar sınırlarını genişletmiş olan Ahameniler (Hehamenşiler) imparatorluğu ve bu imparatorluk ile Yunanlılar arasında meydana gelen savaşlarda, Avrupalı tarihçilerin "*Persia*" adını verdikleri İran toprakları, Sasani imparatorluğu döneminde de aynı isimle anılmış ve bu dönemde gerçek yayılışını göstermiştir. Batıda Mısır ve Libya'dan başlayan sınırlar, doğuda Hindikuş dağlarına kadar uzanmıştır. Doğuda Afganistan, Belucistan ve Merv bölgelerinin sınırlara dahil olması, Sasanî imparatorluğunun müslüman Araplar tarafından feth edilmesinden sonra olmuştur.¹ Ayrıca, bu iki imparatorluk döneminde Irak, Ermenistan ve Mezopotamya toprakları alınmıştır.²

Ortaçağ boyunca coğrafi ve siyasi bir bütünlük göstermeyen İran toprakları, bugün 1.643.000 km² ile sınırlı kalmış olup fizikî ve beşerî coğrafya bakımından iki farklı özellik göstermektedir. Yazın oturlan yüksek-soğuk alanlar (serdsir/yaylak) ve kışın oturlan alçak sıcak alanlar (germsir/kışlak)'ın ortalarında, dağ eteklerinde yerleşmeler olmuştur.³ Büyük bir kesimi 1000-1500 m. arasında değişen, yükseltisi nadiren 600 metreye kadar düşen ve içinde çok sayıda çöküntü çukuru bulunan İran yaylası, Hazar denizi kıyı bölgeleri ile Basra körfezini de içine alır. Kuzeydeki "*Deşt-i Kevir*" ve güneydoğudaki "*Deşt-i Lût*" çölleri dünyanın önemli çöllerindedir.⁴

Bazı çukurların içinde genellikle suyu aşırı derecede tuzlu olan göller (Urumiye) bulunur. Kıyı bölgeleri hariç tutulduğu zaman, İran akarsularının deniz ile bağlantıları bulunmaması dolayısıyla İran'da büyük akarsular mevcut olmadığı söylenebilir. Akarsuların önemlilerinden olan Hilmond Sistan vadisine ve Herireved

¹ Pavel Schurates, *Coğrafya-yı Tarih-i Fars*, (terc. Keykavus Cihandari), Tahran 1372, s. 27; John de Morgan, *Heyet-i İlmî-i Fransa Der İran I*, (terc. Kazım Vediti), Tebriz 1338, s. 35. Ayrıca bkz. Ahmed Müstevfi, *Coğrafya-yı Umumi I*, Tahran 1332

² Guy Le Strange, *Don Juan-ı İran*, (terc. Mesud Receb Niya), Tahran 1338, s. 71 vd.; J. H. Kramers, "*İran*", *İslâm Ansiklopedisi V/2*, İstanbul 1993, s. 1013; Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi' Mihrabadi), Tahran 1363, s. 30

³ Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemî, *Ahsenü't-tekasim fi Ma'rifetü'l-ekâlân*, (terc. Ali Naki Münzevî), Tahran 1361, 83 vd.; Rebi Bedî, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I*, Tahran 1361, s. 71-81

⁴ İbni Batuta, *Sefername-i İbni Batuta*, (terc. Muhammed Ali Müehhed), Tahran 1361, s. 191; Mirza Ali Han (Safiyü's-saltana), *Sefername-i Safiyü's-saltana-yı Naiyenî*, (tash. Muhammed Gülbay), Tahran 1366, s. 29 vd.; R. Bedî, a.g.e.I, s. 35 vd.

ise kuzey bozkırlarında kaybolur. Dağlar ile çöller arasındaki vadilerde arasında sıkışmış birçok dereler sınırlı bir ziraata imkan vermekte, bu yüzden dağlık alanlarda da bir vâha karakteri oluşmaktadır. Şehirler ile buradaki köyler arasındaki arazi bozkır özelliği taşımakta ve bu toprakların yapısı tuzlu olduğundan çöl manzarası göstermektedir. Çöllerdeki hayat genellikle senenin belirli aylarında görülen göçebe hayatıdır.⁵ Ülkenin çok çeşitli bir coğrafya karakteri taşıması, tarihin eski dönemlerinden itibaren siyasî bütünlüğün oluşmasını engellemiş ve farklı kültür ve siyaset merkezlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶

İslâm coğrafyacılarının İran'dan bahsederken ayrı ayrı tasvir ettikleri batı ve doğu bölgelerini, Hazar denizinden başlayarak, güneydoğu istikametinden Hind Okyanusu kıyısındaki Mekran'a kadar uzanan çöl ayırır. Çölün kuzey kısmında hemen hemen bitki yetişmezken, daha güneyde, Deşt-i Lût ile kervan yolları üzerinde bulunan vahalara rastlanır. Bu bölge aynı zamanda Fars ile Kirman'ı Horasan ve Sistan'a bağlamaktadır. Kuzey'deki Tahran ve Hazar kıyıları ziraate oldukça elverişlidir.⁷

Batı İran bölgelerinin merkez kısmı ise, İslamiyet devrindeki ismiyle al-Cibal ve daha sonraları Irak-ı Acem adı verilen bölgedir. Bu bölge, kuzeybatı ve güneydoğu istikametlerinde sıra dağları ile kaplıdır ve buradaki en önemli şehirler Hemedan ile İsfahan'dır.⁸ Kuzeybatıdaki Azerbaycan daha dağlık olup Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir intikal noktası teşkil eder. Bölge akarsular bakımından da diğerlerine nazaran daha zengindir. Bölgenin en önemli yerleşim yerleri Tebriz, Gilân ve Mazenderan'dır. İklim bakımından diğerlerinden farklı özelliklere sahip bir bölgedir. Güneye doğru Elburz dağ silsilesi bulunur.⁹

İran'ın en önemli yükseltileri, İran yaylasının kuzeyindeki Elburz, doğudaki Kopet ve Horasan, batı ve güneyindeki Zağros dağlarıdır. En büyük yükseltiler ise

⁵ Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemî, a.g.e., s. 372 vd.; Bernard Hourcade, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 392

⁶ Rebi Bedî, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran II*, Tahran 1367, s. 3 vd.; A. Grantsky - P. Petrofsky, *Tarih-i İran*, (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran 1359, s. 24 vd.

⁷ Rebi Bedî, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I*, Tahran 1367, s. 54; Francise Fouribez, *Kişi Mat*, (terc. Hüseyin Ebu Turabiyân), Tahran 1366, s. 30-42; Abdulrıza Feracî, *Coğrafya-yı Kamil-i İran II*, Tahran 1366, s. 745 vd.

⁸ B. Hourcade, a.g.m., s. 392; Mirza Hüseyin Han, *Coğrafya-yı İsfahan*, (tash. Menuçehr Setude), Tahran 1342, s. 10 vd.; J. H. Kramers, a.g.m., s. 1013. Ayrıca bkz. Seyyid Ali Davud, *Dû Sefername Ez Cenub-ı İran*, Tahran 1368

⁹ P. Schurates, a.g.e., s. 28; J. de Morgan, a.g.e I, s. 36 vd. Ayrıca bkz. V. M. Hillyer, *Coğrafi-yi Cihan*, (terc. Ahmed Mukarrabi), Tahran 1371

Demavend (5610 m.), Alemkûh (Alem Dağı-4580 m.) ve Zerkûh (Altındağ-4547 m.) doruklarıdır. Dağları çevreleyen ve İran yaylasını yaran faylar ile Sebelan, Demavend gibi yanardağlar sebebiyle depremler meydana gelir.¹⁰

İklim bakımından kurak olan İran, 300 mm.'den az yağı alır. Sadece Hazar denizi kıyılarına bol miktarda yağış düşer (Babü's-ser'e 1197 mm yağış düşer). Tahran-İsfahan doğusunda yağışlar 200 mm'nin altında iken, batı ve kuzey İran nisbeten nemlidir. Kara ikliminin hakim olduğu bölgede kışlar uzun ve sert geçer (Tebriz'de Ocak ayı ortalaması 1.7°, Tahran'da 3.3°). Güneyde çöl ikliminin etkisiyle ısı bazen 50°'yi bulur. İran topraklarının yüzde altmışyedilik gibi önemli bir bölümü suları okyanuslara ulaşmayan kapalı havza durumundadır.¹¹ İran yaylasının yüksek kesimlerinden doğup Hazar denizine dökülen Sefidrûd bir tarafa bırakılacak olursa akarsular; Elburz dağlarının nemli yamaçlarından inerek Hazar denizine ulaşanlarla, Zagros dağlarından Huzistan ovasına ve Basra körfezine doğru akan büyük nehirlerdir.¹² Ülkenin kendine has zengin bitki örtüsü, Avrupa-Sibirya, Hint ve Akdeniz flora bölgeleri arasındaki kavşakta yer almasından kaynaklanmaktadır. Ormanlar ülke topraklarının % 11'ni kaplamaktadır.¹³

İran 1950 yılından itibaren yılda % 2.5'luk hızlı nüfus artışına sahne olup, nüfusun % 67'si, toprakların % 27'sini meydana getiren kuzeybatı bölgelerinde yaşamaktadır. Şehirleşme de nüfus artışıyla birlikte 1950'lerde başlamış ve 1950'de nüfusu 100.000'nin üzerinde olan sadece dokuz şehir mevcut iken, 1991'de bu sayı kırk yediye ulaşmıştır. Etnik yapı olarak çeşitlilik arz etmekte, Fars asıllılardan başka Türk, Kürt, Ermeni, Beluci ve Afganlılar toplam nüfusun % 50'sini oluşturmaktadır. Nüfusun % 20'si Türkçe konuşmaktadır.¹⁴

Çalışan nüfusun % 29'na tekabül eden 3.300.000 kişinin uğraştığı tarım milli üretimin %13'ünü kapsamaktadır. Bu sektöre ayrılan 17.000.000 hektar arazinin %44'ünde sulu tarım yapılmaktadır. Büyük ekim alanları ülkenin kuzeyinde ve

¹⁰ R. Bedî, a.g.e. I, s. 44; J. de Morgan, a.g.e. I, s. 45; B. Hourcade, a.g.m., s. 393; Alexis Soltykof, *Misafiret-i Be İran*, (terc. Muhsin Saba), Tahran 1336, s. 39 vd. Ayrıca bkz. Jean Sauvaget, *Müddehîl-i Tarih-i Şark-ı İslâmî*, (terc. Aferin Ensari), Tahrah 1366, s. 50

¹¹ Hasan Kara Nejad, *Coğrafya-yı Giyahî*, İsfahan 1351, s. 18 vd.; Muhammed Taki Mustafavî, *İklim-i Pars Asar-ı Tarihî ve Amakin-i bastan-ı Fars*, Tahran 1375, s. 1 vd.

¹² P. Schurates, a.g.e., s. 30; R. Bedî, a.g.e. I, s. 119; B. Hourcade, a.g.m., s. 393; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, *İran*, İstanbul 1927, s. 3; J. H. Kramers, a.g.m., s. 1013

¹³ H. Kara Nejad, a.g.e., s. 76 vd.; Ayrıca bkz. Ahmed Hüseyin Adil, *Ab ve Hava-yı İran*, Tahran 1339

¹⁴ Cevad S. Nejad, "*Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220*", *Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV*, Meşhed 1367, s. 5 vd.; Kazım Vedit, *Coğrafya-yı İnsanî*, Dimah 1339, s. 47; Henrich Brughes, *Sefer-i Be Derbar-ı Sahibkuran I*, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tahran 1367, s. 176; R. Bedî, a.g.e., s. 55

Huzistan'da yer alırken, sadece tarıma elverişli toprakların % 4'üne sahip olan Hazar kıyısı şehirleri üretimin dörtte birini istihsal eder. Hazar kıyılarında ve diğer sulu yerlerde ürünler çok çeşitli ise de tarım alanlarının dörtte üçünü tahıl oluşturmaktadır.¹⁵

İran, hayvancılık alanında yetiştirdiği 53.000.000 küçük baş hayvanla önemli bir ülkedir ve ovalarla yaylalar arasında gidip gelen sürü sahibi göçebelerin sayısı bakımından Moğolistan'dan sonra dünyada ikinci sırayı alır. İran'ın petrole dayalı olmayan işletmelerinin en büyük kısmı tarım ürünleri üzerinedir. Özellikle Hazar denizinde havyar için mersin balığı, Basra körfezinde karides ve Hint Okyanusunda ton balığı avcılığı yapılır.¹⁶

1908 tarihinde Mescid-i Süleyman bölgesinde petrol bulunduğundan sonra, İngiliz-İran şirketi olan Oil Company'nin işlettiği bu doğal zenginlik, 1951 yılında Muhammed Musaddak hükümeti tarafından millileştirilmiştir.¹⁷ 1953'te İran Petrolleri Millî Şirketi yerini İngiliz ve Amerikan şirketlerince idare edilen milletlerarası bir komisyona bıraktı. Özellikle Huzistan bölgesindeki Ahvaz, Geçsaran ve Agacari yakınlarında ve Basra körfezinde üretim 250.000.000 tona kadar çıktıysa da, 1980-1988 İran-İrak savaşının ardından 65.000.000 tona kadar düştü. Hazar denizinin İran kısmında bulunan önemli petrol kaynakları daha değerlendirilememiştir. Üretim kapasitesi 1978'de günlük 7.000.000 varil iken, 1990'dan itibaren günlük 4.000.000 varilin altına düşmüştür.¹⁸

Harg adası yükleme tesislerinden yapılan ihracat, iç tüketimin hızlı artışından sonra azalmakla birlikte İran'a 15 ile 18.000.000 dolarlık bir gelir sağlamaktadır. Abadan'da dünyanın en büyük petrol rafinerisinin İran-İrak savaşı sırasında tamamen tahrip olmasından sonra rafinerilerin ülkenin iç kısımlarında (Tahran, İsfahan, Tebriz) inşa edilmesi siyaseti yoğunluk kazandı. İran, aynı zamanda dünyanın ikinci doğal gaz rezervlerine ve bilhassa Kirman'da çinko, barit, uranyum, demir, kömür

¹⁵ Rebi Bedî, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran III*, Tahran 1367, s. 33 vd.; J. de Morgan, a.g.e. I, s. 56 vd.; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, a.g.e., s. 4 - 5

¹⁶ A. Feracî, a.g.e., s. 109 vd.; Fransuva Care, "*Sayed-i Mahî Der Derya-yı Hazar*", (terc. Ebul Hasan S. Mukaddem), *Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV*, Meşhed 1367, s. 306 vd.

¹⁷ R. Bedî, a.g.e. III, s. 314 vd.; Firuz Kazımzade, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, London 1968, s. 560

¹⁸ Muhsin Azizî, *Coğrafya-yı İktisadî*, Tahran 1330, s. 101; B. Hourcade, a.g.m., s. 395; R. Bedî, a.g.e. III, s. 363

gibi çok farklı maden yataklarına sahiptir. 1985'te işletmeye açılan Şerşem bakır madeni dünyanın en zengin bakır yataklarından biridir.¹⁹

1965'ten itibaren sanayi yatırımlarına harcanan petrol geliri, İran'ın alt yapılarla(elektrik, karayolu, demiryolu, telekomünikasyon) donatılmasını sağladı. Sanayide çalışanların sayısı 1947'de 100.000 kişi iken, 1986'da faal nüfusun dörtte birini teşkil etmiştir. 1979 İslâm devriminden sonra uygulanan yeni iktisadi siyaset, İran-Irak savaşı ve Amerikan ambargosu sanayiye menfi yönde etkiledi ve yabancı sermaye ile olan ilişkileri yavaşlattı. Sağlam bir alt yapıya sahip olan sanayi işletmelerinin yarısına yakını Tahran-Kereç bölgesinde toplanmıştır. Ağır sanayi üretimi olan çelik, otomotiv, elektrikli ev aletleri, makine, alüminyum ve kimya sanayiî ile tüketim maddeleri gibi çok çeşitli bir üretim mevcuttur. Aktif sanayi siyaseti Kirman, Zencan, Kazvin, Simnan, Kum ve ülkenin güneyinde Arap yarımadası ile Hint Okyanusuna açılan Benderabbas gibi yerlerde yeni sanayi tesislerinin geliştirilmesini sağladı.²⁰

İç ulaşım genelde karayolu ile sağlanmakta olup, bu yolların büyük kısmı otoyollardan oluşmaktadır. Komşu ülkelerle karayolunun en iyi olduğu yer Türkiye ile olanıdır. Sınırdaki diğer noktalar sadece mahallî veya bölgesel ulaşımı sağlar. Hazar'ı Basra körfezine, Meşhed'i Türkiye sınırına ve Tahran, İsfahan, Kirman, Benderabbas'ı birbirine bağlayan hatlar ülkenin en önemli demiryolu arterleridir.²¹ 1966 yılında Türmenistan demiryolu ağıyla kurulan bağlantı, Orta Asya ülkelerinin dışarıya ve Hazar denizine açılmalarını sağlamıştır. Bugün, İstanbul-Tahran arası demiryolu hattı seferlere devam etmektedir.²²

İranlılarla ilgili bilgilere tarihte ilk defa M.Ö. IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Kaynaklardan Orta Doğu'ya göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medlerin Urumiye gölünün güneydoğusunda, Perslerin ise

¹⁹ B. Hourcade, a.g.m., s. 393; Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran: 1926-1979*, London 1981; J. Amuzegar, *Iran's Economy Under the Islamic Republic*, London 1993

²⁰ A. Rıza Feracî, a.g.e., s. 770 vd.; B. Hourcade, a.g.m., s. 393 - 394

²¹ Rebi Bedîî, a.g.e. III, s. 477 vd.; A. Mukaddemî, a.g.e. I, s. 60; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, a.g.e., s. 104 vd.

²² P. Schurates, a.g.e., s. 215 vd.; G. N. Curzon, *İran ve Kazıye-i İran*, (terc. Vahid mazenderanî), Tahran 1349, s. 22 - 23; İran coğrafyası için bkz. Laurence Lockhart, *Persian Cities*, London 1960

batısında oturdukları anlaşılmaktadır.²³ Daha sonra güneye ve bugün “Fars” adı verilen bölgeye inen Persler, zamanla bir imparatorluk kurmuş olan Medlere tabi oldular. Asurlulara karşı bir ittifak oluşturdular. İskitleri yenilgiye uğrattıktan sonra Babilliler’le birlikte Asur imparatorluğunu ortadan kaldırdılar. Bu zaferle toprakları genişleyen Medler, doğuda bugünkü Tahran’ın bulunduğu yere kadar ilerlediler. Daha sonra kuzeye yönelerek İrminiye’yi hakimiyetleri altına aldılar. Kültür yönünden Mezopotamya medeniyetlerinin etkisi altında kalan Medler, Astyages döneminde (M.Ö. 580-550) çökmeye başladılar ve tarihe karıştılar.²⁴

Perslerin soyundan gelen diğer birçok krallık gibi Medler’e tabi olarak varlıklarını sürdüren Ahameniler (Hahamenşiler), II. Kyros (Cyros) döneminde güçlü bir imparatorluk haline geldiler. Pers kabilelerini birleştirerek kendisine yeni bir başşehir kuran Kyros, Medlere karşı ayaklanma başlatmıştır. M.Ö.550’de Medlerin baş şehri Ekbatana’yı işgal eden Kyros Med ülkesini kendisinin bir eyaleti haline dönüştürmüştür. Daha sonra Lidya kralı Kyros’u yenilgiye uğratarak (M.Ö. 547) başkent Sardes’i, Anadolu’nun diğer bölgelerini ve M.Ö. 539’da Babil’i ele geçirmiştir. Bu arada yurtlarından sürülmüş olan İbraniler’in Kudüs’e geri dönmelerine izin vermiştir. Kyros, Suriye ve Filistin’i de Ahameniler topraklarına kattıktan sonra oğlu Kambyses aynı genişleme politikasını izleyerek, M.Ö. 525’te Mısır’ı istila ettiği sırada, geride Gaumata adındaki rahip Ahameni tahtını ele geçirmiş ve saltanatını meşrulaştırmaya çalışmıştır.²⁵

M.Ö. V. yüzyılın sonlarında Ahameni imparatorluğuna mensup olan Darius (Dara), tahtı ele geçirmiş ve devletin yapısında reformlar yaparak, imparatorluğu yirmi eyalete ayırmış, buralara tayin ettiği valiler aracılığıyla vergi toplamaya çalışmıştır. Askerî işleri krala bağlı olan bir komutanın sorumluluğuna vermiştir.²⁶

Darius, imparatorluğunu doğuya doğru İndus vadisine kadar genişlettikten sonra batıya yönelerek Ege sahillerindeki şehirleri ele geçirmiştir. Ancak. M.Ö. 490’da Yunanlılarla yapılan “Marathon” savaşında yenilgiye uğramasına karşın

²³ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 69 vd.; P. Sykes, *Sefername*, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 3; J. Sauvaget, a.g.e., s. 75 vd.

²⁴ Esko Naskali, “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 394

²⁵ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 76 vd.; J. de Morgan, a.g.e I, s. 112 vd. Ayrıca bkz. Seyyid Hasan Ayet, *Dersha-yı ez Tarih-i Siyasî-i İran*, Tahran 1363; Abdülhüseyin Saidiyani, *Ser Zemin ve Merdumu İran*, Tahran 1369

²⁶ J. de Morgan, a.g.e I, s. 112 vd.

mücadeleden vazgeçmemiş on yıl sonra bu yenilginin öcünü almak için Yunanlılar üzerine büyük oğlu I. Xerxes komutasında büyük bir ordu göndermiştir. Fakat Xerxes kara savaşını kazanmasına rağmen, Salamis'te yapılan deniz savaşını kaybetmiş (M.Ö. 480) ve böylece ve Ahameni imparatorluğunun batıya açılması düşüncesi sona ermiştir.

Son Ahameni hükümdarı II. Darius tahta çıktığı dönemde Makedonyalılar yeni bir güç olarak ortadoğu sahnesinde görünmeye başlamışlardır. Makedon kralı Büyük İskender M.Ö. 334 tarihinde Anadolu, Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra İran'a yönelmiş ve M.Ö. 331'de Nineva (Ninova) yakınlarındak Gaugamela'da yapılan savaşta Ahameni kralı Darius'a karşı galebe çalmış ve Darius savaş alanından kaçtıktan sonra Media'da öldürülmüştür. İskender, İndus vadisine kadar doğuya ilerleyerek oradan Mezopotamya'ya dönmüş ve Ahameni imparatorluğuna son vermiştir.²⁷

Ahamenilerin Zerdüş inancında olup olmadıkları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Darius yazıtlarındaki en büyük tanrının "*Ahura Mazda*" olduğu yönündeki ibare ve bazı düşünceler Zerdüşlük esaslarını hatırlatmakta ancak, yabancı tanrılara hoşgörülü bir yaklaşım ve ölümlerin gömülmesi adeti Ahamenilerin Zerdüş olmadıkları görüşünü desteklemektedir.²⁸

İskender'in kurduğu büyük imparatorluk, ölümünden sonra (M.Ö.323) komutanları arasında paylaşıldı.²⁹ Mezopotamya, İran ve Suriye'yi Selevkos (Seleucus), Mısır'ı Ptolemaios aldı. Selevkos, önce Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia'yı başkent yapmış ardından başkenti Antakya'ya taşımıştır. Selevkosların (Selevkoslar, Selefkiler) bütün güçlerini batı sınırlarına harcayıp doğuyu ihmal etmeleri, doğu eyaletlerinin merkezden bağımsız hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim, Parthia eyaletinden Parni kabilesinin reisi Arsakes, Seleukoslar'a karşı ayaklanarak diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part imparatorluğunu kurmuştur (M.Ö. 250). Part kralı Mitharadates, doğuyu ele geçirdikten sonra M.Ö. 141'de Seleukos krallığına tamamen hakim olmuş ve böylece Parthlar, ortadoğu'daki en güçlü imparatorluk haline gelmişlerdir.³⁰

²⁷ J. de Morgan, a.g.e. I, s. 115 vd.; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, a.g.e., s. 54

²⁸ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 110 - 111; Ayrıca bkz. M. M. Diakonov, *Eşkaniyan*, (terc. Kerim Kişaverz), Tahran 1344

²⁹ E. Naskali, a.g.m., s. 394; J. de Morgan, a.g.e., s. 118; E.A.Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 112

³⁰ E. Naskali, a.g.m., s. 394; J. de Morgan, a.g.e. I, s. 129; Ayrıca bkz. A. Christensen, *l'Iran Sous Les Sasanides*, Copenhagen 1944

Diğer taraftan Romalılar, Parthların kontrolünde bulunan İpek Yolunu ele geçirmek istiyorlardı. M.Ö. 53 yılından itibaren sürekli hale gelen sınır savaşlarında, Romalılar Mezopotamya'ya girmeyi ve Seleukoslar'ın başkentini ele geçirmeyi başarmışlar ve bundan sonraki gelişmeler onun başlangıcını oluşturmuştur. Özellikle Romalılarla girişilen mücadele Parthları zayıflatmış Fars eyaleti hükümdarı Erdeşir'in, Arsaki hanedanının son kralı Ardavan'a karşı gelmesi Arsaki hanedanının sonunu hazırlamıştır (M.S. 224). Başlangıçta Helen kültürünün etkisi altında kalan Parthlar, M.S. 77 yılına kadar paralarda Yunan harflerini kullanmışlarsa da daha sonraları Mezopotamya kültürlerinin hakimiyetine boyun eğmişlerdir.³¹

Ahameni geleneğinin yaşadığı Fars eyaletinde mahallî hükümdar olan ateşkede muhafızı "Sasan", M.S. 226 yılında kendi adıyla anılan Sasani imparatorluğunu kurdu.³² Sasanilerden Erdeşir, 242 yılında öldüğünde imparatorluk Suriye, Mısır ve Anadolu dışında eski Ahameni imparatorluğunun sınırlarına erişmiştir. Erdeşir'in oğlu I. Şapur, Roma topraklarına hücum edip Roma ordusunu yendi ve Roma imparatoru Valerian'ı esir aldıktan sonra Suriye ve Kapadokya'yı yağma etti. I. Şapur döneminde peygamber olarak ortaya çıkan Mani ve Maniheizm, I. Şapur'un ülkesinde sempatiyle karşılanınca yayılma alanı buldu ve I.Şapur'un ölümüyle yerine geçen I. Hürmüz'de bu dine yakınlık gösterdi. I. Behram döneminde bu dine karşı tepki oluştu ve uzun işkencelerden sonra Mani öldürüldü.³³

IV. yüzyılın sonlarına doğru batıda gelişen bazı sosyal ve siyasî olaylar Sasani İmparatorluğunu da etkiledi. Bizans imparatoru Konstantinos'un hristiyanlığı kabul etmesi üzerine Sasani imparatorluğu içinde yaşayan hristiyanlar, Bizans'ın dostu ve devletin düşmanı sayıldı. Ermenilerin de hristiyanlığı kabul etmesiyle Sasaniler ile olan ihtilaflar artmaya başladı ve bu tarihten sonra Zerdüştlük Sasanilerin resmi dini haline geldi. Hristiyanlar ve yahudilerden oluşan azınlıklar özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Devletin geliri toprak vergisi ve kişi başına ödenen "gezit" vergisiyle gümrüklerden elde edilen vergilerden oluşuyordu. Merkezden yönetilen devletin başında Sasani hanedanından

³¹ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 134 - 135; Ayrıca bkz. Raymond Furon, *L'Iran Perse et Afghanistan*, Paris 1951

³² J. Sauvaget, a.g.e., s. 181 vd.

³³ J. de Morgan, a.g.e. I, s. 102 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 156 vd.; Ann Kathrine Swyn Lambton, "Iran", *Encyclopedia Iranica* IV, s. 13. Ayrıca bkz. M. Cook, *The Persian Empire*, London 1983

bir kişi bulunuyordu ve onun (şahinşah) ölümünden sonra, yüksek aristokrasinin ve önde gelen rahiplerin desteğini kazanabilen hanedan üyesi hükümdar oluyordu.³⁴

Kubâd döneminde zayıf bir duruma düşen Sasaniler, asillere ve rahiplere karşı yeniden dengeleri kurabilmek için her alanda ortak mülkiyeti esas alan Mazdek'in fikirlerini uygulamaya koyuldular. Ancak, bu fikirlerden beklenen fayda sağlanamadığı gibi 528 yılında son derece kanlı bir müdahale ile uygulamadan vazgeçildi. Veliâhd I. Hüsrev, 538'de devleti güçlendirmek için bir vergi reformunu uygulamaya koydu.³⁵ Orduda bazı reformlar yaparak ordu komutanlığını kendisi üstlendi ve bu reformlar sayesinde devleti istikrara kavuşturdu. Daha sonra Bizans'a karşı savaş açan I. Hüsrev, 556'da bu devletle bir barış anlaşması yaparak batıda barışı sağladı ve doğuya Eftalit (Akhun) devleti üzerine yönelerek onları yendi. Bu zaferin sonunda Çin ve Hindistan'dan batıya uzanan ticaret yolunu kontrol altına alabilmek için Arabistan'ın güneyini ele geçirerek Yemen'i Sasaniler'in bir eyaleti haline getirdi (570). Dönemi altın çağ olarak anılan I. Hüsrev, örnek bir şahinşah olarak gösterilmiş ve kendisine "*Anuşirvan (Enûşirvan)*" lakabı verilmiştir.³⁶

I. Hüsrev'in Türk prensesi olan hanımından dünyaya gelen oğlu IV. Hürmüz zamanında (Türkzâde) Sasaniler ile Bizans arasında şiddetli savaşlar meydana gelmiştir. 590'da IV. Hürmüz'ün gözlerine mil çektirilip yerine oğlu II. Hüsrev tahta çıkartılınca ülkede iç savaş ve taht kavgaları başlamıştır. 601'de ülkede birliği sağlayan II. Hüsrev, Bizans'a yönelmiş ve Bizans kuvvetleri ile yapılan savaşları kazanarak 611 yılında Antakya ve Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra Mısır'ı işgal etmiştir. Kuzeyden de Anadolu'ya ordu göndererek 613'te Sasani ordusunun Kadıköy'e kadar ulaşmasını sağlamıştı. 622'de karşı saldırıya geçen Bizans imparatoru Herakleios, ordusunu gemilerle Doğu Karadenize taşıyıp Azerbaycan'a ayak bastı. II. Hüsrev, Bizans'ın tazyiki karşısında Avarlar ile işbirliği yaparak Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i 626 yılında kuşattıysa da şehri ele geçiremedi. Doğuda askerî hareketlerle meşgul olan Herakleios ise Konstantinopolis'e dönmeyip Avarlar ile bir antlaşma yapıp Mezopotamya'ya yürüdü. Bu esnada II. Hüsrev, 628'de Sasani başkentinde çıkan bir ayaklanmada öldürüldü.³⁷

³⁴ Abbas Kadiyanî, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İrân ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye*, Tahran 1376, s. 385; Ayrıca bkz. R. N. Frye, *The History of Iran*, Munich 1984

³⁵ E. Naskali, a.g.m., s. 395; Ayrıca bkz. Alessandro Bausani, *The Persians*, Florance 1962

³⁶ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 387

³⁷ E. Naskali, a.g.m., s. 395; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Pîrniyâ, *Tarih-i Bastan*, Tahran 1370

Hız. Peygamber, Abdullah b. Huzeyfe'yi II. Hüsrev'e elçi olarak gönderip kendisini İslâm'a davet etmiş, fakat Hüsrev gönderilen mektubun okunmasına tahammül edemeyerek yırtıp atmış, onun bu tavrı Hız. Peygamber'e haber verilince, "Allah da onun mülkünü parça parça etsin" demiştir. İslâm orduları Hız. Ömer devrinde Sasani ordularını 636 yılında Kadisiye'de, 637'de Celula'da ve 642'de Nihavend'de yengilgiye uğrattı.³⁸ Son Sasani hükümdarı III. Yazdicerd bu tarihten 651 yılına kadar resmen hükümdar olarak kaldıysa da peyder pey topraklarını müslümanlara teslim ettikten sonra doğuya sığınmak zorunda kaldı. III. Yazdicerd, bir süre sonra da Merv'de öldürüldü.³⁹

Arapların İslamiyetten çok daha önce İranlılar ile münasebetleri söz konusu olup I. Şapur zamanında İran'ın güneyine yerleşmişlerdi. İslâm döneminde bu toprakların fethedilmesi siyasetinin sonucu olarak daha sistemli bir hale geldi ve müslümanların İran'a karşı askerî hareketi ilk halife Hız. Ebubekir döneminde başladı. Hız. Ömer döneminin başlarında cereyan eden "köprü vakıası" nın ardındaki kısa bir duraklamadan sonra, son Sasani hükümdarı III. Yazdicerd'in 636 tarihinde Kadisiye'de mağlup olması, devletin siyasi ve iktisadî merkezi konumundaki Irak'ı müslümanlara bırakmak zorunda kalmasıyla neticelendi. Mücadelenin sonunu tayin eden bu savaş, Arapların hiçbir direnişle karşılaşmadan Sasani başkenti Medain'e girmelerini sağladı. Dağılan Sasani kuvvetlerini toparlamaya çalışan III. Yazdicerd, Sevad ile İran arasındaki Celulâ'da bir defa daha yenilgiye uğratıldı.⁴⁰

Askerî güçlerinin önemli bir kısmı dağılan Sasanilere karşı gerçekleştirilen İslâm fütuhâtı, yeni kuralan Basra ve Kufe ordugahlarından yürütülmekteydi. Sasani imparatoru III. Yazdicerd'in büyük güçlüklerle topladığı son Sasani kuvveti, 642 yılında Irak'da Sa'd bin Ebu Vakkas yönetiminde oluşturulan müslüman birliklerine Nihavend'de mağlup oldu. Araplar'ın "fethu'l-fütûh" dedikleri bu zaferden sonra İran ordusu hiçbir varlık göstermeden dağıldı ve bölgede mahallî kuvvetlerden

³⁸ E. Naskali, a.g.m., s. 395; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 178; Bkz. W. Durant, **Maşrik-i Zemin I**, (terc. Ahmed Aram), Tahran 1367

³⁹ J. H. Kramers, a.g.m., s. 1015

⁴⁰ Barthold Spuller, **Tarih-i İran**, (terc. Cevad Felatürî), Tahran 1349, s. 1 vd.; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 388 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, "İran" **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 395-396; J. H. Kramers, a.g.m., s. 1015. Hız.Ebubekir döneminde Irak'ın fethiyle görevlendirilen Halid b. Velid, Irak'ı aldıktan sonra Basra körfezinde yönelmiştir. Halid b. Velid burada iken halifenin emriyle Şam'a gönderilmiştir. Şam civarında bekleyen Ubeyde b. Cerrah ile birleşen Halid b. Velid, Yermük'de Heraklius (Bizans) ordusuna saldırdığı esnada, halife Ebubekir vefat etmiş ve zafer Hız. Ömer'e nasip olmuştur. Bkz. A. İ. Aştıyanî, **Tarih-i İran Pes Ez İslâm**, Tahran 1378, s. 46 vd.; Ayrıca bkz. Muhammed Murad b. Abdurrahman, **Asar-ı Bilad ve Ahbarü'l-İbad I**, (terc. M. Şah Murad), Tahran 1371

başka direnecek bir kuvvet kalmadı.⁴¹ İran yaylası boyunca çok süratli bir şekilde ilerleyen İslâm ordusu Kûfe ve Basra ordugahlarından kuzey ve güney istikametinde yürüttükleri askerî harekatta, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı feth ettiler. Otoritesi tamamen sarsılan III. Yazdicerd, bir süre daha direnen Fars'ın düşmesinden sonra Kirman'a ve oradan da Sistan'a kaçtı.⁴²

Hız. Osman döneminde Ahnef b. Kays komutasındaki İslâm orduları 644 ve 650 yıllarında Kuhistan'ı geçerek Kum, Kaşan ve İsfahan'ı aldıktan sonra Herat, Merv, Merverrûz, Nişabur ve Tus gibi önemli Horosan şehirlerini feth etmeye başladı. Bu dönemde devam eden III. Yazdicerd'in direnişleri bir netice vermedi O'nun 651 yılında Merv şehrinde öldürülmesiyle Sasanî devleti resmen tarihe karışmış oldu. Maveraünnehir ve Toharistan VIII. yüzyıl başlarında, Taberistan aynı yüzyılın ikinci yarısında müslümanların hakimiyetine girdi. Halife Hz. Osman devri bitmeden 656 yılında İran'ın büyük bir kısmı ele geçirildi. Ancak Gilân, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgelerin uzun süre direnişleri sürdü.⁴³

Araplar tarafından ele geçirilen şehirler, savaş veya barışla ele geçirilişine ya da ekonomik durumuna göre miktarı değişen ve bir defaya mahsus bir vergi ve bundan sonra da her yıl belli miktarda haracı ödemek şartıyla mahallî hükümdarların idaresine verildi. İslâmiyeti kabul eden İranlılar bu vergiden muaf olurken, askerî ve idarî zümrelerden pek çoğu da Arapların hizmetine girdi.⁴⁴

Zaman zaman isyana teşebbüs ederek mukavemet gösteren ve İslama girmek istemeyen şehirler başarılı olamadılar İslâm dini, fetihleri takip eden iki asır içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde ise Zerdüştlar kendi inançlarını korumaya devam ettiler.⁴⁵

Deylem sınırlarındaki Kazvin, Azerbaycan sınırındaki Erdebil ve Horasan'ın uç bölgesindeki Merv başta olmak üzere, İran şehirlerinin çoğunda Arap garnizonları kuruldu ve bu garnizonlara Arap kabileleri yerleştirildi. Önceleri Hemedan, İsfahan ve Fars gibi Basra ve Kufe ordugahlarına yakın şehirler, ardından Kum, Kaşan,

⁴¹ J. Sauvaget, a.g.e., s. 213 vd.

⁴² Bkz. Procopius, **Cengha-yı İran ve Rum**, (terc. Muhammed Saidî), Tahran 1344; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 396.

⁴³ Kramers, a.g.m., s. 1015; A. İkbâl Aştıyanî, a.g.e., s. 59 - 60

⁴⁴ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 179

⁴⁵ Kramers, a.g.m., s. 1016

Kazvin ve Rey gibi Orta İran şehirlerine Arap muhacirler yerleştirildi. Bu iskanlar Horasan ve Sistan gibi doğu eyaletlerine de teşmil edildi.⁴⁶

Kabileler halinde İran'a gelen Arapların yanı sıra Irakta tutanamayan Haricî ve Şîf Araplar da İran'a geldiler. Ancak, İran'a gelen veya getirilerek iskan olunan Araplar ile buraların yerlileri olan İranlılar arasında bir kaynaşma olmadığı gibi İranlılar Arapları şeytanın müridleri (Ehrimen) olarak gördüler. Bu mukavemet Arap muhaceretini durduramadığı gibi İran'a yerleşenler ile İranlılar arasında meydana gelen evlilikler bir müddet sonra ortamı yumuşattı. İranlılar hızla müslümanlaşmaya başlarken yeni gelen Araplar da İran'ın kültür ve geleneklerinden etkilendiler.⁴⁷

Dört halifeden sonra İslâm devletinin yönetimini ele geçiren Emeviler, İran halkı tarafından benimsenmedi. İran iktisadî, içtimaî, dinî şartlardan dolayı bu hanedana karşı önemli bir muhalefet merkezi haline geldi.⁴⁸ Basra ve Kûfe ordugahlarının da tesiriyle Hz. Ali-Muaviye mücadelesinde Hz. Ali'den yana hareket ettiler. Mevalî'nin Araplara ve Emevî hanedanına karşı hareketi daha etkili bir hal alarak, Kûfe'de muhtar es-Sekafi'nin isyanında rol oynadılar. Muhtar'ın katlinden sonra Irak genel valisi Haccac'a karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as'a destek verdiler.⁴⁹

Emeviler, kendilerine karşı olan hareketleri etkisizleştirmek gayesiyle İran ve doğu eyaletlerini, merkezi Kûfe olmak üzere Irak'ta kurdukları genel valilik ve Ziyad b. Ebih ile Haccac gibi nüfuzlu valilerle yönettiler. Emevî döneminin sonlarına doğru İranlı, Türk ve Berberî unsurlar orduda artmışsa da bunlara askeri komutanlıklar gibi üst görevler verilmemiş ve Abbasî hanedanlığına kadar aynı şekilde devam etmiştir.⁵⁰

⁴⁶ D. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 396. Kramers, İranlıların Araplaşmamak için uzun süre direndiklerini, Hz. Ali'nin Kûfe ve Basra'da güçlükle tutanabildiğini ve Horasan'ın bu sırada isyan ettiğini yazmaktadır. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1015 - 1016; İbn Asem el-Kufî, **el-Fütûh**, (terc. Muhammed b. Ahmed Müstevfî-yi Herevî, nşr. Gulam Rıza Tabatabaî), Tahran 1374; İbn Havkal, **Sefername-yi İbn Havkal**, (terc. Cafer Şiar), Tahran 1366; Reşidüddin, **Camîu't-tevarih**, (neşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960; Vassaf, **Tarih**, (nşr. Muhammed Mehdi), Tahran 1338

⁴⁷ Bkz. Peter Avery, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. M.Refi Mihrabadî), Tahran 1363, s. 38; P. Sykes, a.g.e., s. 1 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 185

⁴⁸ J. Sauvaget, a.g.e., s. 214

⁴⁹ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 75-81; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 396; Kramers, a.g.m., s. 1017

⁵⁰ Sistan'ın idarî bakımdan Horasan'a bağlanmasıyla bölgedeki Arap hakimiyeti müessir olmaya başlamıştır. Ziyad b. Ebu Sufyan idaresinde Merv'e yerleştirilen Arapların bir kısmı (50.000 kişi) Horasan'a götürülmüştü. Haccac'a bağlı olan Kutayba b. Müslim Rey, Taberistan ve Horasan'ın diğer bölgelerinde askeri harekate girişmişti. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1017

Irak, Cibal ve Horasan sık sık Şif ve Haricî isyanlarına sahne oldu. Özellikle Horasan'da çok iyi örgütlenen Abbasiler, Ebu Müslim'in de çalışmalarıyla bütün gayr-ı memnun kitleleri kendi etraflarında birleştirmeyi başardılar. İsyancıların çoğunu İranlı köylüler meydana getiriyordu. İranlı dihkanlarla Emevîlerden hoşnut olmayan Arap kabileleri de isyana dahil olunca 729 yılında Küfe'de Abbasiler'den Ebul Abbas es-Seffah adına hutbe okundu.⁵¹ Kaçan son Emevî halifesi II. Mervan'ın 750'de Mısır'da öldürülmesiyle Emevi hilafeti sona ermiş oldu. Böylece Abbasiler, İranlıların yardımıyla İran'daki Araplara karşı 750'de katî bir zafer kazandılar.⁵²

Abbasiler, kendilerini iş başına getiren İranlılar'a karşı vefa borçlarını başta Ebu Müslim olmak üzere onları önemli mevkilere getirmet suretiyle ödediler. Mevalî ile Araplar arasındaki iktisadi ve içtimai eşitsizliği de ortadan kaldırdılar. Kısa bir süre sonra devlet merkezi Bizans kültürü etkisindeki Dımaşk'tan İran kültürü etkisindeki Bağdat'a taşındı. İhtilale destek veren grupların başında gelen Mevalî artık Araplar'la eşit duruma geldi. Yeni kurulan devlet, eski Sasani siyasi-idari kurumlarından yoğun bir şekilde etkilenecek, vezirlik makamı Bermekiler ve Fazl b. Sehl gibi nüfuzla İranlılara tevcih edildi.⁵³

Abbasilerin yönetime gelmesinde büyük rol oynayan Ebu Müslim'in 755 yılında öldürülmesi İran'da büyük bir huzursuzluk yarattı. O'nun ölümü intikamını bahane eden dinî-siyasî çevrelerin isyan hareketlerine zemin hazırladı. Yerli halkın da desteğini alarak merkezi İran'da Sinbad (Sunbaz), Maverâünnehir'de İshak et-Türkî, Herat, Sistan ve Bedgis'te Üstadsis ve Horosan'da Mukanna isyan etti. Horasan'daki isyanların en tehlikelisi olan Mukanna isyanı güçlkle bastırıldı.⁵⁴

Halife Mehdi-billah zamanında eski İran dinlerini ihya amacıyla çıkanların yanında Horasan ve Sistan şehirlerinde Haricilerin çıkarmış oldukları ve yaklaşık

⁵¹ B. Spuller, a.g.e., s. 31 vd.

⁵² A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 69 vd.; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 396; Kramers, a.g.m., s. 1017

⁵³ E. A. Grantsky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 185 vd. Bermekiler ve Beni Nevbaht gibi kuvvetli aileler, vezirlik yolu ile devlet işleri üzerinde müessir olmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde İranlıların milli duyguları "şubiyeye" hareketinde ifadesini bulmaya başlamış, İran zındıklarının faaliyetleri dinî muhitlerin alakasını uyandırmıştır. Bizzat halifeler de idareleri altındaki İran şehirlerine Emevîlerin gösterdiğinden daha fazla alaka göstermeye başlamışlardır. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1017; A.İ.Aştiyani-B.Akâlî, a.g.e., s. 83 - 84; A. Houtum - Schindler, *Eastern Persian-ı Irak*, London 1897

⁵⁴ J. Sauvaget, a.g.e., s. 235 vd. Bu isyanların destekçileri genellikle islâm öncesi ile islam dönemi insanları birbirlerine karıştırmış olan aşağı sınıflardı ve isyanların ele başları sahte peygamber olarak ortaya çıkmışlardı. Sinbaz (Sinbad; 754-755). Ostadsis (Üstadsiz, 766-768). El-Mukanna (777-780) ve Azerbaycan'da Babek (816-838) isyanları dini karakterli olarak ortaya çıkıp sonuçta siyasî hüviyet kazanmışlardır. Kramers, a.g.m., s. 1018. Ayrıca bkz. Mülk-ü Şuara-yı Bahar, *Tarih-i Sistan*, Tahran 1314

otuz yıl süren isyanlar da Abbasî devletinin doğu bölgelerini sarsmıştır. Zenc adıyla bilinen siyahî kölelerin 869-883 yılları arasındaki isyanları da büyük bir tehlike yaratmıştır. Zenciler, güney Irak ile güneybatı İran'ın önemli bir kısmını hakimiyetleri altına almışlardı. Abbasileri sarsan en tehlikeli isyan, Azerbaycan'da başlayan ve kısa sürede İran'ın merkezine kadar yayılan Babek isyanıydı. Dini-siyasî bir nitelik taşıyan Hürremiye hareketinin lideri olan Babek, 4 Ocak 838'de halife Mutasım huzurunda idam edildi.⁵⁵

Öte yandan halife Emin'in Horasan valisi olan kardeşi Memun'un yanında yer alması ona Araplara karşı baş kaldırma fırsatı verdi. Tahir b.Hüseyin'in yönettiği ve büyük çoğunluğu Horasanlılardan oluşan isyancılar, uzun mücahedelelerden sonra 813'de Emin'i katlederek Memun'u hilafet makamına geçirmeyi başardılar.⁵⁶

Halife Memun, selefleri gibi önemli görevlere İran asıllı komutan ve bürokratları tayin ettikten sonra devleti Merv şehrinden yönetmeye başladı. Mutasım'ın devlet içerisindeki İranlı nüfuzuna karşı bir denge kurabilmek için askeri görevleri Türk asıllı gulamlarına vermesi, bu tarihten sonra İranlıların Abbasi devlet yapısı içerisindeki rollerinin giderek azalmasına sebep oldu.⁵⁷

İslâm'ın ilk iki asrında müslümanlar başta vezirlik, divan, divan katipliği ve posta teşkilatı olmak üzere eski Sasanî kurumlarını aynen veyahut değişikliklerle benimsediler. Abbasî saray çevreleri giyim kuşam konusunda daha çok Sasanî etkisinde kalarak bunun sarayın resmi kıyafeti olarak değer kazanmasını sebep oldular. Saray'da İran nüfuzu giderek artınca eski İran bayramları "*Nevruz, Mihrican ve Ram günleri*" törenle kutlanmaya başlandı. Hilafet merkezinin Dımaşk'tan Bağdat'a intikaliyle de İslâm sanatına tesir eden geç Helenistik-Bizans sanatının yerini Bağdat'ta Sasanî sanatı aldı.⁵⁸

IX. asrın ortalarından itibaren Abbasi devletinin giderek zayıflaması, Horasan ve Maverünnehir'de İran asıllı ailelerin kurduğu mahallî hanedanların ortaya çıkmasına imkan hazırladı. Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Büveyhiler gibi hanedanlar, görünüşte Abbasi halifelerinin yönetimini tanımakla birlikte gerçekte kendi hakimiyetlerini güçlendirmek ve yaymak için çalıştılar. Bu hanedanlardan

⁵⁵ B. Spuller, a.g.e., s. 55-74; P. Sykes, a.g.e., s. 4

⁵⁶ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 534 vd.

⁵⁷ O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 397; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 92-94; Kramers, a.g.m., s. 1018

⁵⁸ Kramers, a.g.m., s. 1018; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 397

Horasan'a hakim olan Tahirîler (821-873),⁵⁹ Saffarîlerin yönetime gelerek (867-1003) Sistan, Mekran, Sind ve Kirman şehirlerini ele geçirmelerinden sonra yıkıldılar.⁶⁰ Samaniler (819-1005) Maveraünnehir'deki hakimiyetlerini arttırarak Saffarileri Horasan ve orta İran'dan çıkardılar ve sınırlarını Taberistan'a kadar genişlettiler.⁶¹

Karahanlıların Maveraünnehir'i ele geçirmeleri, İran'da yaklaşık dokuz asır boyunca devam edecek olan bozkır kavimleri ve Türk yönetiminin habercisi olacaktır. Her ne kadar Karahanlılar Horasan'a girmeyi başaramamışlarsa da Samaniler'in ardından gelen Gazneliler (963-1186), uzun mücadelelerden sonra Irak-ı Acem'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda hakimiyet kurdular.⁶² 1040 tarihinde Dandanakan'daki mağlubiyetlerinin ardından Horasan ve Sistan'ı Selçuklulara terk etmek zorunda kalan Gazneliler, bugünkü Afganistan'da yönetimlerini yaklaşık bir buçuk asır daha devam ettirdiler.⁶³ Hazar denizinin güneybatı sahilindeki Deylem bölgesinde ortaya çıkan Büveyhiler (932-1062), Irak-ı Acem'de otoriteleri iyice sarsılan Abbasiler'i İran'dan tamamen söküp atmayı başardılar.⁶⁴

Deylem bölgesi, dağlık coğrafi konumu sayesinde uzun bir süre İslâm akınlarına direnmiş ve İslâm öncesi kültürünü muhafaza etmeye devam etmişti. Sonraları Abbasiler'den kaçan Hz. Ali soyundan gelmiş kimselerin gayretleriyle IX. asırdan itibaren Zeydiyye gibi şîi muhalefet cereyanlarının etkisine girmişti.⁶⁵ Büveyhilerin kurucusu İmadüddeve Ali b. Büveyh, Rey, Kerec ve İsfahan'ı ele geçirdikten sonra buraların idaresini kardeşi Hasan'a vermiştir. İsfahan'ı kendisine merkez yapan Hasan, uzun süren savaşlardan sonra Irak-ı Acem'deki hakimiyetini kuvvetlendirmeyi başardı. Diğer kardeşi Ahmed, hilafet merkezi olan Bağdat'a 945 yılında hakim olurken, Büveyhi hanedanının en seçkin siması olan Adudüddeve Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Irak, el-Cezire ve Umman'ı yönetimi altına aldı. Ancak

⁵⁹ B. Spuller, a.g.e., s. 100

⁶⁰ B. Spuller, a.g.e., s. 119 vd.; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 515

⁶¹ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 103 vd. Saffarîlerin İran'daki hakimiyeti, Bağdat'ta halifeye suikast teşebbüslerinden sonra 879'da Huzistan'da yenilmeleri üzerine sona ermiştir(1003). Saffarîlerin kültür ve din cihetindeki tesirleri fazla bilinmemektedir. Yalnız onların İran içindeki fittuhata, bu sülale ortadan kalktıktan sonra da uzun müddet şöhretini devam ettirmiştir. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1018

⁶² Edmond Cliford Bosworth, *Tarih-i Gazneviyan*, (terc. Hasan Anuş), Tahran 1364, s. 15 vd.

⁶³ E. C. Bosworth, a.g.e., s. 148 vd.

⁶⁴ Deylemler hakkında bkz. A. Kadıyanî, a.g.e., s. 26 - 27

⁶⁵ J. de Morgan, a.g.e I, s. 358 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 18 vd.

ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri Büveyhi devletini zayıflattı. XI. asrın başlarında iyice zayıflayan devlet önce birkaç parçaya bölünmüş ardından da Selçuklular tarafından hakimiyetlerine son verilmiştir.⁶⁶

Bunların dışında İran tarihinde pekçok küçük mahallî hanedan ve devlet de göze çarpmaktadır. Taberistan ve Gilan'da Bavendiler, Deylem ve Azerbaycan'da Selârilere veya Kengeriler, Azerbaycan'da Revvadiler, Taberistan ve Cürcan'da Ziyariler, Arran ve çevresinde Şeddadiler hakim olmuşlardır. Aslen Deylemliler olan Büveyhiler'e akrabalığı bulunan Kakûyiler, Büveyhilerin iç karışıklıklarından istifade ederek İsfahan'ı ele geçirmiş, bazen müstakil, bazen de Gazneliler ve Selçukluların vasalı olarak yaklaşık elli yıl süreyle Irak-ı Acem'in hakimiyetini ellerinde bulundurmuşlardır.⁶⁷

X. asırda Türklerin İran'da iyice yayılmalarının neticesinde Türk birlikleri, birbirleriyle mücadele eden valilerin ve prenslerin ordularında mühim bir unsur teşkil ettikleri gibi piyadelerinin yanında atlılara ihtiyacı olanların etrafında da toplanmışlardı. Bu cümleden olmak üzere Samaniler devrinde bir çok Türk oymağı, Türkistan'daki Ceyhun'un güneyine yerleşmişlerdi. Samaniler döneminde Türklerin bir kısmı yüksek askerî ve idarî mevkiler elde etmişlerdi.⁶⁸ Samanilerin askerî kudretleri zayıflamaya yüz tutunca bu Türk komutanları, emrindeki kuvvetlere ve askerî teşkilatçılıktaki kabiliyetlerine güvenerek müstakil devletler kurmaya teşebbüs ettiler. Örneğin Samanilere tabi olan Sebük Tigin, Gazne ve Kabil eyaletlerinde istiklalini ilan etmişti.⁶⁹

Selçuklular, Maverâünnehir ve Harezm'deki uzun mücadelelerden sonra Horasan'a girerek 1040'ta Sultan Mesud'u Dandanakan'da mağlup ettiler. Savaş sonunda toplanan kurultayda, feth edilen topraklar Tuğrul ve Çağrı Beylerle amcaları

⁶⁶ B. Spuller, a.g.e., s. 100 vd.; J. de Morgan, a.g.e I, s. 125; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 397

⁶⁷ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 347 vd. Ayrıca bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 137 vd.; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972; E. C. Bosworth, *Iran and Islâm*, Edinburg 1971

⁶⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1993, s. 34 - 36

⁶⁹ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 35; M. A. Köymen, a.g.e., s. 64; B. Spuller, a.g.e., s. 199 vd.; J. de Morgan, a.g.e I, s. 125 vd., P. Sykes, a.g.e., s. 27 - 29. Sebük Tigin, Samanilerin Horasan valisiydi. Onun ölümünden sonra oğlu Gazneliler Mahmud (999-1030), Horasanda bağımsızlığını ilan ederek Belh'i başkent yapmıştır. Hakimiyetini İran'da Sistan'a kadar yayan Mahmud, Hindistan'a yapmış olduğu seferler ile İran'daki hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. Gaznelilerin yükselişi, Selçuklu hanedanının saltanatı esnasındaki Türk istilası için bir başlangıçtı ve bu istila sayesinde Selçuklu nüfuzu İran'da kuvvetlendi. Oğuz Türkleri, 1029'dan itibaren doğu ve kuzey İran'a göç etmeye başlamışlardı. Horasan'da göründükleri 1038 tarihinden sonra yedi yıl içinde Tuğrul Bey, bütün kuzey İran'ı istila etmiş ve 1055'de Bağdat'a girmişti. Bkz. Kramers, a.g.e., s. 1020

Musa Yabgu arasında paylaşıldı.⁷⁰ Başta Nişabur, Merv ve Herat olmak üzere Horasan şehirleri çok direnmeden Selçuklu yönetimine girdi. Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal, Rey, Kazvin ve Hemedan gibi orta İran şehirlerini kısa bir sürede ele geçirirken, hanedanın diğer üyesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey ise babasına tabi olmak üzere Kirman'a hakim oldu.⁷¹

Kakûye hanedanının idaresinde bulunan İsfahan'ı 1051'de ele geçiren Tuğrul Bey, 1055'de Bağdat'a girerek buradaki Büveyhî hakimiyetine son verdi. Böylece Sasanî devletinden ilk defa el-Cezire'den Maverâünnehr'e kadar bütün İran coğrafyası tek bir devletin sınırları içerisinde birleşmiş oldu.⁷²

Başlangıçta ülkeyi hanedan üyelerinin ortak sorumluluğunda kabul eden ve adem-i merkezîyetçi bir yapılanma içerisine giren Selçuklular, kısa bir müddet sonra İran idarî geleneklerini benimsediler.⁷³ Selçuklu hakimiyetinin siyasi merkezleri Nişabûr, Rey, İsfahan, Merv ve Hemedan gibi eski İran şehirleriydi. Tuğrul Bey, kendisine Ali b. Abdullah Salar-ı Buzcanî ve Amidülmük el-Kündürî gibi İranlı vezirler tayin etti. Bu devlet adamlarının göçebe-asker Türkler ile yerleşik İranlı teba arasında denge sağlamaya çalıştıkları düşünülebilir. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün çabaları neticesinde askeri cephesi Türkler'e, bürokrasi cephesi İranlılar'a dayanan, hukuk olarak sünnî İslâm'ı esas alan bir devlet sistemi kuruldu. Bürokrasi ise daha önce Gazneli devletinde görev almış nüfuzlu bir İranlı katip sınıfının eline bırakıldı.⁷⁴

1050 yılından itibaren merkezî devlet anlayışı benimsenmekle beraber kuruluş döneminde imtiyazlı bir konuma gelen Kirman'ın devlet içerisindeki ayrıcalıklı statüsü devam etti.⁷⁵ Selçuklular, idarî açıdan İran coğrafyasında kendi dinî-siyasî telakkileriyle çelişmeyen mahallî hanedanların hakimiyetlerine dokunmadılar. Bilakis bunlara yenilerini eklediler. Yezd ve çevresinde Kakûye

⁷⁰ M. A. Köymen, a.g.e., s. 336 - 338; P. Sykes, a.g.e., s. 35 - 37; J. Sauvaget, a.g.e., s. 273 vd.

⁷¹ M. A. Köymen, a.g.e., s. 356; P. Sykes, a.g.e., s. 38 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 199 vd.

⁷² P. Sykes, a.g.e., s. 43 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Fihrist-i Makalat-ı Farsî Der Zemineha-yı Tahkikat-ı İrani**, Tahran 1338; E. C. Bosworth, **The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran**, Edinburg 1963

⁷³ M. A. Köymen, a.g.e., s. 363

⁷⁴ E. Merçil, a.g.e., s. 48-51; P. Sykes, a.g.e., s. 48; A. Kadiyanî, a.g.e., s. 729

⁷⁵ O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 397; Kramers, a.g.m., s. 1020

henadenı, Sistan'da Nimrûz melikleri, Buhara'da Burhan ailesi, Harezm'de Anuş Tegin ailesi Selçukluların bu eyaletlerdeki temsilcisi oldular.⁷⁶

Selçukluların askeri başarıları yeni Türkmen boylarının İran'a akın etmelerine yol açtı. Devletin bu göçleri kabul ederken izlediği siyaset, toplulukları ya Horasan bölgesinde ve doğusunda iskan etme ya da Azerbaycan üzerinden Bizans'a yönlendirme esasına dayanıyordu.⁷⁷ Selçukluların göçebe Türklere karşı İran şehir kültürünü koruyan bu tutumu, XVII. yüzyıl müellifi Ebulgazi Bahadır Han tarafından eleştirilmiştir. Selçuklular zamanında İran'daki geniş arazi sahipleri olan dihkanlar, toplumdaki imtiyazlı konumlarını muhafaza ederken şehirlerde bürokratik ve hukukî görevler, hanedan değişikliklerinden sonra dahi yerlerinde kalabilen belirli ailelerin tekeline kaldı. Selçuklu sarayı, İran dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede Samanî ve Gazne sarayları kadar itina gösteriyordu. Resmî yazışmalar ve bürokraside Nizamülmülk'ten itibaren Farsça kullanılmaya başlandı.⁷⁸

Melikşah'ın 1092 yılında ölümünden sonra oğulları ve hanedanının diğer mensupları arasında çıkan taht kavgalarıyla zayıflayan Selçuklu devleti, hanedanının son kudretli üyesi Sultan Sencer devrinde bir ara toparlandıysa da doğudan gelen Karahıtay istilası (1141) ve Oğuz isyanı (1153) sonunda yıkıldı.⁷⁹ Bununla birlikte Selçuklu hakimiyeti Irak ve orta İran'da 1194, Kirman'da 1186 yılına kadar devam etti.⁸⁰

Selçuklular gibi yarı göçebe bozkır halkının İran'a gelişi iktisadî, içtimaî ve dinî açıdan gayr-ı memnun bir kitlenini ortaya çıkmasına ve Kazvin civarındaki Alamut kalesini 1091'de alarak buraya yerleşen batınî karakterli Hasan Sabbah'ın etrafında toplanmasına yol açtı. İsmaili propagandacılarının yoğun faaliyetleri, bu kitleleri kendi yanlarına çekti. Selçuklu sultanları Melikşah devrinden itibaren Hasan Sabbah etrafında örgütlenen ve bazı müstahkem mevkiileri ele geçiren İsmailîlerle

⁷⁶ N. V. Piyguloskaya, *Tarih-i İran I-II*, (terc. Kerim Kişâverz), Tahran 1349; Hüseyin Kulî Setude, *Tarih-i Al-i Muzaffer*, Tahran 1346-47; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975

⁷⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 337

⁷⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6-7*, Ankara 1966, s. 3 vd.; J. de Morgan, a.g.e I, s. 125. Ayrıntılı bilgi için bkz. J. de Morgan, *Medieval Persia (1040-1798)*, London - Newyork 1988

⁷⁹ V. V. Barthold, a.g.e., s. 345 - 348; E. Merçil, a.g.e., s. 55 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 68

⁸⁰ E. Merçil, a.g.e., s. 72 vd.; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 398; J. de Morgan, a.g.e I, s. 126-130. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990

uzun bir mücadeleye girdi.⁸¹ Bu mücadelede önemli başarılar kazanılmakla birlikte İsmailîler hiçbir zaman İran'dan tamamıyla sökülüp atılamadı. Ancak, faaliyetleri sınırlı şekilde devam etti. İsmailîler Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra boşalan siyasî zemini dolduramadılar. Alamut'taki hakimiyetleri, Moğolların bölgeye gelmesi ve Hülagu'nun kendilerini ortadan kaldırmasıyla son buldu.⁸²

Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra İran'da siyasî hakimiyet küçük hanedanların eline geçti. Selçuklu hükümdarlarının, şehzâdelerin eğitimi için taşrada görevlendirdikleri atabeglerin güç ve nüfuzlarını arttırmaları müstakil hanedanların ortaya çıkmasına sebep oldu. Azerbaycan'da İldenizler (1148-1225) ve Fars'ta Salgurlular (11418-1286), bu bölgeleri idare eden atabeg kökenli hanedanlar oldular. Yezd atabegliği (1141-1318), Yezd ve çevresini hakimiyetine aldı. Bu atabeglerin yanısıra aslen atabeglik olarak kurulmadığı halde kendilerine atabeglik ünvanı verilen hanedanlardan Lûristan atabegleri (1155-1423) ve küçük Lûristan atabegleri (1174-1597) uzun süre hüküm sürdüler. Kirman ve çevresi kendilerine Kirman Karahıtayları veya Kutluğhanlılar devleti denilen hanedanın idaresine girdi.⁸³

Harzemşahlar (1097-1231) ve Gurlular (1000-1215) arasında Selçuklu mirası için başlayan uzun mücadelede Sultan Tekiş, Horasan ve Irak-ı Acem'e hakim olduysa da Gurlulara karşı kesin başarıyı oğlu Alaeddin Muhammed kazandı.⁸⁴ Harezmsah Muhammed, babasının ölümü üzerine elden çıkan Horasan'dan sonra Mazenderan, Maverâünnehr, Kirman ve Irak-ı Acem'i topraklarına katarak yaklaşık yarım asırlık bir süreden beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasî birliğini yeniden kurdu.⁸⁵

Harzemşah Muhammed, bütün düşmanlarını bertaraf edip batıdaki son siyasî rakibi olan Abbasi hilafetiyle mücadeleye girdiği sırada, doğuda İran'ı tehdit eden Moğol tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Harezmsahlar ile Moğollar arasındaki anlaşmazlık üzerine Cengiz Han, 1220 yılında güçlü bir ordu ile harekete geçerek Otrar, Sıgnak, Hocend, Buhara ve Semerkand gibi önemli Maverâünnehr şehirlerini

⁸¹ E. Merçil, a.g.e., s. 59; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 229. Bkz. Seyyid Kazım Ruhanî, *Tahlil-i Ber Nüzhethe-yı Siyasi, Dinî-i İran*, Tahran 1370

⁸² E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 23 vd.; Kramers, a.g.m., s. 1020; J. de Morgan, a.g.e., s. 96

⁸³ V. V. Barthold, a.g.e., s. 358; P. Sykes, a.g.e., s. 66-75

⁸⁴ V. V. Barthold, a.g.e., s. 359

⁸⁵ V. V. Barthold, a.g.e., s. 373; E. Merçil, a.g.e., s. 169; J. de Morgan, a.g.e I, s. 97; P. Sykes, a.g.e., s. 73. Ayrıca bkz. A.İ.Aştîyânî, a.g.e., s. 251-264

ele geçirdi.⁸⁶ Harezms̄ah h̄k̄ümdarı Muhammed, bulunduğu yerden kaçarak Horasan üzerinden Irak-ı Acem'e geçti. Buradan da Mazenderan'a ve Hazar denizindeki Abesk̄ün adasına sığındıktan kısa bir süre sonra vefat etti. Büyük oğlu Celaleddin, yaklaşık on yıl boyunca kuzey Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da mücadeleye devam ettiyse de Moğolları durduramadı.⁸⁷

Moğollar, Cebe ve Subütay komutasındaki askerî hareketin ardından Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a girdiler. Celaleddin Harezms̄ah'ın son direnişini 1228 yılında İsfahan önlerinde kırarak kendi hakimiyetlerini tanıyan Fars Atabegliği idaresindeki güney İran hariç bütün İran'ı yağmaladılar.⁸⁸ Halkının önemli bir kısmını öldürdükten sonra harabeye dönen ülkeyi kendi kaderine terk ettiler. Ögeday zamanında İran ve Azerbaycan'daki Moğol hakimiyeti daha da kuvvetlendi.⁸⁹

Mengü Han tahta çıkınca kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülagu'yu da batı fütuhatını yürütmek üzere "*İlhan*" olarak İran'a tayin etti.⁹⁰ 1255 yılında Horasan'a giren Hülagû, Alamut'u ele geçirerek İsmailî hakimiyetine ve daha sonra Bağdat'a girerek Abbasi hilafetine 1258'de son verdi. Hazar denizinin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasî birliği kurdu. Bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hakimiyetinde kaldı.⁹¹

İlhanlılar, Hülagû'nun İran'a gelişinden sonra bürokrasî ve idare alanında yavaş yavaş İran geleneklerini benimsediler. Gazan Han'ın İslâmı kabulü ile içtimaî, idarî ve iktisadî sahalardaki gelişmeler hızlanmaya başlamıştı.⁹² Doğuda devleti idare eden Kubilay'ın 1294 yılındaki ölümünden sonra, akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazâdeleriyle tabiyet bağlarını koparan Gazan Han, İran'da bozkır

⁸⁶ Bertold Spuller, *İran Moğolları*, (terc. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s. 31 vd.; V. V. Barthold, a.g.e., s. 441

⁸⁷ B. Spuller, a.g.e., s. 35; P. Sykes, a.g.e., s. 96 - 98; Kramers, a.g.m., s. 1021; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 398; John Masefield, *Sefername-i Makro Polo*, (terc. Habîbullah Sahîhî), Tahran 1350, s. 82 vd.

⁸⁸ V. V. Barthold, a.g.e., s. 471 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 102 vd. Horasan'ın önemli şehirleri o derece yakılıp yıkıldı ki, bunların bir daha eski ihtişamlarını kazanmalarına imkan kalmadı. Katliamlar yapılarak Azerbaycan, Horasan ve İran'ın diğer şehirlerindeki sanat eserleri ve edebî eserler tahrip edilmiştir. Hemedan'da olduğu gibi kendilerine karşı çıkanları merhametsizce katlettiler. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1021

⁸⁹ B. Spuller, a.g.e., s. 44; A. Kadiyanî, a.g.e., s. 709; P. Sykes, a.g.e., s. 108 vd.; V. V. Barthold, a.g.e., s. 489. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhüseyn Zerrikûb, *Tarih-i İran Ba'de Ez İslâm*, Tahran 1373

⁹⁰ J. Masefield, a.g.e., s. 112

⁹¹ V. V. Barthold, a.g.e., s. 490; P. Sykes, a.g.e., s. 129 vd.

⁹² B. Spuller, a.g.e., s. 104

geleneklerine, İslâmî ve İranî temellere dayanan bir devlet kurmak istedi. Ancak, erken ölümü bu teşebbüsü yarım bıraktı. Vefatının ardından daha yarım asır bile geçmeden İran'daki Moğol hakimiyeti sona erdi.⁹³

Moğol istilasının başlamasıyla önemli İran şehirleri hasar gördü ve Moğol istilasının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevî hayattan kaçış şeklinde tezahür etti. Özel olarak İran'da, genel olarak bütün Ortadoğu'da dinî-tasavvufî hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı. Bununla birlikte İlhanlı idaresi, ilk yarım asırdaki yağma ve tahrip döneminin atlatılmasından sonra İran'da olumlu izler bıraktı. İlhanlı hakimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da, Gazan Han devrinde Ucan ve Şenbigazan, Olcaytu zamanında Sultaniye gibi yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Tebriz, Meraga ve Bağdat gibi büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü.⁹⁴

İlhanlı devletinin siyasi birliğinin sona ermesinin ardından İran'da hakimiyet bir takım küçük hanedanlar arasında paylaşıldı. İlhanlıların nüfuzlu komutanı Emir Çoban ve Timurtaş oğlu Şeyh Hasan, Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'de vefatından sonra çıkan taht mücadelelerinden faydalanarak Azerbaycan'ın idaresini ele geçirdiler ve Çobanoğulları hakimiyetini tesis ettiler. Şeyh Hasan'ın 1343'te katlinin ardından kardeşi Melik Eşref önce Anûşirvan (Enûşirvan) adına, 1344 yılından sonra da kendi adına idareyi ele geçirdi. Hatta gücünü Irak-ı Acem'e kadar yaymaya muvaffak oldu. Melik Eşref'in 1357'de ölümüyle Çobanoğullarının hakimiyeti de sona erdi.⁹⁵

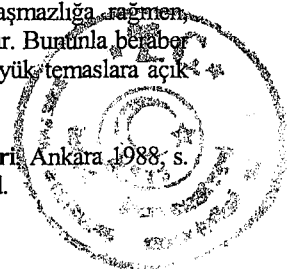
Batı İran'da İlhanlılar'ın varisi olma iddiasıyla siyasi mücadeleye giren diğer bir güç de Celayirliler (1340-1431) idi. Celayirli hakimiyetine, XIV. asrın sonlarından itibaren güçlenen Karakoyunlu Türkmenleri tarafından son verildi.⁹⁶ Çobanoğulları ve Celayirliler, Azerbaycan'da İlhanlı mirası için mücadele ederken

⁹³ B. Spuller, a.g.e., s. 144

⁹⁴ P. Sykes, a.g.e., s. 140 vd.; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 398. İlhanlılar devrinde (1265-1337) İran, Avrupa hristiyanlarınca o zamanlar batıda İslâm'ın alemdarı olarak görünen Mısır'a karşı bir müttefik telakki olunuyordu. Fakat, o dönemde İlhanlılar ile İslâm dünyası arasındaki şiddetli anlaşmazlığa rağmen, piskoposluklar tesisi suretiyle İran'da hristiyanlığı yayma teşebbüsleri başarısız olmuştur. Bununla beraber İran, İslâm devrinden beri her zamankinden çok daha geniş bir şekilde Avrupa ile büyük temaslara açık kalmıştır. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1021

⁹⁵ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 273

⁹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988, s. 180 vd.; Hüseyin Mir Caferî, **Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan**, İsfahan 1373, s. 273 vd.

orta ve güney İran'ın hakimiyeti İncülular ve Muzafferîler arasında paylaşıldı. İncülular (1303-1357), Şeyh Ebu İshak'ın 1353 yılında Muzafferîlerden Mübârizüddin Muhammed tarafından öldürülmesine kadar Fars ve güney İran'da hakim oldular. Moğol istilası esnasında Horasan'dan Yezd'e hicrî ederek Yezd atabeglerinin hizmetine giren bir aileden gelen Muzafferîler (1314-1393) orta ve güney İran'a hakim olduktan sonra Timur tarafından ortadan kaldırıldılar.⁹⁷

İlhanlı devletinin çöküş devrinde Togay Timur'un hakimiyetinde bulunan Horasan, bu yıllarda Serbedarîler'in şîî karakterli yönetimine girdi. Bu içtimaî ve siyasî muhalefet hareketinin merkezi Sebzevâr idi.⁹⁸ Hareket kısa sürede Horasan'ın diğer şehirleriyle Mazenderan, Gilan ve Kirman'a kadar yayıldı. Şîî karakterli bu hareket, 1336-1386 yılları arasında muhtelif reislerin rehberliğinde Horasan ve Mazenderan gibi İran'ın doğu ve kuzey kısımlarında da etkili oldu. Bölgedeki istikrarsızlık ve adaletsizliğe bir tepki olarak ortaya çıkan "*Serbedarî*" ler hareketi, adil ve istikrarlı bir düzen kurmayı beceremedi ve kendi içinde gruplara ayrılarak Timur'a yenildiler. İlhanlılardan sonra doğu İran'da ortaya çıkan diğer bir hanedan olan Kertler'in hakimiyeti (1245-1389) ise İlhanlıların diğer siyasî halefleri gibi bölgesel hakimiyetten öteye gidemedi. Bunların varlığına da Timur tarafından son verildi.⁹⁹

Çağatay Hanlığı'nın zayıfladığı bir dönemde duruma hakim olan Timur, güney Horasan'daki Kert, Sebzevâr'daki Serbedarî ve Horasan'daki Toga Timurlu yönetimine son verdikten sonra batıya ilerleyerek Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a girdi.¹⁰⁰ 1392 yılında başlayan ve beş yıl süren sefer sırasında Mazenderan ve Irak-ı Acem şehirlerini ele geçirerek Güney İran'daki Muzafferî hakimiyetine son verdi.¹⁰¹ Timur, kuzeyde Toktamış Hanı'ı, batıda Osmanlı ve güneyde Memluk kuvvetlerini mağlup ederek Maveraünnehr'i Akdeniz'e bağlayan büyük bir imparatorluk kurdu. 1405 yılında çıktığı Çin seferinde ölmesinden sonra, kurmuş olduğu imparatorluk taht mücadeleleri içine düştü. Bu sebeple İran'ın siyasî birliği bir defa daha bozuldu.

⁹⁷ Hüseyin Mir Caferî, a.g.e., s. 273; Kramers, a.g.m., s. 1022

⁹⁸ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 400 - 402

⁹⁹ İran'ın doğusunda ve Herat bölgesinde hakimiyet sağlayan Kert hanedanı, kürt hanedanı olarak da zikredilmiştir. Kramers, a.g.m., s. 1022. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 167 vd.

¹⁰⁰ İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995, s. 1

¹⁰¹ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 35

İç mücadelelerin ardından Horasan genel valisi Şahrûh, babasının tahtını ele geçirdi. Hakimiyetini tanımayan yeğenlerine karşı İsfahan ve Fars seferlerine çıktı.¹⁰²

Bu seferler sonunda Kirman idare altına alınırken orta İran Şahruh'un hakimiyetine girdi. Batı İran'da Timur yönetiminin temsilcisi Ebu Bekir b. Miran Şah, Timur tarafından tahtı gasbedilen Celayirlilerden Ahmed b.Üveys ve Karakoyunlular'dan Kara Yusuf'un saldırısına maruz kaldı.¹⁰³ XIV. asrın sonlarına doğru Azerbaycan'daki son Moğol bakiyelerinin Türkleşmesiyle, Batı İran'ın etnik yapısı yeniden Türklerin lehine döndü. Türkmen kitleleri, İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra güçlerini Van ile Urumiye gölünün kuzeyinde hissettiren ve daha sonra Tebriz'e hakim olan Karakoyunluların etrafında toplandı. Şahruh, Azerbaycan bölgesindeki Türkmen nüfuzunu kırmak için 1420, 1429 ve 1434 yıllarında üç defa batıya yürüdüyse de hakimiyet mücadelesinde istediği neticeyi alamadı. Şahruh'un Muhammed b. Baysungur'a karşı giriştiği 1447 tarihindeki sefer esnasında Rey'de ölümü üzerine başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan ve Doğu İran büyük bir tahribata uğradı. Bu karışıklıklara son vermek isteyen Uluğ Bey, oğlu Abdullatif tarafından katledildi (1449). Ebu Said Mirza Han tahta çıkmışsa da hakimiyeti Maverâünnehr, Horasan, Mazenderan ve Kuzey Afganistan'ı aşamadı.¹⁰⁴

İran'ın batısında ise Şahruh'un vefatıyla Irak-ı Acem ve Fars'a yeniden hakim olan Muhammed b. Baysungur, Horasan'ı kendi hakimiyetine almak için sefer düzenledi. Fakat, 1452'de Babür'e yenilerek öldürüldü. Babür'ün Irak-ı Acem'i ele geçirme girişimi Karakoyunlu Türkmenleri tarafından başarısızlığa uğrattıldı ve Orta İran şehirleri birer birer Karakoyunluların hakimiyetine girmeye başladı. Timurluların iç mücadelelerinden istifade eden Cihan Şah, Horasan'ı zapt ederek 1458'de Herat'ı elde etmeyi başardı. Ancak, Timurluların Horasan bölgesine saldırmasıyla burayı terk etmek zorunda kaldı. Akabinde iki devlet arasında zahiri bir dostluk kuruldu.¹⁰⁵

¹⁰² İ. Aka, a.g.e., s. 8 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 194 vd.. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin M.Caferî, *Tarih-i Tahavvüllat-ı Siyasî İctimaî İktisadî ve Fergengî-i İran Der Devrei Timuriyan ve Türkmenân*, İsfahan 1375. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 425 vd.

¹⁰³ İ. Aka, a.g.e., s. 74

¹⁰⁴ A. İ. Aştiyanî, a.g., s. 549 vd.; Ayrıca bkz. Mehin Duht Hafız Kurani, *Kitabşinasi-yî Tarih-i İran*, Tahran 1375

¹⁰⁵ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 559 vd.

Cihan Şah, Akkoyunlu Uzun Hasan'a mağlup olup 1467'de öldürülünce, Karakoyunlu toprakları Akkoyunluların eline geçti.¹⁰⁶ Bu durum Ebu Said Mirza Han'a, Timurluların Şahrûh'tan beri sarsılan Batı ve Orta İran hakimiyetini yeniden kurmak için bir fırsat verdi. Akkoyunlular ile ittifaka ve Akkoyunluların günden güne artan güçlerine rağmen batıya yürüten Ebu Said, Miyane yakınlarına geldiği zaman bir ferman ile Uzun Hasan'ı itaate davet etmişse de Akkoyunlular ile yapılan savaşta yenilgiye uğradı. Timurlular, bu yenilgiden sonra batı ve orta İran hakimiyetini Akkoyunlulara terk etmek zorunda kaldılar.¹⁰⁷ Maverâünnehr'i ele geçiren Özbekler, Herat'a girerek buradaki Timurlu yönetimine son verdiler ve İran için büyük bir istila hareketine dönüşebilecek Özbek tehlikesi ortaya çıktı. Ancak, bu tehlike Şah İsmail tarafından bertaraf edilecektir.¹⁰⁸

Ebu Said'in 1467 yılında öldürülmesinden sonra Uzun Hasan Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'a hakim oldu. Başkenti Amid'den Tebriz'e nakl etti. Timurlulardan Yadigar Muhammed'i destekleyen Uzun Hasan, Horasan'a hakim olması için ona askerî yardımda bulundu. 1470 tarihinde muzafferâne bir şekilde Herat'a giren Yadigar Muhammed, kısa bir süre sonra Hüseyin Baykara'ya mağlup oldu. O'nun ölümünden sonra Horasan sınır olmak üzere Akkoyunlular ile Timurlular arasında dostane ilişkiler kuruldu. Böylece İran'ın büyük bir kısmı Uzun Hasan'ın hakimiyetine girmiş oldu. Şah İsmail, 1514 tarihinde Irak-ı Acem ve Fars'ı ele geçirerek Akkoyunlu devletine son verdi.¹⁰⁹

Eskiçağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hanedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının, 1501 yılında Şah İsmail tarafından kurulmuş olan Safevilerle birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuşmuştur.¹¹⁰ Bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran sınırlarının da bu zaman dilimlerinde teşekkül ettiği söylenebilir. Bu süreçteki en önemli faktör, Safeviler'in on iki imam düşüncesini

¹⁰⁶ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 187

¹⁰⁷ A. İ. Aştayanî, a.g.e., s. 560 vd.; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 399

¹⁰⁸ A. Kadyanî, a.g.e., s. 60 - 61

¹⁰⁹ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 188 - 190; P. Sykes, a.g.e., s. 226; Kramers, a.g.m., s. 1022 - 1023; O. G. Özgüdenli, a.g.m., s. 399. Geniş bilgi için bkz. J. E. Woods, *Akkoyunlular*, (terc. Sibel Özbudun), İstanbul 1993; R. Amitai - Preiss, *Mongols and Memluks: The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge 1996; Andrew Boyle, "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Ortaya Çıkması ve Gelişmesi" (terc. Berrin Yurdadoğ), *TTK Belleten XXXIX/156* (1975), s. 645 vd.

¹¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1988, s. 225

esas alan aşırı şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına yaymaya çalışmalarıdır.¹¹¹ Zaman içerisinde gulât-ı şia'nın yerini "*İsna'aşeriyye*"nın alması ve Kaçarlar döneminde hakimiyetin pekiştirerek müesseseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir.¹¹²

1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'de tahta çıkan Şah İsmail, kısa sürede İran'ın tamamında hakimiyetini sağladı. 1503 yılında Hemedan civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de mağlup ederek Orta ve Güney İran'ı zaptetti. 1504'te Mazenderan, Cürcan ve Yezd'i, 1505-1507 yılları arasında Diyarbekir'i, 1508'de Bağdat'ı ve güneybatı İran'ı, 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi.¹¹³

Safeviler, XVI. asır boyunca doğuda Özbekler ve batıda ise Osmanlılar'la mücadele ederek gulat-ı şia'yı ideoloji olarak yaymaya çalıştı. Bu tür inançlara sahip Anadoludaki geniş Türmen kitlelerinin Safevi davasına sarılması onları Osmanlılarla karşı karşıya getirdi.¹¹⁴ Yavuz Sultan Selim 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i yenilgiye uğrattınca, Safevilerin elindeki Diyarbekir Osmanlı hakimiyetine geçti ve İran halkı nezdindeki Şah İsmail'in yenilmezliğine olan inanç yıkıldı. Çünkü, müntesipleri için Şah İsmail hem sultan hem de mürşid-i kamil idi. Çaldıran yenilgisi bu yönden pek de iyi olmamış, bütün inançları kökünden sarsmıştı. Safevi hanedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Farşlılarla çekişmeye başladılar.¹¹⁵

Şah İsmail'in 1524 yılında ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler 1526'da bir iç çatışmaya sürüklendiler.¹¹⁶ Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmasb, başlangıçta otorite kuramadı ve devlet tamamıyla kızılbaş askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmasb'ın 1533-1534 yılında Şamlû aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi

¹¹¹ J. Sauvaget, a.g.e., s. 330 vd.

¹¹² P. Sykes, a.g.e., s. 229. Safevî hareketi, bundan önceki hanedanlardan farklı olarak bir halk hareketi tarzında başlamış, yedi Türk kabilesinden oluşan kesime dayanarak iktidarı ele geçirmiştir. Gittikçe büyüyen bu kitle, kızılbaş olarak adlandırılmış ve Şah İsmail devrinde bunların siyasi yükselişleri, aynı zamanda iktidardaki sınıfların resmi sünniligine karşı bir aksülamel olmuştu. Buna İran'ın batısındaki şehir ahalisinin iştirakini temin etmek güç olmamıştı. Zira bunlar, uzun zamanlardan beri resmî ve sünni olmayan dinî telakkileri kabul etmeye amade idiler ve bu suretle bir yabancı hakimiyetine karşı duydukları nefreti açığa vurmuş olmuyorlardı. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1023

¹¹³ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 228; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 259 vd.; P. Sykes, Sefername, s. 15 vd.

¹¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 230; G.N.Curzon, a.g.e., s. 259 - 261

¹¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 265 vd.

¹¹⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 234

durumundaki Hüseyin Han Şamlû'yu idam ettirmesiyle son buldu. Bu yıllarda Bağdat'ın Osmanlıların eline geçmesi dışında Safeviler çok büyük toprak kaybına uğramadılar. 1555 tarihli Amasya Antlaşması ile Azerbaycan topraklarının Safeviler hakimiyetinde olduğu, Irak-ı Arap ve Van Gölü çevresinin Osmanlı idaresinde kaldığı görülmektedir. Bu anlaşma ile başlayan Safevî-Osmanlı barışı yirmi yıldan fazla sürmüştür.¹¹⁷

I. Tahmasb'dan sonra tekrar iç karışıklığa sürüklenen İran, kısa süreli olarak tahta geçen II. İsmail ve Muhammed Hudabende dönemlerinde de toparlanamadı ve iç sıkıntılar devam etti.¹¹⁸ 1587'de Şah I. Abbas döneminin başlamasıyla Safevi devleti yeniden toparlandı. İlk dönem Safevi devletinin idare vasıfları terkedilerek yeni baştan yapılanmaya gidildi. İhtida (din değiştirme) etmiş Gürcülerden oluşan gulamlar birliği teşkil edildi. Şah Tahmasb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini kaldırmak için yapılmışsa da eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulamların tayin edilmesi devam etmiştir.¹¹⁹

Şah I. Abbas tahta çıkmasından on yıl sonra Safevi ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han getirildi. Kafkas asıllı birçok gulâm orduya alınarak ordu içerisindeki etnik yapı değişikliğe uğradı. Böylece İran, daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Şah Abbas, oluşturduğu askeri biriklerle hem doğuda Özbeklere hem de Osmanlılara karşı başarılar kazanmaya başladı. 1598'de Özbekler'den Herat'ı geri aldı. 1603'te Osmanlılarla yaptığı savaşlar sonunda Tebriz'e girdi. Aras nehri sınır olarak kabul edilerek anlaşma sağlandı.¹²⁰

Batıda Osmanlı devleti ile yapılan savaşların esas amacı Basra körfezinden Gürcistan'a kadar olan arazi üzerindeki hakimiyet mücadelesiydi. XVI. asırdaki savaşlarda Osmanlılar Azerbaycan'ı, el-Cezire'yi ve Irak'ı zapt ettiler. I.Abbas, kaybedilmiş arazinin büyük bir kısmını geri almışsa da IV. Murad'ın 1628 yılında

¹¹⁷ İsmail Safa Üstün, "İran" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2000, s. 400; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 351 vd.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/1*, Ankara 1988, s. 55 - 56. Safevi dönemi ile ilgili bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 226 vd.; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 568 vd.

¹¹⁹ Şah I. Abbas, kendi şahsına mahsus milis (şahseven) kuvvetlerini teşkil ederek ve Avrupaî tarzda topçu birlikleriyle kuvvetlendirerek askeri alanda gelişmeye önem verdi. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1023 - 1024; İ. Safa Üstün, a.g.m., s. 400. Devlet otoritesi, oluşturulan askeri güç ile sağlanmaya çalışılmış ve sınırların geçtiği bölgelerde istikrara önem verilmemiştir. Belh, Merv bu dönemde Özbeklerin elinde(I.Abbas 1598'de muvakkaten Belh'i işgal etmiş) kalmış, Kabil ve Kandehar üzerindeki hakimiyet kaybedilmiştir. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 581 vd.

¹²⁰ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 63 vd.; İ. S. Üstün, a.g.m., s. 400

Bağdat'ı zapt etmesi üzerine, Dicle vadisindeki İran hakimiyeti sona erdi. Her iki taraf arasındaki savaşlar muhtelif fasılalarla ve barış antlaşmalarıyla devam etmiştir.¹²¹

Şah I. Abbas döneminde sadece askeri alanda değil güzel sanatlarda da önemli gelişmeler meydana geldi. 1598'de başkent Kazvin'den İsfahan'a taşınarak burası imar edildi. Aynı dönemde görülen iktisadî canlanma Avrupa ülkeleriyle diplomatik bağların kurulmasını da beraberinde getirdi. Şah I. Abbas'ın yerine geçen torunu Şah Safi'nin döneminde iki büyük şehir Kandehar ve Bağdat 1638'de kaybedildi. 1639'da imzalanan Kasrşirin (Zühab) anlaşmasıyla Bağdat Osmanlıların elinde kaldı. Şah Safi'nin yerine geçen oğlu Şah II. Abbas askerî ve idarî kabiliyetleriyle büyük babası I. Abbas'a (1587-1629) benzemekteydi.¹²²

Abbas döneminde uygulanmaya başlanan toprak sisteminin kökünden değiştirilmesi işlemi yeni karışıklıklara yol açarak Safevileri derinden sarstı. Öte yandan İsnaaşeri şii fihri ve politik teorisindeki değişme, din adamlarının İran'da giderek büyük siyasi güç haline gelmelerini sağladı. Harem entrikalarıyla tahta çıkan Şah Süleyman ve Şah Hüseyin Mirza, bu meseleleri hal edemediler ve gerilemeye sebep oldular. İran Safevi idaresindeki gerilemeden istifade eden Afganlılar, İran içlerine doğru akınlara başladılar. Daha önce Safevilere bağlı olan Gılzaî lideri Mir Veys isyan ederek Kandehar'ı ele geçirdi. Diğer bir Afgan kabilesi olan Abdaliler de isyana dahil oldular.¹²³

İran'da Afgan istilası dönemi (1722-1729) olarak bilinen ve bir iç karışıklığın hakim olduğu bu dönemin başlarında Gılzaî Afganlılarından olan Mir Mahmud, 1710 yılında İran'ı feth etmek gayesiyle harekete geçti. Kirman'a kadar gelmeyi başardıysa da Fars valisi Lütf Ali Han'ın karşısında yenildi ve Kandehar'a kaçtı. 1712'de yanındaki Afgan gruplarla tekrar harekete geçen Mahmud, Sistan tarikiyle Kirman'a yürüdü ve burayı aldıktan sonra Yezd tarikiyle İsfahan'a hareket etti.

¹²¹ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 199; Bkz. Ali Djafar Pour, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), İst. Ün. Ed. Fak. 1977

¹²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III/2**, Ankara 1988, s. 248; İ. S. Üstün, a.g.e., s. 401; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 595 vd.

¹²³ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 601 vd. Mahmud Afgan'ın babası olan Mir Üveys Kandehar'ın zenginlerindendi. O sırada Kandehar valisi olan Gürcü beylerinden Yorgi'nin suikastlarına maruz kalmışsa da kurtulmuş ve sonunda Yorgi'yi öldürerek Kandehar'a hakim olmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, Ankara 1988, s. 172

Gülûnabad'da İran kuvvetlerini yenerek Celfa ve Ferahabad'a ulaştı.¹²⁴ İsfahan'ı alarak İran tahtını Hüseyin Mirza'dan alan Mahmud, sadece orta ve güney İran'da otorite sağlayabildi.¹²⁵ 1725 yılında yeğeni Eşref Han tarafından tahttan indirilen Mir Mahmud'dan sonra İran'daki iç karışıklık giderek artmış, bunu fırsat bilen Ruslar, 1723'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. 1727'de Osmanlılarla anlaşan Eşref Han Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan'ı Osmanlılara bırakmıştır.¹²⁶

Safevi hanedanını yeniden ihya etmek üzere II. Tahmasb'ın yanında yer alıp kendini "*Tahmasb Kulî*" olarak ilan eden Afşar boyundan Nadir Mirza, Afganlıları mağlup ettikten sonra 1730 yılında İsfahan'ı ele geçirerek II. Tahmasb'ı tahta oturttu. Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarda Nadir, Osmanlı devletine kaptırılan bütün toprakları geri aldığı gibi 1733'te Bağdat'ı muhasara etti. Bağdat'ı zapt edemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı yeniden topraklarına kattı. Aynı şekilde Ruslarla yaptığı savaşı kazanarak 1735 tarihli Gence antlaşmasıyla Derbend ve Bakü'yü geri aldı.¹²⁷

1732 yılında II. Tahmasb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbas'ı tahta çıkaran Nadir, 1736'da III. Abbas'ı da tahttan indirdi ve kendisini Afşar hanedanının ilk şahı olarak ilan etti. 1722'de şeklen çökmüş olan Safevi devleti, Nadir Şah Hindistan'da iken İsfahan'daki Safevi hanedanına mensup üyelerin öldürülmesiyle fiilen son buldu. Nadir Şah, komşularına karşı elde ettiği başarılarından sonra İran'ı idarî bakımdan yeniden düzenleyip sağlam temellere oturtmak yerine Hindistan'a yöneldi. 1738'de Gazne'yi alıp Dehli'ye ulaştı. İndus nehrinin batısındaki bütün toprakları ele geçirdi. Hindistan'dan Türkistan, Semerkant ve Harizm'e yönelen Nadir Şah, başkenti İsfahan'dan Meşhed'e taşıdı. 1747'deki katlinden sonra İran umumî bir karışıklığa girdi. Bundan istifade etmek isteyen Afganlılar tahtı elde etmeye çalışmışlarsa da Lur asıllı Zend hanedanı yönetimi ele geçirmişti.¹²⁸

¹²⁴ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 606. Ayrıca bkz. A. K. S. Lambton, **Qajar Persia**, London 1988; M. Lapidus, **A History of Muslim Societies**, Cambridge 1989

¹²⁵ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 173

¹²⁶ A. Rızaî, a.g.e., s. 77 - 79

¹²⁷ E. H. U. İ. Dairesi, a.g.e., s. 62

¹²⁸ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 310. Afgan Gilcaî kabilesi elindeki Kandehar'ı alan Nadir Şah, Hindistan'ın kuzeybatısı ve Dehli'de fetihlere girişerek Hindistan'ın Gürkan sultanı Muhammed Şah'ın elindeki yerleri almıştı. İsfahan'ı feth ettikten sonra elçisini birkaç defa Dehli'ye göndererek Afgan Gilcailerinin buraya gelmemesi için Muhammed Şah'dan istekte bulunmuş ve gerekli cevabı alamamıştır (1737). 1738'de Gazne ve Kabil fetihlerine çıkarken, oğlu Nasrullah Mirza'yı Afganistan'ın kuzeyinin fethi ile görevlendirmişti. Yedi ay Kabil'de kaldıktan sonra Celalabad yönüne hareket etmiş, oradan da Hindistan'ın kuzeybatısındaki Pencab'a varmıştır. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 621-630; Kramers, a.g.m., s. 1024 - 1025

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Afganlılardan Ahmed Han Abdalî, Kandehar'a giderek Herat'ta bulunan Ali Kuli Han (Nadir'in yeğeni)'a haberi ulaştırdı. Ali Kuli Han, aceleyle Meşhed'e geldi ve bir askerini Nadir'in hazineleri için gönderirken Şahrûh Mirza dışındaki bütün şehzâdeleri öldürttü. 1747'de Adil Şah lakabıyla Meşhed'de tahta oturdu. Küçük kardeşi İbrahim'i Irak serdarı olarak tayin ettiği halde onun tarafından gözlerine mil çektirilerek tahttan uzaklaştırıldı. İbrahim Şah'ın saltanat süresi de fazla uzun olmadı. Şahrûh'un adamları tarafından gözlerine mil çektirildikten sonra Afşar hakimiyeti sona erdi.¹²⁹

Nadir Şah'ın komutanlarından olan Ahmed Han Abdalî (Dürranî), Kandehar, Herat, Meşhed ve Hindistan'daki Pencab ile Keşmir'e kadar olan yerleri kendi hakimiyetine almaya çalıştı. Gılcafler'den Azad Han ise Kürtlerin bulunduğu bölgede harekete geçerek Urumiye civarına kadar geldi. Buradan Gürcistan'a yönelmeye çalıştı. Şahrûh zamanındaki istikrarsızlıktan istifade etmeye çalışan Ebu'l-Feth Han, Ali Murad Han ve Muhammed Hasan Kacar ile birlikte tarih sahnesine çıkan Kerim Han Zend, Adil Şah'a karşı isyan eden İbrahim Şah'ın emriyle Irak'a gönderilmiş ve taltif edilmişti. Kerim Han Zend ve Ali Murad Han Bahtiyarî İsfahan'da bulunan Ebu'l-Feth'i sürdürdüler. Daha sonra bu üçü bir araya gelerek III. İsmail adıyla Şah Sultan Hüseyin'i İran tahtına oturtular. Aralarında görev dağılımı yaparak Ali Murad Han şahın naibi, Kerim Han Zend ordu komutanı ve Ebu'l-Feth Horasan valisi oldu.¹³⁰

Ali Murad Han'ın halkın Kerim Han'a teveccühünü kendisi için tehlikeli sayıp bütün işleri ele almak istemesi ve Ebu'l-Feth'i öldürmesi, Kerim Han ile savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Ali Murad'ı yenen Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han Kaçar üzerine yürüyerek Gilan'ı aldı ve Esterabad kalesini muhasara etti. Kerim Han Zend 1747 yılında Muhammed Hasan Han Kaçar'ı yendikten sonra, 1749'da İran tahtına geçerek Zend hanedanlığı dönemini (1749-1795) başlattı.¹³¹ Kerim Han'ın ölüm tarihi olan 1779'den sonra gelenler taht kavgaları içerisinde kalarak idareye tam manasıyla hakim olamadılar ve karışıklıkları önleyemediler. Bu durum, saltanat

¹²⁹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 631 vd. Nadir Şah'ın ve dolayısıyla Afşar hanedanının çok kısa ömürlü olmasının sebepleri arasında, şii mezhebine karşı takınılan olumsuz tavır ve halk ile ulemanın bu tavırın firkanda olarak Afşarlara gösterdikleri mukavemet de vardı. Bkz. Kramers, a.g.m., s. 1025

¹³⁰ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 455

¹³¹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 236 vd. Ayrıca bkz. Harford Jones, **Aherin Ruzhay-ı Lütf Ali Han Zend** (terc. Hama Natık), Tahran 1352; E. C. Boswort, **Tarih-i Gazneviyan** (terc. Hasan Anuş), Tahran 1356

iddiasıyla ortaya çıkan Kaçar Türklerine yarayacak ve Ağa Muhammed Han hakimiyeti ele geçirecektir.¹³²

Tezimin konusu olan Kaçar Hanedanlığı (1795-1925) bu süre içerisinde meydana gelen ve dolayısıyla siyasî otoriteyi etkileyen hadiseler doğrultusunda bölümlere ayırmak suretiyle incelendi. Bu husustaki belirlemede kendi görüş ve tespitlerimizin yanı sıra Kaçar dönemine ait ana kaynaklar etkili olmuştur.

İran'daki Türk hakimiyet dönemlerinden itibaren toplumu ve siyasî idareyi en çok etkileyen Kaçar hakimiyeti ya da Kaçar hanedanlığı incelenirken, hadiselerin askerî, siyasî, sosyal, vb. etkileri bakımından bir değerlendirme esas alınarak beş bölüm halinde incelenmiştir.

Birinci bölümde, Kaçarların menşei meselesi ile ilgili ana kaynaklardaki bilgiler değerlendirilerek Türk unsurlarının İran coğrafyasına gelişleri ve bu topraklarda değişik yerlerde iskan edilişleri incelendi. Diğer Türk unsurları içerisinde aktif olarak siyasî olaylarda rol oynayan Kaçarların, Safevî sonrası iç karışıklıklardaki önemli faaliyetleri ve saltanata geçmek için bu boyun reislerinin mücadeleleri ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Kaçar hanedanlığının kuruluş safhası ele alınarak Kaçar reisleri arasında ön plana çıkan ve Zend hanedanı ile mücadelede başarılı olan Ağa Muhammed Han'ın askerî faaliyetleri incelendi. Ağa Muhammed Han'dan sonra idareye gelen Feth Ali Şah'ın zamanındaki iç düzenlemeler ve Horasan olayları ile Afganistan meselesi üzerinde durulmuştur. Bu dönemde Hindistan yolları üzerinde İngiltere'yi vurmak isteyen Napolyon'un İran'a yaklaşması ve İran ile Fransa arasındaki Finkenstein anlaşması üzerinde durulmuştur. Fransa'nın bu teşebbüslerine karşılık İngiltere'nin Hindistan güzergahı olan İran ile Afganistan'a üçüncü bir ülkeyi yanaştırmak istememesi ve Rusya'nın İran toprakları aleyhinde genişlemeye çalışması gibi uluslar arası siyasî gelişmeler dahilî olaylarla birlikte bir bütün olarak ele alınmıştır. Feth Ali Şah dönemi İran-Osmanlı ilişkileri ve sınır meseleleri de bu meyanda incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, Feth Ali Şah'ın 1834 tarihinde ölmesinden sonraki devletin durumu göz önüne alınarak Kaçar hanedanlığının yükselme dönemi olarak incelendi.

¹³² İ. S. Üstün, a.g.m., s. 401

Bu tarihte İran tahtına oturan Muhammed Şah'ın ve sadrazamı Hacı Mirza Ağası'nın faaliyetleri, içteki mücadele ve isyanlar, 1838 tarihindeki Herat muhasarası ve muhasara sonrası İngiltere ile meydana gelen ihtilaflar uluslararası ilişkiler ışığında ele alındı. 1848 tarihinde tahta oturan Nasıreddin Şah döneminde ıslahat yapmaya çalışan sadrazam Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'in çabaları ve akıbeti, Babailer ve diğer iç isyanlar, Herat'ın fethi ve sonuçları, ıslahat teşebbüsleri ve Rusya ile İngiltere'den borç para alınarak şahın gerçekleştirdiği Avrupa seyahatleri, bunların menfi sonuçları değerlendirilerek incelenmiştir. Ayrıca, bu dönemde İngiltere ve Rusya dışındaki devletlerle yapılan anlaşmalar ve Nasıreddin Şah'ın sonunu hazırlayan Reuter imtiyazı yükselme devrinin sonu olarak ele alınıp incelenmiştir.

Dördüncü bölümde, İran halkının içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve bunun sonucu meşrutiyet talepleri de dikkate alınarak yeni rejim arayışları incelenmiştir. Nasıreddin Şah döneminin sonlarına doğru yabancı tüccar yada sermayedarlara İran'ın millî kaynaklarının peşkeş çekilmesi, İran halkının ve ulemanın mevcut idareye olan tepkisini artırmıştır. Bu bölümde Meşrutiyet hareketinin iktisadî ve fikrî sebepleriyle dış unsurlarla olan bağlantılarını, kurulan gizli cemiyetleri dikkate alarak meşrutiyete giden olayları gözlemlemeye ve irdelemeye çalıştık.

Beşinci ve son bölümde ise, Kaçar hanedanlığının sükût etmeye başladığı ve sona erdiği 1909-1925 tarihleri arasındaki durumu anlatırken, Ahmed Şah dönemindeki meşrutiyetçiler ile mevcut idare taraftarları arasındaki olayları siyasî partiler ve meclis çalışmaları incelenmeye çalışıldı. I. Dünya Harbi öncesi İngiltere ve Rusya'nın İran'a müdahaleleri, İran'ın savaşa dahil ettirilmeye çalışılması, İran'ın paylaşılmasına dayalı gizli anlaşmaların yapılması ve Rusya'daki Bolşevik ihtilalinin İran'a tesiri bu bölümdeki diğer konulardır.

I. Dünya Harbinden sonra İran'daki İngiliz hakimiyeti, askerî unsurlara yaptırılan darbeler, güney ve kuzey petrolünün paylaşılması ve Amerikan petrol şirketlerinin faaliyetleri bu bölüm içinde ele alınarak incelenmiştir.

I. BÖLÜM

SALTANAT ÖNCESİNDE KAÇARLAR

I. KAÇARLARIN MENŞEİ VE İRAN TARİHİNDE İLK ROLLERİ

Doğudan batıya doğru gerçekleşen göçlerin ikinci bir istikametini oluşturan İran, yakınoğunun tabii, sosyal ve iktisadi coğrafyası bakımından birçok milletin vatanı olmuş, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgeye doğudan yani Türkistan'dan batıya doğru göç eden kavimlerden biri olan Türkler de nüfusu ve teşkilatçılığı dolayısıyla bu coğrafyada devletler kurarak kendi medeniyet unsurlarını asırlarca yaşatmışlardır.

İran'ın müslüman Araplar tarafından feth edilmesinden sonra Abbasî ordusunda görev alan ve devlet idaresinde etkili rol oynayan Türkler, bu cazibe merkezine akın ettikten sonra Gazneliler, Selçuklular, Türkmen beyleri, Afşarlar, Zendliler ve Kaçarlar devlet yada hanedanlıklar kurarak bölgede yaklaşık olarak 850-900 sene etkili olmuşlardır.¹

Bugün İran'ın sınırları içerisindeki değişik bölgelere içtimaî birer topluluk olarak dağılmış olan Türk boylarından Kaşgaylar, Afşarlar, Kaçarlar, Azerîler, Şahsevenler, Karadağlılar, Hamse Türkleri, Kara Papahlar, Kengerlular, Horasanîler, Boçakçiler, Türkmenler ve diğer Türk boyları önemli bir yer tutmaktadır.²

Göç ettikleri İran coğrafyasında devletler kuran bazı Türk boyları, İran'ın siyasi tarihine de etkide bulunmuşlardır. Bunlardan biri olan Kaçar Türkleri,³ İran'da uzun bir müddet sayılacak bir zaman kesitinde (1795-1925) idareyi ele alarak "Kaçar Hanedanlığı" nı veya "Kaçar Devleti" ni kurmuşlardır.⁴

¹ Said Nefisî, *Tarih-i İctimaî ve Siyasî-yi İran I*, Tahran 1376, s. 15; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, İstanbul 1989, s. 567; Abbas Kadiyânî, *Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran (Ez Agaz ta Payân-ı Kacarîye)*, Tahran 1376, s. 414

² H.Dursun Yıldız, a.g.e., s. 557-565

³ Kaçar, İran ve batı kaynaklarında "Kacar" olarak geçmektedir. G. R. G.Hambly, "Aqa Mohammad Khan and The Establishment of The Qajar Dynasty", *Asian Affairs* 50/2, London 1963, s. 161; Hassan Hakıman, *In The Qajar Period, Encyclopedia Iranica VIII*, California 1998, s. 138; Percy Sykes, *Sefernâme*, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s.1 vd.; Hacı Mirza Yahya Devletabâdî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I*, Tahran 1336, s. 1; Mirza Ali Han Deyûsalâr, *Yaddaştıha-yı Tarihî Raci be Feth-i Tahran*, Tahran 1379, s. 1. Kaçar kelimesinin Türkçede "kaçmak" masdarından istikak ettiğini Şeyh Süleyman Efendi ve Şemseddin Sami söylemektedir. Bkz. Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çağatay*, İstanbul 1298, s. 214; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-alâm V*, İstanbul, 1314, s. 3500

⁴ Abbas Kadiyânî, a.g.e., s. 606; Percy Sykes, *Tarih-i İran*, (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilânî), Tahran 1330, s. 419; Raymond Furon, *L'Iran Perse Et Afghanistan*, Paris 1951, s. 114; Raymond Furon, *İran* (terc. Galib Kemalî - neşr. İbrahim Hilmi), İstanbul 1943, s. 149

A. Kaçarların Menşei Meselesi ve İran'a Yerleşmeleri

Kaçarların menşei ile ilgili görüşlerin ilki bunların Moğol kökenli olduklarına dairdir. Zira, Kaçar büyüklerinin ve reislerinin Moğol ve dolayısıyla Cengiz'in askerî başarıları ve savaşçılıklarıyla övünmek için kendilerini Moğollara ve Cengiz evladına bağlama gayreti içerisinde oldukları bilinmektedir. İran'ın önemli tarihçilerinden ve Kaçar döneminin devlet memurlarından Mirza Taki Han Sipihri'nin Kaçarları Moğol ırkından saymasının sebebi, Moğolları da Türk saymasından ileri gelmiştir.⁵ Said Nefisi bu görüşe karşı çıkararak; *"Tarihi ve kitabî vesikalara dayanarak araştırma yapmayan birçok tarihçinin, Kaçarları Moğol ırkına bağladıklarını, bu tezlerini de bu boyun reislerinin söylediklerine dayandırdıklarını, bunun da sıkça görülen bir vakıa olduğunu"* söylemektedir. Kaçarların Moğol ırkından geldikleri, Cengiz ile ondan sonra gelen halefleri döneminde Tatar boyları ile Moğolistan'dan gelerek İran ile Şam arasındaki yerlere yerleştikleri, Şah İsmail'e kadar isimlerinin pek zikredilmedikleri halde bu dönemde devlet işlerinde görev almaya başladıkları Abbas İkbâl Aştıyanî tarafından ileri sürülmüştür. Nefisi, karşı çıkışını devam ettirerek batı Türklerinden geldiklerini Özbeklerle açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca, bu şekilde tevatüre dayalı bilgilerin kayda geçirilmesi zannı kuvvetlendirmektedir.⁶

İran coğrafyasında yaşıyor olmanın psikolojisi içerisinde Kaçarların Türk olmadığı ve eski İran kavimlerine mensub buldukları dolayısıyla İran'ın yerlileri olduklarını iddia edenler de vardır. Ayrıca, İran hanedanlarından bazıları Arapların bölgeye girmesinden sonra kendi neseblerini islâm öncesi hükümdarlara, Moğol saldırısından sonra ise genellikle Cengiz ve oğullarına bağlama gayretine düşmüşlerdir.⁷

Nitekim, Kaçarları Hülagû Han'ın komutanlarından Sertak Noyan'ın oğlu Kacar Noyan'a bağlamak isteyen Mirza Muhammed Taki Han Sipihri'nin iddiaları,

⁵ Mirza Muhammed Taki Sipihri, *Nasihü't-tevarih I-II*, Tahran 1353, s. 7

⁶ Said Nefisi, Timur'un Özbek Türklerinden olduğunu ve Özbekler'in dilinin de Çağatay Türkçesi olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Said Nefisi, *Tarih-i İctimai ve Siyasi-i İran Der Devre-i Muasır I*, Tahran, 1376, s. 22-23. Abbas İkbâl Aştıyanî, *Tarih-i İran Pes Ez İslâm*, Tahran 1378, s. 649; Nimetullah Kadı, *İl-i Kacar Der Pehneâ-yı Tarih-i İran*, Tahran 1347, s. 64

⁷ Gulam Rıza Verheram, *Nizâm-ı Siyasî ve Sazmanha-yı İctimâi-i İran Der Asr-ı Kacar*, Tahran 1367, s. 32

gerek Mirza Bala⁸ ve gerekse Said Nefisî tarafından şiddetle tenkid edilmiştir.⁹ Said Nefisî, bazı tarihçilerin Sertak Noyan'ın oğlunu "Karavend" veya "Karavenas" zümresinden gösterdiklerini ve bu zümrenin de genellikle İlhanlılar'ın yolları üzerinde yağma ve gasb ile uğraştıklarını iddia ettiklerini ancak, bunun doğru olmadığını söylemektedir.¹⁰ Marko Polo'nun seyahatnamesinden Karavanas Nekudri veya Nekudrilerin büyüklerinden Nekuder'in Çağatay'ın torunu olduğu ve bu zümreyi bugünkü Afganistan'a göç ettirdiğini yazma gibi bir hataya düşmüşlerdir.¹¹ Aynı iddiayı sürdürenler Karavanas'ı da Hind ve Tatar ırkından saymışlardır.¹²

Kaçarların menşei ile ilgili olarak görüşlerin ekseriyeti ise Türkistan Türklerinden oldukları yönündedir. Kaçar hanedanına mensup şehzadelerin ve dönemin tarihçilerinin eserlerinde, Kaçarların menşei ile ilgili oldukça sarîh bilgiler bulmak mümkündür.¹³ Ayrıca, bu dönemde İran'da görevlendirilmiş olan asker ve sivil görevlilerin yazdıkları tarih eserleri ve hatıralarda da Kaçarların Türk oldukları ifade edilmiştir.¹⁴ Dönemin çok önemli kaynaklarından olan şehzâde Ali Kulî Mirza'nın *İksirü't-tevarih* adlı eserinde; Kaçarların Türkistan'daki Türk boyundan geldiklerini ve tarihçilerin bunu ittifak ile kabul ettiklerini, rivayetlerin daha çok bunların isimlerinin menşei ile alakalı olduğunu söylemektedir. Emir Timir'un dördüncü babası ve Cengiz Han ile Mengü Kaan'ın ümerasından olan Karacar Noyan'dan geldikleri, Türkistan'da sakin beş kardeşten rütbece en üstün olan Kacar Han'dan dolayı bu ismi aldıkları rivayetlerini de benimseyerek eklemiştir.¹⁵ Abdurrezzak Bey Meftûn Dınbilî'nin ise Me'asır-ı Sultaniye isimli eserinde; Abaka Han'ın atabegi Saba Noyan'ın oğlu Kacar'ın, bu Türk boyuna ismini verdiğini ve

⁸ M. T. Han Sipîhr, a.g.e I-II, s. 8-10. Adı geçen yazarın da meseleyi sarîh hale getirdiği söylenemez. Üstelik, Kerim Han Zend'in 1779 yılındaki ölümünü Kaçar hanedanlığının başlangıç tarihi olarak görmektedir. Bu bilgileri esas alan bir kısım tarihçi de aynı yanlışlığa düşmüştür. Bkz. Mirza Bala, "Kaçar", *İslâm Ansiklopedisi VI*, İstanbul 1993, s. 33

⁹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 19

¹⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, Lozan 1940, s. 28 - 29

¹¹ John Masefield, *Sefername-i Marko Polo*, (terc. Habibullah Sahibî), Tahran 1350, s. 90 vd.; G. R. Verheram, a.g.e., s. 33

¹² Rıza Kulî Han Hidayet, *Tarih-i Ravsatü's-Safa-yı Nasirî IX*, Tahran 1961, s. 4. Ayrıca bkz. İlia Pavloviç Petrosfesky, *Malikiyet-i Arazi Der İran Asr-ı Moğol I*, (terc. Kerim Kişaverz), Tahran 1356, s. 139 - 140

¹³ Ali Kuli Mirza, *İksirü't-tevarih*, Tahran 1370 s. 7; Şehzâde İzzedduddevle Sultan Ahmed Mirza, *Tarih-i İzzedi*, (tash. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1376, s. 17; Abdurrezzak Meftûn Dınbilî, *Me'asır-ı Sultaniye*, (neşr. Gulam Hüseyin Sadrı Afşar), Tahran 1351, s. 2 vd.

¹⁴ Percy Sykes, *Tarih-i İran* (terc. Muhammed Takî Fahrdaî Gilanî), Tahran 1330, s. 419; Peter Avery, *Tarih-i Muâsır-ı İran*, (terc. Muhammed Refî Mihrabâdî), Tahran 1363, s. 66 - 67. Ayrıca bkz. E. G. Browne, *A Literary History of Persia, Modern Times 1500-1924*, Cambridge 1953

¹⁵ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 7

Mazanderan ile Esterabad'dan zuhur ettiklerini söyler.¹⁶ Ayrıca, Abbas Mirza'nın oğlu Cihangir Mirza ve daha pek çok İranlı tarihçi, Kaçarların Türkistan Türklerinden olduklarını kesin bir dille ifade etmişlerdir.¹⁷

Kaçar isminin nereden geldiği ile ilgili olarak da değişik rivayetler mevcuttur. Kabul görmemekle birlikte bu rivayetlerden birisi Abdurrezzak Meftûn Dınbılı'ye aittir. Dınbılı, Horasan ümerasından saydığı Argun Han'ın oğlu Kacar'ın bu Türk boyuna ismini verdiğini rivayet etmiştir.¹⁸ Ali Kulî Mirza bu rivayeti asılsız adetmekte ve şu düşünceyi ileri sürmektedir; Hulagû Han'ın Moğol askerleriyle Türkistan'dan Mısır ve Şam sınırlarına kadar olan yerleri egemenliğine alması sırasında Kaçarların da Moğollarla birlikte Şam civarına geldiklerini ve Timur'un bunları tekrar Maverâünnehr'e götürürken bir kısmının Erran ile Gence'de kaldığını söylemektedir. Maverâünnehr'e götürülen Kaçarlardan bir kısmının kerhen Taberistan'a firar ettikleri ve bu firar edenlere "*Kar Kacdalar*" yani "*onlar firar ettiler*" denilip Kaçar adını aldıklarını da savunmaktadır.¹⁹

İran'a gelen Türk boyları hakkında değişik görüşlerin ortaya atılmasında, bölgeye kalabalık ordularla gelerek her tarafı harap eden ve demografik yapıyı etkileyen Moğol kavminin büyük etkisi olmuştur.²⁰ Moğolların hiç bir engelle karşılaşmadan batıya gerçekleştirdikleri hamleleri sırasında, önlerinden kaçan birçok Tatar ve Türk boyu bölgeye yerleşmiştir. Cengiz'in İran şehir ve köylerini merhametsizce vurarak önlerine çıkanları katl etmesi, korkuya kapılan boy ve kabilelerin İran coğrafyasının değişik yerlerine kaçmalarına sebep olmuştur. Bu boy ve kabileler, Moğol askeri gücünün tazyiki sonucu şehir merkezlerinden uzak ovaları, dağ eteklerini ve Kafkasların bir kısım yerlerini kendi sükûnetleri için kontrol ederek yerleşmişlerdir. İlhanlılar biraz daha ılımlı davranıp yaklaşık iki asır

¹⁶ A. M. Dınbılı, a.g.e., s. 7 - 8; Ayrıca bkz. Cafer Mehdi Niyâ, *Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV*, Tahran 1377, s. 71

¹⁷ Cihangir Mirza, *Tarih-i Nev*, (tash. Abbas İkbâl), Tahran 1327, s. 1; S. Nefisi, a.g.e., s. 22; Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 18.

¹⁸ A. M. Dınbılı, a.g.e., s. 4 vd.

¹⁹ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 7 - 8. Moğul ve Timur döneminde Kaçarların durumu ile ilgili bkz. Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî*, (tash. Muhammed İsmail Rıdvânî), Tahran 1364, s. 585 vd.; Yahya Kazvinî, *Lebü't-tarih V*, Tahran 1936, s. 6 vd.; Timur için bkz. Hüseyin Mir Cafer, *Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan*, İsfahan 1373; A. Kadiyânî, a.g.e., s. 241 vd.; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995

²⁰ Nimetullah Kadı, a.g.e., s. 64

boyunca bu kabilelere sakin mahallerde yerler vermişlerdir.²¹ Böylece Türk ve Tatar boyları sakin oldukları yerlerin isimleriyle ve sosyal münasebetlerden dolayı bu kabilelere verilen yeni isimler ile anılmaya başlanmıştı.²²

Yukarıdaki görüşleri *İran Asr-ı Kacar* adlı eserinde dile getiren Ali Asgar Şemim, Timur'un İran'a gelmesiyle İran sosyal yapısının Moğol darbesine ma'ruz kaldığını, bölgenin Türk ve Tatar unsurlarının savaşçılıklarını gösterdikleri bir alana döndüğünü ifade ettikten sonra, Türk boylarının kuzeybatıdaki Azerbaycan ve Kafkaslara yerleştiğini, Timur'dan sonra da mevcut idareler içerisinde etkili olmaya başladıklarını eklemiştir. Şemim, bu görüşüyle Kaçarların yerleştikleri mekanlar meselesinde dikkatleri Azerbaycan ve Kafkaslara çevirmek istemiştir.²³

Kaçar Türklerinin Suriye'ye götürüldükleri iddiası, Kaçarların Moğol ırkından geldiklerini savunan tarihçiler tarafından daha çok desteklenmiştir. Bu iddiaya göre; 1258'de Hulagû Han önderliğinde İran'a gelen Kaçarlar, 1335'den sonra İlhanlılar'ın da yıkılmasıyla göçebelik için Ceyhun kenarından Mugân ovasına kadar yayıldılar ve daha sonra Şam'a götürüldüler. 1400 tarihinde Timur tarafından tekrar İran'a getirildikleri ve dolayısıyla Moğollarla illiyetli oldukları ifade edilmektedir.²⁴

Kaçarların Timur tarafından Suriye'ye ve dolayısıyla Şam'a götürüldüğü meselesi Muhammed Fethullah b. Muhammed Takî Sarevî tarafından da ele alınmış ve böyle bir iddia zayıf bir ihtimal olarak görülmüştür. Timur'un 100.000 Türkmen'i Suriye'ye göç ettirerek muhtelif bölgelere yerleştiği ve bu göç ettirilenlerden bir kısmının daha sonra Anadolu'ya, bir kısmının Kafkaslara ve bir kısmının da Azerbaycan'a sürüldüğü iddialarını dikkate alarak Kaçarların Azerbaycan'a sürülenler arasında olduğu yönündeki bilgilerin pek de sarih olmadığını

²¹ Emine Pakrevan, *Ağa Muhammed Han Kacar*, Tahran 1951, s. 7; A. Kadyânî, a.g.e., s. 271-272

²² A. A. Şemim, a.g.e., s. 18; Ann K. S. Lambton, *İran Asr-ı Kacar*, (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375, s. 20-21. Ayrıca bkz. Süleyman Efendi, *Lûgat-ı Çağatay*, İstanbul 1298, s. 214

²³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 18-19. Bazı tarihçiler de Türk ve Moğol kabilelerin savaş meydanlarına inerek, Timur'un ödül vermesi karşılığında İran'da kan döktükleri, savaşçılıklarıyla dönemin komutanlarının dikkatini çektiklerini ve aşamalı olarak siyasi rolleriyle hükümetleri kontrollerine alarak Kafkasya, Hazarın kuzeyi, Batı Türkistan, Azerbaycan, Anadolu, Şam ve Filistin'de hükümetler kurduğunu söylemektedirler. Bkz. Nimetullah Kadı, a.g.e., s. 41

²⁴ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 311. Nefisî, Kaçarların Moğol istilasından sonra Suriye'ye götürülmeleri ve Timur'un onları tekrar İran'a getirmesi ihtimalinin bu Türk boyunu Moğollara bağlamadığını, aksine batı Türklerine bağladığını savunur. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. I, s.22 - 23. Ayrıca bkz. E. A. Grantosky - P. Petrofossky, *Tarih-i İran*, (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran 1359, s. 213 vd.

söylemektedir.²⁵ Safevî dönemini yazan tarihçilerin I. Şah Abbas'dan önce Kaçarların sürüldüğü olayını haber vermemiş olmaları da yazarı destekler mahiyettedir.²⁶

İran'ın kuzeybatı sınırında yaşayan muhtelif Türk boyları üzerine yoğunlaşan Said Nefisî, Moğolların 1222'de bugünkü Rusya topraklarına saldırdıklarını ve 1302'ye kadar Moğol istilasının bütün Rusya üzerine yayılarak 1461'e kadar bir kısım yerlerde egemen olduklarını söylemektedir. Slav topraklarını istila eden Moğolların geri püskürtülmesinden sonra güneye doğru askerî harekatta bulduklarını söylemektedir. Daha sonra harekete geçen Kafkaslardaki Türklerin de Slavları buldukları yerlerden çıkararak onların topraklarına yerleştiklerini kaydetmektedir. Bu hareketlilik sonucunda Türk boylarının Kafkas dağlarının güneyine yani kuzeybatı İran bölgesine inmeye başladıklarını da eklemiştir.²⁷

Timur'un batıya gerçekleştirdiği askerî hareketten sonra İran'ın kuzeybatısında güçlü devletler olmaması, Türk boylarının med-cezir gibi siyasî olaylara karışmalarına zemin hazırlamıştır. Türk boyları askerî güçlerini arttırarak İran topraklarında nüfuz mücadelesine kalkışmışlar, başlangıçta Safevî sultanlarından rütbe ve görevler aldıktan sonra onları sıkıştırarak kanlı savaşlar yapmışlardır.²⁸ Bu olayları değerlendiren kimi tarihçiler, Kaçarların Azerbaycan bölgesinde devlet kurmuş olan Akkoyunlularla ilgili olduklarını ve dolayısıyla Maveray-ı Kafkasyadan İran'a gelmiş olan batı Türklerine bağlamak istemişlerdir. Ayrıca, Slavların Maveray-ı Kafkasyayı tekrar ele geçirmeleri sonucu Türkler oradan sürülünce Kaçarların da Şam'a kadar gitmiş oldukları ve IX. asrın başlarında ya Timur tarafından ya da kendilerinin İran'a gelmiş oldukları ifade edilmiştir.²⁹ Bayat

²⁵ Muhammed Fethullah b. Muhammed Takî Sarevî, **Tarih-i Muhammedî**, Tahran 1371, s. 317. Kaçarların Mugân ovasından Suriye'ye götürülmesi meselesinde, kaynaklar sarih bir şekilde bahs etmemişse de bazı tarihçiler Suriye'ye götürüldüklerinde ısrar etmiştir. Cafer Mehdi Niya ve onun gibi düşünenler, Suriye'ye götürüldükten sonra İran'a geri getirildiklerini söylemişlerdir. Bkz. C. M. Niya, a.g.e., s. 67; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 21. 1491 tarihinde Akkoyunlulara mülhak oldukları da Yahya Kazvinî tarafından ileri sürülmüştür. Bkz. Yahya Kazvinî, **Leb'üt-Tevarih**, Tahran 1370, s. 6 vd.; Ali Ekber Bina, **Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I**, Tahran 1337, s. 33. Ayrıca bkz. Barthold Spuller, **Tarih-i İran**, (terc. Cevad Felaturî), Tahran 1349

²⁶ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 21; İskender Bey Türkmen, **Tarih-i Alem-i Ara-yı Abbasî I**, Tahran 1350, s. 12

²⁷ S. Nefisî, a.g.e., s. 23

²⁸ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 26 - 27; Nasır Tekmil Humayun, "*Payegiri-yi Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha*", **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tahran 1372, s. 11; J. H. Kramers, "*Iran*", **İslâm Ansiklopedisi V/2**, İstanbul 1993, s. 1023; A. A. Şemim, a.g.e., s. 19 - 20; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 20

²⁹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 27

boyunun Kaçarlar arasında “*Şambayati*” ismini almış olması da bu iki boyun bir müddet Şam’da kaldıklarına delil olarak gösterilmiştir.³⁰

Kaçar Türklerinin İran’a gelmesiyle ilgili bilgi veren kaynakların bir kısmında, Safevîlerle akrabalıkları dolayısıyla Özbek akınlarına karşı sınırları korumak için Esterabad’a getirildikleri söylenmektedir. Ayrıca, savaşçılıklarından da yararlanmak amacıyla İran ordusunda asker olarak kullanıldıkları yönünde bilgiler de bulunmaktadır.³¹

Safevî hükümdarları zamanında İran sınırlarının korunmasını üzerine alan Kaçarlar, merkezî hükümete karşı olan isyanların içinde yer almayarak bu devredeki büyük savaşların çoğunda İran’ın doğu ve batısında toplanmaya başlamışlardır.³² Kaçarların bu devredeki sükûneti ve uyumunu, Safevîlerin ilk hükümdarı Şah İsmail ile akrabalıklarına ve bunların teşkilatçılığına bağlayabiliriz.³³ Zira, anne tarafından Şah İsmail’e akraba olan Kaçarlar, kızılbaşlarla birlikte Şah İsmail’in tahta geçmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁴

Kaçarlar zamanla İran’da nüfus olarak çoğaldılar ve özellikle kuzeybatı şehirleri olan Mazenderan, Esterabad ve Tahran’ın etrafında toplandılar. İran’daki coğrafi dağılımları ve demografik yoğunlukları, onların doğudan yani Moğollarla birlikte değil, batı bölgelerinden geldiklerini kanıtlamaktadır.³⁵ Kaçarların dili de batı Türklerinin bütün merhalelerinde görülen Türk dilidir ve şairler bu dilde eserler vermiştir. Şah İsmail, anne tarafından Bayındır Türklerinden yani Akkoyunlulardan olduğu için Türkçe’yi öğrenmiş ve bu dilde şiirler yazmıştır. Batı Türkleriyle ilgili

³⁰ N. Kadı, a.g.e., s. 65 vd.

³¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 20. N. T. Humayun, a.g.m., s. 12 - 13. Kaçarların savaşçılıklarından istifade etme meselesini, X.asırda İran’da çoğalmaya başlayan Türklerin, Samani devleti idaresinde yüksek mevkilere gelmelerine kadar ve hatta daha eskilere kadar götürmek mümkündür. Gazneli devletinin sükutundan sonra doğan Selçuklu devrinde dünya devleti payesine yükseldiler. Şah İsmail, Kaçar Türklerinden yararlanma yoluna gitmiş ve 1501’de Ahmed Akkoyunlu ile olan savaşa Kaçarları da götürmüştür. Bkz. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 22

³² R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 5

³³ Safevîler, Azerbaycan halkından Şeyh Safiyüddin Erdebilî evlâdından idiler. Şah İsmail’in annesi Akkoyunlu Uzun Hasan’ın kızı yani Kaçar Türklerine dayanıyordu. Ayrıca, Safevî tarikatının ileri gelenleri de Azerbaycan Türklerindendi. Şah İsmail, kendi askerlerini Kızılbaşlar arasından seçerek askerî düzenini bunlar aracılığıyla kuvvetlendirdi. Bu devrede, Safevî saltanatının en büyük destekçileri üç büyük Türk boyu olan Kaçarlar, Afşarlar ve Bayatlardır. Said Nefisî, Kaçar, Afşar ve Bayat boylarının büyük olduğunu, bunlardan daha küçük olanların Safevîler tarafından iki gruba ayrıldığını, Azerbaycan’da kalanlara “*Şahisun*” veya “*Şahseven*” denildiğini, İran’a getirilen grubun güneyde Araplarla karışarak “*Kaşgavi*” ismiyle ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 27; N. Kadı, a.g.e., s. 67

³⁴ Muhammed Cevad Meşkur, *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tahran 1366, s. 320; Rıza Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 5; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 67

³⁵ S. Nefisî, a.g.e., s. 28

diğer önemli bir husus da boy adlandırması için “lu” veya “li” eklerinin kullanılmasıdır. Karakoyunlu, Akkoyunlu, Şamlu, İzzedinlu, İnanlu, Koyunlu, Devanlu, Sapanlu, Kayehlu, Hazineदारlu, Kühnelu, Kerlu, Bekşelu, Çulbeyanlu vb. İran’ın batı bölgesindeki Gürgân nehri etrafında oturan Kaçarlar, eski yerlerine benzemesi ve otlaklardan istifade etmeleri sebebiyle buraları kendilerine daha uygun bulmuşlardır.³⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kaçarların bazı tarihçiler tarafından iddia edildiği gibi Moğol olmadıkları aşikardır.³⁷ Batı Türklerinden Hazar, Kıpçak, Bulgar ve Peçeneklerin buldukları coğrafyaya uzak olmayıp bunlarla akraba olduklarını, diğer Türk boylarıyla birlikte Kafkasya’dan ayrılp İran’a geldiklerini, Safevîlerin de onları Azerbaycan’dan Mazenderan, Gürgân (Esterabad)’a ve İran’ın merkezine yerleştirdiklerini söyleyebiliriz.³⁸ Faruk Sümer, batıdan geldiklerine dair görüşü destekleyerek XV. asrın sonlarından itibaren Anadolu’dan kuzey Azerbaycan’a göç ettiklerini ve buradan İran’a geldiklerini savunmuştur. Ayrıca Kaçarların, Koyunlu ve Ağçalı’dan meydana geldiklerini de eklemiştir.³⁹

Safevî hükümdarı Şah Abbas, 1586-1597 tarihleri arasında Kaçar boylarını üç gruba ayırarak hem kendi devletinin sınırlarını dış tehlikelere karşı korumak ve hem de güçlerini kırmak amacıyla bir bölümünü Özbeklere karşı Merv’de, bir bölümünü Lezgilere karşı Gence, Erivan ve Karabağ’da ve bir bölümünü de Türkmen akınlarına karşı Gürgân ve Esterabâd’da iskân ettirmiştir.⁴⁰

İran’a geldikten sonra Esterabâd’a yerleşen Kaçarların bir kısmı Gürgân nehrinin yukarı kısmındaki Mübarekâbad kalesinin üst tarafına, bir kısmı da kalenin

³⁶ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 28; M. T. Sipihîr, a.g.e. I-II, s. 4 vd.; Ayrıca bkz. Reşideddin Fazlullah, **Camiü't-tevarih**, Tahran 1359

³⁷ Faruk Sümer, “Kaçarlar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2002, s. 51. İran tarihçileri arasında Hasan Pîr Niya, Abbas İkbâl Aştıyanî ve Muhammed Cevad Meşkur Kaçarların Moğol ırkıdan geldiklerini savunmuşlardır. Diğer yerli ve yabancı kaynaklar, Kaçarların Türkistan Türklerinden olduklarını ve İran’a kuzeybatıdan geldiklerinde hemfikirdirler. Bkz. Abdulazim Rızaî, **Tarih-i Deh Hezar Sale İran IV**, Tahran 1363, s. 77

³⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 20; M. Cevad Meşkur, a.g.e., s. 321; Kafkaslar ve özellikle Karabağ, XVI. asırda Kaçarlar için önemli bir bölge idi. Emir Gune Han Kaçar, 1603’de Erivan valiliğini yapmıştı. Bkz. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 23; N. Kadî, a.g.e., s. 65; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 34

³⁹ F. Sümer, a.g.m., s. 51; Ali Ekber Bina, **Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I**, Tahran 1337, s. 33

⁴⁰ S. Nefisî, a.g.e., s. 30; G. R. Verheram, a.g.e., s. 34; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 649; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 34 - 35. Geniş bilgi için bkz. Mirza İbrahim, **Sefername-i Esterabad ve Mazenderan ve Gilan**, (tash. Mesud Gülzarî), Tahran 1355; L. Robinu, **Sefername-i Mazenderan ve Esterabad**, Mısır 1924

alt tarafına yerleştirildi.⁴¹ Yukarı kısma yerleşenlere “*Yukarı Baş*” (Dulû) ve aşağı kısma yerleşenlere de “*Aşağı Baş*” (Koyunlû-Kavanlû) denilmeye başlandı.⁴²

Aşağı ve Yukarı Başlar da kendi aralarında altı alt gruba ayrılmışlardır. Aşağı Başlar; Kavanlu, İzzeddinlu, Şambayatî, Karamusalı, Ziyadlu ve Daşlu'lardan oluşmaktaydı. Yukarı Başlar ise Dulu (Devanlu), Sapanlu, Kerlu, Kühnelu, Hazinedarlu, Keyahlu'dan meydana geliyordu.⁴³ Aşağı Başların reisliğini Kavanlu, Yukarı Başların reisliğini ise Dulu grubu yapmakta, otlaklar yüzünden bu iki grup birbiriyle mücadele etmekteydiler. Bu mücadeleyi mevcut siyasî otorite de körükleyerek iki grubun güçten düşmelerini istiyordu. Nitekim, Şah Sultan Hüseyin Safevî zamanında ordu komutanlığına kadar yükselen Feth Ali Han b. Şahkulû Han, Esterabad civarında ve İsfahan'da Afgan Gilcailerinin baskısı sonucu 1000 kadar aile ile Horasan taraflarına göç etmiştir.⁴⁴

Kaçar boyu arasında daha cüretkar ve savaşçı olan Kavanlular idi. Dulû boyu ise daha çok hüsn-i tedbir sahibi olup mal biriktirme düşüncesine sahipti.⁴⁵ İzzeddinlular kavgalarda aceleci olduklarından karışık işler peşinde koşanlar olarak bilinirlerdi.⁴⁶

II. KAÇARLARIN İRAN SİYASÎ TARİHİNDE ETKİLİ OLMAYA BAŞLAMALARI

Kaçarlar, İran'ın siyasî tarihinde Safevî devletinin inkırazından sonra ortaya çıkan karışıklıklar sırasında ön plana çıkarak idareye kadar gelmişlerdir. Safevi devleti yıkılmadan önce çeşitli kademelerde görevler alarak kendilerini yetiştirmişler, devletin yıkılmasından sonra ise güçlü bir hanedanın olmayışı şanslarını arttırmıştır. Zira, İran'ın iç siyasî karışıklığını fırsat bilen Afganlılar her ne

⁴¹ R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 7; Muhammed Cafer Hurmûcî, *Hakayikü'l-Abbar-ı Nasrî*, Tahran 1363, s. 1 - 3; Mirza İbrahim, a.g.e., s. 72 - 73

⁴² A. Kadiyânî, a.g.e., s. 98; J. R. Perry, “*Ağa Mohammad Khan Qajar*”, *Encyclopedia Iranica* I/6, London 1984, s. 603. Muhammed Hasan Han, a.g.e. II, s. 157. Türkçe'de aşağı ve yukarı kısımlar manasına gelen bu istilâh, Kaçarların Esterabad ve Gurgân'daki ilk yerleşmelerini gösteriyor. Kaçar boyu bu sıfatı koruyarak Gurgân ovasında koyun sürüleri beslemişlerdir. Dulû ve Koyunlû istilâhındaki “*Dû*” deve manasına ve Kavanlu “*koyunlu*” koyun manasınadır. Koyunlular küçükbaş hayvancılıkla, “*Dulû*” boyu ise daha çok deve yetiştiriciliğiyle uğraşmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 21; Nimetullah Kadı, a.g.e., s. 66

⁴³ M. C. Hurmûcî, a.g.e., s. 3; Mirza İbrahim, a.g.e., s. 73

⁴⁴ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 98; G. R. Verheram, a.g.e., s. 34

⁴⁵ Ahmed Mirza Kacar, *Tarih-i İzzedî*, Tahran 1356, s. 91-93

⁴⁶ A. M. Dmbilî, a.g.e., s. 3; S. Nefisi, a.g.e., s. 29; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 27 - 29. Ayrıca bkz. Ahmed Mirza Kacar, *Ahbar-ı Muhammedî*, Tahran Millî Kütüphanesi Yazmaları 578

kadar birkaç bölgede egemen olmuşlarsa da bu sürekli olmamış ve zayıf kalmışlardır. Zendlilerin taht mücadelesi ise Kaçarlar kadar sistemli ve düzenli olmamış ve bu yüzden ülkenin tamamında hakimiyeti sağlayamamışlardır. Kaçarların başarılarında savaşçılık ve teşkilatlıklarının payı oldukça fazladır.⁴⁷ Zira, aynı coğrafyada başka Türk boyları olduğu halde İran tarihinde en fazla etkili olanlar Kaçarlardır.⁴⁸

A. Safevîler Döneminde Kaçarlar

XVI. asırda Safevî devletinin İran coğrafyasında dayandığı en büyük unsur Türk boyları idi. Şah İsmail'in kendi etrafında topladığı Türkçe konuşan boylar, başlarına kırmızı başlık takmaları sebebiyle "kızılbaş" olarak bilinmekteydi ve şahın idareyi ele geçirmesinde önemli rol oynamışlardır.⁴⁹ Bu boyların içerisinde bulunan Kaçarlar, Şah İsmail ve Şah Tahmasb zamanında önemli görevler üstlenmiş,⁵⁰ idarî ve askerî makamlara getirilerek tecrübelerinden istifade edilmiştir.⁵¹ Özellikle kızılbaşların elde ettiği ve babadan oğula geçen beylerbeyilik makamı Kaçarlara da verilmeye başlanmıştır.⁵²

Kızılbaşların güç kazanmalarından sonra merkezî kuvvetlere saldırmaları, I. Şah Abbas'ı tedbir almaya zorlamış ve kızılbaşların devlet işlerinden uzaklaştırılması sözkonusu olmuştu. Kaçarlar ise cesareti ve müspet hareketleriyle diğer boylara göre imtiyazlı hale gelerek iyilikleriyle anılmaya başlanmıştır.⁵³ Bu dönemde Şahverdi Han Kaçar, Muhammed Han Ziyadoğlu Kaçar, Şahkulû Han Kaçar gibi bazı Kaçar

⁴⁷ İskender Bey Türkmen, a.g.e. I, s. 140

⁴⁸ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 321; G. R. G. Hambly, *Aqa Mohammad Khan And The Establishment Of The Qajar Dynasty*, *Asian Affairs* 50/2, London 1963, s. 161; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 77

⁴⁹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 33; G. R. Verheram, a.g.e., s. 33. Babasının müridleri yardımıyla Gilan'da gizlenen Şah İsmail, Rüstem'in katli üzerine henüz on üç yaşındayken, 1499'da Lahican'dan ayrıldı. Akkoyunluların saltanat kavgasından faydalanan İsmail, öteden beri ailesine bağlılıkları bilinen ve çoğu Doğu Anadolu'da sakin olan Ustaçlı, Şamlu, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Afşar ve Kaçar gibi Türk oymaklarını etrafında topladıktan sonra Azerbaycan üzerine yürüdü ve Tebriz'e dönerek saltanat tacını giydi (1501). Şah İsmail (1485-1523), beş batından VII. asrın sonunda ve VIII. asrın başlarında yaşamış olan hanefî fikhî alimi Şeyh Safiyüddin Erdebili'ye dayanmaktaydı. Annesi de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Halime idi. Annesinden Türkçe öğrendiği için Türkçe şiirler de yazmıştır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 33; Mirza Bala, "Safevîler" *İslâm Ansiklopedisi* VI, İstanbul 1993, s. 54; R. Kulî Han Hidayet, a.g.e IX, s. 5; M. C. Hurmûci, a.g.e., s. 3; J. H. Kramers, "İran", *İslâm Ansiklopedisi* V/2, İstanbul 1993, s. 1023 vd.

⁵⁰ A. M. Dmbî, a.g.e., s. 3

⁵¹ M. T. Sipîhr, a.g.e I-II, s. 6 - 7; İskender Bey Türkmen, a.g.e., s. 140

⁵² Muhammed Alaaddin Mansur, *Tarih-i İran Bâde'l-İslâm*, Tahran 1989, s. 728. Bkz. Claves Michael Raherborn, *Nizam-ı Eyalet Der Devre-i Safeviye*, (terc. Keykavûs Cihandarî), Tahran 1349, s. 51 vd. Bkz. N. H. Tekmil, a.g.m., s. 14 vd.

⁵³ F. Sümer, a.g.m., s. 51; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 6 - 7

büyükleri Gence ve Karabağ muhasarasında cesaretleriyle tanınca, Şah Abbas tarafından Türkmen ve Esterabâd bölgesindeki isyanları bastırmak için görevlendirildi. Bir kısmı da Merv ve Horasan sınırlarını korumak için gönderilmişlerdir.⁵⁴ Şahkulû Han Esterabad'da kalırken, Budak Han Kaçar'ın ise Şah Tahmasb zamanında Afganistan'daki Kandeher'a gittiği ve burada hükümet kurduğu bilinmektedir.⁵⁵

Şah Abbas'ın devlet idaresi içerisinde kızılbaşların gücünü azaltmak için aldığı tedbirlerden biri de göçebe halindeki bu boyları şehirlerde iskan ederek askerî nüfuzlarını azaltmak oldu. Ancak, bu usul Safevîler için daha sonra tehlikeli bir hal alacak, Afgan ve Afşarlıların kendi saltanatını yıkmalarına sebep olacaktır.⁵⁶

Aşağı Baş Kaçarları, yeterli derecede kuvvetlenip Safevî hükümdarlarının hizmetinde itibar kazandıktan sonra dikkatleri kendi üzerlerine çektiler.⁵⁷ Safevîler güçlü oldukları dönemlerde Aşağı Baş ve Yukarı Baş Kaçarlarının birleşmelerine mani olarak onların güçlenmelerine engel oldukları gibi aralarındaki husumetten de istifade ettiler. Böylece merkeze karşı isyan etmelerini önlemeye çalıştılar. Safevîlerin Kaçarlar karşı takip ettiği siyasetin merkezinde Aşağı Baş Kaçarları yer almış, ortaya çıkan rekabet dolayısıyla güçlerini ve hükümranlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Aşağı Başların reislerinden bazıları makam, tımar ve zeamet alarak Gürgân bölgesindeki idareye sahip oldular.⁵⁸ Aşağı Başların yüksek makamlara gelmeleri, Yukarı Baş Kaçarlarının kendilerine kin ve nefret duymalarına ve kanlı çatışmaların çıkmasına sebep olmaktadır.⁵⁹ Nitekim iki taraf arasındaki düşmanlık sonucu Aşağı Başların reislerinden Feth Ali Han'ın iki kardeşi Yukarı Başlar tarafından katledildi.⁶⁰ Bu durum iki boy arasındaki düşmanlığı

⁵⁴ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 10. Said Nefisî, Şah Abbas'ın Kaçarları Mugân'dan çıkarırken bunların evvela Esterabad'a gitmediklerini söylemektedir. Çünkü, Ferhad Mirza'nın rivayetine göre Şah Kulî Han, Gence'den gelip Şah Süleyman Safevî döneminin sonlarında Esterabad'a yerleşmiştir. Yani Kaçarlar, 1666'dan 1693'e kadar Şah Süleyman'ı hükümdarlığa getirdikten sonra Esterabad'a yerleşmişlerdir. Bkz. Said Nefisi, a.g.e. I, s. 32

⁵⁵ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 77; C. R. Markham, a.g.e., s. 19

⁵⁶ M. T. Sarevî, a.g.e., s. 9 vd.; M. Hasan Han, a.g.e., s. 1035-1038; F. Sümer, a.g.m., s. 51

⁵⁷ Aşağı Başlar, Ağa Muhammed Han Döneminde "*Şahin Grubu*" olarak bilinirdi. Amade Joubert, *Misafiref-i Der Ermenistan ve İran*, (terc. Ali Kulî Mukaddem), Tahran 1347, s. 358; Mirza İbrahim, a.g.e., s. 72 - 73

⁵⁸ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 320; R. Kulî Han Hidayet, a.g.e. IX, s. 9

⁵⁹ Mansure İttihadiye, "*Ağa Muhammed Han Kacar*", *Dirretü'l-Maarif-i Buzûrg-u İslâmî I*, Tahran 1989, s. 476; G. R. Verheram, a.g.e., s.35

⁶⁰ M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 6

körüklerken, Safevilerin varlıklarını devam ettirmelerine de yarıyordu.⁶¹ Zira, Aşağı Kaçar boyunun hükümeti elde etmek için yaptıkları isyanda Yukarı Baş Kaçarları yer almamışlardı. Aşağı Baş Kaçar reisleri hükümeti ele geçirmek için o dönemdeki siyasî olaylardan ve iç karışıklıklardan istifade etmeyi bilmişlerdir.⁶²

B. İran'ı İstilâ Eden Afganlılar Döneminde Kaçarlar

İran'daki merkezî hükümetin zayıflamasıyla kuzeydeki Afgan kabileleri Mir Üveys'in oğlu Mahmud Afgan önderliğinde harekete geçerek Şah Sultan Hüseyin'in idaresindeki İran'a saldırıp 1722 yılında İsfahan'ı almıştır.⁶³ Mahmud Afgan, 1722'de Şah Sultan Hüseyin ile yaptığı Gülûnabâd savaşıyla İran tahtını ele geçirmeye çalışmış, bir yıl sonra yani 1723 tarihinde Şah Sultan Hüseyin, kendi tahtını Mahmud Afgan'a bırakmıştır. Aynı tarihte Ruslar da İran'a ait Derbend, Reşt ve Bakü'yü alarak Şah Tahmasb ile temasa geçtiler. Afganlıları İran'dan atma karşılığında Tahmasb ile 1723 tarihinde anlaştilar. Ancak Ruslar, İran ile yaptıkları anlaşmanın şartlarını yerine getirmeyerek İran'ın karışıklık içinde kalmasını istiyorlardı.⁶⁴

İran payitahtı sükût edip idarî ve siyasî olarak dağılmaya, ülkenin her köşesinde mahallî kuvvetler hakim olmaya ve mütecaviz ülkelerden Ruslar ve İngilizler saldırmaya başladıkları sırada, ülke idaresini ele geçirmiş olan Afganlıların zulmü sonucu Kazvin'de büyük bir isyan çıktı.⁶⁵ Sünnî olan Kürtleri de ordusuna alan Mahmud Afgan, zalimane siyasetine devam ederek Benderabbas'dan Şiraz'a yöneldi. Bu tarihlerde kendisini bizzat gören Rus Krousinesky, Mahmud Afgan'ın şişman ve vahşi bakışlı olduğunu, askerlerini iyi etkilediğini ve askerlerin kendisine korkuyla bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Mahmud Afgan, 1725'te şuurunu

⁶¹M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 3; Ebul Hasan b. Muhammed Emin Gülistane, *Mücmilü't-tevarih*, Tahran 1356, s. 350; Mirza Muhammed Sadık İstifahanî, *Tarih-i Git-i Gûşa*, Tahran 1317, s. 250.

⁶²Mirza İbrahim, a.g.e., s. 73; R. Kulî Hidayet, a.g.e IX, s. 8; N.Kadı, a.g.e., s. 113 - 115; P.Sykes, *Sefernme*, s. 18 - 138

⁶³İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1*, Ankara 1988, s. 182. Ayrıca bkz. Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Ankara 2002, s. 21 vd.

⁶⁴M. Hasan Han, a.g.e., s. 1011 - 1012; P.Sykes, *Tarih-i İran*, s. 322 vd.; Ebul Hasan b. Muhammed Emin Gülistane, a.g.e., s. 210

⁶⁵M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 3, A. A. Şemim, a.g.e., s. 22; M. F. Sarevî, a.g.e., s. 29

⁶⁶M. Hasan Han, a.g.e., s. 1012. Mahmud Afgan, İran'daki savaşlarda çok sayıda katliam yapmıştır. Yapmış olduğu katliamlardan dolayı sonradan asabı bozulmuş ve Gilan taraflarındaki Tahmasb üzerine sevk ettiği kuvvetlerin mağlup olmasından sonra korkuya kapılarak Şah Hüseyin'in evlat ve akrabalarının hepsini merhametsizce öldürtmüştür. Mahmud Afgan, felç olduktan sonra şuurunu da yitirmiş ve çok kötü bir hayat

kaybetmiş bir şekilde tarih sahnesinden çekildikten sonra yerine geçen Eşref Han, İran şahı Tahmasb'ı öldürerek İsfahan'da yeni bir ordu oluşturmaya çalıştı. Çünkü, Eşref Han'ın ordusu Kandeher'da Mahmud'un kardeşi Hüseyin'in emri altındaydı ve İran'daki durumu pek de iyi değildi.⁶⁷ Bundan sonra Eşref Han komutasındaki 5000 kişilik Afgan kuvvetleri Kum, Kaşan ve Kazvin'i feth etti.⁶⁸

Afganlıların İran'a hücumları sırasında Aşağı Baş Kaçarlarının reisi Feth Ali Han Kaçar, Şah Sultan Hüseyin'e yardım etmek amacıyla İsfahan'a gelmek istediye de sarayın kötü durumu karşısında Esterabad'a dönerek Sultan Hüseyin'in oğlu II. Tahmasb Mirza ordusuyla birleşti. Bu teşebbüsünden dolayı kendisine "*Naib-i saltana*" ünvanı verildi. Bu ayrıcalıktan ve II. Tahmasb'ın Afgan saldırılarından bîzar olmasından istifade eden Feth Ali Han Kaçar, idaredeki gücünü artırarak devlet işlerini yavaş yavaş ele geçirmeye çalıştı.⁶⁹

Afgan kuvvetleri İsfahan'ın tasarrufundan sonra Kum, Kaşan ve Rey şehirlerine saldırıp buralara da hakim olunca, Rey halkı Feth Ali Han'dan yardım isteyerek bu istilanın bertaraf edilmesini kendisinden istemişlerdir. Bu sebeple hazırlanan ordu Afganlılar üzerine gönderildi.⁷⁰ Şah Tahmasb'ın Azerbaycan'ın yardımına giderken Gilân sınırında karışıklıklar çıkması, o sırada Esterabad'a yürümeye niyetli olan Feth Ali Han'dan yardım istenmesine sebep olmuştur. İsyancılar üzerine yürüyen Feth Ali Han, etrafındaki Türkmenlerin de yardımıyla galip gelerek bundan sonra Afganlılar ile başarılı savaşlar yapmaya başladı. Şah

geçirmiştir. Hatta kendi vücudunda et parçaları koparıp yiyecek kadar cinneti artmıştır. 1725 ya da Uzunçarşılı'ya göre 1723'te yerine geçen Eşref Han, Şiraz, Kirman, Kazvin, Tahran gibi önemli şehirleri alarak etkili olmaya çalıştı. Şah Hüseyin'i katledince oğlu Tahmasb Afganlılara karşı koymaya çalıştı. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 182

⁶⁷ R. G. Hambly, a.g.m., s. 162. Bkz. Dîretü'l-ma'arif I, s. 476. Krosonesky, *Sfefername-i Krosonesky*, (terc. Abdurrezzak Meftun Dınbilî - tash. Meryem Mir Ahmedî), Tahran 1363

⁶⁸ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 182; R. G. Watson, *Tarih-i Kacariye*, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1348, s. 43

⁶⁹ M. F. T. Sarevî, a.g.e., s. 25; R. G. Hambly, a.g.m., s. 162. Kaçar reislerinden Şah Kulî Han, Esterabad'da kaldığı sırada ölünce, oğulları Fazl Ali Bey, Feth Ali Han ve Mihr Ali Han Esterabad hakimi Mirza Ahmed Kazvinî tarafından tutuklandılar. Cesareti ile diğer ikisinden üstün olan Feth Ali Han, hapisten kaçarak Yemût Türkmenlerinin yanına gitti. Diğer iki kardeşi ise öldürüldü. Feth Ali Han, Türkmenlerden aldığı yardım ile Esterabad'a yürüdü ve Mirza Ahmed Kazvinî ile Muhammed Han'ı yendi. Bu sırada Mahmud Afgan İsfahan'ı muhasara edince, Feth Ali Han buraya gelip Afganlılarla çarpıştı ve Şah Sultan Hüseyin'in takdirini kazandı. A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 10. Ayrıca bkz. Seyyid Takî Nasır, *İran Der Ber Hüred-i Ba İsti'mârgiran*, Tahran 1363, s. 166; C. R. Markham, a.g.e., s. 20; P. Sykes, a.g.e., s. 335 vd.

⁷⁰ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 182-184

Tahmasb, kendisine galibiyeti getiren bu başarılı komutana “*emirü'l-ümera*” ünvanını vermiştir. Kaçar reisinin galibiyetinde Türkmenlerin rolü büyük olmuştur.⁷¹

Afgan akınlarının başladığı 1722 tarihinden 1725 tarihine kadar yaklaşık üç yıl İran tahtı Afganlıların elinde kalarak karışıklığa sürüklenmişti. Batıda ise Osmanlı kuvvetleri İran sınırlarını zorlarken, Hazar sahillerinde Rus kuvvetleri, Azerbaycan ve Kazvin’de Şah II. Tahmasb kuvvetleri hakimdi. Horasan’da Melik Mahmud Sistanî ve Abdalî Afganları hakim durumda olup Eşref Afgan adına idareyi sürdürüyorlardı. Devletin içine düşmüş olduğu iç karışıklıktan istifade eden ve Feth Ali Han’ın yükselişini kendisine rakip olarak gören Nadir Mirza Afşar, o sırada bulunduğu Horasan’da kendi birliğini toplayıp hazırlanmaya başladı. II. Tahmasb’ın kendisine bağlanmasını isteyen Nadir Mirza, Safevî ordusunda serasker mevkiine yükselen Feth Ali Han Kaçar’a kin besliyordu. Tahrikler sonucu 1726 tarihinde Feth Ali Han öldürülerek Aşağı Baş Kaçarlarının büyük bir kısmı Gürgan’a sürüldü.⁷²

Feth Ali Han’ın öldürülmesi o dönemde rekabet halinde olan güçlerin mevcut siyasî durumu kendi lehlerine çevirme gayretlerine ve Nadir’in şahlık makamı düşkünlüğüne bağlanabilir. Şöyle ki, bu dönemde Horasan, Mahmud Sistanî’nin tasarrufundaydı ve üç değişik güç Meşhed’i feth etmek istiyordu. Birincisi, Abdali Afganlılarının kuvvetleri, diğeri Nadir’in güçleri ve üçüncüsü ise Şah II. Tahmasb kuvvetleri idi. Şah II. Tahmasb, saltanatı tahkim ve ayakta tutmak için Horasandaki güçler içerisinde Nadir’e mektuplar göndererek kendisine yardım etmesi için ikna etmeyi başardı. Nadir’den olumlu cevap almış olacak ki Horasan’ın fethi ümidi artmaya başlamıştır. Nadir Mirza ise Şah II. Tahmasb’ın ordu komutanı olan Feth Ali Han’a hoş bakmıyor ve kendi ilerlemesine bir engel olarak biliyordu. Feth Ali Han’ı

⁷¹ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 11; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 186. Sarevî, Feth Ali Han’a yardım eden Yemût Türkmenlerinin ise Caferbay ve Ağabay olarak iki gruba ayrıldıklarını nakleder. M. F. T. Sarevî, a.g.e., s.26. Sykes ise Yemut Türkmenlerini Caferbadî, Bolgay, Kaan Yûğmaz, Daz, Dûci, Bederek, Emir, Küçük, Tatar, Solak ve Kecûh olarak gruplara ayırmıştır. Bkz. P. Sykes, Sefernâme, s. 21 vd.

⁷² 1727’da Afganlılar ve Ruslar İran’ı sıkıştırdıkları zaman Nadir Mirza, 5000 kişilik orduyla Farehabad’da II.Tahmasb ordusuna katılmış, Feth Ali Han ise 3000 kişilik kuvvetle Esterabad’da bu birliğe katılmıştı. Feth Ali Han’ın bu savaşlardaki başarısını çekemeyen Nadir Mirza, o’nu öldürterek kendisi ordu komutanı seçirmiştir. Bkz. Abdurıza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabit-ı Haricî-yi İran*, Tahran 1379, s. 152; M. Hasan Han, a.g.e., s. 1015. A. Kulî Mirza ise Nadir’in harekete geçerek Feth Ali Han’ı şah’ın gözünde düşürmeye çalıştığını, Kaçarları yerinden ederek haps ettiğini ve Yukarı Başlardan birisinin aracılığıyla Feth Ali Han’ı öldürttüğünü söylemektedir. A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 12 - 13. Dımbılı de Feth Ali Han’ın Şah Tahmasb’ı önce Esterabad’a ve oradan da Horasan’a götürdüğünü, Nadir’in nezdine çıktıklarında öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 9

1726'da Rıza Kulî Mirza'nın emriyle katleden Nadir, Aşağı Baş Kaçarların çoğunun silahlarını da ellerinden alarak yerleşim yerleri olan Gürgân'a sürdü.⁷³

Feth Ali Han'ın Nadir Mirza vasıtasıyla öldürülmesi Şah II. Tahmasb'ın siyasî hatalarından biriydi. Çünkü, Nadir Mirza'nın Meşhed'in fethinden ve Afganlıların ülkeden çıkarılmasından sonra İran tahtını ele geçireceğini hiç düşünmemişti.⁷⁴

C. Nadir Şah Döneminde Kaçarlar

Kaçar reisi Feth Ali Han öldürüldükten sonra Şah II. Tahmasb, devlet idaresinde iyice etkisiz kalmaya başladı. Afganlıların da ülkeden sürülmesiyle Nadir Mirza saltanata geçerek Aşağı Baş Kaçarlarına karşı çok haşin bir siyaset takip etmeye, onları sindirmeye ve Yukarı Baş Kaçarlarını ön plana çıkarmaya çalışarak iki gücün etkisini azaltmaya çalıştı.⁷⁵ Bu amaçla Yukarı Baş Kaçarlarından Muhammed Hüseyin Han'ı Gürgân ve Esterabad'a idareci olarak gönderip onlara lütûfkâr davrandığını göstermeye çalıştı.⁷⁶ Nadir Mirza, 1729'da Meşhed'de Afgan Gılzaileri yendikten sonra İsfahan'a yöneldi. Bir yıl sonra Afgan hakimiyetini sona erdirdi.⁷⁷ Nişabur'u aldıktan sonra Meşhed'e yönelerek Mahmud Afgan'ı katil eden Nadir Mirza, 1730'da Şah Tahmasb'dan bahşiş olarak Horasan, Sistan, Kirman ve Mazenderan şehirlerinin idaresini aldı. 1736'da Nadir Şah ismiyle İran tahtına oturan Nadir, yönünü Afganistan ve Hindistan'a çevirmeye başladı.⁷⁸

⁷³ F. Sümer, a.g.mad., s. 51; M. Hasan Han a.g.e., s. 1021 - 1023; J. R. Perry, a.g.m., s. 603; A. A. Şemim, a.g.e., s. 23

⁷⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 153; N. Kadı, a.g.e., s. 102 - 103

⁷⁵ M. Emin Gülistane, a.g.e., s. 355-387; M. T. Sarevî, a.g.e., s. 320; A. A. Şemim, a.g.e., s. 24; G. R. Verherem, a.g.e., s. 36. Nadir Şah'ın hayatı için bkz. Mahmud Hidayet, *Der Rikab-ı Nadir Şah*, Tahran 1322; P. Sykes, a.g.e., s. 355 - 357

⁷⁶ F. Sümer, a.g.m., s. 51

⁷⁷ Nadir Mirza'nın 1729'da Afganlıları yenmesi ve 1730'da Şah II. Tahmasb'ın tac giyme merasiminden sonra Sipahsalar makamına yükselmesi için bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 153 - 155

⁷⁸ Faruk Sümer, "*Avşarlılar*", *TDV. İA., IV*, İstanbul 1991, s. 164; G. R. Hambly, a.g.m., s. 162. Nadir Şah, Bahtiyariler üzerine yaptığı seferden fatih olarak dönüp Hüseyin Han'ın elindeki Kandehar'ı muhasara ettikten sonra onu zindana attı. Afgan Gılcileri Nişabur'a göç ettirerek onların yerine Abdalileri Kandehar'a yerleştirdi. 1739'daki Hindistan seferine çıkmadan önce Dehli sultanı Muhammed Şah'a mektup bir göndererek Afgan sığınmacıları kabul etmemesini istemişti. Kandehar'dan Kabil ve Gazne'ye gelerek (Kabil'de değerli mücevherler ele geçirmişti) Peşaver'i 1739'da aldı. Dehli sultanı Muhammed Şah, Saadet Han'ın 30.000 kişilik yardımına rağmen Nadir'e yenildi. Nadir Şah, 1740'da Buhara ve Hive'yi de fethetti. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 154-155; P. Sykes, a.g.e., s. 364 vd.; M. Hasan Han, a.g.e., s. 1025 vd.

Nadir Şah, 1733 tarihinde İran'daki isyanlarla uğraştığı sırada bölgede ticarî imtiyaz peşinde olan İngiliz tüccarlar John Elton ve Holstein'in Rıza Kulî Mirza'dan imtiyaz almalarına karşı mücadele etmişti. Fakat, gösterdiği çabalara rağmen bu iki şahsın 1739 tarihinde imtiyaz almalarına engel olamadıktan sonra devlet idaresindeki gücü de yavaş yavaş azalmaya başlamıştır.⁷⁹

Bu dönemde Feth Ali Han'ın iki oğlundan Muhammed Hüseyin Han daha çocuk iken ölmüş ve geride kalan Muhammed Hasan ise Nadir Şah'ın baskınından canını kurtarmak için sahradaki Türkmenlere sığınmıştır.⁸⁰ Aşağı Başların Nadir Şah tarafından sıkıştırılmalarını fırsat bilen Yukarı Başlardan Muhammed Hüseyin oğlu Zaman Bey, Esterabâd'a hakim olmuştur.⁸¹

Aşağı Baş Kaçarlarının reisi olarak hayatta kalan Muhammed Hasan Han, Hindistan-Harezm-Türkistan üçgeninde etkili olan Nadir Şah'ın saltanat döneminde bazen Esterabad, bazen de Türkmen boyları arasında yaşayarak mücadelesini devam ettirmeye çalışıyordu.⁸² Nadir Şah'ın Osmanlı devleti ile giriştiği savaşı fırsat bilen Muhammed Hasan Han, 1743 tarihinde harekete geçip Esterabâd'ı almaya muvaffak oldu.⁸³ Nadir Şah tarafından görevlendirilerek üzerine gönderilen Yukarı Baş reisi Muhammed Hüseyin Han'a yenilince tekrar Türkmen ovasına sığınarak hayatını devam ettirdi.⁸⁴

Türkmenlerin yanına sığınan Muhammed Hasan Han, Nadir Şah'ın yanında olup da kendisini ve izlediği siyaseti beğenmeyen devlet adamlarının harekete geçmesini beklemeye koyuldu. Çok geçmeden beklediği fırsat ortamı meydana geldi. Nadir Şah'ın izlediği siyaseti beğenmeyen devlet büyükleri kendisinden yüz çevirmeye başladılar ve çadırına girerek 1747'de kendisini katlettiler.⁸⁵ Zira, Nadir

⁷⁹ M. C. Meşkur, a.g.e., s.322; N. Kadı, a.g.e., s.93 - 95

⁸⁰ Faruk Sümer, Muhammed Hasan Han'ın sığındığı bu Türkmenlerin Yaka Türkmenleri olduğunu söylemiştir. F. Sümer, Kaçarlar, s. 51

⁸¹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 650

⁸² M. C. Hurmûcî, a.g.e., s. 4. Muhammed Hasan Han, çocukluk yıllarında Muhammed Zaman Bey Karamusalı ile Türkmenler arasında at yarışlarına katıldığını ve Türkmenlerle olan anılarını anlatmıştır. Bkz. Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasrî*, Tahran 1364; M. F. Sarevî, a.g.e., s. 31

⁸³ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 223

⁸⁴ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 322; P. Sykes, *Sefname*, s. 15 vd.; George Nathaniel Curzon, *İran ve Kazıye-i İran*, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1349, s. 259 vd.

⁸⁵ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 310; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 8; R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 13-14; M. C. Hurmûcî, a.g.e., s. 4 vd.

Şah'ın devlet idaresinde izlediği katı siyaset sadece devlet adamlarını değil İran halkını da rahatsız etmeye başlamıştı.⁸⁶

Nadir Şah Afşar'ın öldürülmesinden sonra Adil Şah ismiyle yerine geçen Ali Kulî Han zamanında devletin içinde bulunduğu karışıklıktan da istifade eden Kaçarlar, 1748 tarihinde isyana kalkıştılar. Bu isyanları önlemek için harekete geçen Adil Şah'ın askerleri, Gürgân'a saldırıp Kaçar garnizonlarını ele geçirdiler. Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed'i esir alıp işkence ile hadım ettiler.⁸⁷

Nadir Şah'ın yeğenleri ile saltanat mücadelesine kalkışan Adil Şah ve İbrahim Han'ın, düştükleri zor durumdan kurtulmak için tekrar Kaçarlara başvurmaları, mevcut siyasî ortamdan kendi lehlerine fırsat bekleyen bu reisleri harekete geçirmiştir. Aşağı Baş Kaçarları reisi olan Muhammed Hasan Han, bu karışıklıkta bazen Adil Şah'ın ve bazen de İbrahim Han'ın tarafını tutarak bu ikisinin mücadelesinden istifade etmeyi amaçladı. Bu mücadele sırasında Horasan'da bulunan Nadir Şah'ın yeğeni Şahrûh'un İran tahtına oturduğunu ilan etmesi, İran'ın içinde bulunduğu siyasî durumun çözülmesine sebep oldu. Birbirine galip gelen boylar ve aşiretler bağımsızlık için uğraşmaya başladılar. İç mücadelelerde kendisini saltanata layık gören Aşağı Baş Kaçarlarının reisi Muhammed Hasan Han, Kaçarların yoğun olarak yaşadıkları Gürgân ve Mazenderân'da istiklâl teşebbüslerine girişmeye başlamıştır.⁸⁸

Muhammed Hasan Han'ın teşebbüsünde önce Kaçarlara düşman olup daha sonra yardımcı olan Yemût Türkmenleri, İran'da siyasî birliğin sağlanmasından yanaydılar. Ayrıca, Kaçarların Gürgân'da kendilerine karşı ılımlı siyasetleri bu Türkmenleri kendi saflarına çekmişti. Fakat, İran halkının Zendlilere teveccühü ve onların oluşturduğu güç Muhammed Hasan Han'ın saltanata ulaşmasını bir süre engellemiş oldu.⁸⁹

⁸⁶ G. R. Verheram, a.g.e., s. 37. Nadir Şah saltanatının sonlarına doğru, İran halkının izlenen katı siyaset yüzünden her bölgede isyana kalkıştığı ve Yemût Türkmenlerinin Gürgân'da isyan ettikleri görülür. Safevîler dönemindeki bu tür isyanlarda merkezî hükümetin yanında yer alan Kaçarlar, bu defa Türkmenlerle birlik oldular. Ayrıca, Nadir'in Gürgân'a gönderdiği askerlerin Kaçar ve Türkmen reislerini katletmeleri, Kaçarların kendisine kin beslemelerine yol açtı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 24

⁸⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 25; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 68

⁸⁸ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 35; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 322

⁸⁹ P. Sykes, Sefernâme, s. 94 - 95; M. A. Mansur, a.g.e., s. 726

Ç. Zendliler Döneminde Kaçarların Silahlı Mücadeleye Başlamaları

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'da başlayan iç karışıklık ve idare boşluğu döneminde (1747-1748) "Adil Şah" ünvanıyla tahta çıkan Nadir'in yeğeni Ali Mirza, kardeşi İbrahim tarafından tahttan indirilmiş, bir müddet sonra İbrahim de katledilince bu defa saltanata Nadir Şah'ın torunu Şahrûh geçmişti.⁹⁰ Şahrûh saltanatının fazla uzun sürmemesi İran'daki Afşar hakimiyeti sona erdirmiştir.⁹¹

Bu dönemde Afganlılardan Ahmed Han Dürranî'nin mensup olduğu Abdalî veya Dürranî boyu, 1749 tarihinde Herat ve Sistan'ı alarak Afganistan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardı.⁹² İran'ın Esterabad ve Mazenderan bölgesinde Muhammed Hasan Han Kaçar, güney Azerbaycan'da Nadir Şah'ın eski komutanı Azâd Han Afgan etkili olurken, kuzeydeki Azerbaycan beyleri ile Ermenistan ve Gürcistan sultanları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.⁹³ İran'ın merkezinde ise Bahtiyarî boyundan Ali Merdan Han ve Zend boyu'nun reisi Kerim Han Zend aralarında anlaşarak Savefilerden birini III. Şah İsmail lakabıyla İsfahan'da tahta geçirdiler. Fakat, aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Ali Merdan Han'ı öldüren Kerim Han Zend daha sonra Zend hanedanını tesis etti.⁹⁴

Nadir Şah'ın yanında savaş tekniğini öğrenen Kerim Han Zend, yıllarca Zend ve Lor boylarının yanında ve Horasan'ın kuzeyindeki Bahtiyar topraklarında kalmış, Nadir Şah'ın öldürülmesiyle İsfahan ve Fars'da hükümetini teşkil ederek Zend tarihinde ilk sayfayı açmıştı. O dönemde Kerim Han Zend iki muhalif ile karşılaşmıştır. Birincisi, yukarıda da izah edildiği gibi Azerbaycan ve İran'ın batısında bir kısım topraklara sahip olan Azad Han Afgan, ikincisi ise Aşağı Baş Kaçarların reisi olan Muhammed Hasan Han idi. Muhammed Hasan Han,

⁹⁰ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 9. İbrahim Han'ın gözlerine mil çektirilerek tahttan uzaklaştırılmasından sonra, Horasan büyüklerince tahta oturtulan Şahrûh, Horasan büyüklerinden Seyyid Muhammed'in kızıyla evlendi. Fakat Seyyid Muhammed, Şahrûh'un aleyhine isyana kalkıştı. Şahrûh'un gözlerine mil çektirdikten sonra II. Süleyman lakabıyla tahta oturdu. Çok geçmeden Şahrûh'un taraftarları o'nu tahttan indirerek saltanata Şahrûh'u getirdiler. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 167

⁹¹ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 9; R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 15

⁹² M. E. Gülistane, a.g.e., s. 287 vd.; Afganistan'daki boylar arasında önemli bir yer tutan Abdalî veya Dürranî boyunun, m.ö.1000 ile 500 tarihleri arasında İran'ın güneydoğu bölgesine gelişleri ve bundan sonraki faaliyetleriyle İran'daki idarî boşluktan istifadeleri için bkz. Ebul Kasım Tahirî, **Tarih-i Revabit-ı Bazargânî ve Siyasî-i İran ve İngiliz II**, Tahran 1354, s. 58 vd.

⁹³ G. R. Verheram, a.g.e., s. 37; Emine Pakveran, **Ağa Muhammed Han Kacar**, Tahran 1951, s. 16; A. A. Şemim, a.g.e., s. 27; A.Kulî Mirza, a.g.e., s. 16 - 18; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 650

⁹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 456; Ferhat Mirza Kacar, **Zenbil**, Tahran 1345, s. 232-233; M. A. Mansur, a.g.e., s. 726. Zend hanedanlığı için bkz. Abdulkarim Ali Rıza Şirazî, **Tarih-i Zendiye**, Tahran 1365

Zendlilerden ziyade bütün dikkatini Azad Han'ın üzerine çevirerek bu Afgan komutanın gücünü kırmaya çalışıyordu. Kerim Han Zend'in Safevîlerden henüz dokuz yaşındaki III. Şah İsmail'i tahta geçirdiği sırada Muhammed Hasan Han, Kaçarlar ve Yemut Türkmenlerinden oluşturduğu 40.000 kişilik kuvvet ile birlikte 1751 tarihinde Hazar denizi kenarı ve Mazenderan yoluyla Gilan'ı feth etmeye, Azerbaycan'daki rakibi Azad Han'ı ortadan kaldırmaya yönelmişti. Fakat, bu sırada Zend kuvvetlerinin onun kuzey taraflarına saldırması, Muhammed Hasan Han'ı kendi bölgesi olan Esterebad'a dönüp şehri savunmak zorunda bırakmıştır.⁹⁵

Kerim Han Zend, Kaçarları yenmek maksadıyla İsfahan ve Bahtiyar'da kuvvet toplayarak Esterabad'a saldırarak şehri muhasara etti. Muhammed Hasan Han savaşmak niyetinde olmadığından Zend komutanlarına barış teklifinde bulduysa da Kaçar reisinin bu teklif red edildi.⁹⁶ Ancak, muhasara sırasında Zend ordusunda başlayan zahire yokluğu ve Kaçarların göstermiş olduğu savunma gücü savaşın seyrini değiştirdi. Kerim Han Zend geri çekilmek ve kuvvetleriyle İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı. Zendlilerin 1753'deki savaşları yenilgiyle sonuçlandıktan sonra Osmanlı devletinin Bağdat valisinden yardım istenmiş ve gerekli yardım alınamayınca kaçarlar yenilmişlerdir. Bu yenilgiye sevinen Kaçarlar, ortamı kendilerince uygun görüp İsfahan'a yöneldiler.⁹⁷

Muhammed Hasan Han, Zendlilerle olan mücadelenin peşini bırakmayarak gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 1755 tarihinde İsfahan'a yöneldi ve Zendlilerle savaşmaya başladı. Kerim Han Zend'in savaşmak için göndermiş olduğu Muhammed Han ile Şeyh Ali Han Zend Kaçarlar yenildiler.⁹⁸ Muhammed Hasan Han İsfahan'a girdi. Takip edilen Zend kuvvetleri Şiraz'a sığınmak zorunda bırakıldı. 1755 tarihinde Azerbaycan'dan tekrar Tahran'a doğru harekete geçen Azad Han Afgan, Muhammed Hasan Han ordularına yenilince siyaset sahnesinden silinmiş

⁹⁵ Ebul Hasan Gaffarî Kaşanî, *Gülşen-i Murad (Tarih-i Zendiye)*, Tahran 1369, s. 52 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 27; A. Kuli Mirza, a.g.e., s.16 vd.; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 650

⁹⁶ Hadi Hidayet, *Tarih-i Zendiye*, Tahran 1360, s. 140; M. E. Gülistane, a.g.e., s. 178 vd.; M. A. Mansur, a.g.e., s. 732 - 734

⁹⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 27 - 28

⁹⁸ A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 9; M. E. Gülistane, a.g.e., s. 314; M. T. Sarevî, a.g.e., s. 321; M.Hasan Han, a.g.e., s. 1155 - 1156; Hadi Hidayet, a.g.e., s. 321

oldu. Bundan sonra Afganistan siyasetinde Ahmed Şah Dürranî (Abdalî) söz sahibi olacak ve Afganistan millî devletini kurmaya çalışacaktır.⁹⁹

Muhammed Hasan Han, Azad Han Afgan'ı yendikten sonra İran siyasetinden Zend hakimiyetini silmek için Afgan savaşçılarından bir grup ile Afşar ve Hamse Türklerinden bazı askerleri istihdam etmeye başladı. Kerim Han Zend'in Şiraz'ı merkez ittihaz ederek muhalifleriyle mücadeleye başlaması, Kaçar reisinin durumdan faydalanarak Fars bölgesine yönelmesine sebep oldu. Şiraz'ın güneyindeki Erjen ovasına gelindiğinde Kerim Han Zend'in Şiraz'ı savunmaya hazırlanmış olduğu görüldü. Savaşın başlarında Zend kuvvetleri Kaçar kuvvetlerini yanlardan kuşatmaya başladı. 1757'de meydana gelen savaşta Kaçar ordusundaki Afgan kuvvetlerinin Zend tarafına geçmesi ve Yukarı Baş Kaçarlarının Zendlilere yardım etmesi üzerine Muhammed Hasan Han savaşı kaybetti.¹⁰⁰

Bu yenilgi Kaçar askerlerinin moralini ve Muhammed Hasan Han'ın kendi askerleri üzerindeki otoritesini sarstığı gibi savaş gücünü de azaltmış oldu. Şeyh Ali Han Zend komutasındaki Zend askerleri, Kaçar askerlerini takip ederek Tahran'a kadar geldiler. Bu takip sunucu Muhammed Hasan Han'ı Esterabâd'a sığınmak zorunda bıraktılar.¹⁰¹

Zend komutanı Şeyh Ali Han Tahran'da bulunduğu sırada Kaçar kuvvetleri Damgân'ı muhasara etmişlerdi. Fakat, Şeyh Ali Han'ın Firuz dağı yolundan Sarı'ya saldırması ve şehri alarak Esterabâd'a yönelmesi, Kaçarların Damgan muhasarasını

⁹⁹ A. Kadiyanî, a.g.e., s. 13; E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e.,s. 60. Kandeher'daki Afgan beylerinden olan Ahmed Şah Abdalî, Nadir Şah'ın askeri komutanı iken, o'nun ölümünden sonra kendi boyundan bir grup ile Kuçan'dan Kandeher'a gitmiş, oradan Horasan taraflarına ve Esterabad'ı feth etmek için Şah Pesend Han Afgan'ı Sebzevar'a göndermiştir. Abdalî-Dürranî boyu, m.ö. 500-1000 tarihleri arasında meydana gelen ikinci büyük Bahterî göçü ile İran'ın güneydoğu bölgesine gelerek yerleşmiş ve üç bölgeye Kabil, Sind ve Helمند'e dağılmıştır. Muhammed Zaman Han'ın oğlu olan Ahmed Han, Dürranilerin bir kolu olan Saduzaî kabilesine mensuptu. Muhammed Zaman Han öldükten sonra oğlu Ahmed Han Saduzaîler arasında yaşamaya başladı. Nadir Şah, Kandeher'ı ele geçirdikten sonra diğer Afgan kabileleri gibi Nadir'in hizmetine girdi ve ordu komutanlığına kadar yükseldi. Nadir Şah öldürüldüğü vakit yanında 6000 askeri mevcuttu. Güç toplamaya çalışan Ahmed Şah, bölgedeki kervanları vurarak ganimet elde etmeye başladı. Bkz. Olaf Caroe, *The Pathans*, London 1964; John William Kaye, *History of War in Afghanistan*, London 1851; Henry W. Bellew, *Afghanistan and The Afghans*, London 1879. Ahmed Şah'ın Afganistan'daki başarılarında Barakzaîlerin rolü olduğu ve Gazne, Kabil, Herat ve Horasan'ı feth ederek Nişabur kapılarına dayandığı görülmektedir. Bkz. Percy Sykes, *The Life of Abdurrahman II*, London 1900, s. 216. Ahmed Şah'ın 1778'de ölmesinden sonra Afgan kabileleri arasında ve özellikle Dürraniler arasında muhalefet artmaya başlamıştır. Bkz. A. Kadiyanî, a.g.e., s. 75; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 59 vd.; M. T. Sarevi, a.g.e., s. 36; A. Dınbilî, a.g.e., s. 12 - 14. Ahmed Şah Dürranî için bkz. A. Kadiyanî, a.g.e., s. 73 - 74

¹⁰⁰ E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e.,s. 83; M. Hasan Han, a.g.e., s. 1158 - 1159; M. A. Mansur, a.g.e., s. 728; A. A. Şerim, a.g.e., s. 28-29

¹⁰¹ E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e.,s. 98; M. T. Sipihri, a.g.e. I-II, s. 15 vd.

bırakıp buraya gelmelerine sebep oldu. Yukarı Baş Kaçarlarının da Zendlilere yardım etmeleri Zend kuvvetlerinin Esterabâd'a girmelerini sağladı. 1758 yılında Esterabad'daki bu savaşı kaybeden Muhammed Hasan Han, Yukarı Baş Kaçarları reislerinden Muhammed Ali Han Dulu tarafından katledilerek kesilen başı Zend komutanına teslim edildi.¹⁰² Oğulları Ağa Muhammed Han ile Hüseyin Kulî Han Türkmenlere sığınarak canlarını kurtardılar. Ayrıca, Muhammed Hasan Han'ın Yukarı Baş Kaçarları tarafından katledilmesi, bu iki Kaçar grubu arasında uzun sürecek bir kin ve nefretin doğmasına, Aşağı Başların gücü ellerine almalarından sonra diğerlerinin reislerini öldürmelerine sebep olmuştur.¹⁰³

Kerim Han Zend, Muhammed Hasan Han'ın bu şekilde öldürülmesinden müteessir olarak geride kalan aile bireylerine karşı oldukça merhametli bir siyaset izledi ve cesedi Tahran'a getirilen Muhammed Hasan Han'ı gül suyu ile yıkatarak defn etti. Muhammed Hasan Han'ın katil zanlılarıyla Şiraz'da kendisine ihanet edenlerin hepsini yakalatarak katletmiştir.¹⁰⁴

Muhammed Hasan Han'ın öldürülmesinden yaklaşık dört sene sonra, Zendlilerin korkusundan Türkmenlere sığınmış olan çocukları Ağa Muhammed Han, Hüseyin Kulî (Cihansûz) Han, Murtaza Kulî ve Cafer Kulî, Kerim Han'ın şefkatli kişiliğinden istifadeyle Zend sarayına gelip Gürgân'da ikamet için izin aldılar.¹⁰⁵ Kerim Han Zend, 1771 yılında Ağa Muhammed Han'ı kendi sarayına alarak büyük bir itibar gösterdi.¹⁰⁶ Hüseyin Kulî Han'ın Damgân'a idareci olarak tayin edilmesi, bu Kaçar reisinin isteğiyle olmuştu. Kendisine Damgân'ın valiliği ve kardeşi

¹⁰² E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e.,s. 107; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 18; M. A. Mansur, a.g.e., s. 729; M. E. Gülistane, a.g.e., s. 318 vd.

¹⁰³ Mansure İttihadiye, a.g.m., s. 776; Muhammed Haşim Asaf, **Rüstümü't-tevarih**, (tash. Muhammed Müşîrî), Tahran 1348, s. 338. Muhammed Hasan Han'ın öldürülme tarihinde bir ihtilaf olup bazıları 1757 tarihini verirken bazıları da 1758 tarihini kabul ederler. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. I, s. 51

¹⁰⁴ S. Nefisi, a.g.e. I, s. 51; E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e., s. 107; A. A. Şemim, a.g.e., s. 29; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 650

¹⁰⁵ E. H. Gaffarî Kaşanî, a.g.e.,s. 111. Muhammed Hasan Han'ın kızını kendi sarayına getiren Kerim Han Zend, onunla evlendi. Bkz. N. Kadı, a.g.e., s. 207 vd.

¹⁰⁶ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 18. Ağa Muhammed Han'ın Şiraz'da bulunan Zend sarayındaki durumu ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Kerim Han'ın o'nu saraydakilere takdim ettiği ve ülke meselelerini onunla meşveret ettiği anlatılmaktadır. Bkz. M. Haşim Asaf, a.g.e., s.338; A. Dınbılı, a.g.e., s.13. Feth Ali Şah döneminde yazılmış olan Rüstümü't-tevarih'te ise Kerim Han'ın, Ağa Muhammed'e "*Ey Sultanların sülalesinden olan! Biz seni Afrasyab şahının veziri olarak biliyoruz*" dediği kayıttır. Bkz. M. H. Asaf, a.g.e., s. 384. Bazı kaynaklar ise Ağa Muhammed'in Zend sarayında yoksulluk çektiğini, Kerim Han'a sövdüğünü, saray eşyalarına bıçakla zarar verdiğini yazarlar. Bkz. Abdullah Müstevfi, **Şerh-i Zendeğâni-i Men Ya Tarih-i İdarî ve İctimaf-yi Kacariye**, Tahran 1324, s. 5 - 6; Ahmed Mirza Kacar, **Tarih-i İzzedî**, s. 143. Ayrıca bkz. M. Ahmed Penahî, **Ağa Muhammed Han Kacar**, Tahran 1366

Murtaza Kulî Han'a da yardımcılığı görevi verilmişti. Fakat, tayin edildikten kısa bir süre sonra Kaçar ve Türkmen boylarıyla birleşerek Zend sarayına karşı isyan etti. 1770'de Esterabâd'a saldırıp Yukarı Baş reislerini katletti. Birçok kanlı olaylara sebep oldu ki, bundan dolayı kendisine "*Cihansuz (dünyası olmayan)*" lakabı verildi. Bu isyanda, anneleri Yukarı Başlardan olan kardeşleri Murtaza Kulî ve Mustafa Kulî kendisine yardımcı oldular.¹⁰⁷ Birçok defa üzerine gönderilen Zend kuvvetlerini yenen ve çok sayıda insanın ölümüne sebep olan Hüseyin Kulî Han, 1774 tarihinde Esterabâd'daki Türkmenler tarafından katledilmiştir. Kerim Han Zend, Zeki Han Zend'i Mazenderân valisi tayin ederek bu isyanın izlerini silmeye ve iktidarını bu isyan bölgelerinde tekrar tesis etmeye çalıştı.¹⁰⁸

Hüseyin Kulî Han'ın Feth Ali Han (Baba Han) ve kendisiyle aynı ismi taşıyan Hüseyin Kulî isimlerinde iki oğlu vardı. Kerim Han Zend, Türkmenler arasında yaşayan oğullarını ve kızlarını da kendi nezdine alarak sarayda yaşamalarını izin verdi.¹⁰⁹

Kerim Han Zend'in 1779 tarihinde Şiraz'da ölmesiyle İran tekrar bir iç çatışmanın içerisine girdi.¹¹⁰ Bunu, devlet ümerâsı arasında saltanat davası ve bölgesel etnik farklılıkları kullanan reis veya aşiret beylerinin isyanları takip etti. Ülkenin içine düştüğü iç karışıklıklar yabancıların İran üzerindeki rekabetlerini de arttırmaya başlamıştı.¹¹¹ Kerim Han Zend'in ölüm tarihini Kaçar hanedanının başlangıcı olarak kabul edenler, iç karışıklığın devam ettiği bu dönemde, Zend hanedanının zayıf da olsa devam ettiğini, Kaçarların bu süre içerisinde taht mücadelesi verdiğini ve hiçbir Kaçar reisinin kendisini şah ilan etmediğini gözardı etmişlerdir.¹¹²

¹⁰⁷ Bazı tarihçiler, Kaçar devrini Muhammed Hasan Han'dan sonra ve Ağa Muhammed'den önceki zamanı, yani Hüseyin Kulî Han'ın Zend sarayına karşı isyanını hükümdarlığın başlangıcı sayıyorlar ki bu doğru değildir. Çünkü, Hüseyin Kulî Han bir hükümdar değil mevcut hükümdara isyan etmiş bir asi konumdaydı Hüseyin Kulî Han'ın isyanı için bkz. A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 22 - 24

¹⁰⁸ S. Nefisi, a.g.e., s. 53

¹⁰⁹ Hüseyin Kulî Han, Damgan valisi iken İzzeddinlû Kaçarlarından bir kadınla evlenmiş, bu kadın Feth Ali Şah zamanında "*Mehd-i Ulya*" ismiyle ma'ruf olarak saraydaki etkisiyle anılmıştır. Bkz. M. E. Gülistane, a.g.e., s. 460

¹¹⁰ A. M. Dınbılı, a.g.e., s. 14

¹¹¹ Bağdat'taki Fransız konsolosu, Fransız hariciyesine gönderdiği raporda, İran'ın iç karışıklık içinde bulunduğunu rapor etmiştir. Siyavuş Daniş, *İbrahim Gilanter*, Tahran 1355, s. 44; P. Sykes, a.g.e., s. 405-406. Ayrıca Bkz. M. Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasırî II*, Tahran 1299

¹¹² Kaçar hanedanının 1779 tarihinde başladığını söyleyen İsmail Aka, bu hanedanın ilk şahı olan Ağa Muhammed Han'ın 1795'de Tahran'da tahta oturduğunu gözardı etmiştir. Bununla ilgili bilgi ve Faruk Sümer'in de görüşü bundan sonraki bölümde ayrıntılı olarak verilecektir. İsmail Aka, "*Kacarlar (1779-*

Ağa Muhammed Han, Kerim Han Zend'in ölüm haberini duyunca rehin tutulduğu Şiraz'dan kaçarak Tahran yakınlarına geldi. Gürgân'da devlet işlerini ele almak için mücadeleye başladı.¹¹³ Fakat, bu dönemde İran'ın durumu pek de iç açıcı olmayıp çeşitli grupların saldırılarına ma'ruz kalıyordu. Horasan'da ismen var olan ve şahlığı süren Şahrûh hükümetine rağmen eyaletlerde bağımsızlık hareketleri birbirini izledi. İran'ın batısı Osmanlı devletinin Bağdat paşasına itaat ederken, Kirmanşah ve Kürtlerin yoğun olduğu bölgeler bağımsızlık hareketlerine kalkışmış, ülkenin geri kalan bütün bölgelerinde ise saltanat mücadelesinin sebep olduğu çarpışmalar sürüyordu.¹¹⁴

1. Saltanata Geçme Denemeleri ve Karışıklıklar

Kerim Han'ın ölümünden sonraki günler İran siyasî tarihinde kargaşa ve iç buhranların yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olmuştur. Zira, Kerim Han Zend'den sonra idareye güçlü bir lider talip olmadığından iç kargaşa uzun bir zaman devam etmiştir. O sırada devlet işlerini düzelterek kudretli devlet adamı ve şehzadeler olmadığı gibi siyasî rekabetler yüzünden kimse devletin bekası için de çalışmıyordu. Kişisel çıkarlar yüzünden Fars ve İsfahan'da büyük buhranlar çıkmış, ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik sıkıntılar iyice hissedilir olmuştu.¹¹⁵

1779-1788 yılları arasında geçen dokuz yıl, İran tahtı için mücadele eden Zend hanedanı mensupları arasındaki savaşlarla geçmiştir. Bu süre içerisinde saltanat elden ele geçmiştir. Bu iç karışıklıklar, Ağa Muhammed'in faaliyetleri için müsait bir zemin hazırlıyordu. Şiraz'da firar ettikten sonra etrafına topladığı kuvvetlerle Tahran yakınlarına ve burada da Kaçarların yoğun olduğu Esterabad'a ulaştı.¹¹⁶ Kaçarlar bu süre içerisinde İran'ın kuzeyinde hem nüfuzlarını ve hem de askerî tecrübelerini de arttırmışlardı.¹¹⁷

1925)", *Türkler VI*, Ankara 2002, s. 853 vd.; Said Nefisî, *Tarih-i İctimai ve Siyasî-yi İran Der Devre-i Muasır I*, Tahran 1376, s. 53. Ayrıca bkz. Ali Kulî Mirza, *İksirü't-tevarih*, (neşr. Cemşid Keyanfer), Tahran 1370

¹¹³ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 97; M. S. Nami İsafahanî, *Tarih-i Git-i Guşa*, s. 248; M. Hasan Han, a.g.e. II; s. 316 - 317

¹¹⁴ C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 69; Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I*, Tahran 1342, s. 3

¹¹⁵ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 27 vd.; M. T. Sarevî, a.g.e., s. 68 vd.

¹¹⁶ R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 129; E. Pakrevan, a.g.e., s. 65; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 7 - 8; S. T. Nasır, a.g.e., s. 168; P. Sykes, a.g.e., s. 407-409

¹¹⁷ P. Avery, a.g.e., s. 67. Ağa Muhammed Han, ekonomik gücü elde etmek için Irak ve Mazenderan'dan giden kervanları vuruyordu. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 56

1779'dan 1783 yılına kadar geçen süre Kerim Han Zend'in haleflerinin birbirileriyle mücadelesi şeklinde geçti. Bu yüzden Kaçar devletinin kuruluşu gecikmiştir. Çünkü, İran'ın güneyindeki Ali Han Zend taraftarları direnç göstererek Zend şehzadelerini Kaçarlara tercih ediyorlardı. Mukavemet gösteren bu güçleri bertaraf etmek ve saltanata ulaşmak Kaçar reislerinden Ağa Muhammed'in kin besleyen aç gözlü şahsiyetinde gizliydi.¹¹⁸

Ağa Muhammed Han, Gürgân ve Mazenderân'da Kaçar boyunun fertlerini toplayıp bir yandan kardeşi Cafer Kulî Han'ın yardımıyla durumu düzeltmeye, diğer yandan da Zend sarayındaki ikameti sırasında öğrendiği tecrübeler sayesinde rakipleri üzerine acımasızca gitmeye başladı. Zira, Cafer Kulî Han dışındaki bütün kardeşlerini katledip aile içinde otoritesini güçlendirdi. İran'ın güneyinde kendisine karşı oluşan mukavemeti kırmak için de altı yıl kuvvet toplayarak Şiraz ve İsfahan'da karışıklıklar meydana getirdi.¹¹⁹

Ağa Muhammed Han, İran'ın kuzeyindeki Kaçar boylarını Gürgân'dan Elbûrz dağlarının güney eteklerine, Tahran ve Damgân taraflarına sevk ederek Fars tarafında yani Zend hükümetinin merkezine doğru kendisine yol açmaya çalışıyordu. Bu yönde yapılan hareket pek de kolay olmadı. Zend kuvvetlerinin mukavemeti karşısında yaklaşık beş yıl İran'ın kuzey bölgeleriyle iktifa etti. Her ne kadar Kerim Han Zend'den sonra bu hanedanın üyeleri saltanat kavgalarına tutuşmuşlarsa da Fars ve Kirman'da Zend devletinin hakimiyeti devam ediyordu.¹²⁰ Fakat, Zend hanedanı bu kargaşadan çok güç kaybetmiş bir durumdaydı. Bundan istifade eden Ağa Muhammed Han, Kaçar askerlerinin yardımıyla Esterabâd'a mücavir alanlara yayılmak, Gilân, Mazederân, İsfahan, Hamedan ve Tebriz'i almak istiyordu. Böylece, Zend kuvvetleri çok dar bir bölgede ve karışıklıklar içinde kalacaktı.¹²¹

¹¹⁸ A. Dınbilî, a.g.e., s. 26; M. E. Gülistane, a.g.e., s. 486; R. G. Hambly, a.g.m., s. 163. Ağa Muhammed Han'ın saltanattan önce çok darlık çekmesi ve hadım edilmesi kişiliğini etkilemiş, kin ve nefret sahibi, cimri ve merhametten uzak bir kişiliğe sahip olmasına sebep olmuştu. Bazıları ise onun kendi çocukluğunda çok sıkıntı çektiğini ve bu yüzden cimri olduğunu söylerler. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 58; A. A. Şemim, a.g.e., s. 33

¹¹⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 424; S. T. Nasır, a.g.e., s. 165 vd.

¹²⁰ M. A. Mansur, a.g.e., s. 734 - 735. Kerim Han Zend'in ölümünden sonra evvela kardeşi Zeki Han devlet işlerini ele aldı. Zeki Han, Kerim Han'ın oğulları Ebul Feth ile Muhammed Ali Han'ın saltanattaki haklarını gasb etmeyeceğini söylemişse de daha sonra kan dökmeye meyilli olduğu ve saltanat iddiasında bulunduğu anlaşılınca öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra Ebul Feth Şiraz'da tahta oturdu. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 59; P. Sykes, a.g.e., s. 409

2. Ağa Muhammed Han'ın Kardeşleriyle Olan Mücadelesi

Ağa Muhammed Han, Tahran yakınlarına geldiği sırada kardeşlerinden Murtaza, Rıza ve Mustafa Kulî Han'ın saltanat iddiasında olduklarını haber almış ve Mazenderan'da bekleyen bu üç şehzadenin üzerine diğer kardeşi Cafer Kulî Han'ı göndererek mağlup ettirmişti. Mazenderan'a gelen Ağa Muhammed Han'a Hüseyin Kulî Han (Cihansuz)'ın oğlu Feth Ali (Baba Han) de katıldı ve Mustafa Kulî Han itaate alındı.¹²²

Bu tarihlerde Gilan hükümeti, Muhammed Hasan Han'a hizmet etmiş olan Hidayet Han'ın elindeydi. Hidayet Han, 1761'de Kerim Han Zend'in hakimiyetine girerek Gilan'ı ticarî bakımdan kalkındırmış ve methedilen bir belde haline getirmişti. Fakat, Kerim Han Zend'in ölümünden sonra Zendlilerle arası açıldı. Üzerine gönderilen Ali Murad Han, o'nu kaçırttıysa da daha sonra ikisi aralarında anlaştilar.¹²³ 1780 tarihindeki bu anlaşmadan sonra Hidayet Han, Ağa Muhammed Han'ın vergi talebini red edince, Ağa Muhammed Han'ın kardeşleri Cafer ve Mustafa Kulî üzerine gönderildi. Bu haberi duyan ve saltanat iddiasında bulunan Rıza Kulî Han Kaçar, harekete geçerek Ağa Muhammed ile Feth Ali'yi esir aldı. Durumdan istifadeyle Hidayet Han da buradan kaçınca Gilân işi akim kaldı. Ağa Muhammed Han, çok kısa sürede bu badirelerden kurtuldu. Cafer Han'dan korkan Rıza Kulî Han'ın İsfahan'a kaçıp buradan Meşhed'e gitmesi ve burada vefat etmesi işini kolaylaştırdı.¹²⁴

Ağa Muhammed'in diğer kardeşi Murtaza Kulî Han görünüşte kendisine itaatkâr davranır gibi görünüyorsa da fırsat buldukça muhalefet etmeye çalışıyordu. Rıza Kulî Han'ın firarından sonra Sarı şehrinin alarak saltanat iddiasında bulunan Murtaza Kulî, üzerine yürüyen Ağa Muhammed Han'ın kuvvetlerine yenildi.¹²⁵ Savaşı kazanan Kaçar reisi iyi niyetine binaen Esterabâd idaresini kardeşine verdi. Bu arada Reşt'e gelen Hidayet Han da yenilgiye uğratarak katledildi. Gilân'ın tamamı Kaçar hakimiyetine geçti.¹²⁶

¹²¹ Said Nefisi, a.g.e., s. 59; J. R. Perry, a.g.m., s. 603; E. Pakrevan, a.g.e., s. 24 vd.

¹²² A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 30

¹²³ Han Melik Sasanî, *Siyasetgirân-ı Devre-i Kaçar*, Tahran 1338, s. I - IV

¹²⁴ E. Pakrevan, a.g.e., s. 54 ; vd.; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 323; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 31

¹²⁵ M. T. Sipihr, a.g.e I-II, s. 41

¹²⁶ A. Mustevfi, a.g.e., s. 2 - 6; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 6

1783’de Ali Murad Han Zend, kendi oğlu Veys’i Kaçarlarla savaşmak için Mazenderân’a göndermiş ve Ağa Muhammed Han’ın kardeşi Murtaza Kulî Han bunlarla işbirliğine girerek mücadele etmeye başlamıştı.¹²⁷ Üzerine gönderilen Kaçar ordusu galip gelince Zend ordusu dağıldı ve Murtaza Kulî Han da Şirvan’a, oradan da Bakü, Karabağ ve Taleş’e giderek ordu topladı ve Gilân’ı tekrar kendi hakimiyetine aldı. Ağa Muhammed Han, 1788’de Cafer Kulî Han’ın ve diğer komutanların yardımıyla Murtaza Kulî Han’ı mağlup etti. Onun Taleş’e kaçmasını sağladı. Geri dönen Murtaza Kulî Han, tekrar yengiliye uğradı. Bu olaydan sonra Rusya’ya giderek bir daha İran’a dönemedi.¹²⁸

3. Kerim Han Zend Sonrası Mücadeleler ve Kirman Faciası

Kerim Han Zend sonrası dönemin en güçlü kişisi olarak görülen taht varisi Lütf Ali Han Zend, babası Cafer Han’ın öldürülmesiyle 1788 tarihinde Zend devletinin başına geçti. Fedakar ve devlet işlerine kendisini adayan fakat, tecrübesi yeterli olmayan Lütf Ali Han, çevresindekilerin de yetersizliğinden, istediğini gerçekleştiremedi ve Zend hanedanlığının çöküşü gittikçe hızlanmaya başladı.¹²⁹

Ağa Muhammed Han, Zend askerlerinin durumunu ve ümeranın fikrini öğrendikten sonra, Lütf Ali Han’ın da tecrübesizliğinden istifadeyle 1790 yılında kendisine bağlı Kaçar, Türkmen, Afşar ve Afgan boylarından mürekkep kuvvetlerle Şiraz’ı ele geçirdi. Bu galibiyetten sonra Kaçar kuvvetleri Fars bölgesine doğru ilerledi.¹³⁰ Kaçar kuvvetleriyle Zend kuvvetleri arasında Şiraz yakınlarındaki “*Hezar Beyza*” bölgesinde başlayan savaşta, Zend kuvvetleri yenilerek Şiraz’a dönmek zorunda kaldı. Onları takip eden Ağa Muhammed Han, 1791’deki savaşta Zend kuvvetlerini kesin bir şekilde yendi.¹³¹ Savaşı kaybeden Lütf Ali Han, yanındaki

¹²⁷ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 47

¹²⁸ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 651 - 652; P. Sykes, a.g.e., s. 410 - 411

¹²⁹ M. A. Mansur, a.g.e., s. 738

¹³⁰ P. Sykes, a.g.e., s. 416 - 418; G. R. Verheram, a.g.e., s. 41; Tarihçiler, Lütf Ali Han Zend ile Ağa Muhammed Han arasında çok kanlı savaşların olduğunu kaydederler. Korkusuz bir kişiliğe, intikam ve kin duygularına sahip olan Lütf Ali Han, aynı özellikleri taşıyan Hacı İbrahim Gilanter ile Şiraz yüzünden ihtilafa düşüp ihanete uğramıştır. İkinci savaşta da yenilen Lütf Ali Han Zend, kendisine itimad ettiği Hacı İbrahim Gilanter’in yüzünden saltanatını kaybetti. Kaçarların Şiraz’a gelmeleri sırasında Kaçar Han’ı ile temasa geçmiş olan Gilanter, Zend şehzadelerinin hareketini engellemeye çalışmıştır. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 172. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 59 - 60

¹³¹ A. Dınbılı, a.g.e., s. 30 vd.

kuvvetlerle Sistan ovasına kaçtı. Şiraz'a giren Ağa Muhammed Han, Zend ailesinin fertlerini esir alarak Esterebad ve Mazenderan'a sürdü.¹³²

Lütf Ali Han Zend, Sistan'dan Kirman'a askerlerini götürdükten sonra da Ağa Muhammed Han'ın takibinden kurtulamadı. 1794 tarihinde Kirman'a giren Ağa Muhammed Han, şehirde genç yaşlı ayırımı yapmadan katliama girişmiştir. Kirman halkının Kaçar-Zend mücadelesinde Zend şehzadelerinin yanında yer alması, acımasızca bir sonun başlangıcını oluşturmuştur. Zira, Ağa Muhammed'in emriyle 8.000 Kirmanlı kız ve kadın Kaçar askerleri arasında paylaştırılmış, geriye kalanlar ya öldürülmüş ya da gözlerine mil çektirilmiştir.¹³³

Kirman faciasından sonra Ağa Muhammed Han, Bem şehrine kaçmış olan Lütf Ali Han'ı buranın hakimi tarafından teslim edilmesiyle Tahran'a göndererek katlettirmiştir. 1794'te Kirman'da ele geçirdiği Zend mücevherlerini de Tahran'a gönderdi. Üç ay Şiraz'da kaldıktan sonra Fars hükümetini Feth Ali (Baba Han)'ye vermiştir. Bu savaşta kendisine yardımcı olan Hacı İbrahim Gilanter'i "*İtimadu'd-devle*" lakabıyla kendisinin sadrazamlığına getirip Tahran'a döndü.¹³⁴

Lütf Ali Han'ın mağlup olması ve Zend hanedanlığının tarihe karışmasından sonra Ağa Muhammed'in karşısında direnebilecek bir güç kalmamıştı. Dolayısıyla Mazenderan, Gilân, Irak, Fars, Kirman, İran'ın merkezî ve batı İran kolaylıkla ele geçirilmişti. Fakat, Horasan bölgesinde halâ Nadir Şah'ın bakiyeleri mevcuttu ve zayıf da olsa idarelerini sürdürüyorlardı.¹³⁵

4. Ağa Muhammed Han'ın Afşarlarla Mücadelesi

Bu dönemde Afşar boyunun reisi olarak Azerbaycan'da bulunan Ali Han Afşar, Ağa Muhammed'in Zendliler ile mücadelesinden istifade ederek saltanat iddiasında bulunmaya başlamıştı. Ağa Muhammed Han kendisine bir mektup göndererek görüşmek istediğini söylediye de Ali Han Afşar, bir hileye kurban

¹³² A. Mustevfi, a.g.e., s. 8; Bkz. Harford Jones, *Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend*, (terc. Hüseyin Hedicum), Tahran 1363, s. 9

¹³³ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 32 - 33. John Malcolm, bu olayı "*insanlık bakımından nefretle karşılanan, halk arasında korku yaratarak, başka bölgelerde de benzer mukavemetlerin gösterilmesi için yapılmış tarihin kanlı bir sayfası*" olarak açıklamıştır. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 170; C. R. Markham, a.g.e., s. 20; Ali Kulî Mirza, a.g.e., s. 39. Ayrıca bkz. Mirza Hasan Fesaî, *Farsnâme-i Nasırî*, Tahran 1894, s. 232

¹³⁴ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 655; A. A. Şemim, a.g.e., s. 38; A. Mustevfi, a.g.e., s. 11; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 34 - 35

¹³⁵ S. Nefisi, a.g.e., s. 61

gideceğini anlayarak bu isteği kabul etmedi. Bir yandan savaş hazırlığına başlayan ve diğer yandan kardeşini Ali Han Afşar'a göndererek iki boyun birbiriyle savaşmaması gerektiğini, düşman üzerine birlikte yürümelerinin (muhtemelen Rusya için söylenmiştir) daha uygun olacağını söyleyen Ağa Muhammed, Afşarların kendi topraklarında yaşayabilecekleri teminatını da vermiştir.

Ağa Muhammed Han'ın bu hilelerine inanan Ali Han Afşar, o'nun yanına geldikten bir müddet sonra öldürüldü. Bu olayın akabinde kardeşi Cafer Kulî Han'ı ve kendisine yardım eden Türkmenleri de katletti. Türkmenler, Ağa Muhammed Han'ın bu hareketini unutmayarak Kaçarlara kin ve nefretle bakmaya başladılar.¹³⁶

5. Kafkasya Askerî Harekâtı ve Tiflis'in Fethi (1794)

Ağa Muhammed Han, İran'ın güneyindeki askerî harekâtını ve buradaki saltanat unsurlarını ortadan kaldırma işini tamamlayınca, Safevîler döneminde İran egemenliğinde bulunan ancak, Zendliler döneminde elden çıkmış olan kuzeydeki Gürcistan ve Şirvan'ı fethetmeye ve bu fetihten sonra resmen tahta oturmaya karar verdi.¹³⁷ Bu sırada Gürcistan II. Heraklius'un idaresinde olup 1782'de Rus İmparatoriçesi II. Katherina ile yapılan anlaşma gereği Rus hakimiyetine girmeyi kabul etmişti.¹³⁸

1792 tarihinde Heraklius Gence'nin fethi ile meşgul iken Ağa Muhammed de saltanat mücadelesini devam ettiriyordu. Heraklius'a elçi göndererek Erivan, Karabağ, Şekî ve Şirvan'ın İran'a verilmesini, Rusya'nın tabiyetinden çıkıp Safevîler döneminde olduğu gibi İran'a haraç vermesini istemişse de Gürcistan kralı tarafından kabul edilmemişti.¹³⁹

Zend hanedanlığının sükûtundan sonra Azerbaycan ümerâsının da Kaçarlara itaat etmesinin verdiği güçle Gürcistan üzerine yürümeye karar verdi. Ağa

¹³⁶ A. Mustevfi, a.g.e., s. 16; S. Nefisî, a.g.e., s. 64 - 65

¹³⁷ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 37. Safevîler döneminde Gürcistan'ın, Karadeniz'in doğu sahillerine kadar bir kısım toprakları İran egemenliğindeydi. Osmanlılar zaman zaman buraları almışsa da elde tutamamışlardır. Gürcistan idarecileri Hıristiyan olup İran ile birlik halindeydiler ve hatta şehzadelerden birini "*Grugan, Gürgin*" ismiyle Safevî sarayına gönderirlerdi. Halefleri öldüğünde İsfahan'daki Safevî sarayından gidip tahta oturanlar çok olmuş ve İranlıların Gürcü kadınlarla evlenmeleri adet halini almıştı. Safevî şehzâde ve şahların eşleri de olmuşlardı. Safevîlerden sonra Rusya tarafından kışkırtılmışlardır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 66

¹³⁸ M. A. Mansur, a.g.e., s. 745; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 33; J. R. Perry, a.g.m., s. 604; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 38

¹³⁹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 656; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 38

Muhammed Han, 60.000 kişilik ordu ile Serab, Halhal ve Erdebil yoluyla Kafkasya'ya yöneldi. Ordunun bir kısmı Erivan üzerine ve bir kısmı da Gürcistan hakimi Heraklius üzerine gönderilerek itaate girmesi istendi. Heraklius ve Karabağ ümerâsından İbrahim Han Cevanşir muhalifleri, Ağa Muhammed ile irtibata geçerek İran ordusuna yardım edeceklerini bildirdiler. Bunları kendisine bağlı kılmak için hileye başvuran Ağa Muhammed, Şuşi'ye saldırıp şehrin yakınlarında kendi ordugâhını kurdu. Mustafa Han Dulu'yu Şuşi'nin köylerine, Kulî Han Şambayati'yi de Cevanşir'in kardeşleri üzerine göndererek mağlup ettirdi. Ağa Muhammed, Şuşi muhasarasının uzun sürmesi üzerine orayı bırakıp Tiflis'e saldırdı ve 1794 tarihinde burayı ele girdi.¹⁴⁰

Ağa Muhammed Han, Kirman'da yaptığı katliamın bir benzerini bu defa Tiflis'te tekrarladı.¹⁴¹ Rahiplerin çoğu kaçarken Kura nehrinde boğulmuş, 25.000 kadın-erkek ve çocuk esir alınmış ve kiliseler harap edilmiştir. Heraklius'u ortadan kaldırmayı düşünen Ağa Muhammed Han, kış mevsiminin yaklaşması ve Şirvan halkının isyan ederek Kaçar komutanları öldürmesi üzerine Mugân ovasına ve oradan da Tahran'a geldi. Böylece, Kafkas seferiyle buraları itaate alındı. İçteki isyanlarla da bir süre uğraşıldıktan sonra duruma hakim olundu. Yalnız Meşhed ve Horasan'ın kuzeyindeki bölgelerde Kaçar hakimiyetine direnen ve bu hakimiyeti kabul etmek istemeyen Afşar bakiyeleri vardı.¹⁴²

¹⁴⁰ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 46; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 7; P. Sykes, a.g.e., s. 424; A. A. Şemim, a.g.e., s. 40; S. Nefisi, a.g.e., s. 67; S. T. Nasır, a.g.e., s. 173

¹⁴¹ Ağa Muhammed Han'ın bu hareketi Celaleddin Mengüberti'ye benzetilmiştir. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 656

¹⁴² M. T. Sarevî, a.g.e., s. 272. "Revue du Musulman" dergisinin 1910 yılında yayınlanan bir nüshasında, Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan kralına hitaben yazdığı ferman yayımlanmıştır. Fermana, "siz ki yüzyıllarca İran'a muti olduğunuzu biliyorsunuz, şimdi ise Ruslarla müttefik olmuşsunuz" denilmektedir. Bkz. A. E. Bina, a.g.e. I, s. 39 - 40

II. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANININ KURULUŞU

I. AĞA MUHAMMED HAN DÖNEMİ (1795-1797)

İran'da Safevî devrinin sona ermesinden sonra ülkenin içine düşmüş olduğu iç karışıklık ve siyasî belirsizlik, bu coğrafyada yaşayan Türk boylarının ve Afganlıların saltanat için mücadele etmelerine sebep olmuştur. İktidar boşluğunun getirmiş olduğu belirsizlikten İran tahtı belirli bir dönem münhal kalmıştır.

Afganlıların İran'a saldırması ve yaklaşık dört yıl süren etkileri Zend hanedanının idareyi ele almasıyla son bulmuş, Kaçarlar da önemli bir unsur olarak yavaş yavaş tarih sahnesine çıkmaya, Nadir Şah Afşar ve Zend hanedanı ile temkinli bir şekilde mücadele etmeye başlamışlardı. Muhammed Hasan Han'ın babası Feth Ali Han ile başlayan saltanat yürüyüşü, kendisinin ölümünden sonra oğlu tarafından ve onun da ölümüyle Ağa Muhammed Han tarafından sürdürülmeye çalışılarak nihayetinde tahta Kaçar dönemi damgasını vurmuştur. 1795 yılında başkent Tahran'da resmen tahta oturan Ağa Muhammed Han, hanedanlığın ilk hükümdarı veya şahı olmuştur.¹

Kaçar hanedanlığının 1779 tarihinde başladığına dair verilen bilgiler sarih olmadığı gibi dönemin ana kaynaklarında da böyle bir bilgi yoktur. Kerim Han Zend'in 1779 yılındaki ölümünden ve Cafer Han Zend'in 1786 yılında öldürülmesinden sonra, Ağa Muhammed Han'ın Tahran'da tahta oturduğuna dair hiçbir bilgi yoktur.² Çünkü, Kerim Han Zend'in ölümüyle Zend hanedanının idaresi

¹ Emine Pakreva, *Ağa Muhammed Han Kacar*, (terc. Cihangir Efkarî), Tahran 1348, s. 65; Muhammed Taki Sipîhr, *Nasihü't-tevarih I-II*, Tahran 1353, s. 33; Muhammed Alaaddin Mansur, *Tarih-i İran Ba'del İslâm*, Tahran 1989, s. 741 - 745; Muhammed Cafer Hurmucî, *Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasrî*, Tahran 1363, s. 7; J. R. Perry, "*Ağa Muhammed Han Kacar*" *Encyclopedia Iranica VI*, London 1984, s. 604

² Kaçar Hanedanı ile ilgili kaynakların büyük ekseriyeti, Ağa Muhammed Han'ın 1795 tarihinde Tahran'da saltanat tahtına oturduğunu ve dolayısıyla hanedanın bu tarihte başladığını söylemektedir. Faruk Sümer, Kerim Han Zend'in 1779 yılında ölümünden sonra Ağa Muhammed Han'ın, halası Hatice Begüm yardımıyla Şiraz'dan kaçarak mücadeleye başladığını söylemekte ve hanedanın dönemini 1796-1925 olarak vermektedir. 1786 yılında tahta oturduğuna dair hiçbir bilginin olmadığını da eklemektedir. Bkz. Faruk Sümer, "*Kaçarlar*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII*, İstanbul 2002, s. 51. Ancak, bu bilgiyi veren yazar, *Ağa Muhammed Şah* maddesinde, İran'da Kaçar devletinin kuruluşunu 1786 tarihi olarak vermiştir. Faruk Sümer, "*Ağa Muhammed Şah*", *TDV. İA. I*, İstanbul 1988, s. 455. Kaçarlar ile ilgili bilgi veren İsmail Aka ise muhtemelen Mirza Bala'dan etkilenerek (Mirza Bala, "*Kaçarlar*" - *İslâm Ansiklopedisi VI*, İstanbul 1993, s. 33 vd.) aynı hataya düşmüş ve 1779 tarihini Kaçar hanedanının kuruluş tarihi olarak vermiştir. Ayrıca, bu tarihte tahta oturduğu söylenen Ağa Muhammed Han'ın, Zend hanedanının son şahı Lütf Ali Han Zend ile 1794 yılında mücadele ettiği söylenerek, daha sona ermeyen bir hanedandan önce yeni bir hanedanın başlangıcı yapılmıştır. İsmail Aka, "*Kaçarlar (1779-1925)*", *Türkler*

tümüyle kalkmamış, Ağa Muhammed Han bunlarla olan mücadelesine devam etmiştir. Bu konuda bilgi veren ana kaynaklar, Ağa Muhammed Han'ın 1795 yılında Tahran'da resmen tahta oturduğunda ittifak etmişlerdir.³

Ağa Muhammed Han'ın çocukluğunda geçirmiş olduğu esaret hayatı, Türkmenlere sığınma ve yokluk içinde geçen bir gençlik hayatından olacak ki, daha saltanata oturmadan feth ettiği Kirman'da katliama girişmiş, adeta geçmişindeki sıkıntıların müsebbibi olarak gördüğü Zendlileri ve onların şahsında Kirman halkını cezalandırmıştı.⁴ Aynı hareketi Gürcistan'ın fethinde de tekrarlamış ve buradan esir aldığı hristyan kadınları askerlerine taksim ettikten sonra İran şehirlerinde cariye sayısında artış olmuştur.⁵

Ağa Muhammed Han'ın bu tarz davranışları o'nun şefkatten yoksun, parayı çok seven bir şahsiyete sahip olduğunu göstermekle birlikte dinî değerlerden tamamıyla ayrıldığı söylenemez.⁶ İdareyi ele aldıktan sonra din adamlarının devlet işlerine müdahalesini nisbeten önlemeye çalışmış ve kısa geçen saltanatında onları çoğu kez dışlamıştır. Bütün dikkatini askerî yapıya vererek askerlere itibar etmiş ve nüfusça Kaçar Türklerinin az oldukları İran coğrafyasında yönetimi ele alarak kendi hanedanının müessisi olmuştur.⁷

A. Ağa Muhammed Han'ın Tahta Geçişi ve Civar Ülkeler

Ağa Muhammed Han'ın tahta oturduğu 1795 yılında Avrupa devletleri, Fransız inkılâbından sonra meydana gelen savaşlar ile uğraşmaktaydı. Avrupa siyasi

VI, Ankara 2002, s. 853 vd. Mevcut hanedanın zayıf da olsa hükümlerinin devam ettiği 1779 tarihini Kaçar hanedanının başlangıcı sayan Ramazan Özey, yukarıda bahsedilen hatayı tekrarlamış ve Kerim Han Zend'in ölüm tarihini Kaçar hanedanının saltanata ulaştığı tarih olarak vermiştir. Ramazan Özey, "*Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları*", **Türkler I**, Ankara 2002, s. 269. O dönemde İran'da görevli İngiliz general Sykes, 1779 yılında Kerim Han'ın ölümünden sonra Zeki Han'ın tahta oturduğunu ve 1785 yılındaki Ali Murad Han'ın saltanatının sonunda yönetimin Kaçarlara geçtiğini söylemektedir. Percy Sykes, **Tarih-i İran**, (terc. Seyyid Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî), Tahran 1330, s.407 - 409

³ Ali Kulî Mirza, **İksirü't-tevarih**, (tash. Cemşid Keyanfer), Tahran 1370, s. 25 vd.

⁴ E. Pakrevan, a.g.e., s. 66 vd.; Raymond Furon, **L'Iran Perse et Afghanistan**, Paris 1951, s. 114; Seyyid Taki Nasır, **İran Der Berhured-i Bâ İsti'margirân**, Tahran 1363, s. 169; Abdülazim Rızaî, **Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran IV**, Tahran 1363, s. 83

⁵ Rıza Kulî Hidayet, **Tarih-i Ravzatü's-safa-yı Nasırî IX**, Tahran 1961, s. 821; Gulam Rıza Verheram, **Nizam-ı Siyasî ve Sazmanha-yı İçüimâf-yi İran Der Asr-ı Kacar**, Tahran 1367, s. 149-150

⁶ Cafer Mehdi Niya, **Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV**, Tahran 1377, s. 72; Percy Sykes, a.g.e., s. 424

⁷ S. Taki Nasır, a.g.e., s. 169; Emine Pakrevan, a.g.e., s. 215 - 217; M. T. Sarevî, a.g.e., s. 253 - 254; Ali Kulî Mirza, **İksirü't-tevarih**, (tash. Cemşid Keyanfer), Tahran 1370, s. 28; Abdullah Mustevfi, **Şerh-i Zendeğân-i Men ya Tarih-i İçtimâf ve İdarî-yi Devre-i Kacariye**, Tahran 1371, s. 4; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 71

haritasının ve güçler dengesinin değiştiği bu dönemde Avusturya, Rusya, Prusya, İngiltere ve İspanya inkılâbın getirmiş olduğu özgürlük hareketlerini bastırmaya çalışıyorlardı.⁸ Ayrıca, 1792-1795 yılları arasında yapılan savaşlar bu devletlerin doğu ile ilgilenmelerini büyük ölçüde engellemişti. Bu dönemde, Afganistan'da uzun süre halkı idare etmiş olan Timur Şah, onun 1793 tarihindeki ölümüyle idare sarsılmış ve geride kalan yirmi oğlu saltanat davasına kalkışarak Dürranî hakimiyetini zayıflatmışlardı.⁹

Afganistan'ın iç karışıklık döneminin sonunda kardeşlerine galebe çalaran Timur Şah'ın büyük oğullarından Zaman Şah, Kandehar ve Kabil'de saltanatını kurmuştu (1793-1799). Zaman Şah, Hindistan'da İngilizler aleyhine isyan etmiş olan Tipu Sahib (Meysar Sultan) ile ittifak edip Fransızlardan da yardım göreyerek İngilizlerin Doğu Hind kumpanyasına karşı mücadele etmeye başlamıştı.¹⁰

Türkistanda ise Beygi Can Özbek hüküm sürüyordu. Beygi Can Özbek, 1794'de Merv şehrini alarak Horasan'a saldırmış ve Meşhed'i almak istemişse de bu teşebbüsünde başarılı olamamıştı.

Batıda İran ile birçok savaş yapmış olan Osmanlı devleti bu dönemde Rus harpleriyle meşgul olduğundan İran'daki iç karışıklıklardan istifade edememiştir. Rusya ise Avrupa'da Lehistan taksimi ile meşgul bulunuyordu. Ayrıca, Osmanlı devletinin mirasını kapmaya çalıştığından Gürcistan'ı himayesinde tutmakla iktifa ediyordu.¹¹

B. Ağa Muhammed Han'ın Horasan Askerî Harekatı

Ağa Muhammed Han'ın 1795 tarihine kadar resmen hükümdarlık davasına kalkışmadığını ancak, Gürcistan seferi ve bu seferin o'na kazandırdığı gurur ve çevresini hayrete düşüren ilerlemesinin hükümdarlık iddiasını da beraberinde getirdiğini söylemiştik. 1795 tarihinde bu maksadına binaen komutanlarını Tahran'a getirterek bunlardan teşkil ettiği mecliste, padişah olmak isteyen çıkarsa tacını

⁸ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 7; Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabit-ı Haricî-i İran*, Tahran 1379, s. 197; S. T. Nasır, a.g.e., s. 30

⁹ A. Huşeng Mehdevî, a.g.e., s. 198

¹⁰ A. Rızaî, a.g.e., s. 78 - 79; Mansure İttihadiye, "*Ağa Muhammed Han*", *Dairetü'l-Ma'arif-i Buzûrg-ı İslâmî I*, Tahran 1989, s. 476. Ayrıca bkz. Hasan Hakimian, "*In The Qajar Period*", *Encyclopaedia Iranica VIII*, California 1998, s. 138 vd.; A. Huşeng Mehdevî, a.g.e., s. 198; P. Sykes, a.g.e., s. 423; M. Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî*, (tash. Muhammed İsmail Rıdvani), Tahran 1363, s. 106 - 107

vereceğini, yoksa kendisine sadık kalacaklarına dair yemin etmelerini istedi. Tahran'da düzenlenen bir merasimle saltanat tacı giyen Ağa Muhammed Han, Kaçar hanedanlığının ilk şahı olarak İran tahtına geçmiş oldu.¹²

Ağa Muhammed Han, tahta oturduğu sırada Afşar hanedanlığına mensup Şahrûh'dan başka kendisine mukavemet edecek hiçbir güç kalmamıştı.¹³ Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra o'nun halefleri bir türlü toparlanamamış ve Zend hakimiyeti döneminde Horasan'da kalmışlardı. Ağa Muhammed Han, İran tahtına oturduktan sonra Meşhed'i ziyaret bahanesiyle hem bu aileyi ortadan kaldırmak ve hem de Nadir Şah'dan kalan değerli mücevherleri ele geçirmek istemişti.¹⁴

Ağa Muhammed Han Meşhed'e ulaştığında Nadir Şah'ın torunu ve Afşarların son şehzadesi Şahrûh Mirza bağımsız olduğu Horasan'da bulunuyordu. Şahrûh, can korkusuyla Ağa Muhammed Han'ın yanına gelerek af diledi.¹⁵ Ağa Muhammed Han, 1796 yılında Meşhed'de Şahrûh'u sorguya çekerek Nadir Şah'ın hazinelerinin yerini söylemesini istedi ve kendisine işkence yaptı. Şahrûh'un elindeki mücevherleri alarak Horasan'dan Mazenderân'a ve oradan da Tahran'a gönderdi. Gördüğü işkencelere dayanamayan Şahrûh, 1796 tarihinde yolda öldükten sonra Afşar hanedanı sona ermiş oldu.¹⁶

Ağa Muhammed Han, Afşar hanedanından geriye kalanları ortadan kaldırdıktan sonra Maverâünnehr'de fetihler hedefliyordu. Çünkü, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara hanı bağımsızlığını ilan ederek Horasan'ı hakimiyetine

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1*, Ankara 1988, s. 458 - 463

¹² Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 44; M. A. Mansur, a.g.e., s. 744 - 745. Bkz. G. R. G. Hambly, "*Aqa Mohammad Khan And The Establishment Of The Qajar Dynasty*", *Asian Affairs* 50/2, London 1963, s. 161 vd.

¹³ Mirza Bala, "*Kaçar*", *İslâm Ansiklopedisi VI*, İstanbul 1993, s. 36; Hambly, a.g.m., s. 167; S. T. Nasır, a.g.e., s. 167-170. Mücevherler için bkz. Ali Ekber Celilvend, *Tarihçe ve Maceraha-yı Cevahirat-ı Saltanat-ı İran*, Tahran 1348

¹⁴ Faruk Sümer, "*Ağa Muhammed Şah*", *T.D.V.İ. A. I*, İstanbul 1988, s. 456; İsmail Aka, "*Kaçarlar*", *Türkler VI*, Ankara 2002, s.854. Ağa Muhammed Han'ın askerleri bu harekettten önce Tahran'dan Meşhed'e, kendisi de Gurgân'a gelerek Kükêlân Türkmenlerini yendi ve çoğunu katlederek Sebzevar'a gitti. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 44

¹⁵ Said Nefisî, *Tarih-i İctimai ve Siyasî-yi İran Der Devre-i Muasır I*, Tahran 1376, s. 69. Şahrûh'dan önce Horasan idaresinde bulunan Nadir Mirza, mukavemete güç getiremeyeceğini anladığından Afganistan'a giderken Meşhed'i Şahrûh'a bırakmıştı. Gözlerine mil çektirilmiş olan güçsüz Şahrûh, Kaçarlara mukavemet edemedi ve Kaçar hanı zahmetsizce buraya girdi. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 44; P. Sykes, a.g.e., s. 425; G. R. G. Hambly, a.g.e., s. 169-170; Mirza Bala, a.g.m., s. 36

¹⁶ F. Sümer, a.g.m., s. 456. Nadir Şah'ın Hindistan'dan getirmiş olduğu değerli mücevherlerin arasında Yakut elmas da vardı. Bkz. Said Nefisî, a.g.e. I, s. 69

almaya çalışıyordu. Belh bölgesi de Zaman Şah Dürranî (1792-1801)'nin temsilcisi olan Kabil hükümdarı ve Buhara sultanı Mir Masum Han'ın elindeydi.

Ağa Muhammed Han, Zaman Şah ile birlik olduktan sonra Buhara'yı yabancıardan temizlemek istiyordu. Bunun için de Muhammed Hasan Han'ı Kabil'e göndererek Horasan fütûhatını Kabil hakimine hatırlatmak ve Belh'in idaresinin İran'a verilmesini sağlamak istiyordu. Zaman Şah, şahın teklifini kabul etti. Kendi kardeşi Herat hakimi Mahmud aracılığıyla yapılan müzakereler sonunda Kaçar hükümdarı ile dostluk anlaşması yaptı. Anlaşmaya göre Ağa Muhammed Han, Afganistan ümerası nezdinde Buhara işlerine karışabilecek ve Masum Han tehlikesi önlenecekti. Bu sırada Rus kuvvetlerinin Derbend'e yaklaştıkları ve Kafkaslar yoluyla Azerbaycan sınırına doğru hareket ettikleri haberi gelince Ağa Muhammed Han buraya yönelmek zorunda kaldı.¹⁷

C. II. Gürcistan Seferi ve Ağa Muhammed Han'ın Öldürülmesi

Bu dönemde II. Katerina (Katherina) idaresindeki Rusya, günden güne güçlenerek güneye sarmaya çalışıyor ve ilk etapta da İran topraklarına doğru yayılma politikasını gerçekleştirmek istiyordu.¹⁸ Ruslar, güneye inme siyaseti gereği gemilerle Esterâbad'a gelmiş ve bu kıyılarda Rus tüccarları için bir konaklama yeri yapmak istemişlerdi. Bu teşebbüs, Ağa Muhammed tarafından red edilince onun yerine konaklama yeri karşılığı olan müstahkem bir kale yaptılar ve içine toplar yerleştirdiler. Ağa Muhammed Han, buraya gelerek Rusların ayrılmasını sağladıysa da İran, iç karışıklıklar içine düştüğünden Rus yayılmasına hedef oldular. II. Katherina bu hedefi gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu sırada, Rus reayasından olan Kalamak Türkleri ve Tatarlar da Rus zulmüne isyan etmiş ve ayrılmak zorunda kalmışlardı.¹⁹

Rusya'nın bu siyaseti Ağa Muhammed Han'a yöneltilmiş en önemli tehditlerden biriydi. Rusya, İran üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için askerî gücünden çok tahrikler şeklinde Gürcistan kralı Heraklius'u kullanıyor ve kendisine

¹⁷ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 55 vd.; S. Nefisî, a.g.e., s. 69; M. C. Meşkûr, *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tahran 1365, s. 326; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 9; İsmail Aka, a.g.m., s. 854

¹⁸ P. Sykes, a.g.e., s. 426

¹⁹ Clement Robert Markham, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacar*, (terc. Mirza Rahim Ferzane), Tahran (tarihsiz) s. 21 vd. Seyyid Taki Nasır ise Ağa Muhammed'in Ruslara ticarethane izni verdiğini ancak, Rusların bunu kale yapımı için kullanmaya çalıştıklarını söylemektedir. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 172

yardım vaadinde bulunarak İran ile mücadele etmesini istiyordu. Rusların İran'a karşı sürekli bir araç olarak kullandığı Gürcistan işini bitirmek isteyen Ağa Muhammed Han, Kafkasya seferine çıkarak Şuşi kalesini muhasaraya başladı.²⁰

Rusya, şahın bu askerî teşebbüsüne sessiz kalmayarak 1796 tarihinde Gürcistan kralı Heraklius'u himaye maksadıyla general Valerien Zubov idaresindeki 30.000 kişilik orduyla harekete geçti.²¹ Bu orduya daha sonra Goudowitch komutasındaki askeri birlikler de iltihak etmişlerdir. II. Katerina, kendi dininden olan hristiyanları İran zulmünden kurtaracağını bahane ederek hazırladığı birleşik Rus ordusunu Derbend, Bakü ve Taleş'e saldırttı. Gence ve Karabağ'a kadar ilerleyen Rus ordusu, Hazar denizinin bütün kıyılarını alarak Mugân'da ordugah kurdu. Diğer bir Rus ordusu da Ünzilî ve Reşt'i tehdit ediyor, Azerbaycan ve Gilân'ı alarak Tahran'a kadar gelmek istiyordu. Ancak, bu sırada Rus çaricesi II. Katerina'nın ölmesi belki de Tahran'a kadar gelebilecek olan bu hareketin durmasına sebep olmuş, Rus ordusu bu savaştan vazgeçerek geri dönmüştü.²²

Rusya'nın yeni çarı I. Paul (1796-1801), Rus ordusunun işgal ettiği bütün İran topraklarından ve hatta Gürcistan'dan çekilmesini istedi. Ağa Muhammed Han bu durumdan istifadeyle Gürcistan'ı tekrar fethetme kararı verip harekete geçtiğinde ölümüne mahkum ettiği kendi hizmetçilerinden Sadık Gürcî, Hedad İsfahanî ve Abbas Mazenderânî tarafından 1797'de öldürüldü. Şah'ın ölümü Gürcistan fethini yarım bırakmış oldu.²³

Ağa Muhammed Han, kendisinin mensup olduğu Kaçar boyu içerisinde hükümdarlığa gelmesine rağmen, bu boya karşı pek vefalı davranmamıştır. Çok kısa

²⁰ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 75; Ann K. S. Lambton, **İran Asr-ı Kacar**, (terc. Simin Fasihi), Meşhed 1375, s. 33; Hassan Hakıman, *"In The Qajar Period"*, **Encyclopaedia Iranica VIII**, California 1998, s. 138; S. Nefisî, a.g.e. I, s. 69-70; Ali Ekber Bina, **Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I**, Tahran 1337, s. 41 vd.

²¹ M. Cevad Meşkur, a.g.e., s. 324. II. Katerina'nın gözdesi general Zubov komutasında 35.000 askerin Dağistan bölgesinde bekleyen Goudowitch'in emrine verilen 8.000 askerle birleştiği kaydedilir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 44 - 45. Ayrıca bkz. Percy Sykes, **Sefername**, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 97

²² A. Rızaî, a.g.e., s. 83; F. Sümer, a.g.m., s. 456; C. R. Markham, a.g.e., s. 29 - 30; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 201. Rus ordusunun İran topraklarını işgale başladığı 1796 tarihinde Fransız temsilciler Brugniere ve Olivier, Ağa Muhammed Han'ın sarayına gelerek Fransa'nın İran ile askerî ve ticarî ittifak yapmak istediğini söylemişlerdir. Bkz. A. E. Bina, a.g.e. I, s. 45 - 47

²³ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, **Tarih-İran**, (terc. Keyhüsrev Kişaverzî), Tahran 1359, s. 298 vd. Ağa Muhammed Han'ı katleden üç hizmetçi, daha önce meydana gelen bir kavgadan dolayı ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Ancak, Ağa Muhammed onları af ederek hizmetine almıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 46; Ali Kulî Mirza, **İksirü't-tevarih**, Tahran 1370, s.28-29; M. C. Meşkûr, a.g.e., s.326; M. A. Mansur, a.g.e., s. 751; A. Mustevfi, a.g.e., s. 22; R. G. Hambly, a.g.m., s. 171; S. T. Nasır, a.g.e., s. 173; İ.Aka, a.g.m., s. 854

geçen hükümdarlığı sırasında Kaçarları himayeden çok aileleriyle birlikte dağıtarak mağdur etmiş ve güçlerini kırmıştır. Bu dönemdeki saray ve askerî sınıfına nispetle avam sınıfı çok düşük bir gelire sahip olmuştur.²⁴

Ağa Muhammed Han dönemindeki idarî taksimat ve orduunun savaşa hazırlanmasında ruhanilerin etkisi olmuş, bu etkinin sınırı göçebe boyların reislerini de içine alacak şekilde genişlemiştir.²⁵

II. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ (1797-1834)

İran'da Kaçar devletinin temellerini atarak kısa bir müddet hükümdarlık yapan Ağa Muhammed Han, geride sakin bir ülke bırakmış gibi görünse de ülkesi bu tarihten sonra uluslararası bir mücadele alanı haline gelerek büyük kayıplara uğradı. Fransa ve İngiltere'nin Hindistan çekişmesinde İran topraklarının kullanılmak istenmesi, İngiltere'nin Hindistan güzergâhındaki bu topraklara başka ülkeleri yanaştırmaması yönetimi eline alan Kaçar şahlarının etkisiz kalmalarına sebebiyet veriyordu. Daha da kötüsü İngiltere'nin iki yüzlü siyasetine bilerek veya bilmeyerek alet olmaları kaçınılmaz görünüyordu.²⁶ Hükümdarların etrafındaki devlet adamlarının bilgisiz ve yetersiz olmaları da sömürgeci bir siyaset izleyen İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı etkili bir siyasetin izlenmesini engellemiş, ülkenin millî menfaatlerini dış müdahalelere açık hale getirmiştir.²⁷

XIX. asrın ilk yarısında Avrupa'da meydana gelen gelişmeler sadece Avrupa ile sınırlı kalmamış ve İran devleti de bundan nasibini almıştır. Fransız inkılabının getirmiş olduğu siyasî hareketlilik ve imparator I. Napolyon (Napoleon)'un fetih

²⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 47. Bu dönemde esnaf ve çiftçi olarak gruplaşmış olan şehir halkı, gerektiğinde merkeze hesap verdiği halde merkezden istedikleri ilgi ve desteği bulamıyorlardı. Buna bağlı olarak, Ağa Muhammed Han devrinin askerî faaliyetlere yoğunlaşması, karışıklık döneminin getirmiş olduğu sıkıntılar ticareti zayıflattı. İran ticaret yolları başka ülkelere bağlanmış oldu. Safevîlerin düzenli idarî işleri bu dönemde askeri tarafa kaydırılınca, tarım ve ticaret istenilen seviyeye ulaşmadı. Nadir Şah ve Kerim Han Zend dönemindeki idare kaldırılarak zulümlere varan davranışlar gösterilmeye başlandı. Ağa Muhammed Han, dinî ulemanın muhalefetinden korktuğu için bu alanda fazla baskı yapamamış ve bazen hileye başvurmuştur. Güçlenen boy reislerini Tahran'a ve diğer yakın bölgelere dağıtarak güçlerini kırmaya çalıştı. Üçüncü sınıf dediğimiz avam sınıfı bu dönemde dikkate alınmamış ve saltanat askerî sınıfa dayanmıştır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 93 - 95

²⁵ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 95 - 96. Bu dönemdeki muhtelif tabakalar için bkz. A. E. Bina, a.g.e. I, s. 62 vd.

²⁶ Abdullah Razî, "Feth Ali Şah", *Lugatnâme-i Dehuda XXXVII*, Tahran 1341, s. 52; A. A. Şemim, a.g.e., s. 52; M. C. Meşkür, a.g.e., s. 327; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 10

²⁷ Angelo M. Piemontese, "İrteş-i İran Der Sahla-yı 1874-1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi An ez Did-i General Enrico Andreini", *Tarih-i Muasar-ı İran III*, Tahran 1370, s. 34. Ağa Muhammed Han döneminde sadrazamlığa getirilen Hacı Muhammed Hasan Han, okuma ve yazma bilmeyecek kadar devlet idaresinde yetersizdi. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 174

siyaseti gereği Avrupa’da ve başka kıtalarda yayılmak istemesi, bir sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere ile çatışmasına sebep olmuştur. Bu mücadele Hindistan’a ulaşma emelinde olan Fransa’nın İran ile temasa geçmesini ve İran’ın bu siyasette odak noktası haline gelmesini sağlayacaktır. İngiltere’yi deniz yolları üzerinde vurmak isteyen Napolyon, İran’a yaklaştığında İngiltere bunu türlü hilelerle engellemeye çalışmıştır. Ayrıca, İran-Rus savaşlarında arabulucu rolünü oynayarak Fransa ve Rusya’nın İran’a doğru yayılmalarına tahammül edemeyeceğini göstermiştir. İngiltere, bu siyasetinde menfaati gereği bazen İran’ın yanında görünmüş, bazen de düşmanlarıyla birlik olarak güçlenmemesi için elinden geleni yapmıştır.²⁸

Feth Ali Mirza batılı tarihçilerin deyimiyle Baba Han, İran’ın yabancı müdahalesine açık hale geldiği bu dönemde amcası Ağa Muhammed Han’ın Şuşi’de öldürülmesinden hemen sonra başlayan saltanat çekişmesinin fazla büyümesine meydan vermeyen Hacı İbrahim Gilânter tarafından, bulunduğu Şiraz’dan Tahran’a getirildi. 1797’de “*Feth Ali Şah*” ismiyle saltanat tahtına oturdu.²⁹

Feth Ali Şah, amcasının askerî karakterli devlet siyasetinin aksine para düşkünü ve zayıf iradeliydi. Devlet siyasetini bilmemesi ve kadınlara olan düşkünlüğü İran’ın etkisiz kalmasına ve Rusya karşısında toprak kaybetmesine sebep olmuştur. Ayrıca, İngiltere’nin ikili siyasetine inanması bu devletin İran’daki faaliyetlerine kolaylık sağlamıştır.³⁰

A. İç Düzenlemeler ve İsyanlar

Bu dönemdeki iç isyanları iki grupta incelemek mümkündür. Birincisi Safevî, Afşar ve Zend döneminden geriye kalanların saltanat iddiası, ikincisi ise Ağa Muhammed Han’ın komutanları ve ailesinden olanların çıkarmış oldukları isyanlar.³¹

²⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 200 – 202; A. A. Şemim, a.g.e.,s. 53

²⁹ M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 85, S. Nefisî, a.g.e. I, s. 96; Tahsin Yazıcı, “*Feth Ali Şah*”, TDV İslâm Ansiklopedisi XII, İstanbul 1995, s. 451. Hüseyin Kulî Han (Cihansûz)’ın oğlu olan Fethi Ali Şah, çocukluğunda Zend askerlerine esir düşmüş ve Şiraz’a götürülmüştü. Daha sonra Kerim Han Zend tarafından Mazenderân’a getirildi. Yirmi yıl amcası Ağa Muhammed’in yanında kaldıktan sonra veliahd tayin edilmişti. Çünkü, Ağa Muhammed Han hadım edilmiş olduğundan veliahd olacak çocuğu yoktu. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 430; A. Mustevfi, a.g.e., s. 26; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 77. Feth Ali Şah, şehzadeligi sırasında batılı tarihçilerce “*Baba Han*” lakabıyla anılmıştır. Gabil Cemalov, Baba Han lakabını ayrı bir şehzade ismi olarak vererek yanılmıştır. Bkz. Gabil Cemalov, “*Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran’ın İkili İlişkiler Siyaseti*”, *Türkler XVIII*, Ankara 2002, s. 537. Ayrıca bkz. İ. Aka, a.g.m., s. 854

³⁰ Sultan Ahmed Mirza (İzzedu’ddavle), *Tarih-i İzzedi*, Tahran 1376, s. 15 vd.

³¹ A. Ekber Bina, a.g.e., s.52 - 53

İran idaresinde sert bir siyaset izleyerek yönetimi oturtmaya çalışan Ağa Muhammed Han, kendi veliahdı olarak seçtiği yeğeni Feth Ali Şah'ın sonradan herhangi bir muhalefet ile karşılaşmaması için saltanat iddialılarının çoğunu öldürmüştü.³² Fakat, Feth Ali Şah'ın zayıf iradeli oluşu ve gerektiği kadar da cesur olmaması, idareye karşı bir muhalefetin doğmasına, amcalarının ve ordu komutanlarının saltanata ortak olma iddialarıyla karşılaşmasına sebep olmuştu.³³ Eğer İran-Rus savaşları bu dönemde ortaya çıkmasaydı belki de bu muhalefet büyüyerek memleket bir iç karışıklığa sürüklenecek ve saltanatu elde etmesi zorlaşacaktı.³⁴

Feth Ali Şah, amcasının askerlere zamanında maaşlarını vermesi ve savaş meydanlarında ulufe dağıtılması düzenini dikkate almayıp gelişigüzel davranması malî sıkıntıya sebep olmuştu. Ayrıca, İngiltere'den maddî yardım talep etmek gibi bir hataya düşmüştür. Diğer taraftan günden güne artan ve dışarıdan desteklenen nifak hareketlerini dikkate almayarak memleketin hassas sınır bölgelerini çocukları arasında dağıtması ise şehzâdelerin saltanat için birbirleriyle rekabetleri yüzünden devletin gücünün zayıflamasına sebep oluyordu.³⁵

Saltanat davasına kalkışan Ali Kulî Han'ın gözlerine mil çekildikten sonra isyan etmiş olan ve saltanat mücevherlerini elinde bulunduran Sadık Han Şakakî üzerine ordu gönderilerek mağlup edildi. Azerbaycan'a kaçan Sadık Han Şakakî, Ağa Muhammed Han'ın mücevherlerini teslim etmesi karşılığında af edildi ve İran'a geri getirildi.³⁶

İsfahan'da isyana kalkışan ve tahtı ele geçirmek isteyen Zeki Han ın oğlu Muhammed Han Zend yapılan savaşta mağlup edilerek itaat altına alındı.³⁷ Bu isyandan istifade eden Sadık Han Şakakî, tekrar isyan kalkışarak Azerbaycan'daki bazı aşiretleri de yanına alıp mücadeleye girişti. Sonunda yenilerek af istemek

³² M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 10 vd. Ağa Muhammed Han öldürüldüğü sırada Feth Ali Şah diğer adıyla Baba Han, Fars eyaleti valisiydi. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 96; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 77

³³ Abdulazim Rızaî, **Tarih-i Deh Hezar Sale İran IV**, Tahran 1363, s. 98

³⁴ M. A. Mansur, a.g.e., s. 752; Abdullah Razî, a.g.m., s. 52; Erkan-ı Harbiye-i Umumîye İstihbarat Dairesi, **İran**, tarihsiz, s. 63

³⁵ S. Nefisî, a.g.e., s. 100 - 102; Abbas İkbâl Aştiyanî, **Tarih-i İran Pes Ez İslâm**, Tahran 1378, s. 658; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 202

³⁶ Abdullah Razî, a.g.m., s. 52. Ayrıca bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 754; P. Sykes, a.g.e., s. 430 - 432

³⁷ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 87 vd.; S. Nefisî, a.g.e. I, s. 96

zorunda bırakıldı.³⁸ Şah'ın kardeşi II. Hüseyin Kulî Han'ın isyanı ise Feth Ali Şah'ın Azerbaycan, Şirvan ve Karabağ'a asker göndermeyi düşündüğü zamana rastlamıştı.³⁹ İki kardeşin savaştığını araya giren anneleri önledi. Bu isyanda dahli olan Muhammed Han Zend'in gözlerine mil çektirildi.⁴⁰

Ağa Muhammed Han, Gürcistan seferine çıkmadan önce pay-ı tahtı Tahran hakimi Mirza Muhammed Han'a bırakarak kendisinin ölmesi halinde Tahran kapılarını Feth Ali Mirza'dan başka kimseye açmamasını söylemişti. Zaten çocuğu olmayan Ağa Muhammed Han, yeğenini resmî veliahd olarak tayin etmiş ve Fars idaresine göndermişti. Amcasının ölümüyle çıkan isyan hareketlerini bertaraf ederek hanedanın yıkılmasını önlemeye çalışmıştı. Bir yandan da gelecekte İran tahtına kimin namzed gösterileceği meselesini hal etmeye uğraştı. Tahta geçmesinin üzerinden iki yıl geçtikten sonra Kaçar reislerini, ulemayı ve saray görevlilerini bir araya getirerek Abbas Mirza'nın resmî veliahdlığını istişare ettirdi.⁴¹ Cesareti ve çalışkanlığı ile tanınan Abbas Mirza'ya hiç kimse olumsuz bakmayınca ittifak ile resmi veliahd seçildi. Feth Ali Şah, Abbas Mirza'yı Tebriz (İran kaynakları Azerbaycan olarak zikr eder) valiliğine gönderirken Süleyman Han'ı da veliahdın hocası olarak tayin etti.⁴² Bu sırada Horasan'da isyan eden Şahrûh Afşar'ın oğlu Nadir Mirza, Feth Ali Şah'ın Meşhed'e gelmesi üzerine kendisinden özür dileyerek kızını şehzadelerden birine verdi.⁴³

B. Feth Ali Şah Döneminin Başlarında İngiltere'nin İran ve Afganistan Üzerine Politikası

Bu dönemde sömürgeci batılı devletlerin verimli Asya ve Afrika topraklarını elde ettikten sonra hakimiyetlerinin duruğuna ulaştıklarını görüyoruz. İran'ın kuzeyindeki Rusya günden güne güçlenirken, batısında ise Osmanlı mirasına konmaya çalışan Avrupa devletleri bulunmaktaydı. İran ise Hindistan'a coğrafi

³⁸ Abdullah Razî, a.g.m., s.52. Zeki Han Zend'in oğlu Muhammed Han, yenildikten sonra İsfahan'a ve oradan Osmanlı topraklarına kaçmıştır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s.96

³⁹ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 95; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 85

⁴⁰ M. A. Mansur, a.g.e., s. 753. Bu olayda esir düşen Muhammed Han Zend'in askerleri Feth Ali Şah'ın emriyle ve bir havan topuyla katledilmişlerdir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 56

⁴¹ Nasır Necemî, *İran Der Meyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-yi Abbas Mirza*, Tahran 1336, s. 14; M. Bala, a.g.m., s. 36

⁴² N. Necemî, a.g.e., s. 15

⁴³ A. İkbâl Aştıyanî, a.g.e., s. 660; S. Nefisî, a.g.e. I, s. 96 - 115

komşu olup buraya giden yolların merkezinde bulunuyordu. Bu konumu sebebiyle Rusya ve Fransa gözünü buraya dikmişlerdi.⁴⁴

Rusya, İran'ı küçültüp kendi yollarını Hindistan'a yaklaştırmak istiyor, bu siyaseti Fransa ile aynı paralelde olduğundan, genellikle Fransa ile birlikte hareket ederek güçlü bir İran'ın ortaya çıkmasını önlemeye çalışıyordu. Diğer yandan Rusya ve Fransa tehlikesine karşı direnen İngiltere, Hindistan'a ulaşabilecek düşmanlara karşı İran'ın sed teşkil edebileceğini düşünerek bu ülkeye askerî yardım etmiş ve ayakta tutmaya çalışmıştır. Fakat, bu rolü yeterince üstlenemeyen İran'a alternatif olarak kendisine tabî olacak bağımsız bir Afganistan'ın kurulmasını da gözardı etmemiştir.⁴⁵

İngiltere, güçlü bir İran'ın Hindistan halkı üzerinde etkili olacağını, İran kültürünün ve ahlakî değerlerinin bu halk arasında revaçta olduğunu ve Farsça'nın Hindistan'da kullanıldığını bildiğinden İran'ı Hindistan'dan uzak tutmaya çalışıyordu. Ayrıca, İran'ın güneyindeki Basra körfezinde bulunan Arapların da İran'ın nüfuzuna girmesini engellemek için vaadlerle kendi tarafına çekiyordu.⁴⁶

Sömürgeci üç devletten biri olarak İngiltere, yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından dünyanın en zengin coğrafyası olan Hindistan'ı sömürmeye devam ederken, Rusya ve Fransa'nın buraya yaklaşmasına bile tahammül edemiyordu. Hindistan'a giden yolların üzerinde bulunan İran ve Afganistan'ın bu iki ülkeyi sürekli meşgul etmesini istiyordu.⁴⁷ İran ve Afganistan'da güçlü idarelerin tesis edilememiş olması, malî açıdan sıkıntı çekmeleri ve sürekli karışıklık içinde kalmaları İngiltere'nin işini kolaylaştırıyordu. Feth Ali Şah'ın yetersiz ve bencil idareciliği de eklenince İngiltere'nin İran'a müdahalesi eksik olmuyordu⁴⁸

⁴⁴ T. Yazıcı, a.g.m., s. 451; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 86

⁴⁵ Pio-Carlo Terenzio, **Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan**, (terc. Abbas Azerin), Tahran 1363, s.17 vd.

⁴⁶ İbrahim Safaî, **Merzha-yı Nâ Arâm**, Tahran 1351, s. 3 vd.

⁴⁷ Abdullah Razî, a.g.m., s. 52. İran'daki İngiliz menfaatleri için bkz. Percy Sykes, **Sefernâme**, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 438 vd.

⁴⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 52. Feth Ali Şah, ülke meselelerini hiç kimseyle meşveret etmediği gibi kendisine söylenenleri kaale almamış, sadece kendi iradesiyle ülke meselelerini ele almıştır. Şahsiyeti, dünyadaki durumdan habersiz kalmasına ve tahkik yapmamasına sebep olmuştur. Gösteriş ve gururdan zevk alan şah, hatalar içine düşmüş ve dış siyasette de başarısız olmuştur. Bazı dalkavuk ulema o'nu elde ederek halkı aldatmışlar ve itikadını bozarak devlet işlerinde kendilerine dayanmasını sağlamışlardır. Feth Ali Şah, hurafelere inanma ve kesin karar vermekte zorlanmasının yanında, ömründe 1.000 kadar kadın ile evlendiği ve 262 çocuk dünyaya geldiği de tarihçiler tarafından kayd edilmiştir. Muhtelif ırklardan alınan bu kadınların çocukları hiçbir zaman kardeşçe yaşamamışlar ve aralarındaki rekabetlerde kimisi Ruslara, kimisi de İngilizlere dayanarak ülkeyi zor durumlara sürüklemişlerdir. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 100. Ayrıca, Feth Ali Şah için yazılan yazılar sadece bir gösterişten ibaret olup sahip olmadığı vasıflarla anılmıştır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 103 vd.

C. Horasan ve Herat Olayları

Horasan ve Herat meselesi bu iki coğrafyanın önemine binaen Avrupa siyasetinin de önemli bir parçası olmuştur. İran'ın bir iç meselesi olarak görülen Horasan ve Herat, Fransa'nın Hindistan yolları üzerinde yani İran ve Afganistan'da İngiltere'yi vurmak istemesi sebebiyle uluslararası zemine taşınmış ve stratejik bir hedef haline gelmiştir.⁴⁹ İran'ın kuzeydoğusunda bulunan bu bölgeye asker sevk edilmesi, Feth Ali Şah'a karşı olan içteki muhalefeti de etkisiz hale getirmişse de intikal eden sıkıntılar devam etmiştir.⁵⁰

Ağa Muhammed Han, Horasan'da halâ sürmekte olan Şahrûh Afşar'ın hakimiyetini ortadan kaldırdıktan sonra, burada yeni bir idarî teşkilat ve askeri sistem kurmak istemişti. Ancak, bu sırada Rusların Kafkaslardan güneye doğru hareketlenmeleri şah'ın Horasan bölgesinde yapmak istediği işlerin yarım kalmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Ağa Muhammed Han döneminde hal edilemeyen askeri ve idarî meseleler Feth Ali Şah dönemine kadar gelmişti. Bu dönemde varolan iç sıkıntılarla birlikte İngiltere ve Fransa'nın İran ve Afganistan üzerinde siyasi ve askeri mücadeleye girmeleri, durumu büsbütün zorlaştırmış ve şahın dışa bağımlı bir idare kurmasına sebep olmuştur.⁵¹

Fransa imparatoru Napolyon Bonapart, 1798'de İngiltere ile giriştiği mücadelenin Akdeniz kısmı olan Mısır'a 38.000 kişilik bir ordu ile girip Suriye'ye kadar ilerlemişti. Ayrıca, Hindistan'da İngiltere'ye karşı isyan etmiş olan Tipû Sahib Sultan (Meysar)'ın ve Afganistan emiri Zaman Şah'ın kendisinden istedikleri

⁴⁹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 179 - 180; A. Kadiyânî, **Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran Ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye**, Tahran 1376, s. 745. Tarihte hiçbir ülke belki de Afganistan kadar kanlı çatışmalara sahne olmamıştır. Her devirde insanları kendisine çekerek karışıklıkların ve isyanların mekanı olmuştur. Ülkenin Saduzai, Populzai, Barakzai, Nurzai ve Elikuzai gibi çok sayıda kabileden oluşmasının etkisi olmuşsa da Herat gibi önemli coğrafi ve stratejik öneme sahip şehirlerin olması önemli faktör olmuştur. Herat, Aryanilerin yurdu olarak Avesta'da da ismi geçmiş, Sasanilerin önemli bir mevkiini teşkil ettikten sonra müslümanların buraya gelmesiyle Emevi ve Abbasilerin önemli bir şehrini oluşturmuştur. 1221 tarihinde Moğollar tarafından yerle bir edilen şehir, tamirinden sonra 1380'de bu defa Timur'un saldırısına uğradıysa da o'nun oğulları döneminde büyük bir şöhrete ulaştı. I. Şah İsmail, Herat'ı Safevîlerin bir şehri haline getirdikten sonra Özbekleri oradan çıkardı. Şah Abbas dönemine kadar veliahdların karargahı olarak kullanıldı. Safevîlerin yıkılmasıyla Horasan'ın diğer bölümleri gibi çeşitli hücumlara uğradı ve bu durum Ahmed Dürranî dönemine kadar devam etti. Bu dönemde, İran'a bağlı kalan Herat, Zaman Şah'ın kardeşleri tarafından İran'ın himayesinden çıkartılmak istendi. Bkz. Ebul Kasım Tahiri, **Tarih-i Revabit-ı Bazargani ve Siyasi-i İran ve İngiliz II**, Tahran, s. 99 - 100

⁵⁰ S. Nefisi, a.g.e. I, s. 108; T. Yazıcı, a.g.m., s. 451

⁵¹ M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 101-103

yardımı geri çevirmeyerek bu ikisini İngiltere'ye karşı kışkırtmaya çalışmıştır.⁵² Napolyon'un bu hareketinden korkuya kapılan İngiltere, Hindistan'daki İngiliz komutan Marquis Wellesley'i İran işi için görevlendirdi ve 1798 tarihinde İran asıllı Mehdi Ali Han'ı İran şahına elçi sıfatıyla göndererek ittifak yapmak istediğini bildirdi. İngiltere elçisi olarak İran'a gelen Mehdi Ali Han, ilk önce Umman'a uğrayarak İngiltere'nin bu ülke limanlarını kullanmayacağını ancak, hiçbir Fransız askerinin de İran toprağından geçmemesi şartıyla malî yardım yapılacağını söyledi. Görüşmeler sonucu 1801 tarihli İran-İngiltere anlaşması yapıldı.⁵³

1798'de Afganistan Dürranî hanedanından Zaman Şah'ın Hayber geçidini geçerek Peşaver ve Lahor'u alması ve buradaki Sih reislerini itaate zorlayarak Dehli'ye yürütmesi İran'ı endişelendirmeye başladı. Çünkü, bu Afgan reisi kendisini Herat'ta sağlama aldıktan sonra İran'a ait Horasan'a saldırmak istidadındaydı. Zaman Şah, bu sırada Meşhed'den kaçarak kendisine sığınmış olan Şahrûh'un oğlu Nadir Mirza'yı kendi askeriyle birlikte Meşhed'e göndererek burayı elde etti.⁵⁴ Zaman Şah ile birlikte hareket eden Nadir Mirza'nın Meşhed'i alması Feth Ali Şah'ı askerî harekate sevk etti. Şah, bu sırada Hindistan seferine çıkmış ve Dehli'ye yaklaşmış olan Zaman Şah'a savaş açmak zorunda kaldı. Fakat, Sadık Han Şakakî'nin Kazvin ve Sultaniye'de isyan etmesi İran'ın bu hareketini sonuçsuz bıraktı. Feth Ali Şah, Zaman Şah ile fazla vakit kaybetmek istemediğinden kuvvetlerini üç koldan Horasan ve Meşhed'e gönderdi.⁵⁵

Feth Ali Şah, kendisi ve İran devleti için başlayan zor günleri atlattıkça, Horasan'da başlayan isyanları bastırmak ve merkezî otoriteyi sağlamak gayesiyle başladığı Horasan seferinde ilk önce Nişabur'u ve arkasından da Hoy'u aldı. Hüseyin

⁵² Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 71; S. Nefisî, a.g.e. I, s. 109; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 202

⁵³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 202; P. Sykes, a.g.e., s. 435. Anlaşma ile ilgili geniş bilgi İngiltere ile olan ilişkiler kısmında verilecektir.

⁵⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 203

⁵⁵ Abdullah Razî, a.g.m., s. 52; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 327 - 328. Sadık Han Şakakî, Ağa Muhammed Han'ın komutanı iken şahın katledilmesinde dahlî olmuş ve mücevherlerinden bir kısmını alarak askerlere dağıtmıştı. Tahran'ı almaya niyetlenmişse de Feth Ali Şah o'nu mağlup ederek hizmetine almıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 54

Kulî Han'ın ve Nadir Mirza'nın saltanata geçme girişimini Horasan'ı muhasara ederek önledi. Daha sonra Nadir Mirza'yı yenerek esir aldı ve Tahran'da öldürdü.⁵⁶

Horasan üzerine yapılan harekâtı sona erdikten sonra Herat'da bağımsızlık hareketine kalkışmış olan Zaman Şah üzerine asker gönderme kararı alan Feth Ali Şah, aynı zamanda İran'a bağlılıklarını unutan Belh ve Buhara'ya da askerî bir hareket düzenlemeyi tasarlıyordu. Ayrıca, Zaman Şah'a karşı mücadele eden kardeşi Mahmud'un da İran ordusunda görev almasına izin verdi.⁵⁷ Zaman Şah, Feth Ali Şah'a elçi göndererek kardeşinin Afganistan'a dönebileceğini taahhüt ederek Hindistan'da İngilizlerle giriştiği mücadeleyi devam ettirmek istediğini söyledi. İran hükümdarının Kandehar ve Herat'ı almaya kararlı olduğunu gören Zaman Şah, Hindistan'dan dönmek zorunda kaldı. Yapılan savaşta Zaman Şah'ın kuvvetleri İran ordusuna yenildi ve kendisi de esir alınarak gözlerine mil çektirildi. Zaman Şah, İran ile savaşmak için Hindistan'dan döndüğünde İngilizler, kendilerine karşı bağımsızlık hareketine kalkışmış olan Meysur sultanı öldürdüler.⁵⁸

İran'a sığınmış olan Mahmud Afgan, daha sonra Herat ve Ferah havalisinde Zaman Şah'ın oğlu ile isyan etmişse de başarılı olamadı. Afganlı askerler vasıtasıyla Yezd'e kadar gelerek Feth Ali Şah'dan yardım istedi ve yardımına gönderilen Horasan askerleri vasıtasıyla 1799 tarihinde Herat'ta idareyi ele geçirdi. Mahmud Afgan'ın buradaki hakimiyeti 1803 tarihine kadar devam etti. Kardeşi Şah Şûca, Herat üzerine harekete geçince tekrar Horasan, Belh ve Buhara ümerâsına başvurdu. İki kardeş arasındaki çekişme 1809 yılına kadar sürerek sonunda Abbas Mirza'nın oğlu Mahmud Mirza'nın Kandehar ve Herat'ı istilasıyla sona erdi.⁵⁹

İran'ın Afganistan üzerindeki etkisi 1829 yılına kadar yani Osmanlı devleti ile çıkan sınır anlaşmazlığına kadar devam etti. Bu tarihte Herat'ın idaresini elinde tutan Kamuran Mirza, İran'a baş kaldırınca Abbas Mirza bu isyanı bastırmakla görevlendirildi. Abbas Mirza'nın oğulları Mahmud ve Hüsrev Mirza komutasındaki

⁵⁶M. A. Mansur, a.g.e., s. 752 - 753. Nadir Mirza, Horasan emiri Muhammed Veli Mirza tarafından esir alınarak Tahran'a gönderildikten sonra Feth Ali Şah, o'nun dilini ve ellerini keserek öldürdü. Bkz. M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 102 - 104; M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 103 - 123

⁵⁷P. Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi Mihrabâdî), Tahran 1363, s. 73 vd. Timur Şah Dürrani'nin oğlu Mahmud, kardeşi Zaman Şah ile birlikte Herat idaresinde iken bağımsızlık hareketine kalkışan Zaman Şah tarafından Herat'tan çıkartılmış, o da oğlu Kamuran Mirza ile birlikte Tahran'a gelerek Feth Ali Şah'a sığınmıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 55

⁵⁸A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 204; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 328; İbrahim Safaî, *Merzha-yı Nâ Arâm*, Tahran 1351, s. 12 - 13. Ayrıca bkz. Rene Dollut, *L'Afghanistan*, Paris 1937; G. N. Curzon, *Persia*, London 1892

35.000 kişilik İran ordusu, Herat üzerine yürüyerek şehri muhasaraya aldı. Afganlıların Hindistan'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım almaları sebebiyle muhasara uzun sürdü. Abbas Mirza'nın da muhasaranın devam ettiği 1833 tarihinde ölmesi üzerine İran ordusu geri çekildi ve Kamûran Mirza tekrar Herat'a döndü.⁶⁰

Ç. Sadrazam Hacı İbrahim Gilânter'in Öldürülmesi

Safeviler döneminde sadrazamlara ve sarayın hizmetindeki en büyük idarecilere verilen "*İtimadüddeve*" ünvanı, Kaçar hanedanının kuruluş yıllarında İbrahim Gilanter'e de verilmiştir. Kaçar devletinin kuruluşundan önce Cafer Han ve Lütf Ali Han'ın yanında bulunan Hacı İbrahim Gilânter, Ağa Muhammed Han'ın saltanat tahtına oturmasıyla birlikte sadrazamlığa getirilmiştir. Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra aynı görevinde kalarak Feth Ali Şah döneminin en itibarlı devlet adamı konumuna yükselmiştir.⁶¹

1800 yılına gelindiğinde devlet idaresinde büyük nüfuz sahibi olmuş ve kendi akrabalarını devlet kademelerine almaya başlamıştı. Bu tarihten sonra kötü bir insan olarak anılmaya ve itibarı zedelenmeye başladı. Feth Ali Şah'ın saray çevresi, sadrazam Hacı İbrahim Gilânter'in nüfuzundan korkmaya, sadrazamın eyaletlere tayin ettirdiği yakın akrabaları halka zulm etmeye başlayınca hakkındaki şikayetler de artmış oldu.⁶²

Feth Ali Şah, Hacı İbrahim Han Gilanter'in sarayda gittikçe artan nüfuzunu kırmanın tek yolu olarak kendisini ve akrabalarını gözetim altına almakta buldu. Hatta bunların bir kısmını öldürürken, Hacı İbrahim'in de içinde olduğu bir kısmının gözlerine mil çektirdi. Daha sonra dili de kesilerek Kazvin'e gönderilen Gilânter, büyük eziyetler içinde öldü. İbrahim Gilanter'in yerine 1801 tarihinde Mirza Muhammed Şefi Mazenderânî sadrazamlığa getirildi.⁶³

⁵⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 470

⁶⁰ P. Sykes, a.g.e., s. 439; A. A. Şemim, a.g.e., s. 55 - 56; A. Rızaî, a.g.e., s. 85; A. Mustevfi, a.g.e. I, s.36 - 38

⁶¹ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 109

⁶² C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 78; A. Kadiyânî, a.g.e., s. 45; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 35

⁶³ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 660; Henrich Brughes, *Sefer-i Be Derbâr-ı Sahibkuran I*, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tahran 1366, s. 273. Bazı tarihçiler Gilânter'in şahı Kabil'e saldırmaktan vaz geçirtmesini hıyanet olarak kabul ederler. S. T. Nasır, a.g.e., s. 175; M. A. Mansûr, a.g.e., s. 754 - 755

III. FETH ALİ ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER

Kaçar hanedanının ikinci hükümdarı olarak tahta oturan Feth Ali Şah döneminde İran, müteceviz Avrupa devletlerinden İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yayılmasına sahne olmuştur. Bu dönemde İran, Rusya ile yapılan savaşlar sonucunda Kafkaslardaki bir kısım topraklarını kaybederek savunmaya geçmişti. Üç devletin İran üzerindeki siyasî baskıları doğrultusunda izlenen dış politika, zaman zaman yön değiştirerek İran'ın bağımsızlığını tehlikeye düşürmüş ve baştaki hükümdarın durumlarını da sıkıntıya sokmuştur.⁶⁴

İngiltere'nin güçsüz ve İngiliz menfaatlerine zarar veremeyecek bir İran'ı yaşatmak istemesinin altında yatan iki önemli gerekçe sözkonusuydu. Bunlardan birincisi, sömürge imparatorluğunun en önemli coğrafyası olan Hindistan'ın güvenlik politikaları batıda İran'da başlamaktaydı. Bir başka ifadeyle ele geçirebilecek bir gücün batıda durdurulabileceği en uygun bir yerd. İkincisi ise İran coğrafyası vasıtasıyla bir taraftan yakınoğuy ve diğer taraftan Türkistan coğrafyasını ve dolayısıyla Rusya'yı kontrol altında tutabilmek düşüncesi taşımaktaydı. Bunun için, Afganistan üzerinde gerçekleşebilecek Rus yayılmasını ve İran'dan gelebilecek bir Fransız tehlikesini bertaraf etmek için İran topraklarını fiilen işgal etmekten çekinmemiştir. Ayrıca, daha önce İran'ın hakimiyet alanlarından olan ve Hindistan'ın anahtarı sayılan Herat gibi stratejik noktaları, güneyden de Basra körfezini sürekli kontrol altında tutmuş ve Fransa ile Rusya'yı buralara yaklaştırmak istememiştir.⁶⁵

Buna karşın Fransa, Napolyon'un önü alınamaz yükselişi sırasında İngiltere'yi sömürgelelere giden yollar üzerinde vurmak istemiştir. İngiltere'yi safdışı bırakmanın İran ve Osmanlı toprakları üzerinden doğuya yapılacak seferlerde görüyordu. Bunun için hem İran'ı ve hem de Osmanlı devletini İngiliz baskısından kurtarıp kendi yanına çekmek istemiştir.⁶⁶ Hindistan güzergahındaki önemli stratejik yerlerden olan Basra körfezi ve Akdeniz limanlarında galip gelmesi gerekiyordu. 1797'de Direktuvar hükümetine bir mektup gönderen Napolyon, "*İngiltere'yi tam anlamıyla ezmek için Mısır'ı zaptetmek lüzumunu duyacağımız zaman uzak değildir.*

⁶⁴ Hüseyin Sultanzade, *Tarih-i Medaris-i İran*, Tahran 1364, s. 247; Abdullah Razî, a.g.m., s. 52

⁶⁵ A. Rızâî, a.g.e. IV, s. 87; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 328; İbrahim Safaî, a.g.e., s. 107

⁶⁶ C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 78 - 79. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 755

Her gün zayıflayan geniş Osmanlı imparatorluğunun durumu, bizi bir an önce Yakındoğu ticaretimizi koruma tedbirlerini almak mecburiyetine zorlamaktadır” diyerek niyetini ortaya koymuştur.⁶⁷

Gün geçtikçe güçlenen ve dünya siyasetinde söz sahibi olmayâ başlayan Rus Çarlığı da hem İran toraklarına ve hem de Hindistan tarafındaki İngiltere menfaatlerine göz dikmeye başlamıştı. Ancak, Rus siyaseti zamana ve şartlara bağlı değişerek İngiltere'nin ve Fransa'nın yanında yanaşık bir ülke konumu kazanmıştır. Buna bağlı olarak Rusya'nın İran üzerinden sıcak denizlere inme projesi, aradaki İngilizler yüzünden pek de kolay görünmüyordu.⁶⁸

Feth Ali Şah döneminin dış ilişkileri ele alınırken İran-Osmanlı-Afganistan üçgeninde çıkarları olan rolör devletlerle olan ilişkilerin ayrı başlıklar altında incelenmesi ve irdelenmesinde yarar vardır. Olayların geliştiği coğrafi mekan İran, Afganistan, Hindistan ve Belucistan (Pakistan)'dan ibaret olup bu dönemde cazibe merkezi konumunu muhafaza etmiştir.

A. İran'ın Afganistan ve Hindistan İle İlişkileri

Feth Ali Şah döneminde ve sonrasında batılı devletlerin İran ile ilişkilerinin esas merkezi Afganistan ve Hindistan olmuştur. Biri ulaşılmak istenen bir yer ve diğeri de esas hedefe ulaşmak için geçilmesi gereken bir kapı olarak görülmüştür. Sahip olduğu nimeti başkalarına kaptırmak istemeyen İngiltere, İran'ı kendi yanına çekmeye çalışarak Fransa'nın Hindistan hayalini boşa çıkarmak istiyordu. Bu sebeple, Feth Ali Şah'ın Afganistan ve Hindistan siyaseti bu iki ülkenin ve Rusya'nın etkisi altında şekillenmiş, sonuçları bakımından İran'ı tatmin etmeyen bir mecrada seyretmiştir.⁶⁹

Bu dönemdeki İran-Afganistan ilişkilerini ele alırken Ahmed Han Dürranî'nin Herat'dan başlayan çıkışını ve Zaman Şah'ın faaliyetleri konunun anlaşılması bakımından önem kazanmaktadır. Daha önce kısaca anlatıldığı üzere Nadir Şah'ın komutanlarından olan Ahmed Han Dürranî, Nadir'in öldürülmesinden sonra yanındaki 4.000 askerle harekete geçerek Nadir Şah'ın mücevherlerini İran'a

⁶⁷ R. Uçarol, a.g.e., s. 75 - 76

⁶⁸ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 110

⁶⁹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 86; M. A. Mansur, a.g.e., s. 756. Ayrıca bkz. Thomas P. Brackway, **Britain an The Persian Buble: The Journal of Modern History**, Marsilya 1941

getiren kervanı vurmuş ve daha sonra Kandehar şehrinde kendi devletini teşkil etmeye başlamıştı.⁷⁰

1749'da Herat ve Meşhed'i de alan Ahmed Han Dürranî, kendi üstünlüğünün tanınması şartıyla Şahrûh'u Horasan sultanı olarak atamış ve birkaç defa Hindistan'a sefer düzenleyip Pencab ve Dehli'ye kadar gitmişti. Bu teşebbüsünde başarılı olmak için karışıklık içindeki İran'ın tamamına sahip olmak gayesiyle Osmanlı devletinden yardım talebinde bulunmuşsa da bu devletin içinde bulunduğu sıkıntılar sebebiyle istediği yardımı alamamıştı.⁷¹

Ahmed Han Dürranî'nin 1772'de ölmesi üzerine Afganistan'da çıkan iç karışıklıklara Abdurrahman Han, son vererek Afganistan ismiyle kendi devletini kurmaya muvaffak olmuştu.⁷² Ahmed Han Dürranî'nin torunu ve Timur Şah'ın oğlu Zaman Şah, bulunduğu Kandehar bölgesinde güçlendikten sonra 1793'te Pencab ve Sind bölgesine saldırarak Lahor'a kadar gitmek ve Dehli'yi ele geçirmek istemişti.⁷³ Bunun için hem İran şah'ı ve hem de Hindistan'ın merkez ve kuzeyinde İngiliz siyasetine karşı çıkan ve İngiltere'nin Hindistan valisi Wellesley ile savaşan kabilelerle temasa geçerek maksadını gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁷⁴

İngiltere, Hindistan valisi Lord Wellesley marifetiyle harekete geçerek Afganlıların Hindistan'ı istila etmelerini önlemek ve Zaman Şah'ın güçlenmesini durdurmak için diplomatik atığa geçti. Feth Ali Şah'ı Zaman Şah aleyhine kışkırtmaya başladı. Bunun için Hindistan Kumpanyasına bağlı Bûşir (Buşehr)'deki İngiliz ticaret şirketi temsilcisi Mehdi Ali Han'ı İran sarayına gönderdi. Arkasından da bir tedbir olmak üzere İngiltere'ye karşı isyan etmiş ve İran ile dostluk kurmaya çalışmış olan Meyser Sultan'ı öldürmüştür.⁷⁵

İngiltere, İran sarayına gönderdiği Mehdi Ali Han'a talimat vererek Feth Ali Şah'ın Zaman Şah'a karşı savaşmasını ve böylece Afganistan emirinin Hindistan'a saldırılarının önlenebileceğini düşünmüştü. Bu arada Feth Ali Şah'a bir elçi gönderen Zaman Şah, Horasan'ın Afganistan topraklarına dahil edilmesini istedi. Mehdi Ali

⁷⁰ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 329

⁷¹ Abdullah Razî, a.g.m., s. 52

⁷² S. T. Nasır, a.g.e., s. 179

⁷³ M. A. Mansur, a.g.e., s. 755 - 756; P. Sykes, a.g.e., s. 434

⁷⁴ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 328. Wellesley, İngilizlere karşı isyan etmiş olan Meyser Sultan güçleriyle savaşmak zorunda kalmıştı. A. İkbâl Aştıyanî, a.g.e., s. 661

⁷⁵ İ. Safaî, a.g.e., s. 111; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 204

Han'ın İran'a gönderilmesinden sonra aradığı fırsatı bulduğunu düşünen Feth Ali Şah, Zaman Şah'a gönderdiği elçi vasıtasıyla bütün Afganistan'ı alacağını ve Safevîlerden bu yana kaybedilmiş olan topraklarla doğu sınırlarını tekrar gözden geçirilebileceğini söylemiştir.⁷⁶ Şah'ın bu tavrı, İngiliz siyasetinin ihyası anlamına geliyordu. Watson'un deyiimiyle "*İngiliz makamları ebediyen Afganistan hükümdarının bölgesinden endişeli olmayacaklardı*".⁷⁷

Feth Ali Şah ile Zaman Şah arasındaki gerginlik İngilizlerin ekmeğine yağ sürmüştür. İran'da bulunan Mehdi Ali Han, İran sarayında yüklü miktarda para harcayıp hediye kabilinden dağıttığı rüşvet sayesinde Wellesley'in planının kabul edilmesini sağladı. İran ile Afganistan arasındaki savaşı körükledi. Ayrıca, akdedilen bir anlaşma ile İngiltere elçisinin Tahran'da ikamet etmesi sağlanmış ve buna mukabil Hacı Halil Han Kazvinî de İran elçisi olarak Hindistan'a gönderilmiştir. İran elçisi 1804 tarihinde Bombay'da çıkan bir kavgada öldürülünce, Lord Wellesley İran ile ortamın gerginleşmemesi için Feth Ali Şah'dan özür dilemiş, Hacı Halil Han'ın yeğeni elçi sıfatıyla Hindistan'a gönderilmişti.⁷⁸

İngiltere'nin Hindistan hükümeti ile anlaşan Feth Ali Şah, daha önce Zaman Şah'dan korkup İran'a sığınmış olan Zaman Şah'ın kardeşleri Mahmud ve Firuz'dan istifade ederek bunların yanına verdiği askerlerle birlikte 1801'de Kandehâr ve Kabil'e saldırılarını sağladı.⁷⁹ Kardeşler arasında meydana gelen savaşta, Zaman Şah yenildi ve esir alınarak gözlerine mil çektirildi. Bu olaydan sonra Mahmud, İran himayesinde Afganistan emiri oldu.⁸⁰

Bu dönemde İngiltere, bir taraftan kendisine karşı isyan etmiş olan Hindistan yerel güçleriyle mücadele halindeyken, diğer taraftan Napolyon'un Avrupa'daki istilasından sonra Osmanlı ve İran toprakları üzerinden Hindistan'a ulaşma tehlikesini iyice düşünmeye başlamıştı. Napolyon, bir taraftan Mısır ve Suriye hareketinden dolayı hezimete uğramış, diğer taraftan da Hindistan'daki Meysur Sultan'a yardım ederek İngilizleri zor durumda bırakmak istemişse de burada başarılı

⁷⁶ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 662

⁷⁷ A. Rızâî, a.g.e. IV, s. 96. Bkz. R. G. Watson, *Tarih-i Kacariye*, (terc. Vahid Mazenderânî), Tahran 1348

⁷⁸ M. A. Mansur, a.g.e., s. 757

⁷⁹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 181. 1801 tarihli İran-İngiltere anlaşmasında İngiltere, İran'a silah yardımıyla bulunacağını söyleyerek Afganistan'a saldırtmayı ve Afganistan'ın güçsüz kalmasını hedefliyordu. Bkz. F. Sümer, a.g.m., s. 451

⁸⁰ P. Sykes, a.g.e., s. 435 - 436; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 25

olamamıştı. Zira, İngilizler bu yerel idareciyi öldürerek Fransızların girişimlerini boşa çıkarmışlardı. Napolyon bu teşebbüslerden sonra İran'a dostça yaklaşarak bu ülke üzerinden siyasî emellerine ulaşmaya çalışacaktır.⁸¹

B. İran-Fransa İlişkileri

Fransız ihtilalinden sonra Avrupa'da önemli bir güç haline gelen Napolyon'un ihtilal askerlerini ülkesinin dışında fütühatlara yöneltmesi, Avrupa güçler dengesini alt üst etmekle kalmamış ihtilal fikirleri, merkezî Avrupa devletlerini etkilemeye başlamıştır. Başlangıçta inkılâbı önemsemeyen İngiltere, Fransa'nın hayret verici askerî yükselişini gördükten sonra Napolyon'a karşı Avrupa'da ittifaklar peşinde koşmaya ve askerî önlemler almaya başladı.⁸² Almanya prensliklerini, Prusya kralını, Avusturya İmparatorunu ve İtalya mahallî beylerini yenen Fransa, savaşı her zaman kendi ada ülkesinin dışında yaparak genellikle İngiliz olmayan askerleri cephelere süren bu devleti, deniz aşırı sömürgelerinde vurmak istemiştir. Böylece Napolyon, İngiliz deniz gücünü Avrupa'dan uzaklaştırdıktan sonra Britanya adasına saldıracaktı. Bunun için en uygun yol ise Hindistan'ı sömürge edinmiş olan İngiltere'nin bu yollar üzerinde ve İran'ın da yardımıyla vurulmasıydı.⁸³

Hindistan'a saldırmanın yolu Osmanlı devleti ve İran'dan geçtiği için bu dönemde İran üzerine büyük bir Fransız-İngiliz çekişmesi meydana gelmişti. Napolyon, kendi projesini İran ile gerçekleştirmeye çalışırken, İngiltere böyle bir tehlikenin oluşmasını, yani İran-Fransa ittifakının gerçekleşmesini arzu etmiyor ve İran politikasını tekrar gözden geçiriyordu.⁸⁴ Feth Ali Şah, biraz da hayale kapılarak iki devletin kendilerine yanaşmasından doğacak güç ile daha önce Rusya'ya

⁸¹ N. Necemî, a.g.e., s. 75; R. Uçarol, a.g.e., s. 78. Ayrıca bkz. A. Conolly, *Journey to The India Overland From England Through Russia, Persia and Afghanistan II*, London 1834

⁸² R. Uçarol, a.g.e., s. 37. İngiliz siyasetçiler, Napolyon'a karşı ittifak girişimlerini Avusturya dışişleri bakanı Metternich aracılığıyla ve 1813 tarihinde Prag kongresini toplayarak iyice hızlandırdılar. Kongrede alınan bir kararla, Fransa'nın 1805 sınırlarına çekilmesi istendi. Bu sırada, Napolyon'un Dresden'de Schwarzenberg komutasındaki ittifak kuvvetlerini yenmesi İngiltere'yi telaşlandırdı. İttifakın daha da etkin hale gelmesi için Viscount Castlereagh 1814 tarihinde Basel'e giderek Napolyon'a karşı Avrupa devletlerini teşvik ederken, Goer Ouseley de Chaumont (Şumun) anlaşmasını yapmaya muvaffak oldu. Böylece Napolyon'a karşı toplu bir ittifak oluşturulmuş oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebul Kasım Tahiri, a.g.e. II, Tahran 1354, s. 3 - 5

⁸³ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 59; S. Nefisî, a.g.e., s. 117.

⁸⁴ Castlereagh, muhtemel Fransa-İran ittifakını önlemek için Rusya'nın İran ile yaptığı savaşı bırakarak sulh anlaşması yapmalarını istiyordu. Bkz. Ebul Kasım Tahiri, a.g.e. II, s. 4

kaptırılan İran topraklarını geri alma ve olası Rus savaşlarında bu iki devletten istifade etmeyi düşünmüştür. Fakat, İran yanıldığını Rusya ile yaptığı savaşlarda yalnız kaldığında ve yeni topraklar kaybettiğinde anlayacaktır.⁸⁵

Feth Ali Şah, 1803 tarihinde Kafkasya'da Rus saldırısına maruz kalınca kendi ordusunun bu düzenli orduya mukavemet edemeyeceğini ve teknik olarak yetiştirilmesi gerektiğini düşünmeye başladı. Avrupa'daki askerî hareket ve başarılarıyla dikkatleri üzerine çeken Napolyon ile ittifak yapmayı ve askerî teknoloji ile tecrübesinden faydalanmaya karar verdi.⁸⁶ 1804 tarihindeki Kafkas seferi ve Erivan şehrine asker sevkiyatı sırasında Eçmiyazin kilisesinden Davud Halife ile görüşen Feth Ali Şah, Napolyon hakkında bilgi aldıktan sonra o'nunla ittifak yapmak için 1805 tarihli bir mektup gönderdi.⁸⁷ Feth Ali Şah, Napolyon'a gönderdiği ilk mektubun akabinden Fransa'nın İstanbul elçisi Mareşal Brune vasıtasıyla ikinci bir mektup daha göndermiş ve Fransa ile birlikte hareket ederek İngiltere'yi Hindistan yolları üzerinde vurmaya kabul etmişti. Napolyon, aldığı bu cevap karşısında ümitlenmiş ve Jaubert'ten sonra Romieu'yu İran'a göndermiş, Osmanlı topraklarında kesinlikle İngiliz casuslarına yakalanmamasını istemiştir. Fakat, Bağdat'taki İngiliz konsolosu Harford Jones, Abbas Mirza'nın yanında bulunan bir Ermeni casus vasıtasıyla durumdan haberdar olmuş ve heyeti engellemeye çalışmıştır.⁸⁸

Hindistan'da İngilizlere karşı mücadeleye başlamış olan Meysur Sultan'ın İngilizler tarafından öldürülmesi, Napolyon için amacın merkezindeki bir müttefik olması sebebiyle pek de iyi olmadı. Bu tarihten sonra İran ve Osmanlı devleti ile temaslara geçerek İngilizleri Hindistan yolları üzerinde vurmaya planlamaya başladı.⁸⁹ Çünkü, Fransa'nın bu dönemde İran ve Osmanlı devleti ile ittifak kurmaya çalışmasının altında Hindistan'da İngilizlere karşı isyan ettirilen yerli savaşçıların yenilerek Napolyon'u hayal kırıklığına uğratması yatıyordu.⁹⁰

⁸⁵ M. T. Siphr, a.g.e. I-II, s. 151 - 159

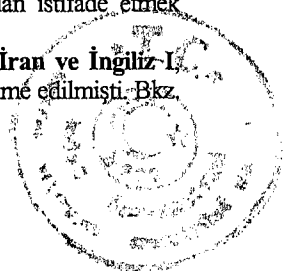
⁸⁶ 1804 tarihinde Fransa tahtına oturan Napolyon, Hindistan'a saldırmak için İran ile ittifakın şart olduğunu bildiğinden, o sırada Rusya ile savaşta olan (1803-1813) Feth Ali Şah'ın durumundan istifade etmek istemiştir. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 118

⁸⁷ M. A. Mansur, a.g.e., s. 758 - 759. Mahmud Mahmud, **Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz-I**, Tahran 1328, s. 56. İran şahının mektubu İstanbul'daki elçi vasıtasıyla Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Bkz. N. Necemî, a.g.e., s. 83

⁸⁸ S. Nefisî, a.g.e., s. 118; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 329. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 209

⁸⁹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 87

⁹⁰ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 329; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 80 vd.

Napolyon'un görevlendirerek İran'a gönderdiği elçisi Jaubert, Fransa'dan hareketinde İstanbul'dan geçerken yakalanıp zindana atılınca, bu defa özel elçi olarak general Romieu İran'a gönderildi. Romieu, Joubert'ten önce Tahran'a vararak Napolyon'un mektubunu şah'a ulaştırdı.⁹¹ Feth Ali Şah, Romieu'yu iyi karşıladı ve ittifak yapmak için hemen görüşmelere başladı. Ancak, bir süre sonra gönderilen bu elçinin sadece siyasi görüşmeler için gelmediği, İran'ın siyasi durumunu ve coğrafyasını öğrenmek için gönderildiği anlaşıldı.⁹² Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a ulaştıran Romieu, iki gün sonra Tahran'da yakalandığı hastalıktan öldü. Mektupta Napolyon, İranlıları övdükten sonra İngiltere ve Rusya'ya karşı başarılı olmak için her türlü askerî ve teknik yardımı yapacağını bildiriyordu.⁹³

Amadee Jaubert ise İngilizler aracılığıyla Osmanlı topraklarında yakalanıp zindana atıldıktan bir süre sonra zindandan kurtulup 1806 tarihinde Tahran'a ulaşmayı başardı. Tahran'da Napolyon'un ikinci, esasda ise Fransa'dan gönderilen ilk mektubunu İran şah'ına verdi. Napolyon, bu mektubunda da şahı okşayıcı tabirler kullandıktan sonra İran'ın neye ihtiyaç duyduğunu bildirmesini, iki milletin eskiden beri dost olduğunu yazmış ve şah'ı kendisi ile ittifak yapmaya teşvik etmiştir.⁹⁴

Mektubu getirdikten sonra Tahran'da hastalanan Jaubert, Romieu'nun akıbetine uğramamak için aceleyle Fransa'ya geri gönderildi. Karşılıklı diplomatik mektuplaşmalar, üç Fransız mühendisin İran'a gönderilmesi, Fransız Bonents'in Abbas Mirza ordusunda görev alarak Ruslarla olan savaşa bizzat katılması Feth Ali Şah'ı ümitlendirmişti. Bu sırada sulh için İran'a gelmiş olan Rus elçisi ile görüşme yapılmaması ve Rusya'ya tavır alınması da Fransa ile ittifaka gidildiğini ortaya koyuyordu.⁹⁵

1807 tarihinde değerli hediyelerle birlikte Napolyon'a gönderilen İran elçisi Muhammed Rıza Han Kazvinî, uzun bir yolculuktan sonra Lehistan'ın Finkenstein bölgesinde ordugah kurmuş olan Napolyon'un huzuruna çıktı. İran şahı'nın hediyelerini takdimden sonra başlayan görüşmelerde, on altı maddeden oluşan bir

⁹¹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s.664; S. Nefisî, a.g.e. I, s. 118; E. H. U. İ. D., a.g.e., s. 63

⁹² A. A. Şemim, a.g.e., s. 61; M. A. Mansur, a.g.e., s. 758; A. Rızaî, a.g.e., s. 87

⁹³ N. Necemî, a.g.e., s. 83 vd.; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 329

⁹⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s.208. Napolyon'un İran şahı'na yazdığı mektup için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 58 vd.

⁹⁵ C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 81

anlaşma üzerinde ittifak sağlandı. Napolyon, bu ittifakı kullanarak İran üzerinden Hindistan'a ulaşma ve İngiltere'yi yenme hayallerini güçlendirmiştir.⁹⁶

1. Finkenstein Antlaşması ve Fransa Askerî Heyetinin İran'a Gelmesi

1807 tarihli İran-Fransa anlaşması, görüşmelerin yapıldığı Finkenstein'da İran adına Muhammed Rıza Han Kazvinî ve Fransa adına ise Hugues-Bernard Maret tarafından imzalanmıştır.⁹⁷ Anlaşma gereğince Fransa, İran'ın bağımsızlığını ve Gürcistan'ın İran toprağı olduğunu kabul ediyor, İran ordusuna lazım olan sahra topları ve tüfekleri Avrupa pazarı fiyatı üzerinden vereceğini, İran'da tophanenin kurulması için askerî mühendis ve askerlerin eğitimi için de uzman subay göndereceğini taahhüt ediyordu.⁹⁸ Buna karşılık İran ise İngiltere ile olan ilişkileri derhal kesecekti. Ayrıca, Tahran'daki İngiliz elçiyi Bombay'a geri göndermeyi, İngiltere-Rusya ittifakına karşı daima Fransa ile ittifak halinde kalmayı, İngiltere'ye hemen savaş ilan edip bütün sınırları bu devletin askerlerine kapatmayı, Afganistan'daki Herat ve Kandehar kabileleri ile anlaşarak Hindistan'daki İngilizlere saldırı düzenlemeyi ve Napolyon'un Hindistan'a asker sevkıyatı sırasında İran'ın bütün yollarını kullandırmayı taahhüt etmiştir.⁹⁹

Napolyon, o sırada Fransa'da bulunan Osmanlı devleti elçisi ile de temasa geçerek Osmanlılar ile İranlıların eski düşmanlıkları unutup ortak düşman olan

⁹⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s.210 - 211. Napolyon bu sırada Prusya, Rusya ve İngilizlerden oluşan birleşik ordu ile savaştı. S. Nefisî, a.g.e., s. 122; P. Sykes, a.g.e., s. 436. Ayrıca, Napolyon'un İran ile olan siyaseti için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s.54 vd.

⁹⁷ Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran*, Tahran 1337, s. 116

⁹⁸ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 145. İran ile Finkenstein anlaşması imzalayan Fransa, İngiltere ile imzaladığı Amiens anlaşmasını genişletmek istiyordu. Bu sırada, İran'a gelen Fransa'nın Bağdat elçisi, Napolyon'nun dikkatini İran'a çekmeye çalıştı. Ayrıca, Rousseau ve şark konsolosu Ruffin, İran coğrafyası üzerine inceleme yaparak Hindistan için İran'ın önemini Napolyon'a rapor ettiler. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 224

⁹⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 211; M. A. Mansur, a.g.e., s. 759. Fransa, Kafkaslarda Rus işgaline uğramış İran topraklarının geri verilmesi için arabulucu olacağını taahhüt ederek İran'ı ağır tavizlere zorlamıştır. A. A. Şemim, a.g.e., s. 63. Anlaşmanın giriş maddelerinde, Fransa İmparatoru kendisini İtalya (Roma) imparatoru olarak takdim ederken, İran şahı için sadece padişah-ı İran tabiri kullanılmıştır. Anlaşmaya göre İran, İngiltere'ye karşı hasmane bir tutum içine girecek ve İran limanlarında faaliyet gösteren Doğu Hind Kumpanyası buralardan çıkarılacaktı. Bütün bunlar sağlandığı takdirde Napolyon, Basra körfezinden Hindistan'a ulaşacaktı. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 124; N. Necemî, a.g.e., s. 94. Finkenstein anlaşması İran tarihinde önemli bir yer tutmakla kalmayıp maddeleri günümüze kadar etkili olmuş, Asya'da ve özellikle İran'da dış güçler denilen İngiltere ve Rusya'nın tahakküm kurmasına sebep olmuştur. On altı maddenin hiç birisinde İran'ı tatmin eden bir ibare yoktur. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e. I, s. 211; A. E. Bina, a.g.e., s. 117 - 119. Finkenstein anlaşmasının tam metni için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 66-70

İngiltere ve Rusya'ya karşı birlik olmalarını ve Fransa'nın katılımıyla üçlü ittifak yapılabileceğini söylemiştir.¹⁰⁰

Finkenstein anlaşması Fransızların yararına olup İngilizlerin derhal İran topraklarından atılması ve bu devlete savaş açılması İran'ın menfaatleri açısından tartışmalı konulardı. Buna karşılık İran ordusu için taahhüt edilen top, tüfek ve uzman subay gönderimi o sırada Rusya ile savaşta olan Feth Ali Şah askerlerinin eksikliklerini gidereceği ümidiyle Fransa tarafından kullanılan en önemli kozlardı. Anlaşmanın imzalandığı yıl, yirmi yedi kişiden oluşan ve başlarında general Claude Mathieu Gardanne'nin bulunduğu Fransız askerî heyeti Tahran'a geldi. General Gardanne, Hindistan'a yapılacak seferde Basra körfezinin kullanılacağını düşünerek hazırlıkları tamamlamak için mühendis Trezel'i İran limanlarıyla görevlendirdi. Fransa'nın İran'daki olağanüstü askerî hazırlıklarından korkan İngiltere, Hindistan valisi John Malcolm'u hemen İran'a göndererek Fransa ile yapılan ittifakı bozmaya çalıştı.¹⁰¹

Fransa, İran ile yaptığı bu siyasî ve askerî anlaşma ile yetinmeyerek ticarî mahiyette bir anlaşma daha yaparak İngiltere'nin İran üzerindeki menfaatlerine ağır bir darbe vurmak istedi.¹⁰² Bunu fark eden İngiltere'nin İran üzerindeki şüpheleri artmaya başladığından anlaşmanın pratikte uygulanmaması için elinden geleni yapmaya çalıştı. Çünkü, Fransa ile birlikte Hindistan'a yönelebilecek bir İran, Hindistan'daki Fars kültürünün ve dilinin getirmiş olduğu avantajlardan da faydalanarak İngiltere'yi çok zor durumlara düşürebilirdi. İngiltere, bunu önlemek için İran'ın komşuları olan Rusya ve Osmanlı devletini, Basra körfezindeki Arap şeyhliklerini ve buradaki denizlerde eşkıyalık yapan Arap korsanlarını İran aleyhine kışkırtmıştı. Ayrıca, Asya'nın merkezi ile Hindistan arasındaki Afganlılar'ı

¹⁰⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 211; N. Necemî, a.g.e., s. 88. Napolyon, Hindistan için düşündüklerini gerçekleştirmek için İstanbul'a bir elçi göndererek İran-Osmanlı ittifakının gerçekleştirmeye çalıştı. Bağdat'taki Rousseau ile görüşen Talleyrand, İran ile ilişkileri sıklaştırdı. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 225. Ayrıca bkz. Gardanne, *Hatırat-ı General Gardanne Der İran*, (terc. A. İkbâl Aştıyanî), Tahran 1362

¹⁰¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 63. İran'ın gerek İngiltere'nin rahatsızlığından çekinmesi ve gerekse Fransa'nın Finkenstein anlaşmasına uymaması ihtimalini göz önünde tutması, gizlice İngiltere'den malî ve askerî destek istemesine sebep olmuştu. Ancak, İngiltere bu isteği kaale almadığı gibi Hürmüz, Buşir ve Hazar kıyılarının para karşılığı kendisine tahsis edilmesini şart koşmuştur. Beklediği desteği alamayan İran, Fransa ile ittifakı devam ettirmek zorunda kaldı. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 225

¹⁰² G. R. Verheram, a.g.e., s. 256

güçlendirip İran'ı sıkıştırmaya çalışmıştır. Bu tarihten sonra Hindistan'a yapılacak asker sevkıyatında stratejik bir mevki olan Herat'ın önemi iyice artmaya başladı.¹⁰³

General Gardanne başkanlığındaki Fransa askerî heyetinin İran'a gönderildiği sırada Rusya, Gürcistan'a saldırıp buralara hakim olmuş ve Osmanlı aleyhine yayılmaya başlamıştı. Bu ortam Osmanlı devleti ile Fransa'nın yakınlaşmasını da sağlamış ve bu yönde yapılacak olan Fransa-Osmanlı devleti ittifakıyla da Karadeniz'in kuzeyindeki limanlardan İran ordusuna takviye yapılmak istenmiştir. Bu sağlandığı takdirde düşman müttefikler olarak bilinen veya Fransa tarafından böyle gösterilen Rusya ve İngiltere devletlerine topyekün bir saldırı düzenlenebilecekti.¹⁰⁴

Napolyon, Finkenstein'de görevlendirdiği general Gardanne'yi İran'a gönderirken İstanbul'da Babıâli ile görüşmesini, orada görevli olan Fransız general Sebastiani ile durumu müzakere etmesini ve her sekiz günde bir kendisine rapor gönderilmesini istemişti.¹⁰⁵ Ayrıca, Napolyon'un Gardanne'ye verdiği diğer bir direktifte ise İran coğrafyasının önemli stratejik geçitlerinin, askerî levazım kaynaklarının ve Ruslar karşısındaki askerî durumunun iyi öğrenilmesini, askerî heyette yer alan eğitilmiş subay, mühendis, topçu ve top döküm uzmanlarının çok çalışmalarını da istemiştir.¹⁰⁶

Napolyon'un endişe ve amaçlarını ortaya koyan diğer istekler şunlardan ibaretti; İran'ın askerî yapısının iyileştirilmesi için özellikle Abbas Mirza'ya telkinde bulunularak kendisine tecrübeli Fransız komutanların gönderilebileceği, Rus ordusunun bir kısmının Avrupa cephesinde olmasından istifadeyle Rus sınırına askerî yığınak yapılması, Gürcistan kralının ikna edilerek ülkesinin yarı bağımsız bir

¹⁰³ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 126 - 127; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 167 - 168; M. A. Mansur, a.g.e., s. 759

¹⁰⁴ A. Ekber Bina, a.g.e., s. 120 vd.

¹⁰⁵ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 128 - 130; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 70. Bu dönemde Osmanlı devleti, Fransa'nın yardım vaadlerine güvenerek Rusya'ya karşı daha cesurca bir siyaset izlemeye başlamıştı. Hatta, Fransa elçisi Sebastiyani'nin isteği üzerine Eflak ve Boğdan beylerini değiştirmişti. Bkz. R. Uçarol, a.g.e., s. 97

¹⁰⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 64; S. Nefisî, a.g.e., s. 131 - 132. General Gardanne, İran'daki teşebbüsünün sonuç vermesi için uğraşırken, Feth Ali Şah'ın tereddüt içinde olmasından dolayı işinin çok zor olduğunu biliyordu. Feth Ali Şah'ı bu teşebbüste suçlu görüyor ve İngiltere'ye karşı başarılı olmanın yegane yolunun Osmanlı topraklarından geçtiğinin farkındaydı. İran ile Osmanlı arasındaki ihtilafın çözülmesinin şart olduğunu ancak, bu şekilde Hindistan'a varılabileceğini iyi hesaplamıştı. Romieu'yu Feth Ali Şah'a bilgi vermekle görevlendirmiş olan Napolyon, Fransız inkılabı ile ilgili bilgileri şaha vermesine rağmen şahı tatmin ettirememiş, hala tereddüt içinde olan şah, İngilizler'in hangi vaadlerde bulunacağını düşünmüştür. Daha sonra tereddütleri giderilen şah, Fransa ile anlaşmaya varmıştı. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 139 vd.; C. M. Niya, a.g.e., s. 81 vd.

şekilde İran'a bağlanmasına çalışılması, İran ve Osmanlı devletinin Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki askerî ve siyasi faaliyetle de Fransa ile ittifak halinde olmaları, İran topraklarının Rusya ile İngiltere müstemlekeleri arasında sıkıştığı ve iki ülkenin gelecekteki genişlemesinin daha da tehlikeli olacağı, eğer bu tehlike ortadan kaldırılmazsa buraların da kuzey Hindistan gibi İngilizlerin bir eyaleti haline geleceğinin ısrarla vurgulanmasıydı.¹⁰⁷

Fransa askerî heyeti, 1807 tarihinde Paris'ten harekete geçerek Anadolu üzerinden yaklaşık dört ayda İran sınırlarına vardı. Abbas Mirza, Feth Ali Han Nuri'yi Fransız heyeti karşılamaya gönderdi. Mirza Rıza Han Kazvinî eşliğinde Tahran'da Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Gardanne, Finkenstein anlaşmasını Feth Ali Şah'a imzalattıktan sonra beraberinde getirdiği 20.000 tüfeği İran ordusuna verdi.¹⁰⁸ General Trezel, Karadeniz'den Hindistan'a kadar olan coğrafi bölgedeki önemli dağ geçitlerini ve limanları incelemeye başlarken, diğer subaylar ise halen aşiret kuvvetleri şeklinde olan İran ordusunu yeni tekniklerle eğitmeye, İsfahan'da bir top ve Tahran'da bir silah fabrikası tesis etmeye başladılar. Fabvier(Fabouille), sahra topları sınıfını eğitmeye ve top arabalarını üretmeye, Verdier ise Tebriz'deki Abbas Mirza ordusunda görev yapan 4.000 kişilik piyade askerini Avrupa tarzında yetiştirmeye başladılar.¹⁰⁹ Ayrıca, Feth Ali Şah'ın emriyle 20 sahra topu sekiz ay içerisinde hazırlanırken, Lamie ve Bentane isimli Fransız subaylar 35.000 kişilik bir askeri grubu eğiterek Abbas Mirza ordusuna gönderdiler. Fransız görevliler bütün bu çalışmalarını teker teker rapor ederek Gardanne'ye, o da Fransa hariciyesi aracılığıyla Napolyon'a gönderiyordu. Bir yandan da iktisadî konuları içeren kapsamlı bir anlaşma için uğraşarak 1808'de muvaffak oldular.¹¹⁰

Fransız uzmanlar tarafından İran ordusunun modernizasyonu sırasında fikrî ve ahlakî ihtilaflar olmasına rağmen, esas maksad İran ordusunun öğrendiği yeni

¹⁰⁷ N. Necemî, a.g.e., s. 94 vd.; S. Nefisî, a.g.e.,s. 132 - 133; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 11 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 87

¹⁰⁸ A. H. Mehdavî, a.g.e. I, s. 211

¹⁰⁹ A. H. Mehdavî, a.g.e., s. 212. Avrupa tarzı ve Nizam-ı Cedid adıyla askeri birlikler kurularak Ruslara karşı savaşmaları için eğitildi. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 137

¹¹⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 65; P. Sykes, a.g.e., s. 436. Tahran'daki Fransa heyeti, 1808 tarihinde İran ile bir ticaret anlaşması imzalamaya muvaffak oldu. Anlaşmanın maddeleri diplomatik, hukuk, ticaret ve iktisadî konuları kapsıyordu. Ayrıca, İran'daki Fransız teb'anın durumu da anlaşma şartları içerisinde yer almıştır. On yedi maddelik anlaşmanın en önemli maddesi, Basra körfezindeki Harg adasının Fransa'ya tahsisiydi. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 232

tekniklerle güçlenip Kafkaslardaki Rus baskısını kırmaktı. Bunun için de eğitilen askerler Abbas Mirza emrine verilerek harekete geçmeleri sağlandı.¹¹¹

Feth Ali Şah, Finkenstein anlaşmasını imzaladıktan sonra 1808'de Asker Han Afşar'ı Napolyon'un sarayına gönderip anlaşmayı tescil ettirirken, diğer bir elçiyi de Bombay'a göndererek İngiltere'nin İran topraklarından çekilmesini ve Basra körfezindeki Harg adasının İngiliz askerlerinden boşaltılmasını istedi. Ancak, Fransa-İran anlaşmasının üzerinden fazla bir zaman geçmeden Napolyon, İran'a ihanet anlamına gelen Fransa ile Rusya arasındaki 1807 tarihli Tilsit anlaşmasını gizlice imzalanmıştır.¹¹²

İran ile Fransa arasındaki ilişkilerin bozulacağı endişesiyle Gardanne telaşlanarak İran ile Rusya arasında da bir sulh anlaşması yapılması gereğini Napolyon'a bildirmiştir. Ancak, Tilsit anlaşmasından sonra Fransa, İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek ordusunu eğitmekten ve Rusya'ya karşı aleni muhalefetten çekinmiştir.¹¹³ Tilsit anlaşmasından daha sonra haberdar olan Feth Ali Şah, bu anlaşmadan dolayı Fransa'nın İran'a karşı siyasetinin değiştiğini, verdikleri taahhütleri yerine getirmeyeceklerini ve Kafkas topraklarının artık elden çıkacağını farkına vardığında iş işten geçmişti. Bu politika değişikliğinden İran şahı kadar olmazsa da etkilenen bir başka kişi de Tahran'da bulunan general Gardanne idi. Şah, general Gardanne'ye Fransa'nın tutum ve tavırlarından dolayı kızıp alçaltıcı sözler sarf etmişti.¹¹⁴ Çünkü, İran ile yapılan anlaşmanın maddelerinin tatbiki için Gardanne'yi İran'a gönderen ve hemen hemen İran'ın bütün stratejik noktalarını

¹¹¹ N. Necemî, a.g.e., s. 104 vd.

¹¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1988, s. 98; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 76; Abdullah Razî, a.g.m., s. 52; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 12 vd.; Tilsit anlaşması, Napolyon ile Rus çarı I. Aleksander arasında 1807'de imzalandı. Napolyon, anlaşmanın duyulmasından sonra yaptığı açıklamada, İran'ı da anlaşmaya dahil etmek istediğini ve İran'ın bağımsızlığını savunduğunu söylemişti. Bunu yapmadığı gibi, 1808'de Erfurt'ta çar ile bir kez daha görüşerek İran ve Osmanlı toprakları üzerindeki pazarlıkları görüşmüş, her iki ülke topraklarını da Rusya'ya peşkeş çekerek zor durumda bırakmıştır. İki devlet arasında dostluk kurularak 1812 tarihine kadar yani Napolyon'un Rus topraklarına saldırısına kadar devam etti. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 67. Tilsit anlaşması ve anlaşmanın Asya ile Avrupa'daki etkileri için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 81 vd.; A. E. Bina, a.g.e. I, s. 124

¹¹³ E. Z. Karal, a.g.e V, s. 99; R. Uçarol, a.g.e., s. 101; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 665

¹¹⁴ M. Mahmud, a.g.e I, s. 81; A. A. Şemim, a.g.e., s. 68; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 81. General Gardanne, İran tarafı ile olan görüşmelerde çok gayretli davranmış ve ittifaka dört elle sarılmıştı. Hatta, Basra körfezinde İngiltere'yi dize getirmek için 15.000 Fransız askerinin Hindistan'a sevk edilmesinde kullanılacak olan Harg adasının Fransız filosuna tahsis edilmesini gizli madde olarak ittifak anlaşmasına koydurmuş ve şah da buna ses çıkarmamıştı. Çünkü, Gardanne'nin şah ile olan görüşmeleri hep bu minval üzere yapılmış ve şah da Fransa'nın müttefikliğine güvenmişti. Napolyon'nun bütün bu gayretleri görmezden gelerek Rusya ile anlaşması, Fransa'yı İran'dan uzaklaştırmış ve güven ortamı bozulmuştur. Bkz. S. Nefisî, a.g.e., s. 143

kontrol etmek isteyen Fransa, verilen bütün tavizlere rağmen sözünde durmamış ve Rusya ile gizlice anlaşmaya varmıştı.¹¹⁵

İran, İngiltere'nin kendilerine ve Fransa'ya karşı olan faaliyetlerini bertaraf etmek için uğraşırken, Fransa'nın Rusya'ya karşı siyaset değişikliğine gitmesi, bu devletin İran'a yapılan vaadlerde samimi olmadığını ortaya koymuştu.¹¹⁶ Bu karışık durumu telafi etmeye çalışan Gardanne, İran ile Rusya arasında devam eden savaşta arabulucu rolünü oynamaya, Kafkaslardaki Rus ordusu komutanı Goudowitch ile mektuplaşarak savaşı bitirmeye çalışıyordu.¹¹⁷ Fakat, Gardanne'nin bütün gayretleri savaşı durdurmaya yetmiyordu. 1808 tarihinde Fransız dışişlerine gönderdiği mektupta, Napolyon'un İran-Rus savaşında bizzat aracı olmasını istiyordu. Fransız hariciyesi tarafından yazılan cevabî mektupta Gardanne'ye hitap edilmediği gibi Napolyon'un İran ile Rusya arasındaki savaşın bitmesini istemediği de ortaya çıkıyordu.¹¹⁸

Bütün olumsuzluklara rağmen İran'daki görevini sürdürmeye çalışan general Gardanne, kendi emri altındaki askerleri izne sevk etmemiş ve Napolyon'un emri hilafına kendi askerlerine İran kıyafetleri giydirek Abbas Mirza'nın ordusuna göndermiştir. Gardanne, Fransa'nın İran ile yapmış olduğu anlaşma maddelerine sadık kalmadığını, İran-Rus savaşının durdurulmadığını ve bu yüzden kendisine olan güvenin kalmadığını görerek İran'da kalmasının artık faydasız olacağını fark etmişti. Bu sırada İngiltere elçisinin de İran'a gelmesiyle şahın sarayına giden general Gardanne, elçinin İran'a gelmesinin Finkenstein anlaşmasına aykırı olduğunu söylediye de muvaffak olamadı. Napolyon'un Rusya ile anlaşmasından sonra İran'ın İngilizlere yakın olmaya başlaması ve Feth Ali Şah'ın bunu bir fırsat olarak görmesi Fransız heyetine olan ilgiyi sona erdirdi. Ülkelerine dönmeleri istenen Fransız heyeti, 1809'da Azerbaycan-Anadolu yoluyla Fransa'ya dönmek zorunda

¹¹⁵ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 126

¹¹⁶ Napolyon'un tavrı İran'daki Fransız siyasetine karşı muhalefeti iyice alevlendirdi. İngiltere, bu ortamı iyi kullanarak sadrazam Muhammed İbrahim Han Şirazi önderliğindeki muhalif grupları desteklemiştir. Bkz. Abdurrezzak Dımbîlî, *Me'asır-ı Sultaniye*, Tahran 1351, s. 146

¹¹⁷ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 127

¹¹⁸ N. Necemî, a.g.e., s. 112; G. R. Vetheram, a.g.e., s. 233

kaldı. Napolyon ile Abbas Mirza arasında mektuplar devam etmişse de ilişkiler düzelmemiş ve Fransa'nın hareketi ihanet olarak algılanmıştır¹¹⁹

C. İran-İngiltere İlişkileri

İngiltere'nin bu dönemde İran ile olan ilişkileri sömürgeciliğin getirmiş olduğu esaslara dayalı olarak Hindistan ve Güney Asya'ya mücavir İran coğrafyasının önemli bir geçit olması sebebiyle menfaatlara bağlı olarak gelişmiş, bu siyasetin sonunuda İran büyük kayıplara uğramıştır.¹²⁰ İngiltere, Hindistan'a hiçbir gücü yaklaştırmak istemediği gibi İran ve Afganistan'ın fazla güçlenmesini de engellemeye çalışmıştır.¹²¹ Bunu sağlamaya çalışan İngiltere, İran idaresinde bulunan devlet görevlilerinin yeteneksiz olmasından istifade ettiği gibi bir kısmını İran'daki görevlileri vasıtasıyla elde etmeyi başarmıştı.¹²²

Fransa'nın İran ile işbirliği yaparak İngiltere'yi sömürge yolları üzerinde vurmak istemesi ve daha sonra İran aleyhinde Rusya ile anlaşması, İran'ı İngiltere'nin kucağına atması anlamına gelmiştir.¹²³ İngiltere, bundan yararlanarak Hindistan valisinin elçisi olarak Mehdi Ali Han'ı değerli hediyelerle Feth Ali Şah'a göndermişti. İki ülke arasındaki ilişkilerin gözden geçirilmesi ve Afganistan mahalli beylerinin Hindistan'a olan akınlarının İran tarafından önlenmesini istemişti. Bunun üzerine, Feth Ali Şah da Hindistan'a olan Afgan akınları durdurmak için bazı askeri birlikleri Herat'a göndererek muhasara ettirmişti.¹²⁴

¹¹⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 67 - 69. Napolyon ile Abbas Mirza arasındaki mektuplaşmalar için bkz. N. Necemî, a.g.e., s.109 - 117. İran'daki Fransa siyasetinin beklenen sonucu vermemesi Tilsit görüşmelerine bağlanmışsa da Ağa Muhammed Han ile Feth Ali Şah'ın sadrazamı Muhammed İbrahim Han Şirazi'nin bu devlete soğuk bakması da etkili olmuştur. Feth Ali Şah devrinin tarihçisi Abdurrezzak Meftun Dinbilî, Jaubert'in İran memuriyetini anlatırken bu konuya değinmiştir. Ayrıca, Ağa Ahmed Tükeli, "*Yek Faslı Müheyec ez Tarih-i Revabıt-ı Siyasi İran ve Fransa*" adlı eserinde, aynı konuda malumat vermektedir. 1808 tarihinde sadrazam Mirza Şaf'i Mazenderanî ile Fransız elçinin yaptığı anlaşmalar, İran bütçesinin silah alımına elverişli olmaması sebebiyle yürürlüğe girmeyecektir. Abbas Mirza, silah ihtiyacını karşılamak için Avusturya başbakanı Metternich'e Ebul Hasan Han Şirazi'yi gönderecek ve İran elçisi Londra'ya kadar gidecektir. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 124. Ayrıca bkz. Ağa Ahmed Tükeli, *Yek Faslı Müheyec ez Tarih-i Revabıt-ı Siyasi İran ve Fransa*, Tahran 1327; Hasan Mürsel Vend, *Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi*, Tahran 1364

¹²⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 212

¹²¹ Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara 2001, s. 5

¹²² N. Necemî, a.g.e., s. 75. A. A. Şemim, a.g.e., s. 70; İran-İngiltere ilişkilerinin Kaçar öncesi dönemi için bkz. P. C. Terenzio, a.g.e., s. 17 vd.; G. R. Verheram, a.g.e., s. 212 vd.

¹²³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 217

¹²⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 70. İngiltere'nin Hindistan valisi Lord Minto'nun İran ve Afganistan siyaseti için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 114 vd.

İngiltere elçisi Mehdi Ali Han'ın Hindistan'a dönmesinden sonra İran elçiliği için görevlendirilmiş olan John Malcolm, beş yüz kişilik bir heyet ile Hindistan'dan Tahran'a gönderilmişti. John Malcolm'dan iki hususta İran ile anlaşmaya varılması istendi. Birincisi, Fransa aleyhine İran ile bir ittifak anlaşmasının yapılması ve İran'ın Afganistan aleyhine kışkırtılması. İkincisi ise İran ile bir ticaret anlaşmasının imzalanmasıydı.¹²⁵ 1800 tarihinde güneydeki Buşir'e gelen Malcolm, yanında getirmiş olduğu çok değerli hediyeleri Feth Ali Şah ile saray görevlilerine takdim etti. 1801 tarihinde biri siyasî ve diğeri ticarî olmak üzere iki anlaşma yapmaya muvaffak oldu.¹²⁶ İran-İngiltere siyasî anlaşmasına göre; Kabil hakimi Zaman Şah ve onun vekillerinin Hindistan'a saldırıları önlenecek, İran sarayı İngiltere ile müttefik olacaktı. Afganlılar veya Fransızlar İran'a saldıracak olursa İngiltere İran'a her türlü silah yardımını yapacaktı. Ayrıca, İran limanlarına gelebilecek Fransız askerleri buralardan çıkartılacaktı.¹²⁷ Malcolm, anlaşma sırasında İran'dan Kaşem adasını da istemiş fakat, bu İran tarafından red edilerek anlaşmaya dahil edilmemiştir.¹²⁸

İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmasına göre ise her iki devletin tüccarları birbirlerinin ülkelerine rahatça giriş-çıkış yapacaklardı. İngiliz ve Hind tüccarları ticaret için geldikleri İran topraklarında istedikleri kadar ikamet edebilecek, Basra körfezindeki limanlara vergi ödemeksizin mallarını getirebilecekti. Ayrıca, kumaş, çelik, demir ve kurşun gibi ticaret malları İran'a gümrüksüz girebilecekti.¹²⁹

İngiltere, Hindistan'daki idarecisi ve elçilikle görevlendirdiği Malcolm tarafından İran ile anlaşma gerçekleştirdiği 1801 tarihinde Rus çarı I. Paul ölmüş, onun yerine geçen yeni çar I. Aleksander'ın Hindistan'a siyasetinin değiştiği düşünülmektedir rahat bir nefes alınmıştı.¹³⁰ Malcolm'un İran'da görevli olduğu dönemde Zaman Şah'ın Afgan Kabil hükümdarlığından hal edilerek Mahmud Mirza'nın askerlerine esir düşmesi, Hindistan'a yönelen bir tehlikeyi daha ortadan kaldırmış ve

¹²⁵ F. Sümer, a.g.m., s. 451

¹²⁶ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 115. Napolyon'un 1800 tarihinde Rus çarı I. Paul yardımıyla İran ve Hindistan'a saldırma niyetinde olduğu, İngiltere'nin bu durum karşısında İran ile 1801 tarihli dostluk anlaşmasını yapma ihtiyacını hissettiği söylenebilir. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 181

¹²⁷ G. R. Verheram, a.g.e., s. 215

¹²⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 205; N. Necemî, a.g.e., s. 71 vd.

¹²⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 205; S. T. Nasır, a.g.e., s. 182; A. A. Şemim, a.g.e., s. 71. İran'ı ekonomik olarak güç durumda bırakan ve taviz vermeye zorlayan bu anlaşmanın, sadrazam Hacı İbrahim Han Gilânter'in tavassutuyla yapıldığı bazı tarihçilerce iddia edilmektedir. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 42

¹³⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 206

anlaşmanın maksadı, sadece Fransız askerlerinin İran'dan çıkarılması ve ticarî imtiyazlara münhasır kalmıştı. İngiltere, Hindistan'a yönelebilecek saldırıların belli bir süre için de olsa artık ortadan kalktığı düşüncesiyle İranla yapmış olduğu anlaşmaya fazla ehemmiyet vermemeye başladı. Hatta üç ay Tahran'da kalan Malcolm'un Hindistan'a geri dönmesini istedi.¹³¹

İran, İngiltere'den siyasî darbe yemiş olduğu halde bu devlet ile varılan anlaşma maddelerinin uygulanması ve maddî yardımı temin için, Hacı Halil Han Kazvinî'yi Malcolm ile beraber 1802'de Hindistan'daki İngiltere genel valisi Wellesly'e göndermiştir. Feth Ali Şah'ın mektubunu valiye sunmak için Bombay'a gelen Halil Han Kazvinî, iyi karşılanarak kendisine iki yüz Hindli koruyucu tahsis edildi. Hacı Halil Han'ın yanındaki adamlarla ava gitmesi, kuş avının pek tasvip edilmediği ve yerli ahalice İngiltere'ye nefretle bakıldığı bu ülkede öldürülmesine sebep oldu. Hindistan'daki İngiliz hükümeti İran ile bozuşmayı göze alamadığından Feth Ali Şah'a gönderdiği elçi vasıtasıyla kan bedelini ödemiş ve 1803'te Hacı Halil Kazvinî'nin oğlu İsmail Han'a aylık 2.000 rupiye aylık bağlamıştı.¹³² İngiltere'nin İran'a karşı bu davranışları içerde tepkiyle karşılanmış ve anlaşmanın mimarı olan Hacı İbrahim Han Gilânter vatan hainliğiyle suçlanmaya başlanmıştı.¹³³

1. İngiltere İle İlişkilerin Kesilmesi

İran'ın Hindistan'a elçi olarak gönderdiği Hacı Halil Han Kazvinî ava çıktığı sırada öldürülünce, ikinci defa Muhammed Nebi Han elçi olarak Hindistan'a gönderildi. Ancak, yeni elçi Bombay'da fazla kalmayarak İran'a geri çağrıldı. Nebi Han geri döndükten sonra İngiltere etkisindeki güney limanlarına yönetici olarak tayin edilmişti.¹³⁴

¹³¹ John Malcolm, 1800, 1801, 1808 ve 1810 tarihlerinde olmak üzere üç defa Tahran'a Doğu Hind Kumpanyası temsilcisi olarak gelecektir. Bkz. G. R. Verheram, a.g.a., s. 252; C. R. Markham, a.g.e., s. 42

¹³² A. A. Şemim, a.g.e., s. 72; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 330; N. Necemî, a.g.e., s. 82. Ayrıca bkz. H. Hakimian, a.g.m., s. 138 vd.

¹³³ C. R. Markham, a.g.e., s. 42. Sadrazam Hacı İbrahim Han Gilanter, sadece İngiltere ile yapmış olduğu anlaşmadan değil, devlet yönetiminde iktidarı tamamıyla eline geçirip akrabalarını devlet kademelerine yerleştirdiğinden dolayı hainlikle suçlanmaya başladı. Daha sonra İngiltere'ye verilen malî ve siyasî imtiyazların müsebbibi olarak görülmesi de safdışı edilmesindeki görünen sebeptir. Bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 454 - 455

¹³⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 72

Bu dönemde İngiltere bütün kuvvetleriyle Hind sınırlarını tahkim etmekle ve gelebilecek tehlikeleri önlemekle meşguldü. Basra körfezinin Hindistan için stratejik önemini bildiği için burada bulunan Harg adasını bir askerî üs olarak kullanmak istiyor, İran'ın bu isteği red etmesi İngiltere'nin tepkisin yol açıyordu. Öte yandan, Bağdat'ta bulunan İngiltere konsolosu ve Basra'daki temsilcisi aracılığıyla İran'daki siyasî hareketleri dikkatle izliyordu. Malcolm'un İran'daki elçiliği sırasında iç siyasî durumdan istifade etmek istediği ve Herat ile Kandehar'ın İran topraklarından sayılarak Afganistan'daki mahallî ümerânın gücünün kırılmaya çalışıldığı görülmektedir.¹³⁵

İngiltere, 1806 tarihinde İran ile gergin olan ilişkilerini canlandırmak için bir elçi göndermişse de Feth Ali Şah'ın İngiltere'nin tutumuna tepkili olarak Napolyon'a teveccüh göstermesi, Jaubert, Jevanni ve Olablanej gibi Fransız temsilcilerinin İran'a gelmesi, İngiliz elçisine ilgiyi azaltmış ve İngiltere tekrar büyük bir korkuya kapılmıştır. Tahran'daki Fransa elçisinin Feth Ali Şah'a telkinlerde bulunması, İran-Rus savaşlarının devam etmesi ve Afganistan'daki İran askerleri meselesi gibi sebeplerden dolayı İngiltere ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Hatta Feth Ali Şah, bu dönemde elçi olarak İran'a gönderilmek istenen John Malcolm'un gelişini engellemiş, şahın bu davranışı tepkiyle karşılanmıştır.¹³⁶

Avrupa'da meydana gelen siyasî hareketler yani Fransız gücünün azalmaya başlaması ve Napolyon'un İran'a vermiş olduğu taahhütleri yerine getirmeyerek Tilsit'te Rus çarı ile görüşmesi İngiltere'nin İran'daki nüfuzunu tekrar canlandırmaya başlamıştı. 1807 tarihinden sonra İngilizler, Fransızların İran sarayındaki etkisini azaltmaya başladılar. Diğer taraftan da İran'ı tekrar ittifaka zorlamak için Zend hanedanından Ali Murad Han'ı Basra körfezine getirterek saltanata oturtacaklarını İran sarayına bildirdiler.¹³⁷

¹³⁵ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 114 vd.

¹³⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 73; P. Sykes, a.g.e., s. 442. John Malcolm, şahın hareketini kendilerine karşı ve dolayısıyla Hindistan'daki Doğu Hind Kumpanyasına bir saygısızlık olarak telakki etti ve öfkeyle Hindistan'a döndü. Bunun üzerine Malcolm, Harg adasının kumpanyaya bağlı Hintli askerlerce işgal edilmesini İngiliz vali Minto'ya kabul ettirmiş fakat, Napolyon'un güçsüz olduğu ve İran yoluyla Hindistan'a asker çıkaramayacağı anlaşılınca vazgeçilmişti. Ayrıca, Afganistan'daki siyasî durum da pek istikrarlı değildi. Taht kavgalarını körükleyen İngiltere, buradan da Hindistan'a akınların olamayacağından emindi ve İran ile olan anlaşmaya pek de sadık kalmıyordu. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 443 - 444

¹³⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 217; A. Razi, a.g.m., s. 52. İngiltere, sadece Ali Murad Han'ı tehdit olarak kullanmadı. Daha da ileri giderek Peşaver'de bulunan kendi görevlisi Elphinston aracılığıyla Afganistan'daki Şah Şucâ ile bir anlaşma yapmıştı. Anlaşmaya göre, Fransa veya İran'ın Afganistan'a saldırması halinde Şah Şuca'ya yardım edeceğini vaad etmişti. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 444

Feth Ali Şah'ın İngiltere ile ittifaka mecbur hale gelmesinin sebebi, 1804 tarihinde Rusya ile savaşa girdikten sonra devletin içine düştüğü zor durum ile Napolyon'un Kaçar hükümeti ile yaptığı anlaşmaya sadık kalmayarak Ruslarla Tilsit'te anlaşmaya varmasıydı. Şah, Rusya ile savaşa girildikten ve Fransa tarafından yalnız bırakıldıktan sonra İngiltere'nin Bağdat konsolosu aracılığıyla bu devletten yardım talebinde bulunmuştu. İran'ın içine düştüğü durumu iyi kullanan İngiltere, 1808 tarihinde dört savaş gemisinden oluşan bir filo ile Basra körfezine yöneldi. Şiraz'da bulunan Malcolm aracılığıyla İran'dan istediği stratejik askerî üs konumundaki Harg adasını alamayınca görüşmeler yoluyla taviz koparmaya çalıştı.¹³⁸

2. Harford Jones'in İran Elçiliği ve 1809 İran-İngiltere Anlaşması

Fransız general Gardanne Tahran'ı terk ettiği sırada Feth Ali Şah Kafkasya'da Rus ordusu karşısında zor günler geçiriyordu. Düştüğü zor durumdan kurtulmak isteyen şah müttefik ararken İngilizler Tahran'a doğru gelmekteydiler. Harford Jones başkanlığındaki 60.000 kişilik Hind askeri ve 100 kişilik Ermeni, Hindli müstahdemden oluşan İngiliz heyeti 1808'de İsfahan'a ve oradan Tahran'a ulaştı.¹³⁹

Harford Jones, 1809 tarihinde Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkarak yanında getirmiş olduğu 400.000 riyal değerindeki elması İngiliz kralı III. George adına şaha takdim etti ve İngiltere'nin Fransa'dan önce İran'a vaad ettiği yardımları hatırlatarak iki ülke arasında ittifak yapılmasının zarurî olduğunu söyledi.¹⁴⁰ Tahran'da yapılan görüşmelerde, sadrazam Mirza Şefi' ile Harford Jones arasında bazı sürtüşmeler olmuşsa da 1809'da iki ülke arasında anlaşma imzalanarak ittifak gerçekleşmiştir.¹⁴¹

¹³⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 217

¹³⁹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 192. Harford Jones, Zend hakimiyeti döneminde de İran'a yolculuk yapmış, Lütf Ali Han Zend'in Şiraz seferi sırasında o'nu tanımış ve "*Lütf Ali Han Zend'in Son Günleri (Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend)*" ismiyle bir kitap yazmıştır. Jones, Lütf Ali Han Zend tarafından Basra'da tutuklanarak on yıl hapiste kalmış ve çıktuktan sonra Londra'ya gitmiştir. P. Sykes, a.g.e., s. 444; C. R. Markham, a.g.e., s. 44. Bkz. Harford Jones, *Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend*, (terc. Hama Natık), Tahran 1352

¹⁴⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 75; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 217; E.H.U.İ.Dairesi, s. 64

¹⁴¹ Sadrazam Mirza Şefi, İngiltere'nin tavırlarından hoşlanmadığı için Harford Jones'i iyi karşılamamış ve İran'a gizlice geldikleri için istediklerini yapamayacaklarını sert bir dille söylemiştir. Jones, kendisinin İngiltere kralı elçisi olduğunu ve hakaret yapılamayacağını söyleyerek karşılık vermiştir. Bu sırada Hindistan valisi olan Lord Minto, İran ile ittifakın ancak Hindistan aracılığıyla olacağını ve İngiltere'nin İran işlerine direkt karışmaması gerektiğini vurgulayarak bu hakkın Hindistan kumpanyasına ait olduğunu

Bu anlaşmaya göre İngiltere, İran-Rus savaşı süresince ordunun ihtiyaçları için yıllık 120.000 İngiliz lirası malî yardım yapmayı, yeterli miktarda tüfek, top vermeyi ve İran askerlerini eğitmeyi taahhüt etmiştir. İran ise Yezd, Şiraz, İsfahan, Kazvin ve Tebriz'de İngiltere'nin konsolosluk açmasına izin verecek, Harg adasını Fransa'ya tahsis ettiği şekilde bu devlete verecekti. Ancak, anlaşmanın bu maddesi adanın sahip olduğu stratejik konumu itibarıyla önemli olduğundan içte tepkiyle karşılandı. Halk ve ruhanîler adanın önemini bildiklerinden Feth Ali Şah'ı hainlikle suçlayarak adanın İngilizlere verilmesine şiddetle karşı çıkmaya başladılar.¹⁴²

Anlaşmanın kendi devleti tarafından imzalanması için anlaşma metnini bir heyet ile İngiltere'ye gönderen Harford Jones, ihtilafa düştüğü Malcolm'un Tahran'a gelmesinden önce kendi görevini bitirmişti. Hindistan'dan tekrar İran'a gelen Malcolm, İran-İngiltere anlaşmasının imzalandığını görünce kendisine bırakılan bir işin olmamasından faydalanarak mufassal bir İran Tarihi yazdı.¹⁴³ 1810'da Çimen-i Sultaniye'de Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkarak büyük bir iltifatla karşılandı. Malcolm, Hindistan'a döndükten sonra İran'da Jones'in faaliyetleri 1811 yılına kadar devam etti.¹⁴⁴

Feth Ali Şah, İngiltere ile bir an önce anlaşma yapıp bu anlaşma gereği yapılacak olan askerî ve malî yardımın orduya yansıtılmasını istediği için Mirza Ebul Hasan Han Şirazî elçilikle Londra'ya gönderdi. İran elçisi Osmanlı toprağından geçeceği için IV. Mustafa'ya mektup yazılarak izin istendi.¹⁴⁵ Ebul Hasan Han, yanında çok pahalı hediyelerle birlikte Harford Jones'in yardımcısı James Morrier de olduğu halde 1809'da Tahran'dan hareketle İstanbul üzerinden Londra'ya doğru gitti.¹⁴⁶

1810 yılına gelindiğinde Fransa'nın Avrupa'da artık genişlemenin doruğuna çıkmış olması İngiltere'yi ürkütmüştü. Bu sebeple John Malcolm üçüncü kez

bildirmiştir. Ayrıca, İran'daki hareketlerinden dolayı Jones'i de Londra'ya şikayet etmiştir. Harford Jones daha Tahran'da iken bu defa Hindistan valisi Lord Minto tarafından Malcolm İran'a gönderildi ve Harg adasının işgali gerçekleştirilmek istendi. Bkz. S. Nefisi, a.g.e., s. 45

¹⁴² N. Necemî, a.g.e., s. 163; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 64

¹⁴³ P. Sykes, a.g.e., s. 445 - 447. Bkz. John Malcolm, *Tarih-i İran*, (terc. İsmail Hayret), Tahran 1362

¹⁴⁴ C. R. Markham, a.g.e., s. 46

¹⁴⁵ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 331. İran elçisi Osmanlı sınırlarına girdiği zaman IV. Mustafa yerine Osmanlı tahtına II. Mahmud geçmişti ve mektup da ona verildi. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 77

¹⁴⁶ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 124 vd.; James Morier, bu yolculukla ilgili gördüklerini "*Hacı Baba Yolculuğu*" isimli kitabıyla yazmıştır. Bkz. Alesandro Baussani, *The Persians*, Florence 1962, s. 164

görevlendirilerek İran'a gönderilmiştir. İran ordusu için getirmiş olduğu askerî mühimmatla birlikte Çimen-i Sultaniye'de şah'ın huzuruna çıkan Malcolm, Feth Ali Şah'ın Ruslarla olan amansız mücadelesine katkıda bulunmak ve Gürcistan'ın Ruslardan temizlenmesini sağlamak için yanında getirmiş olduğu silahları İran ordusuna verdi. Tophane idaresini Lindsay'a,¹⁴⁷ piyade komutanlığını Christie'ye ve askerî eğitimi de Mantieth ile Pottinger'e veren Malcolm, eğitilen askerlerin Abbas Mirza ordusunda görev yapmalarını sağladı. Ancak, Hindistan orduları komutanı vali Lord Minto tarafından Harford Jones'in faaliyetleri iyi karşılanmadığından, gönderilen bu elçi ile birlikte Tahran'da iki İngiliz elçisinin olması eleştirilmeye başlandı. Londra hükümeti ile Hindistan hükümeti arasında bir çekişmenin olduğunu gösteren bu durum, İran tarafından şüphe ile karşılanarak hangi elçinin İngiltere'yi temsil ettiği hususunda sorular sorulmaya başlanmıştı.¹⁴⁸

Bu sırada, İran'ın İngiltere'den alacağı malî yardımın ödenmesi için Londra'ya gönderilen Ebul Hasan Han Şirazî Londra'da iyi karşılanmış, her yıl İran'a yapılacak malî yardımın bizzat kendilerince ödeneceği ve Hindistan'daki İngiliz hükümetinin Tahran'daki işlere dehalet edemeyeceği bildirilmişti. Londra'nın bu açıklamalarından sonra Tahran'da bulunan Malcolm Hindistan'a döndü. İngiltere kralı III. George (1760-1830), Tahran'da görev yapacak olan İngiltere'nin yeni elçisi Sir Gore Qusely'i İran'a gönderdi.¹⁴⁹

3. Sir Gore Ouseley'in İran Elçiliği ve 1814 İran-İngiltere Anlaşması

İngiltere'nin Tahran elçiliği için görevlendirdiği Gore Ouseley, otuz kişilik subay ve eğitimciden oluşan heyet ile 1811 tarihinde Tahran'a vararak Feth Ali Şah'ın huzuruna çıktı.¹⁵⁰ İran ordusunun modernizasyonu için Christie başkanlığındaki askerî uzmanların Abbas Mirza ordusunda tekrar görevlendirilmeleri sağlandıktan sonra eski anlaşma ile İran'a taahhüt edilen 30.000 tüfek kabzası ve 20

¹⁴⁷ Çok şişman olan Lindsay, İran askerleri tarafından Rüstem'e benzetilmiştir. Bu İngiliz subay daha sonra Lindsay Bethune ismiyle İran kuvvetleri komutanı olmuştur. A. A. Şemim, a.g.e., s. 78

¹⁴⁸ P. Sykes, a.g.e., s. 445-447. Hindistan valisi Lord Minto, İngiltere'nin İran'a vermeyi taahhüt ettiği 160.000 tümenlik malî yardım için Londra'ya gönderilen Ebul Hasan Han Şirazî'nin gidişini de iyi karşılamıyordu. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 218; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 23 - 24

¹⁴⁹ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 134

¹⁵⁰ Kaynaklar, Gore Ouseley'in Farsça, Türkçe ve Hindçeyi iyi bildiğini, Feth Ali Şah'ın nezdinde yerini sağlamlaştırmak için yanında getirmiş olduğu, 25 kırat veznindeki elması şaha takdim ettiğini söylemektedirler. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 79; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 65

top arabası İran ordusuna teslim edildi. Ayrıca, İran'a vaad edilen malî yardımın mutlaka verileceği de yeni elçi tarafından söylendi.¹⁵¹

İngiltere'nin daha önce Abbas Mirza ordusunda görevlendirdiği kuvvetler, iki ülke ilişkilerinin kesildiği sırada Tebriz'den dönmüştü. Rusya ile savaşın tekrar başladığı 1812 tarihinde İran ordusunu eğitip düzene sokan Ouseley, Rusya ile İran arasında sulh yapılması için girişimlere başlamışsa da muvaffak olamamıştı. İran ile Rusya arasında sulh yapılmasına muvaffak olamayınca Kafkasya'daki İngiliz askerî uzmanlarını tekrar geri çağırmişti. Ancak, Christie İran ordusundaki görevine devam etmiş ve Rusya ile olan savaşta ölmüştür.¹⁵²

İran siyasetinde söz sahibi olmaya başlayan Ouseley, sadrazam Mirza Muhammed Şefi Han ile 1812 tarihinde bir anlaşma imzalayarak üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması halinde İngiltere'nin askerî mühimmat yardımında bulunacağını ve ayrıca yıllık 200.000 (150.000 sterlin) tümen malî yardım yapılacağını taahhüt etmişti.¹⁵³ Bu anlaşmanın en önemli maddesi ise Avrupa devletlerinin (Fransa ve Rusya kastedilmiş) Harezmi, Buhara, Semerkand veya başka yollardan Hindistan'a saldırımları halinde İran'ın bunlara engel olacağı, buralardaki yerli ayanların saldırılara karşı koymaya ikna edileceğiydi. İngiltere, Rusya ile birlikte Napolyon'a karşı ittifak yaptığından İran'ı da gizlice Rus yayılmasına sed teşkil etmesi için elde etmek istiyordu.¹⁵⁴ Çünkü, Rusya'nın iç Asya ve Hindistan yönünde daha fazla yayılmasını hoş karşılamıyordu. İran-Rus savaşında arabulucu olması ve 1813'teki Gülistan anlaşmasının imzalanmasını sağlamasındaki amaç da Rus yayılmasının merkezi Asya'dan Hindistan'a yaklaşmasını ve İran'ın bu devlet tarafından işgalini engellemektir.¹⁵⁵

İran-İngiltere anlaşmasının ikinci maddesinde İngiltere, İran'ın Avrupa ülkelerinden herhangi biriyle savaşa girmesi halinde Hindistan'dan İran'a hem asker, hem de malî yardım yapılacağı taahhüd edilmişti. İngiltere'nin bu maddeyle amacı İran'ı Rusya aleyhinde savaşa teşvik ederek her iki devleti güçsüz bırakmaktır. Ayrıca, İngiltere ile Afganistan arasında çıkabilecek bir savaşta İran'ın İngiltere'yi

¹⁵¹ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 181 vd.; Anlaşma ile taahhüt edilen yıllık yardım İran'a ödenmemiş ve oyalama taktiği uygulanmıştır. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 7-8

¹⁵² İ. Safaî, a.g.e., s. 52 vd.

¹⁵³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 223

¹⁵⁴ R. Uçarol, a.g.e., s. 101

¹⁵⁵ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 330 - 331

desteklemek zorunda bırakılması ve İran ile Afganistan arasında çıkacak olan savaşta ise İngiltere'nin karışmayacak olması, tamamıyla İran aleyhine konulmuş ve İran'ı bağlayan bir maddeydi. İngiltere'nin Abbas Mirza'ya destek veriyor görüntüsünde davranmasının sebebi de bu cesur ve savaşçı şehzadeyi Rusya'ya karşı savaşa teşvik etmektir. İngiltere, şehzadeler arasındaki olası iç mücadeleye karışmayacağını anlaşmaya madde olarak koydurmakla İran sarayına nifak sokmak istemiştir.¹⁵⁶

İngiltere'nin İran'a anlaşmalar yoluyla taahhüd ettiği malî yardımlar hiçbir zaman verilmediği gibi sadece 30.000 tüfek kabzası ve 20 top arabası teslim edilmişti. İngiltere-İran anlaşmalarında İran'ın tek kazancı, mühendis ve subayların orduyu teknik olarak eğitmeleri olmuştur. Feth Ali Şah, İngiltere ile imzalanan anlaşmalarla yardım alabileceğini ve bu yardımlar sayesinde Rusya ile başarılı savaşlar yapabileceğine inanıyordu. Ancak, Rusya ile giriştiği savaşlarda yardım alamadığı gibi Kafkasya'da önemli toprak kayıplarıyla karşı karşıya kalmıştır.¹⁵⁷

İngiltere'nin Tahran'daki elçisi Gore Ouseley, Londra'ya gittikten sonra yerine Henry Ellies tayin edilmiştir.¹⁵⁸ Ellies'in tivasutuyla İran-İngiltere arasında 1814 tarihli "*Tahran Anlaşması*" imzalanmıştır. Anlaşmaya göre İran, Rusya ile yapılan sınır anlaşmasında (İngiltere elçisinin arabuluculuğu ile) varılan sonucu kabul etmeyi, Afgan kabileleriyle Buhara, Semerkand ve Harezmi ümerasının Hindistan'a saldırılarını önlemeyi, üçüncü bir devlet ile dostluktan kaçınmayı, üçüncü bir devletin İran toprakları üzerinden Hindistan'a geçmeye izin vermemeyi ve İngiliz subayların dışında hiçbir devletin subaylarının İran askerlerini eğitmeyeceğini taahhüt etmiştir.¹⁵⁹

İngiltere ise İran'ın kuzey sınırlarındaki askerlerin İngiltere temsilcisi aracılığıyla korunacağı ve hiçbir şekilde kendilerine karşı saldırı olmayacağı şartıyla yıllık 200.000 tümen vermeyi,¹⁶⁰ Afganistan'a müdahale etmeyeceğini, şah'ın aleyhine olan iç isyanlara karışmayacağını, İran'ın deniz kuvvetlerine yardım

¹⁵⁶ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 31

¹⁵⁷ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 204 vd.

¹⁵⁸ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 220. 1814'de Napolyon Elbe adasına sürüldüğü vakit, Ouseley Henüz Tahran'daydı. Kendi devletine yazdığı raporda, İran'ın vahşilik ve barbarlık içinde olduğunu söyleyerek hakaret etmiş, çok geçmeden Rusya yoluyla Tahran'dan ayrılarak ülkesine dönmüştür. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 225

¹⁵⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 82

¹⁶⁰ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 331. İngiltere, bu maddeyle Afganistan ve Hindistan'a olası bir saldırıyı önlemeyi düşünmüştür. Bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 762 - 763

edeceğini ve üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması halinde askerî ve malî yardımda bulunacağını taahhüt etmiştir.¹⁶¹

Bu anlaşmadaki taahhütler İran bakımından devletin içinde bulunduğu şartlar ve mecburiyetler dikkate alındığında teslimiyetçi bir özelliğe sahipti. Anlaşma İngiltere'nin menfaatlerine uygun gelmiş, İran'a verdiği taahhütlere sadık kalmadığı gibi anlaşmalar gereği ödemesi gereken parayı da hiçbir zaman ödememiştir. İngiltere'nin anlaşma maddelerindeki vaadlere sebatsızlığı, ikinci İran-Rus savaşında iyice gün yüzüne çıkmıştı. İran ile Rusya arasında daha önce yapılan Gülistan anlaşmasının şartlarının İran aleyhine dönmesine çalışmıştır. Afganistan'ın iç işlerine müdahale etmeme maddesine rağmen, Herat ve Kandehar işlerinde Kaçar sarayını askerî tehdit ile karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca, İran-Rus savaşındaki zararları karşılamak için malî yardıma ihtiyaç duyan Feth Ali Şah'a ödemeyi taahhüt ettiği 200.000 tümeni vermeyerek bunu anlaşmanın beşinci maddesinin lağv edilmesine bağlamıştır.¹⁶²

İngiltere, Feth Ali Şah döneminde gerek İran ile yaptığı anlaşmalarda ve gerekse İran aleyhinde Rusya ile yaptığı gizli anlaşmada, daima güçsüz kalması gereken bir İran'ı hedeflemişti. Dolayısıyla güçsüz kalacak bir İran'ın Hindistan ve Afganistan'a hakim olamayacağına dikkati çekmiştir. Hem Napolyon'un hem de Rus çarlarının Akdeniz ve Basra körfezi ile Hindistan'ın anahtarı konumundaki Afganistan'a yaklaşmalarını için elinden geleni yapan İngiltere, Feth Ali Şah'ın dünya siyasetinden habersiz olması sayesinde İran ile ilgili hesaplarında hep kazançlı çıkarak İran'ın büyük sıkıntılara girmesine sebep olmuştur.¹⁶³

¹⁶¹ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 37

¹⁶² M. A. Mansur, a.g.e., s. 761 - 763. Anlaşmanın beşinci maddesinde geçen, "İran'ın kendi ordusu için lazım olan silahları Avrupa ülkelerinden İngiltere ile ihtilaflı olmayanlardan alacağı" ibaresinin kabulü, İngiliz mandasının kabulü anlamına geliyordu. Ayrıca İngiltere, İran ile yapmış olduğu 1812 anlaşmasındaki ticarî ilişkileri ve İran'ın aleyhine olan durumu hiç gündeme getirmemiştir. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 212 vd. 1814'de İran ile İngiltere arasında Tahran anlaşmasının imzalanmasından sonra Henry Ellies ve Willock Londra'ya döndü. 1815 tarihinde İran'a gelen Morier, Mazenderan ve Esterabad'ı gezerek durumu öğrenmeye çalıştı. Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Morier, şah tarafından iyi karşılandı. Ardından Tebriz'de bulunan Abbas Mirza ile görüştüktan sonra kendi doğum yeri olan İzmir'e geldi. İran'a gönderilen Willock ise görüntüde şah ve saray ile arası iyiydi. Ancak, 1815 tarihinden sonra İngiltere'nin İran siyaseti değişti ve Afganistan ile Asya'daki mahallî beylerle ilişkiler sıklaştırılarak adeta İran gözden çıkarıldı. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 220 vd. Tahran Anlaşmasından sonra İran-İngiltere ilişkileri için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 220 vd.

¹⁶³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 82. Ayrıca bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 538

Ç. İran-Rusya İlişkileri

1. Feth Ali Şah Öncesi İlişkiler

XVII. asra kadar İran'ın muhtelif bölgelerine saldıran Ruslar, tarihî emelleri olan sıcak denizlere yani Akdeniz ile Basra körfezine inmeyi hedeflemişlerdir.¹⁶⁴ Bu projelerini çeşitli safhalara ayırıp İran ve Osmanlı devletlerinin parçalanması ve miraslarının elde edilmesiyle sonuca gitmeyi düşünüyorlardı.¹⁶⁵ Şah Süleyman Safevî zamanında Gilân valisi Ruslarla savaşmaya memur edilmişse de yapılan savaşta Ruslara yenilmişti.¹⁶⁶

Rusların Büyük Petro zamanında İran topraklarına olan saldırıları, 1711 tarihindeki Prut savaşı ve bu savaşın sonununda Osmanlı devletinden alınan yenilgiyle artmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Safevilerden Şah Sultan Hüseyin, 1722'de Mahmud Afgan tarafından hükümdarlıktan indirilinceye kadar Ruslarla başarılı savaşlar yapmasına rağmen Rusların gücünü kıramamıştı. 1715'de Büyük Petro tarafından görevlendirilerek İran'a gönderilmiş olan Artemi Valinesky (Artemi Volynski) İran coğrafyasını, liman ve deniz yollarını, kale ve istihkamlarını, Gilân'ı inceleyerek ileride bu bölgeye karşı oluşturulacak siyasetin temellerini atmaya çalışmıştı.¹⁶⁸

Osmanlı ve İran toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışan Büyük Petro, Gürcistan kralı Vahtenak ve Ermenistan ile işbirliğine girişerek bu iki devletin hamisi sıfatıyla onları kullanmaya çalıştı. Afgan kuvvetlerinin Mahmud Afgan'ın öncülüğünde İsfahan'a saldırıp Şah Sultan Hüseyin'i tahttan indirmelerinden sonra siyaset değişikliğine giderek Safevîlerin destekçisi görünmeye çalıştı. Rus kuvvetleri, Petro'nun bu siyaseti gereği İran topraklarına girdiler. Azerbaycan ve Gilân'ın mahallî kuvvetleri Ruslara karşı mücadele etmişlerse de başarılı olamamışlardır.¹⁶⁹ Ancak, bu sırada Rus ordusunda baş gösteren kıtlık,

¹⁶⁴ Rus çarı Büyük Petro'nun vasiyetnamesinin bir yerinde, Gürcistan ve Kafkas vilayetlerinin İran için hayati önem taşıdığı ve buraların mutlaka Rusların elinde olmasının gerektiği söylenmişti. İran-Rusya ilişkileri için bkz. Meryem Mir Ahmedî, "*Rusya Der Sahne-yi Siyasî-i İran*", *Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III*, Meşhed 1364, s. 45 vd.

¹⁶⁵ S. Nefisi, a.g.e. I, s. 111; N. Necemî, a.g.e., s. 47. Bkz. Krosonosky, *Sefername-i Krosonosky* (terc. A. M. Dımbılı - tash. Meryem Mir Ahmedî), Tahran 1363

¹⁶⁶ S. T. Nasır, a.g.e., s. 187

¹⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 259 - 260

¹⁶⁸ N. Necemî, a.g.e., s. 49

¹⁶⁹ A. N. Kurat, a.g.e., s. 262 - 263

onların geri dönmelerini zorunlu kılmıştı. Bu savaştaki komutanları Hacı Tarhan'a "Sviathey Krest (Mukaddes Haç)" ünvanı verilmiştir.¹⁷⁰ Rus ordusu, 1722'de Reşt şehrini ve 1723'de ise Bakü'yü aldılar.¹⁷¹ 1724 tarihinde İran ordusunun yenilmesi üzerine Petersburg anlaşması imzalanmıştı. Şah Tahmasb zamanındaki bu anlaşmaya göre Bakü, Gilân, Mazenderân ve Esterâbad Rusların eline geçmişti.¹⁷²

II. Tahmasb, 1731'de Nadir Şah tarafından tahttan indirilince Ruslarla imzalanmış olan Petersburg anlaşması sadece Ruslara yaramış oldu. Bu dönemde Ruslar, İran'ın güçsüz kalmasından istifadeyle Kafkaslar ve Azerbaycan'da ilerlemeye başlayarak halka zulm etmeye başladılar. İran'dan bekledikleri yardımı göremeyen bölge halkı, Osmanlı devletine başvurmak zorunda kaldı. Gürcistan ismen de olsa Osmanlı himayesini kabul etti.¹⁷³

Büyük Petro, Hazar denizinin doğusundaki İran topraklarını almak için 1716 tarihinde Çerkez asıllı Aleksandre Bokovich-Tcherkosky'yi görevlendirmişti. Petro, komutana verdiği emirde, Ceyhun nehri ağzında Krasnovodsk kalesini inşa etmesini, Hive hanının Rusya'ya dost olup olmadığının sorulmasını ve nihaî hedef olarak da Rusya'nın Ceyhun yoluyla Hindistan'a gitmek istediğini söylemişti. Tcherkosky, kalenin inşası için bölgeye gittiğinde Hive halkı birleşerek kendisini ve askerlerini esir alıp kendisinin başını kesmişti. Petro, bunun bedelini Hive elçisini zindana atmakla almaya çalışmıştı.¹⁷⁴

Büyük Petro'dan sonra geçen yetmiş yıl zarfında Rusya, İran topraklarına saldırmamıştı.¹⁷⁵ Ancak, bunun yerine geçen II. Katerine(Anna Ivanova 1762-1796), Osmanlı topraklarını ve özellikle Balkan topraklarını parçalamak ve himayesine almak istediğinden Rusya'nın saldırgan yüzünü, kendilerine komşu olan bu iki devlete göstermeye çalıştı. Bu dönemde devletin kontrolünü elinde bulunduran ve aynı zamanda II.katerina'nın sevgilisi olan Platon Zoubov, kardeşi Valerian'ı İran şehirlerini almakla görevlendirmişti. Valerian, küçük garnizonlar oluşturmak suretiyle Osmanlı topraklarına saldırmayı hedefliyordu. 1796'de general Souvorof komutasındaki Rus filosu İstanbul'u muhasara için bu şehre yaklaşmışsa da Rus

¹⁷⁰ S. Nefisî, a.g.e., s. 114

¹⁷¹ A. N. Kurat, a.g.e., s. 263

¹⁷² S. Nefisî, a.g.e. I, s. 115; A. N. Kurat, a.g.e., s. 263; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 25 vd.

¹⁷³ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 74 vd.

¹⁷⁴ S. Nefisî, a.g.e. I, s. 115 - 116

¹⁷⁵ A. N. Kurat, a.g.e., s. 275 vd.

çariçesi II. Katerina'nın ölmesi Rus saldırılarını yavaşlatmıştır.¹⁷⁶ Fakat, Büyük Petro'dan bu döneme kadar izlenen siyasetten yani Kafkaslar yoluya Batı Türkistan'a veya Anadolu yoluyla sıcak denizlere inme düşüncesinden vazgeçilmemiştir. Muhtelif ırklardan ve çoğunluğu Türklerden mürekkep Kafkas halkları üzerinde hakimiyet kurma mücadelesi Rus çarlarının değişmez siyaseti olmuştur.¹⁷⁷

Rusya'nın Kafkaslardaki müslüman bölgelere ve İran şehirlerine şiddetli taarruzu Ağa Muhammed Han döneminde devam etmiş, Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'i feth etmesinden sonra Rus akınlarında bir azalma sözkonusu olmuştur. Ancak, Rusya'nın güneye doğru olan siyaseti hiçbir zaman değişmemiştir.¹⁷⁸ 1796 yılında II. Katherina'nın ölmesiyle Paul ve 1801'de başa geçen I. Aleksander, Rusya'nın güneyindeki sınırları İran aleyhine genişletmek amacıyla harekete geçmişlerdir. General Suvurov, Avrupa seferine gönderilirken Tzitzianov'u da güneydeki İran topraklarını almakla görevlendirmişti.¹⁷⁹

2. Feth Ali Şah Döneminde İran-Rus Savaşları ve Gülistan Antlaşması

Feth Ali Şah, Rusya ile Kafkaslar meselesini siyasî olarak halledeceğini düşünerek Kafkasya'daki Rus orduları komutan Goudowitch'e bir mektup yazmış ve Rusya'nın bu bölgedeki hareketlerine diplomasî diliyle itiraz etmişti. Fakat, bu diplomatik yazışmalardan bir netice alınmadığı gibi güneydeki Rus yayılması gittikçe artmaya başlamış ve çaresiz kalan İran, Abbas Mirza komutasındaki Azerbaycan ordusunu Ruslara karşı savaşa hazırlamak zorunda kalmıştı.¹⁸⁰

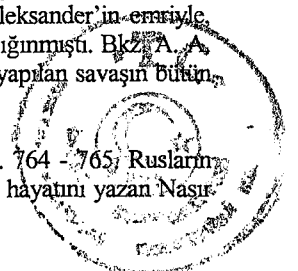
¹⁷⁶ A. N. Kurat, a.g.e., s. 289 vd.; R. Uçarol, a.g.e., s. 59 - 60

¹⁷⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 83. Feth Ali Şah dönemine kadar İran-Rus ilişkileri ve Rusların siyaseti için bkz. N. Necemî, a.g.e., s. 47 - 49

¹⁷⁸ 1781'de II. Katerina'nın himayesine giren Gürcistan kralı Heraklius, İran'ın o dönemde içinde bulunduğu iç savaşlar sebebiyle karşı çıkamaması sonucu rahat hareket etmiş ve Rusya'ya yanaşarak bu devletin güney siyasetinde yardımcı olmuştur. Heraklius'un ricasıyla II. Katerina, 60.000 menat tutarındaki askeri yardımı kendisine vermiştir. Ayrıca, Goodowitch komutasındaki Rus askerlerini Dağistan'a göndererek Gürcistan topraklarına olan İran akınlarını önlemek istemiştir. Fakat, Ağa Muhammed Han'ın başarılı ve seri hareketi, Rus yardımı gelmeden Heraklius'un yenilerek Rusya'ya sığınmasını sağlamıştı. II. Katerina 60.000 kişilik orduyu general Zobov'un komutasında Kafkaslara gönderdiği sırada ölmüştü. Ağa Muhammed Han'ın da Gürcistan seferi sırasında öldürülmesi ve İran'ın iç karışıklıklara sahne olması, Zobov'dan yardım alan Heraklius'un tekrar Gürcistan'a hakim olmasını sağlamıştı. Gürcistan'ın Rus himayesindeki hakimiyeti 1800 tarihine kadar sürmüştür. 1801'de başa geçen I.Aleksander'in emriyle, Heraklius'un oğlu Gürşin Han Gürcistan kralı olmuş, diğer oğlu ise İran sarayına sığınmıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 86; Abdullah Razî, a.g.m., s. 54; Ayrıca, Gürcistan için Rusya ile yapılan savaşın bütün sebepleri için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 260 vd.

¹⁷⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 85

¹⁸⁰ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 260. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 174 vd.; M. A. Mansur, a.g.e., s. 764 - 765. Rusların İran'a saldırmak için bahane aramaları ve Gürcistan'ı kullanmaları, Abbas Mirza'nın hayatını yazan Nasir

Gürcistan kralı Hraklius'un yerine geçen oğlu XII. Georgi (Gürgin Han) kendisini Rus himayesine alan bir anlaşmayı Rusya ile imzalamış ve herhangi bir saldırıya karşı kendisini bu devletin garantisine almıştı.¹⁸¹ Feth Ali Şah, Rusya'dan önce Gürgin Han'ı İran'a yaklaştırıp himayeye almak istemişse de başarılı olamamıştır. Bir süre sonra İran sarayından Gürcistan'a gidarerek saltanat davasına kalkışan Gürgin Han'ın kardeşi, anlaşma gereğince metbûlarını himaye eden Ruslar'ın karşı koymasıyla bertaraf edildi ve Tiflis'teki muhaliflerin isyanı bastırıldı. Gürgin Han'ın 1800 tarihinde ölmesiyle harekete geçen Ruslar, resmen Gürcistan'ı işgal ederek idareyi kendilerine bağladılar. Kardeşlerden en büyükleri olan Aleksander, general Tzitzianov komutasındaki Rus ordusunun Tiflis'e geldiğini görünce 1802'de Feth Ali Şah'a sığınmak için İran'a kaçmıştı.¹⁸²

Tzitzianov, 1803 yılının başlarında kendi kuvvetlerini Gence üzerine göndererek şehri muhasaraya başladı. Gence hakimi Cevad Han Ziyadoğlu ve bir grup asker kahramanca Ruslara karşı koymaya çalıştılar. Şehir alimlerinin cihad çağrısına uyan halkın Ruslara karşı mücadele ettiği sırada Nasib Bey Şemseddin ve Ermenilerin ihanet ederek gece şehir kapılarını Ruslara açmaları, şehir halkının Ruslar tarafından katledilmesine sebep oldu. Tzitzianov, harebeye çevirdiği Gence'yi kendisine askerî üs yaptı ve Erivan ile Karabağ valilerini Rus itaatine davet etti. Ruslara karşı direnen Cafer Kulî Han Dınbılı, Ali Han Nahcivanî ve Muhammed Han Kaçar Erivanî, Feth Ali Şah'ın yardımından yoksun kalınca teslim oldular ve böylece Karabağ ile Erivan şehirleri de Rusların eline geçmiş oldu.¹⁸³

Gence'nin Ruslar tarafından alınmasından sonra buradaki müslüman halkın katledilmesi, Tahran ulemâsının küffara karşı savaşmak gerektiğine dair cihat fetvası vermelerine sebep oldu. Bu çağrı üzerine oluşturulan 55.000 kişilik ordu Abbas

Necemî tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Nasır Necemî, **İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-i Abbas Mirza (Cenghâ-yı İran ve Rus)**, Tahran 1336, s. 46 vd.

¹⁸¹ N. Necemî, a.g.e., s. 52; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 84; P. Avery, a.g.e., s. 78. XII.Georgi, Rus çarı I. Paul'e başvurarak Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakını istemişti. Rusya, buna istinaden 1801'den itibaren burayı ilhake başlamıştı. Bkz. A. N. Kurat, a.g.e., s. 299 - 300

¹⁸² N. Necemî, a.g.e., s. 55 vd.; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 668; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 84; Cihangir Mirza, **Tarih-i Nev**, (tash. Abbas İkbâl), Tahran 1327, s. 24 vd.

¹⁸³ A. N. Kurat, a.g.e., s. 300; M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 177; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 331; M. A. Mansur, a.g.e., s. 764

Mirza'nın komutasında Tebriz'den Erivan'a giderek ordugâh kurdu.¹⁸⁴ 1804 tarihinde meydana gelen ve "Eçmiyazin Savaşı" olarak da bilinen bu savaşta,¹⁸⁵ Abbas Mirza komutasındaki İran ordusu Ruslara karşı başarılı bir şekilde savaşırken, Şemseddinlu ve İran kazak askerlerinin Rus tarafına geçmesiyle savaşın kaderi değişti ve Abbas Mirza Erivan'a dönmek zorunda kaldı.¹⁸⁶ İran ordusunun Eçmiyazin'de Ruslar karşısında dağılması üzerine 5.000 kişilik orduyla yardıma gelen Feth Ali Şah'ın İran ordusuna moral vermesi, İran ordusunun toparlanmasına ve Rusları yenmesini sağladı. Bu galibiyetle Erivan tekrar alınarak Muhammed Han Kaçar'ın idaresine verildi.¹⁸⁷

Tzitzianov'un Azerbaycan'daki yenilginin öcünü almak için Gilân sahillerine ve oradan da Tahran'a saldırmayı planladığı sırada, Şuşi ve Karabağ hakimi İbrahim Halil Han Cevanşir'in Rus desteğinde 1805'de İran mıntıklarına saldırmasıyla savaş tekrar başladı. Feth Ali Şah, Abbas Mirza önderliğindeki İran ordusunu tekrar Gence'ye göndermek zorunda kaldı. Tzitzianov, bir yandan Cevanşir'e yardım gönderirken diğer yandan da Gilân sahillerine saldırdı ve çok sayıda telefata verdikten sonra burayı terk etmek zorunda kaldı. Şuşi'yi alan Abbas Mirza, Gence'de Rusları bir kez daha yenerek Tzitzianov'un Bakü'ye kaçmasını sağladı. Bakü hakimi Hüseyin Kulî Han, savaş hilesine başvurup görünüşte Ruslarla anlaşma yapacağını söyleyerek Tzitzianov'un kendi yanına gelmesini sağladı. Daha sonra yanına gelen Rus komutanı öldürdü ve diğer komutan Shaft ise Lenkeran'a kaçtı.¹⁸⁸

¹⁸⁴ N. Necemî, a.g.e., s. 55 vd.; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 213; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 63

¹⁸⁵ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 669

¹⁸⁶ M. A. Mansur, a.g.e., s. 765; A. A. Şemim, a.g.e., s. 87. Erivan valisi olup da Ruslar'ın himayesine girmiş olan Muhammed Han Kaçar Erivanî, Tzitzianov'un Abbas Mirza ile savaşmaktan kaçtığını görünce, Erivan'da Rus komutana yol veremeyerek Abbas Mirza'dan af dilemiş ve af edilmişti. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 669

¹⁸⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s.213; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 669; N. Necemî, a.g.e., s. 64 - 66. Bu savaşta İran ordusu Rusları yenmişse de savaşın kesin bir neticesi olmadı. Şavaşta Ruslar 10.000 ölü verirken İran'ın kaybı bundan fazla oldu. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 88; M. A. Mansur, a.g.e., s. 765 - 766; M. T. Sipihri, a.g.e. I-II s. 178 - 179

¹⁸⁸ M. A. Mansur, a.g.e., s. 766; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 332. General Scheft komutasında Ünzili limanına gelen Rus ordusu, İran ordusu ile yaptığı savaşı kaybetti ve Tzitzianov öldürüldü. Tzitzianov'un öldürülmesinden sonra Rus Kafkas orduları komutanlığına Goudewitch getirildi. A. H. Mehdevî, a.g.e., s.213. Rusya ile yapılan 1805 savaşları sonunda, Rus güçleri Kafkas dağlarının arkasına sürüldü ve Kafkasların doğu geçitleri İran'ın eline geçti. Ancak, 1806'de bazı Kafkas valilerinin hıyaneti sebebiyle Rus askerleri bazı yerleri geri aldılar. O dönemde Hazar denizi kıyısındaki bazı limanlar, Kura-Arpaçay havzası ve Erivan elden çıkmışsa da Napolyon'un o sırada İran'a göndermiş olduğu askeri uzmanların eğittiği askerler Erivan'ı tekrar almıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 90

Fransız askerî uzmanların yetiştirdiği İran askerlerinden bir grubun Abbas Mirza ordusuna katılması üzerine Rus general Goodowitch, kendi askerlerini Hazar denizinin batı sahillerine getirterek siyasi manevraya başvurdu. Fransız elçi Gardanne vasıtasıyla sulh görüşmelerine başlayacağını söyledi. Feth Ali Şah, Rusya ile yapılacak sulh anlaşmasının İran'ın zararına olacağını bildiği için, başlangıçta Fransa'nın teşebbüsüne pek sıcak bakmıyor ve karşı çıkıyordu.¹⁸⁹

1807 tarihli Finkenstein anlaşmasıyla İran'a müttefik olan Fransa, İran ile Rusya arasındaki savaşı önlemek için arabulucu rolü oynamış ve İran'ın Rus tazyiki karşısında İngiltere tarafına geçmesini istememiştir. İran'da elçi olarak görevlendirdikleri general Gardanne vasıtasıyla, Kafkasya'daki Rus ordusu komutanı Goodowitch ile mektuplaşmalar yapılmış ve şartları birbirinden çok farklı olan bu iki ülkenin savaşa girmemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Finkenstein anlaşması gereği İran'da bulunan general Gardanne, 1808 tarihinde Fransa hariciyesine verdiği raporda, İran-Rus savaşının kaçınılmaz hale geldiğini söyleyerek duruma müdahale edilmesi gereğini bildirmiştir. Gardanne, Napolyon'dan aldığı cevaptan sonra Fransa'nın savaşı önleme gayretinde pek de samimi olmadığını ve iki ülkenin savaşmalarından çıkar beklendiğini anlamıştır. İran, müttefik olduğu Fransa'nın girişimlerine olumlu bakmaya çalışmış, Rusya ise arabulucu olan Fransa'nın, İngiltere'ye karşı ittifaka tepkisi çekingen olmuştur. Çünkü Rusya, Napolyon'dan emin olmadığı gibi Hindistan'a yönelmek için de hazır değildi ve sadece Kafkaslardaki toprakları elde tutmaya çalışıyordu. Aleksander, Napolyon'unun dostu olmasına rağmen kendisine güvenmiyordu. İngiltere'ye karşı ittifak girişimlerini bir kenara bırakıp Gürcistan topraklarını ilhak etmeye başladı.¹⁹⁰

İran ordusunun Kafkaslarda zayıfladığını gören Rus general Goodowitch, 1807 tarihinde harekete geçerek kendi birliklerini Karabağ'dan Erivan tarafına sevkle şehri muhasara ettirdi. Ruslara karşı az sayıda olmalarına rağmen şehri kahramanca müdafaa eden İran askerleri, burada Rus ordusunu yenerek ganimetlerine el koydu. Bakü ve Derbend'i savunan birlikler Rusları geri püskürtünce, Goudowitch

¹⁸⁹ C. R. Markham, a.g.e., s. 43 - 44

¹⁹⁰ A. N. Kurat, a.g.e., s. 302. Napolyon'un İran'daki nüfuzu azalacak ve İngiltere'ye karşı etkisiz kalacaktır. Feth Ali Şah, Rusya ile olan savaşın önlenmesi için yine de Napolyon'a mektup göndermiştir. S. Nefisi, a.g.e. I, s. 188 vd.

Gence'nin arka taraflarına çekilmek zorunda kaldı.¹⁹¹ Bu yenilgi üzerine Goudowitch görevden alındı ve yerine Tromsov getirilerek Karabağ ve Erivan'a tekrar saldırı düzenlendi. Feth Ali Şah ve oğlu Muhammed Mirza komutasındaki 40.000 kişilik ordu, Abbas Mirza'nın 20.000 kişilik ordusu ile birlikte harekte geçti. Ancak, kış mevsiminin yaklaşması ve mühimmatın azalması savaşı neticesiz bıraktığı gibi İran ordusunu da zayıflattı. Bu zayıflıktan istifade eden Ruslar, Kafkasların güney ve doğu geçitlerini İran'dan aldılar.¹⁹²

Rus komutan Katlerosky 1812'de İran ordusuna karşı tekrar taarruza geçtiği zaman İngilizler tarafından eğitilmiş olan askerler cepheye sürüldü ve Rusya ile olan savaş tekrar başlamış oldu. Kaynaklarda "*Aslandüz savaşı*" olarak da bilinen bu savaşta İran ordusu yenildi ve Erivan Rusların eline geçti.¹⁹³ Bu sırada Tahran'da bulunan İngiltere elçisi Gore Ouseley, Rusların İran topraklarında ilerlemesini kendi çıkarlarına aykırı gördüğünden iki devlet arasında arabulucu olmayla başladı. İran'ı barışa zorlamak için de İran ordusunda görev yapan İngiliz uzman askerleri geri çekmekle (Lindsey ve Chirstie dışındakileri) tehdit etti.¹⁹⁴ Aslandüz'de yapılan asvaşta İngiliz komutan Chirstie Ruslara karşı savaşırken ölmüştür.¹⁹⁵

Feth Ali Şah'ın Horasandaki Türkmen isyanları ile uğraşması ve Rusya'nın da Napolyon ile başının dertte olması, İngiltere'nin sulh müzakerelerindeki işini kolaylaştırdı. Ouseley, arabuluculuk için Rusya'ya giderken İran tarafından da Hacı

¹⁹¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 213. Rusya'nın 1806-1807 tarihlerinde, İran ordusu karşısında başarısız olmasının sebebi, Napolyon'a karşı yaptıkları Austerlitz ve Eylau savaşlarını kaybetmesiydi. Rusya düştüğü bu zor durumdan kurtulmak için İran savaşını bitirmek istiyordu ve bu amaçla Stepanov İran'a gönderildi. "*Hanşin*" savaşı olarak bilinen ve 1807'de İran şehzadesi Abbas Mirza'nın zaferiyle biten İran-Rus savaşının olduğu dönemde İran'ın Fransa ile ilişkileri iyi idi. Fransa'nın, Rusların işgal etmiş olduğu İran topraklarından çıkarılacağı sözlerine inanmak istiyordu. Ancak, bu bekleyiş bir facia da denilen Napolyon'un İran'a ihanetiyle neticelendi. Napolyon'nun doğu siyaseti değişerek III. Selim'in tahttan indirildiği Osmanlı devletini güçsüzleştirme siyasetine başvuracak ve bu hususta Ruslarla Tilsit'te görüşecektir. Görüşme sonunda Napolyon, Moldovya'nın Rusya'ya verilmesini kabul edecek ve eğer Osmanlı devleti karşı çıkarsa Osmanlı toprakları her iki devlet arasında paylaşılacaktı. Hem İran'ın ve hem de Osmanlı devletinin müttefiki olan Napolyon, kendi müttefiklerini Ruslara satmış ve Rusya'nın Avrupa cephesinden İran ve Osmanlı topraklarına yönelmesini sağlamıştır. Bu hileli siyasetlere karşı koymak için İran ve Osmanlı devletleri yakınlaşmaya başladı. Abbas Mirza ile Hacı Yusuf Paşa Arpaçay'da görüşerek, birlikte Gürcistan'a saldırıyı kararlaştırdılar. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 213 - 215

¹⁹² A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 671; A. A. Şemim, a.g.e., s. 91; C. R. Markham, a.g.e., s. 48. Muhammed Ali Mirza Gürcistan'ı harap ederek Tiflis kaplılarına kadar gelip şehre saldırmışsa da Gence'de yenilerek geride beklemek zorunda kaldı. Bkz. R. Markham, a.g.e., s. 48; P. Sykes, a.g.e., s. 454

¹⁹³ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 332; N. Necemî, a.g.e., s. 148 - 150. Aslandüz yada Aslanın düzlüğü isminin, Timur'un bu ovada bir aslanı öldürmesinden geldiği rivayet edilir. Bkz. Abdullah Razî, "*Feth Ali Şah*", *Lugatnâme-i Dehuda XXXVII*, Tahran 1341, s. 53

¹⁹⁴ S. Nefisi, a.g.e. I, s. 166; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 671

¹⁹⁵ N. Necemî, a.g.e., s. 148 vd.; M. A. Mansur, a.g.e., s. 768

Mirza Ebul Hasan Han Petersburg'a gönderilmiş ve Karabağ'ın Gülistan köyünde iki taraf arasında yapılan görüşmeler 1813 tarihinde Gülistan anlaşmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁹⁶

Rusya ile imzalanan Gülistan anlaşması, on bir bölümden ve bir mukaddimeden oluşmaktaydı.¹⁹⁷ Bu anlaşmaya göre, İran devletinin Kafkaslardaki topraklarının büyük kısmını oluşturan Karabağ, Gence, Şirvan, Derbend, Bakü, Kebe, Taleş'in bir kısmı ve Hazar denizi sahilleri Rusya'nın eline geçmiş oldu. İran'ın Hazar denizindeki denizcilik hakları kaybedildiği gibi Rusya, Hazar denizinin tek hakimi haline gelerek üçüncü bir ülkenin bu denizde savaş gemisi bulunduramayacağını İran'a kabul ettirdi. Rusya, İran'ın bütün bu siyasi ve iktisadi kayıplarına karşılık sadece İran'daki saltanat kavgalarına ve İran'ın iç işlerine karışmayacaktı.¹⁹⁸

Gülistan antlaşması, İran ile Rusya arasında on yıl devam eden ve birinci devre İran-Rus savaşları olarak bilinen savaşı sona erdirmiştir. Antlaşmanın esası, Rusya'nın o zamana kadar İran'dan ele geçirdiği toprakların aynı şekilde kalması manasına gelen statükonun korunmasıydı. İki devlet arasındaki sınırlar İngiltere'nin etkisiyle o günkü mevcut haliyle bırakıldığından ve hal edilemediğinden, İran'ın bu anlaşmayı tanımama ve aldatılmış kanaatinin hasıl olmasına sebep olmuştur.¹⁹⁹ İran'a tek faydası ise 1826 yılına kadar Rusya ile ikinci bir savaşa girmemesi olmuştur. Ayrıca, İran'ın bu ağır şartları kabul etmesi zayıf durumunu iyice ortaya çıkarmıştır. İngiltere bundan faydalanarak İran ile bir anlaşma daha yapmıştır.²⁰⁰

İngiltere, kendi menfaatleri için önemli olan İran topraklarını Rusya'ya kaptırmasına rağmen bu anlaşma ile rahatlayacaktır. Ayrıca, İran'ın Hindistan için tehlikeli olmaması için iki taraf arasında yaptığı arabuluculuk görüşmelerinde, iki

¹⁹⁶ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 174; N. Necemî, a.g.e., s. 169 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 91

¹⁹⁷ İran tarafından Ebul Hasan Han Şirazi'nin imzaladığı Gülistan anlaşmasının tam metni için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 175 vd. Ayrıca bkz. Mirza M. Hadi Alevi Şirazi, **Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi Be Rusya**, Tahran 1363; E.H.U.İ. Dairesi, İran, s. 65

¹⁹⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 223; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 332; P. Sykes, a.g.e., s. 455

¹⁹⁹ N. Necemî, a.g.e., s. 173 vd.; S. Nefisi, a.g.e., s. 306. Ayrıca bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 455 - 456. İngiltere'nin Gore Ouseley vasıtasıyla İran-Rus savaşlarını sona erdirmeye çalışması, Rusya'nın İran topraklarında ilerlemesini engellemek istemesinden ve Avrupa'da Napolyon'a karşı ittifaklar peşinde koşmasından kaynaklanıyordu. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 3. Bu dönemde Tilsit anlaşmasını izale etmeye çalışan İngiltere, Rusya ile olan ilişkilerinde Afganistan ve Hindistan meseleleri yüzünden yüzeysel hareket ediyor ve İran'ı da oyalama siyaseti ile geçiştiriyordu. Bkz. **Mecmua-yı Nameha-yı Siyasi 27245/28b - 29a**, Tahran 1354, s. 479

²⁰⁰ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 673. İran-Rus savaşları için bkz. A. Dımbılı, a.g.e., s. 143

devlet arasındaki sınır meselesinin çözüme kavuşturulmamasına bilerek katkıda bulunacaktır. Bu problemlerle uğraşacak olan İran'ın, gittikçe zayıflayarak gelecekte Afganistan ve Hindistan üzerinde etkili olmasının mümkün olamayacağını düşünmüştür.²⁰¹

Gülistan anlaşmasıyla birlikte Kafkaslardaki yaklaşık üç milyon müslümanın Rus hakimiyetine girmesini pek tasvip etmeyen Feth Ali Şah, 1815'de Ebul Hasan Han Şirazi'yi Petersburg'daki Rus sarayına göndererek durumun görüşülmesini istemiş, İran elçisini kabul eden Rus çar'ı ise Gürcistan halkının hristiyan olduğunu ileri sürerek İran'ın iddialarını red etmiştir.²⁰² Ayrıca, görüşmelerde bulunması için general Alexis Petrovitch Yermolov'u İran elçisi ile birlikte Tahran'a göndermiştir.²⁰³ 1817'de Çimen-i Sultaniye'de Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkan Yermolov, yanında getirmiş olduğu değerli hediyeleri şah'a takdim ettikten sonra savaşta Osmanlı devletine karşı İran-Rus ittifakını yapmak istediklerini bildirmiştir.²⁰⁴ Rusya ile olan müzakerelerde ittifaka pek sıcak bakmayan ve halâ İngiltere'den ümitli olan şah, Ebul Hasan Han'ı bu defa Londra'ya göndermiştir. Londra'da yapılan görüşmelerde beklenen malî ve askerî yardım alınmadığı gibi Rusya'nın işgal ettiği topraklar tasvip edilmiştir. İngiltere'nin bu davranışından cesaret alan Rusya, İran topraklarının tümünü işgale heveslenmiş ve İran-Rus savaşlarını tekrar başlatmıştır.²⁰⁵

²⁰¹ N. Necemî, a.g.e., s. 175. İngiltere, tarih boyunca Hindistan'a olan seferleri iyi biliyordu. Bunun için İran veya İran aracılığıyla başka bir devletin Afganistan üzerinden Hindistan'a yönelmesini engellemeye çalışıyordu. Eski dönemlerde Hindistan üzerine yapılan seferlerden bazıları şunlardı. 938'de İskender, 1066'da Araplar, 979'da Gazneli Sebük Tegin, 999'da Gazneli Mahmud'un 1027 tarihine kadar olan onyedinci seferi, hep aynı yoldan Hindistan'a düzenlenmiştir. Ayrıca, 1186'da Gur hükümdarı Muizzeddin Muhammed, 1397'de Timur, 1464'te Afganistan'da Celaleddin Firuz Şah, 1540'da Afgan padişahı Şir Şah Suri, 1525'de Zahirreddin Babür, 1739'da Nadir Şah, 1748'de Ahmed Han Dürrani yine aynı yoldan Hindistan'a saldırmışlardır. Napolyon ve Rus çarları da aynı yoldan Hindistan'ın kuzeyine saldırmak istemişlerdir. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. I, s. 349

²⁰² E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 9. Hasan Han Şirazi, Rus sarayında önceleri pek iyi karşılanmadı. O sırada, çar I. Aleksander Paris'teydi ve Napolyon sonrası Fransa ile iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Ancak, Napolyon'un 1815 tarihinde Elbe adasından kaçıp Fransa'ya geri gelmesi, Rus makamlarının İran elçisi ile olan tavırlarını değiştirdi ve elçiye daha iyi davranılarak işgal edilen yerlerin bir kısmından çekilebileceği şifahi söylenmeye başlandı. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 181 vd.

²⁰³ N. Necemî, a.g.e., s. 183;

²⁰⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 226

²⁰⁵ N. Necemî, a.g.e., s. 197. İran elçisinin Londra temasları için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 13 vd.

3. İran-Rus Savşlarının İkinci Devresi ve Türkmençay Antlaşması

Gülistan antlaşmasıyla İran'ın askeri yönden iyice güçsüzleştiğini gören Rusya, bağımsızlığı zedeleyecek isteklerde bulunmaya başladı. Harezm, Hive ve Buhara halkının kendi topraklarında Rus ticaret kervanlarını vurduğunu bahane ederek İran tarafından yada Rusya'ya izin verilmek suretiyle cezalandırılmalarını istemiştir. Ayrıca, Gilân'da daimî bir Rus konsolosluğunun açılmasını ve Taleş hudud gümrüğünün Rusya lehine düzenlenmesini İran'dan istemiştir.²⁰⁶

Rusya'nın Gilân'da bir konsolosluk açma ve İran ordusunu eğitmek için Rus subay gönderilmesi önerileri Feth Ali Şah tarafından sarıhen red edilmiştir. Taleş sınır meselesi de Rusya tarafından gönderilecek bir elçi ile birlikte halledilmesi şartına bağlandı. Osmanlı aleyhine yapılması teklif edilen İran-Rus ittifakına da pek sıcak bakılmadı. Rus askerlerinin Esterâbad'dan geçişlerinin sağlanması, bu şartın anlaşmada mevcut olmadığı gerekçesiyle izin verilmemiştir. Herat, Belh ve Buhara ile ilgili verilen cevapta, buraların İran'ın mülkü olduğu Rusya'ya bildirilmiştir. Ancak, bu dönemde Afganistan'ı ve Herat'ı feth etmek amacıyla olan Feth Ali Şah, Rusya ile olan ilişkilerde temkinli davranarak, İngilizlere karşı yapılacak bu savaşlarda Rus tehlikesini bertaraf etmek istemiştir.²⁰⁷

1815'de Napolyon'un Elbe adasından kaçıp Fransa'ya tekrar dönmesi, Rusya'nın İran'a karşı tavrını değiştirerek Petersburg'da bulunan İran elçisi Mirza Ebul Hasan Han'a iyi davranmaya başladı. Çünkü, Fransa tahtına tekrar oturacak olan Napolyon'un İran ile ittifak yapıp Rusya'ya saldırabileceği ve gelecekteki Rus planlarını bozabileceği düşünölmüştü.²⁰⁸ Napolyon, aynı tarihlerde Vaterlo'da yenilgiye uğratılıp Sen Helen adasına sürölünce, Rusya tekrar İran'a karşı tavrını değiştirdi ve işgal edilmiş toprakların bir kısmının verilebileceği yolundaki sözünden vazgeçti. Feth Ali Şah, yine de ümitsizliğe düşmeyerek Fransa kralı XVIII. Lui (1814-1824)'ye Fransızca bilen Ermeni Davud Han'ı elçi göndererek Rusya ile kendi aralarında arabuluculuk yapmasını istemiştir. 1816'da Paris'e varan İran elçisinin

²⁰⁶ N. Necemî, a.g.e., s. 208

²⁰⁷ N. Necemî, a.g.e., s. 208 - 210; A. A. Şemim, a.g.e., s. 95. İran, İngiltere'nin müdahalesi olduğu müddetçe Herat'ı alamayacağını biliyordu. Bu yüzden ilişkileri belli bir düzeyde tutmaya çalışmış İngiltere'den yardım beklentisini devam ettirmiştir. İngiltere ise İran'ın bu niyetinin bildiği için dolaylı olarak gücünü kırmaya çalışıyordu. Hatta, İran toprağı olan Sistan'ın bazı yerlerini ve Belucistan'ın bir kısım topraklarını Afganistan'a vermişti. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. I, s. 35

²⁰⁸ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 181 vd.

çabaları bir sonuç vermediği gibi İngiliz hariciyesi de şah'ın mektubuna cevap verme gereği bile duymamıştır.²⁰⁹

İran'a Rusya tarafından gönderilmiş olan Aleksander Yermolov'un 1817 tarihinde İran'ı terk etmesiyle Rus tehlikesini iyice hiseden şah, siyasî girişimleri hızlandırarak Osmanlı padişahı II. Mahmud ile de temasa geçmiştir. Rusya'ya karşı askerî ittifak teklifinde bulunduysa da padişahın o sırada yeniçeri ayaklanmalarıyla uğraşması yüzünden bu girişim sonuçsuz kaldı.²¹⁰ Rusya'ya dönen Yermolov, İran aleyhinde çar'a pek de doğru olmayan raporlar vererek çar'ı İran'a karşı kışkırtmaya çalıştı.²¹¹ Rusya, elçinin kışkırtmaları sonucu İran'a karşı düşmanca tutumunu, İran'ın sınırlarını hiçe sayan davranışlarla göstermeye başladı. 1818'da İngiltere ile yaptıkları anlaşma gereği İran-Rus doğu hudutlarının çizildiğini bir ultimatoom şeklinde İran sarayına bildirdi.²¹²

Feth Ali Şah, Avrupa ülkelerine Hasan Han Şirazî'yi göndererek Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki haksızlığını bu ülkelere anlatmaya çalıştı. 1818 yılının sonları ve 1819 başlarında İran'dan ayrılan Şirazî, Osmanlı sarayında II. Mahmud ile görüştüktan sonra sırasıyla Avusturya imparatoru, Fransa kralı ve İngiltere prensi ile de görüşüp İranlılara karşı yapılan Rus mezalimini diplomatik bir dille anlatmaya çalışmıştır. Ancak, bu devletlerin bazıları Rusya ile müttefik ve siyasî menfaatleri gereği ilişkili olduklarından, İran elçisinin söylediklerine pek ilgi duymadılar. Rusya da boş durmayarak Osmanlı devletiyle İran'ı birbirlerine karşı savaşa sürükleyip durumdan istifade etmek istiyordu.²¹³ İranlı iki aşiret reisinin Osmanlı devletine sığınmasını fırsat bilen Rusya, İran'ı Osmanlıya karşı kışkırtmaya başladı. Rusya'nın bu hareketinden endişelenen İngiltere hariciyesi, İran'da Rus nüfuzunun artacağı düşüncesiyle Tahran'a Henry Willock'u elçi olarak gönderdi. İngiliz elçi, Osmanlı ile savaşa girilmemesi durumunda İran'a yıllık malî yardımı vaad ederek muhtemel İran-Osmanlı savaşını önlemeye çalıştı. Bu sırada, İran-Rus sınır meselesi için

²⁰⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s.226 - 227; Abdullah Razi, a.g.m., s. 53; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 16

²¹⁰ P. Sykes, a.g.e., s. 457

²¹¹ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 11. General Yermolov'un çara verdiği bilgiler arasında, Kaçar hanedanlığının İran halkı nezdinde pek yakınlık bulmadığı, sadece göçebelerin desteklediği ve bu yüzden halk arasında fitne olduğu aktarılmış ve Rusya'nın İran'ı yenebileceği söylenmiştir. Bkz. P. C. Terenzio, a.g.e., s. 40

²¹² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 227; Henrich Brughes, *Sefer-i Be Derbar-ı Sultan-ı Sahibkuran*, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tahran 1367, s. 110 vd.

²¹³ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 93

Tahran'a gelmiş olan Rus Mazarovitch de boş durmuyor ve Willock'un çabalarını boşa çıkartmak için Abbas Mirza'yı Osmanlı Devletine karşı savaşa kışkırtmaya devam ediyordu.²¹⁴

Osmanlı devleti, bu dönemde Yunan isyanı ile uğraştığından doğu cephesine gereken önemi veremiyordu.²¹⁵ Bunu fırsat bilen Abbas Mirza, Rusya'nın da kışkırtmaları sonucu 1821 tarihinde Bağdat'ı muhasara etti. Muhasaranın sekiz ay gibi uzun bir zaman alması ve hastalıktan İran askerlerinin ölmesi, Abbas Mirza'yı geri çekilmek zorunda bıraktı. Abbas Mirza, bir yıl sonra Kars ve Ardahan'a saldırınca, Osmanlı devleti İran ile 1823 tarihinde mütareke yapmak zorunda kaldı.²¹⁶ Erzurum anlaşması olarak bilinen bu anlaşmayla, iki devlet arasındaki sınırlar kesin bir çözüme kavuşturulmamışsa da İran, aldığı toprakları geri vermiştir. Ancak, Mekke'ye giden İranlı hacılara Osmanlı devleti her türlü imkanı sağlayacak ve iyi davranacaktı.²¹⁷

Rus general Mazarovitch'in İran'daki faaliyetlerinde başarılı olması, kendisinin 1823'te tekrar İran'a elçi olarak tayin edilmesini sağlamıştır. Tahran'a gelen elçi, İngilizlerin İran'daki faaliyetlerini bertaraf etmeye çalışmıştır. İran devleti de 1824 tarihinde Tebriz valisi Feth Ali Han'ı Tiflis'teki Yermolov'un nezdine göndererek Rusya ile sulh müzakerelerini başlatmıştır. 1825 yılına kadar devam eden görüşmeler sonucunda bir muvafakatname imzalanmıştır. General Viheminov ve Maddaov parafıyla yapılan muvafakatnameye göre, Gökçay ve Kapan nahiyeleri İran ile Rusya arasında mübadele edilerek Gökçay ve Balıklı Ruslara verilmiştir.²¹⁸ Çok geçmeden general Yermolov buraları işgale başlamıştır. Aynı tarihte, İran tarafı Sadık Mervezi'yi sınır meselesi için Tiflis'de bulunan Mazarovitch ve Yermolov nezdine göndermişse de Rus çar'ı I. Aleksander'in 1825'deki ölümü bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır.²¹⁹

²¹⁴ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 19; P. Sykes, a.g.e., s. 458

²¹⁵ E. Z. Karal, a.g.e. V, s. 107

²¹⁶ F. Sümer, a.g.m., s. 451; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 87; A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 228

²¹⁷ F. Sümer, a.g.m., s. 452; N. Necemi, a.g.e., s. 205 - 207; A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 229; A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 254

²¹⁸ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 29. Stratejik önemi haiz Gökçay'ın Rusların siyasi oyunuyla oldu bittiye getirilerek verilmesi hoş karşılanmadı. Bölgeyi çok iyi bilen Hasan Han Sarı Aslan, şah'ın aleyhinde propaganda yapmaya başladı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 96. Ayrıca, Abbas Mirza da bu anlaşmaya karşı çıkmıştır. Bkz. A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 231

²¹⁹ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 334; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 260

1826 yılında Mentchikov Tahran'a gelerek yeni tahta oturmuş olan I. Nikola (1825-1855)'in tahta geçişini haber vermişti. Bu sırada, Kafkasya'yı işgal etmiş olan Ruslar işgal ettikleri yerlerde baskıyı arttırdılar.²²⁰ Rusya'nın görünüşteki sulh arayan davranışları siyasî bir oyundan ibaret olup İran'ın savaşa hazırlanmasını engellemek istiyordu. Aslında bu dönemde hem Rusya hem de İran başka meselelerle uğraşıyorlardı. Rusya, Balkanlarda nüfuz kazanmak için Osmanlı devletiyle mücadele ederken, Feth Ali Şah da Osmanlı devletinin bir iç sorunu olan Mısır'daki Mehmed Ali Paşa İsyanı meselesinden İran'ın batı sınırlarını Osmanlılar aleyhine genişletmeyi düşünüyordu.²²¹

Rusya ile meselelerin halli için yapılan görüşmelerde, Rusya'nın yayılmacı siyaseti sebebiyle bir netice elde edilememiştir. Bir sonuca ulaşılmamasında İngiliz görevlilerin de büyük payı olmuştur. Tahran'da bulunan İngiliz elçi Willock, Rusya'ya karşı olan siyasette barışı tavsiye eder görünürken, Tebriz'deki İngiliz temsilciler Hart ve Dr. Cromk ise Abbas Mirza'yı Rusya'ya karşı savaşa kışkırtıyorlardı.²²²

Mentchikov, Tahran'daki görüşmelerin esas kısmında, şahın da katılması için 1826 tarihinde Sultaniye'de ordugaha gitmiş, Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın katılımıyla müzakereler başlamıştır.²²³ Rus elçinin Gökçay'ın kendilerine ait olduğunda ısrar etmesi görüşmelerin kesilmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Henry Willock, iki ülke görevlilerinin arasına girerek Mentchikov ile görüşmüştür. Ancak, Rusların o sırada İran karakollarına saldırması yüzünden bir sonuç çıkmadı. Diğer İngiliz görevli Mc. Donald, Hindistan'dan Tahran'a gelip ortamı yumuşatmaya çalıştı.²²⁴ İngiltere'nin bu davranışlarında samimi olmaması meselelerin

²²⁰ M. Mahmud, a.g.e. I, s.262-265. 1826'de görüşmelerde bulunmak için Rusya'ya giden İran elçisi, Yermolov ile görüşmeden Tahran'a geri dönmüştü. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 96; C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 89 - 98

²²¹ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 87; A. A. Şemim, a.g.e., s. 97; E. Z. Karal, a.g.e. V, s. 124

²²² M. Mahmud, a.g.e. I, s. 265 vd.

²²³ Mentchikov Tahran'da görüşmeleri sürdürürken, Erivan beylerbeyi Hüseyin Han, 5000 asker ile Rus topraklarına girmişti. Abbas Mirza, Hüseyin Han'ın saldırısından haberdar olmadığı gibi kendi emrindeki Azerbaycan ordusu da savaşa hazır değildi. Savaşın başlaması ani olduğundan Rusya üç ay geçtikten sonra resmen savaş ilan etmişti. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. II, s. 167 vd. Bu savaş ilanının el yazması için bkz. **Yağma 11**, Behmen 1308, s. 528

²²⁴ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 335; A. A. Şemim, a.g.e., s. 99; S. T. Nasır, a.g.e., s. 200 vd.

hale dilememesine sebep oldu. Rus tehlikesi karşısında İran'a taahhüt ettikleri askerî ve malî yardımını yapmayı yalnız bıraktılar.²²⁵

İran-Rus savaşlarının ikinci safhası, 1826'daki Rus işgalleriyle başladı. Savaşın başlarında Gence ahalisi ve Dağıstanlılar Ruslara karşı verdikleri mücadelede galip geldiler. Her türlü imkansızlığa rağmen dinî hislerin verdiği şevkle çarpışan halk, savaşın başlarında başarılı olmaya ve hatta birinci savaşta kaybedilen yerleri geri almaya başladı.²²⁶ Rusya'nın uğradığı başarısızlıklar üzerine görevden aldığı Yermolov'un yerine general Paskiewitch'i tayin etmesi, İran karşısındaki durumunu değiştirmeye başladı. Osmanlı-Rus savaşında tecrübe kazanmış olan bu komutan, Abbas Mirza ordusuna karşı başarılı savaşlar yaptı.²²⁷ Paskiewitch, 1827'de İran garnizonlarına saldırarak Karabağ ve Erivan yönünde ilerlemeye başlamış, daha sonra savaş gemileriyle Gürgân sahillerine kadar gelip buradaki Türkmenleri İran'na karşı isyana teşvik etmiştir. Abbas Mirza'nın Serdarâbad'daki mücadelesi mühimmat yetersizliğinden başarılı olamayınca Ruslar burayı almıştı.²²⁸

Paskiewitch, Rus çarından aldığı emirle Tahran'a kadar ilerlemeyi hedefliyordu. General Aristov ise Tebriz'in alınmasıyla görevlendirilerek buranın muhafazasına gönderilen Asafuddevle birlikleriyle çarpıştı. Çarpışmalar sonunda başarılı olan Rus birlikleri Tebriz'e girdi.²²⁹ Tebriz'in düşmesi, Abbas Mirza'nın merkez ile olan irtibatını kesmiştir. Bu sırada İrs nehrini geçen Paskiewitch de Tebriz'e geldi. Rusların bu yöndeki saldırılarını önlemek için 25.000 kişilik ordu toplayan Abbas Mirza, Feth Ali Şah'dan beklediği yardımı alamadığından, mağlup bir şekilde sulh görüşmelerine başladı.²³⁰

²²⁵ N. Necemî, a.g.e., s. 226; P. Sykes, a.g.e., s. 457 vd.; C. R. Markham, a.g.e., s. 62

²²⁶ N. Necemî, a.g.e., s. 212 vd.

²²⁷ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 31 - 32. Abbas Mirza, Mirza Salih adındaki elçisini, yanında İngiliz Chambbell olduğu halde Paskiewitch'e göndererek savaştan vazgeçip sulh istemişse de muvaffak olamamıştı. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. II, s. 196 - 198; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 334; Ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 777 vd.

²²⁸ N. Necemî, a.g.e., s. 226 - 228; A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 291 vd.; Cihangir Mirza, a.g.e., s. 68 vd.

²²⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 234; P. Sykes, a.g.e., s. 462 - 463. Abbas Mirza, Tebriz'in Rus işgaline girmemesi için bu defa Feth Ali Han Reştî'yi Nahçıvan'ın fethiyle görevli Paskiewitch'e göndermiş ve istediği neticeyi alamamıştır. Bunun üzerine, Davud Han adındaki İran elçisi, İstanbul'daki Avusturya elçisiyle görüşerek Rusya ile İran arasında arabulucu olmasını teklif etti. Bu teklif başbakan Metternich'e kadar iletilmesine rağmen istenilen cevap alınamamıştır. Lehistan prensi Konstantin'e aynı teklif yapılmış ve bunda da bir sonuç alınamamıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 101

²³⁰ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 274; A. A. Şemim, a.g.e., s. 100. Abbas Mirza, başarılı bir komutan olarak mücadele verirken, merkezden beklediği yardımı alamamıştır. 1825'de çar Aleksander ölüp yerine I. Nikola geçtiği sırada İran, Rusya'yı yenebileceğini bile düşünmüştü. Ancak, Feth Ali Şah'ın dünya siyasetinden uzak, olayları kendi penceresinden görmesi ve hanedanlığın başka unsurlarca da

Paskiewitch, sulh görüşmelerinde ağır şartlar ileri sürerek İran'ın toplam 5.000.000 (Mehdevî'ye göre 7.500.000 tümen) tümen savaş tazminatı ödemesini istiyordu. Bunu da görüşmelere başlayabilme şartı olarak ileri sürüyordu. Feth Ali Şah, bu ağır şartı haber alınca öfkelenmiş ve velîâhdı Abbas Mirza'yı sorumlu tutarak Kazvin'e gitmesini istedi. Ancak, Rusların Tahran'a doğru tehlikeli ilerleyişi devam ediyordu.²³¹ İngiltere, bu ilerleyişi kendi menfaatlerine bir darbe telakki ettiğinden Mc. Donald aracılığıyla arabuluculuk teklifinde bulundu. Feth Ali Şah bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Neticede, İngiliz elçi Mc. Neil'in de hazır bulunduğu Türkmençay'daki görüşmelerde iki taraf anlaşmaya vardı.²³² Türkmençay antlaşması ismiyle 1828 tarihinde İran-Rus sulh antlaşması yapıldı.²³³

Türkmençay antlaşması, Rus yayılcılığının gerçek yüzünü ortaya çıkartmış, Rusya'nın Avrupa'da yaptığı savaşların hiçbirinden elde edemediği kazancı İran karşısında elde etmesini sağlamıştır. Ayrıca, Gülistan antlaşmasıyla Kafkasya'da elde ettikleri yerlere ilaveten Erivan, Nahcivan ve Mukan'ın bazı bölümlerini kendi topraklarına katarak İrs nehrine kadar gelmiş ve nehir iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir.²³⁴ Hazar denizindeki siyasî ve iktisadî haklar da Rusların lehine kabul edilmiş, İran'da bulunan Rus teb'asının hukukî işleri İran kanunlarından muaf tutularak kapütülasyon (Capitulation) olarak bilinen bu haklar vasıtasıyla İran'ın iç işlerine karışmıştır. İran'daki Rus teb'asına Rusya kanunlarına göre yargılanma hakkı getirilmesi, İran'ın Rusya'ya toplam 5.000.000 tümen savaş tazminatı ödemeyi kabul etmesi devlete ağır bir ekonomik yük getirmiştir.²³⁵ Rusya'nın İran'ın bazı şehirlerinde kuracağı konsolosluklarla Rus teb'anın hukukî

güçlendirilmesi yoluna gitmemesi başarısızlığı getirmiştir. Yüzden fazla çocuğa sahip olmasına rağmen, idareden anlayan sadece Abbas Mirza idi. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. II, s. 7; N. Necemî, a.g.e., s. 229 vd.; İran-Rus savaşlarında İran ordusunun yenilmesi üzerine korkuya kapılan bölgedeki müslüman halkın kendi isimlerinin sonuna "ef" getirmek suretiyle Rus mezaliminden kurtulmaya çalıştığı görülür. Said Nefisî, **Tarih-i İctimai ve Siyasî-yi İran Der Devre-i Muasır II**, Tahran 1376, s. 167

²³¹ S. Nefisî, a.g.e. II, s.209 - 211

²³² Türkmençay ile ilgili bkz. H. Brughes, a.g.e., s. 148

²³³ M. Mahmud, a.g.e. I, s.260-265. Abbas Mirza, görüşmeler sırasında, Osmanlı devleti Van paşasının kendisinden istediği yardımı geri çevirdiğini söyleyerek Ruslara yaranmak istemiş ve durumu kurtarmaya çalışmışsa da değişen bir şey olmamıştır. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. II, s.220; C. R. Markham, a.g.e., s. 64; A. M. Dımbılı, a.g.e., s.310 - 312. Daha geniş bilgi için bkz. Cihangir Mirza, a.g.e., s. 96 vd.; E. H. U. İ. Dairesi, İran, s. 69

²³⁴ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 686

²³⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 236

işlerine bakması, diğer Avrupa devletlerince de istenerek İran'ın bağımsızlığı hiçe sayılmıştır.²³⁶

İran'ın bu kadar ağır ve bağımsızlığı zedeleyici şartları havî anlaşmayı imzalamasında İngiltere'nin büyük rolü olmuş ve bu devletin İran'ı güçsüz bırakma siyaseti gerçekleşmiştir. Antlaşmayla İran-Rus sınırlarının biliner bir çözüme kavuşturulmaması, ileride İran'ı çok zor durumda bırakmış, bu sınırlara olan Rus tecavüzleri devam ederek 1925 yılına kadar sürmüştür.²³⁷ Ayrıca, savaş tazminatı olarak Rusya'ya ödenecek para taksitlere bağlanarak 1828 yılına kadar ödemenin tamamlanması şart koşulmuştur. Ödenmemesi durumunda ise İran'ın kuzeybatı eyaletlerinin Rusların eline geçeceği kabul edilmiştir.²³⁸

Rusya ile aynı tarihte yapılan ticaret anlaşmasına göre, Rusya'nın İran'a ihraç edeceği ticaret mallarından %5 gümrük alınması kabul edilmiştir. Rus konsolosluklarının etkin hale getirilmesi, İran'da ticaret yapan veya yaşayan Rus teb'asına İran'ın müdahale etme yetkisinin sınırlandırılması maddeleri, daha sonra Avrupa devletlerince suistimal edilecek ve bu haklardan istifade edeceklerdir. Rus tüccarlarına İran'da ev, ambar ve mağaza satışı ile mülkleri kiralama getirilen kolaylıklar yerli üretime darbe vurmuştur.²³⁹

İran'ın vermiş olduğu bütün siyasi ve ekonomik tavizlere karşılık Rusya, sadece Abbas Mirza veliahdlığını ve gelecekteki şahlığını resmen kabul etmiştir. Kabul edilen bütün bu şartlar İran'ın içinde bulunmuş olduğu durumu göstermesi bakımından düşündürücüdür.²⁴⁰

²³⁶ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 383 vd.; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 237; N. Necemî, a.g.e., s. 256 vd.; Türkmençay antlaşmasının ticarî kısmı için bkz. N. Necemî, a.g.e., s. 263 vd. Türkmençay antlaşmasının tam metni için bkz. P. C. Terenzio, a.g.e., s. 42 vd.

²³⁷ N. Necemî, a.g.e., s. 256 vd. Türkmençay antlaşmasının dördüncü maddesi, iki devlet arasındaki sınırlarla ilgili olup anlaşmanın imzalanmasından sonra İran ve Rus temsilcileri bu meseleyi görüştiler. Görüşmeler sonunda iki heyet aralarında bir protokol yaptı. Ancak Rusya, protokole uymayarak İran sınırlarına tecavüz etmeye devam etti. 1896'da bir sınır komisyonu kurularak sınır meselesi tekrar görüşülmeye başlandı. Ancak, hazırlanan haritalar Rusya'nın isteğine göre olduğu için mesele 1925'e kadar sürdü. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 103

²³⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 237

²³⁹ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 686; M. A. Mansur, a.g.e., s. 784 vd.; N. Necemî, a.g.e., s. 263 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II s. 244 vd.; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 31 vd.

²⁴⁰ S. Nefisi, a.g.e. II, s. 266. İngiltere'nin Türkmençay antlaşmasındaki siyaseti ve Abbas Mirza'nın Mc Donald'a gönderdiği mektup için bkz. N. Necemî, a.g.e., s. 273 vd. Türkmençay antlaşmasının şartları İran için çok ağır olduğu halde, Feth Ali Şah'ın antlaşma şartlarını kabul etmesinde arabulucu rolünü oynayan İngiliz görevliler Mc Donald ve Mc Neill'in etkileri olduğu açıktır. Ayrıca, Feth Ali Şah ile oğlu Abbas Mirza arasındaki ihtilaf antlaşmaya aksolunmuş ve Abbas Mirza yenilginin müsebbibi olarak görülmüştür. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. II, s. 275 - 277; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 237. Saraydaki bazı çevreler antlaşmayı bir ferahlık olarak görürken, bazıları ise bunu Feth Ali Şah idaresinin resmî ve o günkü siyasi durumunun

4. Türkmençay Antlaşmasında İngiltere'nin Rolü ve İran'daki Siyaseti

Türkmençay antlaşması, İngiltere'nin İran üzerindeki siyasetini iyice ortaya koyması açısından çok önemlidir. Feth Ali Şah'ın Ruslarla savaşa girdiği 1826 tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa Petersburg protokolünü imzaladılar. İran ile Osmanlı devletinin paylaşılması üzerine yapılan bu anlaşmayla Rusya'nın Osmanlı devletine saldırmasını kararlaştırmışlardı. Bu gelişmeler karşısında İran'da görevli olan William Key, "İngiltere, İran'ın elini ve ayağını bağlayarak Rusya'ya teslim etmiştir" şeklinde bir açıklama yapmaktan kendini alamamıştır.²⁴¹

İran'da görevli John Malcolm ve Harford Jones, kendi devletlerinin arabuluculuğuna rağmen Rusya'nın İran'ı bu şekilde harap etmesini İngiltere'nin salahiyeti için tehlikeli görüyorlardı. Ancak bu tehlikeye rağmen, İran ile yaptıkları 1814 tarihli anlaşmanın dördüncü maddesi gereği taahhüt ettikleri 200.000 tümeni, İran-Rus savaşında İngiltere'nin İran'a yardımını bahane ederek ödemişlerdir. Bu tarihten sonra İngiltere, İran işini Londra'dan Hindistan'daki İngiliz hükümetine havale etmiş ve Asya'nın merkezi ile Herat üzerindeki müdahaleyi arttırmıştır.²⁴² Bu bölgeye gönderilen İngiliz görevliler bile zayıf durumdaki İran'ın Rusya karşısında yenilgisini İngiltere'nin bir hatası olarak görmüşlerdir. Çünkü, İran'ın Rusya ile birlikte Hindistan kapılarına doğru ilerlemesi pek de mümkün değildi.²⁴³

5. Rus Elçi Gribaidov (Griebaidev)'un Öldürülmesi

Rusya, Türkmençay antlaşması maddelerinin uygulanmasını takip etmek ve İran ile sınır meselesinin görüşmek için, 1828 tarihinde Aleksander Serqievitch Gribaidov'u elçi sıfatıyla Tahran'a gönderdi.²⁴⁴ 1829'da Tahran'a değerli hediyelerle

belirtisi olarak telakki etmişlerdir. Antlaşma ile bir sükunet hasıl olmuşsa da savaştan kaçanların durumuyla ilgili on dördüncü maddenin uygulanmasında yani İran ve Rusya'ya kaçanlar ile ilgili zorluklar meydana gelerek, 1844 tarihindeki Hacı Mirza Ağası-A.Medem görüşmelerine kadar devam etti. Bkz. S. Nefisi, a.g.e. II, s. 278. Türkmençay Antlaşması, o dönemde diplomasi dili olan Fransızca ile yazılmıştır. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 275 vd. Antlaşmanın tam metni için bkz. S. Nefisi, a.g.e. II, s. 257 vd.; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 284 vd. Ayrıca dokuz maddelik İran-Rus ticaret antlaşması için bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 292 vd.; S. Nefisi, a.g.e. II, s. 266 vd.

²⁴¹ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 199; R. Uçarol, a.g.e., s. 145; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 336

²⁴² Türkmençay antlaşmasından sonra Harford Jones ve Wellington (Waterlo savaşı galibi)'un çalışmaları, 1826'da Hindistan askeri ile birlikte Irak-ı Arab'a ve oradan da Kirmanşah'a gelen George Thomas Keppel'in faaliyetleri için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 32 vd.; Hastings, **Fifty Years of My Life II**, London 1876

²⁴³ S. T. Nasır, a.g.e., s. 207 - 208.

²⁴⁴ Gribaidov, Rus general Paskiewitch'in yeğeni olup aynı zamanda şair idi. Bkz. A. H. Mehdavi, a.g.e., s. 238; N. Necemî, a.g.e., s. 276 - 277; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 687

gelen elçi Feth Ali Şah görüşmek için saraya gitti. Tam bu sırada Feth Ali Şah'ın hazinedarı olan Ermeni Yakub, hazineden para ve mücevher çalmış ve takibe uğrayınca da Rus elçiliğine sığınmıştı. Bunun üzerine Rus, Ermeni ve Gürcü teb'aya karşı bir infial meydana gelmişti. Hükümet, bir uygulamayla Ermeni ve Gürcü kadınların Rus elçiliğinde toplanmasını ve kimin kendi vatanına gitmek istediğini öğrenip erkek nüfusu soruşturacaktı. Fakat, çağrılmalarına rağmen hiçbir kadın elçiliğe gelmemiştir.²⁴⁵

Bu sırada, İran'a gelerek müslüman olmuş olan ve Asafuddevle'nin evinde kalan iki Ermeni (Robert Markham'a göre Gürcü) kadının, Rusya elçisinin evine götürülmesi din adamlarının tepkisini çekmiş ve mevcut infiali arttırmıştır.²⁴⁶

Olaydan duyulan rahatsızlık, halk nezdinde de kendisini göstermeye başlayınca Rus elçiliğine yürüyüş düzenlenmiştir. Her ne kadar Gribaidov'a şahsî bir tepki yönelmişse de asıl tepki o'nun şahsında Rus devletine ve İran'a kabul ettirdiği anlaşma maddelerine bir karşı bir çıkış olmuştur. İran halkının Rusya'ya karşı beslediği kin ve nefretin göstergesi olan Rus elçiliğine yürüyüş, Gribaidov'un da içinde bulunduğu otuz beş kişinin ölümüyle neticelenmiştir.²⁴⁷ Yalnızca elçilik birinci sekreteri Maletsev (Malzov) bu olaydan sağ kurtulmuş ve Rusya'ya geri dönüşünde İran lehinde çar'a rapor vermiştir.²⁴⁸

Tarihçi Rıza Kulî Han Hidayet, Feth Ali Şah'ın Maletsev'i Tebriz'e gönderdiğini ve burada Abbas Mirza ile görüştüktan sonra Petersburg'a giderek çar'a bilgi verdiğini, çar'ın da özür için İran şehzadelerinden birini kendi sarayına davet ettiğini söylemektedir. Bunun üzerine Feth Ali Şah, Abbas Mirza'nın oğlu Hüsrev Mizra'yı görevlendirerek bir heyet ile Rusya'ya gönderdi. Rus çarı bu sırada Balkanlarda Osmanlı devleti ile savaşa olduğundan, İran'ın bu girişimlerini olumlu karşıladı ve Dolghuroky'yi olayın araştırılması için Tahran'a gönderdi. Rusya, İran'ın özrünü kabul ettiği gibi Türkmençay anlaşmasıyla İran'ın vermesi gereken

²⁴⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 239; Cihangir Mirza, a.g.e., s. 119 vd.

²⁴⁶ Gribaidov Rusya'dan İran'a gelirken, Erivan hanının kızı olan karısını Tebriz'de bırakıp Tahran'a gelmiştir. Karısından ayrı yaşaması, sulh maddelerinin uygulanmasında ihmalkar davranmasına ve kendisine karşı menfi bir havanın oluşmasına sebep olmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 687

²⁴⁷ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 302 - 315; Henrich Brughes, a.g.e. I, s. 273

²⁴⁸ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 336; H. Brughes, a.g.e., s.179. Ayrıca bkz. R. G. Watson, **Tarih-i Kacariye**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1348

500.000 tümenlik taksidi bağışladı ve daha sonraki taksitleri de beş yıla yaydı.²⁴⁹ Rus elçinin şah ile görüşmesinden sonra olayın müsebbiplerinin ve bunların içinde sayılan Cemaleddin Esedâbadî'nin İran'dan sürülmesi istenmiştir. Olayın suçlusu olarak görülen Rıza Kulî Bey yakalanarak idam edildi. Başka bir yere gönderilmek istenen Cemaleddin Esedâbadî ise müridlerinin şiddetle karşı çıkması sonucu (Ruslara teslim etme şeklinde anlaşılınca) yerinde kaldı.²⁵⁰

İran-Rus savaşları ve bu iki savaşın sonunda Rus çarlığı ile imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları, İran tarihi bakımından çok üzücü ve alçaltıcı dönemler olarak kayd edilmiştir. Çünkü, verimli topraklar ve önemli yerlerden sayılan güney Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan elden çıktığı gibi iktisadî ve ticarî ehemmiyeti haiz olan yerlerden Hazar denizi ve limanları üzerindeki hakimiyet de Rusların eline geçmiştir. Ayrıca, Rusya'ya tanınan İran'ın önemli şehirlerinde konsolosluk kurma ve Rus teb'asının davalarında Rus kanunlarının uygulanması hakkı, İran'ın bağımsızlığını zedelemiştir. Rusya, bu anlaşmalarla İran'daki nüfuzunu artırmakla kalmadı aynı zamanda, İngiltere ile gizlice anlaşarak güney yayılcılığını Basra Körfezi ve Akdeniz'e doğru geliştirmeye çalıştı.²⁵¹

İngiltere, İran-Rus savaşlarından sonra savaş tazminatının Rusya'ya ödenmesi meselesinde ve Kafkaslardaki toprakların elden çıkmasında İran'a baskı yapmıştır.²⁵² İran ile yapmış olduğu anlaşmalarda para yardımında bulunacağını vaad ettiği halde, daha sonra malî yardım maddelerini tek taraflı olarak lağv etmiştir. Ayrıca, bu dönemde Osmanlı devleti ile İran arasındaki mezhebî taassubun getirmiş olduğu gerginlik, İngiltere ve Rusya'nın işine yaramıştır.²⁵³

²⁴⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 107. Gribaidov'un İran'dan Rus hariciyesine gönderdiği mektuplar için bkz. Alexander Gribaidov, *Nameha-yı Alexander Gribaidov Der İran Merbut Be Saltanat-ı Feth Ali Şah Kacar*, (terc. Rıza Ferzane), İsfahan 1356

²⁵⁰ N. Necemî, a.g.e., s. 278 vd.

²⁵¹ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 337 vd.

²⁵² M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 30 vd. İran, Rusya ile savaşa girdikten sonra İngiltere'den alacağı yardıma güvenmişti. Ancak, İran'ı cesaretlendirerek Rusya ile savaşa sokan İngiltere, savaş sonrasında İran'ı saldırgan ülke konumunda göstermiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 109

²⁵³ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 293; A. Rızâî, a.g.e. IV, s. 92; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 240

D. İran-Osmanlı İlişkileri

1. Kaçarlar Dönemine Kadar İran-Osmanlı İlişkileri

İran ile Osmanlı devleti arasındaki ilk siyasi münasebetler, Safevî hükümdarı olan Şah İsmail'in Azerbaycan'daki Akkoyunluları 1502 tarihinde yenmesi ve Tebriz'i başkent yapmasıyla başlamıştı.²⁵⁴ Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferi ile Anadolu üzerindeki kızılbaş faaliyetlerine darbe vurmuşsa da Doğu Anadolu'daki kızılbaş isyanları sona ermemiş ve daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab seferleri zorunlu hale gelmişti.²⁵⁵ Bu mücadeleler sonucunda Amasya'da yapılan görüşmeler ve 1555 tarihinde imzalanan Amasya muahedesi iki devlet arasındaki savaş halini sona erdirmiştir.²⁵⁶

II. Şah İsmail'in Amasya anlaşmasını ihlal ederek Doğu Anadolu'da faaliyete geçmesi, savaşın iki devlet arasında tekrar başlamasına sebep olmuş, Osmanlı-İran ilişkilerinde sulh dönemi fazla uzun sürmemiş, I. Şah Abbas ile III. Murad arasında imzalanan İstanbul anlaşmasına kadar devam etmiştir.²⁵⁷ I.Şah Abbas'ın Osmanlı devletinin eline geçmiş olan toprakları istirdat etmeye başlamasıyla savaş tekrar başlayarak IV. Murad zamanında imzalanan 1639 tarihli Kasrışirin anlaşmasına kadar sürmüştür. İran ile Osmanlı devleti arasında imzalanan bu anlaşma, 1722 tarihinde yani Afganlıların İran'ı istilasına kadar yürülmekte kalmıştır.²⁵⁸

İran'nın Afgan istilasına uğramasıyla içine düştüğü buhrandan faydalanmak isteyen Rusya, bu bölgede fazla ilerleyemeyince Osmanlı devleti harekete geçerek 1718 tarihinde imzalanan Pasarofça anlaşmasıyla Avusturya'ya kaptırılan yerlerin telafisi için İran'a savaş açılmıştır. Bu savaşlar iki taraf arasında uzun süren kanlı çatışmaların çıkmasına sebep olacaktır.²⁵⁹ Safevî hanedanının yıkılmasıyla iktidara gelen Afşarlar (1736-1747) ve Nadir Şah, Osmanlı devletine karşı elde ettiği

²⁵⁴ Tahsin Yazıcı, "İran", *İslâm Ansiklopedisi IX*, İstanbul 1970, s. 275

²⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1988, s. 257 vd.

²⁵⁶ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. I, s. 361; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul 1962, s. 3. İki devlet arasındaki barıştan dolayı II. Selim ve III. Murad tahta çıktıklarında, I. Şah Tahmasb tebrik için bir elçiyi İstanbul'a göndermiştir. Bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 774

²⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/1*, Ankara 1988, s. 40 vd.

²⁵⁸ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. III/1, s. 205; Münir Aktepe, *Osmanlı-İran Münasebetleri (1720-1724)*, İstanbul 1970, s. 2

²⁵⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 13

başarılarla rağmen 1746'da Osmanlı devleti ile yaptığı bir sulh anlaşmasıyla savaşı sona erdirmiş ve Kasrışirin anlaşmasının maddeleri tekrar teyid edilmiştir.²⁶⁰

Nadir Şah'ın 1747'de katli edilmesiyle başlayan İran saltanat kavgaları üç ayrı eyalette devam ederek Nadir Şah'ın komutanı Afganlı Azad Han Azerbaycan'da, katledilen Feth Ali Han'ın oğlu Muhammed Hasan Han Esterâbad'da ve Kerim Han Zend ise Fars ve İsfahan'da isyana kalkışmıştır. Azad Han Afgan, Azerbaycan'da Muhammed Hasan Han'a yenilince Hakkari'ye kadar gelerek Osmanlı devletinden yardım istemiş fakat, beklediği yardımı alamayınca Kerim Han Zend'in yanına gitmiş ve siyasî hayatı sona ermiştir.²⁶¹ 1757 tarihinde İran saltanat mücadelesi veren Muhammed Hasan Han'ın öldürülmesiyle tahta geçen Kerim Han Zend, Osmanlı padişahı III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) ile aynı dönemde hükümdarlık yapmış, bu süre içerisinde bir savaş vukû bulmadığı gibi ilişkilerin bozulmaması için birtakım tedbirler de alınmıştır.²⁶² Ancak, Baban sancağında cereyan eden olaylar ve Bağdat eyaletinde taun hastalığından ölen insanların mallarının varislerine verilmemesi iki devletin arasını tekrar açmıştır.²⁶³

Kerim Han Zend, Mehmed Paşa'nın eski görevine tayin edilmemesi ve ölen İranlıların mallarının sahiplerine verilmemesi sebebiyle, 20.000 kişilik bir orduyu kardeşi Sadık Han'ın komutasında Basra körfezi üzerine göndererek burayı kuşatmıştır.²⁶⁴ Şehrizar tarafına gönderilen birlikler de burayı Osmanlılardan almıştır. Bu sırada Osmanlı devletinin elçi olarak İran'a gönderdiği Sünbül-zâde Vehbi Efendi, İranlılarla yaptığı görüşmelerde bir sonuç alamayınca 1776'da Basra şehri İran kuvvetlerinin eline geçmiştir.²⁶⁵

²⁶⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, Ankara 1988, s. 299 vd.; Minorsky, "*Nadir Şah*", **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 28

²⁶¹ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 310

²⁶² İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 458. I. Abdülhamid, Kerim Han Zend'e gönderdiği yazıda, 1746 yılında yapılan ahidname hükümlerinin geçerli olduğunu, sınırlarda anlaşmazlık çıkmaması için memurlara direktif verdiğini bildirmiştir. Bkz. **BOA, Name-i Humayun Defteri**, nr.IX, s. 17 (19 Receb 1188)

²⁶³ **B.O.A., Name-i Humayûn**, No: IX, s. 17; İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e IV/1, s. 458. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı-İran sınırında "*Baban Sancağı*" ismiyle yurtluk-ocaklık olarak Baban ailesine mahsus bir sancak olarak kurulmuştu. Sancak idarecileri Bağdat eyaletine bağlıydılar. Bkz. V.Minorsky, "*Şehrizar*", **İslâm Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1970, s. 398; Ahmet Rasim, **Osmanlı Tarihi III**, İstanbul 1327-1329, s. 1042

²⁶⁴ XVIII. asrın ikinci yarısında Baban Sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa ile kardeşi Ahmed Paşa arasında anlaşmazlık çıkınca, Mehmed Paşa İran'a iltica etti. Kerim Han Zend, kendisine sığınan Mehmed Paşa'nın affını Bağdat valisi Ömer Paşa'dan istemiş ve bu isteği red olunmuştur. Bkz. Muhammed Sadık Nami, **Tarih-i Git-i Guşa**, (neşr. Said Nefisi), Tahran 1317, s. 4 - 5

²⁶⁵ Ahmed Cevdet, **Tarihi Cevdet II**, İstanbul 1309, s. 153

Basra'nın elden çıkması üzerine Osmanlı devleti, Bağdat valisi Abdullah Paşa ile Şehrizor valisi Hasan Paşa'yı İran seferine memur ettiyse de 1777-78 yılları arasında meydana gelen savaşlarda kesin bir netice alınamamıştır. 1779 yılında Kerim Han Zend'in vefat etmesiyle Basra ve Irak-ı Arab tekrar Osmanlıların eline geçmiştir.²⁶⁶

2. Ağa Muhammed Han Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı devleti, Nadir Şah'ın ölümünden sonra başlayan ve Ağa Muhammed Han'ın hükümdarlığa gelmesine kadar süren dönemde İran'ın karışıklık durumundan istifade edememiş ve iç işlerine karışmamıştır.²⁶⁷ Osmanlı devletinin İran'daki hadiselerle kayıtsız kalması, Ağa Muhammed Han'ın herhangi bir dış tehlike ile karşılaşmadan kendi rakipleriyle mücadele etmesini sağlamıştır. Ancak, idareye gelen Ağa Muhammed Han dinî, kültürel ve iktisadî bağlarla Osmanlı devletine bağlı bulunan Kafkasya ve Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek istemiş, Rusya da bu bölgeler üzerinde nüfuz mücadelesine girişmiştir.²⁶⁸

Ağa Muhammed Han'ın 1795 tarihindeki Kafkasya ve Gürcistan harekâtı, Osmanlı devletinin hudut valileri ve muhafızları tarafından saraya bildirilirken,²⁶⁹ İran'ın bu hareketi karşısında Revan ve Karabağ hanları Osmanlı devletine başvurarak kendilerine askerî yardım yapılmasını, bölge halklarından Osmanlıya iltica edecek olanların himaye edilmesini istemişlerdir.²⁷⁰ Ancak kendilerine verilen cevapta, Osmanlı devletinin İran ile sulh içinde bulunduğu ve Ağa Muhammed Han'ın buna riayet ettiği müddetçe sulhun devam edeceği ve mültecilerin kabul edilmeyeceği bildirildi. Çok geçmeden Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan'a ait Tiflis'i işgal etmesi, Çıldır valisi Mehmed Paşa tarafından 28 Ekim 1795 tarihli bir yazıyla İstanbul'a bildirilmiş ve İran'ın Osmanlı topraklarına herhangi bir tecavüzde bulunmadığı ilave edilmiştir. Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa, Ağa Muhammed Han'ın muvaffakiyetini Babıali'ye bildirerek kendisinin ne yapması gerektiğini

²⁶⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran", TDV. İslâm Ansiklopedisi XXII, İstanbul 2000, s. 408

²⁶⁷ Mirza Bala, "Gürcistan", İslâm Ansiklopedisi IV, İstanbul 1964, s. 843

²⁶⁸ P. Sykes, a.g.e., s. 257

²⁶⁹ BOA., H.H., No: 6748 A-B; Yahya Kalantarî, Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı İran İlişkileri (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976, s. 16; S. Nefisî, a.g.e. II, s. 294

²⁷⁰ B.O.A., H. H., No: 6748; Ahmed Cevdet, a.g.e. IV, s. 203

sormuş, kendisine verilen cevapta hudut muhafızlarının İran'a karşı uyanık olmaları istenmiştir.²⁷¹

Ağa Muhammed Han resmen İran tahtına cülus ettikten sonra Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa ile temasa geçerek eskiden beri iki devlet arasında akd edilmiş muahedelere sadık kalacağını ve mevcut dostluğu devam ettirmek istediğini bildirmiştir. Yusuf Ziya Paşa, bunu bir mektupla merkeze bildirmekle kalmayarak İran şah'ına hediye gönderilerek şahlığının resmen tanınması gerektiğini tavsiye etmiştir. Şah'a hediye göndermeyen Osmanlı devleti, şahlığının tanınması hususunda da acele etmeyerek bunu daha sonraya bırakmıştır.²⁷²

Rusya'nın İran topraklarını işgale başladığı dönemde, Osmanlı devletinin Rusya ile işbirliği yaptığı ve Gürcistan hakimi Heraklius'un yardımına gönderilen Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarından geçeceği şayiası üzerine Erzurum valisi, 1796 tarihinde durumu merkeze bir mektupla sormuş, valiye verilen cevapta bu şayanın asılsız olduğu bildirilmiştir. Osmanlı devletinin İran-Rus savaşında tarafsız kalacağına dair kararından habersiz olan Ağa Muhammed Han, Babıâli'den yardım isteğinde bulunmuştur.²⁷³

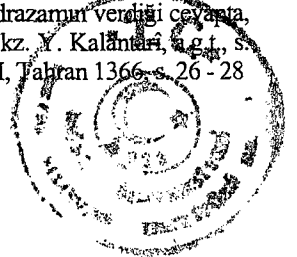
Osmanlı devleti, hem yeni bir savaş gairesini göze alamadığından ve hem de Ağa Muhammed Han'a güvenemediğinden yardım isteğine olumlu cevap vermedi. Babıâli, Osmanlı devletinin İran ile Rusya arasında mevcut anlaşmazlıklara karışmayacağına ve her iki devlet arasında tarafsız kalacağına dair bir karar aldı.²⁷⁴ Karara gerekçe olarak da Ağa Muhammed Han tarafının tutulması halinde savaştan yeni çıkmış olan devletin Rusya ile karşı karşıya geleceği, Rusya'nın tarafının tutulması halinde ise güçlenecek olan Rusya'nın Azerbaycan'dan inerek Anadolu'yu sıkıştıracağı endişesi gösterilmiş ve her iki devlete karşı tarafsız görüntüsü verilmiştir. İran şahının bu sefer sırasında öldürülmesi Kafkasya işinin yarım kalmasına sebep olmuştur.²⁷⁵

²⁷¹ B.O.A., H. H., No: 6688; Ahmed Cevdet, a.g.e. IV, s. 204

²⁷² Y. Kalantarî, a.g.t., s. 17 - 18

²⁷³ B.O.A., H. H., No: 6724; Y. Kalantarî, a.g.t., s. 19

²⁷⁴ Bu sırada İran ordusunda görevli komutanlar, Osmanlı sadrazamına mektup yazarak, müsterek din düşmanına karşı birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulamışlardı. Ancak, Sadrazamın verdiği cevapta, Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı savaş açacak güçte olmadığını bildirmiştir. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 20 - 21. Ayrıca bkz. Muhammed Rıza Nasrî, *İsnad-ı Mekatibat-ı Tarih-i İran I*, Tahran 1366, s. 26 - 28

3. Feth Ali Şah Döneminde İran-Osmanlı İlişkileri

Feth Ali Şah, tahta cülûsundan sonra Cafer Kulî Han'ı Tebriz ve Hoy beylerbeyi tayin etmiş, görev yerine giden beylerbeyi bir süre sonra merkeze karşı isyan ederek bağımsızlık iddiasında bulunmuştu.²⁷⁶ Üzerine gönderilen Abbas Mirza ordusuna yenilen Cafer Kulî Han, İran'da barınamayacağını anlayınca Erzurum valisi Abdurrahman Paşa vasıtasıyla Osmanlı devletinin herhangi bir yerinde ikamet izni istedi. İran ile Osmanlı devleti arasındaki iyi ilişkileri zedeleyen ve İran'ın ısrarla iadesini ya da öldürülmesini istediği bu şahıs, diplomatik çabalar sonucu Rusya'ya gönderilerek 1815'deki ölümüne kadar orada kaldı.²⁷⁷

Bu arada Osmanlı-İran ilişkilerini etkileyen diğer önemli bir olay da Vehhabîlik hareketine mensup bazı kişilerin 1802 tarihinde Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbesine saldırmaları ve yağma hareketlerine girişmeleri idi. İran, türbeyi tahrib edenlerin Osmanlı topraklarından bölgeye geldiklerini iddia etmiştir. Kerbela, Hz. Hüseyin türbesi sebebiyle şiiler tarafından kutsal biliniyordu. Vehhabîlerin tahribatı sadece burayla sınırlı olmayıp Mekke ve Medine'de de tahribatlara girişmişlerdi.²⁷⁸ Kerbela'daki tahribattan haberdar olan Feth Ali Şah, bir elçisini Bağdat'a göndererek durumu öğrenmek istemiş ve Horasan işlerini bitirdikten sonra bölgedeki Vehhabiler üzerine yürüyeceğini bildirmişti. Osmanlı devleti de türbenin uğradığı tahribatı ve şehir surlarını tamir için yardım edeceğini bildirerek iyi ilişkilerin devamını göstermek istedi.²⁷⁹ Bu mesele, iki devlet arasında önemli birtakım anlaşmazlıklara yol açmışsa da İran'a karşı tutumu oldukça sert olan Ali Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması bozulan münasebetleri daha da olumsuz bir hale getirmiştir. Ali Paşa'nın sert siyasetine aynı derecede mukabelede bulunan İran, bu vali ile Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa arasındaki mücadeleye müdahil olmuş

²⁷⁵ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 52, 69; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 83 - 84

²⁷⁶ R. Kulî Han Hidayet, a.g.e. IX, s. 329; Mehdî Ağasî, **Tarih-i Hoy**, Tebriz 1350, s. 215

²⁷⁷ B.O.A., H. H., No: 6686; Y. Kalantarî, a.g.t., s. 27

²⁷⁸ B.O.A., H. H., No: 3797, 3799; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 333. Bazı kaynaklara göre, şiî bir kabile Vehhabilere ait bir kervanı yağmalayınca, Suud bin Abzulaziz Kerbela'ya hücum etmiş ve şehri yağmalamıştır. 1802'deki bu hareketi önlemek için görevlendirilen Bağdat valisi Süleyman Paşa, şehirdeki veba salgını sebebiyle görev yerinden uzaklaşmıştır. Bunu fırsat bilen Vehhabiler, Hz. Hüseyin'in türbesini tahrip ve şehri yağmalamışlardır. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 31 vd.

²⁷⁹ B.O.A., H. H., No: 3797 - 3816, 6685

ve Abdurrahman Paşa'nın kendilerine ilticasını kabul ederek iyi ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.²⁸⁰

1803 tarihinde Vehhabîlerin tenkili için görevlendirilen Bağdat valisi Ali Paşa, bu sırada Bağdat'ta bulunan Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa ile köy mutasarrıfı Baban Mehmed Paşa'yı da yanına alarak 1804'de Hille'de Vehhabîler üzerine yürümüş ve akabinde Bağdat'a dönmüştü. Abdurrahman Paşa, ailevî meselelerden dolayı Mehmed Paşa'yı öldürüp mallarına el koyduğunda hiçbir ceza ile karşılaşmamıştı. Bu hareketlerine göz yumulan Abdurrahman Paşa, cesaret alarak etrafa saldırmaya başladığı zaman Ali Paşa 1805 tarihinde üzerine gönderilmişti. Bu arada İran'a sığınan Abdurrahman Paşa, iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulması için şah'ı Osmanlı devleti aleyhine kışkırtmaya başladı. Kışkırtmalar sonucunda Bağdat valisi Ali Paşa İran'a saldırdı.²⁸¹ Valinin İran topraklarına saldırması karşısında harekete geçen şah, oğlu Muhammed Ali Mirza'yı görevlendirerek Osmanlı hududuna gönderdi.²⁸² 1806 tarihinde meydana gelen Merivan savaşında Ali Paşa kuvvetleri ağır kayıplar verdi. İşgal edilen İran toprakları boşaltıldı. Osmanlı devleti, Bağdat valisine gönderdiği emirle İran ile iyi ilişkilerin devamını istedi.²⁸³

Osmanlı devletinin İran'a anlayış göstermesinin sebebi, bu sırada Napolyon'un teşvikiyle Ruslara karşı savaşıyor olmasından ileri geliyordu. Bu durumdan faydalanan Napolyon, iki devletin aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakıp müşterek düşmanları Rusya'ya karşı işbirliği yapmalarını tavsiye ediyordu.²⁸⁴

²⁸⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 220. Ayrıca bkz. Ferhad Mutemed, **Revabıt-ı İran ve Osmanî**, Tahran 1326

²⁸¹ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 294

²⁸² A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 676; Muhammed Hasan Han, **Tarih-i Muntazam-ı Nasırî III**, Tahran 1298, s. 157

²⁸³ B.O.A., Mühimme Defteri No: 225, s. 23; Cihangir Mirza, a.g.e., s. 141 vd.; S. Nefisî, a.g.e. II, s. 294

²⁸⁴ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 91. Rusya'nın 1803 tarihinde Kafkasya ve Gürcistan'ı istilaya başlaması İran'ı Ruslarla karşı karşıya getirmişti. Feth Ali Şah, Rus istilası karşısında direnmek için Napolyon ile 1805'de ittifak yapmıştı. Osmanlı devleti ittifaka üçüncü bir devlet olarak düşünülmesine rağmen sınır meseleleri yüzünden gerçekleşmemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 59 - 60. Bu ittifak gereğince Fransa'ya gönderilen İran elçisi Mirza Rıza, İstanbul'daki görüşmelerde, iki devlet arasında bazı ihtilaflı meselelerin görüşülmesi, Osmanlı devletinin İran'a yardımı ve İran'a bir elçi tayin etmesi meselesini ele almış fakat, kesin bir cevap alamamıştır. Napolyon, Osmanlı devleti ile ilgisini sıcak tutarak general Sebastiyani'yi İstanbul'a göndererek Rusya aleyhine bir siyaset izlemeye çalıştı. 1806 tarihinde Osmanlı-Rus savaşının başlaması üzerine Napolyon, Osmanlı-İran-Fransa ittifakı için general Gardanne'yi 1807'de İran'a gönderdi. Bkz. A. Rasim, a.g.e., s. 1276. Üçlü İttifak görüşmeleri için İran'a gönderilen Mehmed Refi Efendi, 1807'de Tahran'a varduktan sonra İran'ı Fransa'dan soğutmaya çalışmış, Mısır'ın işgalini delil göstererek Fransa'ya güvenilmemesini tavsiye etmiştir. Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara 1968, s. 203. Bu sırada Napolyon ile çar İ. Aleksander arasında Tilsit barış imzalandı (1807) ve Napolyon'un girişimlerinin bir hileden ibaret olduğu ortaya çıktı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e. s. 44. Tilsit anlaşmasından habersiz olan İran, Ağa İbrahim'i elçilikle İstanbul'a gönderip o sırada

Ancak, Napolyon'un 1807 tarihinde Rus Çarı I. Aleksander ile Tilsit'te ve 1808'de Erfurt'ta gizlice anlaşması, Osmanlı devleti ile İran'ı Rusya karşısında yalnız bırakmıştır. Bu teşebbüsler sonrası İran ve Osmanlı devleti İngiltere'ye yanaşmak zorunda kalmıştır.²⁸⁵

a. İran-Osmanlı Münasebetleri ve İngiltere

Napolyon'un İran ve Osmanlı aleyhine Rusya ile anlaşması üzerine İngiltere, İstanbul ve Tahran'da nüfuzunu arttırmaya çalışarak 1809 tarihinde Osmanlı devletiyle Çanakkale (Kale-i Sultaniye) ve Tahran'da da İran ile bir dostluk anlaşması imzaladı. İngiltere, gittikçe artan ve Hindistan için de tehlikeli olmaya başlayan Rusya ve Fransa karşısında güçsüz durumdaki Osmanlı ve İran ile üçlü ittifak yapmayı düşünüp, kendi menfaatlerine halel getirecek olası saldırıları önlemek istiyordu.²⁸⁶

İngiltere-İran münasebetleri çerçevesinde yapılması düşünülen ittifak için ilk teşebbüs İran'dan geldi. Ebu'l Hasan Han Şirazî, İstanbul yoluyla Londra'ya gönderildi. Diğer taraftan da II. Mahmud'a bir mektup gönderilerek Ruslara karşı yardım istendi. İran, Osmanlı devleti ile olan dostluğu arttırmaya çalışırken, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Robert Adair ve Tahran'daki elçisi Harford Jones aracılığıyla iki devlet arasında işbirliğinin sağlanması için çaba gösteriyordu. İngiltere'nin bu teşebbüsleri, İran ile Osmanlı devleti arasında müşterek düşman Rusya'ya karşı işbirliği girişimlerini hızlandırdı. İran'ın istediği kurşun madenin verilmesi 1809 Babiâli tarafından kabul edildi.²⁸⁷

Bu temaslar içerisinde Abbas Mirza, Babiâli'ye yazdığı mektupta, Ahıska ve Kars taraflarında devam eden anlaşmazlıklara son vermek istediğini ve iki müslüman devletin müşterek düşman Rusya'ya karşı birlikte hareket ettiği takdirde başarılı olacaklarını bildirmişti.²⁸⁸ Ayrıca, Ruslara karşı başarılı olmak için şark seraskeri ve Erzurum valisi Behram Paşa'nın 1809 baharında Kars taraflarına gelmesini

tahta çıkmış olan II. Mahmud ile görüşmüşse de Osmanlı padişahı bu ittifaka pek sıcak bakmadı. Bkz. Enver Ziya Karal, "*II. Mahmud*", *İslâm Ansiklopedisi VII*, İstanbul 1969, s. 165 vd.; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 277

²⁸⁵ R. Uçarol, a.g.e., s. 26 - 27

²⁸⁶ R. Uçarol, a.g.e., s. 101

²⁸⁷ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 217; M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 187

²⁸⁸ **B.O.A., Cevdet Hariciye** No: 2632; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 220 - 221; S. Nefisî, a.g.e. II, s. 298

istemmiştir. İran sadrazamı Mirza Şefi de Osmanlı sadrazamı Yusuf Ziya Paşa'ya bir mektup göndererek küffara karşı savaşma kararlılıklarını göstermişti. Bu gelişmelerden sonra Feth Ali Şah'ın oğlu ve Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza Ruslara karşı savaşmak için Revan'a hareket etti.²⁸⁹

İran'ın Ruslara karşı işbirliği teklifi Babiâli tarafından olumlu karşılanmış olacak ki, İran ile birlikte düşman-ı din olan Rusya üzerine hücum etmek ve iki devlet arasındaki dostluğa riayet etmek hususunda Erzurum, Çıldır valilerine, Van ve Kars muhafızlarına emir gönderilmiştir. 1810'da İran'ın İstanbul maslahatgüzarı Hacı Hüseyin Ağa'nın Babiâli'ye başvurarak Çıldır valisi Selim Sabit Paşa'nın Ruslara karşı başarılı olmasına karşılık, Trabzon valisi Şerif Paşa'nın ihmalkar davrandığı söylenmiş ve görüşleri dikkate alınan maslahatgüzarın isteği doğrultusunda Şerif Paşa görevden alınmıştı. Ayrıca, Ruslara karşı başarılı olamayan Erzurum valisi Behram Paşa azledilerek yerine İbrahim Paşa tayin edilmişti.²⁹⁰

İran ve Osmanlı devleti Kafkasya cephesinde Ruslara karşı verdikleri mücadelede birbirlerine yeterince yardımda bulunamadılar. Kış mevsiminin de yaklaşması üzerine İran orduları Revan'a geri dönerek baharda tekrar Ruslara karşı savaşmak istediklerini Babiâli'ye bildirdiler. Rusya, bu süre içerisinde boş durmayıp İran-Osmanlı ittifakını bozmak için general Tormusof'u Tahran'a elçi olarak gönderdi. Rus elçi, İran ile sulh yapmak istediklerini söyleyerek iki devletin arasını açmaya çalıştı.²⁹¹

b. Ruslara Karşı İran-Osmanlı Askerî İşbirliği

İran ile Rusya arasındaki sulh görüşmelerinde bir netice çıkmayınca, İran ve Osmanlı devleti 1810 tarihinde Rusya'ya savaş açtılar. Bundan istifade etmek isteyen

²⁸⁹ M. T. Sipihri, a.g.e. I-II, s. 187

²⁹⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 103; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 222; Şanizâde, **Şanizâde Tarihi I-IV**, İstanbul 1291, s. 309

²⁹¹ A. E. Bina, a.g.e. I, s. 149. İngiltere, bu dönemde Osmanlı-İran yakınlaşmasını sağlamaya Rusya ise engellemeye çalışıyordu. Rusya, general Turmosof'u Abbas Mirza'ya göndererek İran ile sulh görüşmelerini başlattı. Rusya'nın takip ettiği bu siyaseti Asya'daki çıkarlarına aykırı bulan İngiltere, Jones vasıtasıyla önlemeye çalışıyordu. Jones, mütareke yapıldığı takdirde İran ile Osmanlı devleti arasında savaş çıkacağını ve Rusya'nın bundan istifade edeceğini iyi biliyordu. Rusya'yı engelleyemeyen İngiltere, İran'ın Rusya ile imzalayacağı mütarekeye, Rusyan'ın Osmanlı devletine saldırmayacağına dair bir maddeyi de eklemesini istemiştir. Mütarekenin beşinci maddesinde, Osmanlı devleti İran ile müttefik olduğundan Rus ordusunun Kars, Van ve Ahıska taraflarına saldırmayacağı ibaresi yer aldı. Ancak, İran'ın öne sürdüğü şartlar Rusya tarafından kabul edilmedi ve müzakerelerden bir netice alınamayarak anlaşma imzalanamadı. Bkz. A. E. Bina, a.g.e., s. 154

İngiltere, Tahran'da bulunan elçisi Harford Jones ve İstanbul'da bulunan elçilik katibi Canning vasıtasıyla bu iki devlet arasında ittifakı sağlamaya çalıştı.²⁹²

Rusya ile savaş başladıktan sonra Abbas Mirza, Erzurum valisi Hacı İbrahim Paşa'ya bir mektup göndererek, Ahıska ve Kars taraflarındaki Rus saldırılarının bertaraf edilmesi için birlikte hareket edilmesinin istemiş, Osmanlı devleti de İran'a yapılan kurşun yardımının devam edilmesi hususunda Hacı İbrahim Paşa'ya 1810 tarihli bir emir göndermiştir. Abbas Mirza, düşmana karşı tam bir birlik içinde hareket edilmesi için bazı önerileri İstanbul'a ulaştırmak için Tahran'dan Londra'ya giden Jones'in katibi James Morier'e bir mektup vermiştir. Abbas Mirza tarafından İstanbul'a gönderilen mektupta, Erzurum'a yarar bir valinin tayin edilmesi, serhad-ı islâmiyye'den olan Ahıska ve Kars'ın müdafaası, valinin Abbas Mirza ile sürekli irtibatta olması ve bir elçinin İran'a gönderilmesi belirtilmişti. II. Mahmud bu istekleri memnuniyetle karşılayarak İran'a elçi tayin edilen Abdulvehhab Efendi'nin derhal hareket etmesini söylemişti.²⁹³

İran ve Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı açmayı düşündükleri askerî harekâtın görüşmelerinden haberdar olan Tormusof, ani bir baskınla Ahıska'da toplanmakta olan müttefik Osmanlı-İran kuvvetlerini bozguna uğratıp ilk müşterek askerî harekâtı neticesiz bıraktı. Hem bu yenilgiyi ve hem de İran ile daha sıkı bir askerî işbirliğinin sağlanması için İran'a gönderilen Abdulvehhab Efendi, 1811 tarihinde Feth Ali Şah ile görüşmesinden sonra sadrazam Mirza Şefi ile görüşmelere başladı. Osmanlı sefiri Tahran'daki görüşmelerde, Baban paşalarına İran'ın müdahale etmemesini, Ahıska ve Kars taraflarındaki Osmanlı hudut memurlarına yardım edilmesini ve Rusya'ya karşı askerî işbirliğinin sağlanmasını gündeme getirmiştir. Tebriz'deki görüşmelerde İngiltere elçisi de hazır bulunmuş ve ittifak fikri tekrar ortaya atılmışsa da Osmanlı elçisi, kendisine geniş yetki verilmediğini ve buna salahiyeti olmadığını söyleyerek sıcak bakmamıştır.²⁹⁴

Yukarıda izah edildiği gibi İran ile Osmanlı devleti ittifaktan ziyade Ruslara karşı işbirliğinde anlaşmış bulunuyorlardı. Osmanlı devleti, Avrupa'da ve özellikle Tuna cephesindeki Rus ilerlemesini durdurmak için doğu cephesinde meşgul etmek

²⁹² Y. Kalantarî, a.g.t., s. 67 vd.; Stratford Canning, 1809-1812 yıllarında İngiltere elçiliği katibi olup daha sonra yapılacak olan Bükreş görüşmelerinde önemli rol oynamıştır. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 221

²⁹³ B.O.A., H. H., No: 36986; Y. Kalantarî, a.g.t., s. 79

²⁹⁴ Y. Kalantarî, a.g.t., s. 80 - 81

istiyordu. Bunun için Abbas Mirza ile temas sağlanarak müştereken harekete başlandı. Erzurum valiliğine atanan Emin Paşa'ya II. Mahmud tarafından gönderilen fermanla, Rusya'ya karşı yapılacak seferin ehemmiyeti dile getirildi. Bir yandan da Kafkasya ve Dağıstan'a gönderilen Osmanlı ve İran casusları, buradaki müslüman halkı Rusya'ya karşı ayaklandırmaya çalıştılar. Bu teşebbüslerin farkında olan Rusya da boş durmamış karşı hareketle İran ile Osmanlı devletini birbirine düşürmeye çalışmıştır.²⁹⁵

1811 tarihinde Gürcistan'a birlikte saldırıyı kararlaştıran Erzurum valisi Emin Paşa ve Revan serdarı Hüseyin Han, Arpaçay'ın sağ tarafındaki Magazbard'da Ruslara karşı yapılacak harekâtı görüştükları sırada, Emin Paşa'nın Rusların suikastına uğraması ve korkuya kapılarak askerleriyle birlikte Kars'a geri çekilmesi, iki ordunun müştereken Ruslara karşı savaşmasını önlemiştir. Kars ve Revan cephelerindeki başarısızlığın diğeri bir sebebi, iki taraftaki komutanların birbirine olan güvensizlikleri, bu bölgedeki Kürt aşiretlerinin Rusya tarafından elde edilmesiyle Osmanlı ve İran kuvvetlerine katılmalarının engellenmesiydi. Sonuçta, Rusya'ya karşı gerçekleştirilen Osmanlı-İran ittifakı ve yakınlaşması istenen sonucu vermemiştir. Osmanlı devletiyle 1812'de Bükreş anlaşmasını imzalayan Rusya, bu cephedeki kuvvetleri İran cephesine aktararak savaşın İran aleyhine devamına zemin hazırlamıştır.²⁹⁶ Osmanlı devletinin Bağdat ve Şhrizor valiliklerine yeni atamaları yapılmaya başlanan yeni itilaflar ve devam eden Osmanlı-İran savaşları, Rusya'nın işine yarıyordu.²⁹⁷

²⁹⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 92 vd. II. Mahmud, 1808 tarihinde Osmanlı tahtına oturduktan sonra Abdulvehhab Efendi başkanlığındaki bir heyeti Tahran'a göndermişti Tahran'daki görüşmeler sonunda Şehrizor valisinin İran tarafından seçilmesi, Bağdat valisinin tayininde her iki devletin muvaffakatinin alınması ve Rusya'ya karşı birlikte hareket edilmesi kararlaştırıldı. Rusya, bu ittifakı bozmak gayesiyle general Yermolov'u Tahran'a göndermiş ve yapılan görüşmelerde bir sonuç elde edememiştir. Ancak, bu sırada İranlı iki aşiret reisinin Osmanlıya sığınması Rusya'ya beklediği fırsatı verdi. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 228

²⁹⁶ R. Uçarol, a.g.e., s. 130 vd. İran kuvvetlerinin Tebriz'e ve Osmanlı kuvvetlerinin de Erzurum'a dönmelerinden sonra Rusya, Napolyon'un Moskova seferine hazırlandığını görünce, 1812 tarihinde Osmanlı devleti ile Bükreş Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Ruslar, Osmanlı topraklarının doğusunda işgal ettikleri yerleri boşalttılar. Bkz. M. T. Sipihir, a.g.e. I-II, s. 216. Daha geniş bilgi için bkz. A. M. Dımbılı, **Me'asır-ı Sultaniye**, Tahran 1351

²⁹⁷ M. T. Sipihir, a.g.e. I-II, s. 215 - 216. Osmanlı devleti, İran ile yapmış olduğu anlaşmanın hilafına Abdullah Paşa'yı Bağdat valiliğine tayin edip Abdurrahman Paşa'yı da Şehrizor valiliğinden azl edince iki devletin arası açıldı. Bkz. S. Nefisî, a.g.e. II, s. 229; R. Uçarol, a.g.e., s. 105

c. İran-Osmanlı Hudut Meseleleri

Napolyon'un Rus Çarı ile Tilsit'te anlaşmasından sonra başlayan Osmanlı-İran işbirliği devam ederken, sınırlarda bazı mahallî olaylar meydana gelmiş ve iki devlet de olayları büyütmeyle fazla üzerinde durmamıştı. Bunlardan birincisi, bir sınır sancağı olan Baban meselesi idi.²⁹⁸

Bağdat valisi Ali Paşa'nın katledilmesinden sonra Irak'taki mevcut Kölemen hakimiyetini bitirmeye çalışan Osmanlı devleti, Bağdat'ı Yusuf Ziya Paşa'ya tevcih ettiyse de Fransız elçi Sebastiyani'nin araya girmesi ve İran'ın ricası üzerine Kölemenlerden Süleyman Paşa tayin edilmişti. Yeni vali, Abdurrahman Paşa ile kavgalı duruma gelince, Fransız general Gardanne araya girerek iki devlet arasında bir anlaşmazlığın çıkmamasına çalışmış ve başarılı olamamıştır. Bağdat valisi Süleyman Paşa, 1808'de Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa üzerine yürüyünce mutasarrıf İran'dan yardım istemiş, Feth Ali Şah'ın ricası üzerine görevine iade edilmişti.²⁹⁹

Süleyman Paşa'nın görevine uymayan hareketlerde bulunması üzerine Osmanlı devleti, Halet Efendi'yi 1810 tarihinde Bağdat'a gönderdi. Bu meselenin tek başına üstesinden gelemeyeceğini anlayan Halet Efendi, Baban mutasarrıfından ve Musul valisi Mahmud Paşa'dan yardım alarak Süleyman Paşa üzerine yürüdü. Süleyman Paşa'nın Araplar tarafından öldürülmesiyle Bağdat valiliği Kölemenlerden Abdullah Ağa'ya verildi.³⁰⁰

1811 tarihinde İran'ın Osmanlı devletine ait Baban sancağına saldırmasıyla başlayan gerginlik, Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza'nın da işin içine girmesiyle büyüdü. Ancak, iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda Baban sancağı Halid Paşa'ya verilerek olayların yayılması ve savaşın çıkması önlenmiş oldu.³⁰¹

İran'ın Osmanlı devleti ile olan hudud meselelerinden ikincisi, Van muhafızı Mehmed Derviş Paşa'nın Hoy ve Urumiye'ye saldırmasıydı. İran'ın Ruslarla olan savaşını fırsat bilen Derviş Paşa, kendi kuvvetleri ve başına topladığı düzensiz birliklerle İran'a saldırarak Hoy ve Urumiye'ye bağlı köyleri almaya başladı. Abbas

²⁹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e. IV/1, s. 458; İbrahim Safaî, *Merzha-yı Na Aram*, Tahran 1351, s. 17

²⁹⁹ İ. Safaî, a.g.e., s. 19 vd.

³⁰⁰ M. Cavid Baysun, "*Bağdat*", *İslâm Ansiklopedisi II*, İstanbul 1970, s. 209

³⁰¹ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 209

Mirza, Derviş Paşa'nın bu tecavüzüne karşı İran kuvvetlerini Van civarına göndererek köyleri yağmaladı ve çok sayıda esir alındı.³⁰² Osmanlı devletinin Tahran'daki elçisi Abdulvehhab Efendi'nin gayretleriyle alınan esirler geri verildi ve mallar sahiplerine teslim edildi.³⁰³

ç. Bükreş Antlaşmasından (1812) Erzurum Antlaşmasına (1823) Kadar Osmanlı-İran İlişkileri

Bükreş anlaşmasıyla siyasî yalnızlık içine giren İran, Osmanlı devleti ile yapılması düşünülen işbirliği ümidinin ortadan kalktığını görerek iyice zor durumda kaldı.³⁰⁴ İki müslüman devletin Rusya karşısında birlikte hareket etme teşebbüsleri iyi düşüncelerle başlamış ve hatta İran, müttefiklik havası içerisinde 1810 tarihinde Rusya ile yapmayı düşündüğü ittifak anlaşmasına Osmanlı devletini de dahil etmek istemişse de Rusya'nın karşı çıkması sebebiyle başarılı olamamış ve hatasının kurbanı olmuştur.³⁰⁵ Osmanlı devleti bunu gözden kaçırmayarak Rusya ile müzakerelerinde ve imzalanan Bükreş anlaşmasında, İran ile savaşmakta olan Rusya'nın Osmanlı topraklarından zahire temin etmesini kabul etmekle İran'ı zor durumda bırakmıştır. İran, bu hareketi kendisine ihanet olarak algılamıştır.³⁰⁶

Osmanlı devleti, Rusya ile imzaladığı ve İran aleyhine bir maddeyi de kabul ettiği için kendisine tepki gösterileceğini tahmin etmişti. İran'dan gelecek tepkiyi önlemek gayesiyle bu devleti de anlaşmanın içine almak istemiş ve hatta buna dair bir maddeyi antlaşmaya eklemiştir. Ancak, maddenin uygulamasında muvaffak olamamıştır. Rusya, İran ile ayrı bir anlaşma imzalayacağını söyleyerek hem Osmanlıyı oyalamış ve hem de komşu iki devletin arasını açmak istemiştir. Osmanlı devleti İran'ı yumuşatmak için Tahrandaki elçisi Yasinzâde Abdulvehhab Efendi vasıtasıyla girişimlerde bulunmuşsa da İran yetkilileri Osmanlıya olan kırınlıklarını belirtmekten geri kalmamışlardır. Ayrıca, Bağdat valisi ile Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa arasındaki anlaşmazlıktan istifade ederek Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Hem bu anlaşmazlık ve hem de Bükreş antlaşmasının

³⁰² M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 218

³⁰³ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 219

³⁰⁴ E. Z. Karal, a.g.e. V, s. 100; Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1348, s. 64

³⁰⁵ A. Ekber Bina, a.g.e. I, s. 154

³⁰⁶ F. Ademiyet, a.g.e., s. 65

Rusya ile imzalanması iki devleti savaşın eşiğine getirmiştir. Kirmanşah valisi Muhammed Ali Mirza komutasındaki İran ordusunun 1812'de Bağdat'a saldırısı, savaşı tasvip etmeyen Bağdat valisi ile Muhammed Ali Mirza'nın görüşmesinden sonra savaşa dönüşmeden önlenmiştir.³⁰⁷

Osmanlı devleti, İran ile olan kavgınlığı gidermek için girişimleri arttırarak Celaleddin Efendi'yi 1813 tarihinde İran elçisi olarak tayin edip Tahran'a gönderdi. Osmanlı elçisi, İran şahı ile yaptığı görüşmelerde, İran'ın Bağdat'a saldırmasından dolayı meydana gelen hasarın ödenmesini istemişse de bir netice alamamış ve daha sonra Tebriz'e giderek Abbas Mirza ile görüşmüştür. Görüşmeden bir sonuç almayan Osmanlı elçisi İstanbul'a dönmüştür.³⁰⁸ Buna karşın Celaleddin Efendi'nin haber vermeden Tebriz'den ayrılması İran tarafından hoş karşılanmamış ve soğukluğun giderilmesi için 1813'de Mirza Rıza Han elçilikle İstanbul'a gönderilmiştir.³⁰⁹

Mirza Rıza Han'ın İstanbul'daki görüşmelerinde, İran'dan dönen Yasin-zâde Abdulvehhab Efendi de bulunmuş ve iki devlet arasında anlaşmazlık konusu olan Baban meselesine İran tarafından müdahale edilmeyeceği taahhüt edilmiştir. İstanbul'daki görevini tamamlayan Mirza Rıza Han, II. Mahmud tarafından şah'a yazılan özel bir mektupla birlikte 1814 tarihinde Tahran'a dönmüştür.³¹⁰

İran'ın bu dönemde Rusya ile ağır şartları havî Gülistan antlaşmasını imzalaması, ülkede başlayan iç isyanlar ve istikrarın bozulması, Osmanlı devleti ile iyi ilişkiler içinde olmayı zorunlu kılmıştır. Mirza Rıza Han'ın elçiliği bu ortamı sağladığı gibi Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümü de sürekli huzursuzluk kaynağı olan bu sancağın sorun olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Fakat, iki ülke sınırlarında yaşayan konar-göçer aşiretlerin uyruklarının belli olmaması küçük olayların çıkmasına sebep oluyordu. İki devletin 1820 tarihinde savaşa tutuşmalarına kadar, İran'ın Baban'a müdahalesi, sınır boylarında yaşayan aşiretler, Muhib Ali Han'ın elçiliği, Van muhafızı Derviş Paşa'nın isyanı, Süleyman Hadi Efendi'nin elçiliği gibi küçük meseleler hariç büyük çapta anlaşmazlıkları olmamıştı.

³⁰⁷ R. K. Hidayet, a.g.e. IX, s. 481; M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 226

³⁰⁸ R. K. Hidayet, a.g.e. IX, s. 490; M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 232

³⁰⁹ B.O.A., H. H., No: 30. Mirza Rıza Han, Erzurum'da Ahmed Paşa ile görüştüktan sonra İstanbul'a geldi ve padişah II. Mahmud'un huzuruna çıkarak Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın göndermiş oldukları mektupları takdim etti. Daha sonra Babiâli'de yaptığı görüşmelerde, iki devlet arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını, iyi münasebetlerin devam etmesi gerektiğini ve bazı küçük hadiselerin halledilmesi için de kendisine tam yetki verildiğini söylemiştir. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 98

Bağdat valiliğine tayin edilen Davud Paşa yüzünden iki devlet savaşın eşiğine gelmişse de yapılan görüşmeler ve İran'ın İstanbul'a elçi göndermesiyle ilişkiler normale dönmüştür.³¹¹ Ayrıca, Van Muhafızı Derviş Paşa'nın 1818'de başlayan isyanı, 1819'da yakalanıp idam edilmesiyle son bulmuş ve iki devlet arasındaki dostluğa zarar gelmeden halledilmişti.³¹²

Osmanlı devleti, Süleyman Efendi'yi 1820 tarihinde İran'a elçi tayin ederek Bağdat eski valisi Davud Paşa'nın İran şehzadesine vermiş olduğu para senedinin geri verilmesi, Baban ailesinden alınan rehinelerin serbest bırakılması ve Osmanlı topraklarından firar edenlerin İran tarafından kabul edilmemesi gibi konuları görüşmesini istemiştir. Süleyman Efendi'nin Feth Ali Şah ile görüşmesinde bu konular ele alınmış, İran'ın Osmanlı devletine karşı dostane ilişkiler içerisinde olacağı bildirilmesine rağmen iki ülke arasındaki ihtilaflar devam etmiştir.³¹³

İran-Osmanlı hududunda konar-göçer yaşayan ve uyrukları belli olmayan aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen gittikleri yerlerde yağmalama ve eşkiyalık hareketlerine başvurmaları ihtilaflara sebep oluyordu. İran sınırından gelerek Muş ve Van civarına yerleşen Sibeki (Sipkan) ve Haydaranlı aşiretlerinin düzensizlikleri ve etrafa zarar vermeleriyle halkın şikayet etmesi, iki taraf arasındaki durumu iyice gerginleştiriyordu.³¹⁴

İran, konar-göçer aşiretleri firarî olarak kabul edip Osmanlı devletinin bunları geri vermesini talep etmiş ve bütün bunlara Muş mutasarrıfı Selim Paşa'nın müsamahalı tavrının sebep olduğunu bildirerek cevap istemiştir. Osmanlı devletinden beklediği cevabı alamayınca Revan serdarı Hüseyin Han ve kardeşi Hasan Han birlikleri, bazı İran aşiretleriyle birlikte Kars'ta yağmalama hareketlerine giriştiler.

³¹⁰ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 268; R. K. Hidayet, a.g.e. IX, s. 513

³¹¹ A. Ekber Bina, a.g.e.I, s. 183. Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud Paşa, iki devlet arasında sorun olmaya başlayarak Osmanlı devletinin Bağdat valisi Said Paşa'yı görevden almasına sebep oldu. Bağdat valiliğine tayin edilen Davud Paşa'nın da İran'dan hayli yardım aldığı ve buna karşılık Muhammed Ali Mirza'ya 50.000 tümen vaad ettiği ve senet imzaladığı, daha sonra vermediği ve bu şehzâde ile savaşın eşiğine geldiği iddia edilmiştir. Osmanlı devletinin kendisi aleyhine yaptığı hazırlıktan endişelenen Davud Paşa, İran ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bkz. Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî III*, Tahran 1364, s. 119

³¹² M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II s. 311

³¹³ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 299 vd.; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 677

³¹⁴ Haydaranlı aşireti bazen Muş, Malazgirt ve Erciş'te bazen de İran'da kışlamaktaydı. Bu aşiretin ağası olan Mehmed Ağa ve kardeşi Kasım Ağa, 500 hane ile İran'dan Muş sancağına gelerek Osmanlı devletinden yerleşme izni istemiştir. Osmanlı devletinin Muş mutasarrıfı Selim Paşa, bu aşiretin Meyafarakin sancağında iskan olunmasını sağlamıştır. İran ise Kasım Ağa'nın İran'da doğduğunu ve bütün geçmişlerinin İran'da olduğunu iddia ederek kendi teb'asından saymıştır. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 116

1820’de Muş ve Bulanık’a kadar gelen İran ordusu, Muş mutasarrıfı Selim Paşa’yı bozguna uğrattıktan ve bir süre burada kaldıktan sonra Haydaranlı aşiretini ele geçiremeden İran’a döndü. İran’ın yapmış olduğu sınır ihlallerini kabul etmeyen Osmanlı devleti, İran’a ait Celalî aşiretinin kendi topraklarında yapmış olduğu yağma hareketleri sonucu gasb ettiği malları İran’dan istemişti. Aşiretlerden dolayı iki devlet arasında meydana gelen bu tür gerginliklere, İran hacıları meselesi de eklenince savaşın sebepleri artmıştır.³¹⁵

İran hacılarının Osmanlı topraklarında eşkiya tarafından taciz edilmeleri, Mekke ve Medine’ye giderlerken her girdikleri şehirde “*ayak bastı*” parası adı altında para vermeye mecbur edilmeleri iki devlet arasındaki tartışma konularıydı. İran maslahatgüzarı Ferecullah, 1817 tarihli bir yazıyla bu durumu Babîâlî’ye bildirmiş ve İran hacılarının güvenliğinin sağlanmasını rica etmiştir. Ancak, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu savaş hali yüzünden yollarda gereken emniyet ortamını sağlayamaması savaş sebebi sayılmıştır.³¹⁶

Osmanlı devleti, bu sırada Rusya ile savaştığından dolayı İran ile aralarında savaş çıkmaması için tedbir almaya çalışmıştır. Bu tedbirler içerisinde, Erzurum valiliğine Mehmed Hüsrev Paşa’yı tayin ederek ılımlı bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Bunun yanında doğudaki diğer görevlilere gönderilen emirlerde İran ile ilişkilere dikkat edilmesi istenmiştir. Fakat, 1821’den itibaren İran tehlikesi iyiden iyiye hissedilince savaş hazırlıkları için emirler gönderilmeye ve hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır.³¹⁷ Şark Seraskeri Hüsrev Paşa’nın tedbirsizliğinden Toprakkale’nin İran ordusunca işgal edilmesi ve Ciharî kalesi meselesinde ısrarlı bir tavır takınılması, münasebetleri daha da gerginleştirmiş ve savaşa sebep olmuştu. Neticede sınır meselelerinin hal edilmesi cihetine gidilerek iki tarafın oluşturacağı heyetlerin Erzurum’da toplanmasına ve bu meselenin barış yoluyla neticelenmesine karar verilmiştir.³¹⁸

³¹⁵ R. Uçarol, a.g.e., s. 157; M. T. Sipîr, a.g.e. I-II, s. 317; R. Kulî Hidayet, a.g.e., IX, s. 592

³¹⁶ Şah’ın ailesinin de içinde olduğu İran hacılarının Malatya ve Antep’te şakilerce taciz edilmeleri ve bir kısmının rehin alınması, 1818 tarihli bir yazı ile Muhib Ali Han tarafından Babîâlî’ye bildirilmiştir. Osmanlı devleti, olayları 1820 tarihli yazıyla geçiştirerek İran’a teminat vermiştir. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 117

³¹⁷ B.O.A., Mühimme Defteri, No: 240, s. 14 - 15

³¹⁸ R. Uçarol, a.g.e., s. 157

İki devletin heyetler arasındaki görüşmelerden sulh için bir netice çıkmayınca Feth Ali Şah Osmanlı devleti ile olan ilişkilerin kesilmesini istedi.³¹⁹ Çünkü İran, Rusya ile imzaladığı 1813 tarihli Gülistan anlaşmasında Rusya'ya kaptırdığı toprakların telafisi için Osmanlı topraklarına göz dikmiş, dolayısıyla Rusya İran'daki elçisi Mazarowitch vasıtasıyla İran'ı Osmanlıya karşı kıskırtmıştır.³²⁰ Osmanlı devletinin Mora'daki Rum isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen İran, doğu ve güneyden olmak üzere iki cephede savaş açtı. Bir başka ifadeyle Osmanlı devleti, Erzurum ve Bağdat cepheleriyle İran'a karşı durumunu muhafaza etmeye çalıştı. 1821'de başlayan savaşta İran ordusu Muş, Bitlis, Erciş ve Doğu Bayezid'a kadar gelerek burayı feth etti. Fakat, kış mevsiminin yaklaşmasıyla Abbas Mirza 1822'de Tebriz'e geri dönmek zorunda kaldı.³²¹ Bağdat cephesinde ise Muhammed Ali Mirza ile 1821'de yapılan görüşmelerde, Baban sancağı Abdullah Paşa'ya verilmek suretiyle fazla kan dökülmenin önüne geçilmiş ve barış sağlanmıştı. Bu sırada Muhammed Ali Mirza'nın ölümüyle bazı pürüzler çıkmışsa da bu cephenin Abbas Mirza idaresine verilmesiyle sükûnet tekrar sağlanmıştır.³²²

İran, savaştan galip çıkmışsa da Osmanlı devleti içinde kendi aleyhine gelişmekte olan ortamı dikkate alarak barış görüşmelerine başladı. Bu amaçla 1822'de görevlendirilen vezir Mirza Buzûrg, Erzurum valisi Mehmed Emin Rauf Paşa ile görüşmek üzere Zeynel Abidin Bey'i Erzurum'a gönderdi. Bir taraftan da hızla savaşa hazırlandı. Erzurum'da iki taraf arasında yapılan görüşmelerde Osmanlı devleti, Abbas Mirza'nın ve dolayısıyla İran'ın savaş hazırlıklarını gözden kaçırmayarak sulhe razı olmadı.³²³

³¹⁹ Halil İncalcık, "Mehmed Hüsrev", **İslâm Ansiklopedisi V**, İstanbul 1964, s. 611. Hüsrev Paşa, iki devlet arasındaki ihtilafları görüşmek üzere Hacı Yusuf Ağa'yı Tebriz'e gönderdi. Abbas Mirza ile yapılan görüşmelerden sonra İran elçisi, Hacı Ali Bey ile birlikte Erzurum'a geldi. Fakat, buradaki müzakerelerden bir netice alınmayınca ilişkiler tekrar kesildi. Daha geniş bilgi için bkz. Yahya Kalantarî, a.g.t., s.125 - 127

³²⁰ R. Uçarol, a.g.e., s.155 - 157. Rusya'nın Mazarowitch vasıtasıyla İran'ı Osmanlı devletine karşı kıskırtması, İngiltere'nin menfaatlerine ters düştüğünden, İngiliz elçi Henry Willock, iki devlet arasında savaşın çıkmaması için çok uğraştı. Bir netice alamayınca da İran ordusundaki İngiliz subayların Osmanlıya karşı savaşmamaları emri verildi. Bkz. F.Ademiyet, a.g.e., s. 65

³²¹ R. Uçarol, a.g.e., s. 157. Tarih-i Nev'in yazarı şehzade Cihangir Mirza, harbin çıkmasını Revan serdarı Hüseyin Han'a bağlamakta, serdarın kendi yolsuzluklarını örtmek için iki devlet arasında ihtilaf çıkarttığını yazmaktadır. Bkz. Cihangir Mirza, a.g.e., s. 5 - 6

³²² R. Uçarol, a.g.e., s. 158

³²³ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 330

İran'ın 1821'de başlattığı ve kış mevsiminin yaklaşmasıyla sona erdirmek zorunda kaldığı savaşa mukabelede bulunmak isteyen Osmanlı devleti, savaş hazırlıkları içinde sayılan bütün İranlı tüccar, haccı ve görevlilerin tedibini istedi. Bunun için Seyhülislâm'dan fetva alınmış³²⁴, İranlı tüccar ve ziyaretçilerin haps veya sınırdışı edilmeleri için bütün idarecilere fermanlar gönderilmiştir.³²⁵

Osmanlı devletinin savaş hazırlıklarına karşı İran devleti de 1822'de Kars'a saldırarak karşılık verdi. Yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı. Abbas Mirza'nın bu sırada göndermiş olduğu barış teklifleri Osmanlı devleti tarafından kaale alınmayarak çok az sayıda İran askerinin koruduğu Toprakkaleye saldırı düzenlendi. Osmanlı kuvvetleri burayı muhasara ederek Abbas Mirza'nın takviye kuvvet göndermesine rağmen savaşı kazandı.³²⁶ Bunun üzerine İran, Hasan Han emrine verilen birlikler ile harekete geçti. İlk önce Muş mutasarrıfı Selim Paşa'yı yanına çekerek Osmanlı ordularının savaşta hareketsiz kalmasını sağladı. Selim Paşa'nın bu ihaneti yüzünden Osmanlı birlikleri ağır bir yenilgi aldı.³²⁷ Fakat, bu sırada İran ordusunda başlayan kolera salgını geri dönmelerine sebep olmuştu. Aynı hastalık Bağdat cephesinde de askerler arasında yayılınca, şah'ın bizzat iştirak etmek istediği bu savaş akamete uğradı ve kat'i bir netice alınamadı.³²⁸

Abbas Mirza, Toprakkale galibiyetinden sonra ordusunda baş gösteren kolera sebebiyle çekildiği Halyaz mevkiinde Erzurum valisi Rauf Paşa'ya barış için bir mektup göndermişti. Rauf Paşa da mukabelede bulunarak Abbas Mirza'ya bir elçi göndermişti. Diğer taraftan Abbas Mirza, İngiltere'nin İstanbul elçisi Strangford vasıtasıyla Osmanlı devletinin barışa zorlanmasını talep etmiş fakat, Babîâli İngiltere'nin arabuluculuğunu kabul etmemiştir. Bu arada sınırlardaki olaylar sürüyor, Osmanlı devleti İran'a karşı yapılacak sefer için bütün hazırlıkları tamamlamış görünüyordu (1823).³²⁹

³²⁴ Bu sırada Şeyhülislâm olan Yasincizâde Abdulvehhab Efendi bu fetvayı vermiştir. Bkz. İ. H. Danişmend, a.g.e. IV, s. 550

³²⁵ B.O.A., M.D., No: 240, s. 63, 67, 68, 70, 74; Y. Kalantarî, a.g.t., s. 127 vd.

³²⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 229

³²⁷ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 333 - 335; R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s. 592; M. Hasan Han, a.g.e. III, s. 124

³²⁸ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 237; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 229

³²⁹ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 302; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 678

d. İran-Osmanlı Barışı ve Erzurum Anlaşması (1823)

İran ve Osmanlı devleti savaştıkları halde aralarında süren barış görüşmelerini kesmemişler, İngiltere'nin görüşmelere müdahalesiyle sulh çabalarını devam ettirmişlerdir. İngiltere, bu iki devletin Rusya'ya karşı güç kaybetmemeleri ve kendi ekseninde kurduğu dengelerin bozulmaması için barışın bir an önce yapılmasından yana davranıyordu. Ayrıca, İran tüccarları da Osmanlıya karşı savaş istemiyor ve şah'a sundukları arzda; Osmanlı devleti ile olan savaşın kendi ticaretlerini olumsuz yönde etkileyeceğini söylüyorlardı.³³⁰

Netice itibarıyla Osmanlı devleti, Balkanlardaki Rum isyanlarıyla uğraştığından İran ile anlaşmaya sıcak bakmaya başlamıştı. II. Mahmud, şark seraskeri ve Erzurum valisi Rauf Paşa'yı murahhas tayin ederek İran ile yapılacak görüşmeler için tam yetki verdi. Abbas Mirza da Azerbaycanda bulunan Mirza Muhammed Ali'yi murahhaslıkla 1823 tarihinde Erzurum'a göndermişti.³³¹ Erzurum'da yapılan görüşmelerde İran elçisinin Baban ve Zohab ile ilgili maddelerde ısrar etmesi görüşmelerin uzamasına sebebiyet vermişti. İran, anlaşma üzerindeki değişiklik isteklerini İngiltere elçisi vasıtasıyla Babiâli'ye bildirmiş ancak, kararların müzakere yollu alındığı söylenerek red edilmiştir. Nihayet, iki tarafın da yumaşması ile pürüzlü meseleler haledilmiş ve 28 Temmuz 1823 tarihinde İran-Osmanlı anlaşması imzalanmıştır.³³²

İran, bu anlaşmadan memnun kalmamış özellikle Baban, Sibeki ve Haydaranlı aşiretlerine ait maddelerin tekrar gözden geçirilmesini istemişti. Ayrıca Abbas Mirza, herhangi bir dış tehlikeye karşı iki taraf arasında ittifak yapmayı amaçlayan maddelerden de yakınmıştı. Osmanlı devleti anlaşma üzerindeki değişiklikleri kesinlikle red ettiği için İran, iddialarında fazla ısrar edemedi. Osmanlı devletine ait bazı köy ve kalelerin tahliye işlemini devam ettirdi.³³³ Kars eyaletine bağlı Şuragel ve Doğu Bayezid tahliye olunarak Osmanlı idarecilerine teslim edildi.

³³⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 157; Y. Kalantarî, a.g.t., s. 164

³³¹ R. Uçarol, a.g.e., s. 158. Abbas Mirza, İran murahhasına verdiği talimatda, Baban ve Zohab meselesinde İran'ın müdahalesini önleyecek herhangi bir maddenin kabul edilmemesini söylemişti. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 230; S. Nefisî, a.g.e. II, s. 302

³³² Y. Kalantarî, a.g.t., s. 166 - 168

³³³ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 303

Baban meselesi, Esat Efendi'nin İran'daki elçiliği ve Van hududu meselesi anlaşmazlık konuları olarak devam etmiştir.³³⁴

İran, kendi üzerinde sürekli bir baskı unsuru olarak duran Rusya'nın Osmanlı devleti için de müşterek düşman haline geldiğini ileri sürmüştü ve ittifak kurmayı amaçlamıştı. Bu niyetini Esat Efendi aracılığıyla Babıâliye bildirmişti. İran'ın bu teklifi Osmanlı devleti tarafından kabul edilmemiştir. 1825 tarihinde başlayan İran-Rus savaşı sırasında Feth Ali Şah, aynı isteği tekrarlamış, sulhu bozan bir olay bulunmadığı gerekçesiyle red edilmiş ve İran ile birlikte Rus savaşına iştirak edilmemiştir. Abbas Mirza'nın İran-Rus savaşı esnasında Erzurum valisi Galip Paşa'ya mektup yazarak valinin ilgisini Rusya ile olan savaşa ve kazanılan başarılarla çekmesi de aynı amacı taşımıştı.³³⁵

İran'ın ittifak girişimleri sona ermeyerek 1826'da Rusya'ya gönderilen Davud Han, İstanbul üzerinden Petersburg'a giderken Abbas Mirza'nın Osmanlı devletiyle ittifakı içeren mektubunu Babıâli'ye takdim etmiştir. Babıâli, Rusya ile barışın devam ettiğini gerekçe göstererek tekrar edilen bu isteği red etmiş ve bu dönemde Rusya ile savaşı göze alamamıştır.

İran, 1826-1829 tarihleri arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rusya ile çok ağır şartlar içeren Türkmençay antlaşmasını imzalamıştı.³³⁶ Bu antlaşmadan sonra roller değişip Osmanlı devleti Rusya karşısında zor duruma düşünce, İran'a yapılan ittifak çağrısı bu defa İran tarafından red edilmiş, bir önceki savaşta Osmanlı devletinin İran ile ittifaka yanaşmaması gerekçe gösterilmiştir.³³⁷ Rusya, İngiltere'nin arabuluculuğuyla İran'ı ağır yükümlülükler altına koymuş ve bu cephedeki kuvvetlerini Osmanlı devletine karşı kaydırmıştı. Kaçar sarayı ile hoş geçinerek muhtemel İran-Osmanlı ittifakını tamamıyla önlemiştir.³³⁸

³³⁴ İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, İstanbul 1972, s. 107. Erzurum Antlaşması, Osmanlı devleti ile İran arasındaki savaş halini sona erdirmişse de iki devlet arasında eskiden beri devam etmekte olan anlaşmazlıklara bir çözüm getirememiştir. Meselâ, anlaşmaya göre İran, Baban ve Kürt nüfuslu sancaklara ve bu sancaklardaki mutasarrıf tayinine karışmayacak ve eline geçirdiği yerleri altmış gün içine boşaltacaktı. Ancak İran, Bağdat'ta istila ettiği bazı sancaklardan çekilmemiş ve Baban sancağındaki işlere dahil devam etmiştir. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 176 vd.

³³⁵ A. Ekber Bina, a.g.e. I, s. 213

³³⁶ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 284; A. A. Şemim, a.g.e., s. 72

³³⁷ B.O.A., H. H., No: 36138. İran şahı Osmanlı devletine verdiği cevapta, sadrazama teşekkür ettikten sonra yakınmaya başlamıştır. İran-Rus savaşlarında Osmanlı devletinin tarafsız kaldığını ve kendilerine askerî destekte bulunmadığını tenkit etmiş, bu yüzden kendilerinin de herhangi bir yardımda bulunmayacaklarını söylemişti. Bkz. Y. Kalantarî, a.g.t., s. 147 vd.

³³⁸ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 168

Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği sırada Rusya'nın Tahran elçiliğine tayin ettiği Gribaidov'un 1829'de Tahran'da öldürülmesi, İran'ı endişeye sevk etmiş, Rusya'nın kendisine savaş açacağı ihtimali üzerine Osmanlı devletiyle askerî ittifak girişiminde bulunmuştur. İstanbul'a gelen İran elçisinin Babıâli ile yaptığı görüşmeler olumlu geçmiş, II. Mahmud'un da uygun görmesiyle 1829 tarihinde iki devlet arasında ittifak anlaşması imzalanmıştır.³³⁹

Osmanlı devleti, İran ile ittifak yaptıktan sonra Tayyibî Efendi'yi İran'a elçi olarak göndermeyi kararlaştırmış ancak, bu sırada Erzurum ve çevresinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olması ve yol güvenliğinin kalmaması gerekçesiyle elçinin İran'a gönderilmesinden vazgeçmişti. Rusya, bundan istifadeyle İran'ı Osmanlı ittifakından soğutmaya çalışmıştır. Ayrıca, İran şah'ı ve devlet adamlarına hediyeler gönderiyor, Gribaidov'un öldürülmesinden sonra Petersburg'a gönderilen İran elçisini hiç beklenmedik bir şekilde iyi karşılıyordu. İran'ın Rusya'ya ödemesi gereken tazminatın yarısını da bağışladığını söyleyerek Osmanlı-İran ittifakının bozulmasını temine çalışıyordu. Osmanlı devleti, Rusya'nın Edirne'ye kadar ilerlemesi ve doğuda Erzurum'u işgal etmesi üzerine 1829 tarihinde Rusya ile Edirne anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.³⁴⁰ İttifakın geçersiz hale gelmesinden sonra İstanbul'daki İran elçisi ülkesine döndü. Elçi giderken de II. Mahmud'un Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'ya yazdığı mektupları beraberinde götürdü.³⁴¹

İran'ın İstanbul elçisi Muhammed Şerif Şirvanî ülkesine dönerken Osmanlı topraklarında eşkıya saldırısına uğrayıp yanındaki eşyaları yağma edilmiş ve kendisi de esir alınmıştır. Rus komutan Paskiewitch, o'nu eşkıyaların elinden kurtarıncı Rusya'dan gizli tutulan İran'ın İstanbul sefareti açığa çıkmış oldu. Bu duruma tepki gösteren Rus çarı I. Nikola İran'ı protesto etti.³⁴²

İran'ın Rusya ile Türkmençay Osmanlı devletinin ise Edirne antlaşması (1829) imzalayarak ağır yükümlülük altına girmeleri, bu iki devletin ortak düşmana

³³⁹ Lütfü Efendi, *Tarih-i Lütfi II*, İstanbul 1290, s. 20. Osmanlı devleti, 1828-1829 Rus savaşlarından yeni çıktığı ve Fransa'nın Cezayir'i işgal etme tehlikesi karşısında ittifaka olumlu bakmıştır. Osmanlı-İran ittifakı üç maddeden oluşuyordu. Birinci madde, İran'ın da hemen Rusya'ya savaş açmasıyla ilgili, ikinci madde, İran'ın savaşta zararına ortak olunacağı ve üçüncü maddede ise İran'a bir elçi gönderileceği ile ilgiliydi. Bkz. R. Uçarol, a.g.e., s. 161

³⁴⁰ R. Uçarol, a.g.e., s.151 vd.

³⁴¹ Lütfü Efendi, a.g.e. II, s. 235 - 236. Edirne antlaşmasının tam metni için bkz. E. Z. Karal, a.g.e. V, s. 120 - 122

³⁴² M. Mahmud, a.g.e. I, s. 314

karşı birbirine yaklaşmasını sağladı. İran, Zeynelabidin Han'ı İstanbul'a gönderip bu elçi vasıtasıyla II. Mahmud'a İran devletinin iyi niyeti bildirilmiştir.³⁴³ İran elçisi görevini tamamlayarak 1830 tarihinde İran'a dönmüştür. Bu sırada isyan eden Bağdat valisi Davud Paş'nın İran'a iltica etmesi ihtimalî karşısında, bu ilticanın kabul edilmemesi yönündeki Osmanlı isteği İran tarafından kabul edilmiştir. Hatta, Bağdat valisinin tedibi için bizzat Abbas Mirza'nın yardım edebileceği dahi Babî'ye bildirilmişti.³⁴⁴ İki devlet arasında yapılan jestler ortamı yumuşatmış ve anlaşma ortamını doğurmuştur.³⁴⁵ Bu olumlu hava ile aralarındaki sınır meselesini haletmek için Erzurum'da bir araya geldiler. 1834 tarihinde yapılan görüşmeler, karşılıklı iddialardan ısrar edilmesi yüzünden başarıya ulaşmadı.³⁴⁶

e. Feth Ali Şah Döneminde Avrupa'nın Siyasî Durumu ve İran'a Tesiri

1813 tarihinde Tahran'da bulunan İngiliz Gore Ouseley'in teşebbüsüyle İran ve Rusya arasında Gülistan anlaşması yapılarak iki devlet arasındaki savaş hali sona erdirilmişti. İran, bu antlaşmayla Kafkaslarda büyük toprak kayıplarına uğramıştı. Antlaşma müzakerelerine aracılık eden İngiltere, aynı tarihlerde kendisinin de dahil olduğu ve Rusya ile Prusya'yı içine alan Napolyon aleyhtarı bir ittifak anlaşması yapmaya muvaffak olmuştu.³⁴⁷

İngiliz siyasetçileri Avusturya dışişleri bakanı Metternich'i ikna ederek Avusturya sınırlarının Napolyon saldırısı öncesi konumuna getirileceği sözünü verdiler. 1813 tarihinde Prag Kongresi teşkil edilerek burada alınacak kararlar ile Fransa'nın 1805 tarihindeki sınırlarına çekileceği söylenmiştir. Napolyon, Avrupa'daki bu girişim karşısında; "*Benden ne istiyorsunuz... Böyle bir emir benim için geçerli değildir*" demiştir. 1813 tarihinde Prag kongresi toplandığı sırada Napolyon, Schwarzenberg komutasındaki müttefikler ordusunu Dresden'de yenmiş

³⁴³ Y. Kalantarî, a.g.t., s. 202 - 203

³⁴⁴ Lütfi Efendi, a.g.e. III, s. 119

³⁴⁵ M. Cavid Baysun, "*Bağdat*", *İslâm Ansiklopedisi III*, İstanbul 1970, s. 209 - 210

³⁴⁶ İki devlet, aralarındaki anlaşmazlığı hal etmek için 1834'te Erzurum görüşmelerini tekrar başlattılar. Erzurum valisi Esat Muhlis Paşa, hudud meselesinin daha önce müzakere edilen eski vali Galip Paşa'nın planının imzalanmasından yanaydı. Ancak, İran temsilcisi Ağa Hasan, buna taraftar değildi. Bunun üzerine Esat Paşa, Tebriz'e bir elçi göndererek meseleyi halletmeye çalıştı. Ancak, Tebriz'de bulunmayan Abbas Mirza, görüşmelerin anlaşma ile bitmesini temenni ettiyse de anlaşmazlıklar devam etti. Bkz. M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 121 vd.

³⁴⁷ E. K. Tahiri, a.g.e., II, s. 2 - 3

ve Avrupa ülkeleri arasında korkuya sebep olmuştu. Avrupa ülkeleri ve özellikle İngiltere, bu olaydan sonra iyice endişelendiği için Prag kongresinin Napolyon aleyhine ittifak anlaşmasıyla neticelenmesini sağladı. Çok geçmeden ittifak, meyvelerini verecek ve Napolyon zorluklarla karşılaşacaktır.³⁴⁸

Napolyon'un eski ve tecrübeli komutanı Bernadotte'nin kendisine muhalefet etmesi, İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin bu komutanı desteklemelerine sebep olmuştur. İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya birlikte hareket edip Viscount Castlereagh'ı Basel'e göndererek hem Prag ittifakını sağlamlaştırmak ve hem de bütün Avrupa ülkelerini Napolyon'a karşı savaşımaya teşvik etmek istediler. Castlereagh, daha önce İran ile Rusya arasında sulh için çalıştığı için tecrübeliydi. Ayrıca, Castlereagh'ın Gore Ouseley'e emir vererek 1814 tarihinde İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya arasında Chaumout (Şumun) anlaşmasının yapılmasını sağladığı ve bu anlaşmanın yirmi yıl süreyle Fransa aleyhinde anlaşma maddelerine uymak gibi şartları kapsadığı da bilinmektedir. Neticede ittifaklar semeresini verdi ve Napolyon yenilerek Elbe adasına kaçtı.³⁴⁹

Paris'de imzalanan anlaşmayla Fransa'nın sınırları, 1792 yılındaki eski sınırlarına çekilmiş ve kendisinden savaş tazminatı istenmemiştir.³⁵⁰ Ancak, anlaşma maddelerinin icrası Avrupa devletlerinin iştirak ettiği Viyana kongresine bırakılmıştır. Bu toplantının da Viyana'da yapılması, Metternich'in fikri olup Metternich'i etkilemiş olan İngilizlerin tecrübeli siyasetçisi Castlereagh, Rusya'nın da Fransa gibi güçlenmesini istemiyordu. İngiltere'ye yakın buldukları Avusturya'nın takviyesini istediklerinden Viyana'da toplantının düzenlenmesi İngiliz siyasetinin bir sonucu ve Metternich'in bir eseridir.³⁵¹

Tarihçilerin üzerinde ittifak ettiği ve başarılarını övdüğü İngiltere dışişleri bakanı Castlereagh, Rus çarı Aleksandr ile Lehistan ve Balkan meselelerinde ihtilaf halindeydi. Ayrıca, Afganistan meselesi ve Hindistan sınırları meselesi de aradaki

³⁴⁸ R. Uçarol, a.g.e., s. 113 - 114. Bkz. H. A. L. Fisher, *A History of Europe II*, Londra 1960, s. 952

³⁴⁹ Ebul Kasım Tahiri, *Tarih-i Revabıt-ı Bazarganî ve Siyasî-i İran ve İngiliz I*, Tahran 1354, s. 479

³⁵⁰ L. Fisher, a.g.e. II, s. 954

³⁵¹ R. Uçarol, a.g.e., s. 116; Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1944, s. 96. Castlereagh, kırk üç yaşında İngiltere dışişleri bakanı olduğu zaman İngiltere, Napolyon yayılması ve sömürgelerin güvenliği meseleleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Castlereagh, zekiliği ve hüsn-ü tedbiri sayesinde Napolyon'un yenilmesini sağlamıştı. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. I, s. 450

önemli iki ihtilaf konusu olarak duruyordu.³⁵² Balkanlarda artacak olan Rus nüfuzu, boğazları ve Akdeniz'i etkileyebilir ve İngiltere'nin sömürgelerine giden güzergâhları tehdit edebilirdi. Bunun için, Balkanlarda güçlü bir Rusya olmaksızın orta halli bir Avusturya'nın olması daha iyiydi. Batı güvenlik sınırı Balkanlarda başlayan Osmanlı devletinin çökmesi ve buralarda Rus gücünün artması, İngiltere'nin Hindistan ve uzak doğu sömürgeleriyle olan bağlantısını kesebilirdi.³⁵³

İngiltere siyasetinin bir yansıması olarak 1815 tarihinde İran şah'ı Feth Ali Şah'a bir mektup yazan kral III. George, mektubunda İran ve Turan şah'ı olarak giriş yaptıktan sonra iki devlet arasındaki dostluktan bahsetmiştir. Rusya'nın Gülistan antlaşmasıyla işgal ettiği İran topraklarında karışıklık çıkarttığını ve bu durumu Rus çar'ı ile görüşeceğini söyleyerek İran'a söz vermiş, İran'ın Rusya ile barış yapması halinde ise İran'a malî yardım vaadinde bulunmuştur. Ancak, bundan önce olduğu gibi bu sözlerin hiçbirinde durmamıştır.³⁵⁴

Mirza Ebul Hasan Han Şirazî, Feth Ali Şah'ın elçisi sıfatıyla 1815 tarihinde Sen Petersburg'a giderek Rus çar'ı Aleksander'ın huzuruna çıkmıştı. İngiliz elçi Gore Ouseley, araya girerek rica etmesine rağmen Rusya işgal ettiği İran topraklarından çıkmayı kabul etmemiştir. Willock, daha sonra Feth Ali Şah'a yazdığı mektupda, Hasan Han Şirazî ile Lord Cathcart'ın bütün çabalarına rağmen muvaffak olamadıklarını söylemiştir. Henry Willock, bu mektupla Feth Ali Şah'ı kendi çabalarına inandırmaya çalışmıştır. Ayrıca, Rus subayların İran ordusunu eğitmek için İran'a gelmelerine müsaade edilmesini istemiştir. Bunun üzerine, Rusya'nın Kafkas orduları komutanı Alexis Petrovitch Yermolov, Rusya elçisi olarak İran'a gönderilmiş ve 1816'da Çimen-i Sultaniye'de Feth Ali Şah'ın huzuruna çıkmıştır.³⁵⁵

Rus general Yermolov ile Feth Ali Şah arasındaki müzakerelerden de bir sonuç çıkmadı. Feth Ali Şah, halâ İngiltere elçisi Gore Ouseley'den ümitli olduğundan Mirza Ebul Hasan Han'ı Londra'ya bu meseleyi görüşmek için

³⁵² Palmer, *Tarih-i Nevin-i Dünya*, (terc. Ebul Kasım Tahiri), Tahran 1375, s. 534; A. Cecil, *British Foreign Secretaries (1807-1916)*, s. 8

³⁵³ R. Uçarol, a.g.e., s. 114; Mehmet Gönülöbol, *Milletlerarası Siyasî Teşkilatlanma*, Ankara 1975, s. 44. İngiltere'nin bu siyaseti Osmanlı Devleti ve İran için de geçerliydi. Ayakta durabilen ve gerektiğinde Rusya'ya karşı takviye edilebilen Osmanlı ve İran devletleri Rus yayılmasına bir engel olabirdi. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. I, s. 479

³⁵⁴ E. K. Tahiri, a.g.e. I, s. 479 - 480; C.K.Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, London 1931, s. 90

³⁵⁵ E. K. Tahiri, *Tarih-i Revabit-ı Bazargani ve Siyasî-i İran ve İngiliz II*, Tahran 1354, s. 11 - 12

gönderdiyse de Rusya'nın işgal ettiği yerleri boşaltması gayretleri sonuçsuz kalmış ve İngiltere'nin kendisine vermiş olduğu söze güvenerek hata etmiştir. Çünkü, İngiliz hariciyesinin buna ehemmiyet vermediğinden olacak ki Willock, Rus işgalindeki yerler meselesini İngiliz hariciyesine anlattığını ve meseleyi diğer ülkelerin elçileriyle görüştüğünü içeren bir mektubu İranlı yetkililere göndermiştir.

İran, Rus tehlikesi karşısında çaresiz kaldığından İngiltere'nin siyasetine dayanmak zorunda kalmış bu devletin kendisine malî yardım sözünü yerine getirmesi için Mirza Ebul Hasan'ı 1817 tarihinde Londra'ya göndermişti. Feth Ali Şah'ın mektubu ve kendisinin Willock'a yazdığı mektubu da götüren İran elçisi, İngiltere'nin malî yardımdan ziyade değerli hediyeler ve dostane davranışlar ile İran'ı oyaladığını, Rusya'ya kaptırılan yerler için de fazla bir gayret gösterilmediğini kendisi bizzat yerinde görmüştür.³⁵⁶

İngiltere'nin bu davranışları Rusya'nın eline geçen yerler konusunda müdahale gücünün olmadığını, bunları düşünmekten ziyade İngiliz siyasetçilerinin zihninde Afganistan, Osmanlı-Rus savaşı ve Mısır meselesinin bulunduğunu göstermektedir. İran elçisi Şirazi'nin Londra'daki uğraşları sonucu İran'a 100.000 tümen malî yardım taahhüt edilmişse de Abbas Mirza ordusunun eğitimi masrafları ileri sürülerek bu yardımı kısma ve göndermeme yoluna gitmiştir.³⁵⁷ Ancak, bütün oyalama taktiklerine rağmen İran'ı kaybetmemek için de John Mc Donald'ı elçi sıfatıyla İran'a göndermiştir. Abbas Mirza, İran-İngiltere dostluğunun yapılacak malî yardıma bağlı olduğunu söylemesine rağmen Willock ve Castlereagh, İran ile Rusya arasında sulh olmadığını ve malî yardımın Hindistan valiliğince yapılacağını söyleyerek gayr-ı ciddi davranışlarda bulunmuşlardır.³⁵⁸

Feth Ali Şah, İran'ın İngiltere'den beklediği malî yardımı alamaması üzerine Willock'un kahren İran'ı terk etmesini veya kendiliğinden gitmesini istemiş, İngiliz elçisi ikinci şikkı seçerek Londra'ya gitmiş ve malî yardım için uğraşacağına söz

³⁵⁶ Fethullah Abdullayev, *Guşeha-yı Tarih-i İran*, (terc. Gulam Hüseyin Metin), Tahran (tarihsiz), s. 135 vd.; Mirza Ebul Hasan Han Şirazi'nin Henry Willock'a mektubu için bkz. Siyasi mecmualar s. 18. Willock'un mektubu için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 18

³⁵⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 223. İran elçisi Ebul Hasan Şirazi, "Willock'un bütün işlerde yardımcı olmasına rağmen, gerçekte sadakatinin azaldığını gördüm" demiştir. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 18

³⁵⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 225. 1822 tarihinde İran dışişlerine yazı yazan Willock, bonapartçı yumuşamaya çalışmış ve iki ülke arasındaki ilişkinin şahıslara bağlı olmadığını söylemiştir. Henry Willock'un kâğıdını George Willock ise ikinci bir mektup yazarak İngiliz dışişlerinin görüşünde değişiklik olduğunu söyleyerek durumu kurtarmaya ve İran'ı oyalamaya çalışmıştır. Bkz. E.K. Tahiri, a.g.e. II, s. 19

vermiştir.³⁵⁹ Bu sırada Castlereagh'ın ölümü ve George Canning'in dışişleri bakanlığına getirilmesi, İran-İngiltere ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve Henry Willock tekrar Tahran'a elçi sıfatıyla gönderilerek 1825 yılına kadar burada kalmıştır. 1826 yılında Tahran'a gelen Mc.Donald, Harford Jones ve John Malcolm arasındaki ihtilaflar sebebiyle İngiliz dışişleri ile Hindistan hükümeti karşı karşıya gelmiştir.³⁶⁰ İngiltere ve Hindistan hükümetleri tarafından gönderilen mektuplar, Feth Ali Şah'ı hiddetlendirmiş ve Abdullah Eminüddeve aracılığıyla cevabî bir mektup yazılmıştır. Eminüddeve mektubunda; Willock'un ve yeni tayin olunan elçinin hareket tarzının değiştiğini,³⁶¹ İran'a Hindistan'ın yakınlaşmasının "*Civarın Yakınlaşması*" olarak adlandırıldığını, ancak bu meselenin yeni bir mesele olmadığı ve Hindistan hükümetinin yıllardır İran'ın komşusu olduğu dile getirilmiştir.³⁶²

Feth Ali Şah, İngiltere maslahatgüzarı Mc. Donald'ın güven mektubunu aldıktan sonra 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşmasıyla İngiltere'nin İran'a vermeyi taahhüt ettiği 250.000 tümenlik alış veriş şartını kaldırmıştır.³⁶³ Bu sırada Rusya tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Yermolov'un Osmanlı aleyhinde ittifak önerisi, Türkmenlerin cezalandırılmaları ve Gilân'da bir Rus konsolosluğunun açılması istekleri İran tarafından red olunmuştur.³⁶⁴ Ayrıca, Rus Mazarovitch ile yapılan görüşmelerde de bir netice alınmadı. İngiltere, İran-Rusya arasındaki bütün gerginliklere rağmen halâ İran'ı Rusya ile anlaşması konusunda teşvik ediyordu. İngiltere'nin bu dönemdeki siyasetini değerlendiren ve Afganistan savaşları tarihini yazan John William Key'in eserinde, İngiltere'nin İran'a dürüst davranmadığı vurgulanarak bu devletin İran siyaseti eleştirilmiştir.³⁶⁵

³⁵⁹ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 19

³⁶⁰ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 20. İngiltere, Mc Donald'ı elçi olarak Tahran'a gönderdiği sırada Hindistan hükümeti de John Malcolm'u göndermişti. Böylece Tahran'da iki İngiliz elçi bulunmaktaydı. Mc Donald, 1826'da Tahran'a geldi. 1830'da Abbas Mirza'nın yanına giderken yolda öldü. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 22

³⁶¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 109

³⁶² Eminüddeve tarafından gönderilen cevabi mektubun son kısmında, anlaşma metnindeki paranın verilmemesinden dolayı Abbas Mirza'nın İngiltere'den şikayetçi olduğu vurgulanmıştır. Henry Willock ise iki ülke arasındaki dostluğun eski temeller üzerinde devam ettiğini ısrarla söylemiş, Hindistan veya İngiltereden elçi gönderilmesi arasında fark olmadığını yazmıştır. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 24

³⁶³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 80; P. Sykes, a.g.e., s. 464 - 465

³⁶⁴ Abdurrezzak Meftun Dınbılı, Rus elçi Yermolov'un çok sayıda asker ile Tahran'a geldiğini söylemektedir. O dönemde Rus elçisi ile birlikte İran'a gelen Alman Maurice Kotzbue, İran-Rus müzakerelerini kendi eserinde anlatmıştır. Bkz. A. Dınbılı, a.g.e., s. 324 - 326. Bkz. Maurice Kotzbue, *Misafiret-i Be İran Be Maiyet-i Sefir-i Kebir-i Rusya Der Sal-ı 1817*, (terc. Mahmut İnâyet), Tahran 1360

³⁶⁵ John Mc Neill, *The Progress and Present Position of Russia in The East*, London 1854, s. 65. Ayrıca bkz. John William Key, *The History of War in Afghanistan I*, London 1874, s. 150 vd.

İngiltere'nin siyasetleri kendi görevlileri tarafından eleştirilmeye devam edilerek İran'a karşı dürüst davranılmadığı üzerinde durulmuştur. Harford Jones, İngiliz hükümetinin tavrı yüzünden İran'ın Rus planlarına teslim edildiğini söylemeye başlamıştır. Wellington, bu adaletsizliği bir mektup ile John Malcolm'a bildirmiş, Malcolm ise verdiği cevapta bunun kabul edilemez olduğunu ve müdahale edilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁶⁶

f. Herat Muharasası (1833)

İran-Rus savaşlarından istifade eden bazı mahallî idareciler isyan ederek merkeze karşı çıkmaya başladılar. Genellikle İran'ın doğusundaki Horasan, Yezd ve Kirman'da çıkan isyanları bastırmak Abbas Mirza'ya düştü. 1830'da görevlendirilmek üzere Tahran'a getirilen ve daha sonra Kum yoluyla Yezd'de isyan eden Abdurrıza Han'ın üzerine yürüyen Abbas Mirza, o'nu esir aldı. Kirman'a kaçan kardeşi Şuca yakalanıp Tahran'a gönderildi.³⁶⁷ Ayrıca, Horasan'da isyana kalkışan mahallî idareciler Kuçan'da etkili olmuşlar ve halkı etrafında toplamışlardı.³⁶⁸ Şehri muhasara eden Abbas Mirza burayı da itaate aldı.³⁶⁹ Serahs'daki isyan fazla büyümeden İran ordusunun buraya gelmesiyle sona ermiştir. Merkeze karşı isyanları bitiren Feth Ali Şah, Abbas Mirza'yı Tahran'a çağırarak 1833 senesi baharında Afganistan'a sefer düzenleyerek Herat'ı almasını istemiştir.³⁷⁰

1800'den 1814'e kadar İngiltere ile yapılan anlaşmaların hepsinde Herat, İran'ın bir parçası olarak kabul edilirken, Napolyon'un yenilip tarih sahnesinden çekilmesinden sonra İngiltere'nin bölgedeki siyaseti değişmiştir. Herat ile Belucistan'ın bir kısım topraklarını İran'dan ayırmak ve Hindistan'ı emniyete almak için Afganlıları İran aleyhinde kışkırtmaya başlamıştı.³⁷¹ Feth Ali Şah'ın Herat muhasarası için Abbas Mirza'yı görevlendirmesinin sebebi, İngiltere'nin bu siyasetine karşı bir çıkış olmakla birlikte, Herat'ı İran adına idare eden Firuz Mirza'nın Gur kalesi komutanı Yusuf Ali Han'ı merkeze karşı isyana teşvik etmesi

³⁶⁶ M. T. Sipühr, a.g.e. I-II, s. 269

³⁶⁷ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 96 - 98; P. Sykes, a.g.e., s. 468

³⁶⁸ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 688 vd.

³⁶⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 468

³⁷⁰ N. Necemî, a.g.e., s. 305 ; vd.; C. M. Niya, a.g.e., s. 93 - 95

³⁷¹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 207 - 209; A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 326

ve Rusya karşısında kaybedilen itibarın tekrar kazanılmak istenmesiydi.³⁷² İran-Rus savaşı sırasında İngiltere'nin gerçek yüzü ortaya çıkmasına rağmen, Rus savaşı devam ettiği sırada Afganistan meselesi ikinci planda bekletilmiştir. Herat emiri de bundan yararlanarak 1805 ve 1817 yıllarına ait İran'ın yıllık haracını göndermediği gibi merkez ile olan ilgisini de kesmiştir. Daha sonra Herat'a gönderilen Horasan askerleri burayı tekrar ele geçirip şah adına hutbe okutmuşlarsa da tam bir hakimiyet sağlanamıştır.³⁷³

Afganistan emiri Mahmud Şah'ın 1818 tarihinde Barekzaî reisi Fatih Han'ın yardımı ile kardeşi Şuca tarafından atıldığı zindandan çıkması, o sırada İran'a teslim olmuş olan Firuz Mirza'nın ele geçirilmesi için Fatih Han'ın Herat'a asker göndermesi buradaki mücadeleyi tekrar başlatmıştır. Herat'ta yakalanan Firuz Mirza Kabil'e gönderildikten sonra, Horasan hanları İran şahı aleyhine isyan etmeye, Hive han'ı da Horasan'a saldırmaya başladı.³⁷⁴

Feth Ali Şah, Horasan valiliğine tayin ettiği Hüseyin Ali Mirza'yı Herat'ın fethiyle görevlendirince, Mahmud Şah korkusundan İran'a itaat etti ve Fatih Han'ın gözlerine mil çektirildi. Bu davranış, daha sonra Mahmud Şah'a pahalıya mal olacak ve Fatih Han'ın kardeşi Dost Muhammed Han intikam almak için isyan edecektir. Dost Muhammed Han, Mahmud Şah ile yaptığı kanlı savaşlarda rakibini yenerek Afganistan saltanatına oturmuştur. Herat'a sığınan Mahmud Şah, 1829 da vefat ettikten sonra oğlu Kamûran Mirza Herat Emiri olmuş, Afganistan'ın diğer yerleri de Muhammedzaî ve Saduzaî kabileleri arasında taksim edilmiştir.³⁷⁵

Feth Ali Şah, Herat işinden önce İran'ın doğu eyaletlerindeki isyanları bastırmak için 1831'de Abbas Mirza'yı görevlendirdi. Abbas Mirza harekete geçerek 1833'de Horasan, Sistan ve Belucistan'ı emniyete aldı. İran'a yıllık vergi vermeyen Herat emiri Kamûran Mirza üzerine ordu gönderildi. Ancak, Herat'taki Kamuran Mirza'yı destekleyen İngiltere İran'a karşı çıkmaya başladı. Rusya ise Hindistan'a doğru ilerlemenin basamağı olarak gördüğü Herat meselesinde İran'ı teşvik ediyor ve

³⁷² M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 63; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 337

³⁷³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 245

³⁷⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 246; P. Sykes, a.g.e., s. 470

³⁷⁵ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 93 - 95; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 337

hatta İran'ın Kafkaslarda kaybettiği toprakları ele geçirmesini dahi kabulleneceğini söylüyordu.³⁷⁶

İran ordusu, 1833 tarihindeki Serahs zaferinden sonra Kamuran Mirza'nın 5.000 kişilik askerini yenip Herat'ı muhasara etmeye başladı. İran ordusu Herat'ı feth etmeye yaklaşmışken Abbas Mirza'nın hastalık sonucu ölmesi bu hareketi yarım bıraktı. Abbas Mirza'nın yerine görevi alan Muhammed Mirza, Kamûran Mirza ile her yıl İran'a 15.000 tümen para verilmesi, İran şahı adına sikke kestirilmesi ve Gurluların istihkamlarının yıkılması karşılığında anlaşmaya varıp askerleriyle Horasan'a döndü.³⁷⁷

g. Abbas Mirza'nın Ölümü

Feth Ali Şah devri sıkıntılarının çoğu kendisinin kişiliğinden ve bilgisizliğinden ileri gelmekteydi. Bu dönemde durumu kurtaran, savaş ve siyasi ilişkilere tesir edip durumu düzeltmeye çalışan Abbas Mirza'dır.³⁷⁸ Abbas Mirza, babasının yerine geçmeyi düşündüğü ve resmî veliahd olduğu için, sarayda kendisine muhalif olanların çalışması da bitmemiş ve o'nu engellemek için hayli uğraşmışlardır. Fakat, Abbas Mirza'nın faaliyetleri hafife alınmayacak kadar önemli olduğundan Gülistan anlaşmasının dördüncü faslı ve İngiltere ile yapılan anlaşmalarda kendisine binaen maddeler konulmuştur.³⁷⁹

Rus çarının Abbas Mirza hakkında tereddütlü davrandığı dönemde İngiltere daha henüz o'nun veliahdlığını resmen tanımamıştı. Taht mücadelelerinin gizliden başladığı ve Tahran'da görevli Rus temsilci Yermolov'un bu olayları çar'a rapor ettiği görülmektedir. Abbas Mirza'nın birinci İran-Rus savaşının kaybedilmesinde

³⁷⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 247 - 2 48; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 691; N. Necemî, a.g.e., s. 297 vd. ; M. T. Sipihîr, a.g.e. II, s. 111

³⁷⁷ M. T. Sipihîr, a.g.e. I-II s. 115 vd.; A. M. Dımbılı, a.g.e., s. 336vd. Abbas İkbâl Aştiyani, Abbas Mirza'nın Herat muhasarası sırasında, Feth Ali Şah'ın ölmesi halinde saltanat merkezinden uzak olduğu için saltanata geçmeme endişesi taşıdığını, kendi yerine Muhammed Mirza'yı bırakıp Tahran'a döndüğünü ve 1833'de Meşhed'de vefat ettiğini söylemektedir. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 691; N. Necemî, a.g.e., s. 305 vd.

³⁷⁸ C. R. Markham, a.g.e., s. 55. Abbas Mirza, fizikî olarak güzel simalı, siyah tenli, siyah gözlü olup, kararlı ve kabiliyetli bir kişi olarak tanınırdı. Nefsinin zayıflığı zaafi olarak bilinir. Bkz. N. Necemî, a.g.e., s. 309 vd.

³⁷⁹ S. Nefisî, a.g.e., s. 111. Gülistan antlaşmasında Rusya, Abbas Mirza'yı resmen veliahd olarak tanımış ve İngiltere tarafından hususen tebrik edilmişti. Feth Ali Şah'ın ölümünden önce Rusya, Muhammed Mirza'nın tahta oturması için çalışacak ve 1816'da Yermolov'a yazılan emirde, Abbas Mirza'nın veliahd olarak tanınmasında tereddütlü olduğunu ve bu hususta bilgi isteyecektir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 470; Cihangir Mirza, a.g.e., s. 185 - 186

Yermolov'u müsebbib olarak gördüğü, Yermolov'un da bunun farkında olarak o'nun rakipleriyle gizlice görüştüğü ortaya çıkmıştır. Rusya, bütün bu işleri Yermolov'a havale ederek Tahran'a göndermiş ve Feth Ali Şah ile yapılan görüşmelerde sınır meselesi ile Abbas Mirza'nın veliahdlığı sürekli müzakere edilmiştir.³⁸⁰

Abbas Mirza, askerî ve idarî işlerdeki mahareti yanında annesinin Kaçar Türklerinden olması da veliahd olarak seçilmesinde rol oynamıştır. Lütf Ali Han Zend'in hizmetine girmesinden ölümüne kadar geçen idarecilik hayatındaki yeteneği, hayırseverliği takdirle karşılanmış, Ruslara karşı yaptığı başarılı savaşlardan dolayı onların nefretiyle karşılaşmıştır. Rus ordusuna karşı gelmek için düzenli bir orduya sahip olmanın gerekliliğini iyi bildiğinden İngiliz askerî uzmanlarından faydalanmıştır.³⁸¹ İran'a gelen İngiliz piyade uzmanı Christie, Ruslara karşı yapılan savaşta İran ordusu içinde görev almış ve Aslandüz'deki savaşta ölmüştür. Topçu uzmanı olan Lindsay ise İran ordusundaki hizmetlerine devam ederek top döküm fabrikaları kurmuştur.³⁸²

1833 tarihinde Meşhed'de vefat eden Abbas Mirza, Azerbaycan'daki valiliği zamanında İranlıların yeni medeniyet unsurları ile tanışmasını sağlamış, Avrupa tarzı askerî teknikleri kullanarak orduyu ıslah etmiş, yeni silahların ve topların yapımı için fabrikaların kurulmasına ve başka ülkelere öğrenci gönderilmesine sebep olmuştur. Veliahdın yanında Mirza Taki Han ve Muhammed Han Emir-i nizam gibi devlet adamlarının bulunması da başarısını müspet yönde etkilemiştir.³⁸³

ğ. Feth Ali Şah'ın Ölümü (1834)

Feth Ali Şah, oğlu ve veliahdı olan Abbas Mirza'nın ölümü üzerine çok üzülmüş, 1834 yılında Tahran'dan İsfahan'a giderken vefat etmiştir. Vefat ettiği zaman altmış altı yaşında idi ve otuzsekiz yıl beş ay Kaçar hükümetinin başında

³⁸⁰ S. Nefisî, a.g.e. II, s. 112

³⁸¹ Angelo M. Piemontese, "*İrteş-i İran Der Sahla-yı 1874 ve 1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi An ez Did-i General Enrico Andreini*", **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tahran 1370, s. 14

³⁸² N. Necemî, a.g.e., s. 211; C. R. Markham, a.g.e., s. 58

³⁸³ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 692. Rus general Yermolov'un İran'dan döndükten sonra çara verdiği raporda; Abbas Mirza'nın Azerbaycan ordusunda otuz grup teşkil ettiği ve her bir grubun bin kişiden oluştuğu ve yüz sahra topuna sahip olduğu anlatılmıştır. Abbas Mirza, Yermolov'un İran'dak faaliyetlerinden haberdar olmuş ve gizlice takip ettirerek onun korkmasına sebep olmuştur. Yermolov'a göre, Abbas Mirza'nın gayesi medeniyet ve kültür değil tahta geçmek için askeriydi. Abbas Mirza-Yermolov mücadelesi için bkz. S. Nefisî, a.g.e. II, s. 121 vd.

kalmıştır. Şehzade Abbas Mirza'nın ölümü üzerine kendi torunu Muhammed Mirza'yı veliahd seçmişti. Ölümünden on dört gün sonra İsfahan'daki cenazesi Kum şehrine getirilerek defn edildi.³⁸⁴

Feth Ali Şah, uzun saltanatı döneminde birçok iç ve dış gaileyi oğulları sayesinde atlatmış, kendisi daha çok kadınlarla ilgilenmiş ve bazı tarihçilere göre yüz elli sekiz kadın ile evlenmiştir.³⁸⁵

³⁸⁴ S. Nefisî, a.g.e., s. 391; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 41

³⁸⁵ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 339. Ayrıca bkz. Ferah Han Eminüddeve, *Hatırat-ı Siyasî*, Tahran 1926, s. 10 vd.; H. Brughes, a.g.e., s. 143

III. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANININ YÜKSELME DEVRİ

I. MUHAMMED ŞAH DÖNEMİ (1834-1848)

Feth Ali Şah'ın 1834 tarihinde ölmesinden sonra Tebriz'de bulunan Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza tahta geçmek için Tahran'a doğru harekete geçti.¹ Aslında Feth Ali Şah'ın veliahdı başlangıçta Abbas Mirza olduğu halde, onun şahdan önce vefat etmesi bu durumu değiştirmişti. Feth Ali Şah, kendi oğullarından birini veliahd olarak tayin etmek istemesine rağmen, İngiliz ve Rus elçileri Türkmençay antlaşmasında kayıt altına alınan, Abbas Mirza'nın resmî veliahd tayini ile ilgili maddeyi bahane göstermeleriyle, Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza veliahd olarak tayin edilmişti.²

Muhammed Mirza, Feth Ali Şah öldüğü sırada Tebriz'de Azerbaycan valiliğini yapıyordu. Tebriz'deki görevi sırasında kendisine yardımcı olarak tayin edilmiş olan Ebul Kasım Ferahânî'nin kılavuzluğunda, İngiliz ve Rus maslahatgüzarları eşliğinde 1835'de Tahran'a ulaşarak pay-ı tahta oturdu.³

Muhammed Şah'ın göreve geldikten sonra kendi sadrazamlığına getirdiği Ebul Kasım Ferahânî fazilet sahibi, Fars dili ve kültürünü iyi bilen, devlet işlerine ve

¹ Mahmud Mahmud, **Tarih-i Revabit-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz I**, Tahran 1328, s. 331. Muhammed Mirza, Abbas Mirza'nın en büyük ve en yetenekli oğlu idi. Babasının ölümünden sonra Azerbaycan ordusu komutanlığına ve resmî veliahdlığa tayin edilmişti. Bkz. Muhammed Cevad Meşkur, **Tarih-i İran-ı Zemin**, Tahran 1365, s. 339; Peter Avery, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. Muhammed Refi Mihrabâdî), Tahran 1363, s. 75. Şehzâdeliği ve şahsiyeti için bkz. Muhammed Taki Sipih, **Nasihü't-tevarih I-II**, Tahran 1353, s. 179; Rıza Kulî Mirza, **Sefername-i Rıza Kulî Mirza Nive-i Feth Ali Şah**, Tahran 1963

² Raymond Furon, **L'İran Perse et Afghanistan**, Paris 1951, s. 117; Cafer Mehdi Niya, **Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV**, Tahran 1377, s. 98. Feth Ali Şah, 1818 tarihinde Abbas Mirza'yı veliahd tayin edince Rusya bundan faydalanmak istemişti. General Yermolov aracılığıyla ileride şehzâdeyi isyan ettireceğini düşünerek olumlu bakmıştı. Ancak, Rusya'nın beklentileri aksine Feth Ali Şah, Azerbaycan ile Gilan'ın gelirlerini şehzâdeye tahsis ederek daha iyi bir ordu hazırlamasını istedi. Zaten, Türkmençay antlaşmasının yedinci maddesi şahın resmî veliahdı Abbas Mirza'ya tahsis edilmişti. O'nun ölümüyle bu hakkın oğluna geçtiğini kabul eden Rusya ve İngiltere, Feth Ali Şah'ı ikna ettiler ve Muhammed Mirza'yı veliahd seçtirdiler. Bkz. Ann K. S. Lambton, **İran Asr-ı Kacar**, (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375, s. 36; Seyyid Taki Nasır, **İran Der Behured-i Ba İsti'margiran**, Tahran 1363, s. 217; M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 181-185; P. Avery, a.g.e., s. 86

³ Ali Kulî Mirza, **İksirü't-tevarih**, (tash. Cemşid Keyanfer), Tahran 1370, s. 399; Han Melik Sasanî, **Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar**, Tahran 1338, s. 42; **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Kalemi**, Dosya No: 6/A, Gömlek No: 71. Watson, İngiltere maslahatgüzarının bu hareket esnasında şehzâdeye para yardımında bulunmak istediğini, Ferahânî'nin bunu red etmesine rağmen 70.000 tûmenin İngiliz elçi tarafından verilerek muhtemel Rus yardımının önünü kestiğini yazmıştır. Bkz. Percy Sykes, **Tarih-i İran**, (terc. Muhammed Taki Fahrdâî), Tahran 1330, s. 472 - 473; Abdullah Mustevfi, **Şerh-i Zendegânî-yi Men ya Tarih-i İçtimai ve İdarî-yi Devre-i Kacarîye I**, Tahran 1371, s. 41; Ebul Kasım Tahirî, **Tarih-i Revabit-ı Bazargânî ve Siyasî-yi İran ve İngiliz II**, Tahran 1354, s. 125. Ayrıca bkz. Cihangir Mirza, **Tarih-i Nev**, (tash. Abbas İkbâl), Tahran 1327, s. 197 vd.

siyasete muktedir birisiydi. Şah'ı ve etrafındakileri çok iyi tanımış ve onların devlet işlerinden fazla anlamadıklarını, güven vermediklerini bildiği için devlet işlerini bizzat kendi uhdesine almıştır. Sadrazamlık makamında bulunduğu süre içerisinde yabancılara karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Ancak, sadrazamın bütün önlemlerine rağmen İngiltere ve Rusya'nın İran'a müdahalesi eksik olmamıştır.⁴

İngiltere ve Rusya, Muhammed Şah'ın tahta geçtiği sıralarda yani 1834-1838 tarihleri arasında İran ile ilgili gizli görüşmelerde bulunarak birbirilerini kolluyorlardı. İngiltere başbakanı Palmerston ile Rusya başbakanı Nesselrode arasındaki mektuplaşmalarda, İran'ın bağımsızlığının her iki devlet tarafından tanındığı vurgulanmış ve bundan sonraki muhtemel gelişmeler beklenmiştir. İngiltere'nin bu hareket tarzındaki amacı, Rusya'nın Muhammed Şah ile temasa geçmesini engellemek ve bu devletin İran üzerindeki nüfuzunu azaltmaktan ibaretti.⁵ Rusya'nın amacı ise Kafkaslardaki işgallerde ve Türkistan'daki yayılmacı hareketlerinde İngiltere'den yana rahatlamak istemesiydi. İran, bu iki devletin rekabetinden doğan fırsatı kullanarak kendi içinde askerî, kültürel ve siyasî ıslahatları yapamamış, yetersiz olan şahın şahsında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Her ne kadar sadrazamın bu konuda teşebbüsleri olmuşsa da şahın bunu idrak edememesi ve çok sevdiği sadrazamının yaptıklarını takdir etmemesi sebebiyle başarılı olamamıştır. Sadrazamın devlet için yaptıklarını çekemeyenler daha sonra şahı onun aleyhinde teşvik ederek katledilmesine sebep olacaklardır.⁶

⁴ Muhammed Cafer Hurmucî, *Hakayikü'l Ahbar-ı Nasrî*, (tash. Hüseyin Heciciyum), Tahran 1363, s. 22 - 23; Muhammed Alaaddin Mansur, *Tarih-i İran Ba'del-İslâm (820-1925)*, Tahran 1989, s. 797; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 42; Feuvrier, *Se Sal Derbâr-ı İran*, (terc. Abbas İkbâl Aştiyani), Tahran 1368, s. 257

⁵ Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I*, Tahran 1337, s. 258. İngiltere, Muhammed Şahın tahta cülûs ettiği tarihlerde çok sıkıntılı idi ve Curzon'un deyişiyle "1833 tarihinde fevkaledede ızraplı olup İran ordusunun Herat'a hareket edebileceği endişesi taşıyordu". Rusya'nın 1833'te Osmanlı devleti ile Hünkar İskelesi anlaşmasını imzalayarak, Çanakkale (İran kaynakları Dardanel ismiyle zikr etmektedir) boğazını Rusya haricindeki devletlerin savaş gemilerine kapatma sözünü alması, İngiltere'nin endişesini gittikçe artırıyordu. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. I, s. 337

⁶ Abdulazim Rızaî, *Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV*, Tahran 1363, s. 100; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 38-39. Mirza Ebul Kasım Ferahani (Kimakam), Mirza İsa Ferrahani'nin oğludur. Tebriz'de Muhammed Şah tarafından babasına olan hizmetine binaen sadrazamlığa getirilmişti. Devletin bütün işlerini ele alan Ebul Kasım, şahın özel meselelerine dahi müdahale edebiliyordu, birinci Kaimakam olarak anılan Mirza Buzurg'un oğludur. Devlet işlerinin yanında Farsça nesir eserler de vermiş ve Sadi Şirazi'den sonra bu alanda isim yapmıştır. Muhammed Şah'ın tecrübesizliği ve zayıf nefisliliğinin devlet idaresine yansımaması için çalışmış ve siyasete şahı yönlendirmişse de saray çevresi yüzünden her istediğini yapamamışsa da şahın yetersizliğinden faydalanarak askerî işleri ona danışmadan idare edebiliyordu. Ancak, zaman geçtikçe devlet işleri ile şahsî işlerini karıştırmaya başlamıştır. Şah'ı kışkırtmaya çalışanlar, şahın değerinin sadrazamın değerinden aşağıya düştüğünü iddia ettiler. Sadrazam Ferahani'nin Enderun hizmetlilerini değiştirmesini de malzeme yapan muhalifler, Zileli-i saltana ile birlikte isyan edip tahti ele geçireceklerini yaydılar. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 128 - 129; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 99; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 23

Muhammed Şah'ın üzerinde sadrazam Mirza Ebul Kasım'ın büyük bir etkiye sahip olduğunu, 1835 tarihinde Tahran'da görevli olan Dr. Riach'ın İngiliz dışişlerine gönderdiği gizli bir rapordan anlaşılmaktadır. Ferahanî'in şah nezdinde etkili olduğunu, İngiltere'ye karşı çok da iyi düşünmediğini ve bu yüzden iki devlet arasında ilişkilerin bozulabileceğini söyleyerek Rusya'nın nüfuzundan endişelenmiştir.⁷ Ayrıca, sadrazam Ebul Kasım Ferahanî meselesinde ruhanîlerin ve saraydaki bazı görevlilerin kendilerinden yana davranıp şaha tepkili olduklarını, özgürlük talepleriyle yola çıkan gupların yönetime gelebileceklerini ve bu yönde hareketlenmeler olduğunu da rapor etmiştir.⁸

Dr. Riach, Ferahanî'nin şah üzerindeki şahsî etkisine rağmen idarede her şeyi yaptıramadığını ve yine de durumdan tam haberdar olmaya çalıştığını söylemiştir. İngiltere'nin sadrazam Mirza Ebul Kasım konusunda endişelenmesi ve harekete geçmesinin en önemli sebebi, sadrazamın İngiliz sömürüsü ve İran'daki siyasi etkisini azaltmaya çalışmasıyla mevcut menfaatlerin zedeleneceği, Rusya'nın etkili olarak Hindistan için tehlikeli olmaya başlayacağı korkusuydu.⁹ Londra'ya gönderilen gizli raporlarda, devlet idaresinde etkili olan sadrazamın daha önce iki devlet arasında imzalanmış anlaşmalarla İngiltere'ye verilen imtiyazları iptal ederek yerine Ruslarla aynı şartları taşıyan bir anlaşmayı yapılabileceği endişesi göze çarpmaktadır.¹⁰

Sadrazam Mirza Ebul Kasım Ferahanî, İngiltere'ye karşı yürüttüğü siyasetin bedelini hayatıyla ödemiştir. Sarayda kendisini çekemeyen muhalifler ile İngilizlerin işbirliği sonucu 1835'de öldürülmüştür.¹¹ Tahran'da bulunan John Chambell,

⁷ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 339 - 341; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 42. Dr. Riach, Ferahanî'nin İran için önemini belirttikten ve yabancılara karşı siyasetin kendilerini de etkileyeceğini söyledikten sonra, kendilerinden yana ümitsiz olmadığını ve saraydaki bazı görevlilerin kendilerinden yana davranmakla birlikte durumdan pek de haberdar olmadığını yazmıştır. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 126 - 127

⁸ P. Avery, a.g.e., s. 89-91

⁹ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 126. Muhammed Hasan Han, *Sadrü't-Tevarih*, (tash. Muhammed Müşiri), Tahran 1349, s. 128; Kerim Süleymani, *Elkab-ı Ricâl Devre-i Kacariye*, Tahran 1336, s. 122; İsmail Rain, *Hukuk Begiran-ı İngiliz Der İran*, Tahran 1355, s. 44 vd.

¹⁰ Abdulhadi Hairî, *Nuhûstin Reviyâ Reviyâha-yı Endişegiran-ı İran*, Tahran 1367, s. 233; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 42. Tahran'daki İngiliz elçiliğinde doktor olan John Mc Neill, İngiliz hariciyesine gönderdiği raporda, sadrazamın Chambel ile olan görüşmelerinde İngiltere'ye karşı pek de iyi niyetli olmadığını, şah ile yapılan görüşmelerde şahın hemen cevap vermeyerek kendi sadrazamı ile görüştüğünü ve sadrazamın itiraz ettiği konular arasında Rusya ile yapılabilecek anlaşmaya İngiltere'nin müdahale edemeyeceğini de söylemiştir. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 129 vd.

¹¹ M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 42. Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî*, (tash. Muhammed İsmail Rıdvani), Tahran 1364, s. 133. Sadrazam Ebul Kasım Ferahanî'nin katledilmesindeki bütün sebepler için bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 798 - 799; P. Avery, a.g.e., s. 73 - 75; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 38

sadrazamın öldürülmesine sevinerek durumu İngiliz hariciyesine rapor etmiş ve katledilmesinin zarurî olduğunu söylemiştir. Ebul Kasım'ın öldürülmesinden sonra yerine Bayat boyundan Hacı Mirza Ağasî (Erivanî) sadrazamlığa getirilmiştir.¹²

A. Sadrazam Hacı Mirza Ağasî ve Devlet Yönetimi

Sadrazam Hacı Mirza Abbas Erivanî diğer adıyla Hacı Mirza Ağasî hakkında görüşlerini yazan tarihçilerin bir kısmı İran için faydalı olduğunu söylerken,¹³ bir kısmı da tophanenin geliştirilmesi dışında hiçbir bir faydasının olmadığı kanaatini taşımışlardır.¹⁴ Rıza Kulî Han Hidayet, Hacı Mirza Ağasî'nin mutad olan ilimleri öğrendiğini ve bir derviş gibi gezerek birçok yeri ve bu arada Mekke-i Muazzama'yı gördüğünü, Tebriz'deki hizmetlerinden ve devlet işlerine olan vukufiyetinden dolayı Muhammed Mirza'nın dikkatini celb ederek vazifelendirildiğini yazmıştır.¹⁵ Muhammed Şah ile Hacı Mirza Ağasî'nin ilişkisi efendi-hizmetçi veya sultan-vezir şeklinde değil de mürşid veya hoca olarak bilinmiş ve sadrazama yazılan yazılarda "*cenab-ı ruh-u pak*" tabiri kullanılmıştır.¹⁶

Abbas İkbâl Aştıyanî ise Şah'ın devlet idaresinde hiçbir zaman Hacı Mirza Ağasî'nin rica ve önerilerine muhalefet etmediğini, hatalarını görmezlikten gelecek kadar sevdiğini ve bu sevginin Tebriz'deki eğitiminden itibaren başladığını yazmıştır.¹⁷ 1839 tarihinde İran'a gelip Muhammed Şah, Hacı Mirza Ağasî ve

¹² C. Mehdi Niyâ, a.g.e., s. 99 - 101; H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 1 vd. Ferahanî'nin öldürülmesi İngiltere'yi çok rahatlatmış olacak ki Gore Ouseley, durumu hemen Hindistan'a bildirerek kendileri için menfi olan problemlerin hal olduğunu ve bundan dolayı mutlu olduğunu söylemiştir. Sadrazamın öldürülmesinde Tahran'daki Chambell'in de etkisi olduğu bir gerçektir. Bkz. E. K. Tahirî, a.g.e. II, s.132; Ferahanî'den sonra sadrazamlığa getirilen Hacı Mirza Ağasî, Tebriz'de Abbas Mirza'nın çocuklarının hocasıydı. Şehzâde Muhammed Hasan Han, bir gün Cihangir Mirza'nın annesi tarafından kendisine verilen yemek tabağını Ağasî'ye götürdüğünü ve sadrazamın, "*tabağı getirdiğim için bana bir şey vermek istediğini, ancak hiç parası olmadığından dolayı üzüldüğünü*" söylemiştir. Bkz. A. Mustevfî, a.g.e. I, s. 45; S. T. Nasır, a.g.e., s. 219

¹³ M. A. Mansur, a.g.e., s. 799; Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 130; P. Sykes, a.g.e., s. 474

¹⁴ M. Hasan Han, a.g.e., s. 164. Hacı Mirza Ağasî'nin İran'daki mevcut İngiliz nüfuzunu arttırdığı John Mc Neill, Gore Ouseley ve Chambel'in bunda etkili oldukları iddia edilmektedir. Henry Ellis ve Charles Stuart da İran'da kendi devletlerinin nüfuzu için faaliyet göstermişlerdir. Bkz. E. K. Tahirî, a.g.e. II, s. 136

¹⁵ R. Kulî Hidayet, a.g.e. IX, s.

¹⁶ Cihangir Mirza, a.g.e., s. 249; A. A. Şemim, a.g.e., s. 130; Abbas Kadiyanî, *Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye*, Tahran 1376, s. 276; H. M. Sasanî, a.g.e., s. 64

¹⁷ Abbas İkbâl Aştıyanî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1325, s. 130

Nasıreddin Mirza ile görüşen Rus yazar Alexis Soltykof, bu dönem ile ilgili hatıralarını “*İran’a Yolculuk (Misafiret-i Be İran)*” ismiyle neşretmiştir.¹⁸

Hacı Mirza Ağası'nın İngilizlerden yana tavır koyarak kendisinden önceki sadrazamın öldürülmesinde dahil olduğu ve bu yüzden şiî ruhanîlerin tepkisine sebep olarak şah ile bu sınıfın arasının açılmasına sebep olduğu, kendisini ön plana çıkarmasıyla yabancı ülkelerin şahdan ziyade kendisini muhatap almalarına yol açtığı iddiası, İran'daki İngiliz görevlilerinin kendi haricîyelerine bildirmiş oldukları raporlarda ortaya atılmış farklı bir iddiadır. Sadrazam Ağası'nın askerî birkaç teşebbüsün dışında devlet için lazım olan düzenlemeleri yapmaması ve o dönemin ilim ve tekniğinden istifade etmemesi de dikkat çekicidir.¹⁹ Yabancı ülkelerdeki teknik ve askerî gelişmeleri takip etmeyen Ağası'nın, şah üzerindeki nüfuzu sayesinde kendi düşüncelerine göre idareyi yürütmeye çalışması, Kaçar hanedanı için büyük bir talihsizlik olmuş ve dönemin etkili savaş tekniklerinden mahrum kalınarak Rusya ve İngiltere'ye karşı gerekli mücadele verilememiştir.²⁰ Muhammed Şah, sadrazamın etkisinden kurtulamadığı için kendi döneminin sonuna kadar Ağası'yi sadarete tutmuştur.²¹

B. Saltanat Mücadeleleri

Feth Ali Şah'ın 1834 tarihinde ölesinden sonra tahta oturan Muhammed Şah, şehzâdeler arasında tahta geçmek için yapılan mücadelelerle karşılaştı. Tahran'da Şah'ın onuncu oğlu Ali Mirza Zilel-i saltana ünvanıyla, Fars'da Hüseyin Ali Mirza ise Şuca-ı saltana ünvanıyla kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler.²² Bu iki asi şehzâde, hükümdarlık alameti olarak buldukları yerlerde kendi adlarına hutbe okutup para bastırdılar. Diğer şehzâdeler de kendi muntıklarında saltanata varis olduklarını göstermeye çalışarak Muhammed Şah'ın, Mirza Ebul Kasım yardımıyla saltanata

¹⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s.130. Bkz. Alexis Soltykof, *Misafiret-i Be İran*, (terc. Muhsin Saba), Tahran 1336, s. 38 vd.

¹⁹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 45; S. T. Nasır, a.g.e., s. 221 - 222. Ayrıca bkz. Fariba Adelhah, *Being Modern in Iran*, Paris 1998

²⁰ G. N. Curzon, *İran ve Kazıye-i İran*, (terc. Vahid Mazenderani), Tahran 1349, s. 429 vd.; A. Kadiyanî, a.g.e., s. 277. Sadrazamın yetersizlikleri ve Tahran'da bulunan yabancı elçilerin söyledikleri için bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 221 vd.; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 47 - 48

²¹ R. Furon, a.g.e., s. 117; P. Sykes, a.g.e., s. 474. Hacı Mirza Ağası'nın sadrazamlık devri ve izlediği siyaset ile ilgili bkz. H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 1 vd.

²² M. Mahmud, a.g.e. I, s. 342; R. Furon, a.g.e., s. 117; Gulam Rıza Verheram, *Nizam-ı Siyasî ve Sazmanhâ-yı İçtimâî Der Asr-ı Kacar*, Tahran 1367, s. 56

ulaşmasına kadar bu iddialarını devam ettirdiler. Saltanat iddiasından doğan karışıklık ve isyanlar İran'ın güney kesiminde ve merkezde bir müddet devam etmiştir.²³

Feth Ali Şah'ın ölüm haberini İsfahan'da görev yaparken duyan şehzâde Ali Mirza, tahtı elde etmek için hemen harekete geçti. Saraydaki muhalifleri ve bir kısım idarecileri kendisiyle birlik olmalarını sağlayarak Adil Şah ünvanıyla tahta geçti. Saltanatını doksan gün gayr-ı resmî bir şekilde sürdürdü.²⁴ Ali Şah, kendi saltanatını ilan ettikten sonra kendisine bağlı askerlere bahşişler dağıtarak onları kendi saltanatına inandırmaya çalıştı. Onların komutanı şehzâde Ali Naki Mirza Rüknuddeve'yi (Feth Ali Şah'ın sekizinci oğlu) Tahran'a gelmesi için davet etti. Ali Naki Mirza, bu davete icabet ederek bulunduğu İsfahan'dan Tahran'a geldi. Feth Ali Şah'ın çok değerli bir elmas parçasını Ali Mirza'ya teslim etti. Ali Naki Mirza, civar şehirlerdeki valilere mektuplar göndererek Ali Mirza'nın tahta oturduğunu ve kendisine biat edilmesi gerektiğini söyledi.²⁵

İran tahtına oturan şehzâde Ali Şah, kendi adamlarından Muhammed Cafer Han Kaşî'yi sadrazamlığa getirdikten sonra Ali Naki Mirza'yı Muhammed Mirza ile görüşmek üzere Tebriz'e gönderdi. Şahlığını tanıması halinde Muhammed Mirza'ya Azerbaycan valiliğini vereceğini teklif etti.²⁶ Feth Ali Şah'ın resmi veliahdı olan Muhammed Mirza, hem devlet büyükleri, hem de İngiltere ve Rusya tarafından tahta geçmesi için desteklenmekteydi. Bu desteği arkasında gören veliahd, hocası Mirza Ebu'l Kasım Ferahânî'nin yardımıyla harekete geçerek Tahran'a doğru gelmiştir. Taht mücadelesinde Yukarı Baş Kaçar reislerinden Asafuddevle ve İngilizlerin yardımına dayanan veliahd, bu devletin 30.000 tümen borç para verilmesi teklifini kabul etmiştir.²⁷

²³ M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 177; M. C. Hurmucî, a.g.e., s.22; İsyânlar için bkz. A. Kulî Mirza, a.g.e., s.408 vd.; Cihangir Mirza, a.g.e., s. 221 - 224; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 38

²⁴ K. Süleymanî, a.g.e., s. 105; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 38. Ayrıca bkz. Rıza Kulî Mirza, *Sefernâme-i Rıza Kulî Mirza Nive-i Feth Ali Şah*, (tash. Asgar Fermafermâyî), Tahran 1963

²⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 124 - 125; E. K. Tahîrî, a.g.e. II, s. 138

²⁶ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 38. Abbas İkbâl Aştîyanî, Ali Mirza'nın Tahran'a müstevli olduktan kırk gün sonra, Tahran'a ulaşan Muhammed Şah tarafından yenilgiye uğratıldığını ve af edilme isteğinin şah tarafından kabul edildiğini söylemektedir. Bkz. Abbas İkbâl Aştîyanî, *Tarih-i İran Pez Ez İslâm*, Tahran 1378, s. 694; A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 418 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Newyork 1969

²⁷ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 428 vd. Yukarı Baş Kaçarlarının reisi İlahyar Han Asafuddevle, Muhammed Mirza'nın dayısı olduğundan bu cephede (Yukarı Başlardan) bir gaile ile karşılaşmadı. Muhammed Mirza, devlet adamlarının desteğini aldığı gibi bu mücadelelerde müessir olan İngilizlerin de maddî desteğini almıştı. Arkasındaki destek sebebiyle diğer şehzâdelere göre daha avantajlıydı. Bkz. M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 219 - 220; Clement Robert Markham, *Tarih-i İran Der Devre-i Kacar*, (terc. Mirza Rahim Ferzane), Losangles 1364, s. 118

Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra Tebriz'de yanında bulunduğu şehzâdeyi tahta oturtmak için uğraşan Ebul Kasım Ferahânî, savaşız bir şekilde Muhammed Mirza'nın diğer kardeşlerinden Cihangir Mirza ve Hüsrev Mirza'yı Azerbaycan'da tutuklatarak saltanat iddiasına kalkışmalarını önledi. Askerlerden bir kısmı İngiliz Rawlinson ile birlikte Tebriz'de bulunan yeni şahı korumaya gönderilirken, bir kısmı da Ali Şah'ın kardeşi Mirza İlhanî komutasındaki muhalif askerler ile savaşmaya gönderildi.²⁸ İki kardeş arasında meydana gelen savaşta Ali Mirza ordusu Muhammed Mirza tarafına geçti. Kendisi de özür dileyerek teslim oldu. Ayrıca, Muhammed Mirza Tebriz'den Tahran'a doğru hareket ettiği sırada Kazvin'de bulunan Menuçehr Han Kazvinî süvarileriyle birlikte kendisine katılmıştı.²⁹ 1834 tarihinde yanında İngiliz Lindsay ve Rus sefiri olduğu halde Tahran'a gelen Muhammed Mirza, 1834 tarihinde "*Muhammed Şah*" ünvanıyla tahta oturdu.³⁰

Muhammed Şah Tahran'da tahta oturduktan sonra da muhalefet devam etmişti. Hüseyin Ali Mirza ve taraftarları saltanat iddialarını devam ettirirken, Ebu'l Kasım Ferahanî bir iç savaşın çıkmaması için gayret gösteriyor, Şah'ın kardeşleriyle amcalarını birer hile ile bertaraf etmeye çalışıyordu. Ancak, Hüseyin Ali Mirza'yı hile ile bertaraf mümkün olmayınca, üzerine şehzâde Firûz Mirza komutasında ve Menûçehr Han ile Hanry Lindsay'ın da bulunduğu 5.000 asker Farsa gönderildi. Hüseyin Ali Mirza yenilgiye uğratıldı ve gözlerine mil çektirilerek zindana atıldı.³¹ Hüseyin Ali Mirza, zindanda bulunduğu sırada Tahran'da çıkan veba hastalığından ölmüştür. Diğer isyan eden şehzadelerden Cihangir Mirza ile Hüsrev Mirza'nın da gözlerine Erdebil'de mil çektirilerek taht mücadelesine devam etmeleri önlenmiştir.³² Muhammed Taki Mirza ve Şeyh Ali Mirza'nın da ortadan kaldırılmasıyla saltanat mücadeleleri sona erdirildi. Bu başarıların mükafaatını alan Ferahanî, sadrazamlığa getirilmiş fakat, bir süre sonra da görevden alınarak öldürülmüştü.³³

²⁸ S. T. Nasır, a.g.e., s. 216 - 217. İngiltere'nin Muhammed Şah'a yardım ederek tahta geçmesine çalışması, Rusya'nın İran'daki nüfuzuna karşı bir denge siyasetiydi. Bu yardımların mükafaatını daha sonra gerek İran'da ve gerekse Afganistan'da görmek için uğraşacaktır. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 128 - 139

²⁹ M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 198 vd. Gürcistan Ermenilerinden olan Menuçehr Han, müslüman olduktan sonra Muhammed Şah'ın hizmetine girmiştir. C. R. Markham, a.g.e., s. 119; M. A. Mansur, a.g.e., s. 797; P. Avery, a.g.e., s. 89

³⁰ Cihangir Mirza, a.g.e., s. 227 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 126 - 127

³¹ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 342; Alesandro Baussani, *The Persians*, Florence 1962, s. 165

³² A. Kuli Mirza, a.g.e., s. 428; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 694; C. M. Niya, s. 98

³³ A. Rızaî, a.g.e., s. 100 - 101; K. Süleymanî, *Elkab-ı Rical-ı Devre-i Kacariye*, Tahran 1379, s. 122; A. A. Şemim, a.g.e., s. 127

C. Herat Muhasarası (1837-1838)

Türkmençay antlaşmasında arabulucu rolü üstlenen İngiltere, İran'ın aleyhine olan toprak kayıplarını, ileride Rusya ile yapacağı görüşmelerde gündeme getirerek telafi edeceğini söyleyerek İran ile ilişkilerini sıklaştırmak ve siyasi-askeri nüfuzunu iyice hissettirmek istemişti.³⁴ Ancak, Rusya'nın Kafkasya'daki İran toprakları ile iktifa etmeyeceği ve güneye sarkmaya başlayacağı endişesi, İngiltere'nin uyularını kaçırmış ve alelacele İran ile ilişkileri düzeltme yoluna giderek bir anlaşma imzalanması için harekete geçmiştir.³⁵

İngiltere, Türkmençay antlaşmasından sonra imzalanan İran-Rusya ticaret anlaşmasıyla Rusya'ya verilen imtiyazların aynısını kendisi de isteyerek görüşmeleri başlamıştır.³⁶ Bu dönemde İngiltere'nin Tahran'daki işleri, Hindistan hükümetine havale edildiğinden görüşmelerde kimin muhatap alınacağı meselesi gündeme gelmişti. Neticede, Londra'yı muhatap alan Muhammed Şah, İngiltere ile yapılacak ticaret anlaşması maddelerinin tespitini sağlamaya yönelik müzakereleri başlatmış ancak, dönemin sadrazamı böyle bir anlaşmaya sıcak bakmamış ve sürekli beklemede bırakmıştır.³⁷

İran ile İngiltere arasında 1814 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre, İngiltere muhtemel İran-Afganistan savaşında tarafsız kalacak ve isterse barış için çaba sarf edebilecekti. Bu madde ile Herat'ın İran toprağı olduğu kısmen kabul edilmişse de İran'ın tekrar burayı alabilecek güce sahip olabileceğine pek ihtimal verilmemiştir. Lord Curzon, Herat'ın uzun yıllar İran şahları tarafından idare edildiğini, yöre halkının gelenek ve görenekleri bakımından Meşhed halkı ile aynı özellikleri taşıdığını söyleyerek İran etkisinin tarihi geçmişini ve buradaki haklarını adeta dile getirmiştir. Tarihî bağlantıları olan Herat'ı kaybetmek istemeyen Kaçar yönetimi, buraya müteaddit seferler düzenlemiş ve her defasında İngilizlerin muhalefeti ile karşılaşmış muvaffak olamamıştır.³⁸

³⁴ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 370; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 45

³⁵ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 359

³⁶ Angelo M. Piemontese, "İrteş-i İran Der Salha-yı 1874-1875, Sahtar ve Sazmandehi-yi An ez Did-i General Enrico Andreini", *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran 1370, s. 34 - 35; F. Kazımzade, a.g.e., s. 5

³⁷ M. Mahmud, a.g.e. III, s. 892 vd.; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 320 - 330

³⁸ S. T. Nasır, a.g.e., s. 226. Bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 244 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 91 vd.; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 141 - 148; M. Mahmud, a.g.e. I, s. 359

Feth Ali Şah'ın 1833 tarihinde Abbas Mirza komutasında gönderdiği ordu Herat'ı muhasaraya başladığı sırada Abbas Mirza vefat etmiş, o'nun yerine geçen oğlu Muhammed Mirza, sadrazam Ferahani'nin de yardımlarıyla muhasaraya devam etmişti. Muhasaranın sürdüğü sırada Feth Ali Şah'ın da ölmesi üzerine saltanat varisi olan Muhammed Mirza, geri çekilmek zorunda kalarak Tebriz'e gelmiştir. Muhasaranın kaldırılmasından önce yapılan görüşmelerde, Herat hakimi Kamuran Mirza'nın her yıl İran'a haraç vermesi kararlaştırılmıştı. Muhammed Mirza, 1834'te Tahran'a gelerek Feth Ali Şah'ın yerine tahta oturmuştur.³⁹

Muhammed Şah'ın İran tahtına oturmasından sonra İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan için Rusya'dan yana endişelenmeye başladığı görülmektedir. Dışişleri bakanı Palmerston aracılığıyla Rusya'nın İran sarayındaki nüfuzunu azaltmak için hileye başvurup İran'ın bağımsızlığı üzerinde anlaşma yaptıkları daha önce ifade edilmişti. Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen ve çok ince siyasi hesapları havi anlaşmadan sonra, Lieu d'Arcy Todd başkanlığındaki İngiliz askerî heyeti, İran askerlerinin eğitimiyle uğraşmak istemişse de Muhammed Şah bu teşebbüse pek sıcak bakmamıştır. Ancak, daha sonra Azerbaycan ordusunda görev almayı başarmışlardır.⁴⁰

Sadrazamlığa getirilen Hacı Mirza Ağası'nın İngilizlere karşı menfi tavırlar sergileyerek bu devletin dostluk girişimlerini red etmesi, Rus nüfuzunun İran sarayında iyice artmasına sebep olmuştur. Bundan istifade eden Rusya, İran Şah'ını Herat'ı alması için teşvik etmiş, İngiltere ise Rusya'nın bu teşebbüslerini gözden kaçırmamıştır.⁴¹ Bu sırada Afgan Dürrani hanedanından Mahmud Mirza'nın oğlu Kamuran Mirza, idarecisi bulunduğu Herat'ın her yıl İran'a vermesi gereken yıllık vergiyi vermemiş, anlaşma gereğince yıkması gereken Gur istihkamlarını yıkmamıştı. Ayrıca, Sistan'ı kendi toprağı sayarak buradaki bazı İranlıları

³⁹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 696; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 330. Bu sefer öncesinde İngiltere'nin İran elçisi Dr. Mc Neill'in Palmestron'a yazdığı yazıda, Herat ile Kandeher arasında bir hareketlenme olacağını, buraların çok hassas yerler olduğunu ve Herat'ın düşmesinin Hindistan'ın düşmesi demek olduğunu söylemiştir. Çünkü, İngiltere'ye göre, 1833'te İran'ın gerçekleştirdiği Herat seferi Rus etkisinde yapılmış tehlikeli bir hareketti. Muhasara sırasında Abbas Mirza'nın ölmesi ve muhasaranın kaldırılması İngiltere'yi rahatlatmış ve İran dostluğuna önem vererek bol miktarda silahı İran'a göndermeye başlamıştır. Bkz. Pio Carlo Terenzio, *Rekabeta-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan*, (terc. Abbas Azerin), Tahran 1363, s. 51; M. A. Mansur, a.g.e., s. 799 vd.

⁴⁰ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 166; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 341

⁴¹ Abdurrazza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabit-ı Haricî-i İran*, Tahran 1379, s. 249; R. Furon, a.g.e., s. 116; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 52

katletmişti.⁴² Kamuran Mirza, bu hareketlerine karşılık Muhammed Şah tarafından 1836'da Tahran'a çağrıldığı halde bu çağrıya uymayarak gelmemiştir. Bütün bunlar Muhammed Şah'ın Herat'a yönelmesi için geçerli bahanelerdi.⁴³

Muhammed Şah Herat'a doğru harekete geçmeden önce Feth Muhammed Han'ı Herat valisi Kamuran Mirza'ya göndermiştir. Kamûran Mirza, İran şahı adına hutbe okutup para bastırmaya söz verdiği halde, İranlı devlet adamları bu sözlerin yalan olduğunu ve Kamûran Mirza'nın afyon ve içki içen kifayetsiz kişiliğine güvenilmemesi gerektiğini şah'a telkin etmişlerdir. Bu sırada Kabil idaresini elinde bulunduran Barakzaî hanedanından Dost Muhammed Han, doğudaki Afganistan mahallî idarecilerinin ve kendi oğullarının yardımıyla o bölgelerde hükümet sürmeye çalışıyordu. İngiltere, bu Afgan emirinin kuzeydeki nüfuzunu, İran ile karşı karşıya getirmek suretiyle silmek istiyordu. Bu teşebbüs gerçekleştiği takdirde dikkatler Herat'tan başka taraflara çevrilmiş olacaktı.⁴⁴

Muhammed Şah, başlangıçta sefere çıkma niyetini gizleyerek Meşhed tarafına doğru hareketle Horasan mahallî beylerinin isyanını bastırmak istemişti.⁴⁵ Fakat, bu sırada Rus çarının kendisi ile görüşmek istemesi ve Nasıreddin Mirza'nın çarın nezdine giderek Herat'a saldırımları halinde kendilerine yapılacak yardım konusunu görüşmesi ve Rusların bu konudaki cesaretlendirici tavırları şahı iyice ümitlendirmişti. Şah bu amaçla 1837'de Meşhed'e gelerek Herat'ın fethi için gerekli sayılan Gur kalesini almış ve Herat'a önlerine gelmiştir.⁴⁶ Gur kalesinin alınması, merkez ile irtibatın sağlanması ve Afganistan'ın kuzeyindeki dağlık bölgenin elde edilmesi bakımından önemli idi. Fakat, müstahkem kalelere sahip Herat'ın İran ordusu tarafından alınması o kadar kolay değildi.⁴⁷

⁴² Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasî-i ve Diplomasî-yi İran*, Tahran 1337, s. 255 vd.; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 143 vd. Ayrıca bkz. İbrahim Safaî, *Berkha-yı Tarihî*, Tahran 1352

⁴³ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 697; A. A. Şemim, a.g.e., s. 142; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 52

⁴⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 140; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 146; P. Sykes, a.g.e., s. 474

⁴⁵ P. C. Terenzio, a.g.e., s. 52; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 101

⁴⁶ A. Kulfî Mirza, a.g.e., s. 454 vd.; A. Kadiyanî, a.g.e., s. 575 - 576. Muhammed Şah Herat seferine çıkmadan önce, Feth Muhammed Han'ı Herat valisi Kamuran Mirza'ya göndererek anlaşma zemini oluşturmaya çalışmıştır. Kamûran Mirza, İran şahı adına hutbe okutup para bastırmaya söz verdiği halde, İranlı devlet adamları bu sözlerin yalan olduğunu ve Kamûran Mirza'nın afyon ve içki içen kifayetsiz kişiliğine güvenilmemesi gerektiğini şah'a telkin ederek seferden vazgeçmemesini sağlamışlardır. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 697; A. A. Şemim, a.g.e., s. 142

⁴⁷ Muhammed Murad b. Abdurrahman, *Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbâd I*, (tash. Seyyid Muhammed Şah Murad), Tahran 1371, s. 368. Herat şehri, İbn-i Batuta'nın deyişiyle Horasan'ın en güzel ve mamur şehri olup hisarların dışına taşmıştı. İçteki kaleler savaşların da etkisiyle yıkılmıştı. O dönemde dört tane pazar yeri ve beş tane kapısı mevcuttu. Bkz. Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed Mukaddemî, *Ahsenü't-*

Gur kalesinin fethinden sonra İngiltere elçisi John Mc Neill, Tahran'dan hareketle Muhammed Şah'ın ordusunun bulunduğu ordugâha gitmiş, burada şah ile görüşerek muhasaranın kaldırılması için Herat'a gidip Kamûran Mirza ve o'nun veziri Yar Muhammed Han ile sulh için görüşmeler yapılabileceğini söyledi. Bir yandan da Potinger'in de içinde bulunduğu İran'daki bulunan İngiliz subay ve mühendisleri Afganlılara yardım için Herat'a göndermişti.⁴⁸

Muhammed Şah'ın 1837 tarihinde başlattığı Herat muhasarası, İngiltere'nin buraya yardımından dolayı yaklaşık on ay sürdü. Muhasara esnasında tekrar harekete geçen Mc Neill, Şah'ın maksadına uygun bir anlaşma imzalayacağı sırada, Rusya elçisi Simonivch Şah'ın huzuruna gelerek onu anlaşmadan vazgeçirtmiştir. Bu hareket karşısında iyice endişelenen İngiltere, muhasaranın sürmesi halinde İngiltere-İran ilişkilerinin bozulabileceğini ve Basra körfezinden başlayarak İran topraklarını işgal edeceği tehdidinde bulunmuştur.⁴⁹ Hatta, Kamûran Mirza muhasaraya daha fazla direnemeyip Herat'ın kapılarını İran ordusuna açmak zorunda kalmışken, İngiliz savaş gemileri Basra körfezindeki Harg adasını işgal ettiler. Sonrasında da Buşir şehrine doğru güneyden ilerlemeye başladılar. Bu gelişmeler karşısında şah, Rusya'dan yardım alabileceğini ümit etmişse de beklediği yardımı alamamıştır. Daha da kötüsü İngiltere'nin Herat'ı İran'a kaptırmamaya niyetli olduğunu anlayan Rusya, kendi menfaatleri gereği İran'ı yalnız bırakmıştır.⁵⁰

Muhammed Şah, İngiltere'nin Herat için savaşmaya kararlı olduğunu ve Rusya'nın teşviklerine rağmen Herat'ta kendisini yalnız bıraktığını görerek, Kamûran Mirza'nın oğlu Celaleddin Mirza'nın da içinde bulunduğu Afgan heyetini Herat'a geri göndermiştir. Gur kalesine ise Cafer Kulî Han komutasında 6.000 kişilik asker

tekasım I, Tahran 1361, s. 447; E. K. Tahirî, a.g.e. II, s. 147. Herat için bkz. Muhammed Ali Müehhed, **Sefername-i İbn-i Batuta II**, Tahran 1361. Ayrıca bkz. Hogu Grothe, **Sefername-i Grothe**, (terc. Mecid Celilvend), Tahran 1369

⁴⁸ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 697; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 341; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 45 - 46. Herat muhasarası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. T. Sipihri, a.g.e. I-II, s. 258 vd.

⁴⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 144; P. Sykes, a.g.e., s. 478. Kuşatma sürüp şehir teslim olmaya razı olduğu sırada İngiliz görevli Mc Neill, Herat'a gelerek Kamûran Mirza ile sözde sulh için uğraşmaya çalıştı. Gerçekte ise Herat'ın düşmemesi için İran ordusu ile ilgili bilgileri getirmişti. Bu hareketleri şah tarafından öğrenilince şiddetle karşılandı. Daha sonra Tahran'a dönen Mc Neill, İran ordusunda görevli İngiliz subayların görevlerini bırakmalarını söyledi. İran'ın muhasarayı kaldırmaması üzerine İngiliz deniz kuvvetlerinden beş savaş gemisi Basra körfezine gelerek Harg adasını işgal etti. İngiltere'nin Herat konusunda bu derece hassas davranmasının sebebi Mc. Neill'in deyiimiyle "*Herat'ın Hindistan'ın anahtarı*" olmasıydı. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s.252; Celal Ahmed, **Cezire-i Harg**, Tahran 1339

⁵⁰ E. K. Tahirî, a.g.e. II, s. 158 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 101 - 102

birakıldıktan sonra 1838 tarihinde Herat muhasarasını kaldırıp Tahran'a dönmüştür.⁵¹ İngiltere, bir kez daha Hindistan sınırında olabilecek İran-Rus yakınlaşmasını önlemiş ve muhasaranın kaldırılmasından bir yıl sonra, 1839'da Kamûran Mirza ile bir anlaşma yapıp o'nun Herat'taki bağımsızlığını tanımıştır.⁵²

İngiltere, İran'ın Herat'tan çekilmesiyle d'Arcy Todd başkanlığındaki bir heyeti buraya göndererek çok da emin olmadığı Kabil hakimi Dost Muhammed Han'ın yerine Şah Şuca'yı tayin etmek istemiş fakat, bu istek kabul edilmeyince İngiltere-Afganistan savaşları başlamıştı. 1838'den 1842'ye kadar dört yıl süren savaşın sonunda İngilizler ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu mücadele sonunda 4.500 askerini ve destekledikleri Şah Şuca'nın savaşı kaybetmesiyle Afganistan'ı tahliye ettiler.⁵³

1. Herat Muharasası Sırasında İngiltere'nin Afganistan ve İran Siyaseti

İngiltere, İran'ın kuzey Afganistanda hakimiyet kurmak için Kabil'i elinde bulunduran Dost Muhammed Han ile görüşmelerde bulunduğunu, Rusya'nın Herat için şah'ı teşvik ettiğini öğrenince Henry Ellies'i elçilik sıfatıyla Tahran'a göndermişti.⁵⁴

Ellies'in Tahran'daki çabalarının sonuç vermemesi üzerine Rusya'dan bu hususta bir açıklama istenmiştir. Rusya, Afganistan konusunda fazla ilgili olmadığını bildirerek İngiltere'ye gerçek niyetini göstermek istememiştir. Heydesbury'nin yerine tayin edilen Hindistan valisi Auckland, İran meselesiyle görevlendirildikten sonra Aleksander Burnes başkanlığındaki sözde ticarî bir heyeti

⁵¹ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 402. İngiltere kraliçesi Victoria, Mc Neill'e bir mesaj göndererek İngiltere-İran ilişkilerinin Herat yüzünden zarar gördüğünü ve bundan böyle iki devletin arasına husumetin girdiğini Muhammed Şah'a iletmesini söylemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 144. Ayrıca bkz. Mansure İttihadiye, **General Semino Der Hıdmet-i İran Asr-ı Kacar ve Ceng-i Herat**, Tahran 1375. Herat muhasarasının kaldırılması için bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 477

⁵² P. Sykes, a.g.e., s. 480. Kamuran Mirza, 1841'de veziri Yar Muhamed tarafından öldürülmüştür. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 147

⁵³ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 454 vd.; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 253. İngiltere, Ranjit Singh'den Şah Şuca'ya yardım etmesini ve Hayber'den Kabil'e hareket etmesini istemişti. Kabil'e gelen İngiliz askerleri yardımıyla Dost Muhammed Han tahttan indirilip yerine Şah Şuca getirilmişti. Yalnız, Hindistan'da bulunan İngiliz askerlerinin yaklaşık binbeşyüz mil uzaklıktaki ve üstelik kendilerini istemeyen kabilelerin arasından Herat ve Kandehar'a gelmeleri pek de kolay değildi. Herat muhasarası sonrası Dost Muhammed Han ve oğlu Ekber Han ile mücadele ederek Afganistan-İngiltere (1838-1842) savaşlarını başlatan İngilizler, bir netice alamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 187 vd.; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 49 vd.

⁵⁴ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 147 vd.; C. R. Markham, a.g.e., s. 121

Kabil'e göndermiştir. Kabil'e giden İngiltere heyeti, Dost Muhammed Han'a para yardımında bulunarak kendi tarafına çekmiş ve İran'a karşı kışkırtmaya başlamıştır.⁵⁵ Dost Muhammed Han ise siyasî manevralar yapmak suretiyle hem İngiliz yardımını red etmemiş, hem de Peşaver ve Herat'ı alma niyetini gizlemiştir.⁵⁶

İngiltere heyeti Kabil'de iken Rus ticarî temsilcisi İvan Vitkevich de buraya gelmişti. Vitkevich, Kabil'e gelmeden önce İran'a uğramış ve buradan Kandehar'daki Kühendal Han'ın yanına giderek İran'ın Herat'a saldırması halinde bu devlete yardım etmesini söylemişti.⁵⁷ Fakat, Dost Muhammed Han, İngilizlerden aldığı maddî destek dolayısıyla İranla ilgili fikrini değiştirmişti. Kabil'e gelen Rus heyetini ve önerilerini iyi karşılamamıştı.⁵⁸ İngiltere'ye güvenmeye başlayan Dost Muhammed Han, İran'dan Kandehar'a giden Kühendal Han'ın Herat emiri Kamûran Mirza'ya yardım etmesini istemiş, bir yandan da İran'da karışıklık çıkarmaya çalışmıştır. Ayrıca, İran'ın Kandehar'a saldırısı durumunda İngiliz Alexandre Burnes'den de yardım sözü almıştı.⁵⁹

Kabil'e gelen İngiltere heyetinin Dost Muhammed Han ile yaptığı görüşmeler, Kabil emirine malî yardım yapılması ve Kabil hükümetinin resmen tanınmasıyla sonuçlanmıştır. Görüşmelerde İngiltere heyeti, Dost Muhammed Han'ın Peşaver meselesini Lahor hakimi Ranjit Singh ile müzakere etmesini tavsiye ederek yönünü Hindistan tarafına çevirmesini istememiştir. Hindistan valisi Auckland, yaptıkları yardımlara karşılık Dost Muhammed Han'ın da Rus temsilcisini Kabil'den çıkarmasını ayrıca, Ranjit Singh'in feth ettiği yerlerden elini çekmesini istemişse de beklediği sonucu elde edememiştir.⁶⁰

Rus çarı I. Nikola (Nikolai), İran'ın Herat'a saldırarak İngiltere'yi meşgul etmesinden yana olduğu için Tahran'daki Rusya elçisi vasıtasıyla Muhammed Şah ile görüşme isteğinde bulunmuştu. Nasıreddin Mirza aracılığıyla yapılan

⁵⁵ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 147 - 148. Herat seferinin kaçınılmaz hale gelmesinden sonra Burnes'e mektup gönderen John Mc Neill, Dost Muhammed'in bundan böyle kendilerinden yana davranacağını ve Kandehar ile Kabil'i elinde tutması için para verildiğini söylemiştir. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 58

⁵⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 474 - 475; M. T. Sipih, a.g.e. I-II, s. 258 vd.

⁵⁷ Kühendal Han, İngilizlere rağmen Rusya ile bir ticaret anlaşması yapmıştı. P. C. Terenzio, a.g.e., s. 56

⁵⁸ P. Avery, a.g.e., s. 91 - 92. A. A. Şemim, a.g.e., s. 140

⁵⁹ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 445; A.H. Mehdevi, a.g.e., s.251; M. Mahmud, a.g.e. I, s.370-395; E. K. Tahiri, a.g.e., s.141-142; Mc. Neill, *Present Position of Russia in The East I*, London 1838, s. 160

⁶⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-i İran ve İngiliz II*, Tahran 1361, s. 391 vd.; William Kaye, *The History of War in Afghanistan I*, London 1878

görüşmelerden sonra Muhammed Şah'ın Herat'a sefer düzenlemesi, İngiltere ve Rusya arasında gerginliğe sebep olmuştu. Yıllarca İran'ın hakimiyetinde kalmış olan Herat, iki rakip sömürgeci devlet nezdinde siyasî mücadele alanı olmuştur. Bu alan için mücadele eden Muhammed Şah'ın, Herat muhasarasında İngiltere ile savaşta iken sadrazamın ve Horasan valisi İlahyâr Han'ın isyan etmesi ve kendi adamlarından bazılarının bu iki devlete müstevli olmaları başarısızlığı mukadder kılmıştır.⁶¹

2. İngiltere'nin İran'da İç Karışıklık Çıkarma Teşebbüsleri

Herat, muhasara edilip alınacağı sırada İngiltere'nin güneyden İran'ı tehdit etmeye başlaması üzerine vazgeçilip geri dönmüştü.⁶² İran'ın geri çekilmesi İngiltere'nin Afganistan siyasetinde rahat davranmasını sağlamıştır. Üç ayrı merkezden yani Kabil'de Dost Muhammed Han, Kandehar'da kardeşi Kühendal Han ve Herat'da ise Kamûran Mirza'dan ayrı ayrı istifade etmek istemişti. Dost Muhammed Han'ı kendi safına çekerek Hindistan'a yönelmesini engellemekle kalmamış, bu Afgan komutanı Kamûran Mirza ile birlikte Muhammed Şah üzerine göndermek istemişti. İngiltere'nin oyununa gelen Dost Muhammed Han, İngilizlerin isteği üzerine kardeşi Kandehar hakimi Kühendal Han'ın İran ile ilişkisini kesmesini aksi halde üzerine yürüyeceğini söylemişti.⁶³

Afganistan'da siyasî oyunlarla idarecileri İngiliz etkisine alan Alexander Burnes, bütün isteklerini Dost Muhammed Han'a kabul ettirmiş ve İran'a cephe almasını sağlamıştır. İngiltere'nin bu siyaseti yüzünden Herat'da istediğini alamayan İran, bu defa kendi toprakları içerisinde İngilizlerin karışıklık çıkarma faaliyetlerine sahne olacaktır.⁶⁴

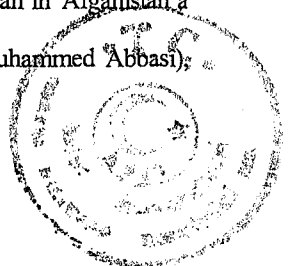
İngiltere, Herat muhasarası sırasında İran ile ilişkilerini kesmiş gibi görünse de kılık değiştiren casusları vasıtasıyla İran topraklarında faaliyetlere girişmiştir. İran'ın Herat'ta güç kaybetmesi için iç isyanları körüklemeye başlamıştır. Örneğin Bahtiyarî bölgesine giden Austin Liard, buranın valisi Muhammed Taki Han'ı şah'a

⁶¹ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 348. General Percy Sykes, İran'ın Herat'a olan seferini İran'ın Afganistan'a tecavüzü şeklinde yorumlamıştır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 474

⁶² E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 123. Ayrıca bkz. Jarden, *Seyahatname-i Jarden*, (terc. Muhammed Abbasi), Tahran 1336; Henry W. Bellew, *Afghanistan And The Afghans*, London 1879

⁶³ G. R. Verheram, a.g.e., s. 58 - 59

⁶⁴ M. T. Siphr, a.g.e. I-II, s. 258 vd.; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 149

karşı isyana teşvik etmiş, Kirman ve diğer bölgelerde İngilizlerin kışkırtmaları sonucu isyanlar çıkmıştı.⁶⁵

İran, İngiltere'nin Hindistan'ı elde tutması için düşünülen bir güvenlik kuşağıydı ve meşru olmayan siyasetlerin cereyan ettiği bir alandı. İngiltere, Muhammed Şah döneminde bu siyasetini sürekli devam ettirmiş ve İran'ın körfez bölgesini askerî ablukaya almıştır. Afganistan'da da kendi nüfuzunu arttırmaya uğraşırken Afgan kabileleri birbirine düşürmek suretiyle güçten düşmelerini sağlamış ve İran aleyhine kışkırtmıştır. Kandehar ve Kabil'de İran etkisini azaltmak veya tamamen silmek için elinden geleni yapmıştır.⁶⁶

İngiltere, Herat muhasarası sırasında ve sonrasında bazı şehzâdeleri de şaha karşı kışkırtmaya, onların merkeze karşı isyan etmelerini sağlamaya çalışarak Herat'ın öcünü almaya çalışmıştır. Muhammed Şah'ın Herat üzerindeki nüfuzunu tamamen silmek için her türlü siyasî baskıyı yapmaktan da çekinmemiştir.⁶⁷ Muhammed Şah, Herat'tan Tahran'a döndükten sonra ülkesinde başlayan iç isyanları bastırmak için 1839 tarihinde emrindeki 25.000 asker ile güneydeki bölgelere hareket etmiş ve İsfahan'da isyana katılanların çoğunu öldürtmüştür.⁶⁸

Bu dönemde İngiltere, Timur Şah Dürranî'nin oğlu Şah Şuca'yı kendi siyasî maksadı için 20.000 kişilik Afgan ve Hindli askerlerle birlikte Pencab ve Peşaver yoluyla Kandehar'a göndermiş, Dost Muhammed Han ve oğulları Kandehar'dan kaçıp Buhara'da Allah Kulî Han Harezmi'e sığınmak zorunda kalmışlardı. Buradan da gerekli yardımı alamayınca beş yüz Sistanlı asker ile İran sarayına gelmişlerdir. Bunun üzerine Muhammed Şah, Şah Şuca'nın isyanını bastırmak için hazırlıklara başlamışsa da İngiliz siyasetinin kurnazlığı karşısında başarı sağlayamamıştır.⁶⁹

Şah Şuca'nın Kandehar'a iyice yerleşmesini sağlayan ve Herat'da Kamûran Mirza'yı kendi himayesine almak isteyen İngiltere, Kamuran Mirza'ya malî yardım yaparak dost görünmeye çalıştı. D'Arcy Todd başkanlığındaki İngiliz heyeti, Kamûran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han ile anlaşmaya vararak İngiltere'nin Hindistan hükümeti tarafından Herat'a yıllık 25.000 rupiyeyi, Kamuran Mirza'nın

⁶⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 147; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 102

⁶⁶ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 447 - 458; A. Baussanî, a.g.e., s. 166

⁶⁷ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 106; P. Avery, a.g.e., s. 111

⁶⁸ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 323 - 325; Cihangir Mirza, *Tarih-i Nev* (tash. Abbas İkbâl), Tahran 1327, s. 264 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 148; A. İ. Aştıyanî, "İngilizha ve Cenub-u İran", *Mecmua-yı Makallat*, s. 37

⁶⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 485

Herat için İran sarayı ile görüşmemesi ve İngiltere'nin olan bitenden haberdar edilmesi karşılığında vermiştir. Kamuran Mirza'nın veziri Yar Muhammed Han, İngilizlerle yaptıkları anlaşmaya rağmen Muhammed Şah'ı durumdan haberdar etmiştir.⁷⁰

İngiltere'nin Tahran elçiliğindeki görevliler Yar Muhammed Han'ın İran şahına göndermiş olduğu mektubun kopyasını ele geçirip durumdan haberdar olduklarında Kamûran Mirza ile yaptıkları anlaşmanın pek de işe yaramadığını gördüler. Bundan sonra İngiltere'nin Afganistan'daki işleri aksamaya başlayacak ve Afganistan'a asker gönderilmesi büyük bir politik hata olarak değerlendirilecektir.⁷¹ Asya coğrafyası ve siyasî yapısı uzmanı olan devlet adamları Douvlington, Velzele ve Mounstevarel bu politikayı uygun bulmayarak İngiltere'nin burada başarılı olamayacağını söylemeye başlamışlardır. Ancak, Hindistan valisi Auckland ikazları dinlememiş ve 1840'de bir grup askerini Afganistan'a göndererek Kabil ile Kandehar'ı almıştı.⁷² İki yıl sonra Afganlılar, İngilizlere karşı verdikleri büyük mücadeleyle bütün İngiliz askerlerini kendi topraklarından çıkardılar. Arkasından gelen ikinci grup askerleri de Hindistan'a dönmek zorunda bıraktılar.⁷³

Kabil ve Kandehar şehirleri İngiltere'nin işgali altında bulunduğu sırada İngiliz tarih ve coğrafya araştırmacıları, Türkistan'ın inkişafındaki amilleri ve coğrafyasını araştırmakla görevlendirildiler.⁷⁴ Uzun müddet kendilerinden haber alınamayan bu görevlilerden Dr. Velf, 1844 tarihinde yanındakilerle beraber Horasan bölgesine kadar ilerleyerek Hasan Han'ın yanına gitmiş ve birçok araştırma yapmıştır. Buhara emiri tarafından beraberindeki ekibi katledilen Dr. Velf, birçok tehlike atlattıktan sonra geri dönebilmiştir.⁷⁵

⁷⁰ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 493 vd. Yar Muhammed Han, Ali Kadı Afgan aşiretinin reisi Ata Muhammed Han'ın torunuydu. Hacı Firuz zamanında Herat veziri olmuştu. Dış görünüşü şefkatli olmasına rağmen zalim bir şahıstı. Değişebilen yapısından olacak ki, İngiltere ile anlaşmaya varmalarına rağmen gerek İngiltere'nin Afganıstandaki faaliyetlerini ve gerekse Kamûran Mirza'nın İngilizlerle olan mesaisini bir mektupla Muhammed Şah'a bildirmişti. Bunun üzerine İngiltere, Kamûran Mirza'ya yaptığı malî yardımı kesmiştir. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 122; A. A. Şemim, a.g.e., s. 149; R. Furon, a.g.e., s. 117

⁷¹ P. Sykes, a.g.e., s. 479

⁷² M. Mahmud, a.g.e. II, s. 398 vd.

⁷³ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s.101 vd.

⁷⁴ A. Hairî, a.g.e., s. 235. Ayrıca bkz. John Suwage, *Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî*, (terc. Aferin Ensarî), Tahran 1366, s. 49 vd.

⁷⁵ Cihangir Mirza, a.g.e., s. 268 - 270; C. R. Markham, a.g.e., s. 126; M. A. Mansur, a.g.e., s. 799 vd.

İngiltere, Herat meselesinde fiilî olarak savaşa müdahil olmakla kalmamış, 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşmasının Afganistanla ilgili maddesini ihlal ederek Hindistan'a karşı olası Rus tehlikesini de bertaraf etmiştir. Afganistanı da siyasî karışıklık içinde bırakarak güçlenmesini ve doğuya yönelmesini engellemiştir. Ayrıca, savaşın başlarında Rusya'nın sürekli şah'ı teşvik etmesi ve savaşa girmesine sebep olması da Rus siyasetine uygun bir şekilde gerçekleşmiştir.⁷⁶ Bu savaşta İran'ın kendi gücünden çok şey kaybetmesi, Hazar denizi ve kıyılarında iyice yerleşmeye çalışan Rusya'ya yaramış ve Esterebad'a yakın olan Aşurade adası bu devlet tarafından işgal edilmiştir. 1841 tarihinde iki savaş gemisiyle adaya gelen Rus deniz kuvvetleri, buradaki Türkmenlerin hırsızlık yaptıklarını bahane ederek bu adayı işgal etmiş ve işgalden sonra buraya gelen İran ve Türkmenlerden pasaport istemeye başlamıştır.⁷⁷

3. Herat Meselesinden Sonra İngiltere-İran Uluslararası Rekabeti

Muhammed Şah, 1837 tarihinde Herat üzerine harekete geçtiği sırada ilk teşebbüsü kendi oğlu Nasıreddin Mirza'yı da Rus çarı ile görüşmeye göndermek olmuştu.⁷⁸ İkinci teşebbüsü ise Mirza Hüseyin Han Acudanbaşı'yı Avrupa'ya göndererek Tahran'daki İngiliz maslahatgüzarı Mc Neil'in sürekli devletin iç işlerine karışmasını şikayet etmesi olmuştu.⁷⁹ Ayrıca İran'ın, İngiltere'nin uluslararası etkisini hesaba almadan ve Hindistan'da İngiliz aleyhtarı karışıklıkların olduğu bir sırada Herat'a yönelmesi bu devletin propagandasına sebep olmuştu. Avrupa başkentlerine (Paris, Viyana ve İstanbul gibi) gönderilen elçiler vasıtasıyla, Afganistan'a müdahaleyi önleyen 1814 tarihli İran-İngiltere anlaşması hatırlatılmak suretiyle İngiltere'nin, Herat'a müdahalesinde haksızlık yaptığı anlatılmak istenmiştir.⁸⁰

⁷⁶ P. C. Terenzio, a.g.e., s. 53 vd.; P. Sykes, *Sefername*, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 86 vd.

⁷⁷ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 139. Aşurade adası stratejik olarak çok önemliydi. Ruslar burayı almakla hem İran'a yakın stratejik üstünlük sağladılar ve hem de Orta Asya ve Hindistan'a biraz daha yaklaştılar. Buradan Horasan ve Herat'a saldırmayı, Hindistan'da İngilizleri rahatsız etmeyi düşünüyorlardı. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 128; Melykanov, *Be Sevahil-i Cenub-ı Derya-yı Hazar*, (terc. Mesud Gülzarî), Tahran 1364; H. L. Robino, *Sefername-i Mazenderan ve Esterabad*, (terc. Vahid Mazenderani), Tahran 1343

⁷⁸ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 101. Bu görüşmelerin geniş açıklaması, dönemin tarihini yazan Muhammed Taki Sipihri tarafından yapılmıştır. Bkz. M. T. Sipihri, a.g.e. I-II, s. 261 vd.

⁷⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 227

⁸⁰ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 363

İngiltere, İran'ın Rusya teşvikiyle Herat'a saldırdığını yaymaya çalışarak İran'ın ele geçireceği yerlerde Rus nüfuzunu hakim kılacağını ve Ruslara verilen imtiyazları genişleteceğini düşünüyordu.⁸¹ Ayrıca, kendi görevlilerinden Pottinger ve Stoddart vasıtasıyla İran'ın Herat muhasarasını kaldırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştı. 1838 tarihinde Afganistan'a gelen İngiltere elçisi Mc Neil, Afganlılarla yaptığı görüşmelerde Herat'ı kesinlikle İran'ın elinde bırakmayacaklarını söyleyerek Afgan kuvvetlerinin İran'a karşı savaşmalarını istemişti.⁸² Bir yandan da Todd Hindistan'a gönderilerek Afgan kuvvetlerine gerekli askerî ve lojistik yardımın yapılması sağlanmış, İran'ın içten sıkıştırılması için harekete geçilmiştir.⁸³

İngiltere, İran'ı Herat muhasarasında zor durumda bırakmak için Buşir'deki konsolosu aracılığıyla burada hem problem çıkartmaya ve hem de İran ile bir ticaret anlaşması için girişimlerini artırmaya başladı.⁸⁴ İran'dan istediği cevabı alamayınca, siyasî ilişkilerini kesmiş ve Tahran'a bir ültimatolmuştu. İngiltere dışişleri bakanı Palmerston'un deyimiyle "*Afganistan'ın ve Hindistan'ın anahtarı Herat (Kilid-i Dervaze-yı Hindistan)*" idi ve İran'ı buradan vazgeçirtmek için İngiliz hariciyesi bütün mesaisini bu konuya hasretmesine sebep olmuştu.⁸⁵

İngiltere, Stoddart vasıtasıyla şah'a ültimatolmuştu sırada Basra körfezindeki Harg adasını işgal etmişti. 1838 tarihinde gerçekleşen bu işgalin ardından Herat muhasarası kaldırılmıştı. İran'ın Herat'ı alamaması sadece kendi yetersizliğinden kaynaklanmamış, İngiltere'nin Afgan aşiretleri ve Dost Muhammed Han ile Kūhendel Han'ı kendi tarafına çekmeyi başarmasından da kaynaklanmıştı.⁸⁶

İngiltere'nin korkularından bir diğeri de İran ve Afganistan'ın Hindistan'daki yerlileri kendi aleyhinde isyana teşvik edebilecekleriydi. Bu iki devletin Hindistan'daki isyanlara yardım etmeleriyle yıllardır iliklerine kadar sömürdükleri halkın bir gün kendilerini Hindistan'dan çıkaracakları endişesiydi. Bu düşünceyle Rusya'nın İran ile savaşmasına ve İran'ın çoğu zaman zayıf düşmesine imkan

⁸¹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 83 - 84; P. Avery, a.g.e., s. 107

⁸² M. Mahmud, a.g.e. I, s. 363. Pottinger, Stoddart ve Mc Neil'in, şahın ordugahına gelip görüşmelerde bulunmaları sadece muhasaranın kaldırılmasından ibaret değildi. Aynı zamanda, İran ordusunun durumunu öğrenip Afgan komutanlara bildiriyorlardı. Bkz. P. Avery, a.g.e., s. 117

⁸³ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 101; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 48 vd.

⁸⁴ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 84 - 85; R. Furon, a.g.e., s. 117; A. İ. Aştıyanî, a.g.m., s. 39

⁸⁵ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 125

⁸⁶ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 85

hazırlanmıştır. Rusya'nın İran ve Osmanlı devleti üzerinde etkili olduğu dönemlerde örneğin, 1828'deki Türkmençay antlaşmasında olduğu gibi arabulucu rolü üstlenerek onların tamamen ortadan kalkmasına yarayacak politikalara engel olmaya çalışmıştı. Zira, böyle davranmakla onlar, Ruslarla Hindistan arasında tampon devlet rolünü üstleniyorlardı.⁸⁷

İngiltere, Elies'i İran'a ve Aleksander Burnes'i de Kabil'e göndererek buradaki yerli halkı İran devleti aleyhinde kışkırtmaya başlamıştır.⁸⁸ İngiltere'nin 1837'deki bu çabaları boşuna değildi. O sırada Afganistan'daki üç değişik bölgede güç merkezi olan Dost Muhammed Han'ın bulunduğu Kabil, bunun kardeşi Kühendal Han'ın hakim olduğu Kandehar ve Kamuran Mirza'nın elinde bulunan Herat'ın dengelerini bozmak istiyordu. Hindistan'da kendi yönetimine ve Ranjit Singh üzerine akınlar yapan Kamuran Mirza'nın bu akınlarını önlemek için Dost Muhammed Han'ı kendi tarafına çekmeye çalışarak Kamuran Mirza üzerine saldırtmak istiyordu. Bunu sağlamak için de Dost Muhammed Han ve adamlarına bol miktarda para vermekten çekinmemiş, her türlü silahı temin edeceğine söz vermiştir. Durumdan istifadeyi düşünen Rusya ise o sırada Tahran'daki Rus askerî ataşesi Gen Berowsky vasıtasıyla İran'ı Herat'a saldırması hususunda kışkırtmıştır.⁸⁹ Bütün dikkatlerini Afganistan'a yoğunlaştıran İngilizler, Hindistan için sağlam bir set oluşturmak istiyorlardı. Özellikle Dost Muhammed Han'ın kendilerine güvenirliliğinden emin olmadıkları için, Şah Şuca'ya maddî ve manevî destek vermeye başlamışlar, Şah Şuca'nın Pencab hakimi ile ittifak yapmasını sağlamaya çalışmışlardır. İran ve Rusya'nın birlikte Hindistan'a müdahale edebileceklerini, Dost Muhammed Han'ın bu iki devlete yardım edebilceğini Pencab'daki toplantıda görüştükten sonra, Dost Muhammed Han'ın para ile elde edilmesini tasarlamışlardı. Elde edilememe halinde Afganistan'dan çıkarılması için Şah Şuca'ya yardım edilmesi gerektiğini ve bunun için de Afganistan'a askerî harekât yapılmasını gündeme getirmişlerdir.⁹⁰ Pencab anlaşmasının kararlarından haberdar edilen Şah Şuca, Herat hakimi Kamuran Mirza'nın toparlanmasına izin verilmeden kendisinin

⁸⁷ M. Mahmud, a.g.e. I, s. 375 - 376

⁸⁸ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 137; Charles Stuart, *Journal of A Residence In Northern Persia*, London 1854, s. 128 vd.

⁸⁹ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 148

⁹⁰ W. Kaye, a.g.e. I, s. 161; İ. Safai, a.g.e., s. 109

Afganistan'ın başına getirilmesini istedi. Şah Şuca, daha da ileri giderek Belh, Sistan, Belucistan, Kandehar ve Kabil civarının da kendi topraklarına katılması için İngiltere ile anlaşmaya vardı.⁹¹

Diğer taraftan 1838 tarihinde Mc Neil aracılığıyla Tahran'a ultimatoma vererek Basra körfezine savaş gemilerini göndermeyi meşru saymış, iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasının sebebini de Rusya'ya bağlamıştı. Ancak İngiltere, İran topraklarının taksimi için Rusya ile gizli yazışmalarda bulunmaktan geri kalmamıştı.⁹² Bu hususta, İngiliz dışişleri bakanı Palmerston ile Rus hariciyesi arasında resmî yazışmalar olmuştur. Fakat, İngiltere hiçbir zaman Rusya'dan tam emin olmamış ve bütün Afganistan'a hakim olacağı düşüncesiyle onu hep göz önünde tutmaya çalışmıştır.⁹³

İngiltere, Mc Neill vasıtasıyla uluslararası arenada İran aleyhinde propaganda yapmış olduğundan,⁹⁴ Mirza Hüseyin Han Acudanbaşı, Avrupa'da İran'a karşı menfi bir havanın oluşmaması için elçi sıfatıyla Avrupa'ya ve özellikle İngiltere'ye gönderilmiştir.⁹⁵ Görünüşte kraliçe Victoria (1837-1901)'yı tebrik için Londra'ya giden Acudanbaşı, İngiltere'nin Herat muhasarası dolayısıyla İran'a karşı olan siyasetini yumuşatması ve kötü propaganda yapmaması için uğraşmıştır.⁹⁶

Mirza Hüseyin Han, Avrupa'ya geçerken İstanbul'a uğramış ve II. Mahmud ile görüşmesinde kendisini İngiliz elçi ile görüştürmesini istemiştir. İngiliz elçi bu isteği red ederek görüşmek istemediği gibi Londra'ya da gitmemesi tavsiyesinde bulunmuştur. İstanbul'dan Viyana'ya geçen İran elçisi Acudanbaşı, Avusturya İmparatoru I. Ferdinand (1835-1848) ve prens Metternich ile görüşüp İngiltere ile kendi aralarında arabulucu olmalarını rica etmiştir. Ancak, Metternich'in arabulucu olarak İngiliz dışişleri bakanı Palmerston ile görüşmesi bir netice vermemiştir.

⁹¹ Mohen Lal, *The Life of Amir Dost Mohammad Khan I*, London 1846, s. 277; W. Kaye, a.g.e. I, s. 189 - 190. Burnes ve Elies'in Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. P. Sykes, *The History of Afghanistan I*, s. 405

⁹² İngiltere, 1834 tarihinde İran topraklarının bağımsızlığının korunması üzerine Rusya ile anlaşığı halde, 1838'de Rusya'ya İran'ın paylaşılmasını teklif etmişti. Bkz. Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-ı Siyasî-i İran ve İngiliz II*, Tahran 1361, s. 393

⁹³ M. T. Sipihr, a.g.e. I-II, s. 266; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 27

⁹⁴ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 140 vd.

⁹⁵ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 403

⁹⁶ A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 254

Paris'e geçen İran elçisi Acudanbaşı, Fransa kralı Flip Lui (1830-1848) ve başbakan Sault ile görüşmesinde de istediği sonucu alamayınca davetsiz bir şekilde Londra'ya gitmek zorunda kalmıştır. Londra'da dışişleri bakanı Palmestron ile görüşmesinde bir sonuç çıkmayınca, Avam kamarası üyeleriyle görüşüp döneceğini açıklamıştı. Ülkesine dönmeden önce tekrar Palmestron ile görüşen elçi, İngiliz bakanın ağır suçlamalarıyla karşılaşmıştı. İngiliz bakan elçiye; İran'ın Rusya'nın etkisiyle Herat'ı muhasara ettiğini ve saldırgan ülke konumuna girdiğini söylemiş, İran elçisi de İngiltere'nin mevcut anlaşma hilafına Herat'a müdahale ettiğini söylemiştir.⁹⁷ İran elçisi dönüşünde Paris'e tekrar uğrayarak Fransız askerî uzmanların İran ordusunu eğitmelerini istemiş ve bu isteği Fransa tarafından kabul edilmiştir.⁹⁸

İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki baskıları, güçlü bir müttefiğe dayanma zorunluluğu hisseden İran'ı tekrar Fransa'ya yaklaştırmıştır. Geçmişte bu ülke ile yaşanan olumsuzluklara rağmen 1840 yılında Fransa maslahatgüzarı Comte de Sercey elçilik göreviyle İran'a gelmiştir. Fransa'nın bu jestine karşılık İran, ülkesinde yaşayan Fransız katoliklere dinî merasimlerde özgürlük verilmesine dair bir ferman yayınlamıştı. Bu fermanla Fransa, bölgedeki katoliklerin hamisi rolünü üstlenmişti.⁹⁹

4. Muhammed Şah'ın Herat Dönüşünde Afganistan'ın Durumu

Afganistan halkı, İngilizleri kendi inançlarının düşmanı olarak telakki etmelerine karşın Herat muhasarası sırasında yine İngilizler tarafından işgal edilmiş ve İran müdahalesine karşı mukavemet etmişlerdi. Herat hakimi Kamuran Mirza ve veziri Yar Muhammed Han, İngiltere'nin yardım vaadlerine inanmakla çok büyük bir

⁹⁷ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 145 vd.; Arthur Conolly, *Jorney to The North of India Overland From England II*, London 1834, s. 3; P. Sykes, *The History of Afghnaistan I*, London 1940, s. 405. Acudanbaşı'nın Londra'ya gitmesi gayr-ı resmî gerçekleşmiştir. İran ile yaptığı siyasi ve ticarî anlaşmaları hiçe sayan İngiltere, kendisini dünya devletlerine karşı haklı göstermek için İran devletini saldırgan ülke olarak nitelendirmiş ve bu propagandayı yaparak kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştır. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 254

⁹⁸ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 404 - 446; Kerim İsfahaniyan-Kudretullah Ruşenî, "*Ferah Han Eminüddeve*", *Mecmua-yı İsnad-ı Medarik*, Danişgah-ı Tehran 1100, s. 46

⁹⁹ İran'ın Fransa'ya yaklaştığı bu dönemde, İngiltere ile ilişkiler kesilmesine rağmen İngiliz casuslar Fransa'nın İran'daki faaliyetlerini izliyor ve onları İran nezdinde küçük düşürmeye çalışıyorlardı. İngilizler daha da ileri giderek Fransız keşiflerin İran'ı terk etmemesi halinde İran ile yaptıkları bütün anlaşmaları lağv ederek harekete geçeceklerini söylüyorlardı. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 256

hata yaptıklarını, yardım amacının menfaatleri gereği olduğunu anladıkları zaman iş isten geçmiş ve İngiltere bölgeye çoktan yerleşmişti.¹⁰⁰ Daha önce ticarî temsilci kisvesi altında bölgeyi dolaşan İngiliz misyonerleri, halka ve aşîret reislerine bol miktarda para ve altın dağıtarak nifak tohumlarını atmışlardı.¹⁰¹

Afganistan'ın işgaline resmen başlayan İngiltere, Kabil'e yerleştikten sonra askerî hareketini Herat'a doğru yönlendirmiş ve Yar Muhammed Han'ın burada İngiliz menfaatlerine zarar vermemesi için uğraşmıştır. 1839'de Yar Muhammed Han, İngiltere'nin Herat siyasetindeki gerçek amacını anladığında mücadele kaçınılmaz hale gelmişti. Yar Muhammed Han'ın Herat'da büyük bir nüfuza sahip olduğunu fark eden İngiltere, kendi askerleri vasıtasıyla külliyetli miktardaki bir parayı Herat ileri gelenlerine dağıtmaya başladı. Ayrıca, 1839 tarihinde d'Arcy Todd aracılığıyla Kamuran Mirza'nın şehzâdeleriyle ittifak anlaşması yapmıştı. Yar Muhammed Han'ın İran'a olan meylini kesmek için de yerini ve mevkinin koruma sözü vermişti.¹⁰²

İngilizler, Afganistan'ın büyük bir kısmını nüfuzlarına alarak Herat şehrine kadar geldiler. Herat'da külliyetli miktarda para dağıtan İngilizler, içkiye düşkünlüğü ile bilinen Kamuran Mirza'yı 1839'da anlaşmaya ikna ettiler.¹⁰³ Yar Muhammed Han, İngilizler'in bölgeye yerleşmelerine engel olmak için Buhara ve Hive'deki halkı onlara karşı tahrik ederek Şah Şuca'yı tanımamaya çalıştı.¹⁰⁴ Bunun üzerine İngilizler, para ve diğer maddî ihsanları arttırıp Yar Muhammed Han'ın mukavemetini kırmayı başardılar. Daha sonra Gurlular üzerine sefer düzenleyerek Herat'a tabi olmalarını sağladılar.¹⁰⁵

Afganistan'daki İngiliz faaliyetlerinin raporlar halinde gönderildiği Hindistan genel valiliği, Yar Muhammed Han'ın Herat üzerine dehaleti sona erdirilmediği müddetçe, bütün Afganistan'a hakim olunamayacağı kanısındaydı. Bütün maddî ihsanlara rağmen Yar Muhammed Han Herat'daki İngiliz askeri temsilcilerini dışarı

¹⁰⁰ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 341 - 343. Ayrıca bkz. J. W. Kaye, a.g.e. I, s. 449

¹⁰¹ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 152 - 153. Aleksander Burnes başkanlığında Afganistan'a gelen İngiliz ticaret heyeti, Gazne'de bulunan Dost Muhammed Han'ın yeğeni Emir Abdurreşid Han ile temasa geçti. İkna edilerek İngiliz askerlerine katılması sağlandı. Şah Şuca'nın müsteşarı Macnaghten, bu Afganlıdan istifade ederek Kabil'in alınması planını yapmıştı. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. II, s. 448

¹⁰² M. Mahmud, a.g.e. II, s. 449; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 451

¹⁰³ Anlaşma maddeleri için bkz. M. Mahmud, a.g.e. II, s. 452 vd.

¹⁰⁴ P. C. Terenzio, a.g.e., s. 56 vd.

¹⁰⁵ P. Sykes, Sefername, s. 398

çıkarmaya başladı. Israrla İran Şah'ını Herat'a davet ettiyse de İngilizlerden çekinen İran şah'ı harekete geçmemişti.¹⁰⁶

5. Ağa Han Mahallatî ve Seyyid Ali Muhammed İsyancıları

Muhammed Şah, Afganistan ve Herat meselesinde İngiliz diplomasîsi karşısında uğradığı yenilgiyi bir türlü hazmedemiyordu. Gut hastalığına (protein fazlalığı ve çok et yenilmesi halinde çıkan hastalık) yakalanmasına rağmen, Herat ve Afganistan aklından çıkmıyordu. Üstelik bu dönemde İngiltere, Kirman İsmailiyye fırkası lideri Ağa Han Mahallatî'yi şah'a karşı isyana teşvik etmiş ve 1840'de saltanat iddiasında bulunmasını sağlamıştı.¹⁰⁷ İngiliz casuslar tarafından Kirman, Belucistan ve Afganistan'da toplanan kuvvetlerden mürekkep 4.000 kişilik ordu, İngiltere desteğindeki bu harekete yardım etmek için Ağa Han'ın emrine verildi. Ağa Han, Babek şehrine saldırdı. Fazl Ali Han komutasındaki merkez ordusuna yenildi. Müridleri çeşitli yerlere dağıldı.¹⁰⁸

1840'da tekrar isyan eden Ağa Han, Fazl Ali Han'ın ordularıyla karşılaşarak onun kardeşini öldürdü. Bunun üzerine Fazl Ali Han, Ağa Han'ın üzerine yürüyerek onu kesin bir şekilde yenip Hindistan'a kaçmasını sağladı. 1840-1841 tarihleri arasında on dört ay süren bu isyan, bir iç gaile olarak Muhammed Şah'ı hayli uğraştırmıştı.¹⁰⁹

Ağa Han'ın isyanı bitmeden bu defa Horasan'ın kuzeydoğu bölgesinde Nakşibendî tarikatının bir kolu olan Kadirîyye şeyhi Seyyid Ali Muhammed'in isyanı başladı.¹¹⁰ Bu isyanı tahrik eden İngilizler kendi siyasî menfaatleri yönünde

¹⁰⁶ M.Lal, a.g.e. I, s. 287 - 288; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 154 vd.

¹⁰⁷ A. Kulî Mirza, a.g.e., s. 517 vd.; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 256. İran ve Hindistan'da İsmailiye fırkasının ruhanî lideri olan Şeyh Halilullah, 1816'da Kirman'a ve oradan da Yezd'e gittikten sonra fitneciler tarafından katledilmiştir. Feth Ali Şah, o'nun müritlerinin gönlünü almak için Şeyh Halilullah'ın oğlu Ağa Han'ı kendi kızıyla evlendirdi ve Kum kenti idareciliğine atadı. Kaçarların elinde muhterem bir hale gelen Ağa Han, 1835'de Muhammed Şah tarafından Kirman idareciliğine tayin edildi. 1839'daki isyanı üzerine Mahallat'da iskân ettirilmiştir. Bkz. Feridun Ademiyet, **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1362, s. 255 vd.; A.İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 697 - 698; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 343; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 102

¹⁰⁸ A. Baussani, a.g.e., s. 166. Ağa Han Mahallatî ve isyanı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Mahmud, a.g.e. II, s. 517 vd.

¹⁰⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 152; M. A. Mansur, a.g.e., s. 801 - 802; P. Sykes, a.g.e., s. 486

¹¹⁰ Feth Ali Şah saltanatının ilk yıllarında Şiâ ulemasının olup Bahreyn sahillerinde ikamet eden Şeyh Ahmed bin Zeyneddin, alim bir kişi olmasına rağmen ifrata kaçması, eski şîâ ulemasının görüşlerine ters düşmesine sebep oldu. Şeyh Ahmed'den sonra Şeyhiyye fırkasının öğrencilerinden Hacı Seyyid Kazım Reştî, 1843 yılına kadar Şeyhiyye'nin başında kalarak çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Seyyid Kazım'ın ölümünden sonra iki öğrencisinden Hacı Muhammed Kerim Han Kaçar ile Seyyid Ali Muhammed Şirazî birbirine girdi. Seyyid Ali Muhammed, görüş olarak da ayrı olduğu diğerinden bağımsız Bab'ı kurdu.

kullanmaya başladılar. Yakalanan Seyyid Ali Muhammed Şiraz'daki ruhanî meclisi tarafından zindana atıldı. İngilizler Seyyid Ali Muhammed taraftarlarına para dağıtıp Menuçehr Han Mutemuddevle'yi de onların başına geçirmek suretiyle Seyyid Ali'yi kurtarması konusunda ikna ettiler. Seyyid zindandan çıkartılmışsa da Muhammed Şah tarafından Erdebil'e götürülerek tekrar haps edilmişti.¹¹¹

Seyyid Ali Muhammed'in çıkarttığı Bab (Babiyye) isyanı mezhebî meseleden ziyade siyasî ve sosyal bir mesele olup, daha sonraki dönemde müridlerin çıkardığı isyanlar ülkeyi bir hayli yıpratmıştır. Bunların faaliyetleri sonucu çarşı-pazar halkı ve saray görevlileri zındıklıkla ve kafirlikle itham edilmiş, bu düşüncenin izalesi için çok uğraşmıştır.¹¹²

Ç. İran-Osmanlı Hudûd İhtilafı ve Erzurum Görüşmeleri

Osmanlı devletinin Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, 1839 tarihinde bir İran şehri olan Muhammere (Hürremşehr)'ye saldırınca, Muhammed Şah bu olayı protesto etmek için İstanbul'a bir elçi göndermişti. İran'ın tepkisini fazla kaale almayan Osmanlı devleti daha da ileri giderek Kotur ve Hoy tarafına askerî harekatta bulundu.¹¹³ Ayrıca, 1842 tarihinde Osmanlı devletinin Süleymaniye valisi Mahmud Paşa'yı görevden alması ve valinin İran'a sığınması da iki devlet arasında gerginliğin artmasına sebep olmuştu.¹¹⁴ İran'ın Mahmud Paşa'yı görevine iade ettirmek için çabaları sonuç vermeyince, Kürt bölgeleri valisiyle asi Mahmud Paşa'nın Osmanlı devletine saldırması istenmiş ve bu yönde hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı.¹¹⁵

İranla Osmanlı devleti arasında diğer bir ihtilaf da sınırda cereyan eden olaylardı. Sınırdaki göçebe aşîret ve boylarla kürtlerin devamlı hareket halinde bulunmaları, bu bölgeden geçen ticaret kervanlarını vurup mallarını yağma etmeleri

Kendisini kayıp imam ve yazdığı "*Beyan*" isimli kitabı da Kur'an olarak görmeye başlayınca tedip edilmesi gündeme gelmiştir. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 701

¹¹¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 153

¹¹² A. A. Şemim, a.g.e., s. 154; M. T. Sipîhr, a.g.e. I-II, s. 243 vd.; M. A. Mansur, a.g.e., s. 802 - 803

¹¹³ P. Sykes, a.g.e., s. 486; P. Avery, a.g.e. IV, s. 117

¹¹⁴ İsmail Safaî, *Merzha-yı Na Aram*, Tahran 1351, s. 16. Süleymaniye valisi Mahmud Paşa, Osmanlı yönetimi tarafından görevden alınca merkeze gelmeyecek İran'a sığındı. Muhammed Şah araya girerek görevine iadesini istemişse de muvaffak olamadı ve buna hiddetlenerek Mahmud Paşa'ya yardım amacıyla Osmanlı topraklarına girilmesini istedi. Ancak, Rusya ve İngiltere araya girerek iki devlet arasındaki savaşı önlediler. Bkz. A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 104

¹¹⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 258. Ayrıca bkz. İ. Safaî, s. 17 - 52

iki devlet arasındaki anlaşmazlığın sebeplerinden birisini oluşturuyordu.¹¹⁶ Bu konar-göçer boylar ve aşiretler, hac esnasında İranlı hacıları rahatsız edip eşyalarını gasp ediyorlardı. Ayrıca, Muhammed Şah 1838'de Herat'ı muhasara ettiği sırada Osmanlı devletinin Bağdat valisi, Muhammere ticaretini baltalamak için buraya asker göndererek ticaret yerlerini harap etmişti. Kerbela'da çıkan isyanlar sebebiyle Osmanlı devletinin sert tedbirler alması iki devlet arasındaki gerginliği iyice arttırdı.¹¹⁷

İngiltere, İran'ın siyasi haritasıyla ilgilendiğinden iki devletin savaşmasını istemiyordu. Osmanlı devleti bu dönemde Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı (1831-1833) ile uğraştığından savaşa taraftar değildi. Rusya ve İngiltere'nin arabuluculuk teklifini kabul etti.¹¹⁸ Çünkü, İstanbul'a kadar gelecek olan İbrahim Paşa, hem Rusya'nın Karadeniz ve boğazlar siyasetine hem de İngiltere'nin boğazların Rusya kontrolüne geçmemesi ve Akdeniz siyasetine darbe vurabilirdi.¹¹⁹

İngiltere ve Rusya'nın arabuluculuğunda iki devletin sınır ihtilaflarını halletmek için bir komisyon kuruldu. İran ve Osmanlı temsilcileriyle birlikte İngiliz ve Rus temsilcilerinin de katılımıyla sınır meselesinin çözümü için Erzurum'da çalışmalara başlandı. Sınır komisyonu görüşmelerinde İngiltere temsilcisi Williams Osmanlıdan, Rusya temsilcisi Dainese de İran'dan yana hareket edince görüşmeler uzadı ve yaklaşık üç yıl bir netice alınamadı.¹²⁰

Sınır komisyonu çalışmalarına devam ettiği sırada İran temsilcisi Mirza Taki Han Ferahânî, Erzurum'da çıkan bir kavga sonucu öldürülünce, İran görüşmelerden çekilmek istedi. Ancak, İngiltere'in araya girmesiyle Osmanlı devleti olayın büyütülmemesi gerektiğini ve münferit bir olay olduğunu bildirerek özür dilemiş ve 1847 yılı sonunda bir anlaşmaya varılmıştı.¹²¹ İkinci Erzurum anlaşması olarak kayıtlara geçen bu anlaşmaya göre; doğudaki Hürremşehir (Muhammere) ve Şattü'l-arab İran toprağı olarak tanındı. İran devleti de Süleymaniye'den sarf-ı nazar ederek

¹¹⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 486 - 487; C. R. Markham, a.g.e., s. 128

¹¹⁷ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 698; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 343 - 344. Ayrıca bkz. Ferhad Mutemed, **Revabıt-ı İran ve Osmanî**, Tahran 1326

¹¹⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 259. Bu dönemde Osmanlı-İran sınırlarını tespit etmeye çalışan İngiliz ve Rus görevliler, Cudi dağına geldiklerinde Hz. Nuh'un gemisinin burada karaya oturduğunu iddia etmeye başladılar. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 128

¹¹⁹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1995, s. 171 - 173

¹²⁰ **B.O.A., Mühimme Kalemi**, Dosya No: 2, Gömlek No: 28C; Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 104 - 106; G. R. Verheram, a.g.e., s. 220 vd.

burasının Osmanlı toprağı olduğunu kabul etti. Fakat, Şattülarab'taki limanlardan iki devlet de gemicilik faaliyetlerinde bulunabilecek ve Osmanlı devleti buradaki şiiilere iyi davranacaktı.¹²²

D. Horasan'da Salar'ın İsyanı

İlahyâr Han Asafu'd-devle, Muhammed Şah saltanatının başlangıcında Horasan valisi olarak tayin edilmiş, 1845 yılında hastalığını ve yaşlılığını bahane ederek yerini oğlu Muhammed Hasan Han (Salar)'a bırakmıştı.¹²³ Asafuddevle'nin diğer oğlu Muhammed Kulî Han ise Muhammed Şah'ın sarayında kapıcılıkla görevli idi. Yazdığı gizli mektuplarla sadrazam Hacı Mirza Ağası'nin tedbirsizliğinden faydalanarak bir casus gibi Muhammed Şah ve sarayın durumunu, babasına bildirerek o'nu olan bitenden haberdar ediyordu.¹²⁴

Muhammed Şah, kuzeybatıda isyana kalkışmış olan Türkmenlerin saldırılarını önlemek için Muhammed Hüseyin Han Nezdinî'yi görevlendirerek Horasan'ın kuzey bölgesine gönderdi.¹²⁵ Bu tarihte keramet sahibi bir derviş olarak ortaya çıkmış olan Mahdum Kulî Han Türkmen, Türkçe'yi de bilmesinden istifade ederek Yemût ve diğer Türkmenleri etrafında toplamış, Esterabâd bölgesinde etkili olmaya başlamıştı. Üzerine gönderilen Muhammed Hüseyin Han ve Erivanî tarafından etkisiz hale getirilmiştir.¹²⁶ Hüseyin Han Nezdinî'nin burada galip gelmesiyle itibarının artması, Salar'ın kendisine karşı kin beslemesine sebep oldu. Salar, bir gece baskınıyla Nezdinî'yi öldürdü. Nezdinî'nin öldürülmesi ve Horasan isyanları Muhammed Şah'ı harekete geçirdi. Gelişmeler onu olayların müsebbiblerini aramaya sevk etti. Olayların cereyan ettiği bir sırada Tahran'a gelen Asafuddevle,

¹²¹ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 5, Gömlek No: 35

¹²² B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 3/A, Gömlek No: 91; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 260; İ. Safâî, Merzha-yı Na Aram, s. 27 - 29; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 104 - 106

¹²³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 155. İlahyâr Han Asafuddevle, Kaçar boyunun Dulû grubundan olup Muhammed Şahın dayısı idi. Muhammed Şah saltanatının başında Horasan'a tayin edilerek tekrar sadrazamlığa dönme arzusu engellenmişti. Ancak, Hacı Mirza Ağası'nin şahın üzerinde etkili olması yüzünden ve bu sadrazam vasıtasıyla saraydan uzaklaştırılmasından dolayı sadrazam ile araları iyi değildi. Bkz. A.İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 699

¹²⁴ M. T. Sipîr, a.g.e. III-IV, s. 73 - 75; A. Mûstevfi, a.g.e. I, s. 66

¹²⁵ George N. Curzon, **İran ve Kazıye-i İran**, (terc. Vahid Mazenderânî), Tahran 1349, s. 259 vd.

¹²⁶ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 529

şah tarafından hoş karşılanmamış, olaylarla ilgisi olduğu düşünülerek tahkir edilmişti.¹²⁷

Asafuddevle'nin Muhammed Şah tarafından tahkir edilmesine kızan oğlu Salar, Türkmen ve Kürtlerden oluşturduğu önemli bir kuvvetle merkezî hükümete karşı isyan etti. Muhammed Şah, kendi kızıyla evli olan Salar'ın büyük kardeşi Hacı Mirza Muhammed Han'ı beylerbeyilikle görevlendirerek Horasan'a gönderdi. Salar'ın ikna edilmesi için yanına gitmesini istedi.¹²⁸ Beylerbeyi Meşhed'e geldikten sonra fikrini değiştirdiğinden kardeşi Salar ile güçlerini birleştirdi. Herat civarındaki Afganları da kendi ordusuna aldı. Bu iki asi kardeşin üzerine gönderilen Muhammed Ali Han ve İbrahim Halil Han başarısız olunca, bu defa kardeşi Hamza Mirza'yı Horasan'a gönderdi. Yapılan ilk savaşta Salar'ın 12.000 kişilik ordusu yenilgiye uğratıldı.¹²⁹

1847 tarihinde yapılan ikinci savaşta Hamza Mirza, Meşhed'de Salar'ı bir kez daha yenilgiye uğrattı. Ancak, bu sırada Meşhed halkının Hamza Mirza'ya karşı isyan etmesi ve Muhammed Şah'ın ölüm haberinin Horasan'da duyulması üzerine, Salar bu ortamdan istifadeyle isyana devam etmiştir.¹³⁰

E. Fransa'nın İran'dan Ticarî İmtiyaz Alma Çabası

Fransa, İran'ın İngiltere ve Rusya'ya bazı anlaşmalarla vermiş olduğu hukukî ve ticarî imtiyazların kendisine de verilmesi için, o sırada İstanbul'daki elçisi Comte de Sartiges'i görüşmelerde bulunmak amacıyla 1844 tarihinde Tahran'a gönderdi.¹³¹ Aynı tarihte Tahran'a gelerek Muhammed Şah'ın huzuruna çıkan elçi, Şah'ın bir fermanla İran'daki Fransız teb'asına ticaret özgürlüğü ve İran'a serbestçe girip çıkma hakkının verilmesini istedi. Bu istek şah tarafından uygun görülerek istenen haklar verilmiştir.¹³²

¹²⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 155

¹²⁸ R. Furon, a.g.e., s. 118

¹²⁹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 67; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 106. Ayrıca bkz. F. Ademiyet, a.g.e., s.231-248

¹³⁰ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 66; A. A. Şemim, a.g.e., s. 156 - 157; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 106; M. T. Sipühr, a.g.e. III-IV, s. 83 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 105. Salar'ın isyanı bitmeyerek Nasreddin Şah dönemine sirayet ettiğinden bundan sonraki bölümde devam edilecektir.

¹³¹ Fransa, 1841 tarihli İran-İngiltere ticaret anlaşmasıyla İngiliz tüccarlara verilen imtiyazların aynısını almaya muvaffak olmuştu. Bkz. E. K. Tahirî, a.g.e. II, s. 267 - 269

¹³² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 261

Sadrızam Hacı Mirza Ağası aynı imtiyazları Fransa'da bulunan İranlı teba için Sartiges'den isteyince red cevabı ile karşılaştı. Ancak, bütün olumsuzluklar bir kenara bırakılarak İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşması imzalandı. Buna göre, iki ülke karşılıklı ticaret yapabilecek, daha önce ikili anlaşmalarla İngiltere ve Rusya'ya verilen imtiyazlardan Fransa devleti de yararlanabilecek, Fransa İran'ın Tahran, Tebriz ve Buşir (Buşehr) şehirlerinde konsolosluk açabilecekti. Fransaya verilen bütün ticarî imtiyazlara karşılık İran, sadece Fransa'nın Paris ve Marsilya şehirleri ile Borbun adasında ticarî konsolosluk açma hakkını elde edebilmiştir.¹³³

Hacı Mirza Ağası, İngiltere ve Rusya'nın tepkisinden korktuğu için anlaşmayı gizlemeye çalıştı. Bir yandan da Paris'e bir elçi göndererek üçüncü bir devletin İran'a müdahale etmesi halinde Fransa'nın yardımını istedi.¹³⁴ Bu amaçla, 1847'de Fransa'ya gönderilen Mirza Muhammed Ali Han, Fransa'nın İran'ı İngiltere ve Rusya'ya karşı himaye edemeyeceği cevabı ile karşılaştınca, İran'ın da iki ülke arasında imzalanan ticarî anlaşmayı tanımayacağını söyleyerek memleketine döndü.¹³⁵ Paris dönüşünde İstanbul'a uğramış ve Osmanlı devletiyle İran arasında gerçekleştirilecek olan Erzurum anlaşması görüşmeleri dolayısıyla Muhammed Şah'ın elçisi Mirza Cevad Han'a iltihak etmişti.¹³⁶

Bu dönemde meydana gelen önemli bir hadise de Basra körfezinde köle ticaretinin yasaklanması idi. Fransız inkılâbından sonra oluşturulan uluslararası hukuk, köle ticaretini yasaklamış ve Danimarka 1792'de köle ticaretini yasakladığını ilan etmişti. 1815 Viyana kongresinde aynı yönde karar alınmasına rağmen büyük devletler bu konuda ciddi adımlar atmamışlardı. İngiltere, 1830'dan itibaren sahip olduğu denizlerde köle ticaretini engellemek için tedbirler almaya başlamıştı.¹³⁷ 1841 tarihinde İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri bir araya gelerek köle ticaretinin yasaklanması konusunda anlaşmışlardı. Bu anlaşmadan sonra İngiltere, İran'ın Basra körfezinde ve Umman denizinde köle girişini ve köle taşıyan gemilerin geçişinin yasaklanmasını isteyerek limanlara gelen gemilerin kontrolünü

¹³³ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 561 vd. Feuvrier, *Se Sal Derbâr-ı İran*, (terc. A. İkbâl Aştıyanî), Tahran 1368, s. 257 vd.

¹³⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 261; K. İsfahaniyan - K. Ruşenî, a.g.m., s. 46

¹³⁵ R. Furon, a.g.e., s. 118

¹³⁶ M. T. Sipihîr, a.g.e., s. 105 vd.; Hüseyin Mekkî, *Zendegâni-yi Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1369, s. 98 vd.

¹³⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 262

istedi. Fakat, Muhammed Şah bu isteği İran'ın iç işlerine müdahale şeklinde değerlendirerek kabul etmek istemedi. Fakat, 1848 tarihinde Hacı Mirza Ağası ile İngiliz temsilci Ferrant arasında yapılan görüşmeler sonunda, köle ticaretinin Basra körfezinde yasaklanması kararlaştırılmıştı. Hacı Mirza Ağası, Muhammed Şah'ın hasta olmasından faydalanarak devletin idaresini ele almış ve şaha köle ticaretinin karada caiz ve Basra körfezi sularında yasak olduğuna dair bir ferman yayınlamıştı.¹³⁸

F. Muhammed Şah'ın Vefatı (1848)

Feth Ali Şahdan sonra tahta oturan Muhammed Şah, devlet idaresinden fazla anlamayan bir idareci olduğundan, saltanatının sonlarına doğru devlet işleri iyice aksamaya başlamıştı. Öyleki odasının penceresinde oturup kuşları avlama gibi ilginç hobiler geliştirmişti.¹³⁹

Bu dönemde devlet işleri büyük ölçüde sadrazam Hacı Mirza Ağası'ye bırakılmıştı. Yaşı iyice ilerlemiş olan sadrazam sağlıklı düşünemiyordu. Ancak, devlet işlerindeki bütün menfiliklere rağmen şah, sadrazama çok güveniyor, kendisinden gelen istekleri geri çevirmeyip kabul ediyordu.¹⁴⁰ Bu dönemde İran sarayında etkili olan Ruslar, Hacı Mirza Ağası tarafından büyük teveccühlere mazhar oldukları gibi sadrazam daha da ileri giderek kendisinin Rus tabiyetinde olduğunu söyleme cüretini göstermişti.¹⁴¹

Devlet idaresini elinde bulunduran Ağası, gün geçtikçe eyaletlerdeki kimi idarecileri ihraç ederek mallarına el koymaya, kimini de rüşvetle idareci yapmaya başladı. 1846'da Kirmanşah eyaletinde halk o kadar perişan olmuştu ki pazar ve sokaklarda kadın ve çocukların ölümleri çoğalmaya başlamıştı.¹⁴²

Muhammed Şah, devletin gücüne hiçbir şey katmadan ve üstelik bu dönemde artmaya başlayan yabancı nüfuzunu kıramadan, yakalandığı Gût hastalığından

¹³⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 263

¹³⁹ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 215; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 51 - 52

¹⁴⁰ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 105; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 216 vd.

¹⁴¹ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 135 vd.; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 245; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 40. Muhammed Şah ile Hacı Mirza Ağası (Şah-ı Cengaver ve Mürşid-i Kamil) arasındaki ilişki için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 215 vd.

¹⁴² Cihangir Mirza, a.g.e., s. 291 vd.; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 106 - 107; C. R. Markham, a.g.e., s. 130 - 131

kurtulamayarak 1848 tarihinde öldü.¹⁴³ Kırk iki yaşında ölen Muhammed Şah, on dört yıl üç ay boyunca saltanatta kalmış, bu süre zarfında tedbirsiz, zayıf bir karaktere sahip olduğundan işlerin çoğunu Ağası'nın eline bırakmıştı. Hacı Mirza Ağası de başlangıçtaki devlet adamlığı görüntüsünü kaybederek devlet gelirlerini savurganlık içinde harcamaya başlamıştı.¹⁴⁴

II. NASIREDDİN ŞAH DÖNEMİ (1848-1896)

Muhammed Şah saltanatının sonlarına doğru İran, bir iç karışıklık dönemi geçirmiş olup Horasan, Fars, Luristan, Kirmanşah gibi birkaç eyaletde iç isyanlar çıkmış ve devleti hayli uğraştırmıştır. Kirmanşah halkı Muhib Ali Han'a karşı, Şiraz halkı da Nizamuddevle'ye karşı isyana kalkışmış, Horasan'da Hüseyin Han Salar ve Tahran'da Seyfü'l-mülk salatanat davası için harekete geçmişlerdi.¹⁴⁵ Bu karışıklıktan dolayı Kaçar hanedanı dağılma noktasına gelmişti.¹⁴⁶ Muhammed Şah'ın 1848 tarihinde ölmesinden sonra, henüz on altı yaşında olup Tebriz'de Mirza Taki Han'nın elinde yetişmiş olan Nasıreddin Mirza, Tahran'a getirilerek tahta oturtuldu.¹⁴⁷ Tahta geçmesinde büyük pay sahibi olan Mirza Taki Han "*Emir-i Kebir*" ünvanıyla sadrazamlığa getirilmişti.¹⁴⁸

Devlet idaresinde gün geçtikte tecrübe kazanan Nasıreddin Şah, ülke idaresindeki aksayan yönleri ıslah etmeye çalışmıştı. Öte yandan kararsız ve istibdadî bir siyaset izlemiş ve etrafındakilerin fikirlerine itibar etmemiştir. Buldukları mevkileri kaybetmek istemeyen ve o sırada birbirleriyle mücadele halinde olan saray görevlileri, dalkavukluğu tercih etmişlerdir. Fakat, yapılacak ıslahatların mesuliyetini

¹⁴³ BOA Bab-ı Asafi Mühimme Kalemî, Dosya: 6/A, Gömlek:71; P. Sykes, a.g.e., s. 487

¹⁴⁴ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 702; M. A. Mansur, a.g.e., s. 806; A. Baussanî, a.g.e., s. 166

¹⁴⁵ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 66

¹⁴⁶ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 345 - 346; Muhammed Muayyen, "*Nasıreddin Şah*", *Lugatnâme-i Dehuda* 48, Tahran 1341, s. 161; S. T. Nasır, a.g.e., s. 234

¹⁴⁷ A. Kadıyanî, a.g.e., s. 724; G. N. Curzon, a.g.e., s. 515 vd. Nasıreddin Mirza'nın annesi İran'ın melikesi olup Muhammed Şah saltanatı zamanında Mehd-i Ulya ismiyle anılırdı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 157. Mehd-i Ulya için bkz. Abdülhüseyin Nevaî, "*Mehd-i Ulya Cihan Hanım*", *Tarih-i Muasır-ı İran V*, Tahran 1372, s. 25 vd.

¹⁴⁸ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1362, s. 29 vd.; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 724 - 726. Emir-i nizam ve atabek ünvanlarını alan Mirza Taki Han şahın kızkardeşiyle evliydi. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 234; P. Sykes, *Sefername*, s. 210; R. Furon, a.g.e., s. 119. Ayrıca bkz. Abdullah Mustevfi, *Şerh-i Zendeğânî-i Men ya Tarih-i İctimai ve İdarî-yi Devre-i Kacariye*, Tahran 1371, s. 65; P. Sykes, a.g.e., s. 488; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 41 - 44; S. Bakhsh, *Abstracta Iranica, Iran: Monarchy and Reform Under The Qajars, Supple IV*, Leiden 1984, s. 81 - 82; H. Mekkî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1369, s. 100

taşıamak istemeyen görev sahipleri, Şah'ın herşeyin en iyisini yapacağını telkin ederek onun hata yapmasına sebep olmuşlardı. Buna paralel olarak İran'da gittikçe artan İngiliz ve Rus nüfuzu, Şah'ın sağlıklı bir şekilde ıslahat yapmasını engellemiş, İran'ın içine düştüğü iktisadî ve siyasî buhran bu dönemde devam etmiştir.¹⁴⁹

Nasıreddin Şah'ın çok sayıda kadınla evli olması ve bu yöndeki bazı temayülleri bize Feth Ali Şah'ı hatırlatmaktadır.¹⁵⁰ Özellikle, Nasıreddin Şah'ın seksen beş kadınla evli olduğu ve sarayın Enderûn kısmında 3000 kadar insanın çalıştığı bilinmektedir. Avcılığa ve seyahat etmeye olan merakından olacak ki, toplam on altı ay süren üç Avrupa gezisine çıkmış ve memleketin hazinesinden yüklü miktardaki paralar israf edilmiştir. Saraydaki ruhanî sınıf ile olan yakın ilişkisi, sadrazam ve diğer devlet görevlilerinin bu sınıf alayhine, ülke idaresinde etkili olmamaları için çaba sarfetmelerine sebep olmuştur. Şahdan yana görünen ruhanî sınıf, batı kökenli ıslahatlara sıcak bakmıyor ve bu ıslahatları, sömürgecilerin islâma taarruzu şeklinde algılıyorlardı. Bundan dolayı ruhanî sınıf sık sık devlet işlerine müdahaleyle nasb ve azillerde etkili olmuşlardır.¹⁵¹ Bazen de faydalı uygulamalara sebep olarak; Şah'ın yabancılara vermiş olduğu imtiyazların lağv edilmesi ve millî kaynakların yabancılara tekeline girmesini önleme gibi ülke bağımsızlığının elde tutulmasını sağlamışlardır.¹⁵²

A. Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'ın Sadrazamlığı

Muhammed Şah döneminin sadrazamı Hacı Mirza Ağası ve devlet ricalinin kendi emrini dinlemediğinin farkında olarak, Nasıreddin Şah'ın başa geçmesiyle de bir kenara atılacağını anlamıştı. Bu sırada ortaya atılan saltanat iddiası şaiyası

¹⁴⁹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 256; G. N. Curzon, a.g.e., s. 515; M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 146 - 148; M. A. Mansur, a.g.e., s. 807. Ayrıca bkz. H. Brughes, *Sefer-i Be Derbar-ı Sahibkurren*, (terc. M. Kürdbeççe), Tahran 1367

¹⁵⁰ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 304 vd.; S. T. Nasır, a.g.e., s. 236. Ayrıca Enderûn için bkz. Feuvrier, *Se Sal Derbar-ı İran-Hatrat-ı Dr.Feuvrier*, (terc. Abbas İkbâl Aştıyâni), Tahran 1368; C. Colliver Rice, *Zenan-ı İran*, (terc. Esedullah Azad), Tahran 1366

¹⁵¹ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 362. Ayrıca bkz. Muhammed Hasan Han, *Çehl Sal Tarih-i İran I*, Tahran 1363, s. 5

¹⁵² S. T. Nasır, a.g.e., s. 238; Jiri Osvald, "*Naseroddin Shah*", *Dictionary Of Oriental Literatures III*, London, s. 134

üzerine görevinden ayrılarak Kerbela'ya sığınmış ve 1850 yılında ölümüne kadar orada yaşamıştır.¹⁵³

Muhammed Şah'ın ölüm haberinin duyulmasıyla yeni Şah'ın tahta cülusunda rol oyanayarak sadrazamlığı ümit edenlerin başında Mirza Taki Han geliyordu.¹⁵⁴ Çünkü, Tebriz'de Nasireddin Şah ile çocukluğu birarada geçmiş ve genç Şah'ın hocalığını yapmıştı. Mirza Taki Han sadrazam tayin edilince rakipleri kendisine kin ve nefretle bakmaya başlamışlardı. Bunların başında Hacı Mirza Ağası'nın tavassutuyla Kaşân'a vali olarak gönderilen ve Tahran'a döndükten sonra İngilizlerin yardımıyla Mirza Taki Han'a yardımcı tayin edilen Mirza Ağa Han Nuri (Mirza Nasrullah Han Nuri) geliyordu.¹⁵⁵

Nasireddin Şah'ın saltanata geçmesinde ve o sırada mevcut olan iç karışıklıkları önlemede büyük pay sahibi olan Mirza Taki Han, Mirza Ebul Kasım'ın hizmetinde bulunmuş, Muhammed Kurban Kerbelai'nin oğlu ve Muhammed Han Zengine'nin yardımcısı idi. İran'ın o dönemde yetiştirmiş olduğu seçkin bir devlet adamıydı.¹⁵⁶ Otuz veya otuz üç yaşlarında şehzâde Abbas Mirza'nın hizmetinde bulunarak Tebriz'de yetişmiş, çalışkanlığıyla kendisini şehzâdenin münşiliğine (sekreter) kadar terfi ettirmiş ve hizmetine binaen memuriyetle Rusya'ya gönderilmiştir. 1828 tarihindeki Rusya memuriyetinde tecrübe kazanmış ve Osmanlı devleti ile yapılan Erzurum anlaşmasındaki rolüyle şöhreti artmıştır. Muhammed Şah döneminde veliahd Nasireddin Mirzayla Erivan'a giderek Rus çarıyla görüşmelere katılmış ve 1845 tarihinde Tebriz'de Nasireddin Mirza'nın defterdarlığını yapmıştır.¹⁵⁷

¹⁵³ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 65; Feuvrier, a.g.e., s. 9; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 276 - 277; C. R. Markham, a.g.e., s. 137; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 703; M. T. Sipihîr, a.g.e., s. 155

¹⁵⁴ P. Avery a.g.e., s. 132. Azerbaycan ordusunda komutan olan Muhammed Han Zengine'nin yardımcısı olan Mirza Taki Han, Zengine'nin ölümünden sonra Nasireddin Mirza'nın hizmetine girmiş ve kendisine "*Mirza Taki Han*" lakabı verilmişti. Bkz. Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1362, s. 19

¹⁵⁵ Feuvrier, a.g.e., s. 9-11; P. Sykes, a.g.e., s. 488. Hacı Mirza Ağası tarafından Kaşân valiliğine tayin edilen Ağa Han Nuri, buradan kaçarak Tahran'a geldi ve İngiliz elçisinin himayesine girdi. Nasireddin Şah, onun zinsiz Tahran'a gelişine karşı çıkarak Kaşân'a geri gönderilmesini istediye de İngilizler araya girerek Tahran'da kalmasını ve Mirza Taki Han'ın emri altında askerî vezir olarak çalışmasını sağladılar. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 704. Ağa Han Nuri, ömrünün sonuna kadar İngilizlere vefalı davranmıştır. Hüseyin Mekki, *Zendeganî-i Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1369, s. 86 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 157; M. T. Sipihîr, a.g.e. III-IV, s. 189

¹⁵⁶ H. Mekki, a.g.e., s. 116; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 590; A. Baussani, a.g.e., s. 166

¹⁵⁷ F. Ademiyet, a.g.e., s. 53-61,62; Hasan Hakimian, "*In The Qajar Period*", *Encyclopaedia Iranica VIII*, California 1998, s. 138 vd.

Mirza Taki Han sadrazamlığa geldikten sonra devletin gelir ve giderlerini gösteren ve İran'da ilk defa yapılan bütçeyi hazırlayarak malî harcamaları bir düzene koymuştur. İran'ın dış ülkelerle olan münasebetlerini devlet yararına sürdürerek elçilerin saraya olan nüfuzlarını kırmaya çalışmış ve ülkedeki casusluk faaliyetlerine dikkatleri çekmiştir.¹⁵⁸

Mirza Taki Han'ın sadrazamlığının üzerinden dört ay geçmeden İngiliz ve Rus elçileri, aleyhte propagandaya başladılar. Sadrazamın bağımsız bir siyaset izleyerek yabancıların devlet işlerine müdahalesini azaltmaya çalışması, şimdiye kadar carî olan uygulamalardan yana davranan ve yabancılarla işbirliği halindeki devlet görevlilerini, şehzâdeleri ve İran üzerinde hesap yapan yabancı elçileri rahatsız etmiştir.¹⁵⁹ Sadrazam, sahip olduğu vatanseverlik ve samimiyet duygularıyla bu olumsuzlukları bertaraf etmeye çalışmıştır.¹⁶⁰ Sadrazamın bu durumunu İngiltere elçisi kendi dışişleri bakanı Palmestron'a yazdığı resmî bir yazıda dile getirmiş ve İran'da sadrazamın lehine hiçbir zaman böyle bir teveccühe rastlamadığını söylemiştir.¹⁶¹ Tahran'daki İngiliz elçi Justin Sheil'in kendi dışişlerine göndermiş olduğu başka bir raporda da; Muhammed Şah dönemindeki nüfuzlarının kalmadığını, Horasan'daki Salar'ın tekrar isyana teşvik ettirilerek sadrazamın başına gaile açılmasını tavsiye etmiştir.¹⁶²

Sadrazam, dış politikaya yeni bir şekil vermiş, yabancı memleketlerde elçilikler tesis ederek şahsiyetli bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. 1851 tarihinde Londra, Sen Petersburg ve İstanbul'da elçilikler kurmuş ve buralara maslahatgüzarlar tayin etmiştir. Buna ilave olarak, üçüncü bir ülkenin İran'a yaklaşması ve ticarî-siyasî ilişkilerin başlaması için arayışlara girilmiş ve bu hususta Amerika ile bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. Ancak, sadrazamın ölmesiyle bu anlaşma

¹⁵⁸ F. Ademiyet, a.g.e., s. 192 vd.; S. T. Nasır, a.g.e., s. 239; H. Mekkî, a.g.e., s. 435 vd.

¹⁵⁹ P. Avery, a.g.e., s. 133. Abbas İkbâl Aştıyani'ye göre, Mirza Taki Han'ın muhalifleri arasında Mehd-ı Ulya da vardı. Sadrazam, bu saray kadınının elini devlet işlerinden çektiği için kendisine kin beslemiş, savaş bakanı Ağa Han Nuri'yi sadrazamlığa getirmeye çalışmıştı. Bkz. Hüseyin Sultanzade, **Tarih-i Medaris-i İran**, Tahran 1364, s. 249

¹⁶⁰ S. T. Nasır, a.g.e., s. 240 - 242. Feridun Ademiyet, Mirza Taki Han'ın asıl hedefinin İran'daki İngiliz ve Rus nüfuzunu azaltmak olduğu ve onları halkın gözünde küçük düşürmeye çalışarak İngiliz ve Rusların gerçek niyetlerini ifşa etmeye çalıştığını vurgulamış, sadrazamın bu kadar iyi çabalarına rağmen halkın sadrazama karşı başlatılan isyana katılmasının anlaşılabilir olduğunu yazmıştır. Bkz. F. Ademiyet, a.g.e., s. 651

¹⁶¹ S. T. Nasır, a.g.e., s. 240. Ayrıca bkz. M. C. Meşkur, a.g.e., s. 348 - 349; P. Sykes, a.g.e., s. 489

¹⁶² F. Ademiyet, a.g.e., s. 461 vd.; A. Rızaî, a.g.e., s. 106

uygulanamamış ve yerine daha dar kapsamlı 1856 tarihli İran-Amerika anlaşması yapıldı.

Tiflis ve Bombay'da İran konsoloslukları kurulduktan sonra, elçilik ve konsolosluklara tayin edilen memurların tecrübeli ve bilgili olmalarına dikkat edildi. Konsolos ve elçilerin görev yaptıkları ülkelerdeki değişimleri ve gelişmeleri rapor etmeleri istenmiştir. Dışişleri bakanlığında yapılan başka bir düzenlemeyle de yurt dışına giden İranlıların pasaport almaları kuralı ihdas edilmiştir.¹⁶³

Mirza Taki Han, İran ordusunun teknik bakımdan çok geride kaldığının farkına vararak ordunun teknik ve bilgi bakımından yenileştirilmesi yönünde çalışmalara başlamıştır. İngiliz ve Fransız askerî uzmanların pek faydalı olmadıkları, kendi menfaatleri doğrultusunda çalıştıklarına inanarak daha sistemli çalışmalara yöneldi. 1851'de kurulan Darülfünun ile bu yöndeki çalışmaların daha verimli hale getirilmesi için İngiliz ve Fransız subaylar yerine Avusturya'dan getirilen uzmanların çalışmaları sağlandı.¹⁶⁴ Mirza Taki Han, askerî teknik olarak geri kalmışlığın sebep olduğu tahribatı bildiği için, Tahran'da kurulan Darülfünun medresesinin bu alanda yani Polytechnique olarak hizmet vermesi için çalışmıştır.¹⁶⁵ Sadrazamın ıslahat çabaları sadece askerî ve dışişleri kurumlarından ibaret olmamıştır. Kalkınmayı topyekün düşünerek kültürel, ekonomik ve içtimaî alanlarda çalışmak için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, Avrupalı uzmanların İran'a gelmesini sağlamış ve bir haftalık gazeteyle birlikte Vekayi-i İttifakiye'yi çıkartmıştır. İngiltere, İran'daki subay ve teknik personeli kendi menfaatlerine aykırı bulduğundan, Avusturyalıları engellemek için İran'daki maslahatgüzarları Justin Sheil vasıtasıyla çaba sarfetmeye başlamıştır.¹⁶⁶

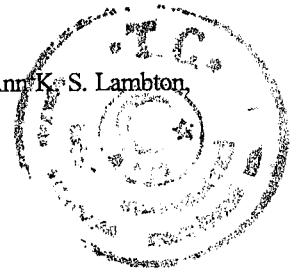
Mirza Taki Han'ın bu gayretlerini kendi çıkarları için tehlikeli gören İngiltere ve Rusya, saray görevlilerinden bir kısmını kendi yanlarına çekerek sadrazamın aleyhinde propogandaya başladılar. Sarayın baş kadını konumunda bulunan Mehd-i Ulyâ'nın da yardımcılarıyla şaha, sadrazamın Rusya'dan yardım aldığı ve geçmeye

¹⁶³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 268; A. Mustevfi, a.g.e., s. 65 - 67; W. M. Flor, "The Luts-A Social Phenomenon In Qajar Persia", *Die Welt Des Islams XIII/1-2*, Leiden 1971, s. 103 - 105; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 112 vd.

¹⁶⁴ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 19. S. T. Nasır, a.g.e., s. 245

¹⁶⁵ M. C. Meşkur, a.g.e. IV, s. 113; H. Sultanzade, a.g.e., s. 248

¹⁶⁶ F. Ademiye, a.g.e., s. 265 vd. Bütün ıslahatlar için bkz. H. Mekki, a.g.e., s. 445 vd. Ann K. S. Lambton, *Islamic Society in Persia*, Oxford 1954, s. 18

çalıştığı telkin edilmeye başlandı. Nasıreddin Şah, bu telkinlere inanarak 1851 tarihinde sadrazamı görevden alıp yerine İngilizlerin teveccühünü kazanmış olan Mirza Ağa Han Nuri'yi sadrazamlığa getirdi.¹⁶⁷

Tahran'daki Rus maslahatgüzarı Dalgorky, Mirza Ağa Hân'ın İran'daki İngiliz nüfuzunu attıracağı endişesiyle Emir-i Kebir'e destek çıkmışsa da Nasıreddin Şah'ın su-i zanlarında ısrar ettiği ve Kaşân'a sürdüğü eski sadrazamını 1852 tarihinde çok feci bir şekilde katl etmesini önleyememiştir.¹⁶⁸ Bu tarihten sonra İran dış politikasında bir zaaf görüldüğünden, yabancıların İran üzerindeki nüfuzları tekrar artmaya başladı. Avusturya'dan getirelerek istihdam edilen askerî uzmanlar, askerleri eğitmek için fırsat bulamadılar.¹⁶⁹

B. Horasan'da Salar İsyanı

Muhammed Şah döneminde Horasan'da atılan isyan ve kargaşa tohumları bu dönemde olgunlaşıp isyanlara dönüştü. 1850 tarihinde İsfahan halkının isyanı kan dökülmeden önlenmişse de Horasan'da Asafuddevle ailesinin sebep olduğu isyanlarda devlet güç kullanmak mecburiyetinde kalmıştır.¹⁷⁰

Daha önce de açıklandığı üzere Asafuddevle'nin isyanında devlet güçleri isyanı bastırdıktan sonra bütün mallarına el koymuş ve oğlu Salar da kaçarak Türkistan'daki Türkmenlere sığınmıştı. Türkmenler arasında yaşadığı süre içerisinde kendisine taraftar bulduktan ve kardeşi Muhammed Han ile Cafer Kulî Han iltihak ettikten sonra Haşmetüddevle idaresindeki Meşhed'e saldırdı.¹⁷¹ Haşmetuddevle'nin adaletli davranmaması Meşhed halkının Salar'dan yana tavır almasına sebep oldu. Meşhed şehri Türkmenlerin de yardımıyla Salar'ın eline geçti.¹⁷² Hamza Mirza komutasında gönderilen ordular başarılı olamayınca, sadrazam Emir-i Kebir tarafından Hamza Mirza görevden alınarak Azerbaycan'a idareci olarak tayin edildi. Bir yandan da Herat hakimi Yar Muhammed Han'a mektuplar gönderen Emir-i

¹⁶⁷ F. Ademiyet, a.g.e., s. 682 vd.; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 75; H. Mekkî, a.g.e., s. 468 vd.; Han Melik Sasanî, *Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar*, Tahran 1338, s. 1 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 489

¹⁶⁸ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 114 - 115

¹⁶⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 269. Emir-i Kebir için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 338 vd.

¹⁷⁰ A. Mustevfi, a.g.e., s. 66; Feuvrier, a.g.e., s. 18 - 19; M. Muayyen, "*Nasıreddin Şah*", *Lugatnâme-i Dehuda* 48, s. 161; A. Kadiyânî, a.g.e., s. 393

¹⁷¹ F. Ademiyet, a.g.e., s. 231 vd.; M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 193 vd.

¹⁷² C. R. Markham, a.g.e., s. 139; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 705; M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 195 vd.

Kebir, kendilerine olan yardımlarından dolayı o'nun gönlünü hoş tutmaya çalıştı. Daha sonra, Nasıreddin Şah'ın amcası Sultan Murad Mirza görevlendirilerek Salar'ın üzerine gönderildi. Yapılan savaşta Meşhed alınamamışsa da şehir halkından Abbas Kulî Han'ın Salar'a muhalefet etmesi ve şehir kapılarını açması, Salar'ın yenilmesine sebep oldu.¹⁷³ 7000 kişilik askerle Salar üzerine gönderilen Sultan Murad Mirza, Salar'ı yendikten sonra Sebzevar ve Nişabur'u feth ederek Herat'da Yar Muhammed Han'a sığınmış olan Haşmetuddevle'yi Tahran'a gönderdi. Salar, 1851'de esir alınarak kardeşiyle birlikte katledildi. Bu olaydan sonra Sultan Murad Mirza, Horasan valiliğine tayin edilmiştir.¹⁷⁴

C. Babailer (Babiyye) İsyanı

Muhammed Şah döneminin sonlarına doğru ve Nasıreddin Şah saltanatının başlarında meydana gelen isyanlardan biri de yeni bir mezhebi fırka olarak ortaya çıkan Babaî hareketidir.¹⁷⁵ Bu fırkanın kurucusu olan Seyyid Ali Muhammed, 1810 tarihinde Şîraz'da doğmuş, daha sonra kendisini ilmin kapısı olarak görmeye başlamıştır. Halk arasında "baba" olarak anılmış ve birkaç yıl Bağdat'ta inziva hayatı yaşadıkdan sonra peygamberlik davasına kalkışmıştır.¹⁷⁶

Seyyid Ali Muhammed'e göre, eşya ve kadın yekdiğerine helal ve mübahtır. Herkes istediği birinin malını ve kadını tasarruf edebilir.¹⁷⁷ İran halkından bir kısmının bu fasid düşüncelere itibar etmesi ve Babek'e tabi olmaları, İslâmın temel akideleri etrafındaki birliği bozuyordu.¹⁷⁸ Babailer Horasan, Yezd, Mazenderan ve Zencan'da etkilerini arttırmaya ve din alimleriyle mücadeleye başlayınca, şeyhleri Seyyid Ali Muhammed, Şîraz'da tutuklanarak İsfahan'da ikamete mecbur edildi. Akabinde Tebriz'deki pirleri ortadan kaldırıldı. Ayrıca, kısmen etkili oldukları Mazenderân, Fars, Kirman ve Irak eyaletlerinde çok sayıda mürid katl edildi.

¹⁷³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 163

¹⁷⁴ A. İ. Aştıyani, a.g.e., s. 705; P. Sykes, a.g.e., s. 490; P. Avery, a.g.e., s. 121 vd.; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 66 - 68

¹⁷⁵ R. Furon, a.g.e., s. 119

¹⁷⁶ A. Müstevfî, a.g.e. I, s. 77; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 109; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 56 - 57; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 346 - 347

¹⁷⁷ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 340 vd.

¹⁷⁸ F. Ademiyet, a.g.e., s. 446 vd.; M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 285; C. R. Markham, a.g.e., s. 140

Zencan'da sayıları çok olduğundan 1848 yılındaki askerî hareketle ev ev savaşılararak hepsi katledilmiştir.¹⁷⁹

Babailerin mutaassıbları Mirza Taki Hanı'ı kendilerine engel gördükleri için o'nu öldürmek istemişlerdi. Ancak sadrazam da bu sapık düşüncüyü ortadan kaldırmaya ve bunlara kesin darbe vurmaya niyetliydi.¹⁸⁰ Akıllıca bir taktik uygulayan sadrazam, şehirlere gönderdiği özel görevliler vasıtasıyla müritleri birer birer yakalatıp öldürtüyordu. Azerbaycan'ın Çehrik kalesinde zindanda bulunan Seyyid Ali Muhammed, Tebriz'e getirilerek ulemânın fetvası üzerine asıldı.¹⁸¹

Seyyid Ali Muhammed'in öldürülmesinden sonra taraftarları Mirza Yahya ve Mirza Hüseyin Ali Bahauallah önderliğinde iki gruba ayrılarak birbirleriyle mücadeleye başladılar. Bu mücadeleden Mirza Yahya taraftarları Bahaiyye'ye göre azınlık durumuna düşerek güç kaybettiler. 1851'de Mirza Taki Han'ın öldürülmesinden sonra Babailere karşı verilen mücadele artırılarak ortadan kaldırılmaları yoluna gidildi. Bu uygulama sonucu Tahran'da bulunan Babailer çok feci bir şekilde katl edildiler.¹⁸²

Ç. Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) ve İç İslahatlar

Nasıreddin Şah döneminde İran'ın sosyal hayatı; kuzeyden Rusya ve güneyden İngiltere'nin müdahalesi ile olan irtibatlar, Avrupa devletleri elçilerinin İran'a gelmeleri ve sahip oldukları değerleri İran'da temas ettikleri insanlara aktarmaları sebebiyle değişmeye başlamıştı. Avrupa tarzındaki ıslahatlar, Nasıreddin Şah'ın bu medeniyete olan teveccühü sonucu hızlanmaya başladı.¹⁸³ Çünkü, askerî ve idarî sahadaki eksiklikler daha önce de bilindiği halde, saraydaki devlet adamlarının bu yenilikleri yapacak kapasitede olmamaları ve bazı ruhanilerin engellemeleri sebebiyle bir türlü yapılamıyordu.¹⁸⁴ Ayrıca, Şah'ın üzerinde nüfuz kurarak kendi istekleri doğrultusunda elde ettikleri makam ve menfaatleri devam ettirmek isteyen saray mensupları, yeniliklere pek sıcak bakmıyorlardı. Yapılanları

¹⁷⁹ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 295 - 297; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 57 - 58; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 109

¹⁸⁰ A. Baussani, a.g.e., s. 167

¹⁸¹ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 706; H. Mekki, a.g.e., s. 359 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 128 vd.

¹⁸² A. Mustevfi, a.g.e., s. 77; A. Kadiyânî, a.g.e., s. 158 - 159; P. Sykes, a.g.e., s. 491 vd. Daha geniş bilgi için bkz. M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 56 vd.

¹⁸³ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 69 - 70

¹⁸⁴ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 125; A. K. S. Lambton, İran Asr-ı Kacar, s. 364

da batı taklitçiliği olarak görüyorlardı. İdaredeki yetersizlikleri göz önüne alan sadarazam, devletin aksayan kurumlarında ıslahatlar yapmaya teşebbüs etmiştir.¹⁸⁵

Mirza Taki Han sadrazamlığa geldiği zaman pek de hoş bir manzarayla karşılaşmamıştır. Göreve geldiğinde devam etmekte olan iç isyanlar, boş bir hazine ve malî karışıklık ile Muhammed Şah devrinde bazı yabancı ülkelerle verilmiş olan imtiyazlarla tanışmıştı.¹⁸⁶ Ülke bütçesi 1.000.000 tünden eksik bir gelire sahip olup, eyaletlerden gönderilmeyen avarız ve diğer vergiler malî sıkıntının had safhada olduğunu gösteriyordu. Sadrazam, bir taraftan güvendiği adamlar aracılığıyla yeni bir askerî düzen kurmaya çalışırken, diğer taraftan da hesapsız gelirleri olan saray görevlilerinin sayısını azaltmaya çalışırken, diğer taraftan da hazinenin israfını önlemek için uğraşmıştır. Hazineye yeterli para olmadığından Şah'ın şahsî hazinesini devlet namına kullanmaya çalışmıştır.¹⁸⁷ Devlet için gösterilen bu müspet çabalar, gelirleri kısılan şehzâdelerin ve menfaatleri elden giden saray görevlilerinin Emir-i Kebir'in aleyhine dönmesine sebep olmuştur.¹⁸⁸

Mirza Taki Han, uzun bir müddet Azerbaycan'da veliahd Abbas Mirza'nın yanında bulunduğu esnada İngiliz askerî nizamına aşina olmuş, sadrazamlığı döneminde de İran ordusunun İngiliz uzmanlarca ıslah edilmesini istemiştir.¹⁸⁹ Asker ve subaylara muayyen mevacib verilmesi, silah fabrikalarının kurulması, askeri uniformaların İran tarafından üretilmesi, ordunun ahlakî eğitiminin tamamlanarak, halkın malına zarar vermelerinin önlenmesi gibi girişimler, sadrazamın yaptığı önemli askerî ve idarî ıslahatlardır. Ayrıca, Avrupa tarzında askerî sınıflar oluşturmak, askerî teknik ve yeniliklerle ilgili neşriyat çıkartmak, Tahran'da bir tophane kurmak ve diğer merkezlerde askerî üsler oluşturmak gibi gayretleri de sözkonusudur.¹⁹⁰

Mirza Taki Han, İran'da yeni teknik ve ıslahatların müessisi, yeni bir kültürün sözcüsü olan Ruzname-i Vekayi-i İttifakiye adlı gazetenin ve Darülfünun medresesinin kurucusu, Avrupa tarzında sağlık işlerinin yürütülmesinin hamisi

¹⁸⁵ F. Ademiyyet, a.g.e., s. 265 vd.; A. Mustevfi, a.g.e., s. 69. Ayrıca bkz. W. M.Floor, a.g.m., s. 104; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 112 vd.

¹⁸⁶ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 68; A. Baussani, a.g.e., s. 167

¹⁸⁷ P. Avery, a.g.e., s. 121 vd.

¹⁸⁸ H. Sultanzade, a.g.e., s. 249; Han Melik Sasanî, a.g.e., s. 12 vd.

¹⁸⁹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 69

¹⁹⁰ M. A. Mansur, a.g.e., s. 811 vd.; F. Ademiyyet, a.g.e., s. 286 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 164 - 165

olarak bilinir.¹⁹¹ Yeni inşa edilen Darülfünunda askerî öğretmenler istihdam edilerek nitelikli asker yetiştirilmesine çalışılmıştır.¹⁹² 1851 tarihinde Tahran'a gelen askerî öğretmenlerin arasında Capitain Zattie mühendis, Carnota ve Dr. Pollak ise eğitimci olarak görev yapmışlardır. Darülfünun medresesinde piyade, tophané, mühendislik, süvari, tıp ve cerrahi, eczacılık ve madencilik bölümleri vardı. Bu bölümler için Avrupa'dan öğretmenler getirilmiştir. Ayrıca tarih, coğrafya, tabii ilimler ve matematik dersleri de okutulmuştur.¹⁹³

İran'da ilk gazete Muhammed Şah tarafından ve Mirza Salih Şirazî vasıtasıyla çıkarılmışsa da bu alanda görülen eksikliği Mirza Taki Han doldurmak istemiş ve 1850 tarihinde, "*Vekayî-i İttifakiyye*" isimli haftalık gazeteyi Tahran'da çıkartmıştır. Gazetenin ilk sayısında halkın iç ve dış durumdan haberdar olmasının faydaları üzerinde durulmuş, diğer devletlerle mukayeseler yapılmıştır.¹⁹⁴ İngiliz Edward Burgess, bu gazatenin çıkarılmasında görev almış ve daha sonra bu alanda işini büyüterek ticaret yapmıştır. Ayrıca, tarih ve coğrafya ile ilgili kitaplar, haritalar da bu dönemde neşr olunmaya başlamış ve halkın bilgi sahibi olmasına dikkat edilmiştir.¹⁹⁵

İktisadî alanda yapılan ıslahatlarda ise şeker, kağıt, dokuma, çuha, beyaz pamuklu bez ve iplik fabrikalarının tesisi gerçekleştirilmiştir. Fabrikaların teknik olarak incelenmesi ve bilgi elde edilmesi için Rusya ve Avrupaya eleman gönderilmiş, bu ülkelerden teknisyenler getirilerek istihdam edilmiştir. Yabancı tüccarların İran'daki menfi faaliyetlerine karşı tavır alan sadrazam, altın gibi değerli madenlerin dışarıya çıkmasını önlemeye, ziraatın imtiyazlarla yabancı tekeline girmemesine ve gümrük vergilerinin İran aleyhinde olmamasına çalışmıştır. Bütün

¹⁹¹ A. Baussani, a.g.e., s. 167

¹⁹² H. Sultanazade, a.g.e., s. 236 vd. Ayrıca bkz. Lütfullah Hünerfer, **Gencine-i Asar-ı Tarih-i İsfahan**, İsfahan 1344, s. 396; Jarden, **Sefername-i Jarden**, (terc. Hüseyin Arızî), Tahran 1362, s. 55; E. Kaempfer, **Sefername-i Kaempfer**, (terc. Kerim Cihandarî), Tahran 1360, s. 39; Minorsky, **Tarihçe-i Nadir Şah**, (terc. Reşid Yasemî), Tahran 1313, s. 89; Mirza Muhammed Sadık Namî, **Tarih-i Git-i Gûşa**, (tash. S. Nefisî), Tahran 1317, s. 15

¹⁹³ F. Ademiyyet, a.g.e., s. 353 vd. Darülfünun medresesinde istihdam edilmek üzere getirilen diğer görevliler ve bu okul için bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 166; Feuvrier, a.g.e., s. 216 - 218

¹⁹⁴ A. Baussani, a.g.e., s. 167. İran'da ilk gazete Muhammed Şah tarafından 1837 tarihinde Mirza Salih Şirazî vasıtasıyla isimsiz bir şekilde neşr olunmuştu. Kaçar tarihini yazan Edmond du Temple, 1873'de bu gazeteden bahs etmiş, gazetenin aylık ve devletin resmî gazetesi şeklinde çıktığını söylemiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 166

¹⁹⁵ A. Mustevfî, a.g.e., s. 70. Ayrıca bkz. F. Ademiyyet, a.g.e., s. 368 vd.

bu önlemler İngiliz ve Rus tüccarlarının tepkisine yol açmış, İran'ı sömürmeye alışmış olan bu devletlerin sadrazama tavır almalarına sebep olmuştur.¹⁹⁶

İdarî alanda yapılan ıslahatlarda ise çalışma düzeni tekrar gözden geçirilmiş maaşların ehline ve çalışmaya göre tekrar düzenlenmesi, rüşvetin önlenmesi, postahanelerin kurulması ve postacılık hizmetlerinin aksamaması için önemli geçitlerde karakollar (bekçihane) kurulması, haberleşme ve polis dairelerinin ihdası ve rütbelerin yapılan iş verimine binaen verilmesine çalışılmıştır.¹⁹⁷

Emir-i Kebir, daha önce de belirtildiği gibi milliyetçi bir vatanperver olduğundan, saray görevlilerinin yabancı elçilerle ilişkilerine çok dikkat etmiş, yabancı elçilerle görüşmelerdeki tarzı değiştirmiş ve elçilerin ülkelerine gidiş gelişlerinden haberdar olmaya çalışmıştır.¹⁹⁸ Dışişleri bakanı Hacı Mirza Mesud'un vefatıyla bu bakanlığı kendi uhdesine alarak daha önce Paris'te elçilik yapmış olan Mirza Muhammed Ali Han Şîrazî'yi kendisine yardımcı olarak seçmiştir.¹⁹⁹ Dışişleri bakanlığında yabancı ülkelerin casusluk faaliyetlerini önlemek için, cezaî tedbirler almak istemişse de yabancı hayranı ve onlarla menfaat birliği içinde olanlar yüzünden fazla başarılı olamamıştır.²⁰⁰

D. Serahs Akderbend Savaşı

Horasan taraflarında Salar'ın merkezî hükümete karşı isyan etmesi bölgeyi bir karışıklığa sürüklemiş, Türkmenler ile Özbekler bu karışıklığı fırsat bilerek isyanlara iştirak etmişlerdi. Hive hakimi Muhammed Emin Han, Merv'i aldıktan sonra Serahs yakınlarına geldiği sırada, isyancı Salar üzerine gönderilen İran ordusunun Horasan'a geldiğini duyunca Merv'in kuzey taraflarına çekildi. İran sarayına değerli hediyelerle

¹⁹⁶ F. Ademiyet, a.g.e., s. 378 vd. Ayrıca bkz. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 219 vd.; Alessandro Bausani, a.g.e., s. 166 - 167

¹⁹⁷ F. Ademiyet, a.g.e., s. 307 vd.

¹⁹⁸ A. Rızaî, a.g.e., s. 109 - 110

¹⁹⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 168 - 169; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 65

²⁰⁰ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 379; H. Sultanzade, a.g.e., s. 249. Daha geniş bilgi için bkz. H. Mekkî, *Zendegani-i Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1363; M. Muayyen, a.g.lug., s. 162; M. Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasirî*, (tash. M. İsmail Rıdvânî) Tahran 1364. Mirza Taki Han'ın yaptığı ıslahatlardan diğer bazıları ise devlet idaresinde manasız olan lakap ve ünvanların kaldırılması, Tahran'ın ticarî gelişmesi ve halkın rahatça alış veriş yapması için pazar ve kervansarayların inşa edilmesi, kültürel canlılığın olması ve yabancı eserlerin rahatça okunması için kitap tercümelerinin yapılması idi. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 708 - 709. Nasreddin Şahun sadrazamın öldürülmesinden sonra sonra pişman olduğu ve hatasını kabul ettiği rivayet edilir. Bkz. H. Mekkî, a.g.e., s. 513 vd.; M. A. Mansur, a.g.e., s. 815 - 817; P. Sykes, a.g.e., s. 498; P. Avery, a.g.e., s. 130

birlikte bir elçi göndererek kendisini a  ettirmeye çalıştı.²⁰¹ Bu olay  zerine Rıza Kulî Han Hidayet, 1850'de Hive'ye gönderilerek Muhammed Emin Han'ın durumunun tetkik edilmesi istenmişti. Rıza Kulî Han Hidayet, Muhammed Emin Han ile yaptığı görüşmede, Merv ve Serahs'a saldırı d zenlememesini istemişse de Rusların Hive Han'ına yardım vaadleri ve teşvikleri sonucu bir netice alınamamıştı.²⁰²

Hive hanı ile olan görüşmelerde bir netice çıkmayınca İran kuvvetleri Serahs'a saldırdı. Serahs ve Merv arasında gerçekleşen savaşta Türkmenlerin birçok köy ve kasabayı yağmalaması ve İran ordusuna direnmeleri, savaşın   yıl sürmesine sebep oldu.²⁰³ Muhammed Emin Han, Meşhed'e büyük bir saldırıya hazırlandığı sırada Nasıreddin şah, Feridun Mirzayı bu iş için görevlendirerek kesin bir netice almak istediği sırada Hive hanı Türkmen ve  zbek kuvvetleriyle birleşerek 1854'de Merv'e saldırdı. Savaşı kazanan İran ordusu Muhammed Emin Han'ı esir aldı ve daha sonra öldürüldü.²⁰⁴

Serahs savaşının kazanılması merkezî hükümetin Ceyhun civarındaki Türkmen boyları arasında nüfuzunu arttırdığı gibi bölgede yayılma istidadında olan Rus  arlığına da bir engel olmuştur.²⁰⁵ Nasıreddin şah'ın bu durumdan istifadeyle İran'nın bölgedeki hakimiyetini pekiştireceği yerde  vresindeki saray görevlilerinin etkisiyle dikkatini Herat'a çevirmesi, 1855'deki Serahs savaşını yarım bırakmıştır.²⁰⁶ Bir taktik hatası olarak görülebilecek bu hareketle Ceyhun'un kenar bölgelerini ve Harezm'i müdafaasız bırakmıştır. İranlıların çekilmesinden faydalanan Ruslar, Hive'ye saldırdıktan sonra Türkmen boyları arasında tefrikaya sebep oldular.²⁰⁷ Aral'ın kuzeyini ve Hazar'ın doğusunu ele geçirip Seyhun ve Ceyhun'a doğru ilerlediler. Hive Hanlığı'nı ve 1864-1868 tarihleri arasında ise Taşkent, Semerkand ve Buhara'yı işgal etmeye başladılar.²⁰⁸

²⁰¹ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 304

²⁰² A. A. şemim, a.g.e., s. 179 - 180.

²⁰³ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 355; A.  . Aştiyanî, a.g.e., s. 714 - 715

²⁰⁴ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 81; A. Rızaî, a.g.e., s. 111 - 112

²⁰⁵ G. R. Verheram, a.g.e., s. 63 - 64

²⁰⁶ A. A. şemim, a.g.e., s. 180

²⁰⁷ Firuz Kazımzade, *Russia and Britain  n Persia 1864-1914*, London 1968, s. 15

²⁰⁸ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 353; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 81; P. Sykes, a.g.e., s. 499; M. C. Meşk r, a.g.e., s. 350

E. Herat'ın Fethi (1856)

Muhammed Şah, İran'ın güneyinde İngiltere'nin desteklediği isyanlarla ve Ağa Han Mahallatî isyanı ile uğraştığı bir sırada İngilizler, Hindistan yoluyla Afganistan'ın mahallî idarecileriyle temasa geçerek kendi menfaatleri için işbirliği yapmışlardı. O sırada Kandehar'a hakim olan Dost Muhammed Han, İngiltere siyasetine muhalif olarak İran'ın yardımını istemiş ve Afganistan'ın tamamına hakim olmaya çalışmıştı.²⁰⁹ İngilizler bu teşebbüse engel olmak için William Magnaghten'i Timurşah Dürrani'nin oğlu ve Barakzaîlerin rakibi olan Şah Şuca'ya göndererek bunun 20.000 kişilik Afgan ve Hindli askerlerden mürekkep ordusuyla Kandehar'a yönelmesini sağlamışlardı.²¹⁰ Şah Şuca ile Dost Muhammed Han arasında meydana gelen savaş, 1839'dan 1842'ye kadar sürmüştü. İran şahı, İngiltere'nin teşvikleriyle çıkan isyanlardan dolayı dikkatini Afganistan'dan ülkenin güneyine yoğunlaştırmak zorunda kalınca, Afganistan'daki İran nüfuzu azalmaya başlamıştı.²¹¹

Şah Şuca, Kandehar'ı alıp güney Afganistan'ın sultanı olmuş ve yenilen Dost Muhammed Han önce Harezme ve oradan da ilgi görmeyince İran'a sığınmıştı. Fakat kardeşi Ekber Han, Şah Şuca ile mücadeleye girerek 1841 tarihinde Kabil'e saldırmış, o sırada İngilizler aleyhine çıkan isyandan faydalanan Ekber Han, 16.000 Hind askerini öldürmüştü.²¹²

İngiltere, bu olaydan sonra Hindistan hükümeti aracılığıyla burada görevli Pollock'u yeteri miktarda asker ile birlikte Kabil'e gönderirken, bir taraftan da Belucistan, İsfahan ve Şiraz'da halk kışkırtarak isyanlar çıkartmaya çalışmıştır. İngiliz diplomasîsinin tekrar devreye girerek Dost Muhammed Han'ı ikna etmesi ve Herat'ın fethine teşvik etmesi, Afganistan'daki İngiliz siyasetinin önünü açtı. 1850'den 1855'e kadar geçen beş yıllık sürede, İngiltere'nin Afganistan üzerine meşru olmayan siyasetini tatbik ettiği ve İran'ın güçsüzleştirilmesine çalışıldığı görülmektedir.²¹³ İngiltere, Afganistan'ın iç işlerine karışmakla kalmıyor, bölge üzerinde hakimiyet hakları olduğunu İran'a kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu dönemde

²⁰⁹ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 633; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 244

²¹⁰ A. Müstevfî, a.g.e. I, s. 83 - 84

²¹¹ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 372; M. A. Mansur, a.g.e., s. 818 - 820. Daha geniş bilgi için bkz. M. Cafer Hurmucî, a.g.e., s. 170 vd.

²¹² H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 23 vd.; R. Furon, a.g.e., s. 120; A. Kadıyânî, a.g.e., s. 465

²¹³ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 628 vd.

kullandığı ve bazen de müttefik olduğu Dost Muhammed Han'ın Herat'a saldırmamasını istiyordu.²¹⁴ Herat emirliğine gelmiş olan Sayyed Muhammed Han Zahirüddeve İran'dan askerî yardım isteyince, Sam Han İlhanî komutasındaki 1500 İran tüfekçisi Meşhed'den Herat'a gönderilmiştir.²¹⁵

Herat'da bulunan İngilizler, şehrin ileri gelenlerine bol miktarda para dağıtıp, kendilerinden yana hareket etmeleri için uğraşıyorlardı. Sam Han İlhanî komutasında Herat'a doğru gelen İran ordusunun engellenmesi için şehir kapılarının kapatılmasını ve Herat'a bulunan Muhammed Yusuf Han'ın katledilmesi tehdidinde bulunmuşlardı. Bu sırada Rusya'ya karşı Osmanlı devleti ile ittifak yapmayı düşünen Nasıreddin Şah, İngiltere'nin Afganistan üzerindeki bu sömürgeci siyaseti yüzünden düşündüğünü yapamamıştır. Hüsamü's-saltana komutasında Herat'a gönderilen İran ordusu, önce Herat'ın anahtarı olan Gur kalesine saldırmış ve Mecid Han Afganî kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Bu sırada, Hüsamü's-saltana ordusuna yetişen 10.000 kişilik ek bir kuvvet ile birlikte Herat'a saldırı başlatılmıştı.²¹⁶

İran ordusu iki ay süren bir muhasaradan sonra Herat'a girdiği sırada, Herat'ın idaresi Sayyed Muhammed Han'ın yerine geçmiş olan Muhammed Yusuf Han'ın elindeydi. Muhammed Yusuf Han, 1856 tarihinde esir alınarak öldürüldü ve Nasıreddin Şah adına hutbe okutularak sikke darbedildi.²¹⁷

İran'ın Herat'ı feth etmesi, İngiltere ile olan ilişkilerin tekrar bozulmasına sebep olmuş, sadrazam Mirza Ağa Han Nuri, İngiltere ile olan ilişkileri düzeltmek için Ferah Han Kaşani'yi İstanbul'a göndererek İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi ile görüşmesini istemiştir. Bu görüşmeye İngiliz elçi yanaşmadığı gibi sadrazamın

²¹⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 182. İngilizler, 1855 tarihinde Kabil'e gönderdikleri John Lawrence vasıtasıyla Dost Muhammed Han ile bir dostluk anlaşması imzaladılar ve o'nun Afganistan üzerindeki hakimiyetini resmen tanıdılar. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 500

²¹⁵ P. Sykes, a.g.e., s. 501 - 503; C. R. Markham, a.g.e., s. 146; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 272; A. A. Şemim, a.g.e., s. 182; M. T. Sipihri, a.g.e. III-IV, s. 180 vd.; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 652-656

²¹⁶ M. T. Sipihri, a.g.e. III-IV, s. 355; A. İ. Aştıyani, a.g.e., s. 713; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 350 - 351; M. A. Mansur, a.g.e., s. 818

²¹⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 183. İngiltere, Herat'ın İran tarafından sıkıştırıldığı dönemde Hindistan'da isyanlar ile meşguldü. Herat'a daha fazla bir müdahalede bulunma imkanı bulamıyordu. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 502 - 503

görevden alınmasını İran devletinden talep etti.²¹⁸ Bunun üzerine, Fransa kralı III. Napolyon ile temasa geçen sadrazam, iki devlet arasında arabulucu olmasını istedi.²¹⁹

İngiltere, İran'ın Herat'dan çekilmesini sağlamak için savaş gemilerini 1856'da Basra körfezine göndererek Harg adası ile Buşir şehrini işgal etti.²²⁰ Nasıreddin Şah, güneyden yapılan bu işgali önlemek için ordu göndermişse de muvaffak olamadı. Outram komutasındaki İngilizler, Ahvaz'a kadar gelmeyi başardı. O sırada Paris'te bulunan İran elçisi Ferah Han Kaşanî, 1857'de İngiltere elçisi ile yaptığı görüşmeler sonucunda, İran'ın Afganistan'ı ve İngiltere'nin de Basra körfezindeki limanları boşaltması noktalarında anlaştilar.²²¹

Paris'te imzalanan bu anlaşma ile İran'ın Afganistan üzerindeki hakimiyeti sona erdiği gibi İngiltere'den de özür dilemiştir. Sadrazam Ağa Han Nuri, Herat'ın kaybedilmesine üzüleceğine İngiltere'nin kendisini görevden alınması için ısrar etmediğine sevindi.²²² Zira, İngiltere, Herat'ı himayesinde tutmak için 1853 tarihinde Scheil vasıtasıyla sadrazamla anlaşmaya varmıştı. İran'ın Herat'a asker göndermemesi, Herat paraları üzerine Şah'ın isminin yazılmaması ve hutbede isminin okunmaması, Tahran'da tutuklu bulunan Heratlıların serbest bırakılmasına dair bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşmaya rağmen sadrazamın Herat üzerine yürümeyi düşünen şahı bilerek teşvik etmesi veya engellememesi, İngiltere'nin savaş sonrası bu anlaşmayı bahane ederek İran'ın burayı boşaltmasını sağlamıştı. Sadrazamın bu tür davranışları kafalarda soru işaretleri oluşturuyordu. Bunu fark eden Nasıreddin Şah, sadrazamın politik hatalarını af etmeyerek görevden almış ve bakanlıklar kurmaya başlamıştı.²²³

²¹⁸ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 628

²¹⁹ H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 31 - 32; A. Kadryânî, a.g.e., s. 19. Nasıreddin Şah ile III.Napolyon arasındaki mektuplaşmalar için bkz. K. İsfahaniyan - K. Ruşenî, a.g.e., s. 409 vd.

²²⁰ A. İ. Aştıyanî, "İngilizha ve Cenub-u İran", *Mecmua-yı Makallat*, s. 37 vd.

²²¹ Mikhael Velodarsky, "*İran ve Kudretha-yı Buzîrg 1856-1869*", *Tarih-i Muasır-ı İran V*, Tahran 1372, s. 43 vd. A. Müstevfî, a.g.e. I, s. 85. Bu anlaşmayla Herat'taki İran kuvvetleri çekildiği gibi Afganistan'ın bağımsızlığı da resmen İran tarafından tanınmıştır. Ayrıca, İran ile yapmış olduğu anlaşma ile İran şahının anlaşma maddeleri hilafına Herat'a girdiğini İran'a kabul ettirmiştir. On üç maddeden oluşan bu anlaşmadan sonra İngiliz konsolusların rahatça İran'da ikamet etmeleri, İngiliz teb'aya haklar verilmesi, Herat'ın tamamıyla boşaltılması kabul ettirilmiştir. Bkz. M. Mahmud, a.g.e. II, s. 690 vd. Nasıreddin Şahın bakanlıkları kendi uhdesine alması için bkz. A. Müstevfî, a.g.e. I, s. 88; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 114; M. Velodarsky, a.g.m., s. 51 vd. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 505; M. Muayyen, a.g.m., s. 162; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 115 - 117. Ayrıca bkz. E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 330 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 144

²²² M. Mahmud, a.g.e. II, s. 677 vd. Ayrıca bkz. R. Uçarol, a.g.e., s. 203 vd.

²²³ H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 14 vd.

Fakat, sadrazamın bu hareketlerini tasvip etmeyen Nasıreddin Şah, o'nu görevden alarak yerine doğrudan atama yapmadı ve iç işlerini kendi uhdesine aldı. 1858 yılındaki bu uygulamayla İran idaresinde bakanlıklar kurulmuş oldu. Savaş bakanı olarak tayin edilen Muhammed Han Kaçar, aynı zamanda sadrazamlık görevini de yürütmeye başlamıştı.²²⁴

F. Nasıreddin Şah'ın Islahat Teşebbüsleri ve İç Gelişmeler

Nasıreddin Şah'ın elli yıl süren saltanatı döneminde, dış siyasi mücadelelerdeki yenilgiler ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasetinden kaynaklanan kaygılar, devleti zor duruma düşürmüştür. Fakat, idaredeki bütün olumsuzluklara rağmen ıslahat teşebbüslerine girişilerek ülkenin durumu düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu dönemin başlarında sadrazam olarak görevde bulunan Mirza Taki Han'ın isabetli teşhisleri ve aksaklıkları düzeltme gayretleri, menfaatlerine dokunulan saray mensupları tarafından engellenmiş ve öldürülmesine sebep olunmuştu. Mirza Taki Han'dan sonra sadrazamlığa getirilen Ağa Han Nuri'nin ıslahatlarda ziyadesiyle İngiltere'ye meyletmesi, Herat'ın elden çıkmasına ve başlatılan ıslahatların durmasına sebep olmuştur.²²⁵

Halbuki Nasıreddin Şah'ın İran tahtına oturduğu 1848 yılı, Avrupa tarihinde "*Islahatlar ve İnkılaplar yılı*" olarak geçmektedir. Fransa, İtalya, Almanya ve Avusturya gibi ülkelerde özgürlük lehinde yapılan hareketler, bu devletlerdeki istibdat rejimlerinin yıkılarak yerine cumhuriyet rejimlerinin kurulmasına kadar devam etmiştir.²²⁶ Avrupa'daki gelişmelerin İran'ı da etkilemesi kaçınılmazdı. Siyasî ve sosyal akımlar, İran halkının fikrî hayatında yeni ufuklar açtı. Bu hususta zikredilmesi gereken en önemli şahsiyet Cemaleddin Esedabâdî (Afganî)'dir.²²⁷

1. Fikir Hayatındaki Gelişmeler ve Cemaleddin Esedabâdî (Afganî)

1838 yılında İran'ın Esedabâd köyünde dünyaya gelen Cemaleddin Esedabâdî, İran'daki eğitiminden sonra Hindistan'a giderek Hindistan'ın siyasî ve

²²⁴ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 713 - 714; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 351

²²⁵ Ağa Han Nuri'nin kişiliği ve idaresi için bkz. H. M. Sasanî, a.g.e., s. 48 vd.

²²⁶ Hendrik Willen Von Loon, *Dastan-ı Beşer*, (terc. Seyyid Muhammed Ali Cemalzade), Tahran 1951, s. 278 vd.; Jawaharlal Nehru, *Nigarî-i Be Tarih-i Cihan*, (terc. Mahmud Tafazzolî), Tahran 1967, s. 783

²²⁷ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 444; A. A. Şemim, a.g.e., s. 186

içtimaî durumu ile İngilizceyi öğrenmiş ve 1853'de İran'a dönmüştür.²²⁸ Nasireddin Şahdan korktuğu için önceleri Afganistan'a Dost Muhammed Han'ın yanına ve oradan da Hindistan'a gitti. Hindistan'da halk ile ilişkileri kısıtlanınca, Mısır'a gitti ve buradan da İstanbul'a gelerek Fuad Paşa ile görüştü. Ancak, dönemin şeyhülislamı ile zıt düşüncelere sahip olması tekrar Mısır'a gitmesine sebep oldu. Mısır'da üçyüz üyeli "*Hizbul Vatanî*" yi kurup Ezher'de İbn-i Sina felsefesi ile meşgul olmaya başladı. Bir yandan da İngilizlerin İslâm ülkelerindeki casusluk ve misyonerlik faaliyetlerinin önlenmesi için, müslüman toplumların birlik halinde olması gerektiğine dair hutbeler irad etti.²²⁹

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin konuşmaları halk nezdinde itibar görmeye başlayınca, İngilizler korkuya kapılarak o'nun Hindistan'a ve buradan da tekrar Avrupa'ya gitmesine sebep oldular.²³⁰ 1882'de İngiltere'ye giden Seyyid Cemaleddin, İngiliz dışişlerinin kendisinden faydalanma isteğini kabul etmeyerek Paris'e gitti. Paris'te "*Urvetu'l-Vuska*" gazetesini çıkarıp Muhammed Abduh ile çalışmaya başladı. Fransa'da bulunduğu sırada Ernest Renan ile İslâm ve batı medeniyetleri üzerine uzun tartışmalara giren Afgani, İslam ülkelerine gönderdiği gazeteler yoluyla halkın ve özellikle de Osmanlı ve İran halkının fikriyatında gelişme olmasını istiyordu.²³¹ Nasireddin Şah, 1885 tarihinde Seyyid Cemaleddin'i İran'a davet edince, davete icab eden seyid Cemaleddin Şîraz'a geldi. Burada halkın üzerinde bıraktığı etki, saray görevlilerince şah'a başka şekillerde aktarılınca tekrar Rusya'ya ve oradan da Avusturya'ya gitmek zorunda kaldı.²³²

²²⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 185. Seyyid Cemaleddin Esedabâdî, Seyyid Safder Esedabâdî Hemedani'nin oğludur. Afgani vafatını da inkar etmemiştir. Hacı Ali Tebrizî, o'nun Sa'dabâd veya Seyyidabâd köyünde doğduğunu, Afganistan'da ilk tahsilini yaptığını ve genç yaşta buradan ayrılarak Hindistan'a gidip ilim tahsil ettiğini, Mekke'ye uğradıktan sonra da Afganistan'a döndüğünü ve Emir Şîr Ali ile ihtilafa düştükten sonra burayı terk ettiğini kayd etmiştir. Bkz. Hacı Mirza Yahya Devletabâdî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I*, Tahran 1336, s. 91. Ayrıca bkz. Murtaza Müderrisi Çihardehî, *Seyyid Cemaleddin Afgani*, Tahran 1337

²²⁹ A. Kadiyânî, a.g.e., s. 444 - 446

²³⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 186

²³¹ Ernest Renan (1823-1892), dinler üzerine çalışmaları olan ve İsrail kavminin tarihini yazan Fransız düşünür idi. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 186 - 187; A. Baussani, a.g.e., s. 169

²³² P. Avery, a.g.e., s. 190 vd. Cemaleddin Afgani, *Urvetu'l-Vuska*'da yazdığı bir makalenin şah'ı etkilemesi üzerine Tahran'a davet edildi ve Daru'l-Şuray-ı Kübray-ı Devlet üyeliğine getirildi. Fakat çok geçmeden sadrazam Emin-i sultan kendisine kin beslemeye ve şah'a telkinde bulunmaya başladı. Kanun lafzını şaha yanlış anlatan sadrazam, Cemaleddin Afgani'nin İran'dan tekrar sürülmesine sebep oldu. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 187

Nasireddin Şah, 1888'de çıktığı Avrupa seyahatinde Afganî'nin büyük bir rağbet ve itibara sahip olduğunu görerek kendisini tekrar İran'a davet etmiştir. İran'a geldikten sonra aleyhindeki entrikalar tekrar başlamış, buradan rahatsızlık duyarak Londra'ya gitmiş ve "Ziyâü'l-Hafîkin" gazetesini çıkarmaya başlamıştı.²³³ Bu gazetenin kapatılmasından sonra İstanbul'a II. Abdulhamid'in yanına geldi. Osmanlı padişahı o'nun İslâm birliği fikrinden faydalanmak istiyerek, müslüman toplumlar üzerine musallat olmuş olan İngiliz nüfuzunun İslâm toplumları arasında sağlanacak birlikle def edileceğine inanıyordu. İngilizler, bu siyasetlerine engel olarak gördükleri Afganî'yi 1897 tarihinde İstanbul'da zehirlediler. Seyyid Cemaleddin burada öldü.²³⁴

Cemaleddin Afganî'nin fikirleri halk üzerinde çok tesirli olduğundan taraftarları o'nun savunduğu özgürlük ve meşrutiyet fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Fikirlerinin temelinde İslâm birliği ile İngiltere ve Rusya gibi sömürgeci ülkelerin İslâm toplumları üzerine olan tahakkümlerinin engelenmesi yatıyordu. Bu birlik sağlandığı ve halk şuurlandığı takdirde İran, Afganistan, Hindistan, Mısır gibi yarı sömürge durumuna düşürülmüş ülkeler ve her taraftan istilaya uğrayan Osmanlı Devletinin kurtulacağını ve millî birliklerini koruyacaklarını savunuyor, bu yönde bütün gücüyle çalışıyordu.²³⁵

2. Nasireddin Şah'ın Avrupa Ziyaretleri

Nasireddin Şah'ın güçlü sadrazamı Mirza Taki Han zamanında bazı ıslahatlar yapılarak ilk adımlar atılmıştı. İçtimaî ve fikrî sahada atılan adımların yetersiz olduğu ve yeni ıslahatların yapılması İran'da konuşulmaya başlandı. Ancak, yeni ıslahatlar zamanla idarenin değişmesi isteklerini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Nasireddin Şah'ın Avrupa ziyaretleri sırasında beraberinde giden devlet adamlarının halk üzerindeki etkisi, kısa zamanda kendisini göstermeye başlayarak meşrutiyet yönetimine olan temayülü arttırmıştır.²³⁶ Halk ve idarecilerden bir kısmı yeni ıslahatların yapılmasını ve istibdat rejimini değişmesini istiyordu. Rejim değişikliği

²³³ G. N. Curzon, a.g.e., s. 607 vd.

²³⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 188; H. M. Yahya Devletabadi, a.g.e. I, s. 91 vd.

²³⁵ Y. Devletabadi, a.g.e. I, s. 91 vd.; H. M. Sasanî, a.g.e., s. 185 vd.; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 446. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulrefi Hakikat, *Tarih-i Nüzhetü-yı Milli-yi İran*, Tahran 1354

²³⁶ W. M. Floor, "The Luts-A Social Phenomenon in Qajar Persia", *Die Welt Des Islams XIII/1-2*, Leiden 1971, s. 104; Seyyid Hasan Takizade, *Tarih-i Evail-i İnkılab-ı Meşrutiyet*, Tahran 1338, s. 1 vd.

sözkonusu olduğunda ise İran'da nüfuz elde etmiş olan devletler rahatsız oluyordu. Çünkü, İngiltere ve Rusya, İran'da yapılacak ıslahatların statükoyu bozmasını istemiyorlardı. Hatta, İran'ın güçsüz bir şekilde ve kısır iç çekişmelerle uğraşmasını, idarede görev alan yenilikçi kadroların tasfiye edilmesini istiyorlardı.²³⁷

Nasireddin Şah, 1870'de Irak'ın Şiilerce kutsal sayılan Kerbela ve Necef'i ziyaret etmek için Tahran'dan yola çıkarak buralara gitti. Döndükten sonra Fransa'ya I. Joseph (1848-1916)'in resmi davetlisi olarak ilk Avrupa ziyaretini gerçekleştirdi.²³⁸ Şah ve yanındaki İran heyeti 1873 yılında Rus gemileriyle Astrahan'a, oradan da Moskova'ya giderek Rus çarı II. Alexandr (1818-1881) ile görüştü. Berlin'e geçerek Prusya kralı ve yeni Alman İmparatoru I. Wihelm ve prens Bismarck ile de görüştüktan sonra Belçika'ya geçti.²³⁹ Belçika kralı II. Leopold (1865-1909) ile Brüksel'de yapılan görüşmeler sırasında, Lawrence başkanlığındaki İngiliz heyeti Belçika'ya gelerek Nasireddin Şah ile birlikte Londra'ya döndüler.²⁴⁰ Şah, İngiltere ziyareti sırasında silah fabrikalarını, deniz üslerini, savaş gemilerini gezip gördükten sonra kraliçe Victoria (1837-1901) ile görüştü. İngiltere dönüşü tekrar Fransa'ya uğrayan şah, Paris'te cumhurbaşkanı Mac-Mahon (1873-1879), İtalya'da Emanuele ile gerçekleştirdiği temaslardan sonra İstanbul'a geldi. 1873'de II. Abdulhamid ile görüşmesini müteakip Tahran'a geri döndü.²⁴¹

Nasireddin Şah'ın ikinci Avrupa ziyareti ise gayr-ı resmî bir şekilde gerçekleşmiştir. Gezi, 1878 tarihinde Tiflis üzerinden başlayarak Moskova, Berlin, Paris ve Viyana'ya yapılmıştır. 1889 tarihinde yine gayr-ı resmî olmak üzere üçüncü kez Avrupa ziyareti gerçekleşmiştir.²⁴²

Bu gezilerde büyük masraflar ve gereksiz harcamalar yapılmış olup İran'ın siyasî ve iktisadî durumuna hiçbir katkı sağlanamamıştır. Ancak, Avrupa'da görülen

²³⁷ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 91; R. Furon, a.g.e., s. 121; H. Sultanzade, a.g.e., s. 250

²³⁸ Nasireddin Şah, çıktığı ilk Avrupa gezisinde sırasıyla Rusya'ya kadar olan güzergahı ve burada karşılaşımı, Almanya'da gördüklerini, Belçika'daki temaslarını ve İngiltere'ye geçişini tafsilatlı bir şekilde anlattıktan sonra Fransa, İsviçre, İtalya, Avusturya ve Osmanlı ülkesinde geçirdiği günleri sırasıyla ve günlük tutarak anlatmıştır. Bkz. Nasireddin Şah, *Sefernâme*, İsfahan 1360, s.1 vd.

²³⁹ Nasireddin Şah, a.g.e., s. 34 vd.

²⁴⁰ Nasireddin Şah, a.g.e., s. 85 vd.

²⁴¹ Nasireddin Şah, a.g.e., s. 174 vd., 183-224; Feuvrier, a.g.e., s. 86 - 87

²⁴² Nasireddin Şahın bu üçüncü seferi sırasında kendisinin doktoru Fransız Feuvrier de bulunmuş ve seyahat esnasındaki bütün gördüklerini "*Hatrat-ı Dr.Feuverie*"r ismiyle neşr etmiştir. 1889'daki Avrupa ziyaretiyle başlayan hatıralarını üç yıl boyunca yazmaya devam etmiştir. Bkz. Feuvrier, *Se Sal Derbar-ı İran*, (terc. Abbas İkbâl Aştıyanî), Tahran 1368, s. 78 vd.

askerî ve teknik ilerlemeler karşısında hayli geride kaldıklarını bizzat görmüştür. Mirza Ağa Han Nuri'nin yerine sadrazamlığa getirilen Hacı Mirza Hüseyin Han, Avrupa medeniyetinin nimetlerinden faydalanma taraftarı idi.²⁴³ Fakat, Avrupa idarî, askerî ve medenî tarzının incelenmesi, yeniliklerin hangi alanda ve metodla yapılacağı endişesi karşısında fazla önem taşımıyordu. Çünkü, yeniliklere karşı bir iç mukavemetin çıkma ihtimalinin olması, şah ve yenilik yapmak isteyen kadroları oldukça düşündürüyordu.²⁴⁴

Nasıreddin Şah, 1858'de yayınladığı bir ferman ile devlet işlerinin altı bakanlık arasında paylaştırılmasını istedi.²⁴⁵ Dahiliye, hariciye, savaş, malîye, adliye, vazifeler ve ilim bakanlıklarından oluşan idare kesimi, yaptıkları işlerde şaha karşı sorumlu tutulmuşlardır.²⁴⁶ Ayan, devlet ricali, büyük şehzâdeler, vezirler ve sadrazamdan oluşan "*Devlet Büyük Şurası*", Şah'ın verdiği görevleri yerine getirirdi. Ayrıca, bakanlıkların sayısı ihtiyaca göre arttırılarak 1866'da yedi, 1880'de Hacı Mirza Hüseyin Han'ın önerisi ile dokuza çıkartılmıştır.²⁴⁷ Nasıreddin Şah, birinci Avrupa ziyaretinden döndükten sonra bakanlıkların çalışmalarıyla ilgili düzenleme ve mevzuatı içeren "*Kanun*" isimli fermanı yayınlamıştır.²⁴⁸ İkinci Avrupa ziyareti dönüşünde ise devletin siyasi teşkilatının eksikliğini gidermeye yönelik 1880 tarihli bir ferman daha yayınlamıştır. Bu fermanın sonradan bakanlıkların sayısı on üçe çıkartılmış, Devlet Şurası, salı ve cumartesi günleri toplanarak ülke meselelerini görüşmeye başlamıştır.²⁴⁹

Avrupa'daki teknik ilerlemeler ışığında haberleşmenin yenilenmesi ve postahanelerin tesisi ile ilgili ilk adımlar Emir-i Kebir zamanında atılmış ve 1892'de postahane sayısı 172'ye çıkartılmıştır. 1874'de Mirza Ali Han, ulaştırma bakanlığına

²⁴³ A. Müstevfi, a.g.e. I, s.115; H. Sultanazade, a.g.e., s. 249. Mirza Ağa Han Nuri'nin, 1864'de görevden alınmasından sonra bir müddet sadrazam tayin edilmemiş, şah kendisi idare etmeye çalışmıştır. 1864 yılında Esterâbad'daki Türkmen ayaklanmasında başarılı olmuş olan Muhammed Han Kaçar'ı sadrazam tayin etmişse de 1867'de görevden alarak yerine Hacı Mirza Hüseyin Han (Sipahsalar)'ı tayin etti. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 717; C. R. Markham, a.g.e., s. 1567; M. Muayyen, a.g.lug., s. 163; M. A. Mansur, a.g.e., s. 826

²⁴⁴ C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 124 - 126. Nasıreddin Şahın Avrupa ziyaretleri ve Avrupa'da İran elçiliklerinin kurulması için bkz. A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 91

²⁴⁵ A. A.Şemim, a.g.e., s. 194; M. A. Mansur, a.g.e., s. 822 - 823; P. Avery, a.g.e., s. 139

²⁴⁶ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 88

²⁴⁷ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 111; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 115

²⁴⁸ Feridun Ademiyet, *İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İnan I*, Tahran 1355, s. 11; A. Baussani, a.g.e., s. 169; G. R. Verheram, a.g.e., s. 64. Ayrıca bkz. Hama Natk, *Ruzname-i Kanun*, Tahran 1355

²⁴⁹ Feuvrier, a.g.e., s. 337

getirilerek Avusturya uzman heyeti ile birlikte çalışmalarını sağlamıştır. Daha sonra Rus ve Belçikalı uzmanlar bu sahadaki çalışmalarını yürütmüş, 1850 tarihinde ilk telgraf hattı Gülistan ile Lalezâr arasında açılmıştır. İki yıl sonra, Tahran başta olmak üzere diğer önemli şehirler bu hatta dahil edilmişlerdir. Kuzey bölgelerindeki telgraf hattı çalışmalarına Ruslar müdahil olurlarken, güneydeki limanların ve Basra körfezindeki hatların tesisini ise İngilizler tekellerine almışlardır.²⁵⁰

Nasreddin Şah'ın Avrupa ziyaretleri sırasında, İran demiryolu hatları da gündeme gelmiş ve Londra'da yapılan görüşmelerde İngiltere'nin bu projeyi yürütmesi kararlaştırılmıştır. Fransızlar, Boitale vasıtasıyla Tahran-Rey arası demiryolu imtiyazını aldıktan bir süre sonra Belçikalılara devretmişlerdir. Aynı şekilde, İran'daki Rus İstikraz Bankası da demiryolu işine talip olmuştur.²⁵¹

Mirza Taki Han zamanında Tahran'da kurulmuş olan darphane ihtiyaca cevap veremiyordu. Darphaneler yaygınlaştırılmışsa da her şehrin kendi darphanesinde ve bağımsız bir şekilde ayanı değişik sikke darp etmesi problem oluştuyordu. 1866'da Paris elçiliğine tayin olunan Emir-i Nizam Gerusî, burada bir darphane makinesi alarak İran'a göndermiş ve bu makinayla sikke darbyı yapılmaya başlanmıştır. İran'da "*Bank-ı Şahinşahi*" nin kurulmasından sonra İngiltere'nin para darbyı taklid edilerek bu bankaya verilmiştir.²⁵²

Mirza Taki Han, Rusya'nın ve İngiltere'nin İran üzerindeki emellerini bildiğinden, bu iki devletin İran askerî alanındaki ıslahatlarda samimi ve faydalı olamayacaklarını düşünmüş, bu iki devletin uzmanlarından vazgeçerek o güne kadar İran'a düşmanca hareketlerde bulunmayan Avusturya askerî uzmanlarından istifade etmek istemişti. İngiltere, bu teşebbüsleri önlemek istediye de Emir-i Kebir'in sağlığında muvaffak olamamıştı. Sadrazamın ölümünden sonra harekete geçen İngiltere, İtalyan askerî uzmanlarından Metrazzo'yu piyade askerinin eğitimi ve Poche'yi de piyade teknisyenliği için İran'a göndermiştir.²⁵³

²⁵⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 196 - 197. İran'da ilk telgraf hattı 1864 tarihinde İngiliz subaylarca kurularak Kirmanşah-Hemedan-Tahran birbirine bağlanmıştı. Daha sonra, Alman Siemens şirketi Londra-Alexandrovsk hattını 1870 tarihinde devreye sokacak ve Odesa-Tiflis-Azerbaycan-Tebriz güzergahından Tahran'a kadar getirilecektir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 528 - 529

²⁵¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 197. Demiryolu hatlarına duyulan ilginin sebebi hatların geçeceği yerlerdeki yer altı kaynaklarını tespit etmek ve daha sonra bu madenleri işletme hakkını elde etmektir. Bkz. A. Kadiyânî, a.g.e., s. 183

²⁵² P. Avery, a.g.e., s. 161

²⁵³ C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 112; P. Avery, a.g.e., s. 121

İran subaylarının Fransız ve İngiliz subayları vasıtasıyla Avrupa'nın yeni savaş tekniklerine ve taktiklerine aşina olmaları Darülfünun okulunun kurulmasıyla artmıştır. Avusturya askerî teknisyenlerinin burada istihdam edilmeleri, askerî düzende Avusturya tarzının benimsenmesine yolaçmıştır.²⁵⁴

Nasreddin Şah, 1878'de gerçekleşen ikinci Avrupa gezisinden sonra, Rus uzmanların ve Avusturya piyade uzmanlarının İran ordusunda görev almalarını istemişti. Dumantovitch başkanlığındaki Rus askerî heyeti muhacir gruplarından yani Afganistan'ın kuzeyinden ve Kafkasya'dan İran'a göç edenlerden süvari birlikler kurmaya başladılar. Tcharkovsky, İran'da bu görevi üstlendikten sonra İran ile bir askerî anlaşma imzaladı. Avusturya piyade uzmanları da İran'da üç yıl kalarak yenileşme sürecindeki İran askerlerini eğitime görevini üstlendiler. Bu iki grup askerî uzmanlardan sonra, 1882'de Alman piyade subayı Wet ve topçu subayı Felmer İran'a gelerek Darülfünun'da askerî dersler vermeye başladı.²⁵⁵

3. İçteki Sıkıntılar ve Sınırların Tayini Meselesi

Mirza Ağa Han Nuri'nin devlet kademelerine ehil olmayan kişileri getirmesi ve İngiltere ile sıcak ilişkiler içinde olması, Mirza Taki Han tarafından başlatılmış olan yararlı işlerin sekteye uğramasına ve eyaletlerde iç kargaşanın artmasına sebep olmuştu.²⁵⁶ 1871 yılında sadrazamlığa getirilen Mirza Hüseyin Han, ıslahatların devamından yana çalışmaya başlayarak idarî ve askerî ıslahatların sürekliliğini sağlamaya çalıştı.²⁵⁷

Bu dönemde devletin topladığı vergilerde ciddi bir azalma, Türkmenlerin ticaret yolları ve yerleşik alanlarındaki yağlamalama hareketlerinde ise artış olmuştur. Türkmenlerin etkisini azaltmak için hileye başvurulmuş 1857 senesinde Horasan ordusu komutanı olan şehzâde Sultan Murad Mirza, seksen kişilik Türkmen lider grubunu Meşhed'e davet ederek bir anlaşma yapılacağını söylemiş, daha sonra toplantıya katılanların hepsini tutuklatmıştır. Bu hileye aldanan Türkmen liderlerinin çoğu katledilmiştir. Ancak, İran ordusunun Hamza Mirza idaresinde Serahs ve Merv

²⁵⁴ G. N. Curzon, a.g.e., s. 734 vd.

²⁵⁵ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 19; H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 43; Feuvrier, a.g.e., s. 216- 218; Daha geniş bilgi için bkz. Changir Kaimakamî, *Tahavüllat-ı Siyasî-i Nizam-ı İran*, Tahran 1326

²⁵⁶ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 137

²⁵⁷ S. T. Nasır, a.g.e., s. 208; M. A. Mansur, a.g.e., s. 826; A. Mustevfi, a.g.e., s. 115 - 116. Sipahsalar dönemi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 59 vd.

taraflarındaki hareketi, Teke Türkmenlerinin direnişi karşısında başarısız oldu ve İran ordusu geri çekilmek zorunda bırakıldı.²⁵⁸

İran, 1870'den 1872'ye kadar süren kıtlıklarla karşı karşıya kalmış ve çok sayıdaki insanını kaybetmiştir. Kıtlıkların getirmiş olduğu zorluklar, Rusya ve İngiltere gibi ülkelerle yapılan savaşlar devletin halk üzerindeki gücünü ve merkezî otoritesini sağlamlaştırmıştır.²⁵⁹

Bu dönemde yaklaşık olarak Türkistan'ın yarısı İran toprağı görünmüşse de bu geniş coğrafyada sürekli değişebilen İran'ın gerçek sınırlarını çizmek çok zor olmuştur. Sınırların tayininde insiyatifi ele alan İngiltere ve Rusya kargaşaya sebep olmuşlardır. Azerbaycan ve Maveray-ı Kafkas sınırları İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay antlaşmasıyla, Osmanlı devleti ile olan sınırlar ise ikinci Erzurum anlaşmasıyla belirlenmiş olup geriye kalan sınırlar Türkmen, Afgan ve Belucistanlıların hareketleri sebebiyle sabit kalmamıştır. Huzistan tarafındaki sınırlarda ise bu bölgelerde oturan boy ve aşiretlerin hareketliliği yüzünden problem yaşanıyordu.²⁶⁰

Afganistan'ın bağımsızlığından sonra Herat'ın 1857 tarihinde itibaren İran'ın egemenliğinden çıkması, Belucistan (Pakistan)'ın bir bölümünün İngilizlerin eline geçmesi ve Rusların Horasan-Esterâbad sınırlarına dayanması İran'ı kuzeydoğuda yeni sınır komşularıyla karşı karşıya getirmiştir.

Sadrazam Mirza Taki Han'ın öldürülmesiyle Horasan ve Afganistan sınırları buradaki karışıklık ve İngiltere'nin etkisi sebebiyle problem oluyordu. İngiliz temsilci Goldsmith ile 1871'de yapılan sınır müzakereleri sırasında İran, İngiltere'nin tekliflerini kabul etmek zorunda kalmıştı.²⁶¹ İran, Afganistan ve Horasan

²⁵⁸ A. Mustevfi, a.g.e., s. 115; M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 240, F. KazıMZade, a.g.e., s. 15 - 16. İran ordusu, Türkmenler üzerine olan akınlarına devam etmişse de başarılı olamayarak ağır yenilgi almıştır. Ancak, 1881 tarihinde general Lomakin komutasındaki Ruslar, Türkmenleri yenilgiye uğrattılar ve Asya'nın merkezine doğru olan ilerlemeyi sürdürdüler. 1884'te aslen Dağıstanlı müslüman olan Alihanof komutasındaki Rus ordusu, Merv şehrini aldı ve Asya'daki Rus yayılmasının dördüncü ve son merhalesini gerçekleştirdi. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 517

²⁵⁹ İki yıl boyunca yağmurun yeterince yağmamasından meydana gelen zahire sıkıntısı halkı çok zor durumda bırakmış, buğday eksikliğinden ekmek fiyatları yükselmiş ve karaborsaya satılmıştır. Bkz. A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 110

²⁶⁰ C. R. Markham, a.g.e., s. 158; M. Muayyen, a.g.lug., s. 164; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 117

²⁶¹ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 716. İngiliz general Frederic Goldsmith ile yapılan müzakerelerde, bugünkü Pakistan'ın bir bölümü İngilizlerin hakimiyetine girerken, Sistan'ın bir kısmı da Afganistan'a verildi (1872). Curzon, sadrazam Hüseyin Han dönemindeki bu görüşmeleri izah ettikten sonra, İngiltere ile İran'ın dostluğunun hiç bu kadar yükselmediğini ifade etmiştir. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s.260. İngiliz Belucistan'ı sınırları için Goldsmith başkanlığındaki İngiliz heyeti, 1872 tarihinde arasında İran heyeti ile bir araya geldi. 1899 yılında aldıkları karar ile bugünkü Belucistan ve Sistan sınırlarını belirlendi. Bkz. M. C. Meşkür, a.g.e., s. 352 - 353

sınırları meselesi, su taksimi ve mevkî tayini yüzünden bir çözüme kavuşmamış, 1896 tarihinde Osmanlı devletinin araya girmesiyle bir sonuca varılmıştır.²⁶²

İran-Rusya arasındaki sınırlar meselesi için 1881’de bir anlaşmaya varılmışsa da Rusların bu anlaşmaya sadık kalmayarak Hazar kıyılarına, Esterâbad ve Horasan sınırlarına nüfûz istekleri yüzünden mücadeleler devam etmiştir. Bu durum 1920’deki yeni Boşlevik hükümeti ile varılan anlaşma ile sona ermiştir.²⁶³

İran ile Osmanlı devleti arasındaki sınır, bölgede oturan göçebe boylar ve aşiretler yüzünden ihtilaflydı. İngiltere ve Rusya bu meseleye karışarak 1878’de imzalanan Berlin antlaşmasına dahil ettirmişlerdir. Osmanlı devletinin 1877-1878 savaşında Rusya’ya yenilmesini fırsat bilerek Berlin antlaşmasınının 60. maddesiyle Kotur İran’a verilmiştir.²⁶⁴

Bu dönemde sadrazam olan Mirza Hüseyin Han’ın İngiltere ve Rusya ile olan ilişkilerde hataya düştüğü söylenebilir. Çünkü, İran’ın inhitata uğramasına bu iki devlet sebep olmuştu. Çok geçmeden Rusların Hive’ye saldırması bu iki devletin siyasetindeki değişkenliği ortaya koydu.²⁶⁵ İngiliz Reuter’e verilen imtiyazları kendi menfaatlerine uygun bulmayan Rusya, Hüseyin Han muhaliflerini kışkırtmaya başlayınca görevden alınmış ve Reşt valiliğine tayin edilerek cezalandırılmıştı. Buradan da Tahran’a getirilerek dışişleri bakanlığına ve 1874’de savaş bakanlığına tayin edilmişti.²⁶⁶ 1879’da tekrar görevden alınıp Kazvin’e oradan da Azerbaycan’a ve son olarak da Rusya elçiliğine gönderilmiştir. 1880 tarihinde Meşhed’de vefat ettiği zaman Mirza Taki Han’dan sonra İran’ın en önemli devlet adamı olarak anılmıştır.²⁶⁷

4. İran’ın Batı Medeniyetiyle Teması

İran’ın batı medeniyeti ile tanışması, Nasıreddin Şah döneminde yaygınlaşmış ve ıslahat taraftarı olan devlet ricalinin de katkısıyla yayılma alanı genişlemiştir.²⁶⁸ Bilindiği gibi, batı medeniyeti ile ilk temaslar Feth Ali Şah

²⁶² H. Grothe, a.g.e., s. 17 vd.

²⁶³ M. Mahmud, a.g.e. III, s. 840

²⁶⁴ R. Uçarol, a.g.e., s. 353; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 717; M. A. Mansur, a.g.e., s. 823 - 825; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 352 - 353; P. Sykes, a.g.e., s. 518 vd.

²⁶⁵ P. Avery, a.g.e., s. 147; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 115 - 116

²⁶⁶ H. Sultanzade, a.g.e., s. 250

²⁶⁷ A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 718 - 719; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 115; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 116. Daha geniş bilgi için bkz. M. A. Mansur, a.g.e., s. 826 - 828

²⁶⁸ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 117

döneminde başlayarak Fransa'dan getirilen askerî uzmanlardan değişik alanlarda istifade edilmesi, dönemin komutan ve idarecilerinin zihninde kıpırdanmalara sebep olmuştur. Dolayısıyla batıya değişik gözle bakan bir pencere açılmaya başlamıştı. Abbas Mirza da Avrupa'ya öğrenci göndererek askerlik alanında Azerbaycan ordusunu ileri bir seviyeye çıkartmaya ve teknik olarak Avrupa ordularına yetiştirmeye çalışmıştır.²⁶⁹

Nasreddin Şah döneminde İran'ın batı medeniyeti ile tanışmasında önemli rol oynayanlardan biri sadrazam Mirza Taki Han idi. Bu sadrazamdan sonra göreve gelen Hacı Mirza Hüseyin Han, içteki yeniliklerden ziyade şahı Avurapa ziyaretlerine teşvik ederek oradaki gelişmeleri görmesini sağlamıştır. Sipahsalar'dan sonra göreve gelen Mirza Ali Asgar Han (Eminüddeve) da yenilikler konusunda gayret etmiştir.²⁷⁰

İran, 1875 yılına kadar haberleşmede halâ ulakları kullandığından bu tarihten sonra Avusturya'dan getirilen uzmanlar sayesinde postahaneye ve uluslararası haberleşmeye kavuşmuştur. Aslen Rus olan Stahl, postahane müdürlüğü sırasında maden araştırması ve İran coğrafyası ile de ilgilenmişti.²⁷¹ Stahl'ın gitmesiyle Mirza Ali Han postahane müdürlüğüne getirilmişti. İran'daki mevcut elektrikli telgraf hattına 1859 yılında Tahran-Sultaniye-Tebriz hattı eklenmiş, İngiltere'nin 1863 tarihinde Hankin-Tahran-Buşir hattı imtiyazını almasıyla da 1869'da Celfa-Tahran ve 1901'de Kaşan-Yezd-Kirman-Belucistan hatları eklenmiştir.²⁷²

1877 yılına kadar İran'ın büyük şehirlerinde bulunan darphaneler farklı ebat ve ayarda para basarken, bu tarihten sonra Alman ve Fransız uzmanlar tarafından yeni bir darphane tesis edilerek tek merkezden sikke basımına geçilmiş ve piyasadaki kalpazanlık olayları önlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, piyasadaki değerle vezn ve ayardaki değerler dolayısıyla baş gösteren karışıklık da ortadan kaldırılmıştır.²⁷³

²⁶⁹ H. Sultanzade, a.g.e., s. 246; Gaspar Drowille, **Sefername-i Drowille**, (terc. Cevad Muhyi), Tahran 1348, s. 202; İsa Sadık, **Tarih-i Ferheng Der İran**, Tahran 1366, s. 297

²⁷⁰ H. Sultanzade, a.g.e., s. 248; H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 140 vd.; A.İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 720; Feuvrier, a.g.e., s. 218 vd.

²⁷¹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 75; P. Avery, a.g.e., s. 164; C. Mehdi Niya, a.g.e. IV, s. 124 - 126

²⁷² A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 119 - 120. Hindistan'da İngiltere aleyhine isyanların olması, bu ülkenin Londra ile Hindistan arasında bir telgraf hattının çekilmesini gündeme getirmiştir. Toplam 8213 kilometre uzunluğundaki bu hattın bir parçası olan Celfa-Tahran hattı 1864 tarihinde Sen Petersburg-Tahran hattının dahil edilmesiyle genişletildi. Bkz. P. Avery, a.g.e., s. 182

²⁷³ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 120; H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 146 vd.

Matbaa Safeviler devrinde İran'a getirilmiş olmasına rağmen kullanımda yetersiz kalmış ve Abbas Mirza tarafından Tebriz'de yeni bir matbaa kurulmuştu. 1824 tarihinde Menuçehr Han tarafından Tahran'da kurulan matbaada kitap basımına başlanmış, Nasıreddin Şah'ın ilk Avrupa ziyareti sırasında yeni bir matbaa makinesinin getirilmesiyle diğer şehirlerde de aynı özellikte matbaaların kurulması sağlanmıştır.²⁷⁴ Matbaanın yaygınlaşmasıyla gazeteler çoğalmaya başlamış ve Avrupa'daki gelişmeler okuyuculara aktarılmıştır.²⁷⁵

Baron Reuter imtiyazının kaldırılmasından sonra İngiltere ve Rusya, İran demiryolları için şiddetli bir rekabete girişmiş ve bu yüzden demiryolu projesi akamete uğramıştır.²⁷⁶ Ancak, 1883'de Tahran-Abdulazim arasında küçük bir hat, 1889'da Amel-Mahmutabad-Mazenderân arasında başka bir hat çekilebilmiştir. Rusya devleti tarafından yapılan Celfa-Tebriz hattı 1920'de İran'a devr edildi. Karayolları için de Avusturya ile anlaşma yapılarak çalışmalar başlatılmıştır.²⁷⁷

Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Hindistan ve Avrupa'ya giden tüccarların buralardaki ilmî faaliyet ve gelişmeleri görmeleri, İran'da coğrafya, tıp ve tabii ilimlerdeki tercüme ve telif faaliyetlerini hızlandırdı. Gerek dışarıdan getirilen ve gerekse İran'da yazılan eserler matbaalarda basılarak yayınlanmaya başlandı.²⁷⁸

III. NASİREDDİN ŞAH DÖNEMİ DIŞ İLİŞKİLER

A. İran-Osmanlı İlişkileri

İran-Osmanlı devleti ilişkilerinin Nasıreddin Şah dönemine kadar olan kısmını, bundan önceki bölümde açıklamış ve iki devlet arasında imzalanan 1847 tarihli Erzurum anlaşmasının sınır meselelerini hal etmeye yönelik önemli bir adım olduğunu belirtmiştik. İran, bu anlaşmanın sekizinci maddesine uygun olarak Süleymaniye ve Zuhâb vilâyetinin batı bölgesini Osmanlı devletine bırakmış, buna

²⁷⁴ H. Sultanzade, a.g.e., s. 263

²⁷⁵ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 121

²⁷⁶ G. N. Curzon, a.g.e., s. 779. Bu imtiyaz ile ilgili geniş bilgi Nasıreddin Şah Dönemi Dış İlişkiler bölümünde verilmiştir.

²⁷⁷ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 722. İran'ın iç bölgelerinde fazla araba yolu olmadığından yolculuklarda büyük sıkıntılar yaşıyordu. Dışarı ile olan bağlantılar Mazenderân denizyolu ve Basra körfezi ile yapılıyordu. Bu limanlardan inip içeriye gelen insanlar buradaki kentlerin gelişmesini sağlıyordu. Rusya'nın Moskova Kumpanyasına ait gemiler Hazar denizinden Ünzili ve Meşhed limanlarına gidiş geliş yaparken, İngiliz Kumpanyası British İndia ise Basra körfezindeki gemileriyle ayda iki defa Bombay-Basra ve Benderabas-Buşir arasında sefer yapıyordu. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 165

²⁷⁸ M. Muayyen, a.g.lug., s. 162 - 163

karşılık Osmanlı devleti de Bender, Muhammere (Hürremşehir), Abadan ve Şattu'l-Arab'ın sol sahilinde İran devletinin tasarruf hakkını ve buralardaki gemicilik faaliyetlerini kabul etmişti. Ayrıca, anlaşmanın beşinci maddesiyle Osmanlı ülkesinden geçecek İranlı hacı ve ziyaretçilere iyi davranılacağı taahhüd edilmişti. Dokuzuncu maddeye göre, anlaşmanın iki ay zarfında taraflarca imzalanmasını zorunlu kılmış aksi halde yürürlüğe girmeyeceği vurgulanmıştı.²⁷⁹ İran, Paris elçisi Muhammed Ali Han'ı görevlendirerek İstanbul'a göndermiş, şah tarafından imzalanan anlaşmanın padişah tarafından da imzalanmasını istemiştir.²⁸⁰

Osmanlı devleti, anlaşmanın bazı maddelerinden endişelenerek İran'ın Muhammere ve Şattu'l-arab'da kendi hakimiyetini kabul ettirdiğini ileri sürmüş, adı geçen yerler ile ilgili dört maddelik bir açıklamanın kabulü halinde Erzurum anlaşmasını imzalayacağını İran'a bildirmişti.²⁸¹ Rus ve İngiliz elçilerin araya girmesiyle, Osmanlı devletinin bu isteği 1848 tarihindeki mutabakatla çözüme kavuşturulmuş ve Erzurum antlaşmasına ait dört maddelik açıklama Muhammed Ali Han tarafından İran devleti adına kabul edilmiştir. Fakat, İran elçisi ülkesine döndükten sonra başta kabul ettiği dört maddelik açıklamayı daha sonra rafa kaldırmış ve iki devlet arasındaki ilişkilerde ciddi problemlerin çıkmasına sebep olmuştur. Eski ihtilaflara yenileri de eklenince anlaşmazlıkların çözümü zorlaşmıştır.²⁸²

1. Hudud Meselesi ve I. Hudud Komisyonunun Çalışmaları

İran ve Osmanlı devleti, kendi aralarındaki hudûd meselelerini çözmek için bir hudud komisyonunun kurulmasını ve bu komisyonun Bağdat'ta çalışmaya başlamasını kararlaştırmışlardı.

İran temsilcisi Mirza Cafer Han,²⁸³ Bağdat'a hareket ettiği sırada Osmanlı devleti Kotur'u almış ve İran ile sınırın başlangıcı olarak burayı kabul etmişti.

²⁷⁹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 104

²⁸⁰ İ. Safaî, Merzha-yı Nâ Aram, s. 17 vd.; Muhammed Rıza Nasrî, *Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri 1848-1896* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1977, s. 12 - 13

²⁸¹ BOA Bab-ı Asafî Mühimme Kalemi, Dosya: 3/A, Gömlek: 91; M. R. Nasrî, a.g.t., s. 13

²⁸² G. R. Verheram, a.g.e., s. 221; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 104 - 105. Ayrıca bkz. Muhammed Rıza Nasrî, *İsnad-ı Mekatibat-ı Tarih-i İran I*, Tahran 1366, s. 12 vd.

²⁸³ K. Süleymanî, a.g.e., s. 132 vd. Mirza Cafer Han, Kaçar devrinde Abbas Mirza tarafından İngiltere'ye gönderilerek askerî sanatlar ve matematik tahsili yapmıştı. 1818 tarihinde İran'a döndükten sonra öğretmenlik, 1836'da İstanbul elçiliği, 1844'de Rusya elçiliği ve 1848'de hudud memurluğu yapmıştır. Bkz. Mirza Cafer Han Mürşürüdevle, *Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye*, Müşirî Neşri, Tahran 1348, s. 49

Osmanlı devleti tarafından sınır komisyonuna gönderilen Derviş Paşa, Kotur'un Van'a bağlı olduğunu İran'a bildirince Mirza Taki Han, bu meselenin halledilmesi için aracı olan Rusya ve İngiltere elçilerine başvurmuştu. İran, Kotur tahliye edilmeden Mirza Cafer Han'ın görüşmelere katılmayacağını ve sınır meselesini görüşmeyeceğini bildirmişti.²⁸⁴ Padişah Abdulmecid, başta Kotur olmak üzere Erzurum anlaşmasının farklı tefsirinden kaynaklanan meseleleri görüşmek ve gerekse tahta yeni oturmuş olan Nasıreddin Şah'ı tebrik etmek için 1849'de Mustafa Sami Bey'i İran'a elçiliğiyle görevlendirmiş, aradaki gerginliği yumuşatmak istemiştir.²⁸⁵ Ayrıca, Osmanlı devleti, Mustafa Sami Bey aracılığıyla Kotur'un daha önce kendilerine ait olduğunu ve İranlılar tarafından işgal edildiğini, bunun için de iade edilmesini ifade etmiştir. Bu gerginliğin yumuşaması bir tarafa ihtilafı arttırmış, İngiltere ve Rusya'nın araya girmeleriyle görüşmelerin tekrar başlaması sağlanmıştır.²⁸⁶

İran, Osmanlı devleti, Rusya ve İngiltere temsilcilerinden oluşan komisyon üyeleri Muhammere'ye geldikleri sırada, Osmanlı devletinin bu bölgedeki aşiretleri etkileyerek burayı egemenliğine almaya çalışması, İran temsilcisini rahatsız etmişti. Zira, Muhammere'nin de Kotur'un akıbetine uğramaması için aşiret reislerini hoş tutmaya çalışmışmış, Çab aşireti reisi aracılığıyla şehrin en yüksek yerine İran bayrağını çektirerek egemenliğin kendilerinde olduğunu göstermek istemişti. Osmanlı temsilcisi Derviş Paşa da bölgedeki aşiretleri elde etmeye çalışmış ve hatta on yıllık vergilerinin affedileceğini söylemişti. Birinci komisyon bu şartlar altında 1850 tarihinde toplanarak çalışmaya başlamıştır.²⁸⁷

Sınır komisyonu oturumunun birinci gününde söz alan Derviş Paşa, Erzurum anlaşmasından önce Osmanlı devletinin anlaşma müsvettesini gördüğünü ve buna göre Muhammere ve onun limanı Lengergâh ile Ceziretü'l-Hızır (Abadan)'ın İran'a bırakıldığını, geriye kalan yerlerin de Osmanlı devletine ait olduğunu iddia etmiş ve bunu bazı delillere bağlamıştı.²⁸⁸ İran temsilcisi, Derviş Paşa'nın bu iddialarını kesin

²⁸⁴ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 6/A, Gömlek No: 99; Mirza Cafer Han Müşirüddeve, a.g.e., s. 49 vd.

²⁸⁵ İ. Safaî, Merzha-yı Nâ Aram, s. 30 - 33

²⁸⁶ R. Uçarol, a.g.e., s. 355; M. R. Nasrî, a.g.t., s. 19 - 20

²⁸⁷ F. Ademiyyet, **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1348, s. 581

²⁸⁸ Mirza Cafer Han, a.g.e., s. 61. Bu deliller için bkz. M. R. Nasrî, a.g.t., s. 23 - 24

bir dille red ettikten sonra Osmanlı devletinin Beni Ka'b, Haydaranlû, Sebiki (Sıbki) ve Zilân aşîretleri üzerinde de hakkı olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁹

İki devlet iddialarını dinleyen aracı temsilciler, Muhammere'nin doğusundaki bütün arazinin İran'a verilmesini, Karûn ırmağının kuzey kısmının da Osmanlı devletinde kalmasında karar kıldılar. İran ve Osmanlı temsilcisi bu teklifi kabul etmediği gibi İran temsilcisi, Erzurum anlaşmasının senet ittihaz edilmesini, sınır anlaşmazlığında onun esas alınmasını istiyordu. Muhammere sınırıyla ilgili anlaşmazlık ise toplantının sona ermesine sebep olmuştur.²⁹⁰

İngiltere elçisi Sheil, sınır komisyonunun dağılmasından memnun kalarak Muhammere'de İran'ın hakimiyetini sınırlamak istemiştir. Sadrazam Mirza Taki Han, Sheil'in amacını iyi bildiğinden kendi elçisinin sadece Erzurum anlaşmasına uygun hareket etmekle yükümlü olduğunu söylüyor. Babıali'nin Muhammere üzerindeki egemenlik ısrarı komisyonun bir karar üzerinde birleşmesini engelliyordu.²⁹¹

İran ve Osmanlı temsilcileriyle aracı devletlerin temsilcileri Mahummere'de ikinci defa bir araya gelmişlerse de anlaşmazlığın giderilememesi yüzünden dağılmışlardı. Toplantı sonrası gelişmelere dayalı olarak Derviş Paşa, bölgedeki aşîret reislerini elde etmek için teşebbüse geçince, İran buna itiraz etmiş ve bu davranışları dostluğa sığmayan hareketler telakki ederek sınır meselesinin halli yönündeki çalışmaları durdurmuştu. Çünkü, Osmanlı temsilcisi Derviş Paşa, Muhammere üzerindeki ısrarını devam ettirdiğinden bu bölgedeki aşîretlerin hangi tarafa tabi oldukları meselesi gündeme gelmişti. Öte taraftan arabulucu devlet temsilcilerinin bu konuda İran'dan yana tavır almamaları, meselenin İran lehine sonuçlanmasını engellemiştir.²⁹²

Hacı Mirza Hüseyin Han (Müşîrüddevle), 1851 tarihinde Derviş Paşa'ya gönderdiği mektupta; Osmanlı devletinin Muhammere'deki Beni Ka'b kabilesine müdahale etmemesini, gemilerini bu limanlardan çekmesini, Erzurum anlaşmasına uygun hareket edilmesini ve Osmanlı memurlarının İran topraklarını tasarruftan

²⁸⁹ İ. Safaî, a.g.e., s. 18

²⁹⁰ İ. Safaî, a.g.e., s. 19

²⁹¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 19 - 20

²⁹² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 228

sakinmalarını istemiştir. Derviş Paşa, bu mektuba verdiği cevapta, fazla zorlamaya gerek olmaksızın Muhammere'deki mevcut statükonun korunmasını istemiştir.²⁹³

İran, Muhammere ve diğer bölgelerin Kotur'un akibetine uğramasından endişe ederek bir tedbir olmak üzere Selim Han komutasındaki orduyu Abadan taraflarına göndermiş ve buraları kontrol altına almıştı. 1851'de İran'ın bu hareketini mevcut anlaşmalara aykırı bulan Derviş Paşa, Maşuk Paşa'dan kendi emrindeki savaş gemileriyle Abadan'a gitmesini ve İran'ın ilerleyişini durdurmasını istedi. Müşîrüddevle, İran'ın hareketinin kanunî olduğunu ve Kasr-ı Şirin antlaşmasına aykırı olmadığını, Muhammere'deki Osmanlı faaliyetlerinin dostluğa sığmadığını söyleyerek bölgeye asker gönderdiklerini söylemiştir. İngiltere ise İran'ın hareketlerini Kotur meselesi ile mukayese ederek tasvib etmemiştir. Bu andan itibaren Osmanlı devletinin Kotur'u tasarrufu kesin bir hal almıştır.²⁹⁴

Sadrazam Mirza Taki Han, komisyonun bir an önce sınır meselesini halletmesini istediği için Müşîrüddevle'nin ve diğer temsilcilerin sınır meselesi için Zuhâb'da toplanmasını istemişti. Zuhâb bölgesinin taksimi, Erzurum anlaşmasının ikinci bendine göre düzlük olan kısmı (batı) Osmanlı devletine, dağlık olan kısmı (doğu) ise İran'a bırakılmıştı. Bu maddenin tatbiki için sınır komisyonu burada toplanmıştı.²⁹⁵ Zuhâb komisyonunun ikinci oturumunda Derviş Paşa, 1847 anlaşmasına göre İran'a bırakılmış olan Dalehu dağları ve Seravend gibi yerlerin bir kısmının Osmanlı sınırları içerisine dahil edilmesini istemiş, bu isteğe Müşîrüddevle karşı çıkmıştır.²⁹⁶ İki taraf arasındaki ihtilafa aracı temsilciler tekrar müdahale ederek 1852'de Zuhâb bölgesinin ikiye ayrılmasına karar vermişlerdir. Alınan karara göre doğu bölgesi İran'ın, batı bölgesi de Osmanlı devletinin olacaktı. İran stratejik menfaatler gereği böyle bir taksime razı olurken, Osmanlı devleti temsilcisi bu

²⁹³ İ. Safaî, a.g.e., s. 19 vd.; Mirza Cafer Han, a.g.e., s. 55

²⁹⁴ İ. Safaî, a.g.e., s. 20 - 21. Rusya'nın komisyonlardaki temsilcisi Çerikof'a göre olayların müsebbibi Derviş Paşa idi. Çerikof, 1851'de Dalgoruky'e gönderdiği raporda; Muhammere'nin tasfiyesinin banisinin Derviş Paşa olduğunu, buradaki Beni Ka'b şeyhlerinin Osmanlılar tarafından tahrik edildiklerini ve İran'ın müdahale etmek zorunda kaldığını yazarak İran'dan yana tavır almıştı. Bkz. M.Rıza Nasırî, agtez., s. 35 - 36

²⁹⁵ İ. Safaî, a.g.e., s. 22

²⁹⁶ BOA Bab-ı Asafî Mühimme Kalemi, Dosya: 5, Gömlek: 35. İran temsilcisine göre hudud çizgisi, küçük Akdağ'ın güneyinden başlayarak Kuratı ırmağının Şirvan ırmağı ile birleştiği yere kadar uzanacaktı. Bkz. İ. Safaî, a.g.e., s. 22 - 24

teklife pek sıcak bakmamıştı. Aracı temsilcilerin niyeti ise bu bölgelerin İran'ın elinde kalmasıydı.²⁹⁷

Derviş Paşa, Irak-ı Arab'da askerî kuvvetlerden faydalanmayı ve ana yolların Osmanlı denetiminde kalmasını istiyordu. Babıâli'den gönderilen emirlere uygun hareket etmeye ve askerî noktaların Osmanlı devletine ait olduğunu göstermeye çalıştıysa da muvaffak olamadı. Zuhâb komisyonu, her iki devletin stratejik noktalarda ısrar etmesi yüzünden dağıldı. Komisyonun dağılmasından sonra Osmanlı devleti Muhammere, Kotur ve diğer bölgelerde halkı İran aleyhine kışkırtmaya başladı. Bu hareket İran'ın tepkisine sebep oldu.²⁹⁸ Bu arada, Muhammed Şah döneminde 1843 tarihinde İngiltere'nin öncülüğünde ve Rusya'nın da katılımıyla başlanmış olan harita çalışmaları tamamlanmış ve her iki devletin başkentine gönderilerek tatbik edilmesi istenmişti.²⁹⁹

İran-Osmanlı hudud ihtilafları Muhammere ve Zuhâb komisyonlarıyla bir çözüme kavuşturulmayınca, İngiltere dışişleri bakanı Palmerston'un İstanbul'da başka bir komisyonun toplanması teklifi Osmanlı devletince kabul edilmişti. Ancak, İran İstanbul'da toplanacak komisyonda kendi menfaatlerinin bir oldu-bittiye getireceği ve Osmanlı devletinin bu imtiyazdan faydalanacağı endişesiyle yanaşmadı. Bunun yerine komisyonun Hoy, Tebriz veya Tahran'da toplanmasını teklif etmiştir. Buna gerekçe olarak da 1847 anlaşmasının Erzurum'da yapıldığını, bu defa da İran topraklarında komisyonun toplanmasını göstermiştir. Fakat, Osmanlı-Rus savaşının başlaması, sınır meselesinin tehir edilmesine sebep olmuştur.³⁰⁰

2. Kotur Meselesi ve İkinci Komisyon Çalışmaları

Muhammere ve Zuhâb komisyonları adı geçen yerlerin dışında kalan yaylak ve kışlaklar ile münbit ovaları bulunan yerlerin hangi devlete ait olduğuna dair bir çözüm getirmeden dağılmışlardı. Bunların başında Kotur bölgesi gelmekteydi.

²⁹⁷ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 39 - 40. Derviş Paşa'nın işaret ettiği nokta, iki devlet arasında sulh olmasına rağmen İngiliz ve Rus temsilcilerinin gayreti ile çizilen sınırın gelecekteki ihtilafları beraberinde getirmesiydi. Osmanlı devletinin bu taksim ile bölgede etkili olması da zor olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Derviş Paşa, **Hudud Layihası (Tahdid-i Hudud-u İraniye)**, İstanbul 1287

²⁹⁸ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 46

²⁹⁹ C. R. Markham, a.g.e., s. 128. Şattü'l-arab kavşağı ve Basra Körfezinden Ağrı dağına kadar 1/73050 ölçekli dört adet hudud haritası çizilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 215 vd.

³⁰⁰ İ. Safâî, a.g.e., s. 25

Müşîrüddevle, İngiliz temsilcisine gönderdiği mektupta, Kotur'un sınır anlaşmazlığından ayrı tutulması gerektiğini, Osmanlı devleti tarafından haksız bir işgale uğradığı, dolayısıyla geri verilmesini söyleyerek iadesine yardımcı olunmasını istemiştir. Komisyonda bulunan İngiliz ve Rus temsilcilerinin düşüncesi aynı yönde tezahür ederek meselenin İstanbul'da hal edilmesini kararlaştırmışlardır.³⁰¹

Kotur meselesi, İran'ın yukarıda bahs ettiğimiz haritaları kabul etmeyi buranın kendisine geri verilmesi şartına bağladığından çözülememiştir. Sadrazam Ağa Han Nuri, 1853'de Rus ve İngiliz temsilcilerle görüşmesinde Kotur'un işgal edildiğini, dolayısıyla İran'a iade edilmesi gerektiğini söylemiştir. Böyle hareket edilmediği takdirde Osmanlı devletine ait Süleymaniye'nin ihtilafı yerlerden sayılacağını iddia etmiştir. Osmanlı devleti ise stratejik önemi haiz ve aşiretleri iskan ettirdiği bu yeri vermek istemiyordu.³⁰²

Osmanlı devleti, yaklaşmakta olan Kırım harbi sebebiyle dikkatini Rusya'ya, İran ise Herat meselesi yüzünden İngiltere'ye çevirdiğinden iki devlet arasındaki hudut meselesi ikinci planda kaldı. Ancak, 1855'de İran'ın Muhammere ve Zuhâb bölgesine asker sevk etmesi, Osmanlı devletinin ise Bağdat'taki kuvvetlere 15.000 kişilik takviye yapması iki devlet arasındaki gerginliği arttırmıştır. 1856'de Süleymaniye'ye gelen Bağdat valisi Ömer Paşa'nın buradaki aşiretlerle temasa geçmesi, bazı aşiretlerin İran tarafına geçmesine ve aşiretlere baskı yapıldığı şeklinde yorumlara sebep olmuştu. Ayrıca, Kirmanşah valisinin Zuhâb'a giderek müdahale etmesini isteyen İran, Osmanlı devletinin olası tepkisini ve Kotur örneğinin Kirmanşah'da yaşanmaması düşüncesiyle daha ılımlı davranmış ve Zuhâb hareketinden vazgeçmiştir.³⁰³ Bu ihtilafı yerlerden başka Margavar ve Binar gibi sınır köyleri ve nahiyeleri yüzünden de meseleler çıkmış ve ihtilafı yerlerin sayısı artmıştır.³⁰⁴

Her iki devlet arasında artan hudud anlaşmazlıklarının halli için memurlar tayin edilerek yeni sınır haritalarının çizilmesi kararlaştırılmıştır. 1858'de bir mukavelename ile de yazılı belgeye dönüştürülmüştür.³⁰⁵ Ancak, sınır memurlarının

³⁰¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 30 - 32

³⁰² M. R. Nasrî, a.g.t., s. 50

³⁰³ İ. Safaî, a.g.e., s. 33 vd. Hanikin aşiretinden 400 hane İran'a iltica etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Mirza Ali Han Emünüddevle, *Harita-ı Siyasî-i Mirza Ali Han*, Ferman Fermâyan Neşri, Tahran 1341

³⁰⁴ B.O.A., Mühimme Kalemî, Dosya No: 26, Gömlek No: 73; İ. Safaî, a.g.e., s. 45

³⁰⁵ Talimatname için bkz. M. R. Nasrî, a.g.t., s. 59 - 60

tain edilmesi iki devlet arasındaki anlaşmazlıkların çözümüne yetmedi. 1863'de tekrar alevlenen Kotur meselesi, sınırlardaki yaylak ve kışlakların durumu ve sınır boyunca askerî binaların inşa edilmesi gibi gelişmeler ihtilaflara sebep olmaya devam ediyordu. Osmanlı devletinin, Rus sınırına yakın olan Kârs bölgesi ve Kotur'da karakol yapması ve bunları daha sonra Van ve Doğubayezıd'a kaydırması İran'ın tepkisini çekmiştir.³⁰⁶ 1865 tarihinde İran sefaretine verilen cevapta, askerî bina yapımı gizlenmeyerek her devletin kendi sınırları içerisinde güvenliği sağlamaya muktedir olduğu söylenmiştir. Osmanlı devletinin bu cevabı ve Kotur kalesinin yıkılmasını istediği halde vazgeçip tamir etmeye başlaması İran'ın tepkisine sebep oldu.³⁰⁷

İngiltere, İran ile Osmanlı devleti arasındaki sınır ihtilaflarını dikkatle takip ederek Tahran'daki elçisi Alison vasıtasıyla durumdan haberdar olmaya çalışıyordu. Bu sırada hudut haritası tamamlanmış ve birer suretleri her iki devlete gönderilerek üzerinde inceleme yapmaları istenmişti. İran şahı Kotur meselesi halledilmeden sınırların tayinine taraftar değildi ve eski statüde kalmasını istiyordu. Bu konuda en büyük destekçisi Rusya'ya dayanmıştı.³⁰⁸

Rusya, sınır meselesinde İran'ı himaye ederek general İgnatiev vasıtasıyla gönderdiği yazıda, komisyon çalışmaları sırasında İran sefirine yardım edeceğine dair söz vermişti. İngiltere ise Osmanlı devleti ile birlikte sınır meselesinin bir an önce bitirilmesini istiyordu. 1869'da muvakkat bir anlaşma yapılması ve bu anlaşmanın maddelerine göre meseleleri çözmek istidadında olan Mehmed Ali Paşa ile Mirza Muhsin Han, sınırlarla ilgili altı madde üzerinde anlaştılar.³⁰⁹

³⁰⁶ Osmanlı devleti, Fevzi Paşa'yı görevlendirerek İran sınırındaki emniyeti sağlamaya çalışmış ve daimi birliklerin sınırı beklemesi içinde karakollar yapılmasını istemişti. Osmanlı devletinin güvenlik amaçlı bu girişimine İran tepki gösterdi. Kendisinin aynı türden mukabelede bulunacağını, sınırda askerî bina ve karakollar yapacağını bildirmiştir. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t.,s.61

³⁰⁷ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 62 vd.

³⁰⁸ Müşirüddevl'e yazı gönderen Nasreddin Şah, "*biliyorsunuz ki bu mesele bizim için hazmı güç ve önemli bir meseledir. Menfaatlerimize uygun bir karar alınsın. Zuhâb'ın terkinin Kirmanşah aşiretlerine zarar vereceğini de biliyorsunuz*" diyerek dikkatli olmasını istemiştir. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.ez., s. 66

³⁰⁹ B.O.A., Hariciye Nezareti Siyasî Kısım, Dosya: 93, Gömlek: 1. Bu maddeler şunlardan ibaretti: 1. İki devletin sınır emniyetine azami dikkat etmeleri. 2. Statükonun korunması ve statüko korunduğu sürece sınır hatları çizilinceye kadar müdahalelerin olmayacağı. 3. Mûnaza'alı yerlerde askerî binaların yapılmayacağı. 4. Kazlıgöl'de harab olan yerlerin oranın sakinlerince tamir edilebileceği. 5. ihtilaflar vukuunda dostluk üzere müzakere edileceği. 6. Bu geçici anlaşma hudutların tayinine kadar merî olacağı. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t.,s. 67 – 68

1869 tarihli anlaşma, iki taraf arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmak için yapılmışsa da aslında ortada halledilen bir mesele olmadığı gibi mevcut ihtilaflar devam ediyordu. İran, bu konuda Rusya'nın desteğini almak için hariciye nazırı Mirza Hüseyin Han vasıtasıyla Rus dışişleri bakanı Kadçikov'a başvurmuş, 1874 tarihinde aldığı cevapta, sınır meselesinin bir komisyonda müzakere edilmesi tavsiyesiyle karşılaşmıştır.³¹⁰

İran tarafının Mirza Muhsin Han ve Muhib Ali Han, Osmanlı tarafının ise Derviş Paşa ve Erzurum eski valisi Mustafa Paşa tarafından temsil edildiği İstanbul Komisyonu çalışmaya başladı. Derviş Paşa, Muhammere ve Zuhab nahiyelerinin hududunu tespit etmek ve İran tarafına kabul ettirmek istiyordu. İran heyeti de Erzurum anlaşmasının maddeleri doğrultusunda müzakerelerin yapılmasından hareket ediyordu. Ayrıca Derviş Paşa, IV. Murad zamanında imzalanan 1639 tarihli Kasrışirin anlaşmasının üçüncü maddesine göre düzenlenen hudutların geçerli olduğunu söylemiştir.³¹¹ Erzurum anlaşmasının esas alınmasını isteyen Rus ve İngiliz elçiler yüzünden buna muvaffak olamamıştı. Derviş Paşa'nın dört madde üzerinde ısrar etmesi, İran temsilcisinin de aldığı talimat gereği bunları kabul etmemesi üzerine komisyon tatil edildi.³¹²

1875 tarihinde tekrar toplanan komisyonda mevcut ihtilaflar devam etmiştir. Arabulucu devletler komisyona müdahale ederek çizilen haritalar üzerinde hudud çizgilerinin müzakere edilmesini istediler. İran'ın geri almak istediği Kotur, arabulucuların çizdiği haritaya göre İran tarafında gösterilince, Osmanlı devleti buna karşı çıkmış ve 1875 tarihinde komisyon dağılmıştı.³¹³

İran, her ne kadar oluşturulan sınır komisyonlarında meseleler halledilmemiş ve kati neticeler elde edilmemişse de işin peşini bırakmadı. Kotur'u ele geçirmek için her türlü teşebbüste bulunmaya devam etti. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının

³¹⁰ Sincabi ve Caf aşiretleri de sınır meselelerinin önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bkz. B.O.A., Hariciye Nezareti Siyasî Kısım, Dosya: 82, Gömlek: 2

³¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III/2**, Ankara 1988, s. 248. 1639 tarihli Kasrışirin anlaşmasının üçüncü maddesi, İran ve Osmanlı tarafındaki kale ve köylerin hangi tarafa ait olduğunu belirtmiştir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi X**, İstanbul 1989, s. 480

³¹² İngiltere hariciyesi, Henry Elliot'a bu hususta Rus elçisi ile işbirliği yapması talimatını vermiş ve Tahran'daki İngiliz elçisi Thompson, Mirza Hüseyin Han'a yazdığı mektupta bundan bahs etmiştir. Bkz. M.Rıza Nasırî, a.g.t.,s. 72

³¹³ N. Iorga, **Osmanlı Tarihi V**, (terc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, s. 229. Bkz. Muhammed Cafer Han Müşîrüddevle, **Risale-i Tahkikat-ı Serhaddiye**, (Müşîri Neşri), Tahran 1348

başlaması ve Osmanlı devletinin yenilgiyle sonuçlanarak Ayastefanos ve arkasından Berlin kongresinde Osmanlılara ağır şartlar yükletilmesi, İran için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirildi. Kotur'un alınması gayesiyle bu kongreye bir elçi gönderildi.³¹⁴ Berlin anlaşmasının altmışıncı maddesi Kotur'a tahsis olunarak Rusya ve İngiltere'nin yardımlarıyla burası 1879'da İran'a geri verildi. Geri kalan yerlerin tespit edilmesi için de yeniden bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı. 1905 tarihinde kurulan komisyon bir sonuç vermeyince, 1912'de yeni bir komisyon kurulmuş ve 1913'teki İstanbul protokolünün imzalanmasıyla sona ermiştir.³¹⁵

3. Bayrak Meselesi

Fars dili ve edebiyatını iyi bilen Ahmed Vefik Paşa'nın 1851 tarihinde Tahran elçiliğine tayin edilmesi sırasında Osmanlı bayrağının elçilik binasına asılması (daha önce iki devlet arasında bir karara bağlanamayan bu husus) ihtilaf konusu oldu.³¹⁶ Ahmed Vefik Paşa, diğer devletlere tanınan bu imtiyazın Osmanlı devletine de verilmesi gerektiğini söyleyerek İran devletinin iznini beklemeden 1852 tarihinde bayrağı elçilik binasına asmıştı.³¹⁷

Sadrazam Mirza Ağa Han Nuri, bu durumu İngiliz ve Rus elçilerine bildirdikten sonra Osmanlı elçiliğine bir mektupla, durumun düzeltilmesi ve izin alınması gerektiğini bildirdi. Aksi takdirde İstanbul'daki İran elçiliğine de bayrak asılacağını söyledi. Karşılıklı yazışmalar sonrasında İstanbul'daki İran elçiliğine de bayrak asıldı ve aradaki mesele kapanmış oldu.³¹⁸

4. Kırım ve Herat Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri

Osmanlı devleti ile Rusya arasında 1833 tarihinde imzalanan Hünkar İskelesi antlaşması, Rus askerî gücünün Asya'da artmasına ve boğazlara müdahale etmesine

³¹⁴ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 337 vd.

³¹⁵ F. Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, s. 593

³¹⁶ M. T. Sipih, a.g.e III- IV, s. 65. Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı devletinin ilk Türkolog ve Türkçülerinden, lugat alimi, tiyatro edebiyatının önde gelen kurucusudur. II. Mahmud döneminde İstanbul'da doğdu. Devlet kademelerindeki çeşitli görevlerden sonra, İran ile siyasî münasebetlerin istenilen seviyeye getirilmesi için Tahran elçiliğine 1852'de tayin edilmiştir. Bkz. Ömer Faruk Akün, "*Ahmed Vefik Paşa*", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi II*, İstanbul 1989, s. 143 vd.

³¹⁷ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 125

³¹⁸ Bayrak Meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. R. Nasrî, a.g.t., s. 90 vd.

sebepe olmuştur.³¹⁹ İstanbul Antlaşması olarak bilinen ve Osmanlı devletiyle Rusya arasında yapılan ikinci bir antlaşmayla boğazların Rusya dışındaki bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması, Osmanlı mirası üzerine hesap yapan bu devleti daha da cesaretlendirmiştir. Rusya'nın bu tavrı, aynı hesaplar peşinde olan İngiltere ve Fransa tarafından iyi karşılanmamıştı. Antlaşmanın boğazlarla ilgili maddesine dayanan Rusya, Osmanlı devletinin iç işlerine sürekli müdahale etmekten çekinmiyordu.³²⁰

İngiltere, Hünkar İskelesi antlaşmasını geçersiz kılmak için önce Rusya'yı kendi tarafına çekmeye çalıştı. 1840 tarihinde gerçekleştirilen Londra anlaşmasının şartlarını Rusya ile görüşen İngiltere, anlaşmaya boğazların bütün devletlere kapanması maddesini koydurttu.³²¹ Osmanlı devleti harbe girerse, Babıali menfaatleri bakımından uygun gördüğü devletle anlaşarak harp gemilerini boğazlardan geçirebilecekti. Bu suretle Rusya'nın boğazlar üzerindeki inhisarı kaldırılmış oldu.³²² İngiltere'nin vaadlerine inanan Rusya, siyaset sahnesinde çok ince bir ayrıntı ile mağlup olduğunu anlamışsa da çar I. Nikola durumdan memnundu. Çünkü, Fransa'nın yakınoğudaki imtiyazlı durumuna son verilmiş ve İngiltere ile Rusya arasında bir yaklaşma hasıl olmuştu.³²³

İngiltere'nin siyasi hamleleri, Rusya'nın takip ettiği siyaseti değiştirmeye zorladı. I. Nikola (1825-1888), 1853 tarihinde çar prens Mentchikov'u İstanbul'a göndererek Sultan Abdulmecid (1839-1861)'in III. Napolyon ile yaptığı ve Kudüs'teki katoliklerle ilgili anlaşmasını iptal etmesini ve ortodoksların tamamının korunması hakkının Rusya'ya verilmesini istedi.³²⁴ Kudüs'teki katoliklerle ilgili durumu Küçük Kaynarca antlaşmasının yedinci bendindeki şark hristiyanlarının Rus

³¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, İstanbul 1970, s. 61; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, Ankara 1988, s. 137

³²⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 183 - 186; Ali Ekber Bina, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasî-i İran II*, Tahran 1337, s. 224; A. N. Kurat, a.g.e., s. 62; N. Iorga, a.g.e., s. 377

³²¹ R. Uçarol, a.g.e., s. 187 - 188

³²² A. N. Kurat, a.g.e., s. 65

³²³ A. N. Kurat, a.g.e., s. 65 vd.

³²⁴ R. Uçarol, a.g.e., s. 198. Rus çarı I. Nikola, prens Mentchikov'u İstanbul'a göndermeden önce, İngiltere elçisi Hamilton Seymour ile görüşmesinde, Osmanlı devletini "*hasta adam*"a benzeterek mirasına konma emellerini izah etmiştir. Çar'a göre, "*Osmanlı hasta bir adamdır. her şeyin hatta Osmanlı imparatorluğunun çözülmesi dahi gö önünde bulundurulmak gerektir. Vak'aların anı bastırması ve şaşkınlık yaratmaması için İngiltere ve Rusya'nın vakti zamanında anlaşmaları icab etmektedir*". Bkz. A. N. Kurat, a.g.e., s. 70. Ayrıca bkz. N. Iorga, a.g.e., s. 455; Wolter, *Tarih-i Rusiyya*, (terc. Necef Kulî - M. Hüsamüddeve), Tahran 1338, s. 368

himayesinde bulunması şartına aykırı bulan çar, Hünkar İskeleyi antlaşmasından istifadeyle Osmanlı devleti iç işlerine karışmak istiyordu.³²⁵ Rusya, bu amaçla 1854 tarihinde Eflak ve Boğdan'a saldırmış, Osmanlı devleti daha önce İngiltere ve Fransa ile yapmış olduğu anlaşmaya güvenerek Rusya'ya savaş ilan etmiştir.³²⁶

Osmanlı devletinin İngiltere ve Fransa'ya güvenerek Rusya'ya savaş ilan etmesi, Rusya'yı İran'a yakınlaştırmış ve yıllarca savaştığı ve topraklarını işgal ettiği bu ülke ile askerî işbirliğine girişmişti.³²⁷ Tahran'daki Rus elçisi Dolguruky, İran'ın Erzurum ve Doğubayezid ile Bağdat taraflarında Osmanlı devletine karşı cephe açmasını istemiş, bunun yapılması halinde Türkmençay antlaşması ile İran'dan istedikleri savaş tazminatından vazgeçeceklerini söylemişti. Ayrıca, Rusya'nın Osmanlı devletini ortadan kaldırdıktan sonra İran'ın işgal edilmiş topraklarını geri vereceğini de taahhüd etmişti.³²⁸ Bu sırada Osmanlı devletinin Bağdat valisi Mehmed Reşid Paşa'nın Babıali'ye gönderdiği raporda, Rusya'nın İran'ı tehdit ederek Osmanlı topraklarını işgal ettirmeye çalıştığını, İran'ın kabul etmemesi halinde Tebriz'i işgal edeceğini söylemiş ve bu durumu İran'a bildirdiğini yazmıştır. İran ile Rusya arasındaki gizli görüşmelerin devam etmesi halinde İran'ı terk edeceğini söyleyen Ahmed Vefik Paşa, şüphelerinde haklı çıkmıştır. İran-Rusya görüşmeleri askerî işbirliği anlaşması ile sonuçlanmıştır.³²⁹

Nasreddin Şah, Osmanlı devleti aleyhine Rusya ile yaptığı gizli anlaşma gereği Azerbaycan ve Kirmanşah cephelerine asker göndermeye hazırlandığı sırada sadrazam Ağa Han Nuri, İngilizlere yakınlığı dolayısıyla onları bu anlaşmadan haberdar etmişti. İngiltere, her ne kadar bu anlaşmayı bozmaya çalışmışsa da muvaffak olamamış ve İran birlikleri Azerbaycan'a gönderilmiştir. Aziz Han'ın komutasındaki 40.000 kişilik İran askerinin Azerbaycan'a sevk edilmesi, Osmanlı devletini tedirgin etmiş ve önlem almaya sevk etmiştir.³³⁰

Nasreddin Şah, İran'ın Azerbaycan'a asker sevk etmesi ve Süleymaniye'de ordugah kurmasını, Osmanlı devletine karşı yapılmış bir hareket olarak göstermemeye çalışmış, bunun için Osmanlı devletini hoş tutacak sözleri havî

³²⁵ A. N. Kurat, a.g.e., s. 72; M. R. Nasırî, a.g.t., s. 100; N.Iorga, a.g.e., s. 452

³²⁶ A. N. Kurat, a.g.e., s. 74; E. Z. Karal, a.g.e V, s. 24

³²⁷ H. M. Sasanî, a.g.e., s. 28 vd.

³²⁸ P. Sykes, a.g.e., s. 374

³²⁹ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 101. Ayrıca anlaşma metni için bkz. Aynı eser, s. 102 - 103

³³⁰ H. M. Sasanî, a.g.e., s. 31

yazışmalar yaptırmış ve teminat vermiştir. Ahmed Vefik Paşa, bu sözleri teminat kabul edip İran'ın tarafsızlığına kani olarak Babıali'ye mektup göndermiştir. Kırım savaşının bitimine kadar bu tarafsızlık korunmuşsa da iki komşu devletin birbirlerine olan güveni azalmış ve İngiltere'nin İran'a kin beslemesine sebep olmuştur.³³¹

Rusların İran'ı yanına çektikten sonra Asya'da nüfuzu arttırmaları İngiltere'yi telaşlandırmış, Herat meselesini gündeme getirmesine neden olmuştur. Charles Murray, İran elçisi olarak tahran'a gelip İran'ı etkilemek ve yeni ticarî imtiyazlar elde etmek için çalışmaya başlamıştı. Ancak, İngiltere'nin İran ile yaptığı 1842 anlaşmasının hilafına Herat'a karışması ve Sayyed Muhammed Han'ın Dost Muhammed Han eliyle katledilmesi, Nasıreddin Şah'ın adı geçen anlaşmayı lağv etmesine sebep olmuştur.³³² Bu gelişmeleri ve Mirza Haşim Han meselesini (Şah'ın bacanağı) bahane eden İngiltere, Afganistan'a asker göndermeyi, Afganistan komutanlarını takviye etmeyi ve onları İran'dan tamamen uzaklaştırarak İran ile Hindistan arasında tampon bir bölge oluşturmaya çalışmıştır. Dolayısıyla, bölgede artan Rus nüfuzunu kırarak kendi nüfuzunu yerleştirmeyi düşünmüştür.³³³ Diğer taraftan Nasıreddin Şah, bir önlem olması bakımından Ferruh Han'ı Osmanlı devleti ve Fransa'ya göndererek İngilizlere karşı himayelerini istedi. Ayrıca, Osmanlı devleti ile bir askerî anlaşma imzalamak istidadında olup İngilizlerin Muhammere'yi işgal etmeleri halinde Osmanlı devletinin yardımını sağlamak istiyordu.

Mirza Ferruh Han, 1856 tarihinde elçilik göreviyle İstanbul'a gelerek kendisine verilen talimatlar doğrultusunda önce buradaki Fransa elçisiyle görüştü. Osmanlı devletiyle yapmayı düşündükleri askerî ittifaka yardımcı olmasını rica etti. Ferruh Han, İstanbul'a varmadan Bayezid kaimakamı İran topraklarını işgal etmeye başlayınca iki devlet arasındaki güven ortamı tekrar zayıflamış oldu. Bu olumsuz gelişme ortamında müzakereler başladı. Görüşmelerde İngiltere'nin Herat siyasetiyle Muhammere işgali konusunda Osmanlı devleti ile İran arasında yapılacak işbirliği sağlanmaya çalışıldı.³³⁴

Görüşmelerde, Osmanlı devleti tarafsız kalacağını İran'a bildirince Nasıreddin Şah, Babıali'nin kendi görüşünü net olarak söylemesini ve ayrıca Şattü'l-

³³¹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 111 - 112

³³² M. T. Sipîhr, age III- IV, s. 62; A.H. Mehdevî, a.g.e., s. 153

³³³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 153 vd.

³³⁴ Talimatlar için bkz. M. R. Nasrî, a.g.t.,s. 113 - 114

arab'a olan İngiliz saldırısını dolayısıyla kendilerine yarımçı olmasını istedi.³³⁵ Fakat, Osmanlı devletinin İran'dan yana emin olmaması ve verilen taahhüdlere güvenmemesi askerî işbirliği girişimini sona erdirmiştir. Çünkü İran, Herat meselesi dolayısıyla böyle bir girişime başvurmuştu. İstanbul'da düşündüğü ittifakı gerçekleştiremeyen Ferruh Han, vakit geçirmeden Paris'e gitti. Fransa'nın arabuluculuğuyla imzalanan 1857 tarihli İran-İngiltere (Paris) antlaşması, İran'nın iktisadî ve siyasî gücünden çok şey götürdü.³³⁶

5. Irak-ı arab'da Osmanlı-İran Çekişmesi

İran ile Osmanlı devleti arasında ihtilaf konusu olan yerlerden biri de Irak-ı Arap denilen Kerbela ve Necef gibi kutsal yerleri içine alan bölgeydi. İran'ın içine düştüğü ekonomik ve siyasî sıkıntılardan kurtulmak ve daha iyi bir gelir elde etmek isteyen Şiiler, Osmanlı egemenliğindeki kutsal yerlere yerleşiyorlardı.³³⁷ Osmanlı kanunlarına göre, zorunlu korunma imtiyazları olan ve İran pasaportu taşıyanların iskân edilmesi daima ihtilaf konusu olmuştu. Çoğunluğunu İranlı tüccarların oluşturduğu bu insanlar, Osmanlı teb'ası olmayı kabul etmiyorlardı. Ayrıca, her iki halktan bazılarının uygunsuz davranışları ve çıkan olaylar, karşılıklı tedbir almayı da gerektiriyordu.³³⁸

Osmanlı devletinin kutsal yerlerdeki karışıklıklar sebebiyle tedbir alması, İran'ın İngiltere'yi devreye sokarak sulh yapılmasını sağlamıştır.³³⁹ Anlaşmaya göre Osmanlı devleti, İran teb'asına düşmanlık yapmama ve Kerbela'da zarar görenlere tazminat ödemeyi taahhüd etmiştir.³⁴⁰ Fakat, bu anlaşma da bundan öncekiler gibi tam manasıyla yürürlüğe girmemişti. Bağdat valisi, 1848 tarihinde bir emir yayınlarak İranlıların emlaklarını altı ay içinde satmalarını ve Osmanlı topraklarını

³³⁵ Nasreddin Şah, Ferruh Han'a gönderdiği emimamede, Osmanlı devletinin İngiltere'ye yardımı halinde İran'ın bundan sonra Osmanlı devletinin tarafını tutmayacağını, Osmanlıya düşman olanlarla muhalif olmayacağını söylemişti. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.e., s. 116

³³⁶ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 195; P. Sykes, a.g.e., s. 349; A. A. Şemim, a.g.e., s. 177

³³⁷ İ. Safaî, a.g.e., s. 42

³³⁸ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 47

³³⁹ Necip Paşa, Kerbela'da iskan ettirilen İranlıları itaat altına almak ve isyanlarını önlemek için tedbir almak zorunda kalmıştı. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 119

³⁴⁰ P. Sykes, a.g.e., s. 365; M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 50; F. Ademiyet, a.g.e., s. 76

terk etmelerini isteyince, İran itiraz etmiş ve bu türden uygulamalara geçmişte hiçbir şekilde rastlanmadığını Osmanlı devletine diplomatik bir dille hatırlatmıştır.³⁴¹

Osmanlı devletinin bu konuda mevcut tutumunu sürdürmesi, İran'ın tedbiren kendi vatandaşlarını kutsal yerlere gitmeme kararı almasına zorlamıştı. Ancak, halkın buralara aşırı teveccühünden dolayı ziyaretgahlara gitmelerine engel olamamış ve bu yüzden Osmanlı devletinin aldığı tedbirlerin uygulanması güçleşmişti.³⁴²

İran vatandaşlarının topluluklar halinde mukaddes yerlere ziyaretleri, Osmanlı devletinin bu bölgede takip ettiği siyasete aykırıydı. Çünkü, buradaki asayişin İranlı ziyaretçiler yüzünden bozulma riski her zaman mevcuttu. Babıalfi, bölge için hazırladığı sekiz maddelik öneriyi Ahmed Vefik Paşa eliyle İran tarafına vererek uygulamanın mecburi olduğunu hatırlattı. Bu öneride, köprü olmayan yerlerde geçit resminin alınmaması ve ziyaretçilerin para vermeye zorlanmaması, İranlıların açıkça kavga etmelerinin yasaklanması, kutsal şehirlerdeki mezar ziyaretlerinden ücret alınmaması, İranlıların ölümleri halinde metrukatlarının sahiplerine verilmesi, yol güzergahında yiyeceklerin pahalı satılmaması, İranlıların evlerini tamir edebilmesi, İranlıların yanlarında bulunan silahlarının kaybolmaması ve başkalarının silahlarının verilmemesi, ziyaretçilerin şahsi eşyalarından gümrük alınmaması gibi taahhüdler vardı.³⁴³ İran, Osmanlı devletinin önerisini kabul etmemişse de Bağdat valisi Ömer Paşa, kararı uygulamaya geçirmiş ve İranlıların Irak'a giriş-çıkışlarındaki önlemleri arttırmıştır. Neticede, bu mesele bir hakimiyet ve itibar meselesine dönüştüğünden Osmanlı-İran gerginliği artarak devam etmiştir.³⁴⁴

Bağdat valisi Ömer Paşa, Irak-ı Arab'da uygulamaya koyduğu tedbirleri, Nasıreddin Şah'ın burayı ziyareti sırasında misafirperverlik şekline dönüştürmüş ve bir olay çıkmaması için elinden geleni yapmıştır. İran, bölgedeki mevcut durumu kendi lehine çevirmek için İngiliz ve Rus elçilerinin katılımıyla dördü bir komisyonun kurulmasına çalışarak meselenin bu komisyonda ele alınmasına çalışmıştır. 1871 tarihinde İran'ın İstanbul elçiliğine gönderilen yazıda, Irak-ı Arap'daki İranlılara bazı imtiyazlar verilmesi istenmiştir. Osmanlı devletinin 1872'de bu yazıya verdiği cevapta ise bundan sonra İran teb'asına Osmanlı vatandaşı

³⁴¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 42 - 43

³⁴² M. R. Nasırî, a.g.t., s. 124 - 125

³⁴³ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 127 - 130

³⁴⁴ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 144

gibi muamele edileceği, bunların Osmanlı kanunlarına tabi olacağı, meselenin dinî özellik arzemesi dolayısıyla İslâm toplumu ve iki tarafın özellikleri kapsamında değerlendirileceği İran'a bildirilmiştir. 1873 tarihinde İran elçiliğine gönderilen başka bir yazıda, devlet-i aliye kendi teb'ası hakkında nasıl bir işlem yapıyorsa, İran teb'ası için de aynı işlemin tatbik edileceği ve bu hususta ortaya çıkacak zorlukların mesuliyetinin tamamıyla İran elçiliğine ait olacağı bildirilmiştir.

İran, Osmanlı devletinin tutumundan memnun kaldığı ve alınan kararları kabul ettiği halde, İstanbul'daki İngiltere elçisi Henry Elliot'un engellemeleri yüzünden bir sonuca ulaşamamıştır.³⁴⁵ İran sefiri Muhsin Han, 1873 tarihinde kendi hariciyesine gönderdiği raporda, bu konuya değinerek Henry Eliot'un Babıalf'ye telkinlerde bulunarak Osmanlı devletini İran aleyhine kışkırttığını söylemiştir. Aynı tarihte Sultan Abdulaziz imzalı bir talimatname İran elçiliğine gönderilerek Irak-ı Arab'daki İranlı teb'aya nasıl davranılacağı bildirilmiştir.³⁴⁶

Nasıreddin Şah, Avrupa gezisi dönüşünde İstanbul'a gelerek İran teb'ası meselesini Sultan Abdulaziz ile görüşerek 1874'de bir anlaşma sağladı. Bu anlaşmaya göre, bölgedeki yerleşik İranlılar Osmanlı kanunlarına tabi oluyordu. Fakat, Mülk ve istimlak konusu, ihtilafların esası olmasına rağmen ele alınmamıştı. Bu anlaşma iki devlet arasındaki teb'anın haklarından doğan meseleleri halletmediği için, İran elçisi Muhsin Han ile Osmanlı Hariciye Nazırı Raşit Paşa, 1875 tarihli İstanbul anlaşmasını imzalamışlardı.³⁴⁷

İranlı teb'a meselesi İstanbul anlaşması sonrasında devam etmiştir. Ancak, Osmanlı devleti tarafından çıkarılan 1879 tarihli Emlak Nizamnamesi, yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak veya mülk sahibi olma hakkını verdiği için, İranlı teb'anın

³⁴⁵ İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı devletinden yana görünmesi, İran'ın Herat'ı almasından dolayı idi. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 149

³⁴⁶ 15 Ağustos 1873 tarihli talimatnamede; Osmanlı toprağındak İranlı teb'anın Osmanlı kanunlarına tabi olması, İran memurlarının diğer devletlerin memurları gibi muamele görecekları, Osmanlı ülkesine gelen İranlıların yabancılara tanınan haklardan istifade edebilecekleri, Osmanlı toprağında oturup da tabiyete girmemiş olanların askerlikten muaf tutulacakları, İranlı esnafın diğer esnaf gibi vergi vereceği, ticaret mahkemeleri için tüccar ve mahallî hükümet ile işbirliği yapılacağı, Osmanlı teb'asını ilgilendirmeyen davalara İran yetkililerinin bakacağı, devletin izni olmadan emlak alamayacakları, İranlı teb'anın kurallar çerçevesinde Osmanlı tabiyetine geçebileceği, İranlı teb'aya verilen imtiyazlardan İran'daki Türklerin de istifade edebileceği ve bu kararlardan tatbik edilmeyenlerin Osmanlı devleti tarafından yürürlükten kaldırılacağı hususları vardı. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 149 – 151. Bkz. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri**, Ankara 1953

³⁴⁷ B.O.A., Hariciye Nezareti Siyasî Kısım, Dosya No: 82, Gömlek No: 9. Anlaşmadan bir yıl sonra İran, Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbesine tamir etmek için Osmanlı Devletinden izin istemiştir. Bkz. Nasıreddin Şah, a.g.e., s. 215 vd.

kanun gereği aynı hakkı elde etmesi gündeme gelmiştir. Bu konuyla ilgili bir protokol hazırlanmışsa da mevcut statüko devam etmiştir.³⁴⁸

a. Irak-ı arab'daki İranlıların Askere Alınması Meselesi

Mahmud Nedim Paşa, Irak-ı Arab'da oturanların itaat altına alınması amacıyla Bağdat valisi Ömer Paşa'ya emir vererek, göçebe aşiretlerin de askere alınmasını istemişti. Bölgede uygulanan "Kur'a Kanunu" na uymayanların altı ay içinde İran'a dönebilecekleri, bu süreden sonra gitmeyenlerin ise tamamen Osmanlı kanunlarına bağlı bulunacakları bildirildi. Mahmud Nedim Paşa'nın amacı, bölgedeki İranlıları Osmanlı teb'ası statüsüne almaktı.³⁴⁹

İran'ın bu dönemde içinde bulunduğu iktisadî ve siyasî durumun pek de içaçıcı olmaması dolayısıyla Irak-ı Arab ve diğer bölgelerdeki halkın büyük çoğunluğu geçim sıkıntısı, idarecilerin zorbalığı, ortaya çıkan kıtlıklar ve dinî hassasiyetler sebebiyle Bağdat, Necef gibi şehirlerde toplanıyordu. Osmanlı devleti, bölgede meydana gelen bu hareketlilikten doğan asayişsizliği ortadan kaldırmak için İranlıların nüfuzlarını azaltmaya çalışıyordu. Bu amaçla 1869'da askerlikte kur'a sistemini getirmişti.³⁵⁰

Osmanlı devleti, 1874 tarihinde çıkartmış olduğu askerî nizamnamenin 32. maddesine göre, kanunun ilan tarihi olan 25 Şaban 1274 (7 Ekim 1874) tarihinden önce evlenenlerin çocuklarını askerlikten muaf tutuyordu. Bu uygulamalara engel olamayan İran, Osmanlı devletinin ve memurlarının bölgedeki uygulamalarını devletler hukukuna ve kişi hürriyetlerine aykırı bulmakla yetiniyordu. 1882 tarihinde Babıalf'ye gelen İran elçisi, bu tür uygulamalara son verilmesini istemişse de itirazlar dikkate alınmayarak Bağdat'ta İran teb'ası askere alınmış ve İranlıların Osmanlılar ile evlenmeleri yasaklanmıştır.

³⁴⁸ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 151

³⁴⁹ Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul 1949, s.315. Osmanlı devleti, Kur'a kanuna göre, sadece Avrupalı veya başka milletten olanları askerlikten muaf tutmamış, Haremeyn-i Şerife'nin dediğimiz Mekke ve Medine şehirlerinde oturanlara da aynı muafiyeti getirmişti. Irak-ı arab ile ilgili kur'a kanunu, annesi Türk olan İranlıları da kapsamına alıyordu. Bu madde ile pek çok İranlı Osmanlı tabiyetine girmiş oluyordu. Bu zamana kadar Irak-ı Arab'da kimse askere alınmazken, ilk defa Bağdat valisi Mithat Paşa (1869-1872) zamanında ve Hüseyin Avni Paşa'nın kanunu olarak yürürlüğe giren bu sistemle askere alındılar. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 152

³⁵⁰ M. K. İnal, a.g.e., s. 316 vd.; M. R. Nasırî, a.g.t., s. 153

Alınan kararlar Bağdat, Basra, Erzurum, Van, Musul ve Hakkari valilerine bildirilerek İranlı nüfusunun artmasına izin verilmemesi, bölgede mevcut oturanların tabi'yetlerinin tespit edilmesi ve ayrı milletten olanların birbiriyle evlenmemeleri istenmişti. Bu ihtilaf tam manasıyla hal edilemediği için I. Dünya savaşında Ruslar Kasrışîrin'e girdiklerinde Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Irak-ı Arab'daki İranlılardan asker toplayarak onları cepheye göndermiştir.³⁵¹

6. Abbas Mirza Mülk-ü arâ ve Şeyh Ubeydullah Nakşibendî Meselesinde İran-Osmanlı İlişkileri

Nasireddin Şah, Tahran'a gelip tahta oturduktan bir hafta sonra kardeşi Abbas Mirza Mülkü-ârâ'nın mallarına el koyup Kum'a tayin etmişti.³⁵² Fakat, o'nun en büyük destekçisi olan sadrazam sadrazam Mirza Taki Han'ın araya girerek Kum yerine Tahran'da görevlendirilmesini sağlaması, sadrazam ve Abbas Mirza muhaliflerince yanlış yorumlanarak şah'a suikast düzenleneceği şayiasının yayılmasına sebep olmuştu. Garip bir tesadüf, bu sırada Babailer tarafından şaha suikast düzenlenmiş ve Abbas Mirza da suikast ile ilgili olarak suçlanmıştı. Devreye giren İngiliz ve Rus elçilerinin yardımıyla Mülkü-ârâ'nın suikast ile ilgisi olmadığı ve can güvenliği içinde yaşayabileceği bir yer sağlanması istenmişti.³⁵³

Nasireddin Şah tarafından öldürüleceğini anlayan Abbas Mirza, İngiliz elçisi Sheil'e sığınmış, Elçinin şah ile görüşmesinden sonra şehzadenin Irak-ı Arab'da ikamet etmesi sağlanmıştı.³⁵⁴ Fakat, Irak-ı arab'a gönderilirken Osmanlı devletinden izin istenmediği için Bağdat valisi Namık Paşa, şehzâdenin burada kalabilmesinin padişahın iznine bağlı olduğunu İran'a bildirmiştir. Sheil'in yardımcılarıyla Osmanlı devletinden gerekli izin alınarak mesele hal edilmişti.³⁵⁵

³⁵¹ Osmanlı devletinin yaptığı istatiki araştırmada çıkan sonuca göre, Bağdat'da oturan İranlı sayısı 15.000 ile 20.000 arasında değişmekteydi. Buradaki İranlı nüfusun çok olması, güvenlik meselesini gündeme getirmiş ve iskan siyasetine başvurulmuştur. Bkz. M. R. Nasrî, a.g.t., s. 158

³⁵² Abbas Mirza Mülk-ârâ, *Şerh-i Zendegani-yi Abbas Mirza*, (neşr. Abdülhüseyn Nevai), Tahran, 1353, s. 44. Muhammed Şah'ın ikinci oğlu (Nasireddin Şahın kardeşi) olan Abbas Mirza Mülk-ârâ, 1839 tarihinde doğdu. Annesi, Nakşibendî tarikatından Yahya Han Çehriği'nin kardeşi idi. Muhammed Şahın bu anne ve oğulla fazla ilgilenmesi, Mehd-ı Ulya ve Nasreddin Mirza'nın kin beslemelerine sebep olmuştu. Muhammed Şahın ölümüyle Nasireddin Şah, kardeşine karşı olan düşmanlığını açığa vurdu. Bkz. Kerim Süleymanî, *Elkab-ı Ricâl-ı Devre-i Kacarîye*, Tahran 1379, s. 170; Mehdi Bamdad, *Tarih-i Ricâl-ı İran Der Karn-ı XII-XIV (1-6)*, Tahran 1347, s. 222; Ferhad Mu'temed, *Tarih-i Revabit-ı Siyasî-i İran ve Osmanî II*, Tahran 1326, s. 8

³⁵³ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 96; F. Ademiyyet, a.g.e., s. 674. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas İkbâl Aştıyani, *Abbas Mirza Mülk-ü Arâ*, (tash. Abdülhüseyn Nevai), Tahran 1325

³⁵⁴ F. Kazımzade, a.g.e., s. 285

³⁵⁵ E. K. Tahirî, a.g.e. II, s. 315

Bağdat'da kaldığı süre içerisinde iyi muamele gören şehzade Abbas Mirza, 1851 tarihinde gizlice ve bir av bahanesiyle Bağdat'dan çıkarak İstanbul'a geldi. İstanbul'da çok iyi misafir edilip, resmî ağırlamaya tabî tutulması, Nasıreddin Şah'ı rahatsız etmiş ve memnuniyetsizliğini İstanbul elçisi aracılığıyla Babıalî'ye bildirmişti.³⁵⁶

Osmanlı devletinin İran şehzâdesine resmî ağırlamada bulunması, İran ile olan meselelerde ondan istifade etmek düşüncesinden ileri geliyordu. Nasıreddin Şah'ın şehzâdenin varlığına tahammül etmeyeceği iyi biliniyordu. İran şehzâdesi her ne kadar kendisini bu meselelerden ayrı tutmak istemişse de bunu başaramamıştı. Zira, İran'ın İstanbul elçisi, şehzade ile yapılan görüşmeleri raporlar halinde Tahran'a bildirilmekteydi. Tahran ise bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirerek bu davranışın Erzurum anlaşmasının beşinci maddesine aykırı olduğunu Babıalî'ye resmen iletmış ve şehzadenin iadesini istemişti. Buna karşın Osmanlı devleti, Abbas Mirza'nın İran'a iade talebini red ederek oturacağı yeri seçmekte serbest olduğunu bildirmişti.³⁵⁷

Osmanlı devleti İran'a bu şekilde cevap vermesine karşın şehzadenin istediği yerde oturmasına da müsaade etmemiş, ikamet konusunda insiyatifi elde tutmuştur. Zira, şehzade Abbas Mirza, İstanbul'da kalmak istemesine rağmen Osmanlı devleti tarafından 1871'de Bağdat'a gönderilmiştir. Bu harekettten telaşa kapılan İstanbul'daki İran elçisi, şehzadenin İstanbul'a talimat almak için geldiği düşüncesiyle İngiltere ve Rus elçilerini devreye sokmak istemişti. İngiltere'nin İstanbul elçisi bu meseleyi kendi menfaatlerine göre değerlendirmek istemişti. Özellikle Herat meselesini İngiltere lehine çözümleyebilmek maksadıyla Abbas Mirza'yı İran'ın güneyine götürüp saltanat iddiasında bulunması için teşvik etmişti. Osmanlı devleti de kendi insiyatifi dışında gelişen olayda herhangi bir ard niyet taşımadığını İran elçisine bildirmiş ve konunun halli için Tahran elçisi Nazım Efendiye yetki vermişti.³⁵⁸

³⁵⁶ Feuvrier, a.g.e., s.185 - 186; Abbas Mirza Malk-âra, a.g.e., s. 59 vd.

³⁵⁷ Erzurum anlaşmasının beşinci maddesinde; "*Osmanlı devleti firarî şehzâdelerin Bursa'da oturmalarını taahhüd edip, onların mezkûr mahalden ayrılmalarına ve İran ile gizlice ilişki kurmalarına izin vermez*" ibaresi vardı. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 167

³⁵⁸ Nejat Göyünç, "*XIX Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri*", *Atatürk Konferansları V*, Ankara 1975, s. 276; G. N. Curzon, a.g.e., s. 701 - 702

1876 tarihinde Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilmesi, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ isyanlarının başlaması Osmanlı devletini zor durumda bırakmıştı. Bundan istifade eden İran, hem şehzâde ve hem de iki devlet arasındaki ihtilaflı "dört mesele işi" ni bitirmek istiyordu.³⁵⁹ 1877-78'de başlayan Osmanlı-Rus harbi, İran'a beklediği fırsatı vermiştir. Babıalî, İran'ın Rusya ile ittifak yapmaması karşılığında Abbas Mirza'yı sınırdan uzak İstanbul, Halep veya Şam'a göndereceğini bildirmiş, bu arada iki komşu devlet arasında daha fazla problem olmak istemeyen şehzâde, 1877'de kendi isteğiyle İran'a dönmüştür.³⁶⁰

Nakşibendî tarikatından Şeyh Tahir'in oğlu Şeyh Ubeydullah meselesi de İran ile Osmanlı devleti arasında önemli bir mesele olmuştu. Babasının şöhreti sayesinde takva kisvesi içinde davranan şeyh, Kürt aşiretleri arasında nüfuzunu arttırmıştı.³⁶¹ Kurmayı düşündüğü muhtar bir Kürdistan için sürekli kuvvet kazanıyor ve İran sınırlarında yağma hareketlerinde bulunuyordu. Şeyh Ubeydullah'a bağlı Rızaîyye'de vali Şucaüddevle'nin vergi toplarken halka zulm etmesi, bölge halkını huzursuz etmiş ve bir kısmının Osmanlı topraklarına sığınmasına sebep olmuştu. Bunun üzerine, şeyhin İran sınırlarına olan saldırı ve yağmaları artmıştır.³⁶²

İran devleti, 1874 tarihinde Osmanlı elçiliğine gönderdiği yazıda, meselenin bir komisyon vasıtasıyla halledilmesini istemişti. Bir yandan da şeyh ile gizli temasa geçilerek o'nun Osmanlı toprağında kalması teşvik ediliyordu. İki devletin kurduğu ortak komisyonda, şeyh temsilcisi Şucaüddevle'nin etrafı yakıp yıktığı üzerinde durulmuştur. Yapılan incelemede, şeyh'in üç yüz adamının İran toprağına girdiği tespit edilmiş ve İran sınırlarına yapılan saldırı yasaklanmıştır.³⁶³

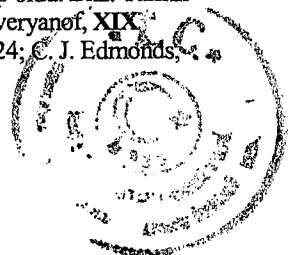
³⁵⁹ İki devlet arasındaki dört mesele şunlardan ibaretti: 1. Hoy civarındaki Osmanlı ordusunun geri çekilmesi. 2. Abbas Mirza Mülk-ara'nın Bağdat'dan çıkarılması, 3. Ziyaretçi ve tüccarların Irak-ı Arab'da can güvenliklerinin sağlanması, 4. Sınır anlaşmazlıklarının sona erdirilmesi. Bkz. İbrahim Safaî, **Bergha-yı Tarihi**, Tahran 1352, s. 108

³⁶⁰ M. Bamdad, a.g.e., s. 223

³⁶¹ Sülalenin kurucusu Şeyh Bahaeddin Muhammed Nakşibendî aslen Buhara'lıdır. Zahid, fakir ve sade bir kişiydi. Bu zattan sonra Şeyh Tahir, İran sınırındaki bölgelerde oturanları bu tarikat bayrağı altında toplamış, Muhammed Şahın yardımlarına mazhar olmuş ve tekkesinin giderleri için kendisine birkaç nahiye verilmişti. Kaçar hanedanının bu tutumu Şeyh Tahir'in Kürtler arasındaki nüfuzunun artmasına sebep oldu. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Nakşibendî", **İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 52 vd. Ayrıca bkz. P. Averyanof, **XIX. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri**, (terc. Adel ve Mustafa), Ankara 1926, s. 124; C. J. Edmonds, **Kurds, Turks and Arabs**, London 1957

³⁶² A. A. Şemim, a.g.e., s. 207

³⁶³ M. R. Nasrî, a.g.t., s. 182

Rusya'nın 1877 tarihinde Osmanlı devletine savaş ilan etmesi, İran'ın tedbir almasına ve batı sınırlarına asker göndermesine sebep olmuştu. Bu tedbir muhtemelen sınırlarda oturan Kürtlerin İran topraklarına girmemesi için alınmıştı. Nitekim, savaş sırasında Şeyh Ubeydullah'ın 50.000 atlı ile savaşa dahil olması yakınmalara sebep olmuş, gerek savaş sırasında ve gerekse savaşın bitiminde kürt gruplar birçok yağma hareketine girişmiş ve çok miktarda silah ele geçirmişlerdir.³⁶⁴

Osmanlı devletinin Rusya'ya yenilmesiyle doğan otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Ubeydullah, ülkenin Ruslar'ın eline geçeceği şayiasını çıkartarak Kürt aşiretlerini devlete karşı tahrik etmekle kalmadı, aynı zamanda Kürtleri askerlik ile vergiden muaf tutacağını söyleyerek taraftarlarını çoğaltmaya çalıştı. Rusya, şeyhin bu teşebbüsünden istifadeyle Osmanlı devletinin Kürdistan istiklalini kabul etmesini istemiştir. Şeyh'in hareketlerini tehlikeli gören Babialî, üzerine ordu göndererek vergi vermeye mecbur etmiştir. Şeyh, eski durumunu koruyabilmek için İmadiye'den eski oturma bölgesi olan Nevçe'ye dönmüştür.³⁶⁵

Şeyh Ubeydullah, Rusların ve İngilizlerin yardımıyla İran topraklarına yönelip bir kongre toplamaya ve bağımsız Kürdistan'ın tüzüğünü hazırlamaya koyulmuş, toplantının sonunda 12.000 kişilik ordu, İngilizlerin de yardımıyla Şeyh Abdulkadir'in komutasında harekete geçerek İran topraklarına akınlar yapmışlardır. Birçok yağma ve katliamdan sonra heyecana gelen Şeyh Abdulkadir'in maiyetindeki askerler, Nasıreddin Şah tarafından üzerine gönderilen Hamza Mirza'nın o sırada ölmesiyle Şîrû'deki bütün şifleri öldürdüler. Şeyhin emrindeki diğer Kürt gruplar ise Erdebil ve civarını yağmaladılar.³⁶⁶

Şeyh Ubeydullah meselesinin gittikçe zararlı hale gelmesinde Tebriz hükümetinin tedbirsizliği görülmüş, 1880'de Hüseyin Han Sipahsalar ve Hüseyin Ali Han komutasındaki ordu takviye edilerek şeyhin üzerine gönderilmiştir. İran ordusu karşısında duramayan şeyhin askerleri tekrar Van taraflarına kaçarak dağılmışlardır.

³⁶⁴ A. N. Kurat, a.g.e., s. 82. Osmanlı devleti, 1877-1878 Rus savaşında İran'ın tarafsızlığını istemiş, İran bu isteğe olumlu cevap vermiştir. A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 116. Ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepi", *Bellekten XXVI*, 1962, s. 567 vd.

³⁶⁵ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 354. Şeyhi destekleyen ve bölgede menfaat elde etmek isteyen İngilizlerdi. Kürt unsurları kullanarak hem İran'ı hem de Osmanlı devletini zor durumda bırakmak istiyorlardı. İngilizlerin teşebbüsüne karşı sadrazam Müstevfi-i memalik'in gerekli tedbiri aldığı da pek söylenemez. Bkz. A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 116

³⁶⁶ İ. Safaî, a.g.e., s. 16

İki yıl sonra ele geçirilen şeyh, önce İstanbul'a ve buradan da Mekke'ye sürülmüş sonra 1883 tarihinde burada ölmüştür.³⁶⁷

7. Nasıreddin Şah'ın Bağdat ve İstanbul Ziyaretleri

İran halkı, 1870 yılında görülen kıtlık, açlık ve veba gibi doğal afetler yüzünden zor günler geçiriyordu. Eyaletlerin çoğunda görülen veba salgını birçok insanın ölümüne sebep olmuştu. Şah da bu hastalığa yakalanmış ve kurtulduğu takdirde on iki imamın kabirlerini ziyaret edeceğini adak olarak söylemişti.³⁶⁸ Nasıreddin Şah, hastalıktan kurtulmanın akabinde adağını yerine getirmek için Irak-ı Arab'daki kutsal yerleri ve on iki imamın kabirlerini ziyaret etmek istedi. Ancak, ziyaretten önce Osmanlı devletinden izin almanın gerekliliğini ve İran şii nüfuzunun yoğun olduğu bu bölgede Osmanlı devletinin hassas davranacağını bildiğinden, İstanbul elçisi Mirza Hüseyin Han'a verilen emirle, iznin alınmasında bütün hünerini göstermesi istendi. Bu özel ziyaretin hiçbir politik yönünün olmadığını Osmanlı padişahına anlatması emr edildi.³⁶⁹

Nasıreddin Şah'ın Irak-ı Arab'ı ziyareti pek de rahat bir yolculuk değildi. Ziyaret sırasındaki yiyecek ihtiyacı ve bu bölgedeki Babailer meselesi iki önemli engel olarak ortada duruyordu. Ayrıca, burasının devletten memnun olmayanlarla sürgünlerin vatanı olması can güvenliği bakımından da ziyaretin önemini arttırıyordu. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Mirza Hüseyin Han, 1870'de Babialî nezdinde gerçekleştirdiği girişimler sonucu 1870'de gereken izni almıştı.³⁷⁰

Ziyaret sırasında devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar hesaba alınmadan çok masraflı ve debdebeli hazırlıklar yapılmış, harem halkının dışında saray mensupları, vezir ve alimler bu seyahate katılarak kalabalık bir grup oluşturulmuştur. Osmanlı topraklarına girişte Bağdat valisi Mithat Paşa tarafından törenle karşılanan şah, Osmanlı hayır kurumlarına 8.000 tümen, İmam-ı Azam'ın

³⁶⁷ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 116; M. R. Nasırî, a.g.t., s. 195 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Safaî, *Merzha-yı Nâ Aram*, Tahran 1351, s. 16 vd.

³⁶⁸ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 198. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hasan Han, *Muntazam-ı Nasırî*, Tahran 1300; Muhammed Hasan Han, *Miratü'l-Buldan I-IV*, Tahran 1294-1296; M. Hasan Han, *Sadrü't-Tevarih*, (Müşîrî Neşri), Tahran 1349; Nasıreddin Şah, *Sefernâme-i Kerbela ve Necef*, (Senaî Neşri), Tahran 1335

³⁶⁹ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 96 vd.; İbrahim Timurî, *Asr-ı Bihaberî ya Tarih-i İmtiyazat-ı Der İran*, Tahran 1332, s. 32 - 33

³⁷⁰ M. Hasan Han, *Muntazam-ı Nasırî III*, s. 315; Abdullah Müstevfî, a.g.e. I, s. 109

türbesinin onarımında kullanılmak üzere 10.000 tümen bağışta bulunmuştur.³⁷¹ Ziyarete katılanların kalabalık oluşu, o sırada görülen kıtlıkların da etkisiyle sıkıntılara sebep olmuş, bu durum yiyecek ve hayvan yemi fiyatlarını da arttırmıştı.³⁷²

Nasreddin Şah'ın sadece ziyaret amaçlı ve çok masraflı olan bu gezisinin önemli sonuçları da olmuştu. Bunlardan birincisi, şia mezhebinden olan insanların cenazelerinin buraya götürülmesi çeşitli hastalıklara sebep olduğundan, ölenlerin cenazelerinin öldükleri yerlere gömülmesi ve üç yıl geçtikten sonra isteyenlerin kemiklerinin mukaddes yerlere geri getirilmesi karara bağlandı. İkincisi, iki devletin paralarının kıymetindeki ihtilaflardan Irak-ı arab'daki esnafın zarar görmemesi için 1 gramın 3 kuruş 10 para üzerinden işlem görmesi kararlaştırılmıştır. Üçüncüsü ise hudutlarda oturan aşiretlerle ilgili olup İran devletinin Hemavend aşiretinden olanları sığınmacı olarak kabul etmemesi ve hududu geçenleri Osmanlı memurlarına teslim etmeyi kabul etmesiydi.³⁷³

İran'ın İstanbul elçisi Mirza Hüseyin Han, Osmanlı devletinin başlatmış olduğu ıslahatların İran'da da tatbik edilmesi için sürekli Tahran'a yazılar gönderiyor ve şahı bu hususta teşvik ediyordu.³⁷⁴ 1871'de sadrazamlığa geldikten sonra beklediği fırsatı elde etmişti. Avrupa'daki yeniliklerin yerinde görülmesi maksadıyla Avrupa seyahatine çıkma ortamını hazırlamaya başlamıştı. Avrupa seyahati dönüşünde ise İstanbul'a uğramak için Osmanlı devletinden davet beklenmiş, bu dönemde devam eden sınır ihtilafları, İranlı teb'a ve diğer siyasi meseleler yüzünden iki devlet ilişkileri çok samimi değilse de Şah'ın İstanbul'a uğramasından padişah'ın memnuniyet duyacağı İran tarafına bildirmişti.³⁷⁵

Ulemanın Avrupa seyahatine tepkisini azaltmak için seyahatin Mekke ve Medine'den başlayacağı söylenmiş, bir yandan da yolculuğun masrafı için gerekli

³⁷¹ Şahın Bağdat'a girişinde düzenlenen merasimler için bkz. Nasreddin Şah, a.g.e., s. 107 vd.

³⁷² Nasreddin Şahın Bağdat'ı ziyareti sırasında yük hayvanlarının sayısı 15.000 den fazla idi. Şah'ın ordusundaki hayvanların sorumluluğunu alan Ahmed Nazım Efendi, bir telgrafla Osmanlı hariciyesinden 75.000 kuruş istemiştir. Ayrıca, Osmanlı devletinin Bağdat valisi bu ziyaret için 30.000 Osmanlı lirası harcamış, İstanbul'dan gönderilen çeşitli eşyaların masrafları ile hademelere verilen maaşın toplamı da 131.168 kuruş tutmuştur. Bkz. M. R. Nasırî, a.g.t., s. 207

³⁷³ M. R. Nasırî, a.g.t., s. 208

³⁷⁴ A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 125; M. Muayyen, a.g.lug., s. 163. Bkz. F. Ademiyet, *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun-ı Asr-ı Sipahsalar*, Tahran 1351, s. 138; İ. Timurî, a.g.e., s. 9

³⁷⁵ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 125

olan 200.000 İngiliz lirası %5 faizle Julius Reuter'den borç alınmıştı.³⁷⁶ Şah, bu ilk Avrupa seferine çıkmak amacını sağlık hizmetleri ve ordunun ihtiyaçlarını teminden ibaret söyleyerek 1873 tarihinde ilk Avrupa seferini gerçekleştirmişti.³⁷⁷ Petersburg, Paris, Londra ve Viyana gibi merkezler ziyaret edildikten, kral veya imparatorlarla görüşüldükten sonra İstanbul'a gelindi.³⁷⁸

1873 tarihinde İstanbul'a gelen şah, burada törenle karşılanarak kendisine nişanlar verildi. Bir inceleme gezisi olarak görülen bu seyahatin bazı önemli siyasî neticeleri de olmuştu. 1873 tarihli Halil Paşa tebliğinin İranlı teb'a ile ilgili kısmında, Osmanlı topraklarında oturan İranlıların Osmanlı kanunlarına tabi olacakları ibaresi, İran tarafından itirazla karşılanmış ve Nasıreddin Şah bu konuyu Sultan Abdulaziz ile görüşmüştü. 1874 tarihinde iki taraf on üç madde üzerinde anlaştıktan sonra İran şahı teşekkür için Osmanlı padişah'ına telgraf çekmişti.³⁷⁹

Nasıreddin Şah, Osmanlı-Rus savaşının yapıldığı sırada ve İran'ın çok müşkül bir durumda olduğu 1878 tarihinde tekrar Avrupa seferine çıkmış, 1889 tarihinde İstanbul'a uğrayacağı söylenmişse de daha sonra vazgeçilerek Kafkasya üzerinden İran'a dönmüştü. Şah'ın İstanbul'a uğramamasını, o sırada İran rejimine muhalif olan ve özellikle İslâm birliği için çalışarak fikirleri tesirli olan Cemaleddin Afganî'nin İstanbul'da bulunmasına bağlayanlar olmuştu.³⁸⁰ Bilindiği gibi İran, Cemaleddin Afganî, Cemal Şirazî, Mirza Hasan Han Kirmanî ve Şeyh Ahmed Ruhî'yi İstanbul hükümetinden istemişse de bu talep kabul olunmamıştı.³⁸¹

³⁷⁶ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 355; İ. Timurî, a.g.e., s. 10

³⁷⁷ A. Mustevfî, a.g.e. I, s. 170

³⁷⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 190. Daha geniş bilgi için bkz. M. Hasan Han, Muntazam-ı Nasrî III, s. 427; Nejat Göyünç, *Muzaferüddin Şah ve II. Abdulhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri* (Armağan), İstanbul 1971, s. 137

³⁷⁹ İbrahim Timurî, *Tahrîm-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328, s. 23

³⁸⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 185. Cemaleddin Esedabâdi (Afganî)'nin faaliyetleri için bkz. Elie Kedourie, *Afghan and Abduh an Esray on Religious, and Political Activism in Modern İslam*, London 1966; Hamid Algar, *Religion and State in İran (1785-1906)*, California 1969, Han Melik Sasanî, *Siyaset Girân-ı Devre-i Kacar*, Tahran 1345; İbrahim Safaî, *Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1351

³⁸¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 46 vd. Cemaleddin Afganî İstanbul'da bulunduğu sırada hastalığa yakalandı ve 1897 tarihinde burada vefat etti. Bkz. M. R. Nasrî, a.g.t., s. 228

B. İran-İngiltere İlişkileri

1. İngiltere'nin İran İle Siyasî İlişkileri Düzeltmeye Çalışması

Rus Çar'ı I. Alexander'in ölmünden sonra yerine geçen I. Nikola döneminde, İngiliz elçi Wellington'un aceleyle Petersburg'a gitmesi sadece tebrik için değil, siyasî amaçlı olduğu kısa bir süre sonra başlayan İran-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarından anlaşılmaktadır. Ancak, Rusya'nın bu iki devlet üzerine çok kısa sürede galip gelmesi, İngiliz siyasî rolünün değişmesine ve bu devletler arasında sulh yapılması için girişimlere başlamasına sebep olmuştur.³⁸²

Mısır valisi Mehmed Ali Paş'nın isyan etmesi ve Anadolu'ya doğru ilerlemesi, II. Mahmud'un İngiltere'den yardım istemesine sebep oldu. 1832'de yapılan müracaatta İngiltere'ye ait bir donanmanın Akdeniz'e gönderilmesi istenmiş fakat, Palmerston Babıalî'nin bu müracaatına aldırılmamıştı. Bu durum karşısında Rusya'nın yardımına başvurulmuş ve böyle bir fırsatı kaçırmak istemeyen Rusya, İstanbul çevresine kadar gelerek boğazlara yerleşmeye başladı. Rusya'nın şartlarını kabulden ibaret olan 1833 tarihli Hünkâr İskelesi antlaşmasının imzalanması İngiltere ve Fransa'yı iyice tedirgin etti.³⁸³ Rusya'nın boğazlara yerleşmesi ve Balkanlardaki ortodoks nüfus üzerindeki faaliyetleri, Avusturya tarafından da hoş karşılanılmıyordu.³⁸⁴ Avusturya, İngiltere ile 1838 tarihinde bir anlaşma imzalayarak Rus ilerleyişini durdurmak istiyordu.³⁸⁵ Diğer taraftan İngiltere, Rusya, Avusturya ve Almanya'nın müttefikten Mehmed Ali Paşa isyanında Osmanlı devletinin yanında bulunmaları, Fransa'nın Akdeniz'den geçen deniz ticareti yollarına sahip olacağı endişesiyle İngiltere tarafından organize edilmişti.³⁸⁶

İngiltere vasıtasıyla Fransa'nın uluslararası siyasette kenarda bırakılması, bu devletin tekrar İran'a yaklaşmasına sebep olmuştu. Fransa, hem İngiltere'nin oluşturduğu bloku bozmak, hem de Hindistan yolları üzerinde bu devleti vurmak için tekrar İran ile temasa geçmiştir. Bu sırada İran, Afganistan, Hive, Buhara, Osmanlı devleti ve Mısır valisinin İngiltere'ye muhalif ve bu devletten zarar görmüş olmaları Fransa'nın işini kolaylaştırıyordu. Avrupa'da Avusturya'dan başka güveneceği

³⁸² S. T. Nasır, a.g.e, s. 341 vd.; F. Kazımzade, a.g.e., s. 241

³⁸³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 60 - 62; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 657

³⁸⁴ P. Sykes, a.g.e., s. 509 - 511; M. A. Mansur, a.g.e., s. 818 vd.

³⁸⁵ E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 156 vd.

³⁸⁶ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 670

müttefik kalmayan İngiltere, Asya'daki Rus yayılmasını önlemek için İran devletine sayısız vaadlerde bulunuyordu.³⁸⁷

Basra körfezi ve Harg adasının işgalini, Muhammed Şah'ın Herat muhasarasına bağlayan İngiltere, Afganistan'ı da işgal ettikten sonra Rusya-Avusturya eliyle Osmanlı devletini tehdit etmeye çalışıyordu.³⁸⁸ Ayrıca, boğazlar meselesinde Rusya'yı kendi tarafına çekip yayılmacı bir siyaset izlemesini önlüyordu.³⁸⁹

Diğer taraftan İngiltere, İran siyasetinde ve askerî harekâtlarda başarılı olmak için kendi görevlilerini göndermeye başlamıştır. 1839'da İran'a gelen Ledwich Minforth ve Ausutin Henry Loyard, bölgede uzun yıllar kalmış, siyasî ve askerî faaliyetlerde bulunarak ülkelerinin bölgedeki siyasetine yardımcı olmuşlardır. Bu görevliler sadece İran topraklarında kalmamış, memnuniyetsizlerin bulunduğu Bağdat'ta giderek nifak tohumları ekmeye çalışmışlardır.³⁹⁰

Muhammed Şah, Herat muhasarasını İngiltere'nin İran'a karşı güç kullanması sonucu kaldırdığından, bu ülkeye karşı siyasetini olumsuz bir şekilde etkilemişti. Fakat, sadrazamın İngilizlere karşı tavrı aynı yönde olmamış Şah'ın ölümünden sonra mevkinin koruma endişesiyle İngilizlerin isteklerini yerine getirmeye başlamıştır. İngiltere'nin isteklerinin başında ise İran'ın Afganistan'a saldırmaması geliyordu. Herat'da bulunan Yar Muhammed Han'ın İngilizlere karşı İran Şah'ını tekrar buraya çağırması, sadrazam Hacı Mirza Âğasî tarafından dikkate alınmamıştı.³⁹¹

Afgan halkının İngilizlere karşı gittikçe artan tepkisi karşısında Hindistan hükümeti devreye sokulmuş ve bunun aracılığıyla Afganistan'ın elde tutulması düşünülmüştü. Ancak, daha sonra bunun da çözüm olamayacağı anlaşıldığından İran'a tekrar yaklaşma siyaseti izlenmiştir. Rusya'nın İran ile yaptığı 1829 ticaret anlaşmasına benzer bir anlaşmanın İngiltereyle de yapılması yönündeki girişimler sonuçsuz kalınca, İran ile siyasî ilişkilerin zeminini hazırlayacak kişilerin elde edilmesi çalışmasına gidilmiştir. Bunların başında, Feth Ali Şah döneminin dışişleri

³⁸⁷ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 464 vd.

³⁸⁸ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 253 vd.

³⁸⁹ F. Kazımzade, a.g.e., s. 283 - 285

³⁹⁰ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 284

³⁹¹ A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 45 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 119 vd.

görevlisi Ebul Hasan Han Şirazî geliyordu. Ayrıca, sadrazam Hacı Mirza Ağası ve Mirza Şefi Mazenderanî de İngilizlere fazla uzak sayılmayan insanlardı.³⁹²

İngiltere temsilcisi John Mc Neil, Tahran'daki çalışmalarıyla 1841 tarihli İran-İngiltere ticaret anlaşmasını imzalamaya muvaffak olmuştu.³⁹³ Bu anlaşmayla birlikte İngiltere'nin şah üzerinde etkili olmaya başlaması ve İngiltere'den himaye gören Mirza Ağa Han Nuri'nin sadrazamlığa getirilmesi Rusya'yı telaşlandırmıştı.³⁹⁴ Tahran'da bulunan Rus elçi Doulgorky, Ağa Han Nuri'nin İran'da İngiltere nüfuzunu arttıracığı endişesiyle Emir-i Kebir'e destek çıkmış, İngiltere'nin etkisiyle İran şah'ı Emiri-i Kebir konusunda farklı bilgilendirilerek, saltanat davasına kalkışmak istediği şayiası çıkartılmış ve eski sadrazamın 1852 tarihinde feci bir şekilde öldürülmesi olayı gerçekleşmişti.³⁹⁵

Rusya, Osmanlı ülkesindeki ortodoks hristiyanları himaye bahanesiyle boğazlara uzanmaya çalışırken, güneydeki İngiltere yüzünden tedirgindi ve İran ile ittifak müza yapmak istiyordu. Ancak, Tahran'daki Rus elçinin ittifak önerisi, Nasıreddin Şah'ın Türkmençay antlaşmasını lağv etmek gayesiyle İngiltere, Fransa ve Osmanlı devleti ile ittifak girişimi yüzünden başarılı olamamıştı.³⁹⁶ Aynı teklif Osmanlı devletine yapılmış ve neticede iki devlet arasında ittifak anlaşması yapılmıştır. Ancak, Nasıreddin Şah'ın İngiltere'den beklentileri her zamanki gibi boşa çıkmış, bu sırada başlayan Herat buhranı İngiltere ile ilişkilerin tekrar gerginleşmesine yol açmıştır.³⁹⁷

2. Herat Buhranının Tekrar Ortaya Çıkışı ve İran-İngiltere İlişkilerinin Kesilmesi

Herat hakimi Yar Muhammed Han'ın 1851 tarihinde ölmesinden sonra yerine oğlu Sayyed Muhammed Han geçmişti. Nasıreddin Şah, Herat'ın yeni hakimine hilat göndererek İran'a bağlılığının devamından memnun kaldığını söylemişti. Bu durumdan rahatsız olan İngiltere, Tahran elçisi Michael vasıtasıyla sadrazam Ağa Han Nuri'ye baskı yapmaya başladı. İran'ın Herat'da gözü olmadığına dair bir

³⁹² M. Mahmud, a.g.e. II, s.510-513

³⁹³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 230

³⁹⁴ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 87

³⁹⁵ A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 87

³⁹⁶ A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 269

³⁹⁷ M. T. Sipih, a.g.e. III-IV, s. 43

anlaşma yapılmasını istedi.³⁹⁸ İngiltere'nin baskıları ve sadrazamın teşvikiyle 1853 tarihinde İngiltere ile bir senet imzalandı. Bu senede göre Kandehar, Kabil ve Afganistan'ın diğer noktalarından Herat'a bir saldırı vukûunda, İran'ın Herat'ı savunacağı ve sonra geri döneceği tahhüd edilmişti. İran'ın taahhüdüne karşılık İngiltere, herhangi bir saldırıda Herat'a müdahale etmeyecekti.³⁹⁹

Nasireddin Şah, senedi istemeyerek imzaladığı ve İngiltere ise Dost Muhammed Han'a yardım ederek onu bütün Afganistan'a idareci tayin etmek istediği için anlaşmaya uymadılar. Daha fazla vakit kaybetmek istemeyen Nasireddin Şah, Herat'ı almak için hazırlıklara başladı.⁴⁰⁰

İngiltere, razı olmadığı Sayyed Muhammed Han-İran yakınlaşmasını bozmak için Herat'da bir karışıklık çıkarmış ve Sayyed Muhammed'in öldürülmesine sebep olmuştu.⁴⁰¹ Sayyed Muhammed'in öldürülmesinden sonra Dost Muhammed Han'ın Herat'a girmesi, İran kuvvetlerinin bölgede geri çekilmesine sebep olmuştu.⁴⁰² Nasireddin Şah, Horasan valisi Sultan Murad Mirza'yı takviye kuvvetlerle Herat'a göndermişti. Bu sırada İngiltere ile olan ilişkiler iyice bozulduğundan Hindistan hükümeti ile Dost Muhammed Han arasında 1855'de Peşaver anlaşması imzalanarak İran'ın Herat'a asker çıkarması önlenmek istenmişti. İki devletin arası iyice açıldıktan sonra Tahran'daki İngiltere sefaretini tahliye edilmişti.⁴⁰³

Herat'ın yeni emiri Muhammed Yusuf Han, Dost Muhammed Han'ın 1856 tarihinde Herat'a saldırması üzerine Nasireddin Şah'dan yardım istemiş, Sultan Murad Mirza komutasındaki İran ordusu Herat'a girmiş ve yerli halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı. İngilizler bu olaya tahammül edemeyerek Kalküta'da bir toplantı yaptılar. İran 1853 tarihli anlaşmayı ihlal ettiğini ileri sürüp İran'a savaş ilan ettiler. Sekiz savaş gemisinden oluşan İngiliz donanması 1856'da Basra körfezine girerek Harg adasını işgal etti. Kara orduları da Buşir yönünden Şiraz'a doğru ilerledi. General James Outram komutasındaki İngiliz ordusu, 1857 tarihinde İran

³⁹⁸ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 115

³⁹⁹ M. Mahmud, a.g.e. III, s. 823 vd.

⁴⁰⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 272; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 112; P. Sykes, a.g.e., s. 502 - 504

⁴⁰¹ R. Furon, a.g.e., s. 120

⁴⁰² B.O.A., Hariciye Nezareti. Dosya No: 4, Gömlek No: 9

⁴⁰³ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 130. İngiltere ile olan başka bir gerginlik de Charles Murray'ın himayesiyle Şiraz'daki İngiliz konsolosluğuna Mirza Haşim Han Nuri adlı İranlı'nın atanması ile ilgiliydi. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 273

ordusunu yendikten sonra Huzistan taraflarına saldırdı. Muhammere'den karaya çıkan birlikler, burayı alarak Ahvaz'a yöneldi. Basra körfezine kıyısı olan Umman sultan'ı Musakkat İngilizlerin tahrikiyle Bender Abbas'a saldırınca İran büyük bir darbe almış oldu.⁴⁰⁴

Rusya ve Fransa, İngiltere'nin güneyden başlayarak İran topraklarını işgal etmesini kendi çıkarlarına uygun görmedikleri için arabuluculuk teklifinde bulundular. İngiltere ile savaşı göze alamayan şah, 1856'de Fransa'nın arabuluculuğunu kabul ederek görüşmelerin başlamasını istedi. Görüşmeler için İstanbul'a gönderilen Ferah Han, buradaki İngiltere elçisi Stratford Radcliff ile müzakerelere başladı. Ancak, çok ağır şartlar ileri süren İngiltere, İran ordusunun Herat'tan tahliyesini, İngiltere'nin doğrudan buraya müdahalesini ve sadrazaman Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasını istedi.⁴⁰⁵

Nasıreddin Şah, İngiltere'nin şartlarını kabul etmemiştir. Ferah Han'a gönderdiği yazıda, İstanbul'da bulunan Amerikan maslahatgüzarı ile görüşerek arabuluculuk yapmasını istemiştir. Amerika, Monroe doktrinine göre tarafsız kalacağını söyleyince, Ferah Han Fransa'ya gönderilerek bu devletin arabulucu olması istendi.⁴⁰⁶

Fransa, III. Napolyon (1852-1870)'un tahta geçmesinden sonra İran ile dostluk ilişkilerine önem vermiş, Prosper Bourre'yi Tahran elçiliğiyle görevlendirmişti. Şah ile samimi ilişkiler içerisine girmiş olduğundan arabuluculuk teklifini hemen kabul etmişti. 1857'de Fransa'nın arabuluculuğunda İran elçisi ile İngiliz elçi Cowly arasında sulh müzakereleri tekrar başladı. Ferah Han müzakerelere başladığı sırada sadrazam Ağa Han Nuri, İran elçisine emir göndererek İngiliz isteklerine karşı direnmemesini ve muvaffakat etmesini, sadece Nasıreddin Şah'ın saltanatı ile kendisinin sadrazamlığıyla ilgili taleplerini red etmesini söylemişti.⁴⁰⁷

1857 tarihinde İran ile İngiltere arasında imzalanan Paris anlaşmasıyla İran'ın, Herat ve bütün Afganistan topraklarını terk edeceğini, Herat ve

⁴⁰⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 275; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 676 vd.; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 84; M. T. Sipihri, a.g.e. III-IV, s. 233; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 351

⁴⁰⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 238-239; A. Mustevfi, a.g.e., s. 85. İngiltere'nin Basra körfezindeki limanlara savaş gemileriyle saldırması, Hindistan'daki müslümlerle tepkiyle karşılaşmış ve Bombay'daki gazeteler bu konuda İngiltere aleyhine neşriyat yapmışlardır. Bkz. M. T. Sipihri, a.g.e. III-IV, s. 308 vd.

⁴⁰⁶ M. T. Sipihri, a.g.e. III-IV, s. 315

⁴⁰⁷ M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 172 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 238; A. Mustevfi, a.g.e. I, s. 85

Afganistan'da İran şah'ı adına okunan hutbe ve darbedilen sikkenin kaldıracağı, İran'ın Afganistan iç işlerine karışmayacağı, Afganistan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınacağı, iki devlet arasındaki meselelerin İngiltere tarafından halledileceği ve Afganistan'ın hiç bir yerini kendi toprağından saymayacağı İran tarafından taahhüd edilmekteydi.⁴⁰⁸ İran topraklarındaki İngiliz askerlerinin çekilmesi ve esirlerin serbest bırakılması ise İngiltere tarafından taahhüd edilmişti.⁴⁰⁹

Paris anlaşması, İngilizlerin Huzistan, Hürremşehr ve Ahvaz'a girmelerinden önce imzalanmıştı. Anlaşmadan sonra İngiliz general Outram buraları boşalttığı gibi Buşir ve Harg adasındaki birlikler de geri çekilmiştir. Umman sultanı İmam Musakkat ile yapılan anlaşmada, Çahbahar ve Benderabbas, yıllık 16.000 tümene kendisine kiralanmıştı. Kaşem ve Hürmüz adaları İran'a bırakılmıştı.⁴¹⁰

Paris anlaşmasıyla İran'ın Herat üzerindeki hakimiyeti ve Afganistan'daki nüfuzu tamamıyla ortadan kalkmış, sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasına karar verilmiştir. Bu kararın alınması İran'ın içişlerine bir müdahale olarak görülür. Ayrıca, İran'ın önemli şehirlerinde İngiltere'ye konsolosluk açma hakkının verilmesi, iktisadî yönden İran'ı olumsuz yönde etkileyerek İngiliz tüccarların daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Ülkede İngiltere menfaatlerine çalışan tüccarların olması ve bu devletin çıkarlarına yardım etmeleri iktisadî darbenin şiddetini iyice arttırmıştır.⁴¹¹ Siyasî ve iktisadî yönden zor günler yaşayan Kaçar idaresi, İngiltere'nin Basra körfezindeki ada ve limanları kullanmasına engel olamamış, İngiltere nüfuzunun körfezde iyice kendisini hissettirmesine sebep olmuştur.⁴¹²

⁴⁰⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 239 vd.; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 212; E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 357

⁴⁰⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 277; M. T. Sipih, a.g.e. III-IV, s. 328; M. Mahmud, a.g.e. II, s. 694 vd.

⁴¹⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 277; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 164 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 507 - 508

⁴¹¹ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 694

⁴¹² M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 213 vd. İngiltere'nin Basra körfezini işgali sadece bu dönem ile ilgili değildi. Safeviler zamanında, Portekizlilerin Benderabbas ve Hürmüz adasından atılmasıyla İngiliz deniz filosu buraya yerleşmiş ve ticarethaneler tesis etmişti. Nadir Şah Afşar, Rus ve Osmanlı etkisini İran'da azalttıktan sonra Hazar denizinde gemi yaptırarak deniz gücü oluşturmaya çalışmış, daha sonra güneydeki Buşir'e kaydırarak burayı bir merkez haline getirmişti. Kerim Han Zend, Basra körfezindeki ada ve limanlar ile Bahreyn'de hakimiyetini kurmuş ve İngiltere bu hakimiyeti tanımak zorunda kalmıştı. Kerim Han Zend'den sonra ortaya çıkan iç karışıklıkta, İngiltere'nin Doğu Hind Kumpanyası buraları elde etmek için uğraşmaya başladı. Basra körfezinde İngiltere'nin en büyük rakibi, buralarda ticarethaneler açmış olan Hollanda idi. Hürmüz adası ve limanlarda İngiltere-Hollanda rekabetine, İngiltere'yi Hind denizyolları üzerinde vurmak isteyen Fransa da katılmıştı. Fransızlar, Benderabbas'da İngiliz ticarethanelerini yıkmışlardı. İngiltere, Benderabbas'dan Basra'ya gittikten sonra onların maksadından habersiz olan Kerim Han Zend, Buşir'de ticarethane kurmalarına izin verdi. Hollanda 1753'de Bending'de ticarethane açınca, 1766'da Basra'dan çıkarıldı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 248 - 249

İngiltere, Paris anlaşmasının imzalanmasından sonra İran'daki sefaretini tekrar açarak Murray'ı Tahran elçiliğiyle görevlendirdi. Anlaşmanın imzalanmasında büyük pay sahibi olan Ferah Han da Paristeki İran elçiliğini tesis ettikten sonra İngiltere'ye gitmiş ve kraliçe Victoria ile görüşmüştür. 1859 yılına kadar Avrupa'da kalan Ferah Han, İran'a dönüşünde sadrazamlık makamı ile taltif edilmiştir. İngiltere'nin İran'daki nüfuzu bu dönemden sonra iyice artmış ve bunun bir nişanesi olarak 1892 tarihinde tütün inhisarı İngilizlere verilmiştir. Ayrıca, İran'ın güneyindeki telgraf hattı imtiyazını alan İngiliz Goldsmith, sadece bu iş ile ilgilenmemiş, Belucistan sınırıyla ilgili şah'a önerilerde bulunarak İngiltere ve İran temsilcilerinden oluşan komisyonun sınır hattını tayin etmesini sağlamıştı.⁴¹³ Fakat, çizilen haritalar İngiliz mühendislerin kendi başlarına yaptıkları cetvel haritalarıydı. 1896'de çizilen haritaları şaha kabul ettirmeye çalıştıkları sırada Nasıreddin Şah ölmüştü.⁴¹⁴

Paris anlaşmasından sonra Herat, birkaç yıl mahallî beylerce idare olunmuş, 1863'de Dost Muhammed Han buranın idaresini tekrar ele geçirmiştir. O'nun ölümünden sonra başlayan iç karışıklık 1868'e kadar devam etmiş, kardeşlerine galip gelen Emir Şîr Ali, bütün Afganistan'a hakim olduktan sonra Kandehar hakimi Kühendal Han'ın elindeki Herat'a da hakim olmuştur.⁴¹⁵ Emir Şîr Ali Han(1868-1879), İngilizlerin Afganistan üzerindeki nüfuzunu kırmak için Rusya'dan yardım talebinde bulunmuş, 1878'de Kabil'e giden İngiliz heyetine yol vermeyerek Rus heyetini kabul etmişti. Daha sonra İngiltere ile Afganistan arasında meydana gelen savaşta Afganlılar yenilerek 1879'da yapılan anlaşma ile Hayber ve Kandehar'ın idaresi İngilizlerin eline geçmişti. Bu gelişmeyle İngilizler, hakimiyet alanını bütün Afganistan'a teşmil edeceklerdir.⁴¹⁶

⁴¹³ F. Kazımzade, a.g.e., s. 408

⁴¹⁴ S. T. Nasır, a.g.e., s. 269; P. Avery, a.g.e., s. 144; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 213

⁴¹⁵ B.O.A., H. N., No: 4, Gömlek No: 22, 26

⁴¹⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 278; A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 86

3. Paris Antlaşmasından Sonra İran-İngiltere İlişkileri ve Hindistan

a. Afganistan ve Belucistan Sınır Meselesi

İngiltere, 1870 tarihinde Frederic Goldsmith'i Afganistan ve Belucistan sınırı ile ilgili çalışma yapmak üzere İran'a göndermişti.⁴¹⁷ Fakat, bu sırada Afganistanda meydana gelen iç karışıklıklar onun bu görevi tam manasıyla yapmasını engellemiştir. 1863'de Dost Muhammed Han ölünce yerine oğlu Şîr Ali Han geçmiş ve kardeşi Efdal Han'ı hapsedmişti. 1865 tarihinde Efdal Han'ın oğlu Abdurrahman Han, Şîr Ali Han'ın yeğenini Kabil'den çıkarmış ve imaretine sahip olmuştu. 1867 yılında Efdal Han'ın ölümüyle Şîr Ali Han, Abdurrahman Han ve Azim Han ile yaptığı savaşları kazanarak Kabil'in bağımsız hükümdarı olmuştu. Azim Han İran'a, Abdurrahman Han ise Rusya'ya sığınmıştı.⁴¹⁸

Şîr Ali Han, 1869'de Hindistan valisi Lord Mayo ile görüşerek İngiltere'nin kendisini himaye etmesini, para ve silah yardımıyla bulunmasını ve bu suretle Herat, Kunduz ve Bedehşan'ın da dahil olduğu Afganistan hükümdarlığını sürdürmek istemiştir.⁴¹⁹ 1870 tarihinde Hindistan valisinden yüklü miktarda cephane temin eden Şîr Ali Han, Kabil'e girmiş ve Herat'ın idaresini Muhammed Yakub Han'a vermişti. Yakub Han'ın yardımcılarıyla Sistan'da isyan çıkınca, Goldsmith araya girerek olayın büyümesini önlemiş ve İran'a gelerek İranlı görevlilerle birlikte Belucistan sınırına gitmiştir.⁴²⁰

General Goldsmith, Belucistan ve çevresinin coğrafi durumunu inceledikten sonra haritalarını çizmiş, Buşir limanından hareketle Şîraz'a ve oradan da Tahran'a gelerek Nasıreddin Şah'ın huzuruna çıkmış ve İran sınırının Mekran'dan Belucistan'ın Gevader yönünde olduğunu söylemişti.⁴²¹ Şah'ın bu sınırı kabul edip etmediği tam olarak bilinmemekle beraber, durumun Londra'ya rapor edildiği kesindir. Tahran'da fazla kalmayan general Goldsmith, Sistan sınırının tayini için tekrar görevlendirilmiş, Hindistan valisi ile görüştüğünden sonra Kalküta yoluyla Benderabbas'a ve oradan da Sistan'a gitmiştir. Bir aylık çalışmadan sonra Kandeher

⁴¹⁷ P. Sykes, *Sefername*, s. 262

⁴¹⁸ G. N. Curzon, a.g.e., s. 274; C. R. Markham, a.g.e., s. 161

⁴¹⁹ Şîr Ali Han, Hindistan valisinden 150.000 tümen nakit para, 3500 tüfek kabzası ve bir yıl sonra da 150.000 tümeni bağış olarak almıştır. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 162

⁴²⁰ İ. Safai, *Merzha-yı Nâ Aram*, s. 102 vd.; P. Sykes, *Sefername*, s. 262

⁴²¹ G. N. Curzon, a.g.e., s. 304

ve Meşhed yoluyla Tahran'a tekrar dönmüştür. Sistan ile ilgili haritaları 1872'de İran görevlilerine teslim ettiği zaman ne İran, ne de Afganistan bu haritaları kabul etmemiştir. Bilahere devreye giren İngiltere dışişleri bakanı Granvillie, bu haritaları İran'a kabul ettirmiş ve Afgan hükümdarı da bu karara itiraz etmemiştir.⁴²²

b. Hindistan'da İsyancılar ve İngiliz Siyasetinin Değişmesi

İngiltere'nin İran'a karşı takip ettiği siyasetin 1857 tarihinden itibaren yumuşadığını görüyoruz. Bunun sebebi ise Hindistan'daki mahallî idarecilerin İngiliz idareci Dalhousie'nin yaptığı değişikliklere karşı çıkarak isyan etmeleriydi. İsyancıların durdurulması için 1857'de Dalhousie görevden alınıp yerine Caning tayin edilmişse de isyanların önü alınamamış, burada görev yapan İngiliz askerleri öldürülmeye başlanmıştır. İsyancılar Hindistan'ın diğer şehirlerine de yayılarak büyümüş ve zindanda bulunan II. Bahadır, zindandan çıkartılarak isyancılar tarafından II. Bahadır Şah ünvanıyla Hindistan imparatoru ilan edilmişti.⁴²³

Afgan din adamları ve milliyetçileri Hindistan'da İngilizlere karşı başlayan isyanı kendilerine rehber edinerek Afganistan'da İngiltere hegemonyasına karşı çıkmaya başladılar.⁴²⁴ Dost Muhammed Han'a başvurarak Hindistan'daki isyana ve Afganistan'dan da başlayan harekete destek vermesini istemişlerse de İngiltere'nin kendisini Kaçarlara karşı savunduğunu ileri sürerek bu teklifi red etmiştir.⁴²⁵

İngiltere'nin İran'da bulunan askerlerinin bir kısmını Hindistan'a göndermesi İran'daki askeri gücünü azaltmıştı. Ayrıca, İran'ın Hindistan'daki isyancılarla destek vereceğinden endişelendiği için İran siyasetini yumuşatarak dostluk havasına çekmek istemiş, İran'dan emin olduktan sonra da sömürgelerden topladığı kuvvetlerle isyanı bastırmaya çalışarak 1857'de Dehli'yi almıştır. Bundan sonra adeta insan avına çıkan İngilizler, ikibinden fazla Hind askerini katletmiş ve tahta geçirilen Bahadır Han'ı

⁴²² G. N. Curzon, a.g.e., s. 312. Bu haritalarla İran'ın doğudaki sınırı, Belucistan'daki Mekran'dan deniz kenarına gidiyor ve Sistan'da üçgen şeklinde Helمند nehrine kadar sınır çizilmiş, Afganlıların ziraat işleri hariç nehirden istifade etmeleri yasaklanmıştır. Bkz. C. R. Markham, a.g.e., s. 164; P. Sykes, Sefername, s. 376 vd.

⁴²³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 282

⁴²⁴ M. Mahmud, a.g.e. III, s. 823

⁴²⁵ Dost Muhammed Han'ın Afganistan'da etkili olduğu dönemde başlayan Hindistan isyanları, İngiltere'nin Afganistan'da çıkarılmasına kolaylık sağladığı halde harekete geçilmemiştir. İngiltere tarafından ve Kaçar idaresi tehdit gösterilerek elde edilen Dost Muhammed Han, İngiltere'ye sadık kalmış ve ülkedeki İngiliz hegemonyasının devamını sağlamıştır. Bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 323 vd.

esir almışlardı. İsyanın bastırılmasından sonra Doğu Hind şirketi, 1858'de Hindistan'daki bütün birikimlerini ve gelirlerini Londra'ya taşıyarak Hindistan'ı bütün zenginlikleriyle kendi sömürgesi haline getirmiştir.⁴²⁶

İngiltere, Hindistandaki bu büyük isyandan sonra kendi ülkesinden başlayacak ve Hindistan'a varacak bir telgraf şebekesi kurmak için çalışmalara başladı. 8213 km uzunluğundaki telgraf hattının geçeceği Londra-Paris-Strazburg-Münih-Viyana-İstanbul-Sivas-Diyarbakır-Bağdat-Basra-Buşir-Karaçi'nin emniyetli bir şebeke ile Hindistan'a bağlanmasına çalışıldı. Telgraf hattı ile ilgili anlaşma, 1862 yılında imzalanarak İngiliz maslahatgüzarı Estwick tarafından Nasıreddin Şah'a ulaştırıldı. Hankin-Tahran-İsfahan-Buşir hattının tesis edilerek işletilmesi İran tarafından kabul edildi.⁴²⁷ İngiltere, hatların geçtiği yerde emniyetin sağlanması için güvenlik birimleri oluşturdu. Ayrıca, hattın geçtiği güzergahta konsolosluklar açarak dokunulmazlık haklarını elde etti. İngiltere'nin aldığı bu imtiyazları hazmedemeyen Rusya, Petersburg-Tahran-Celfa-Tebriz hattı için 1864 tarihinde İran ile bir anlaşma imzaladı.⁴²⁸

C. İran-Rusya İlişkileri

Rusya, 1828 tarihli Türkmençay antlaşmasıyla İran'dan siyasî ve iktisadî imtiyazlar elde etmekle kalmamış, aynı zamanda İran'ın İngiltere ile savaşmasını fırsat bilerek Kafkaslardaki İran topraklarını işgal etmişti.⁴²⁹ Ayrıca, Horasan ve Harezm bölgelerine el atarak Hindistan'a giden yolları kontrol altına almak ve İngiltere'yi bu yollar üzerinde zorlamak istemişti. Rusya, hedefe ulaşmak için bazen İran'ın yanında yer almış ve bazen de İngiltere ile birlikte hareket ederek işgalci bir siyaset izlemiştir.⁴³⁰

Muhammed Şah'ın Avrupa devletleri ve Osmanlı devleti yardımıyla Türkmençay antlaşmasını lağv edeceği söylentisi Rusya'yı korkutmuş ve aceleyle Ceyhun-Harezm bölgesine el atmıştır. Bu hareketle birlikte Türkistan topraklarının

⁴²⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 283

⁴²⁷ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 710

⁴²⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 287 - 288. Avrupa'dan başlayan ve Hindistan'a kadar giden telgraf hattı için bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 528 - 530

⁴²⁹ F. Kazımzade, a.g.e., s. 5 vd.

⁴³⁰ Meryem Mir Ahmedi, "Rusya Der Sahne-i Siyasî-i İran", Mecelle-i Danişikte-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsani (Danişgah-ı Firdevsî) IV, Meşhed 1364, s. 45 vd.

Rusya hakimiyetine geçmesi süreci başlamış oldu. Feth Ali Şah devrine kadar Merv, Buhara, Hive ve diğer hanlıklar İran devletine itaat ederken, Rusya karşısında alınan yenilgiler, Türkistan'daki İran hakimiyetini zayıflatmıştı. Türkistan hanlarının bağımsız davranmaya başlamalarına sebep olmuştu.⁴³¹ 1848'den itibaren İran'ın kuzeydoğu sınırlarına el atan Rusya, 1863 tarihine kadar Aral, Semerkand ve Taşkent taraflarını alarak Merv'e kadar ulaşmıştı.⁴³² Zira, II. Herat muhasarası ve akabinde imzalanan Paris anlaşmasından sonra İran'ın bölge üzerindeki nüfuzunun azalması ve İngiltere'nin Hindistandaki isyanlarla uğraşması, Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır. İran, Türkistan coğrafyasının Rusya eline geçmemesi için Horasan valisi Sultan Murad Mirza aracılığıyla Türkistan beylerini 1857 tarihinde Meşhed'e davet etmiş, görüşme teklifinde bulunmuştu. Toplantı için Meşhed'e gelen gelen beylerin çok eski bir şark kurnazlığıyla hepsi katledilmiş ve son olarak da Merv şehrine girilerek Muhammed Emin Han'ın başı kesilmiş ve Tahran'a gönderilmişti.⁴³³

Sultan Murad Mirza'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Hamza Mirza ile veziri Kavamuddevle arasındaki ihtilaftan yararlanan Türkmenler, Merv'i alarak Hamza Mirza'nın 1860'da Türkistan'a kaçmasına sebep olmuşlardı. 1873 yılında Rusya, Türkmen ayaklanmasını bastırmak ve ticarî ilişkileri düzeltmek bahanesiyle Merv'i işgal etmişti. 1877 yılında İran ile Türkmenler arasında meydana gelen savaşta Türkmenler 40.000 İran askerini öldürmüş, bu ağır yenilgiden sonra İran, Ortaasya'ya doğru askerî denemelerini sona erdirmek zorunda kalmıştı. İran'ın Türkistan yönünde yaptığı akınlarda başarısızlığa uğraması Rusya'nın işine gelmekteydi.⁴³⁴

Türkistan yönünde Rusların karşısında mukavemet edecek bir güç kalmayınca Maverainnehr ve Türkistan'daki Rus ilerlemesi artarak devam etmiştir. General Kaufmann ve Abramov komutasındaki Rus ordusu, 1863'den 1866'a kadar Semerkand, Taşkent ve Buhara'yı almıştır. 1873 yılına gelindiğinde Hive ve Buhara'ya kadar olan bütün topraklar Rus egemenliğine girmişti.⁴³⁵

⁴³¹ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 93

⁴³² A. A. Şemim, a.g.e., s. 254; A. Rızaî, a.g.e., s. 114

⁴³³ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 385; P. Sykes, a.g.e., s. 515; M. C. Hurmucî, a.g.e., s. 259

⁴³⁴ İ. Safaî, a.g.e., s. 64

⁴³⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 284 - 285

Son olarak Buhara da aynı akıbeti paylaşmıştı. Zira Buhara Han'ı, Rus taarruzuna karşı İran'dan yardım istemişse de o sırada Türkmen ayaklanmalarıyla meşgul olduğu için bu isteğe olumlu cevap verilememiş ve Buhara Rusların eline geçmişti.⁴³⁶

Rusya'nın ilerleyişine karşı fazla bir önlem alamayan İngiltere, daha önce Belucistan ve Kandehar'ı çarpışmasız almış, 1877'de Hindistan'ı resmen sömürge ilan ederek Afganistan'ın dışişlerini Hindistan hükümeti tarikiyle kendi uhdesine almıştı. Her fırsatta İran'ı kendi siyaseti için kullanan İngiltere'nin bu tavrı yüzünden Rus yayılması iyice artmıştır. Ayrıca, zor durumda kalan İran, Rusya ile Ahal Antlaşmasını imzalayarak Safevi devrinden beri İran'ın hakimiyetinde olan Maveraünnehr ve Türkistan'daki nüfuzunu kaybetti. Büyük Petro'nun vasiyetini yerine getirmeye doğru adım adım giden Rusya, 1907'de İran'ın taksim planı olan Rus-İngiliz anlaşmasıyla da üçüncü devre yayılcılığını göstermeye çalışacaktır.⁴³⁷

İran'ın bu dönemde Rusya ile ihtilafli meselelerinden bir diğeri de Aşurade adasının Ruslar tarafından işgal edilmesiydi. İran, Aşurade adasındaki Türkmenleri oradan çıkarmak için Rusya'dan yardım istemiş ancak, buradaki Türkmenler çıkarıldıktan sonra yardım için gelen Rus savaş gemileri ayrılmayarak adayı kendilerine bir askeri üs haline getirmişlerdir.⁴³⁸ İran, buna itiraz ederek Rusya'nın Aşurade adasını zorla işgal ettiğini söylemişse de bir netice alamamıştır. Daha sonra Rusya, İran'ın buradaki hakimiyetini tanımadığını ve bu yüzden Aşurade adasından çıkmayacağını İran'a bildirmiştir. İki devlet arasındaki bu ihtilaf çözüme kavuşturulmadan sonraki dönemlere intikal etmiştir.⁴³⁹

1. İran-Rus İlişkilerinin Siyasî ve Ticarî İmtiyazlar Dönemi

Rus çarı I. Nikola, 1855 yılında ölünce yerine II. Aleksander (1855-1881) geçmiş, İran Şah'ına karşı iyi niyet göstergesi olarak özel bir mektup Tahran'a gönderilmişti. Nasıreddin Şah da Abbas Kulî Han'ı elçi sıfatıyla Moskova'ya II. Aleksandr'ı tebrik için yollamıştı.⁴⁴⁰ İran elçisi Abbas Kulî Han, Rusya'da yaptığı

⁴³⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 255; F. Kazımzade, a.g.e., s. 40

⁴³⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 287

⁴³⁸ F. Kazımzade, a.g.e., s. 12

⁴³⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 259 - 260; G. N. Curzon, a.g.e., s. 266 - 267

⁴⁴⁰ İ. Safaî, a.g.e., s. 70

müzakerelerde iki ülke teba'sının yolculukları ve firarilerin durumunu havî bir anlaşma imzalamıştı. Buna göre, iki devletin teb'ası yazılı izin almadan yolculuk yapamayacak, resmî pasaport almadan gidenlerin yanlarındaki eşyalar konsolos, komutan veya kendi metbu devletine verilecekti. Ayrıca, muhaceret edenlere üçüncü bir devletin dehaleti olmayacak ve her iki devletin memurlarının gidip gelmelerine izin verilecekti.⁴⁴¹

İran'ın bu dönemde Rusya'ya verdiği önemli imtiyazlardan biri 1869 yılında Hazar denizi sahillerindeki balık avlama işinin Lianazov'a verilmesiydi. Nasıreddin Şah tarafından verilen bu imtiyaz, daha sonra iki ülkenin kurmuş olduğu “Şilât Şirketi” ne devr edilmiştir.⁴⁴² İkinci önemli imtiyaz ise 1870 yılında Odessa-Tiflis-Tebriz yoluyla Tahran-Ofusky arasındaki telgraf hatının çekilmesi imtiyazıydı. Ruslara, bu imtiyazın şartlarını yerine getirebilmeleri için de İran'da “Bank-ı İstikrazî” yi kurma imtiyazı verilmişti. 1890 tarihinde Rus Raflovitch ve Poliakov'a verilen banka, daha sonraları Reuter tarafından kurulan Bank-ı Şahinşahi'ye rakip olmuştur.⁴⁴³

Bank-ı istikrazî veya “Banque d'escompte de Perse” İran'daki Rus ekonomik nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Banka, ticaret erbabına, devlet ve şehzâdelere borç para veriyordu. Bu şekilde borçlandırılan şah ve devlet görevlileri, taviz vermek zorunda bırakılıyor ve Rus ticarî nüfuzunun İran'da artması sağlanıyordu.⁴⁴⁴

Ruslar, 1879 yılından sonra İran'ın önemli merkezlerine askerî müşavirler göndermek suretiyle İran ordusunu kazak usulü eğitmeye başladılar. Ayrıca, İran'ın askerî kuvvetlerini de kontrollerine aldılar. İran savaş bakanlığına bağlı olan Rus komutanlar, artık İran'ın birer memuru sayılıyorlardı.⁴⁴⁵ Nasıreddin Şah'ın Avrupa seyahatine çıkarken uğradığı Sen Petersburg'da yapılan bu anlaşmayla, İran'da kurulan “Kazakhane-i Şahinşahi” nin öğretmenleri Rus subaylardan oluşturulacak ve idaresi de Rus maslahatgüzarına bağlanacaktı. Kazakhane okulunun komutanı

⁴⁴¹ P. C. Terenzio, a.g.e., s. 71

⁴⁴² F Şilât şirketinin imtiyaz süresi 1911'de bitmiş ve bu tarihten sonra İran, şirketi kendi uhdesine almıştır. Bkz. Kazımzade, a.g.e., s. 207

⁴⁴³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 263

⁴⁴⁴ G. R. Verheram, a.g.e., s. 210 - 211

⁴⁴⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 265; P.Sykes. a.g.e., s. 531

buradaki işleri bir rapor halinde Kafkas ordu komutanına gönderecekti. Kazak okulu bu haliyle Rus çarının İran'da elde ettiği en önemli imtiyazıydı.⁴⁴⁶

1889'da Ünzili ve Tahran caddelerinin yapımı, Celfa-Tebriz demiryolu hattının tesisi ve Hazar denizine dökülen nehirlerdeki gemicilik hakları Ruslara verilmiştir. Banka tesis edildikten sonra saray görevlilerine ve üst düzeydeki insanlara borç vermeye başlamıştır. Bankanın idaresini de Rus elçiliğine bağladılar.⁴⁴⁷

Ç. İran-Fransa İlişkileri

Herat muhasarasından sonra İran elçisi Hüseyin Han Acudanbaşı, Muhammed Şah'ın emriyle 1838'de İngiltere'ye gidip Herat meselesini görüşmek istemişse de İngiltere tarafından kabul edilmemişti. Bunun üzerine Avusturya başbakanı Metternich ile görüştüktan sonra Paris'e gitmişti. Paris'te resmî elçi olarak kabul edilen Hüseyin Han, I. Napolyon'un elçiliğini yapmış olan Joinin ve Francois Guizot ile görüştüktan sonra, Fransa kralı Louis Philippe tarafından kabul edilmiş ve Şah'ın hediyelerini krala takdim etmişti.⁴⁴⁸

İran elçisi, Fransız askerî uzmanlarının (süvari ve tophane uzmanları) İran askerlerini eğitmeleri için istekte bulunmuş, Tahran elçisi olarak tayin edilen Conte de Sercey ile birlikte üç tophane ve iki süvari uzman İran'a gönderilmişti.⁴⁴⁹ 1839 tarihinde Tahran'a gelen Fransız heyette Ferrier ve general mühendis Semineau da vardı. Semineau, İran'ın Herat muhasarasında görev alırken, Ferrier ise İran ordusunun idaresi ile görevlendirilmişti. Fakat, Rusların şiddetli muhalefeti ve İran'daki İngiliz yanlısı idarecilerin çalışmaları sonucu, sadrazam Hacı Mirza Âğası tarafından görevden alınmış ve ülkesine geri gönderilmişti.⁴⁵⁰

Fransa'nın Tahran elçisi Conte de Sercey, saray erkani ve Muhammed Şah ile görüşmelerde bulunarak İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşmasının

⁴⁴⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s.301. İran-Rus ilişkileri ve Kuzeydeki Rus saldırıları için bkz. E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 507 vd.

⁴⁴⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 304

⁴⁴⁸ Francois Guizot, Fransa'nın muhafazakar diplomati ve tarihçisi olup liberallere muhalif idi. Kral Louis Philippe saltanatının sükutunu hazırlayan 1848 ihtilalinin önemli şahsiyetlerindendi. İhtilal sonrasında kralın İngiltere'ye kaçmasına sebep olmuştu. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 270

⁴⁴⁹ K. İsfahaniyan - K. Ruşenî, a.g.e., s. 46

⁴⁵⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 239

imzalanmasına çalıştıysa da muvaffak olamamıştı.⁴⁵¹ Çünkü Fransa, Herat meselesinde İran'ın kendisinden beklediği yardımları yapmak şöye dursun İranda yaşayan katoliklerin hakları için mücadeleye girişmişti. Zira, katoliklerin özgürce kiliselerde ibadet etmeleri ve şehir içinde rahatça alış-veriş yapmaları için Muhammed Şah'ı ikna ederek 1840 tarihinde bir ferman yayınlamasını sağlamışlardı.⁴⁵²

Fransa temsilcisi Conte de Sercey, üç ay İran'da kaldıktan sonra 1840'de ülkesine geri dönmüş, üç yıl sonra bu defa Comte de Sartiges İran büyükelçisi olarak Tahran'a gönderilmişti. Bu Fransız elçi, Nasıreddin Şah'ın ilk yıllarında ve Mirza Taki Han'ın sadrazamlığı dönemi boyunca İran'da kalmıştı.⁴⁵³ Sartiges'in İran ile Fransa arasında bir ticaret anlaşması gayretlerine dönemin sadrazamı Hacı Mirza Ağası tarafından karşı çıkmış ve Fransa'nın ticarî imtiyaz haklarının aynısının İran'a verilip verilmeyeceği Fransız elçiye sorulduğunda bir cevap alınamamıştı. Ancak, sadrazamın engellemelerine rağmen 1846 yılında İran-Fransa ticaret anlaşması imzalanmıştır.⁴⁵⁴ Anlaşmaya göre, iki ülke karşılıklı ticaret yapabilecek, İngiltere ve Rusya'nın İran'dan aldığı ticarî imtiyazların aynısından Fransa da istifade edebilecek, Fransa'ya gümrük indirimi uygulanacak, Tahran, Tebriz ve Buşir şehirlerinde konsolosluk açabilecekti. Fransa'ya bu kadar önemli ticarî imtiyaz veren İran, sadece Paris, Marsilya ve Borbon adasında konsolosluk açma hakkını elde etmişti.⁴⁵⁵

Anlaşmanın bir nüshası Fransa'nın İstanbul elçisi aracılığıyla Paris'e gönderilmiş ancak, bu sırada meydana gelen 1848 ihtilali ve Louis Philippe hükümetinin yerine geçici bir hükümetin kurulması, anlaşmanın geçersiz sayılmasına sebep olmuştur. Anlaşmanın uygulanması ve Fransız uzmanların İran'a gönderilmesi için yeni hükümet ile temasa geçen Muhammed Ali Han Şirazi, görüşmeler sırasında

⁴⁵¹ G. R. Verheram, a.g.e., s. 241

⁴⁵² A. A. Şemim, a.g.e., s. 272 - 274. Fransız general Gardanne'nin İran'dan ayrılmasından otuz yıl sonra, Conte de Sercey İran'a gönderilmişti. 1840 tarihinde Muhammed Şah'ın huzuruna çıkan Fransız elçi, İran'ın bu dönemde İngiltere ve Rusya ile olan anlaşmazlığından iyi faydalanarak katolik hristyanların dinî merasimlerinde özgürce hareket etmelerini havî fermanın yayınlanmasını sağlamıştı. İngiltere, Fransa'nın bu hareketlerini baltalamak için gizli ajanları vasıtasıyla çalışmış, İran'daki Fransız keşişlerin ayrılmaması halinde İran ile olan anlaşmaları lağv etmek için hareket geçeceğini söylemiştir. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 255 - 256

⁴⁵³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 260

⁴⁵⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 261; A. A. Şemim, a.g.e., s. 272

⁴⁵⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 261

gündeme getirilen katolikler meselesinde, İran'ın katolikleri koruyacağı taahhüdünde bulunmuştur.⁴⁵⁶ İngiltere ve Rusya'dan gizlenen bu görüşmelerde üçüncü bir devletin İran'a müdahalesi halinde İran'ın Fransa tarafından himaye edilmesi şartına Fransa yanaşmamıştır. Bunun üzerine sadrazam Hacı Mirza Âğası, Fransız elçi Sartiges'in İran'da kalmasına bir mani olmadığını söyleyerek durumdan istifade etmiş ve Fransa'da bulunan Şirazi'nin 1848'de geri dönmesini sağlamıştır.⁴⁵⁷ Fransa, Sartiges'in dönüşünü engellemek için o sırada tahta oturan Nasıreddin Şah'a, Fransız başbakanı Louis Eugene Cavaignac'ın şahı tebrik mektubunu vereceğini bildirmişti.⁴⁵⁸ Ancak, Rusya elçisi Dolguruky ve İngiltere elçisi Ferrant'ın taltif edilmeleri, Fransız elçi Sartiges'e ağır gelmiş ve daha önce kendisine İran tarafından verilen nişanı geri iade edeceğini ve İran'dan ayrılacağını tehdit yollu söylemiştir.⁴⁵⁹

Fransa, yürürlüğe girmeyen 1846 ticaret anlaşmasının yerine yeni bir anlaşma yapmak istiyordu. Çünkü, İran ile bütün bağlar koparılarak İngiltere ve Rusya'ya meydan verilmek istenmiyordu.⁴⁶⁰ Ancak, Fransa'nın İran ile anlaşma teşebbüsleri İngiltere tarafından gözden kaçırılmıyor ve İran'ın Fransa ile ticaret anlaşması yapması halinde, Horasan'da isyan etmiş olan Salar'a destek vereceği ve bütün Afganistan'ı İran'a karşı ayaklandıracağı tehdidinde bulunuyordu. Mısır'da nasıl Mehmed Ali Paşa'yı Osmanlı devletine karşı isyan ettirip Mısır'ı Osmanlı'dan koparmışlarsa, aynı şekilde Horasanı da İran'dan koparacaklarını söylüyorlardı. Fransız elçi Sartiges, bu gelişmelerin farkında olarak 1849'da kerhen İran'ı terk etmiştir.⁴⁶¹

İran ile Fransa arasındaki ilişkiler altı yıl kesik kaldıktan sonra Charles Louis Napoleon Bonaparte (III. Napolyon)'nın 1855 tarihinde Prosper Bouree'yi İran'a elçi olarak tayin etmesi üzerine tekrar başlamıştır.⁴⁶² Bouree'nin yaptığı müzakereler

⁴⁵⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 261

⁴⁵⁷ İran elçisi, Paris dönüşünde İstanbul'a uğradı. Burada Hacı Mirza Âğası tarafından görevlendirilen ve Erzurum anlaşmasının bir nüshasını Tahran'dan Erzurum'a getiren İranlı elçi ile birlikte Babıâli'deki görüşmelere katılmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 274

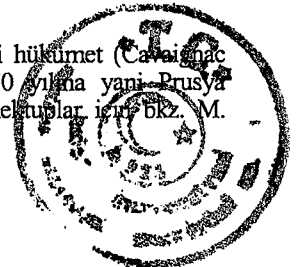
⁴⁵⁸ Louis-Eugene Cavaignac (1802-1857), Fransız general ve Cezayir orduları komutanıdır. 1848 ihtilali geçici hükümetin başkanı olduktan sonra yerini III.Napolyon'a bırakmıştır. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 262 - 263. Ayrıca bkz. Abbas İkbâl Aştıyanî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, Tahran 1340

⁴⁵⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 264; G. R. Verheram, a.g.e., s. 240

⁴⁶⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 240 - 241

⁴⁶¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 265

⁴⁶² A. A. Şemim, a.g.e., s. 278 - 279. II. Napolyon, 1848 ihtilaliyle kurulan geçici hükümet (Cavaignac hükümeti) tarafından Fransa Cumhuriyetinin başına getirildi. Bu dönem, 1870 yılına yani Prusya yenilgisine kadar devam etti. III. Napolyon'un Nasıreddin Şah'a gönderdiği mektuplar için bkz. M. Mahmud, a.g.e. II, s. 703 vd.

sonucunda 1855 tarihli İran-Fransa ticaret anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, İran'daki Fransız teb'a kendi elçilikleri kanalıyla Fransa kanunlarına göre muamele görecektir, İranlılarla olan davaları Fransız konsolosun huzurunda, başka ülke teb'ası ile olan davaları yine Fransız elçiliğince görülecekti. Fransa'daki İranlıların yabancılarla olan davalarında ise İran teb'asına İran kanunu, yabancılarla ise normal kanunlarca muamele edilecekti. İki ülkede işlenen bir cürümler uluslararası hukuka göre muamele görecekti.⁴⁶³ Anlaşmanın altıncı maddesinde, iki ülke siyasi temsilcilerinin ölmeleri halinde yapılacak işlemler, yedinci maddesinde ise konsoloslukların açılması ile ilgili hükümler vardı. Fransa, Tahran'dan başka Tebriz ve Buşir limanında, İran ise Paris, Marsilya (Marseille) ve Bourbon adasında konsolosluk açacak ve burada çalışanlar uluslararası hukuka tabi olacaklardı. Bu maddeleri havî anlaşmanın altı ay içinde iki ülke tarafından imzalanıp birer nüshalarının değiştirilmesi de karara bağlanmıştı.⁴⁶⁴

Nasıreddin Şah, anlaşmanın imzalanmasından sonra III. Napolyon'a ve Fransız elçiliğinde çalışan mütercim Nicola'ya hediyeler göndermiştir.⁴⁶⁵ III. Napolyon, anlaşmanın imzalanması ile oluşan müttefiklik havasıyla, Herat muhasarası sırasında İngiltere'nin İran'ı güneyden işgale başlaması üzerine iki devlet arasında arabulucu olmuş ve Paris anlaşmasının imzalanmasına vesile olmuştu. İmparatorun bu hareketi Nasıreddin Şah'ı memnun etmiş ve 1878'deki Avrupa ziyaretinde Paris'e giderek dostluğun gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu dostluktan istifade eden Fransız araştırmacı Marcel Auquste Dieulafoy, Tahran'daki Fransa elçisinin de tavassutuyla 1883 tarihinde, Şuş bölgesinde kazı yapma imtiyazını almıştı. Dieulafoy, karısını ve Eskiçağ Tarihi uzmanlarından Babin ve Houssay'ı da yanına alarak İran'a gelmiş, yaptığı ilmî kazılarda İslâm öncesi dönem ile ilgili ve özellikle Elamlılar dönemine ait nefis eserler ortaya çıkarmıştır. Anlaşma gereği bunların yarısını İran'a teslim edip yarısını da Paris'e göndermiştir. İran'daki kazılarda çıkarılan ve Paris'e götürülen tarihi eserler şimdiki Louvre müzesinde bulunmaktadır.⁴⁶⁶

⁴⁶³ R. Furon, a.g.e., s. 121

⁴⁶⁴ K. İsfahaniyan - K.Ruşenî, a.g.e., s. 44 - 46; A. Baussani, a.g.e., s. 167

⁴⁶⁵ K. İsfahaniyan - K.Ruşenî, a.g.e., s. 409 vd. Nicola, İran'da kaldığı süre içerisinde ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve bir Farsça-Fransızca sözlük yazmıştır. Ayrıca Babiyye ve Şeyhiyye fırkaları üzerine çalışmalarda bulunarak neşriyatta bulunmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 279

⁴⁶⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 279 vd.

D. İran'ın Avrupa Ülkeleri ve Amerika ile İlişkileri (1834-1895)

İngiltere ve Rusya, yıllarca İran üzerinde uyguladıkları siyasî ve iktisadî nüfuz mücadelesiyle İran'ı güçsüz bırakarak dünya siyasetinde etkisiz hale getirmişler ve sömürge haline getirmişlerdi.⁴⁶⁷ Adı geçen devletlerin siyasî oyunlarıyla asırlarca zaman kaybına uğrayan İran, başlarındaki şahların da dirayetsizliği yüzünden zabtu rapt altına alındığı bir çemberinde daralmaya başlamıştı. Bu baskıdan kurtulmak ve gerek malî yardım ve gerekse siyasî mevkiini takviye etmek için Avrupa'nın diğer devletleri Almanya, İspanya, Avusturya ve Belçika ile siyasî ve iktisadî ilişkilere girmeye başladı.⁴⁶⁸

1. İran-Belçika ve İspanya İlişkileri

İran'ın İstanbul elçisi Mirza Cafer Han, 1841'de Belçika'nın İstanbul elçisi ile görüşerek iki devlet arasında bir dostluk ve ticaret anlaşmasının imzalanması için İran'ın bu yöndeki isteğini kendisine bildirdi. Anlaşma müzakerelerinin Tahran'da yapılmasını isteyen Muhammed Şah ve sadrazam Hacı Mirza Ağası'nın isteği Belçika kralı Leopold tarafından kabul edildi. 1841'de yapılan görüşmeler sonucunda İran-Belçika anlaşması imzalandı.

Anlaşmanın birinci maddesinde, dostluk ilişkileri ve her iki ülkenin teb'alarının durumu ele alınırken, ikinci maddedeyle iki ülke teb'asının birbirine gidiş- gelişlerini ve ikametleri ile ticaret yapabilmeleri kabul edilmiştir. Bu madde ile İran ve Belçikalı tüccarların ticaret için birbirlerinin ülkesinde ticarethane açmaları, anbar kiralamaları, bu süre içerisinde emniyetlerinin sağlanmaları ve üçüncü bir ülke ile savaşa girilmesi halinde bu şartların devam edeceği de kararlaştırılmıştır. Üçüncü madde, her iki devletin tüccarlarının buldukları ülkede vergiden muaf tutulmaları, malların giriş ve çıkışlarında İran'ın %5, Belçika'nın ise İngiliz ve Fransız tüccarlara uyguladığı gümrük tarifelerini uygulaması kararlaştırılmıştır. Dördüncü madde, İran'daki Belçikalıların ve tüccarların güvenliklerinin sağlanmasıyla ilgiliydi. Beşinci madde, Belçika'nın Tahran ve Tebriz'de, İran'ın Brüksel (Bruxelles) ve Anvers'de temsilcilik açmasını öngörmekteydi. Altıncı madde ile her iki devlet teb'asının ihtilaflarını ticarî temsilciliklerin buldukları yerlerde carî olan kurallara

⁴⁶⁷ A. Müstevfi, a.g.e. I, s. 109

⁴⁶⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 265

göre hal etmeleri, tüccarların iflaslarının kendi ülkelerine bildirilmesi ve ölümleri halinde de mallarının kontrol edilerek ülkelerine gönderilmesi kararlaştırılmıştı. İran-Belçika ticaret anlaşması, 1842 tarihinde İstanbul'da bir protokol şeklinde imzalanmıştır.⁴⁶⁹

Mirza Cafer Han, İstanbul'daki Belçika elçisiyle anlaşma müzakereleri yaptığı zaman, İspanya'nın İstanbul elçisi de iki ülke arasındaki dostluk, ticaret ve teb'aların her iki ülkede ikamet ve ticaret yapabilmeleri için görüşmelerde bulunmuştu. 1842 tarihinde İran elçisi ile İspanya elçisi Anthony arasında gerçekleşen görüşmeler anlaşma ile sonuçlanmıştır.⁴⁷⁰ İran-İspanya anlaşmasının içeriği, Belçika ile yapılan anlaşmanın hemen hemen aynı olup İspanya Tahran ve Tebriz'de, İran ise Madrid ve Barcelona'da ticarî konsolosluk açabilmeyi kararlaştırmışlardır.⁴⁷¹

2. İran-Amerika Birleşik Devletleri İlişkileri

İran elçisi Ferah Han, Paris antlaşmasının imzalanmasından sonra İran'a dönerken İstanbul'daki Amerika Birleşik Devletleri başkanı Franklin Pierce (1853-1857)'in elçisi ile müzakerelerde bulunarak iki devlet arasında 1856 tarihli dostluk ve ticaret anlaşması imzalanmasını sağlamıştır.⁴⁷² Bu anlaşma, İran ile Fransa arasında imzalanan anlaşmaya benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Ancak, yedinci madde ile iki ülke arasında siyasi ilişkilerin başlaması için birbirlerinin başkentlerinde elçilikler açılması kararlaştırılmıştır. Buna göre İran, Washington ve New Orleans'da, Amerika ise Tahran, Tebriz ve Buşir'de konsolosluk açabilecekti.⁴⁷³

İran'ın Fransa, Belçika ve diğer devletlerle yaptığı anlaşmalardan farklı olarak Amerika ile yapılan anlaşmada, bu devletin kendi siyasi ve ticari temsilcilerinin İran'da gizli veya açık bir şekilde İran vatandaşlarını himaye

⁴⁶⁹ M. T. Sipîhr III-IV, s. 338

⁴⁷⁰ 1833 yılında İspanya'nın başında Marie-Louise İsabella bulunuyordu. VII.Ferdinand'ın kızı olan İsebella, 1868 yılında askerler tarafından tahttan uzaklaştırıldı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 269

⁴⁷¹ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 338

⁴⁷² G. N. Curzon, a.g.e., s. 783. Amerika-İran ilişkileri için bkz. Meryem Mir Ahmedî, "Amerika Der Sahne-yi Siyasi-i İran (1900-1950)", *Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III-IV*, Danişgah-ı Firdevsî-i Meşhed, Payız ve Zimistan 1363; Rahim Rızazâde Mülk, *Tarih-i Revabit-ı İran ve Memalik-i Mûte'ahide-i Amerika*, Tahran 1350

⁴⁷³ M. T. Sipîhr, a.g.e. III-IV, s. 363 vd.

etmemesi istenmiştir. İran'ın bu maddeyle amacı, İran vatandaşı olup da siyasi ve adli suç işleyenlerin bu ülke konsolosluklarına sığınmalarını önlemektir. Çünkü, bu dönemde her iki ülkede özgürlük hareketleri meydana gelmekte ve merkezi rahatsız etmekteydi.⁴⁷⁴ İran'ın diğer önemli endişesi ise İran'da görev yapacak olan Amerikan elçilik görevlilerinin hareketlerinin sınırlandırılarak kontrol altına alınmasıydı. Tahran, Tebriz ve Buşir'deki siyasi ve ticari temsilcilerin sayısı daha önce Rusya ile imzalanan anlaşmayla belirlenmiş olanlardan fazla olmayacaktı.⁴⁷⁵

E. İran-Almanya İlişkilerinin Başlaması

Nasireddin Şah, Rusya ve İngiltere'nin sürekli müdahaleleri karşısında acz içinde kaldığından, Avrupa'nın diğer devletleriyle temasa geçerek bu iki devletin kendi üzerindeki nüfuzunu kırmayı düşünmüştür.⁴⁷⁶ İkinci Avrupa ziyareti sırasında Alman İmparatoru I. Wilhem ve başbakan Bismark ile görüşerek, yeni bir güç olarak ortaya çıkan bu devlet ile siyasi ilişkileri başlatmıştır. Görüşmede ikili ilişkilerin geliştirilmesi ele alınmış, bunu müteakip 1883 tarihinde Nasireddin Şah ile Bismark arasındaki gizli mektuplaşmalar yapılmıştır. 1885'de de iki devlet arasında siyasi ilişkilerin kurulması ve karşılıklı elçiliklerin açılmasını kapsayan bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma gereğince İran tarafından Mirza Rıza Han Berlin'de, Almanya tarafında ise Graf Von Braunschweig Tahran'da karşılıklı elçilikler tesis etmişlerdir.⁴⁷⁷

Aynı tarihte Almanya'dan gemi satın alınarak birkaç tanesinin siparişi de Bremen tersanesine verilmiştir. Ayrıca, Tahran'da bir Alman okulu ve Darülfünûn'da Alman dili bölümü açılmış, yapılan gizli görüşmeler ile Almanların İran'ın kuzey demiryolu hattını yapmaları kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁸

İngiltere, İran'da deniz gücünün gelişmemesi için hiçbir zaman İran'a gemi satışına yanaşmamıştı. Bu yüzden Almanya'dan alınan gemilerde çalışan Alman denizcilere şiddetle karşı çıkarak Tahran elçisi Donald Thomson aracılığıyla,

⁴⁷⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 280 - 281

⁴⁷⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 281

⁴⁷⁶ 1873 tarihinde İran-Almanya ticaret anlaşması imzalanarak ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. B.O.A., Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, Dosya No: 12, Gömlek No: 12

⁴⁷⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 302

⁴⁷⁸ İran-Almanya ilişkileri için bkz. Meryem Mir Ahmedî, "Nüfûz-u İktisadî-Siyasî-i Alman Der İran", Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî II, Danişgah-ı Firdevsî-i Meşhed, Tabistan 1363

Almanların Basra körkfezindeki gemilerde çalışmasına dair anlaşmanın iptal edilmesini istemiştir. Ruslar da Almanya'nın İran'ın kuzey demiryolu projesini yürütmelerine karşı çıkmış ve Doulgorky aracılığıyla anlaşmanın iptalini istemiştir. Bu tepkiler üzerine Nasıreddin Şah, 1889'da bir ferman yayınlayarak beş sene müddetince Rusya'nın izni olmadan kuzey demiryollarının yapımının yabancılara verilmemesini istemiştir.⁴⁷⁹ Ayrıca, Rusya'nın kendi iç işlerine müdahalesini siyasi bir yenilgi olarak gören Nasıreddin Şah, bunu hazm edememiş olacak ki, kendi dışişlerine "*Rusya ve İngiltere ile bağımsız olup olmadığımızı müzakere ediniz ve niçin bütün işlerimize müdahale ettiklerini sorun*" diye emir vermiştir.⁴⁸⁰

İran'ın Almanya ile siyasi ilişki kurması, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki emellerini tehlikeye düşürdüğünden İngilizler harekete geçerek İran'ın güneyindeki denizlerde ve Karun nehrinde gemi işletmeciliği imtiyazını elde etmişlerdi (1888).⁴⁸¹ Karun nehrinde gemi işletmeciliği hakkının verilmesiyle "*Lynch Kardeşler (Lynch Brother)*" isimli gemicilik şirketi kurulmuş ve buradaki deniz hattını tesis etmiştir. Bu şirket, sadece burasıyla yetinmemiş, Huzistan ticaretini de tekeline almıştır. 1889'da Bank-ı Şahinşahi'nin kurulmasıyla İran parasının darbedilmesi, madenlerinin işletilmesi imtiyazı altmış yıllığına İngilizlere verilmiştir.⁴⁸²

F. Bahreyn Adalarının İran'ın Elinden Çıkması

İran toprakları 1783 tarihinde Kerim Han Zend'in ölmesiyle kanlı iç çatışmalara sürüklendiğinde Bahreyn civarındaki Araplar buradaki adaları almışlardı. Başlarına getirdikleri şeyhler vasıtasıyla adaları idare etmeye başlamışlardı. Ayrıca, körfez bölgesinde etkili olan sultan Musakkat, İran'ın güney limanlarını ve Hürmüz taraflarını kendi tasarrufuna almış ve Ağa Muhammed Han'ın tahta oturmasına kadar buradaki hakimiyetini devam ettirmişti.

Ağa Muhammed Han idareye geldikten sonra İran taraftarı olan idarecileri Bahreyn'e tayin ederek sultan Musakkat ile Umman sultanını cezalandırmak

⁴⁷⁹ Demiryolu hattı projesi, sadece hattın döşenmesinden ibaret kalmıyordu. Hattın güzergahında istasyon binalarının yapımı da dahildi. Ayrıca, bu çalışmalar esnasında o bölgedeki değerli madenler ve petrol da araştırılıyordu. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 302

⁴⁸⁰ G. R. Verheram, a.g.e., s. 242 vd.

⁴⁸¹ P. Sykes, a.g.e., s. 533

⁴⁸² P. Sykes, a.g.e., s. 534

istemmişti. Kendi durumunu iyi görmeyen sultan Musakkat, 1795 yılında bir elçisini Fars eyaleti valisine göndererek Ağa Muhammed Han'dan Benderabbas, Hürmüz adası ve Kaşem adasını yetmiş beş yıllığına ve yılda 6.000 tümen kira ödenmek şartıyla kiralamıştı.⁴⁸³

Ağa Muhammed Han'ın bu fermanı ile gücü artan Sultan Musakkat, etraftaki topraklara saldırmaya başladı. Bunun üzerine Ağa Muhammed Han, 1797'de Bahreyn hakimi Şeyh Nesar Han'a emir vererek Musakkat'a saldırmasını ve sultanı itaate almasını istedi. Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesi bu teşebbüsü yarım bıraktı.

İngiltere, Sultan Musakkat'ın İran'a muhalefetini fırsat bilerek kullanmaya başladı. 1798'de kendisiyle bir anlaşma yaptı. Bir yandan da körfezdeki şeyhleri birbiri aleyhine tahrik edip onları zayıflatmaya ve bunlar üzerindeki nüfuzunu artırmaya çalıştı. Bu tarihlerde İran, Rusya ile savaş halinde bulunmasından ve deniz gücünün de fazla kuvvetli olmamasından dolayı buralarda hakimiyeti tam manasıyla kuramıyordu.

1819'da Basra körfezindeki İngiliz filosunun komutanı Bruce, Fars valisi Hüseyin Ali Mirza ile yaptığı anlaşmayla İran'ın Basra körfezinin emniyetini sağlayamaması durumunda devreye İngiltere'nin girebileceğini İran'a kabul ettirmişti. Bu anlaşma, Basra körfezindeki İran'ın hakimiyet hakkını İngiltere'ye vermişti. Anlaşmayı müteakiben 1819 tarihinde altı savaş gemisinden mürekkep 3000 denizci ile Bombay'dan Basra körfezine gelen İngiliz savaş filosu komutanı general William Grant Keir, savaş yapmadan sahilleri ele geçirdikten başka şeyhler ile anlaşmak için müzakerelere oturmuş ve 1820'ye kadar bu anlaşmaları tamamlamıştı. Bu anlaşmalara göre, bölgedeki şeyhler birbiriyle olan savaşları bitiricekleri.

İngiltere'nin 1851 tarihinde köle satışını önleme bahanesiyle İran gemilerini Basra körfezinde inceleme hakkını elde etmesi, bölgedeki İngiliz nüfuzunun artmasına ve Bahreyn'e yerleşmesine sebep olmuştu. Bahreyn şeyhi Muhammed bin Halife ile Felix Jones arasında 1861 tarihinde imzalanan anlaşmadan sonra Bahreyn resmen İngiliz himayesine girmişti. İran, buna itiraz etmişse de İngiliz hariciyesinin

⁴⁸³ M. T. Sipihr, a.g.e. III-IV, s. 233 vd.

verdiği cevapta, körfezdeki korsanlar sebebiyle bu anlaşmanın yapıldığı ve eğer İran'ın gücü varsa bu görevi yerine getirebileceği vurgulanmıştı. İran, 1869'da Bahreyn'de mülkiyet hakkını tekrar iddia etmişse de bir netice alamamıştır.⁴⁸⁴

G. Reji Vakası ve Nasıreddin Şah'ın Katli (1895)

Nasıreddin Şah, Avrupa seferine çıkmadan önce Osmanlı devleti ile ilişkileri düzeltmek için 1868'de Hacı Mirza Hüseyin Han'ı elçilik göreviyle İstanbul'a göndermiş, Babıâlî ile on yıl çalıştıktan sonra Şah'ın Avrupa dönüşünde önce adliye ve savaş bakanı, daha sonra da "Sipahsalar" lakabıyla sadrazam olmuştu.⁴⁸⁵ Mirza Hüseyin Han, İngilizlere meyilli olduğundan İngiliz nüfuzunun İran'da iyice yerleşmesine sebep olmuştu. 1872'de İngiliz sermayedarı ve Reuter ajansının kurucusu Julius de Reuter ile yaptığı anlaşma, Hazar denizinden Basra körfezine gidecek demiryolu hattının, şehir tramvaylarının, gümrük idarelerinin, petrol, demir, kömür gibi madenlerin işletilmesi ve İran'ın bütün milli gelir kaynaklarının kullanım hakkınının yetmiş yıllığına bu şahsa verilmesini sağlamıştır.⁴⁸⁶

İran'ın bütün millî kaynaklarını Reuter'e peşkeş çeken Mirza Hüseyin Han, Nasıreddin Şah'ı ikna ederek anlaşmayı onun tasvibinden geçirdi. Bunlar yapılırken anlaşma gizli tutularak Ruslar'ın anlaşmadan haberdar olmamasına itina gösterildi. Rusya, bu anlaşmayı öğrendikten sonra tepki gösterince İngiltere, tepkiyi azaltmak için kendisini anlaşmanın dışında tutmuş ve Reuter ile ilgisi olmadığını Rusya'ya anlatmak istemişti.⁴⁸⁷

Nasıreddin Şah, 1873'de çıktığı Avrupa ziyaretinde Londra'ya uğrayarak kraliçe ve başbakan Gladstone ile görüşmüş ve Rusya'ya karşı himaye istediğinde bulunmuştur. Fakat, İngiltere'den istediği desteği alamayan şah, Reuter'in kendisini ziyaret teklifini red ederek imtiyazları lağv edeceği işaretini vermişti.⁴⁸⁸ Gerek İran'da ve gerekse uluslararası camiada tepkilerin artması şahı zor durumda bırakmış, İran'a dönüşünde imtiyazların kaldırılması ve Sipahsalar'ın görevden alınması teklifiyle karşılaşmıştır. Saray erkanı ve şehzâdeler tarafından dile getirilen

⁴⁸⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 294 - 295

⁴⁸⁵ H. M. Sasanî, a.g.e. I, s. 61 vd. Bkz. Graham Storey, *Reuter's Century*, London 1950

⁴⁸⁶ Nazımü'l-İslâm Kirmanî, *Tarih-i Bidarî-yi İraniyân*, Tahran 1324, s. 11; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 123 - 24; P. Avery, a.g.e., s. 170 vd. Nasıreddin Şah, 1872'den sonra da imtiyaz vermeye devam etmiş ve 1873-1878 tarihleri arasında demiryolu ile ilgili beş imtiyaz hakkı vermişti. Bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 621 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 531 - 533; F. Kazımzade, a.g.e., s. 103 - 105, 108 - 111; E.H.U.İ.Dairesi, İran, s. 105

⁴⁸⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 288 - 289; H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 149 vd.

⁴⁸⁸ F. Kazımzade, a.g.e., s. 241; R. Furon, a.g.e., s. 122

ve Ruslarca da desteklenen bu tepkiler sonucu imtiyazlar kaldırıldı. 1873 yılında Sipahsalar sadrazamlıktan alınıp yerine Mirza Yusuf Aştiyanî getirildi.⁴⁸⁹

Mirza Yusuf Aştiyanî'nin 1885 yılındaki ölümünden sonra Mirza Ali Asgar Han sadrazamlığa getirilmiştir.⁴⁹⁰ Yeni sadrazam iç işleri, gümrük, hazine ve darbhane idarelerini de kendisine bağlayarak memleketin ilerlemesinden çok, kendi makamını korumaya çalışarak Şah'ın ölümüne kadar bu görevde kaldı. Sadrazam, ülke hazinesinin bitme noktasında olmasına bakmadan şah'ı 1888 tarihinde üçüncü Avrupa seyahatine teşvik etmiştir.

Şah'ın Avrupa seyahati sırasında İran'ın Londra elçisi olan Malcom Han,⁴⁹¹ İngilizlere bazı imtiyazlar verilmesi hususunda kendisini teşvik etmeye çalıştı. Gerek Malcolm Han ve gerekse sadrazam, imtiyazların verilmesini isteyen İngilizlerden yüklü miktarda rüşvet aldılar. Yoğun faaliyetler sonucu şah ikna edilerek İran'da piyango çekilişi ve kumarhane açılması için izin çıkartan Malcom Han, bu imtiyazları kendisi alıp İngilizlere satmıştır.⁴⁹² Avrupa seyahatleri sırasında verilen bir başka önemli imtiyaz da 1890'da İngiliz Talbot'a İran'daki tütün inhisarının elli yıllığına verilmesidir ki, buna "reji imtiyazı" veya "tönbeği" adı verilmiştir.⁴⁹³

Tütün imtiyazı anlaşması on beş bölümden oluşup tamamıyla imtiyaz sahibinin yararına idi. Elli yıl süreyle ve yılda İran'a sadece 15.000 İngiliz lirası ödenmek şartıyla 1890'da verilmişti.⁴⁹⁴ İran tütününün tamamının peşkeş çekilmesi anlamına gelen bu imtiyaza halk ve din adamları şiddetle karşı çıktılar. Hatta din adamlarından bir kısmı verilen bu imtiyaza tepki olmak üzere tütün kullanımının haram olduğuna dair 1891'de bir fetva bile çıkardılar. Avrupa'dan dönen şah, Malcom Han'ın piyango adı altındaki hırsızlığından haberdar olup onu görevden aldıysa da İran'ın paraları geri alınamadı. Devlet büyük zarara uğradı ve halk galeyana geldi.⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Bu sadrazam döneminde (1879) Şeyh Ubeydullah'ın isyana kalkışmasını manidar bulanlar da olmuştur. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 724

⁴⁹⁰ Hacı Mirza Yahya Devletabâdî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I*, Tahran 1336, s. 100

⁴⁹¹ Malcom Han, aslen Ermeni olup Nasıreddin Şah'ın zayıf iradesinden faydalanarak hedefine ulaşmaya çalışmıştır. Bkz. A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 724; A. Baussani, a.g.e., s. 169

⁴⁹² İbrahim Safaî, *Ayine-i Tarih*, Tahran 1352, s. 13

⁴⁹³ İbrahim Timurî, *Tahrir-i Tenbakû ya Evvelin Mukavemeti Menfi Der İran*, Tahran 1358, s. 9 vd. ; P. Sykes, a.g.e., s. 535; Hüseyin Abadiyan, "Cenbeş-i Tenbakû", *Tarih-i Muasır-ı İran VI*, Tahran 1374, s. 43. Reji ve tenbakû inhisarı için bkz. Hama Natık, *Şureş-i Ber-İmtiyaznâme-i Rejî*, Tahran 1360

⁴⁹⁴ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 724; G. N. Curzon, a.g.e., s. 621. 1890 anlaşması ve tütün imtiyazının verilmesiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Timurî, *Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328

⁴⁹⁵ H. Abadiyan, a.g.m., s. 44 vd.; G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910, s. 35; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 118 - 119

Nasireddin Şah'a karşı isyan başlatan halk saraya yürüyünce, İngiliz tüccar ve sermayedarlara verilmiş olan imtiyazların kaldırılacağı duyuruldu. İmtiyaz anlaşmalarının bozulmasına razı olmayan İngiliz şirketi 500.000 lira tazminat istedi. Şah, güneydeki limanların gümrük gelirlerini teminat göstererek Bank-ı Şahinşahi'den borç alarak imtiyaz sahibine ödedikten sonra 1892 yılında anlaşmayı iptal etti. İmtiyazların kaldırılmasıyla İran halkı şah'a karşı zafer kazanmış, rastgele millî kaynakların peşkeş çekilemeyeceğini mevcut idareye kabul ettirmiştir. Bundan sonra halk ve ulema, kendi rolünün farkına vararak istibdat hükümetinin yerine meşrutiyete dayalı millî bir hükümet için bilinçlenmeye başladı.⁴⁹⁶

İngiliz sermayedarlar ve tüccarlar kendilerine verilen imtiyazın iptal edilmesini hazmedemediler. Londra'da çıkan "Kanun" gazetesi aracılığıyla Nasireddin Şah ve sadrazam Mirza Ali Aşgar Han aleyhine çalışmaya başladılar. Kalküta baskısında çıkan nüshaları gizlice İran'a getirterek halkı rejim aleyhine kışkırtmaya, özgürlükçü hareketi desteklemeye başladılar. Şah, her ne kadar dış neşriyatın ülkeye girişini yasaklamış ve yükselen sesleri kısmaya çalışmışsa da halkın tepkisini kıramamış ve 1895'de öldürülmüştür.⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 105 vd.; Ferheng Recâî, "Meşrutahâhî Buhranha-yı Hemegir-i 1285-1299", *Tarih-i Muasır-ı İran IX*, Tahran 1374, s. 49; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 725 vd. Halkın ve ruhanîlerin verilen bu imtiyaza şiddetle karşı çıktıkları ve ulema sınıfının Nasireddin Şah üzerinde baskı kurmaya başladıkları görülmektedir. İran millî kaynaklarının peşkeş çekilmesi anlamına gelen imtiyazın iptal edilmesi için Mirza Aştıyanî ve diğer ruhanî ulema ile şah arasında mektuplaşmalar ve telgraflaşmalar olmuştur. Şeyh Fazlullah, Mirza Şirazî, Muhammed Rıza Tabatabaî ve Cemaleddin Esedabâdî gibi ulemâ tepkilerini göstermişlerdir. Ayrıca, millî gelirlerin şah ve çevresi tarafından israf edilmesi, saray görevlileri arasında rüşvet ve zulmün artması, sadrazamın ve şehzade Kamuran Mirza'nın keyfi davranışları da halkın nefretini mucib kılmıştı. Bkz. Nazımü'l-İslâm Kirmanî, a.g.e. I, s. 11 vd.

⁴⁹⁷ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 137 vd.; H. M. Sasanî, a.g.e. II, s. 215 vd. Mirza Rıza Kirmanî, Hacı Şeyh Hadi Necemabâdî ve Seyyid Cemaleddin Hemedanî adlı şahıslar Nasireddin Şah'ı bir mezar ziyareti sırasında öldürdüler. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 726; P. Avery, a.g.e., s. 227; E. K. Tahiri, a.g.e. II, s. 556 vd.

IV. BÖLÜM

EKONOMİK BUNALIM VE MEŞRUTİYET HAREKETİ

I. MUZAFFERÜDDİN ŞAH DÖNEMİ (1895-1906)

Nasireddin Şah'ın baskıcı ve halkın isteklerini dikkate almayan idaresi, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki yayılcı siyasetleri, yabancı ülkelere verilen ticarî ve siyasî imtiyazlar ile dış ülkelere sağlanan aşırı borçlanmalar, Seyyid Cemaleddin Esedabâdî (Afganî) çapındaki gibi fikir adamlarına ait görüşler, bu dönemde siyasî ve fikrî değişimin temellerini oluşturmuştur. Bunun sonucu olarak istibdad rejiminin yerine, saltanatın yetkilerini kısıtlayan meşrutî parlamentonun gelmesinin adımları hızlanmış ve bu döneme damgasını vurmuştur.¹ İç sıkıntılardan ve yabancı tasallutundan kurtulmanın çaresi olarak düşünülen meşrutiyet hareketi halk nezdinde de destek görmüştür.²

A. Muzafferüddin Şah'ın Tahta Geçışı

Nasireddin Şah'ın 1895 yılında Abdulazîm mezarlığını gezdiği sırada Mirza Rıza Kirmanî tarafından öldürülmesi, sadrazam Ali Asgar Han'ın bir tedbir olarak Rus ve İngiltere sefaretleriyle temasa geçerek yardım istemesine sebep olmuştu.³ Sadrazam, Rus ve İngiltere sefaretlerine bilgi verdikten sonra, o sırada Tebriz'de bulunan Muzafereddin Mirza'ya durumu telgrafla bildirmiştir. Tahran'a gelecek kadar parası olmayan şehzade için İngilizlerden Bank-ı Şahinşahî aracılığıyla borç para alınarak Tebriz'e havale ettirilmiştir. Yine, İran'daki Rus kazakları komutanı Kasakofky'nin askeri yardımına başvurarak sarayın emniyeti sağlanmıştı.⁴

Nasireddin Şah'ın hayatta kalan üç oğlundan en büyüğü olan Mesud Mirza, babası zamanında idarede bulunduğu yerlerde halkı ağır vergiler altında ezdiği için halkın nefretini kazanmıştı.⁵ İngilizlerin ve daha sonra da Rusların yardımını

¹ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İctimai Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1363, s. 3

² İbrahim Safaî, *Ayine-i Tarih*, Tahran 1352, s. 9 - 10

³ Yahya Devletabâdî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I*, Tahran 1330, s. 147; Abbas Kadiyanî, *Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran Ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye*, Tahran 1376, s. 706 - 707. Ayrıca bkz. Nazımü'l-İslâm Kirmanî, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, Tahran 1324, s. 101 vd.

⁴ Abdullah Mustevfî, *Şerh-i Zendeğân-i Men ya Tarih-i İctimai ve İdarî-yi Devre-i Kacariye II*, Tahran 1371, s. 3 - 4; Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 285

⁵ Seyyid Taki Nasır, *İran Der Behrured-i Bâ İstimargirân*, Tahran 1363, s. 279. Mesud Mirza, babasının şahlığı döneminde Mazenderan, Esterabad, Fars ve İsfahan idaresinde bulunmuştu. Otuz dört yıl idarecilik yaptığı İsfahan'daki görevi sırasında "Zilel-i sultan" ünvanını almıştı. Mesud Mirza, başlangıçta İngilizler tarafından desteklenerek menfaatleri doğrultusunda kullanılacağı düşünülmüştü. Ancak, bu şehzadenin

sağlayarak saltanata sahip olacağını düşünmesine rağmen Rusların, İngilizleri ikna etmesi sonucu bu şehzadenin veliahdlığı tanınmamıştı.⁶ Ruslar, menfaatleri doğrultusunda ikinci şehzade olan Kamuran Mirza'yı ön plana çıkartarak dikkatleri onun üzerinde yoğunlaştırmak istemişlerdi. Bu sayede ondan istifade etmeyi amaçlamışlardı. Hakikatte ayyaş ve zalim olan bu şehzade, babası zamanında "Naibü's-saltana" ünvanı ile birlikte hükümet mansıplarından birkaçını almıştı.⁷ Bu mansıplardan en önemlisi, şah'ın 1879 tarihinde Mirza Hüseyin Han'dan aldığı savaş bakanlığını kendisine vermesiydi ki, bakanlığın bütçesini gelişigüzel harcaması ve on yaşındaki çocukları askere almasıyla bu görevi sınırlandırılmıştır. Nasıreddin Şah'ın üçüncü oğlu ve resmi veliahdı Muzafferüddin Mirza, diğer ikisine göre daha iyi bir karaktere sahip olmasına karşın devlet idaresine fazla vakıf değildi.⁸ Veliahdların Tebriz'de görevlendirilmeleri adet olduğu için Muzafferüddin Mirza da bu eyaletin idaresine gönderilmiş ancak, buradaki idaresi devlet tecrübesinden ziyade zevk-i sefa ortamında geçmiş ve devlet işlerinden ayrı bir hayat sürmüştür.⁹ Buna rağmen Muzafferüddin Mirza, 1857 tarihinden itibaren babasının katline kadar veliahdlık makamında kalmış ve babasının üç Avrupa ziyaretinde yanında bulanarak bilgi ve görgüsünü geliştirme imkanı bulmuştu.¹⁰

Sadrazam Ali Asgar Han, Tebriz'deki veliahd ile gerekli haberleşmeyi sağladıktan sonra saray erkanının muhalefetinden korktuğu ve veliahdın babasının katlinden etkilendiğini düşünerek sessiz bir şekilde tahta oturmasını sağlamaya çalışmıştır.¹¹ Muzafferüddin Şah, 1895 tarihinde tahta oturduğu zaman kırk dört

resmî veliahd tanınmasına Rusya karşı çıkmış ve İngilizleri de ikna ederek bundan vazgeçirtmişti. Mesud Mirza'nun resmî veliahdlığı üzerinde İngiltere ve Rusya'nın etkisi yanında, annesinin hükümdar ailesinden olmayışı, devlet idare geleneğindeki veliahd gösterme sistemine aykırı idi. Ancak, bu kuralın şehzadenin seçilmeyişinde bir etken olduğu söylenemez. Bkz. Kerim Süleymanî, *Elkab-ı Rical-ı Devre-i Kacariye*, Tahran 1379, s. 106

⁶ Abdulazim Rızaî, *Tarih-i Deh Hezar Sale-i İnan IV*, Tahran 1363, s. 122

⁷ George Nathaniel Curzon, *İnan ve Kazıye-i İnan*, (terc. Vahid mazenderanî), Tahran 1349, s. 545 -553

⁸ S. T. Nasır, a.g.e., s. 280; A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 3

⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 537; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 122; Abbas İkbâl Aştıyanî, *Tarih-i İnan Pes Ez İslâm*, Tahran 1378, s. 727

¹⁰ Raymond Furon, *L'İnan Perse Et Afghanistan*, Paris 1951, s. 123; A. Rızaî, a.g.e., s. 122

¹¹ Muzafferüddin Şah, babasının bir terörist hareket sonucu öldürülmesinden etkilenmişti. Tebriz'den Tahran'a gelirken bu endişeyi sürekli üzerinde taşımış, sadrazamın gayretleriyle ve teşrifat merasimine gerek duymadan Tahran'a gelerek tahta oturmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 285; Alesandro Baussani, *The Persians*, Florence 1962, s. 170. Daha geniş bilgi için bkz. Eminüddeve, *Hatırat-ı Siyasî-yi Mirza Ali Han Eminüddeve*, Tahran 1341

yaşındaydı ve en büyük yardımcısı Ali Asgar Han idi.¹² Bazı İran tarihçileri bu sadrazamı Nasıreddin Şah'ın son dönemlerindeki işleri sebebiyle hainlikle suçlarken bazıları ise Rus yanlısı göstermeye çalışmıştır.¹³

B. Sarayın Durumu ve Halkın Tavrı

Sadrazam Ali Asgar Han'ın Muzafferüddin Şah için gayret göstermesi ve onun tahta oturmasında rol oynaması, doğal olarak kendi sadrazamlığının da devamını sağlamaya yönelik bir çaba olarak görüldü. Ancak, bu dönemde İngiltere ve Rusya'nın İran'ın iç işlerine ve saraya müdahalesi o derece artmaya başlamıştı ki, sadrazamlık makamı bu iki devletin diplomatik çekişme alanı haline geldi. Öyleki, Ali Asgar Han ile Mirza Ali Han sadrazamlık makamında gidip geldiler. İdarenin bu durumu halkın gözünden kaçmamış, sarayın ve hükümetin itibarının ne kadar düştüğünü onlar da fark etmişlerdi.¹⁴

Sadrazam Ali Asgar Han'a halkın tepkili olması ve devlet görevlilerinden bazılarının kendisiyle uyuşmaması şahı endişelendirmiştir.¹⁵ Sadrazamın şahsından kaynaklanan birtakım gerekçelerle muhalefetin artacağını ve bundan da kendisinin zor durumda kalacağını hesaplayarak 1897 tarihinde görevden almış, yerine yenilik taraftarlarının güvendiği Mirza Ali Han'ı sadrazamlığa getirmişti. Mirza Ali Han'ın sadrazamlığa getirilmesi İngiltere tarafından iyi karşılanmışsa da saraydaki kimi çevrelerin bu kararı isabetli görmedikleri tespit edilmiştir.¹⁶ Ayrıca Rusya'nın Tahran elçisi Butzov sadrazamdan yana kendi devletinin endişelerini şah'a iletmekle

¹² Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz IV*, Tahran 1328, s. 1505; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 122

¹³ K. Süleymanî, a.g.e., s. 44. Ali Asgar Han için bkz. A. Kadıyanî, a.g.e., s. 126

¹⁴ Yahya Devletabâdî, a.g.e. I, s. 171 - 178; K. Süleymanî, a.g.e., 42 - 44; Percy Sykes, *Sefername*, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1336, s. 189

¹⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 287. Sadrazam Ali Asgar Han Rus yanlısı olduğu, Nasıreddin Şah'ın katinden hemen sonra Rusların himayesindeki kazak askerlerinden yardım alarak sarayın güvenliğini sağlamaya çalışmasından sonra iddia edilmiştir. Devlet hazinesinin boşalmasının müsebbiblerinden biri olarak Rusya'dan borçlanma ve daha sonra da bu devletin tahakkümüne taraftar olduğu söylenmiştir. Muzafferüddin Şah tarafından azl edilmesi sırasında Rusların Tahran elçisi vasıtasıyla devreye girmesi bu kuşkuları arttırmıştır. Bkz. Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 147 -159; C. E. Bosworth - V. Minorsky, *İran and İslam*, Edinburg 1971, s. 315

¹⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 287. Sadrazam Mirza Ali Han, şahın maaşını muayyen ve belli bir düzene getirmeye çalıştığı sırada şah'ın şimdiye kadar maaş almadığı ve mevacib dağıttığı için bunun yanlış olduğu yolunda muhalefet edildiği ve şah'ın yanlış bilgilendirildiği tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Hatta sadrazamın şaha telkinde bulunarak Osmanlı devleti ile birlik olma gereğini anlatması bile hainlikle nitelendirilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Nazımülislâm Kirmanî, a.g.e., s. 102; Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrutâ-ı İran*, Tahran 1330, s. 25

kalmamış, Tebriz'deki hristiyanların can güvenliğini bahane eden Rusya, 5.000 kişilik Rus askerini Azerbaycan'a göndererek İran'a gözdağı vermeye çalışmıştır.¹⁷

Sadrazam Mirza Ali Han, eski sadrazamlardan Mirza Taki Han ve Hüseyin Han'ı takip ederek gazetelere özgürlük vermeye, eğitim ve öğretimin ilerlemesi için medreseler kurmaya, içi boşaltılmış hazineyi düzeltmeye, hazineden para yiyenlerin yerine dışarıdan kişiler görevlendirmeye çalıştı. Bunun için Belçika'dan üç müsteşar getirterek gümrük, darphane ve postahaneyi düzeltmeye çalışmıştır. Ancak, sadrazamın bu gayretleri Ali Asgar Han taraftarları ve çıkar peşinde olan saray erkanının baskısı karşısında yetersiz kaldı. Görev yapığı bir yılın sonunda 1898'de sadrazamlıktan alındı ve tekrar Ali Asgar Han sadrazamlığa getirildi.¹⁸ Adli ve kültürel ıslahatlar ile adaletli bir gelir dağılımı oluşturmaya çalışarak devletin gelirlerini kontrol etmeye çalışan Eminüddeve'nin görevden alınmasının en önemli sebebi, rüşvetin önüne geçmeye çalışarak bu yolda çıkar elde etmek isteyenlerin önünü kesmesiydi.¹⁹

Muzafferüddin Şah döneminin başından itibaren görülen bu gibi hadiseler, halkın Kaçar idaresine karşı olan memnuniyetsizliği su yüzüne çıkartmıştır. Ruhanîlerden bir kısmı da yapılan uygulamayı sorgulamaya başladılar. Özellikle, şahların sömürgeci ülkelere verdikleri ve devletin zararına olan imtiyazların ülke kaderini etkilediğini, bunların hangi amaçla verildiği sorgulanan konuların başında geliyordu.²⁰ Devletin imkanlarından beslenenler ise uygulamalardan memnun görünüyor ve en ufak bir muhalefet karşısında İngiltere ile Rusya'nın müdahalelerine güveniyorlardı. Sınırlı ve yavaş bir şekilde başlayan karşı çıkışlar, büyüyerek istibdat yönetiminin sona ermesi yolunda büyüyen bir muhalefete dönüştü. Muzafferüddin Şah, halkın tepkileri karşısında hata yapmaya başladı. Yapılan hatalardan biri de 1903'te görevden aldığı sadrazam Ali Asgar Han'ın yerine şehzade Abdulmecid Mirza'yı ataması idi.²¹ Zira, bu şehzade istibdat yönetiminin devamından yana, kifayetsiz, gurur sahibi ve halkın hislerini anlayacak ve onları teskin edecek

¹⁷ S. T. Nasır, a.g.e., s. 281; G. N. Curzon, a.g.e., s. 560

¹⁸ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 178 vd.; A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 728

¹⁹ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 205-212; A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 10 - 11

²⁰ A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 8; İbrahim Timurî, *Tahrir-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328, s. 78 vd. Ayrıca bkz. M.Rıza Rahmetî, *Nakş-ı Müçtehid-i Fars Der Nühzet-i Tenbakû*, Tahran 1371

²¹ A. Rızai, a.g.e. IV, s. 122

şahsiyetten yoksundu. Şiddetten yana olması, mevcut muhalefeti arttırmıştır. Yaptığı hatayı geç de olsa anlayan şah, şehzadeyi görevden alarak yerine Mirza Nasrullah Han'ı sadrazamlığa getirmiştir.²²

C. İmtiyazların Verilmesi

Nasıreddin Şah, 1872 tarihinde İngiltere asıllı Julius Reuter'e verdiği tütün ve diğer millî kaynaklarla ilgili imtiyazların benzerini Lynch Kardeşler şirketine vermekle, İran'ın iktisadî ve siyasî bağımsızlığını tehlikeye atmıştı. Şah, Rusya'nın İran'daki menfaatleri gereği imtiyazları kabul etmeyerek kendisini tehdit etmesi ve imtiyazlara karşı içteki muhalefetin artması üzerine 1873'de lağv etmek zorunda kalmıştı.²³ İran malî yapısının iyice bozulduğu bu dönemde, ekonominin imtiyazlar yoluyla ıslah edileceği düşünülmüştü. Ancak, Rusya'nın müdahalesi sonucu hükümetçe verilen kararların bozulabilmesi durumun vehametini ortaya koymuştu.²⁴

Daha önce verilen ve sonradan iptal edilen imtiyazların sıkıntısı ortada iken, 1890 yılında tütün satış imtiyazının bu defa elli yıllığına Gerald Talbot'a verilmesi, tütün ile uğraşan halkın sıkıntıya girmesine sebep olmuştur.²⁵ Halk, verilen bu yeni imtiyaza karşı çıkarak, imtiyazın kaldırılması yolunda 1891 yılında Tebriz'de tepkilerini ortaya koydular.²⁶ Bu tepkiye Tebriz uleması da katılınca devlet gelirlerinin Avrupalılara peşkeş çekildiği halka anlatılıp, imtiyaz kaldırılmadığı sürece devlete karşı cihad ilan edileceği bildirilmişti. Rusya'nın da desteklediği imtiyaz karşıtı hareket, Seyyid Cemaleddin Afganî'nin fikirleriyle iyice sertleşiyordu.²⁷ Karşı çıkışlar sadece merkezle mukayyet kalmayıp taşraya sıçramıştı. Özellikle, İsfahan, Meşhed gibi şehirlerdeki ulema da halkı bilinçlendirmeye çalışarak tütün ile ilgili uygulama karşıtı fetva veriyorlardı.²⁸ Muhalefetin büyümesi

²² A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 68; K. Süleymanî, a.g.e., s. 151; N. Kirmanî, a.g.e., s. 102 - 103; Firuz Kazımzade, **Russia and Britain in Persia 1864-1914**, Yale Universty 1968, s. 474

²³ Cafer Mehdi Niya, **Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV**, Tahran 1377, s. 123 - 124; Firuz Kazımzade, a.g.e. s. 100-101. Ayrıca bkz. Henry Creswick Rawlinson, **England and Russia in the East**, London 1857

²⁴ S. T. Nasır, a.g.e., s. 357 - 359; Peter Avery, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. Muhammed Refi Mihrabadî), Tahran 1363, s. 161 vd.

²⁵ Muhammed Cevad Meşkur, **Tarih-i İran-ı Zemin**, Tahran 1365, s. 356; Feuvrier, **Se Sal Derbar-ı İran**, (terc. A. İkbâl Aştıyanî), Tahran 1368, s. 312-315; Ann K. S. Lambton, **İran Asr-ı Kacar** (terc. Simin Fasihi), Meşhed 1375, s. 291

²⁶ İ. Timurî, a.g.e., s. 48; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 300 - 301

²⁷ İ. Timurî, a.g.e., s. 50 vd. Bkz. Habibullah Muhtarî, **Tarih-i Bidarî-yi İran**, Tahran 1326

²⁸ N. Kirmanî, a.g.e s. 11 vd. Ayrıca bkz. Eminüddevle, **Hatrat-ı Siyasî-i Mirza Ali Han Eminüddevle**, Tahran 1962; A. Müstevfi, a.g.e. II, s.

ve saraya karşı baskıların artmasıyla tütün ve madenlerle ilgili Gerald Talbot'a verilen imtiyazlar 1892'de kaldırılmıştır.²⁹

İngiltere sermayedarlarına verilen gelişigüzel imtiyazların iptal edilmesi, devlete büyük bir malî külfet de getirmişti. İmtiyazlardaki anlaşma maddelerine konulan taahhüdler, imtiyazın iptaliyle tazminat olarak devletin karşısına çıkıyordu. Yukarıda bahsedilen imtiyazın iptali, şirkete ödenecek tazminatı zorunlu hale getirmiş, devletin kasasında bunu karşılayacak para bulunmadığından Ruslardan borç para alınması gündeme gelmişti. Ancak; bu hareket, halk nezdinde İran'ın Rusya'ya satılması şeklinde algılanmıştı.³⁰

Nasreddin Şah, imtiyazlar yoluyla devletin ekonomik gidişatını düzeltmekten çok kendi saltanatının devamını sağlamaya çalışmıştı. İmtiyaz verdiği devletlere dayanarak idaresini sürdürecektir ve batı tipi yeniliklerden istifade edecekti. Ancak, verilen bu imtiyazların sınırı ve İran halkının siyasî-iktisadî çıkarları düşünülmediğinden, bir süre sonra oluşan tepkilerin boyutu ve sonuçları bir yerde kendi sonunu hazırlamıştı. Saltanatının devamı uğruna, gezip gördüğü batı medeniyetinin unsurlarını alarak idarî ve iktisadî alanda kullanmak ve böylece yenilik taraftarlarının hareketlerini önlemek isteyen şah, bunu beceremediği gibi bedelini kendi hayatıyla ödemiştir. Bu arada yabancılara verilen imtiyazlar ve alınan borçlar, İran halkının bağımsızlığı ve ekonomik refahı için kullanılmayıp sadece saltanatın devamı uğruna harcandığından halkın sefaleti iyice artmıştı.³¹

İngiltere ve Rusya'nın İran'ı siyasî ve iktisadî muhasarası, Feth Ali Şah döneminden başlayarak Nasreddin Şah devrinin sonlarına doğru imzalanan Paris anlaşmasıyla doruğa çıkmış ve İran'ın iç işlerine karışılarak bağımsızlığı tartışılır hale getirilmiştir. Ayrıca, bu devletlerle birlikte imtiyaz elde etmiş olan batılı devletlerin İran'a nüfuzu, iktisadî yönden İran yerli sanayisinin ve el dokumacılığının iflas etmesine sebep olmuştur. Çünkü, bol miktarda ve ucuz bir şekilde batıdan

²⁹ P. Avery, a.g.e., s. 187 vd.; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 292. Ayrıca bkz. H. C. Rawlinson, a.g.e., s. 123 - 130

³⁰ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 350 vd. Talbot'a verilen imtiyazın kaldırılmasından doğan tazminat miktarı 15.000 İngiliz lirası idi. Bkz. İbrahim Safaî, *Ayine-i Tarih*, Tahran 1352, s. 13; İ. Timurî, a.g.e., s. 50

³¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 13 - 15. Nasreddin Şah döneminde halk arasındaki düşünceye göre "*işlerin ıslahından ve saltanatın devamından yorgun düşmüş olan şah, bir an önce her şeyi satıp kurtulmak istiyordu*". Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 360; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 25; A. A. Şemim, a.g.e., s. 291; Hasan Hakımian, "*In The Qajar Period*", *Encyclopedia Iranica VIII*, California 1998, s. 139

getirilen mallar, halkın ilgisini çekmiş ve kendisine daha ucuz bulduğu bu malları satın almaya başlamıştır.³²

İran'ın Rusya, İngiltere, Belçika, Fransa, İspanya ve Amerika Birleşik Devletleriyle ikili ticarî anlaşmalar imzalaması, kendisine faydadan çok zarar vermiştir. Bu devletlerden Rusya ve İngiltere, İran ekonomisinin anahtarlarını ele geçirmeye, İran'ın idaresine karışmaya ve ticarî anlaşmaları tamamıyla kendi menfaatleri üzerine yapmaya çalışırken, diğerleri de ticarî pazar bulmanın çabasıındaydılar. İmtiyazları daha kolay almak için dönemin devlet adamlarını elde etmeye çalışmışlardır. Teşebbüslerinde muvaffak olan bu devletler, ülkenin en önemli gelirlerden olan gümrük gelirlerini dahi imtiyaz olarak ele geçirmişlerdir.³³

1. Ruslara Verilen İmtiyazlar

Nasireddin Şah döneminde Ruslarla yapılan 1892 tarihli anlaşmayla Ünzili-Kazvin karayolunun yapımı Rus "*Taşımacılık Sigortası*" şirketine doksan dokuz yıllığına verilmişti. Şirketin daha sonra İran ve Rus sermayesinden oluşan yeni bir şirkete dönüşerek yol yapımını üstlenmesi kararlaştırılmıştı. Anlaşmaya göre, yolun genişliği üç metreden az olmayacak ve iki yılda bitirilecekti. Anlaşmanın imzalanmasından sonraki ilk bir aylık sürede çalışmalar başlayacak ve altı ayın sonunda yolun düzeltilmiş hale gelmesi sağlanacaktı. Aksi takdirde İran anlaşmayı tek taraflı olarak lağv edebilecekti.³⁴ Şirketin anlaşma gereklerini yerine getirmemesi halinde imtiyaz tutarının yarısını yani %12'nin yarısını İran'a ödeyecekti. Ayrıca, anlaşmaya konan bir maddeyle İran isterse Tahran ile Hazar denizi limanı arasındaki yolu da aynı şartlarda şirkete verebilecekti.³⁵

Rus Taşımacılık Sigortası şirketi, İran'dan aldığı bu imtiyaz halkasını genişleterek 1897 tarihinde Kazvin-Hemedan-Tahran karayolu (şose) yapımı imtiyazını da almayı başardı. Fakat, yetmiş beş yıllığına alınan bu imtiyaz, yol yapımı ile sınırlı kalmadı. Sözleşmeye İran için çok zararlı olan yeni maddeler eklenerek bu bölgedeki madenlerin çıkartılması ve bu yollardan taşınması imtiyazına

³² M. Mahmud, a.g.e. IV, s. 1582

³³ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 122 - 123. Bkz. William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism II*, Newyork 1935

³⁴ S. T. Nasır, a.g.e., s. 375 vd.; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 293 - 295

³⁵ Rus şirketine verilen bu imtiyazlar İran'da kurulmuş olan Rus İstikraz Bankası aracılığıyla yapıyordu. Bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 377

dönüşmüştür.³⁶ Zira, Kazvin-Ünzili ve Tahran-Hemedan yolları, ticarî ehemmiyetleri yanında stratejik olarak da Ruslar için büyük bir önem taşıyordu. Bilindiği kadarıyla Rusya I. Dünya savaşının ortalarına yani 1917 Rus ihtilaline kadar bu yolları Rus ordusunun naklinde kullanmıştı.³⁷

1898'de Ruslara verilen başka bir imtiyazla, Azerbaycan-Karacadağ madenlerinin çıkarılması, yetmiş yıllığına Nikolai Kurmakov'un temsilciliğini yaptığı bir Rus şirketine verilmiş, 1899 yılında işe başlanmıştır. İmtiyazın verildiği bölge, Azerbaycan'ın kuzeyinden başlayan bir hat ile İrs nehrine kadar uzanıyor ve güneyden Merend ile sınırlandırılıyordu.³⁸ Şirket, bölgedeki madenleri ve tuzları çıkartacak, çıkarttığı madenin %16'sını İran'da eritip işletecekti. Anlaşmaya göre şirket, madenlerin çıkartıldığı bölgelerin yolunu yapacak, kendi ihtiyaçları için bölgedeki ormanları kullanabilecekti. Şirket, 1899 tarihinden sonraki on yıl içerisinde bölgedeki ilmî ve teknik çalışmaları da bitirmiş olacaktı. Fakat, 1909 tarihinde tekrar on yıl mühlet daha verilmiş ve çalışmalar yine bitirilmeyince bu defa da üç yıl ek süre verilmişti. Diğer taraftan şirket, bu süre içerisinde yetmiş beş ayrı noktada sekiz çeşit maden bulup işletmeye başlamıştır.³⁹

Nasıreddin Şah tarafından Rus Liyanazov kardeşlere verilen Hazar denizinin İran karasularındaki balık avlama imtiyazı, Muzafferüddin Şah döneminin sadrazamı Aynüddeve tarafından 1906'de yirmi yıllığına tekrar yenilenmiştir. Bu imtiyaz gereği Rus şirketi, yıllık 160.000 tümeni İran'a ödemeyi taahhüd etmişti. Buna karşın İran'ın kuzeyindeki ormanları kullanma, kesme ve buralarda maden arama imtiyazlarını elde ederek güneyde İngiltere'ye verilen imtiyazların benzerini ve hatta daha fazlasını koparmaya çalışmıştır. Bu imtiyazlardan da anlaşılacağı üzere Rusya kuzeyden, İngiltere ise güneyden İran'ı ekonomik ablukaya almışlardı.⁴⁰

³⁶ Pio Carlo Terenzio, *Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afghanistan*, (terc. Abbas Azerin), Tahran 1363, s. 123; F. KazıMZade, a.g.e., s. 305

³⁷ Yollar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde, *Gence-i Şayegân ya Evzâ-ı İktisadi-i İran*, Berlin 1335

³⁸ Karacadağ madenleri çok eskiden beri bilinmekteydi. 1815 tarihinde Abbas Mirza tarafından getirtilen Capitaine Monteith adlı İngiliz uzman bölgede incelemelerde bulunmuştu. İnceleme sonunda Karacadağ dağlarının demir madeni bakımından çok zengin olduğu ortaya çıkmış ve 1836'da İngiliz Bethume Lindsay bu madenleri çıkarmaya çalışmışsa da başaramamıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 293. Bkz G. N. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and The Anglo Russian Question*, London 1889; S. Lomnitsky, *Persia and The Persians*, Petersburg 1902

³⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 294

⁴⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 294; P. Sykes, a.g.e., s. 538; S. T. Nasır, a.g.e., s. 376 vd.

2. Fransızlara İlmî Kazılar Yapma İmtiyazının Verilmesi

Fransızlara İran'ın bütün topraklarında ilmî kazılar yapma imtiyazı, 1897 tarihinde Muzafferüddin Şah tarafından verilmişti. Şuş bölgesinin haricindeki bütün tarihî kalıntıların araştırılması ve kazılar yapılması hakkını alan Fransa, kazılarda çıkan kalıntı ve eserleri İran ile ikiye taksim etmeyi taahhüt etmiştir. Daha sonra Şuş bölgesini de imtiyazın içine katmış ve burada çıkan tarihî eserlerin hepsinin kendisine ait olmasını sağlamıştır.⁴¹

Fransa, imtiyazı aldıktan sonra Mısır'da kazı çalışmaları yapan J.M.de Morgan'ı İran'a göndermiş, yıllarca bu fırsatı bekleyen Morgan, 1899 tarihinde İran'a gelerek Şuş'da kazılara başlamıştır. Elam dilini ve İran'ın eski çağ tarihini çok iyi tetkik etmiş olan papaz Scheil de kazı ekibinde bulunmuştur. Morgan, 1899-1902 tarihleri arasında ve yaklaşık 1200 işçi çalıştırarak eski dönemlere ait 5.000 parça tarihî eser çıkartmış ve bunların çoğunu beraberinde Paris'e götürmüştür. Luvre müzesi bu sayede zengin koleksiyonlara sahip olmuştur.⁴²

3. İngilizlere Verilen İmtiyazlar ve Petrol Meselesi

a. Telgraf Hattı İmtiyazı

1901 tarihinde İngilizlere verilen imtiyazla Tahran-Belûcistan sınırı arasına telgraf hattı çekilmesi kararlaştırılmış, bu hattın Kaşan, Yezd ve Kirman üzerinden Hindistan'a götürülmesi hedeflenmiştir.⁴³ İmtiyazın şartlarına göre, telgraf hattı telleri için lazım olan bakırın herhangi bir kâr güdülmeksizin İran'dan karşılanması kabul edilmişti. Kabul edilen başka bir maddeyle de yeni telgraf hattından İran yararlanmakla birlikte, dış kullanım tekeli "*Hind Avrupa Telgraf İşletmesine*" verilmiştir. Ayrıca, haberleşme gelirlerinin tümünün bu telgraf işletmesi tarafından alınması kararlaştırılmıştı. Bütün bunlara karşılık İngiltere, sadece hattın işletiminden elde edilecek gelirin % 4'nü İran'a ödemeyi taahhüd etmişti.⁴⁴ Ancak, bu miktarın tamamı ödenmeyip tüketim masrafları çıkartıldıktan sonra iki taksit halinde ve altı

⁴¹ Paris anlaşması, Fransa'nın arabuluculuğunda gerçekleştiğinden İran ile Fransa arasında dostluk artmış ve 1883'te Fransız arkeolog Marcel Auguste Dieulafoy'a İran'da kazı yapmaya izni verilmişti. Bu izin ile Şuş bölgesinde arkeolojik kazılar yapılmıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 279

⁴² John De Morgan, *Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran*, (terc. Kazım Vediti), Tebriz 1338, s. önsöz

⁴³ S. T. Nasır, a.g.e., s. 362 - 363; G. N. Curzon, a.g.e., s. 615 vd.

⁴⁴ Abdurıza Hüşeng Mehdevî, *Revabıt-ı Haricî-i İran*, Tahran 1379, s. 311; P. Sykes, a.g.e., s. 370

aylık olarak ödenecekti. İran'a ödenecek %4'ün miktarı 25.000 Frank'dan az olmayacaktı. Çekilecek hattın bir teli İran'ın iç haberleşmesi için, diğer ikisi ise uluslararası şebeke olarak İngiltere tarafından kullanılacaktı.⁴⁵

İngiltere, Nasıreddin Şah döneminde İran'ın güney telgraf hattının tesis imtiyazını alarak Buşir-Casek arası hattını çekmişti. Başka bir imtiyaz ile de İran'ın güney doğusundan başlayacak hat ile Belûcistan (Pakistan) ve Hindistan ile irtibatı sağlamak istiyordu. Bu imtiyazın süresi 1925 yılıyla sınırlı tutulduğu halde, İran'ın İngiltere'den borç alması sebebiyle süresi devamlı uzatılmıştı.⁴⁶

b. Petrol Meselesi

Nasıreddin Şah, 1872 tarihinde Alman asıllı İngiliz vatandaşı olan yahudi Baron Julius Reuter'e verdiği imtiyazla, kıymetli madenlerin haricindeki bütün İran madenlerinin ve petrolerin bu petrol tüccarı tarafından çıkartılması ve işletilmesini kabul etmişti. Bu imtiyaz, bütün yabancıları ve özellikle şah'ın özel doktoru Fransız Touluzan'ı, Lord Curzon'u, Sykes'i ve bütün ajansları hayrete düşürmüştü, ülkenin bütün yeraltı kaynaklarının sermayesi ve teknik imkanları olmayan bir şahsa verilmesi makul görülmemişti.⁴⁷ Şah'ın hiç düşünmeden ülke kaynaklarını Reuter'e vermesi, halkın ve ulemanın da tepkisine sebep olmuş, tepkinin şiddeti şahı korkutmuştu. İran halkının ve başta Rusya olmak üzere yabancı ülkelerin baskılarına daha fazla dayanamayan Nasıreddin Şah, Reuter imtiyazını kaldırmak zorunda kalmıştır. Ancak, aynı şahsa bu defa İran'da "*Bank-ı Şahinşahi*" yi kurma imtiyazı verilmiş, bu banka İngiltere'nin İran'daki en önemli sömürü aracı olarak kullanılmıştır.⁴⁸

⁴⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 296 - 297; S. T. Nasır, a.g.e., s. 362; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 290 vd.

⁴⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 297

⁴⁷ Lord Curzon'a göre, bu imtiyazların rüyada bile kimseye nasip olmayarak bir ülkenin bütün kaynakları ve özgürlüğünün bir yabancı spekülâtör tarafından götürülmesiydi. Daha geniş bilgi için bkz. G. N. Curzon, a.g.e., s. 535-536. Curzon'un yazdıklarından alıntılar yapan Mustafa Fatih, Curzon'un bu imtiyazları değerlendirirken, imtiyaz ile bir milletin özgürlüğünün ve hukukunun sermayesi olmayan birine peşkeş çekildiğini nakl etmektedir. Bkz. Mustafa Fatih, *Pencah Sal Neft-i İran*, Tahran 1335, s. 50 vd. Ayrıca, Fransız doktor Touluzan, Nasıreddin Şah'a yazdığı mektupta, kendisini Reuter hakkında haberdar etmiş ve imtiyazın vehâmetini şaha anlatmıştır. Nasıreddin Şah, bunun üzerine imtiyazı lağv etmek istemişse de şah'ı bu anlaşmaya teşvik eden saray çevresi ve şehzadeler engel olmuşlardır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 298 - 299. Sykes ise Nasıreddin Şah tarafından sadrazamlığa getirilen Hüseyin Han'ın, ülkenin kurtuluşunu imtiyaz vermede gördüğünü, şah'ın Avrupa siyaseti hakkında bilgisi olmadığını ve halkın istememesine rağmen böyle bir harekete kalkıştığını yazmaktadır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 531 - 533

⁴⁸ İ. Timurî, a.g.e., s. 175; S. T. Nasır, a.g.e., s. 366 - 367

Nasıreddin Şah, İran ile Reuter arasında 1872'den 1889'a kadar on altı yıl süren görüşmelerden sonra, bankanın tesisiyle birlikte altın ve mücevher hariç bütün İran madenlerini çıkarma imtiyazını altmış yıllığına tekrar Reuter'e vermiştir.⁴⁹

Bu şirketten başka İran Bank-ı Şahinşahî aracılığıyla kuruları "*İran Maden Şirketi (The Persian Mining Corporation)*" isimli İran-İngiltere ortaklı şirketi de imtiyaza dahil edilmiş ve eski şirketin hisseleri 150.000 İngiliz lirasına bu yeni şirkete satılmıştır.⁵⁰ Sermayesi 1.000.000 İngiliz lirası olan şirketin Rus, Fransız ve Belçikalı ortakları da vardı. İran madenleri ve petroleri için Kaşem adasında arama yapan şirket, buradaki sondajlarda petrole rastlayamamıştı.⁵¹ İmtiyazın verilmesinden beş yıl önce yani 1883 tarihinde İngiltere petrol şirketi Hotz, Basra körfezi civarındaki Buşir'de petrol arama çalışmalarına başlamış, yapılan sondajda petrol çıkarmayı başaramamıştı.⁵²

İran petrolerine olan ilgi bu kadarla sınırlı değildi. 1890 yılında İran gümrüklerinde çalışmış olan Kitapçı Han isimli bir Ermeni'nin İngiltere yolculuğu sırasında William Knox d'Arcy ile görüşerek kendisine İran'ın güney petrolerini anlatması, bu sermayedarın İran petroleriyle ilgilenmesine ve satın almak için uğraşmasına yol açmıştı.⁵³ Kendisine anlatılanları dikkate alan d'Arcy, hemen bir temsilcisini İran'a göndererek görüşmelere başlamıştır. Sadrazam Ali Asgar Han, Rusya'dan yana tavır belirlediği halde güney petrolerinin İngilizlere verilmesine mani olamamıştı. Rusya, bu sıralarda İran'ın kuzey petrolerini düşündüğünden güneydeki petrol kaynaklarını kapmaya çalışan İngiliz şirketlerinin faaliyetlerine fazla ses çıkarmamıştı.⁵⁴

⁴⁹ Y. Devletabâdi, a.g.e. I, s. 105. Nasıreddin Şah, bu sırada üçüncü Avrupa ziyaretine çıkmak için borç para arıyordu ve sadrazam ile İngiliz elçisi arasındaki görüşmeler sonunda, 1889 tarihli "*İmtiyaz-ı Bank-ı Şahinşahi*" Reuter'e verilmek suretiyle mesele haledilmişti. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 300; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 312

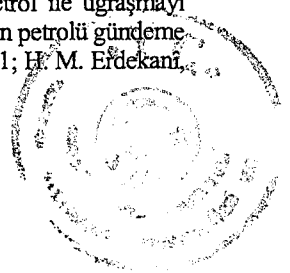
⁵⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 312

⁵¹ Hüseyin Mahbubî Erdekani, *Tarih-i Müessesat-ı Temedün-ü Cedid-i İran III*, Tahran 1368, s. 213

⁵² Albert Hotz, Hollandalı bir tüccar olup 1883'de petrol imtiyazını İran'dan almıştı. H. M. Erdekani, a.g.e., s. 213 vd.

⁵³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 303; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 312

⁵⁴ 1849 yılında İngiltere'de doğan d'Arcy, Avustralya'da bir süre çalıştıktan sonra Morgan Gold Milne ile birlikte altın işleriyle uğraşıp zenginleşti. Maceracı bir kişiliğe sahip olan d'Arcy, petrol ile uğraşmayı düşünerek İngiltere'ye döndü. Sir Drummondwolf ve Kitapçı Han ile görüşmelerinde İran petrolü gündeme gelmiş ve ilgilenmeye başlamıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 304; M. Fatih, a.g.e., s. 251; H. M. Erdekani, a.g.e., s. 217

1901 tarihinde Marriot isimli temsilcisini Kitapçı Han ile birlikte Tahran'a gönderen d'Arcy, İran ile müzakerelere başladı. Görüşmelerde, İngiltere'nin Tahran elçisi Arthur Hardinge de kendisine yardımcı oluyordu.⁵⁵ İngiltere, Rusya'nın bu sırada güney petrollerine karışmamasını fırsat bilerek Harding aracılığıyla güney petroleri imtiyazının alınmasını istemiştir. 1901 tarihinde d'Arcy ile yapılan görüşmeler anlaşmayla sonuçlanmış, İran'ın güney petroleri (Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Gürgan ve Horasan hariç) altmış yıllığına ve her yıl İran'a 20.000 İngiliz lirası ödenmek şartıyla d'Arcy'nin şirketine verilmiştir.⁵⁶ Petrolü çıkaracak olan şirket 1902 tarihinde Londra'da 600.000 lira sermaye ile kurulduktan sonra Kasrışirin'de petrol arama faaliyetlerine başlamış ancak, bu ilk aramalarda petrole rastlanmamıştır. Petrol rezervinin yüksek olduğu bilindiğinden aramalara devam edilmiştir.⁵⁷

Huzistan'da petrol çıkarmaya başlayan İngilizler, 1908 tarihinde de Süleymaniye'de petrole ulaştılar. İngiltere için İran petrollerinin önemi, kömür ile çalışan savaş gemilerinin petrol ile çalışan gemilere dönüştürülmesi projesi sebebiyle daha da artmıştı. Bu hususta d'Arcy ile müzakereler yapıldıktan sonra güney petrol imtiyazının alınmasına önem verilmiş ve adı geçen şahsa yardım edilmişti.⁵⁸ İngiltere, petrolün gemilerde daha ucuza kullanılması için şirketin bir kısım hisselerini de satın almıştı. İngiliz menfaatleri doğrultusunda yapılan bu anlaşmadan dolayı Muzafferüddin Şah'a bir nişan ve sadrazam Ali Asgar Han'a ise "*hamam (order of the Bath)*" nişanı verilmiştir.⁵⁹

Vicount Dawn başkanlığındaki İngiltere heyeti, İran gümrükleriyle ilgili yaptığı 1903 tarihli görüşmeler sonunda, gümrük anlaşmasını yapmaya muvaffak olmuş, Rus mallarının İran'a girişinde uygulanan gümrük indiriminin İngiliz mallarına da uygulanmasını sağlamıştı. Bu anlaşma, halk nezdinde tepkiyle karşılandığından sadrazam görevden alınıp yerine Abdulmecid Mirza getirilmişti. Fakat bu iktidar değişikliğine rağmen İngiltere'nin İran'ın güneyindeki petrol

⁵⁵ H. M. Erdekanî, a.ğ.e., s. 218

⁵⁶ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 313 vd. Daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde, **Gence-ı Şâyegân ya Evza'-ı İktisadî-i İran**, Berlin 1335

⁵⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 313; S. T. Nasır, a.g.e., s. 372

⁵⁸ H. M. Erdekanî, a.ğ.e., s. 219

⁵⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 313

aramaları bütün hızıyla devam etmiş,⁶⁰ İran'ın değişik bölgelerinde açılan kuyularda doğal gaz ve petrol çıkarılmaya başlanmıştı. Çıkarılan petrol miktarını az gören d'Arcy, bütün dikkatini güneye yöneltmiş ve 600.000 lira sermaye ile kurduğu "*The First Exploitation Company*" adlı şirket aracılığıyla aramalara devam etmiştir. 20.000 İngiliz lirası İran'a ödeme yaparak taahhüdünü yerine getirmiştir.⁶¹ d'Arcy, bir süre sonra şirketi satmayı düşünmüş ve o zamana kadar harcadığı 300.000 liradan fazla verilecek bir talep beklemiştir. Alman, Amerikan ve Fransız şirketleriyle yaptığı pazarlıklarda istediği sonucu alamamıştır.⁶²

Bu sırada İngiliz deniz kuvvetlerinde görevli mühendis Fisher'in savaş gemilerinin petrol ile çalışması projesi, d'Arcy'ye beklediği fırsatı vermişti. Fisher, 1903 tarihinde İngiliz hükümetinden, d'Arcy imtiyazının alınmasını istemiş,⁶³ İngiliz kamuoyu da kendisini desteklemişti. İngiliz hükümeti, imtiyazın alınması için girişimlere başlayarak "*Burma Petrol Şirketi (Burmah Oil Company)*" aracılığıyla parayı tedarik etmeye çalıştı. 1905'de bu şirketin yardımıyla Glasgow'da d'Arcy'nin de hisse sahibi olduğu "*İmtiyazat Sendikası (Concessions Syndicate)*" şirketi kurularak İran petroleri için çalışmalar başlatıldı. Ancak, açılan kuyularda fazla verim alınamayınca şirket malî sıkıntıya girmişti. Bu sırada, Ahvaz konsolos yardımcısı Arnold Wilson de İran'da petrol arama faaliyetlerine katılmış, 1908'de Süleymaniye'de yapılan sondajlarda bir sonuç elde edilememişti. İran'ı terk etme fikrinin gündeme geldiği bir bu tarihte başka bölgelerde petrol bulunması, İran topraklarının petrol bakımından zengin olduğu anlaşıldı.⁶⁴

Petrolün çıkmasıyla malî problemler haledilerek 1909'da Sendikayı-İmtiyazat'ın yerine 2.000.000 lira sermayeli "*İngiltere ve İran Petrol Şirketi (Anglo Persian Oil Company)*" kurulmuştu. Petrol çıkarma çalışmaları, 1908-1914 tarihleri arasında iyice hızlanmış ve kuyulardan çıkarılan petrol, boru hatlarıyla taşınmaya

⁶⁰ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 361; A. Rızaî, a.g.e., s. 123; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 314

⁶¹ M. Fatih, a.g.e., s. 256; H. M. Erdekanî, a.g.e., s. 223

⁶² A. A. Şemim, a.g.e., s. 310; M. A. Mansur, a.g.e., s. 838-841

⁶³ H. M. Erdekanî, a.g.e., s. 224-225. İngiliz siyasetçi Churcil, yazdığı "*The World Crises (Dünya Buhranı)*" adlı kitapta, İran petrolerine dikkatleri çektikten sonra, savaş gemilerinin kömürden petrole çevrilmesini istemişti. Ayrıca, şirketin bütün hisselerinin satın alınarak işlenmiş petrolün ucuz fiyata satın almasını gündeme getirmiştir. Fisher başkanlığında kurulan komisyon, Royal Dutch Shell şirketinin başkanı Henry Deterding'in bilgilerinden istifade etmeye çalışmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 316; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 51-54

⁶⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 311; S. T. Nasır, a.g.e., s. 372. Ayrıca bkz. Danişpur, *Bank-ı Şahinşahi ve İmtiyaz*, Tahran 1326

başlanmıştı. Süleymaniye-Abadan boru hattı, 1912'de tamamlanınca, taşımadaki zorluklar tamamen ortadan kalkmış, 15 cm kalınlığındaki borularla yıllık 400.000 ton petrol Süleymaniye'den Abadan'a taşınır hale gelmişti. 1912 yılında İran'ın güneyinde çıkarılan 43.000 ton ham petrol, bir yıl sonra 81.000 tona ve 1914 yılında ise 274.000 tona ulaşmıştır.⁶⁵

4. Basra Körfezinde Almanların İmtiyaz Alma Çabaları

Almanya, XIX. asırdan itibaren Basra körfezine doğru gitmek ve burada ticarî faaliyetlerde bulunmak için işe başladığında bölgede rakipsiz durumda olan İngiltere ile mücadele etmek zorunda kaldı. 1896 tarihinde Lenge limanında inci ve sedef aramak için Wonckhaus isimli Alman şirketi kurulmuş, bir yıl sonra da Buşir'de Alman konsolosluğu açılmıştı.⁶⁶ 1898'de Alman imparatoru II. Wilhem İstanbul'a gelerek Osmanlı devleti ile Berlin-İstanbul-Bağdat demiryolu hattının yapım anlaşmasını gerçekleştirdiğinden müslüman toplumların hamisi olarak görünmeye çalışmıştı. Böyle bir siyaset, bölgede nüfuz kurmuş olan İngiltere'yi tedirgin etmişti.⁶⁷

1901 yılında Alman Wonckhaus şirketi, Alman hükümetinden yardım alarak Bahreyn, Basra ve Benderabbas şehirlerinde şubeler açmış ve Hamburg-Basra körfezi arasında gemi taşımacılığı yapmaya başlamıştı. Bu siyasî-iktisadî temaslar Almanya'nın İran'daki nüfuzunu arttırmaya başlamıştı.⁶⁸ Almanya-Osmanlı askerî anlaşmasına paralel olarak İran-Almanya askerî anlaşması yapmaya çalışarak güçlü

⁶⁵ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 51

⁶⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 314 - 315; G. R. Verheram, a.g.e., s. 242

⁶⁷ S. T. Nasır, a.g.e., s. 341 vd. XIX.asrın başlarında İngiltere, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının Rus hakimiyetine girmemesi için Osmanlı devletini himaye etme esasına dayanan bir siyaset izliyordu. Kırım savaşı ve Berlin kongresinde Osmanlıdan yana tavır koyarak, hasta adam olarak tabir ettiği Osmanlı devletini kendi menfaatleri gereği ayakta tutmaya çalışıyordu. Fakat bu siyaset, 1894'den sonra değişmeye başlamış, Osmanlı devleti ile İran taksim edilen ülkeler arasında yer almıştı. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 243. İngiltere'nin bu siyaseti Almanya için bir fırsattı. Almanlar hiç vakit kaybetmeden Osmanlı devletine yaklaşmaya başladılar. 1900 tarihinde bir Alman heyeti İstanbul-Bağdat demiryolu hattını incelemek için gelmiş ve buradan Kuveyt'e giderek Kuveyt emiri ile görüşmek istemişti. Kuveyt'in İngiliz himayesinde olması, Alman heyetin ilgi görmemesine sebep olmuştu. Bunu kabullenmeyen Almanya, Osmanlı devletinin Kuveyt'e asker çıkarmasını istemiş ve burasının İngilizlerin nüfuzundan çıkmasını gerekli görmüştü. Ancak, o sırada Kuveyt sahillerinde İngiliz savaş gemilerinin bulunması düşünülen muhtemel bir harekâtı akim bırakmıştı. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 544

⁶⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 315 - 316. Alman Wonckhaus şirketi 1901 yılında Bahreyn'de de bir şube açarak faaliyet alanını genişletmiştir. Bkz. G. R. Verheram, a.g.e., s. 258

bir blok oluşturmak istiyordu. Bu konuda İran milliyetçilerinin desteğini arkasında görmüştür.⁶⁹

Bu dönemde Güney Afrika'daki yerli kabile Buirhalar isyanı ile meşgul olan İngiltere, Almanya'nın Basra körfezindeki ticarî ve siyasi faaliyetlerine engel olamıyordu. İsyanın bastırıldığı 1903 yılından sonra Hindistan hükümetinde görevli olan Lord Curzon, İngiliz savaş gemileriyle Basra körfezine gelerek İngiliz gücünü burada göstermeye çalıştı. İngiltere dışişleri bakanı Lansdowne, Lordlar Kamarasında yaptığı konuşmasında; "*Basra körfezinde İngiltere için ciddi tehdit oluştuğunu biliyorum ve o'nu önlememiz gerekir*" diyerek Almanya'ya karşı harekâta geçilmesini istiyordu.⁷⁰ Nitekim, bir ticaret heyetini İran'ın güney eyaletlerine gönderen İngiltere, buralardaki İngiliz ticaretini takviye etmek için konsolosluk sayılarını arttırdı. Bir yandan da savaş gemilerini Basra körfezine göndermeye ve günden güne artan Alman nüfuzunu önlemeye çalıştı.⁷¹

Rusya, İran'da gittikçe genişleyen Alman nüfuzundan korkuya kapılmış ve İran'ın kuzeyindeki mevkillerini, İran kuvvetlerinin yetersizliğini öne sürerek takviye etmeye başlamıştı. Rusya'dan geri kalmayan İngiltere, daha da ileri giderek konsolosluk ve elçilikleri muhafaza bahanesiyle İran'a Hind askerlerini getirdi. İki devlet askerlerinin gidiş-gelişlerinde çok sayıda cephane de İran'a taşınıyordu.⁷²

Ç. Dış Borçlanma ve Şah'ın Avrupa Seyahatleri

Muzafferüddin Şah döneminin en önemli iç meselesi, bundan önceki dönemlerde hal edilemeyen ve gittikçe artan malî buhrandı. Ülkede başgösteren ekonomik sıkıntı, yabancılara birçok siyasî ve ekonomik imtiyaz verilerek borçlanılmasına sebep olmuştu. Aşırı borçlanma, İngiltere ve Rusya'nın İran'daki nüfuzunun artmasını beraberinde getirmişti. Sahip olduğu zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarını harekete geçirip değerlendiremeyen hükümet, imtiyazlar ve borçlarla gelir elde etmek istemişse de ülkenin millî kaynaklarını ele geçiren yabancı sermaye sahipleri, kaynakların kullanımında İran'a gereği gibi pay vermemişler ve hazinenin

⁶⁹ G. R. Verheram, a.g.e., s. 243

⁷⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 316

⁷¹ A. İ. Aştiyanî, "İngilizha ve Cenub-u İran", Mecmua-yı Makallat, s. 41 vd.

⁷² Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara 2001, s. 6; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 317. Bkz. Ruhullah Ramazanî, *The Foreign Policy of İran 1500-1941*, Virginia 1966

boşalmasında etkili olmuşlardı.⁷³ Şah ve saray erkanından bir kısmının İngiltere'den ve bir kısmının da Rusya'dan yana tavır koyarak borçlanmaya gitmeleri, alınan borçların ülke kalkınmasında kullanılmayarak Avrupa seyahatleri gibi lüzumsuz işlerde israf malî buhranı gittikçe artmıştı.⁷⁴

İran kaynaklarında "*mesele-i istikraz-ı haricî*" olarak geçen dış borçlanma, meşrutiyet hareketinin en önemli gerekçelerinden biri sayılır.⁷⁵ İngiltere ve Rusya'dan alınan borç paranın ekonomik kalkınma için kullanılmaması halkın tepkisini arttırmıştır. Üstelik, borç alınan devletlerin İran'ı sömürgeleştirmek isteyen devletler olması, Harding'in deyiimiyle "*hükümet aleyhine millî ve dinî hareketin başlamasının*" zeminini hazırlamıştı.⁷⁶

Nasıreddin Şah, Mirza Taki Han'ın katlinden sonra getirdiği uygulamayla hazineyi kendi uhdesine almış, maliye nezareti aracılığıyla işleri yürütmeye çalışmıştı. Avrupa seyahatleri için hazineye yeterli miktarda para olmaması, şah'ı İngilizlerden borç para alma yoluna sevk etmiş, alınan borç para devletin ihtiyaç noktaları yerine Talbot'a verilen tütün imtiyazının lağv edilmesinden doğan 500.000 İngiliz lirası imtiyaz tazminatına ödenmişti.⁷⁷

Muzafferüddin Şah'ın tahta oturmasından sonra sadrazamlığa getirilen Ali Asgar Han, ikinci yılında Muzafferüddin Şah'ı Avrupa ziyaretlerine teşvik etmeye başlayarak bu seyahat için lazım olan parayı Rusya'dan temin etmeye çalıştı. Rus maliye bakanlığına bağlı olarak çalışan İran Bank-ı İstikrazî'den 22.500.000 menat altın parayı %5 faiz ve yetmiş beş yıllığına, yıllık faizi ile birlikte ödenmek şartıyla 1900 tarihinde almıştır.⁷⁸ Bu borçlanmaya karşılık Fars ve Basra körfezi gümrükleri haricindeki İran gümrük gelirleri Bank-ı İstikrazî'ye tahsis edilmiştir. İran'ın gümrük

⁷³ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 47. İran'a imtiyaz amaçlı borç vermede İngiltere-Rusya rekabeti için bkz. S. T. Nasır, a.g.e., s. 417 vd.

⁷⁴ İ. Safaî, a.g.e., s. 16; E. A. Grantsky - P. Petrofsky, a.g.e., s. 358

⁷⁵ Mehdi Ensarî, *Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet*, Tahran 1376, s. 52 - 53. Ayrıca bkz. Feridun Ademiyyet, *Fikr-i Demokrasi-i İctimai Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1363; Hasan Muasır, *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1347; Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşruta-ı İran*, Tahran 1357; Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet*, Tahran 1328; Feridun Ademiyyet, *Fikri Azadî ve Mukaddeme-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1340

⁷⁶ Mehdi Ensarî, a.g.e., s. 53; P. Sykes, a.g.e., s. 538. Ayrıca bkz. Hasan Muasır, *Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet Der İran*, Tahran 1352, s. 378

⁷⁷ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 47 - 48; A. A. Şemim, a.g.e., s. 319

⁷⁸ M. Mahmud, a.g.e. II, s. 1717; İ. Safaî, a.g.e., s. 16 vd.

gelirlerini bankaya düzenli bir şekilde ödememesi halinde, Rusya'nın İran gümrükleri üzerinde bağımsız bir idare kuracağı şartı kabul edilmişti.⁷⁹

Muzafereddin Şah, alınan borcu ülke için harcamak yerine, yakalandığı Gut hastalığı tedavisine maden sularının iyi geleceği bahanesiyle çıktığı Fransa, Rusya ve Almanya seyahatinde harcamıştır. Programında İngiltere, Almanya ve İtalya olduğu halde Fransa'ya da gitmek istemiş fakat, Paris'te kendisine suikast düzenleneceği endişesiyle Fransa gezisinden vazgeçmiştir. Şah, beş ay gibi uzun bir müddet Avrupa'da kaldıktan sonra geri dönmüştür.⁸⁰

Sadrazam Ali Asgar Han, 1898'de İngiltere'den 1.250.000 lira tutarındaki parayı, güneydeki gümrük gelirlerini elli yıllığına teminat vererek tekrar borçlanmıştır. Rusya'nın bu borçlanmaya karşı çıkması sebebiyle daha sonra vazgeçilmiş ve kendisinden borç para alınması isteği sonucu Bank-ı istikrazi'den borçlanma yoluna gidilmiştir.⁸¹

İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki rekabetlerinin bir sonucu olarak İngiltere sermayeli Bank-ı Şahinşahî, Rusya himayeli İstikraz bankasından geri kalmamak için 1900'de bazı şartlarla İran'a borç para vereceğini söylemiştir. On beş vadeli ve yıllık % 5 faizle alınan borç para 314281 lira ve 16 şilin 4 altın pens tutarında olup 1927 yılında geri ödemeye başlamak suretiyle ödenecekti. Karşılığında ise Hazar denizi balıkçılığı, İran'ın postahane ve telgrafhane gelirleri, Fars, Ahvaz, Basra körfezi ve Muhammere gümrük gelirleri teminat gösterilmişti. Bu borç, Hindistan'daki İngiliz hükümeti tarafından itibarın temini ismiyle ve Bank-ı Şahinşahî aracılığıyla verilmiştir.⁸²

Şah'ın hastalığını bahane ederek onu ikinci Avrupa seyahatine çıkarmak isteyen sadrazam Ali Asgar Han, seyahat masrafları için tekrar borç aramaya

⁷⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 320 - 321. Rusya'dan alınan 22.500.000 menat borç para 2.200.000 İngiliz lirasına tekabül ediyordu. İngilizler tütün imtiyazının iptal edilmesiyle İran'dan alacakları tazminatı düşündüklerinden bu borçlanmaya itiraz etmediler. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 310. Rusya'dan alınan borcun ilginç şartlarından biri de İran'ın borcun tamamını ve faizini ödemediği takdirde Rusya'dan izinsiz başka bir devletten borç alamayacağı şartıdır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 320; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 728; İ. Safaî, a.g.e., s. 19

⁸⁰ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 49; A. A. Şemim, a.g.e., s. 321. İngiltere, kraliçenin hastalığını bahane ederek şahı kabul etmek istememiştir. Şah ise İngiltere'ye giderek babasına verilen nişanı almak hevesindeydi. Kendisine gönderilen elması alan şah, kahr olmuş bir şekilde İran'a dönmüştür. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 310 - 311

⁸¹ İ. Safaî, a.g.e., s. 19

⁸² A. A. Şemim, a.g.e., s. 322; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 728

başlamış, 1902 tarihinde Ruslarla görüşmeler yapılmış ve 10.000.000 ruble tutarındaki para, Bank-ı İstikrazî vasıtasıyla Rusya'dan alınmıştır. İran, daha önce aldığı borç ile birlikte 182.196.000 tümen tutarındaki borcu, 1912 tarihinde Rusya'ya geri ödeyecekti.⁸³ Bu istikraz karşılında ise Celfa-Tebriz-Tahran şose yollarının yapım imtiyazı ve kuzey yollarının gelirlerini bu devlete verecekti.⁸⁴ Muzafferüddin Şah ve saray erkanı, aldıkları borçla 1902 tarihinde Avrupa seyahatine çıkarak aynı yıl Londra'ya kadar gitmişlerdi. Seyahatin güzergahı Londra'dan Paris'e ve Varşova üzerinden Rusya'ya kadar uzanıyor ve İran'da son buluyordu.⁸⁵

Ali Asgar Han, Rusya'dan ikinci kez aldığı borç parayı, İran'ın Rusya lehine gümrük indirimine gitmesi karşılığında almıştı. Rus destekli Belçikalı Naus başkanlığında altı kişilik gümrük heyeti İran'da istihdam edilerek 1903'de işe başlamışlardır.⁸⁶ Sadrazam, yanında Naus de olduğu halde Rus temsilcilerle gümrük indirimi konusunu gizli bir şekilde görüşmeye başlamış ve Rusya ile olan gümrüğün %5'e indirilmesini kabul etmişti.⁸⁷

İran'ın gümrük indirimine gitmesi, Rusya'nın İran gümrükleri üzerindeki etkisini iyice arttırmıştı. Rusya ile yapılan görüşmelerde, Asya'daki İngiliz sömürgelerinden gelen çay ve diğer malların gümrüklerinin İran tarafından %100'e çıkarılması şartı, İngiltere'yi ciddi manada endişelendirmiş ve meydanı Ruslara bırakmamak için kolları sıvamışlardı. Daha önceden Muzafferüddin Şah'a verilmesi düşünülen İngiliz "*Çorap Bağı (Order of Garter)*" nişanı, Downe başkanlığındaki heyetin 1903'te Tahran'a gelerek şah'a takdim edilmesiyle hızlandırılmıştır. İngiliz heyeti, Rusya'ya tanınan gümrük indirimlerinin kendi çıkarlarına aykırı olduğunu bildirerek İran yetkilileriyle görüşmeye ve Rusya'ya tanınan imtiyazları iptal ettirmeye çalışmıştır. İki devlet heyetleri arasında anlaşma sağlanarak İran-İngiltere gümrük anlaşması imzalanmıştır.⁸⁸

⁸³ 182.196.000 ruble=3.000.000 tümen

⁸⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 311; İ. Safaî, a.g.e., s. 18-22

⁸⁵ A. Mustevfî, a.g.e. II, 52; A. A. Şemim, a.g.e., s. 323

⁸⁶ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 359; P. Sykes, a.g.e., s. 540

⁸⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 311 - 312; İ. Safaî, a.g.e., s. 23 - 24

⁸⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 324 - 326

Muzafferüddin Şah, 1905 yılında hastalığını ileri sürerek Muhammed Ali Mirza'yı veliahd nasb edip üçüncü defa Avrupa seyahatine çıkmış, bu seyahat için Ruslardan üçüncü kez borç para alınmıştır.⁸⁹

II. REJİM DEĞİŞİKLİĞİ ve MEŞRUTİYETİN İLANI

İran'da mevcut istibdat yönetimi yerine meşrutî idare isteklerinin yoğunlaştığı sırada Japonya dışındaki Asya ülkelerinin büyük bir kısmı, ya saltanat rejimleriyle yada sömürgeci batılı devletlerin uzantıları ile idare edilmekteydi.⁹⁰ Geniş bir sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere, kendi ekonomisini Hindistan'dan, Arabistan yarımadasından, Avustralya'dan, Çin sahillerinden, Burma'dan ve Malaga'dan sömürdüğü kaynaklarla ilerletmişti. Keza, Hollanda ve Fransa da aynı şekilde Asya'nın güneydoğusundaki koloni kaynaklarıyla besleniyorlardı. Rusya ise Ural dağlarından okyanus sahillerine, İran ve Çin sınırlarından kuzey Buz denizine kadar olan yerleri ele geçirmiş ve bu geniş coğrafyada yaşayan insanları sıkı bir rejimle idare etmekteydi.⁹¹

XIX. asrın sonlarına gelindiğinde İran ve Osmanlı devleti de mutlak saltanatla yönetiliyor, mevcut rejimden hoşnut olmayan halk meşrutiyet yönetimi için çalışıyordu. Osmanlı devleti bu sancılı dönemde Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın askerî rekabetlerine sahne olurken, İran ise Rusya ve İngiltere'nin siyasi ve askerî rekabetlerinin etkisi altındaydı.⁹² Her iki devlette rejimden memnun olmayan halk ve aydın kesimler, yavaş yavaş kendisini hissettirmeye ve saltanatın temellerini sarsmaya başlamıştı.⁹³ İran meşrutiyetinde dinî ulema ön saflarda görülürken, Osmanlı meşrutiyetinde ise batıdan etkilenen ve hatta orada yetişen aydınlar etkili olmuşlardır. Genç Osmanlılar adıyla anılan ve içinde Mithat Paşa, Mahmut Nedim Paşa gibi devlet idaresinden pek anlamayan grup, meşrutiyet fikrinin yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır.⁹⁴

⁸⁹ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 61

⁹⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 441. Bu dönemde Japon imparatoru olan Mutsuhito (1867-1912) Avrupa medeniyetinden etkilenmiş, kendi ülkesindeki feodallere ve irticaî unsurlara galebe çalmış ve "Meiji Restorasyonu" dönemini başlatmıştı. 1889'da parlamentoyu kurarak rejimi değiştirmiştir. Bkz. R.Uçarol, a.g.e., s. 281

⁹¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 317 - 318; P. C. Terenzio, a.g.e., s. 142 vd.

⁹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1988, s. 81 vd.

⁹³ M. Mahmud, a.g.e. V, s. 325 vd.

⁹⁴ E. Z. Karal, a.g.e. VIII, s. 211

İran meşrutiyetinde ise ulemâ önderliğinde harekete geçen meşrutiyet taraftarları, istibdat yönetiminin şahsında ülkeyi iktisadî, siyasî ve kültürel olarak nüfûzuna almaya çalışan İngiltere ve Rusya'dan kurtulmak istiyordu. Kaçar idaresinin ülkenin sömürülmesine sebep olduğu ve bağımsızlığı tehlikeye düşürdüğü savunularak millî şuur halinde bir tepkinin oluşması sağlanmıştır.⁹⁵

A. Meşrutiyet Hareketinin Sebepleri

1. İran Uleması ve Yazarlarının Etkisi

İran ulemasının neden meşrutiyet hareketinde halka rehberlik yaptığı ve niçin mevcut yönetime karşı tavır aldığı konusunda gerek İranlı ve gerekse yabancı tarihçiler çok sayıda kitap ve makale yazmışlardır. Yazılan eserlerde, inkılabın sebepleri başlığı altında toplanmış olan konular düzenli bir şekilde verilmemiş, araştırmacıların tahlil yaparak sebepler üzerinde çalışması istenmiştir.⁹⁶ Bunların başında gelen Nazımü'l-İslâm Kirmanî, yazdığı "*Tarih-i Bidarî-yi İraniyan*" adlı eserde, meşrutiyetin sebeplerini belli bir başlık altında toplamamış, okuyucunun zaman ve günün şartlarını göz önünde tutarak değerlendirme yapmasını istemiştir. Meşrutiyet hareketinin başlangıcını Nasıreddin Şah döneminde İngilizlere verilen tütün imtiyazına kadar götürmekte, sadrazam Mirza Taki Han'ın malî, içtimaî ve kültürel ıslahatlarına dikkatleri çekmektedir.⁹⁷

Seyyid Ahmed Kesrevi ise "*Tarih-i Meşruta-yı İran*" adlı eserinin bir bölümünde "İranlılar nasıl uyandılar" başlığı altında kaleme almış olduğu sebepler arasında, İngiliz ve Rus rekabetinin halkın tepkisine sebep olduğunu ve yönetim acziyetinin ortaya çıkmasından sonra halk nezdinde itibarının düştüğünü söylemekte ve Cemaleddin Afganî ve Hacı Mirza Hüseyin Han'ın ıslahat ile ilgili fikirleri üzerinde durmaktadır.⁹⁸ Kesrevî, okul ve gazetelerin umumî efkâr üzerindeki etkisini belirterek, yeni açılan okullardaki tedrisatın batıdan etkilendiğini söylemektedir.

⁹⁵ Feridun Ademiyet, *Şureş-i Ber İmtiyaznâme-i Reji*, Tahran 1360, s. 144. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve halkın bu harekete yönelmesi için çalışanların başında Şeyh Fazlullah Nuri gelmekteydi. Bkz. Mehd-i Ensarî, a.g.e., s. 40. Ayrıca bkz. İbrahim Timurî, *Tahrim-i Tenbakû*, Tahran 1328; Abdülhüseyin Han Sipihîr, *Miratü'l-Veka'i-yi Muzafferi ve Yaddaştâ-yı Melikü'l-Müverrihin*, Tahran 1368

⁹⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 546 vd.; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 135 - 136

⁹⁷ Nazımü'l-İslâm Kirmanî, a.g.e., s. 11 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 127

⁹⁸ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşruta-yı İran*, Tahran 1363, s. 2 vd.

Ayrıca, Rusya ve İngiltere'den alınan borçların halkın yararına kullanılmayarak Avrupa seyahatleri için kullanılmasını meşrutiyetin sebepleri arasında ele almıştır.⁹⁹

Mehdi Melikzâde, "*Mülk-ü Mütekellimin*" isimli eserinde, Kirmanî ve Kesrevî'nin mütalaalarını meşrutiyetin sebepleri başlığıyla vermiştir. Nasıreddin Şah'ın zulme varan yönetiminin yerine, daha ılımlı davranarak Avrupa'ya öğrenci gönderen ve İran halkının aydınlanmasını isteyen Muzafferüddin Şah'ın geldiğini iddia etmiştir. Melikzâde, halkın bilinçlenmesinde gazetelerin etkisini, Rusya'nın meşrutiyetteki rolünü ve Güney Afrika'da İngiliz sömürüsüne karşı verilen mücadeleyi "*Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran*" adlı eserinde dile getirmiştir.¹⁰⁰

İran ulemasının meşrutiyet hareketinde halka önderlik etmelerinde iki temel nokta vardı. Birincisi, ulemanın başlangıçtaki istekleri mevcut siyasî idarenin ve ekonominin ıslah edilmesinden ibaretti. Meşrutiyetin ilanı, batı tarzı idare olarak pek düşünülmemişti. İkincisi ise meşrutiyet hareketi millî yani sömürgecilere karşı bir direniş olduğu kadar dinî, yani mezhebi karakterliydi. Bu yönüyle ulemayı da içine alıyordu.¹⁰¹ Bu dönemde, ulemâ hükümet karşısında değişik bir mevkideydi ve imamların neslinden geldiklerini iddia etmiyorlardı. Ancak, idarecilerin çoğu kendisini yeryüzünde Allah'ın gölgesi olarak telakki edip halkı kendilerine dua etmekle vazifeli görüyorlardı. Bu anlayıştan dolayı iki kesim arasında bir kaynaşma olmamıştır. Ancak devlet, halkı etkileme güçleri dolayısıyla devamlı ulemaya ihtiyaç hissetmiştir.¹⁰² Şeyhülislâm, devlet tarafından tayin edildiği halde halk nezdindeki etkisi ve itibarı diğer devlet görevlilerinden daha üstündü. Uygulamalardaki aksaklıkları hatırlatmada halkın diline tercüman olan ulema, halk ile işbirliğine giderek, zulme uğrayan halkın kendilerine sığınmasını sağlıyorlardı. Devletin halk ile teması, asker ve vergi toplama sırasında olurken ulema, halk ile iç içe yaşıyor ve halkın gözünde hükümetten önce geliyordu.¹⁰³

⁹⁹ A. Kesrevî, a.g.e., s. 10 vd.; A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 62

¹⁰⁰ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 1 vd.; Ayrıca bkz. Mehdi Melikzâde, *İstibdat-ı Sağır*, Tahran 1322

¹⁰¹ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 358 - 359

¹⁰² A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 360 - 361

¹⁰³ P. Avery, a.g.e., s. 209 vd.; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 362; John Malcom, *The History of Persia II*, London 1829, s. 316. Bkz. N. Danişver Alevî, *Tarih-i Meşrutiyet-i İran ve Cenbeşha-yı Vatanperestan-ı İsfahan ve Bahtiyarî*, Tahran 1335; E. Granville Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910

Ulemeden bir kısmı halkın verdiği yardımlarla geçindiği için devlete karşı bağımsız durumdaydı ve halkın teveccühüne itibar etmeyi bir vazife biliyordu. Diğer bir kısmı ise Kerbela ve Necef gibi dinî merkezlerde hutbe irâd ederek halkı istibdat rejimi aleyhinde bilinçlendirmekteydi.¹⁰⁴ Tüccar kesimiyle olan iyi ilişkilerine nüfuzlarını da katarak çarşı-pazarda düzenin korunması için çalışıyorlar ve buralardaki mescidlerde esnafın önünde namaz kıldırarak saygı görüyorlardı. Köylüler ile ilişkileri çok iyi olmazsa da köyleri dolaştıkları zaman iyi karşılanırlardı.¹⁰⁵

Ulemanın meşrutiyet hareketindeki işi yukarıda saydığımız idareci, şehirli, köylü ve esnaf gibi değişik tabakaların farklı düşüncelere sahip olmasından dolayı zordu. Halkı adil olmayan idareye karşı tek parça haline getirmek pek de kolay değildi. İşlerini kolaylaştıran tek unsur, mevcut idarenin adaletsizliği idi. Bu yüzden bütün dikkatler oraya çevrildikten sonra ferdi görüşler kayboluyordu. 1844 tarihindeki Babiyye hareketi ifrata kaçtığı ve islâm ile pek alakası olmadığı halde idareye karşı halkı ayaklandırabilmişti.¹⁰⁶

Muzafferüddin Şah döneminde gittikçe artan muhalefet bastırılmaya çalışılmış ancak, ıslah edilmesi gereken kurumlar aynı şekilde kaldığı ve borçlanmaların hesabı verilemediği için başarılı olunamamıştı. Ayrıca, Avrupa'da görülen teknik gelişmelerin ve ıslahatların uygulanmadan şeklen benimsenmesi, millî görünen harekete dinî karakter kazandırmış ve ulema bundan istifade etmiştir.¹⁰⁷

Ulema, meşrutiyet hareketinde yabancı nüfuzuna karşı artan tepkileri kullanarak ekaliyetlerden Ermeni, Yahudi ve diğer milletlere mensup gayr-ı müslim tüccarların işyerlerinde müslüman kadın çalıştırılmamasına dair bir genelge yayınlattı. 1904'de yayınlanan genelge, Tahran'daki yabancı elçilere duyurularak gereğinin yapılması istenmişti. Ayrıca, eyaletlerdeki idarecilere baskı yapılarak İngilizler tarafından işletilen ipek fabrikalarının kapatılması istenmişti.

¹⁰⁴ F. Ademiyyet, *İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1355, s. 103-177; J. Malcom, a.g.e. II, s. 316

¹⁰⁵ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 363 - 365. Ayrıca bkz. F. Ademiyyet, *Fikr-i Azadi ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1354, s. 34 vd.

¹⁰⁶ Hamid Algar, *Nakş-ı Ruhanîyet-i Pişrev Der Cenbeş-i Meşrutiyet*, (terc. Ebul Kasım Sırrı), Tahran 1359, s. 293

¹⁰⁷ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 365 vd.

Şiraz'da Ağa Mirza İbrahim isimli din adamı ise yabancı okullara karşı harekette rehberlik etmiştir.¹⁰⁸

İran'ın içine düştüğü iktisadî darboğaz ve sınırsız verilen imtiyazlar sebebiyle ticaretin zayıflaması ve yerli sanayinin çökmesi de ulemânın işini kolaylaştırmıştır. Müslüman nüfusun yabancılar eliyle sömürüldüğü gündeme getirilerek islâmın tehdit altına girdiği propaganda edilmeye başlanmıştı.¹⁰⁹ Kısaca, hazinenin boşalması, dışarıdan alınan borç paraların gereksiz harcamalarla tüketilmesi, borçlara karşılık millî kaynakların teminat gösterilmesi ulemayla hükümet arasında büyük bir anlaşmazlık konusuydu.¹¹⁰ Ayrıca, Nasireddin Şah saltanatının sonlarında bazı grupların gizli toplantılar yaparak mevcut yönetimin değişmesini ele almaları, ulemânın orta tabakası tarafından yönlendirilen bu insanların gizli teşkilatlar kurmasına zemin hazırlamıştır.¹¹¹ Esas dinî ulema ise idarecilere yazdıkları yazılar ve meşcedlerdeki hutbe konuşmalarıyla seslerini duyurmaya çalışmışlardır.¹¹²

2. Tütün (Tenbaku) İmtiyazının Etkisi

İran'ın ondokuzuncu asrın sonlarındaki siyasî ve içtimaî hareketliliğinin en önemli sebebi sayılan 1889 tarihli tütün imtiyazı, malî bakımdan büyük bir zarar, içtimaî bakımdan harap edici bir etki ve siyasî bakımdan bağımsızlığın zedelenmesi gibi ağır sonuçlar doğurmuş, ticaretin İngiliz şirketlerinin tekeline girmesiyle bu sahada çalışan 200.000 kişi mağdur olmuştur.¹¹³ İran halkı ve ulemeden sonra Rusya'nın da bu imtiyaza karşı çıkması, anlaşmanın iptal edilmesine sebep olmuştu. Anlaşmanın tek taraflı iptali İngiltere'nin itibarını sarsmışsa da esas sarsıntı İran halkı arasında olmuştur. Halk, idare ile karşı karşıya geldikten sonra devlete olan güvenini de kaybetmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁸ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 379

¹⁰⁹ Charles İsevî, *Tarih-i İktisadî-i İran*, (terc. Yakub Ajend), Tahran 1362, s. 59 - 60

¹¹⁰ F. Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İçtimaî*, Tahran 1363, s. 1 vd.; E. A. Grantsky - P. Petrofsky, a.g.e., s. 377

¹¹¹ W. M.Floor, "The Lutiş - A Social Phenomenon In Qajar Persia", *Die Welt Des Islâms XIII/1-2*, Leiden 1971, s. 105; P. Avery, a.g.e., s. 216 vd.

¹¹² N. Kirmanî, a.g.e., s. 162. Ayrıca bkz. Edward Brown, *Tarih-i İnkılab-ı İran*, (terc. Ahmed Pejuh), Tahran 1338; M. Hüseyin Edib Herevî, *Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran*, Horasan 1361

¹¹³ İbrahim Timurî, *Tahrir-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328, s. 3 - 4; M. Ensarî, a.g.e., s. 43

¹¹⁴ Şeyh Hasan Kerbelayî, *Karardad-ı Rejî 1890*, Tahran 1361, s. 119; E. Brown, a.g.e., s. 55

1892’de Mirza Şirazî gibi ulemadan bazılarının tütün imtiyazı aleyhine ve İngiltere sömürüsüne karşı verdikleri fetvalar, halkın hükümete karşı olan infialini artırmıştır.¹¹⁵ Yahya Devletabâdî, “*Hayat-ı Yahya*” adlı eserinde, dinî ulemanın halk ve siyasî otorite üzerindeki etkisini irdeleyerek olayı açıklamaya çalışmıştır.¹¹⁶ Halkın, ulemanın etkisiyle sömürüye karşı çıkışını ve İngilizlerin ciddi bir mukavemet ile karşılaşmalarını kaleme alan Mahmud Mahmud ise tütün imtiyazının mevcut idareyi sarsmaya başladığını söylemiştir.¹¹⁷ Tütün imtiyazı ve bunun sonucunda meydana gelen “*Reji Vak’ası*”nın hükümete karşı sistemli bir mukavemete sebep olduğu yerli ve yabancı tarihçilerce belirtilmektedir.¹¹⁸

Reji Vak’ası veya Tönbeki isyanı da denilen halk hareketinin hazırlık safhasında Şeyh Fazlullah Nuri, Mirza Şirazî, Muhammed Rıza Tabatabaî ve Mirza Hasan Aştıyanî gibi din alimleri, İngiliz sömürüsüne karşı olan eğilimi zamanla meşrutiyet isteklerine yönelterek hükümetin adaletsiz idaresine son verilmesi gerektiğini halka anlatmaya başlamışlardır.¹¹⁹ İdareye karşı merkezde başlayan hareketlenmeler zamanla büyüyerek ülkenin her tarafına yayılmaya başladı.¹²⁰

3. Adalet İsteği

Kaçar hükümetinin gelir dağılımında ve idarede adil olmaması, dinî ulemânın ve özellikle Şeyh Fazlullah Nuri’nin “*adaletane*” tesisi için halka rehberlik ederek isyana kalkışmasına sebep olmuştu.¹²¹ Çünkü, siyasî-iktisadî sıkıntılar, umumî fakirlik, sarayın içinde bulunduğu karışıklık ve kanunsuzluklar, liyakatli olmayan insanların devlet kademelerinde görevlendirilmesi adalet ölçüleri içerisinde yapılmamış ve sıkıntıların kaynağında adaletsizliklerin olduğu savunulmuştur. Bu

¹¹⁵ Muhammed Nihandiyân, *Peykar-ı Pirûz-u Tenbakû*, Tahran 1357, s. 104

¹¹⁶ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 137

¹¹⁷ Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-ı Siyasî-i İran ve İngiliz der Kurn-ı XIX Miladî VIII*, Tahran 1331, s. 54

¹¹⁸ Hamid Algar, *Nakş-ı Ruhaniyet-i Pişrev der Cenbeş-i Meşrutiyet*, Tahran 1356, s. 286. Ayrıca bkz. Seyyid Hasan Takizâde, *Hitabe (Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet)*, Tahran 1338, s. 40

¹¹⁹ N. Kirmanî, a.g.e., s. 12; Hasan Azam Kuddusî, *Hatrat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I*, Tahran 1319, s. 41

¹²⁰ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 9. Kirmanî, ulemanın şaha ve diğer devlet görevlilerine imtiyazın kaldırılması için göndermiş oldukları telgraf ve mektuplar ile cevabî yazıları ayrıntılı bir şekilde vermiştir. N. Kirmanî, a.g.e., s. 20-34. Ayrıca bkz. Şeyh Hasan Kerbelâî, *Tahrir-i Tenbakû*, s. 24

¹²¹ N. Kirmanî, a.g.e. I, s. 560. Ayrıca bkz. Mehdi Ensarî, a.g.e., s. 47-48

sırada idareyi elinde bulunduran Aynüddeve hükümeti görevi bırakmak zorunda kalmıştı.¹²²

Adalethanenin kurularak yapılan işlerin adalet ölçüleri içerisinde değerlendirilmesini isteyen Şeyh Fazlullah Nuri, istibdat rejiminin yerine kanunların carî olacağı bir şeriat hükümeti istediği için meşrutiyetçilerden ayrılıyordu. Fazlullah Nuri'ye göre, islâmî kanunlar bütün zeminlerde uygulanacak ve islâmın evrenselliği dünyaya adaleti getirecek, batıdan esinlenerek tedvin edilecek kanun-ı esasî gafletten başka bir şey getirmeyecekti. Yine ona göre halk, batı emperyalizmi altında adaletsizliklerle muhatap olmuş ve ülkesi işgal edilmişti. Tedvin edilecek dinî kanunların her türlü zulmü ortadan kaldıracağını savunuyordu.¹²³

4. Fikrî Sebepler

İran halkının siyasî ve ekonomik sıkıntı ile yabancı nüfuzundan kurtuluş yolu olarak gördüğü meşrutiyet fikri, başlangıçtaki anlamıyla “*siyasal demokrasi*” şekline tam olarak dönüşmediğinden halkın muhtelif tabakalarınca değişik şekillerde algılanmıştır. Millî bir hareket olarak ortaya çıkan meşrutiyetin ideolojik yapısı, siyasal demokrasî ve parlamentolu liberalizmdi. Ancak, hareketin bütün tabakaları kapsamadığı ve sadece şehirlerde oturan orta tabaka arasında taban bulduğu, ulemânın katılımının bu hareketi desteklemek şeklinde olduğu yani birinci amil olmadıkları görülmektedir. Böyle olunca da siyasal demokrasî düşüncesi tam olarak taban bulmamıştır.¹²⁴ Fakirler için iyi ve adaletli bir yaşam, yenilik taraftarları için Avrupa türü ve mutlak hakimiyete dayanmayan bir idare, din adamları için yabancı nüfuzu yerine İslâm şeriatına göre şekillenmiş bir idareyi ifade ediyordu.¹²⁵ Görüldüğü gibi meşrutiyet isteklerinin temelinde, yabancı nüfuzundaki siyasî idare ve ekonomik buhran yatıyordu. Bunlarla birlikte dünyadaki demokratik gelişmeler ve Osmanlı devletindeki meşrutiyet hareketleri de müessir olmuştur.¹²⁶

¹²² Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 65-78; N. Kirmanî, a.g.e. I, s. 560; P. Sykes, a.g.e., s. 568; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 361; P. Sykes, a.g.e., s. 568

¹²³ M. Ensari, a.g.e., s. 48-49

¹²⁴ F. Ademiyet, Fikr-i Demokrasî, s. 3 - 4

¹²⁵ F. Ademiyet, a.g.e., s. 95 vd.; H. Algar, a.g.e., s. 295

¹²⁶ M. Ensari, a.g.e., s. 51-52; F. Ademiyet, a.g.e., s. 5; P. Avery, a.g.e., s. 209 vd.

Halkın itirazı, genellikle 1885-1895 yılları arasındaki uygulamalara yani yabancı nüfuzunun arttığı ve imtiyazların yoğun olarak verildiği uygulamalara idi.¹²⁷ Bu dönemdeki tepkiler üzerine şekillenen hareket, 1896-1906 yılları arasında kendisini iyice göstererek merkezî hükümeti zorlamaya ve rejimi tartışılır hale getirmiş, mevcut hükümetin iyi bir idare sergileyemediği genel kanaat olarak benimsenmiştir.¹²⁸

Gazete ve kitapların neşr edilmesi, meşrutiyet için söylenenleri havada bırakmamış ve halka duyurulmasına sebep olmuştur. Gazeteler aracılığıyla batıdaki yenilikler ve halkın refahı, tüccarların tespitleri de eklenerek verilmeye başlandı.¹²⁹ Bağımsızlık hareketleriyle ilgili haberler, Osmanlı devletindeki demokratikleşme çabaları, Mirza Malcom Han, Mirza Ağa Han Kirmanî ve Talibof gibi yazarların yazdıkları makaleler özgürlük ve meşrutiyet hareketini müspet yönde etkilemiştir.¹³⁰

Meşrutiyete hareketi içerisinde Malcom Han ve Mirza Yusuf Han Tebrizî'den daha etkili olan Seyyid Cemaleddin Esedabâdî'dir.¹³¹ 1889 yılında şah'ın Avrupa gezisi sırasında takdir edilip İran'a davet edilen Seyyid Cemaleddin, devlet işlerinde kendisiyle meşveret edilen bir kişi iken mevcut idare ile uyuşmamış ve İran'ı terk etmek zorunda kalmıştı. Şah'ın isteğiyle İran'a döndüğü halde iç islahatlarla ilgili düşünceleri yüzünden 1891 tarihinde tekrar İran'dan ayrılmıştır.¹³² Aynı tarihte Londra'da çıkartmış olduğu "*Ziyaü'l-Hafikîn*" dergisi aracılığıyla İran halkını meşrufî fikirler ve uygulamalar hususunda aydınlatmaya ve yabancı nüfuzuna karşı çıkmaya davet etmiştir. Daha sonra çıkarttığı "*Urvetü'l-Vuska*" dergisinde, içteki istibdat yönetimine ve dışarıdan ülkeyi sömürmeye çalışanlara karşı halkın uyanık olmasını istemiştir.¹³³

¹²⁷ Hüseyin Mekki, *Tarih-i Bist Sale İran*, Tahran 1362, s. 252

¹²⁸ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 161; Hasan Muasır, *Tarih-i İstikrâr-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1347, s. 452

¹²⁹ H. Algar, a.g.e., s. 295. Ayrıca bkz. Feuvrier, a.g.e., s. 158 vd.

¹³⁰ M. Rıza Rahmetî, *Nakş-ı Müçtehid-i Fars Der Nühzet-i Tenbakû*, Tahran 1371, s. 216 vd. Bkz. Hamid İneyet, *Tefekkür-ü Nevin-i Siyasî-i İslâm*, (terc. E. Talib Saremî), Tahran 1362

¹³¹ Mirza Yusuf Han Tebrizî, "*Yek Kelime*" isimli eserinde; Avrupa kanunlarını Kur'an ve Sünnete tatbik etmeye çalışmıştır. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 389. Ayrıca bkz. E. G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914, s. 160

¹³² N. Kirmanî, a.g.e., s. 186

¹³³ M. Mahmud, a.g.e. V, s. 1 vd. Brown, İran meşrutiyetini incelerken, Nazimü'l-İslâm Kirmanî'nin eserinden de istifadeyle, Cemaleddin Afganî'yi milli bir kahraman olarak görür ve onun İran meşrutiyeti içindeki katkısının büyük olduğunu savunur. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 450; P. Sykes, a.g.e., s. 564 - 566. Ayrıca bkz. E. Brown, *İnkılab-ı Meşruta-ı İran*, (terc. Ahmed Pejuh), Tahran 1338

Cemaleddin Esedabâdî'nin fikirleri, sarayın imkanlarını kullanarak Avrupa'ya tahsil görmek için gönderilen kişileri de etkilemiştir. Ancak, bu kesimin Avrupa'daki uygulamaların aynısının İran'da uygulanması istekleri, Cemaleddin Esedabâdî tarafından eleştirilmiş ve red edilmiştir.¹³⁴ Çünkü, Esedabâdî'nin istediği yönetim şekli, bütünüyle Avrupa'nın kopyası değil, kanunlarla idare edilen islâmî bir yönetim ve bu yönetimin islâm birliğini sağlamaya çalışmasıydı. O'na göre, Avrupa'ya tahsil için gönderilen İranlı gençlerin etkilenmeleri, yüzeysel ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak kapasitede çözümler değildi.¹³⁵

Nasireddin Şah döneminin devlet adamlarından Mirza Taki Han, Mirza Malcom Han ve Mirza Yusuf Han yenilikçi fikirlerle hazırladıkları "*Kanun*" kitapçığında, adliye divanının idaresini ele alarak adaletsizlikleri işlemeye çalışmışlardır.¹³⁶ 1858 yılında dokuz bakandan oluşan "*meşveret meclisi*" nin kurulmasına yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, yeni tarzda okullar tesis edilerek fikrî temellerin atılmasına yardımcı olmuşlardır.¹³⁷

5. Batı Medeniyetinin Etkisi

İran toplumunun ve idaresinin batı medeniyetiyle tanışması, ticaret ile uğraşan kişilerin ve siyasî temsilcilerin İran'a gelip gitmeleriyle hızlanmıştır. Şah İsmail ve Şah Abbas döneminden itibaren Avrupa'dan gelen etkiler, Feth Ali Şah döneminde İran'ın Rusya'ya yenilmesinden sonra hızlanmış ve meşrutiyet hareketine kadar gelmiştir. 1813 tarihindeki Rus yenilgisi ve İran'ın askerî ve kültürel geri kalmışlığının buna bağlanması, Abbas Mirza'yı harekete geçirmiş ve İranlı gençler Avrupa'ya gönderilerek askerî eğitim görmeleri sağlanmıştır. Bu gençlerin geri gelmesinden sonra halk arasında fikrî değişikliklere sebep oldukları görülmüştür.¹³⁸

¹³⁴ Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-ı Rical-ı İran II*, Tahran 1357, s. 431; A. Baussani, a.g.e., s. 170

¹³⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 451. Sykes, eserinin meşrutiyetle ilgili kısmında telgraf hattının çekildiği sırada İngiltere ve Amerikan görevlilerinin İranlı gençlere tesir ettiklerini, Darülfünûn'da görev yapan batılı eğitimcilerin kendi medeniyetleriyle ilgili ve meşrutiyet fikirlerini havâ bilgileri aktardıklarını ve bu fikirlerin zamanla halk arasında yayıldığını yazmıştır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 527 - 529

¹³⁶ Malcom Han, İsfahan'da müslüman olmuş Ermeni Yakub Han'ın oğludur. Paris'te öğrenim gördükten sonra İran'a dönüşünde meşrutiyet hareketine katılarak gizli bir mason cemiyeti kurmuştur. 1871 yılında İngiltere elçiliğinde bulunmuş ve 1889 yılına kadar burada kalmıştı. P. Sykes, a.g.e., s. 566 - 567. Kirmani'ye göre İran'da batı kaynaklı kanunların temelini atmıştır. N. Kirmani, a.g.e., s. 117

¹³⁷ M. Ensari, a.g.e., s. 55-56

¹³⁸ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 66. Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin belirli bir coğrafya ile sınırlı kalmaması ve sonuçlarının evrensel olması birçok ülkeyi etkilemişti. İtalya'da görülen 1848 ihtilalleri, 1864-1871 tarihleri arasında Almanya, Danimarka, Fransa ve Avusturya'daki gelişmeler İran'ı etkilemeye başlamış,

Yabancı ülke temsilcilerinin İran'a gelmesiyle meydana gelen değişiklikler ve gelişen ıslahat fikirleri, sadrazam Mirza Taki Han'ın teşebbüsüyle olgunlaşmış, kurulan Darülfünûn okulları aracılığıyla Avrupa medeniyet unsurlarının İran'a girmesi sağlanmıştır.¹³⁹ Bu okullarda görev alan Avrupalı eğitimciler, batı dilinde ve özellikle Fransızca olarak verdikleri öğretimi, Avrupa'da basılan kitaplardan seçerek Fransız okullarını taklit ettiler. Okullara alınan çocukların zengin saray erkanının ve eşrafın çocukları olması, gelecekteki yönetim kademelerinin batı medeniyeti ile tanışmış kişilerden oluşmasına sebep oluyordu.¹⁴⁰ Böylece, İran toplumunda batı medeniyetini tanıyan bir sınıfın ortaya çıkması sağlanmış oldu. Avrupa'ya gönderilenlerin yazdıkları makaleler, devlet görevlisi olarak gidenlerin mektupları, Acudanbaşı, Hüsrev Mirza ve Mirza Salih Şirazi'nin yazıları halkı meşrutiyet ve demokrasî hakkında bilgilendirmeye başlamıştır. Ayrıca, batılıların yazdıkları sefernâme ve tarih kitaplarında İran'ın Avrupa ile mukayese edilerek içinde bulunulan kötü şartların ele alınması, halkın meşrutiyet fikirlerini olumlu yönde etkilemiştir.¹⁴¹

Abbas Mirza, İran devletinin devamının sağlanması yolunda en önemli adımı değişimde gördüğü için kendi idaresindeki Kafkas ordusunun yenilenmesine çalışmış, İngiliz ve Fransız ve diğer devletlerin subaylarından istifade etmişti.¹⁴² Yabancı uzman ve subayların İran'a gelerek İran ordusunda çalışmaları, kendi menfaatleri gereği olmuşsa da Avrupa'da carî olan tekniklerin bir kısmının İran'a gelmesine sebep olmuşlardır.¹⁴³

İran meşrutiyetin toplumun ayan tabakası tarafından benimsenmesi genellikle batıdaki şekliyle olmuştur. Bu kesimden Mirza Yusuf Han Tebrizî, batı tarzı meşrutiyetin öncülüğünü yapmıştır.¹⁴⁴ Batı merkezli meşrutiyetin savunucularından bir diğer grup ise Ermeni asıllı Malcom Han'ın öncülüğündeki topluluktu. Fransa'da

İran'daki mutlak saltanatın temellerini sarsmıştır. Ayrıca, bu dönemde Hindistan'da oturan İranlı Mirza Nasrullah ve Celaleddin Müeyyedü'l-İslâm'ın çıkarmış olduğu "*Habîl-Metin*" gazetesi, Hindistan'daki bağımsızlık hareketlerini, 1850'den sonra vererek meşrutiyetçileri destekleyen neşriyatta bulunmuştur. M. Ensari, a.g.e., s. 66

¹³⁹ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 325-338; G. N. Curzon, a.g.e., s. 636 vd.

¹⁴⁰ M. Ensari, a.g.e., s. 63-64; P. Avery, a.g.e., s. 216

¹⁴¹ N. Kirmani, a.g.e., s. 121; İbrahim Timurî, *Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran*, Tahran 1328, s. 203

¹⁴² M. Mahmud, a.g.e. V, s. 20 vd.

¹⁴³ F. Ademiyyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İctimai*, s. 4. Daha geniş bilgi için bkz. Mirza Salih Şirazi, *Sefernâme*, (tash. İsmail Rain), Tahran 1347

¹⁴⁴ F. Ademiyyet, a.g.e., s. 5 vd.; M. Ensari, a.g.e., s. 67

tahsil gördükten sonra İran'a dönen Malcom Han, devlet kademelerinde görev aldıktan sonra İran kültürünü batılılaştırmak için 1890 yılında Londra'da neşrettiği "*Kanûn*" adlı gazeteyle propagandaya başlamıştı. Malcom Han, batıda kopya olarak alınacak meşrutiyetin islâm kanunları ile uyuşmadığını iyi bildiğinden politik yollara başvurmuş, bu topluma meşrutiyeti getirmenin yolunu, bu farklı iki anlayışı ve hukuku bastırmayı düşünmüştür.¹⁴⁵

İran'ın Kafkasya'daki şehirlerinden Şekî bölgesi doğumlu olan Mirza Ağa Han Kirmanî, batı medeniyetinin ve meşrutiyetinin tereddütsüz alınmasından yana olan diğer biri kişidir. Kirmanî, daha çok sahip olduğu skolarist düşünceye göre hareket etmiş ve "*Framaconnerie*" veya "*Feramûşhane*"nin İran'da tesisine katkıda bulunmuştur.¹⁴⁶ Zerdüş olan Kirmanî, tamamıyla dine karşı ve zerdüşlüğü savunan yazılar yazmasına rağmen meşrutiyet taraftarlarını etkilemiştir.¹⁴⁷ Malcom Han ile aynı görüşü paylaşan Abdurrahim Talibof ise diğerlerinden farklı olarak tüccar kisvesi altında çalışmıştır. Kanunları maddî ve manevî olarak ikiye ayırıp, maddî olanların uygulanmasını savunmuş ve meşrutiyetin temellerinin bunlara göre şekillenmesini istemiştir.¹⁴⁸ Ayrıca, Fransa'da eğitim gördükten sonra İran'a gelmiş olan sadrazam Mirza Hüseyin Han da batı tarzı meşrutiyeti savunmuştur.¹⁴⁹

Yukarıda bahsedilen şahıs ve devlet adamlarının sahip oldukları görüşler, Feridun Ademiyet, Ahmed Kesrevî ve Flor'a göre sekülerizm ve iktibas-ı laiklikten ibaretti. Demokrasiden ziyade Avrupa'daki laikliğin şeklen alınarak uygulanmasını kapsıyordu. Malcom Han, yaptığı gizli çalışmalarla gerçek niyeti olan dinin siyasetten ayrı tutulmasını, halktan ve dinî ulemeden saklayarak meşrutiyet hareketinin bu yönde neticelenmesini istemiştir. Çünkü, gizli tutulmaması halinde dinî ulema tarafından bastırılacağını çok iyi biliyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁵ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 395

¹⁴⁶ Y. Devletabâdî, a.g.e. I, s. 159 vd.; F. Ademiyet, *Fikr-i Demokrasî-yi İçtimâî*, s. 9. Feramûşhane, Farsça'daki kelime anlamıyla "*bildiğini unutmama, haneden çıktıktan sonra unutmama*" manasına gelir. İbrahim Olgun-Cemşit Draşan, *Farsça Türkçe Sözlük*, Erzurum 1990, s. 259

¹⁴⁷ P. Avery, a.g.e., s. 216. Framaconnerie teşkilatı hakkında bkz. Muhammed Rıza Laricanî, *Feramason-Esrar-ı Sazman-ı Mason Der İran Be Münasebât-ı Keşf-i Mahfigâh-ı Feramasonha*, Tahran 1358; Mahmud Ketirâî, *Faramasoneri*, Tahran 1347; İsmail Rain, *Feramûşhane ve Faramasoneri Der İran*, Tahran 1347

¹⁴⁸ Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşruta-yı İran I*, Tahran 1344, s. 45

¹⁴⁹ P. Avery, a.g.e., s. 165-170; F. Ademiyet, *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar*, Tahran 1351, s. 58

¹⁵⁰ W. M. Floor, a.g.m., s. 105 vd.; A. Kesrevî, a.g.e. I, s. 45; F. Ademiyet, a.g.e., s. 58. Ayrıca bkz. Seyyid Kazım Ruhânî, *Tahlil-i Ber Nüzhetha-yı Siyasî, Dinî-i İran*, Tahran 1370

İran ulemasına göre batı tarzı fikirler, batının o dönemde islâm toplumları üzerine yaptığı sömürünün devam etmesi için kullanılıyordu. Din kuralları veya mutlak saltanat ile idare olunan ülkelerin bu türden hareketlere girişmesi sağlanarak yerli kültürlerin etkisiz hale getirildiğine inanılıyordu. Parçalı ve kendi içinde birliği sağlayamayan idareler vasıtasıyla sömürge düzeni devam ettirilecek, güçlü idarelerin kurulması engellenerek Osmanlı ve İran gibi ülkelere her an müdahale edilebilecekti.¹⁵¹ Bu teşebbüsler, İran uleması tarafından kabul edilmemiş, batı kültürü esasları üzerine şekillenmiş düşünceler olarak görülmüş ve mukavemetle karşılanarak millî akımlara yenik düşmüştür.¹⁵²

6. Gizli Cemiyetlerin Kurulması

Batılı devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda İran'daki meşrutiyet hareketini desteklemeleri, mevcut idareden memnun olmayan bir kısım insanların gizli gruplar halinde çalışmalarına kolaylık sağlamıştır.¹⁵³ Nasıreddin Şah'ın Avrupa seyahati öncesinde bazı kanunlar çıkaracağını söylediği halde pratikte uygulamaması, gizli çalışan bu insanların işine yaramış ve sayıların arttırmıştı.¹⁵⁴ İdarenin bu zaafından istifade eden gruplar, hukukun yeniden tesisi söylemiyle ortaya çıkarak kendilerine taraftar olanların sayılarını arttırmaya çalışmışlardır. İnsanları rahatlatacak yeni hukuk sistemi, ya resmî olarak tanınmamış yada mevcut mutlak saltanat tarafından elden geçirildiği için suçlamaların tesiri hızlı olmuştur.¹⁵⁵

Dinî hukuk ile beşerî hukukun birbirinden ayrılması anlamına gelen ve batıdaki uygulamaların birer versiyonu şeklinde tezahür eden yeni hukukî sistem, İran'ın içinde bulunmuş olduğu zorlukların ve problemlerin ilacı olarak tanıtılmış, kurulan gizli teşkilatlarla halk arasında propagandası yapılmıştı. Bu grupların işini kolaylaştıran unsur, mevcut idarenin kendisi olup adaletsizliklerden bunalmış olan muhafazakâr insanları dahi bu teşkilatlara yönlendirmişti.¹⁵⁶ Ayrıca, eyaletlerde görev yapan idarecilerin zulmüne uğrayan köylü ve avam sınıfı, batıdaki demokratik

¹⁵¹ P. Avery, a.g.e., s. 216 vd.

¹⁵² M. Ensari, a.g.e., s. 72 - 73

¹⁵³ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 396 vd.; Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran I*, Tahran 1363, s. 65

¹⁵⁴ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 163 vd. Ayrıca bkz. G. N. Curzon, *Persia I*, London 1892, s. 423

¹⁵⁵ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 387

¹⁵⁶ M. Melikzâde, a.g.e., s. 65

yönetimlerin kendisine tanıtılmasıyla saltanata karşı olan bu harekete kolayca katılmıştı. Avam tabakası arasındaki faaliyetlerde önemli rol oynayan Malcom Han, tahsil görmüş kesim ile idareci kesim arasında köprü vazifesi görüyordu.¹⁵⁷ “*Kitapçe-i Gaybî*” adlı eserinde, kanunların tedvini yönünde görüşler ileri sürmüştür. Malcom Han’a göre, hükümet makamları kanunlara tabi olmalı ve hepsi kanun nezdinde eşit sayılmalı, tedvin edilecek kanunlarla toplumun özgürlüğü sağlanmalıdır.¹⁵⁸

Islahat fikirleri halk arasında yayılmaya başladıktan sonra ıslahatçı ve meşrutiyetçi ulemanın yetiştirdiği öğrenciler, yaptıkları gizli toplantılarla halkı bilgilendirme görevini üstlendiler. Bu gruplardan en önemlisi, başlangıçta yazarların da kuruluşunda görev aldıkları “*Feramason-Faramason*” veya Farsça’daki ismiyle “*Feramûşhane*” gizli teşkilatı idi.¹⁵⁹

Faramasoneri gizli cemiyeti, Nasıreddin Şah saltanatının ikinci yarısından sonra hızla çoğalarak Tahran’da 140’dan fazla siyasi locaya sahip olmuştur. Localara üye kazandırma faaliyeti sonucu 30.000’den fazla kişi kaydedilmiştir. İran’daki gizli teşkilatların ilki sayılan Faramason, daha sonraları “*Ademiyet*” ismini almıştır. Teşkilatın İran’da çok hızlı bir şekilde yayılması Rusları bile endişelendirmiş ve locaların kapatılması için İran hükümetine baskı yapılmıştır.¹⁶⁰

Faramasoneri teşkilatını İran’da ilk tesis eden kişinin Malcom Han olduğunu daha önce söylemiştik. Ancak, babası Yakub Han’ın önceleri bu türden faaliyetlerde bulunduğu ve oğlunun da kendisinin yolunda gittiği kaydedilmiştir.¹⁶¹ Yakub Han, İran’dan İstanbul’a sürülünce yerine oğlu Malcom Han geçmiş ve İran’daki faaliyetlerini diğer localarla birlikte devam ettirmişti. Malcom Han, daha sonra

¹⁵⁷ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 389. Ayrıca bkz. Muhammed Muhit Tabatabaî, *Mecmu’-a-ı Asar-ı Malcom Han*, Tahran 1948

¹⁵⁸ N. Kirmanî, a.g.e., s. 186

¹⁵⁹ M. Melikzâde, age I, s. 118. Faramason fırkası çok eski bir teşkilat olup Kilise Binaları Birliği olarak Ortaçağ’da faaliyet göstermiş ve localar tesis edilerek faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra siyasi kulüpler şeklinde yaygınlaşarak Fransa, İngiltere, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden doğuya doğru yayılmıştır. İran’da bu fırkaya giren ilk şahıs Asker Han isimli Kaçar şehzadesi olup Fransa elçiliğinde bulunmuştur. Ondan sonra İngiltere’deki ilk İran elçisi olan Mirza Ebul Hasan Han Şirazi bu locaya girmiştir. Nasıreddin Şah ve daha sonraki dönemlerde İran’ın siyasi meselelerine ve meşrutiyet hareketine etkisi büyük olmuştur. Bkz. M. Ensarî, a.g.e., s. 139

¹⁶⁰ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 386. Bkz. Hamid Algar, *Der-Amedi Ber Tarih-i Faramasoneri Der-İran*, (terc. Yakub Ajend), Tahran 1360

¹⁶¹ F. Kazımzade, a.g.e., s. 112 vd.

teşkilatta isim değişikliğine giderek “*Ademiyet Camiâsı*” ismini kullanmıştır.¹⁶² Teşkilatın önemli isimlerinden Wilfred Scawen Blunt’un Malcom Han ile yaptığı görüşmede, İran’daki malî ve siyasi ıslahatları din örtüsü altında yapacaklarını söyleyerek dinin etkisini azaltmak için de “*insaniyet*” mezhebini geliştirdiklerini ve halkın çoğunu buna celb etmeleri gerektiğini telkin etmiştir. Nasıreddin Şah’ın, saltanatın ilk dönemlerinde bu teşkilat ile irtibatlı olduğu söylenmişse de mason olduğuna dair sağlam bir delil yoktur.¹⁶³

Framason cemiyetleri, zamanla hedeflerinde olmayan millîlik vasfını da kazanarak yönetime karşı batı usulü bir çalışmanın içerisine girmişlerdir. Meşrutiyet hareketinin devam ettiği sırada “*Nasyonalistler*” grubu olarak da tanınan bu gruplar, şahın katlinde rol oynamışlardır.¹⁶⁴ Kendilerini ilim tabakasından gösterdikleri için halk tarafından saygı duyulan kişiler haline gelmişlerdir. Yapılmak istenen siyasi değişimden haberdar edilmeyen halk, kendilerine rehber gözüyle bakmaya başlamıştır. Çünkü teşkilat, ismindeki gizliliği ve esrarı kendi metodunun bir parçası olarak kullanmış, idareye gelmeyi ve uygulayacağı yönetim tarzını fiilî mücadele zamanına kadar açıklamamıştır.¹⁶⁵

Faramasoneri teşkilatının İran’daki faaliyetleri İngiltere tarafından da desteklenmiş ve kendi menfaatlerine hizmet edildiği için memnun kalmıştır. Hatta, İngiltere’nin Tahran elçisi Harding, bu localarla temasa geçerek yardımcı olmuştur. İran’daki İngiliz görevliler ile İranlı masonlar birlikte çalışarak kendi istekleri doğrultusunda bir meşrutiyetin ilanına çalışmışlardır.¹⁶⁶ Bu teşkilat ile bağlantılı olan şehzade veya devlet görevlileri, İran’daki İngiliz elçiliğinden maaş alacak kadar görevlendirilmişti. Teşkilatı İran’a taşıyan Malcom Han, bizzat İngiltere tarafından himaye ve finanse edilmiş, bazen müslüman ve bazen de hristiyan bir çehreye bürünerek en büyük vatansever olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁷

¹⁶² K. Süleymanî, a.g.e., s. 205 - 206

¹⁶³ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 393 - 394

¹⁶⁴ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 393

¹⁶⁵ N. Kirmanî, a.g.e., s. 159

¹⁶⁶ Nasır Humayûn Tekmil, *Tahavvülât-ı Siyasî İran Der Devre-i Kacar I*, Tahran 1341, s. 258

¹⁶⁷ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 393 - 395. İran’daki bağlantılar ve Malcom Han’ın gizli görüşmeleri için bkz. İsmail Rain, *Feramuşhane ve Faramasoneri Der İran*, Tahran 1347. Malcom Han’ın Avrupa’da bu teşkilatlarla bağlantısı ve müslüman olan İran toplumunu batılılaştırma çabaları için bkz. İbrahim Safaî, *Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1351, s. 24 vd. Sydney Pollard, *Endişe-i Terakkî*, (terc. Esedpur Piranfer), Tahran 1354

İran meşrutiyetinde rol oynayan mason localarının kendilerine bir engel olarak gördükleri dini, protestanlaştırmaya ve hatta Bahaî düşünceleri karıştırarak pasif hale getirmeye çalıştıkları, islâm dininin asırlar öncesindeki problemleri çözdüğü, şimdiki dünyada ise meselelerin çeşitlendiği ve eklemeler yapılarak ıslah edilmesi gerektiğini yaymaya çalıştıkları çoğu tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Bunu sağlamak için Babailerle temasa geçen Malcom Han, İstanbul'a kadar gelerek zemin oluşturmaya ve din kurallarına eklentiler hususunda destek bulmaya çalışmışsa da istediğini bulamamıştır.¹⁶⁸

Faramasonların tahrikleri sonucu Tahran'da ve diğer şehirlerde saltanata karşı isyanlar çıkmaya, meşrutiyet muhaliflerine ve batı tipi uygulamalara karşı olan din adamları etkisizleştirilmeye başlandı. Nazımü'l-İslâm Kirmanî'nin deyişiyle, "1905-1906 yıllarında, Malcom'un evinde ilk oturum yapılarak meşrutiyet konusu ele alınmış ve ilk meclis teşkil ettirilmiştir."¹⁶⁹

Meşrutiyet hareketinde önemli görevler üstlenmiş olan Seyyid Muhammed Tabatabaî ve Seyyid Abdullah Bahbahaî'nin de çabalarıyla, 1905'de "İnkılap Komitesi" kurularak gizli meclisin çalışma programı hazırlanmış ve dinî ulemeden üye kazandırılmaya çalışılmıştır.¹⁷⁰ Yine Kirmanî'ye göre meclis, tönbeği imtiyazına gösterilen tepkide olduğu gibi başlangıçta hem içteki karışıklığı ve hem de dış ülkelerin nüfuzunu önleyecek bir tarzda yani millî ve islâmî bir çizgide çalışacaktı. Kirmanî, Seyyid Muhammed Tabatabaî ile yaptığı görüşmede, müslüman toplumun yabancılar tarafından ezilip yok edilmemesi için önlem alınması gerektiğini söylemiş ve kendisinin halkı bilgilendirmesini rica etmiştir.¹⁷¹

Gizli meclisin çalışmaları "Hable'l-metin" gazetesi ve "İbrahim Bey Seyahatnamesinde" deşifre edilince, hükümetin ıslahatlar konusunda meclis üyelerine bilgi vermesi gündeme getirilmiş ve bundan sonra açıktan mücadele başlatılmıştır. Gizli meclis toplantısının ikincisinde, kanunların tanzim edilmesi, idarecilerin görevlerinin kontrol edilip kısıtlanması ve alınan kararların dinî ulema ve tüccarlar tarafından kabul edilmesi görüşülmüştür.¹⁷²

¹⁶⁸ Hamid Algar, *Din ve Devlet Der İran ve Nakz-ı Ulemâ Der Devre-i Kacar*, (terc. Ebul Kasım Şerri), Tahran 1355, s. 262 - 264

¹⁶⁹ N. Kirmanî, a.g.e., s. 184; İsmail Rain, *Feruşhane ve Faramasoneri Der İran II*, Tahran 1360, s. 177

¹⁷⁰ M. Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran II*, Tahran 1363, s. 9 vd.

¹⁷¹ N. Kirmanî, a.g.e., s. 161

¹⁷² A. Kesrevî, a.g.e., s. 44; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 161; M. Melikzâde, a.g.e., s. 200

Kaçar hükümetinin insiyatifi dışında kurulmuş olan bu gizli meclisin üzerinde İngiltere'nin nüfuzu ve Rusya'nın tehdidi vardı. Meclis, yapılacak reform ve ıslahatların hukukî durumu üzerinde çalışmalar yapmış, bu doğrultuda bir tüzük hazırlamıştır. Tüzüğe göre, halkı ıslahat ve kanunlar hakkında bilgilendirmek, yahudi ve hristiyanların meclise üye olabileceklerini sağlamak gerekli görülmüş, bir rehber veya imam tespit edilmesi uygun görülmemiştir.¹⁷³ Halkın katılımını sağlamak için de ulemaya saygı duyulması prensibi kabul edilerek halkın dinî duyguları göz önüne alınmıştır. Meclis üstü bir rehber veya imam tayin edilmemesi, meclis üyelerinin değişik inanç ve mezheplere bağlı olması sebebiyle bu kesimlerin gösterecekleri tepki göz önüne alınmıştır.¹⁷⁴

Mevcut idare tarafından tanınmamış olan meclisin yönetici kadrosu, 1905'de bir karar alarak tüccarın gümrük ile ilgili sorunlarını ve İran'da bulunan Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük heyetinin çalışmalarına olan itirazları, Avrupa gezisinde bulunan Muzafferüddin Şah'ın yerine vekalet eden veliahd Muhammed Ali Mirza'ya iletmişlerdir. Gündeme getirilen meseleleri görüşmek için veliahd ile bir toplantı yapılmıştır.¹⁷⁵ Gizli meclisin ilk başarılı teşebbüsü sayılan bu görüşmede Muhammed Ali Mirza, şahın Avrupa dönüşünde bu konuyu kendisiyle görüşeceğini ve Belçikalı müsteşarları azlettireceğini vaad etmiştir. Şehzadenin tavrından cesaret alan meclis üyeleri, ülkenin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumla ilgili ayrı bir raporu da sadrazam Abdulmecid Mirza'ya iletmişlerdir. Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'da bulunmasından istifadeyle her şehirde gizli meclis temsilcilikleri kurularak seçimlerin yapılması ve parlamentolu rejimin kurulması çalışmaları hızlandırılmıştır.¹⁷⁶

¹⁷³ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 9. Bu husustaki kaygının sebebi şia imamının tespit edilmesiydi. Bkz. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 400

¹⁷⁴ N. Kirmanî, a.g.e., s. 209; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 200 - 201

¹⁷⁵ N. Kirmanî, a.g.e., s. 224. Bu hususta bkz. Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran III*, Tahran 1328

¹⁷⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 568. Abdulmecid Mirza'ya verilen arz'da; Kanun-ı Esasının tedvini ve adaletnenin tesisi, emlak ile ilgili yenilikler, halktan alınan vergiler, idarecilerin seçimle gelmeleri ve onların kontrolleri, iç ticaretin ıslahı, gümrüğün suüstimallere sebep olan unsurlardan temizlenmesi, okulların ve fabrikaların açılması ve madenlerin değerlendirilmesiyle ilgili kanunlar çıkarılması, dışişleri bakanlığının vazifeleri, maaşların ıslah edilmesi ve bakanlıkların yenilenmesi yer alıyordu. Layihanın nüshaları iç ve dış basında yer almasına rağmen şahı haberi olmamıştır. Bkz. A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 401 - 402. Muzafferüddin Şah'ı ülkenin en kritik döneminde siyasî olaylardan haberdar etmeyen Aynüddeve, çocukluğundan itibaren beraber büyüdüğü şaha hiç de iyilik yapmamıştır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 568; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 361

Meşrutiyetçilerin gizli çalışmaları sonucu Kirman'da isyan çıkmış, buradaki kıvılcım başka şehirlere de sıçradıktan sonra başkent Tahran'a kadar ulaşmıştır. İsyanlarda işlenen konular arasında adaletane'nin tesisi, gümrüklerin düzeltilmesi ve Tahran valisi Mirza Ahmed Han (Alaüddeve)'nin azli yer alıyordu.¹⁷⁷ Tahran'da halkı tahrik ederek umumî greve gitmeyi sağlayan Faramasonlar, borç para alınarak şahı Avrupa gezisine gönderen sadrazam Abdulmecid Mirza'nın ihracını ve meşrutiyetin ilanını istediler.¹⁷⁸

B. Meşrutiyetin İlanı ve Muzafferüddin Şah'ın Ölümü (1906)

Meşrutiyetçilerin tahrikleri sonucu Kirman'da isyana kalkışan şehir halkı, vali şehzade Ali Naki Mirza (Rüknüddeve) tarafından kuvvet kullanılarak durdurulmaya çalışılmışsa da meydana gelen hengamede bir kaç kişi öldürülmüştü.¹⁷⁹ Şah'ın yerine vekaleten saltanat tahtına oturmuş olan Muhammed Ali Mirza, Kirman valisini Tahran'a getirterek yerine tayin edilen Lütf Ali Han (Zaferü's-saltana)'nın isyanı bastırmasını emr etti.¹⁸⁰ Kirman isyanının haberi Tahran'a ulaştığı zaman, meşrutiyet hareketinin ileri gelenlerinden Seyyid Abdullah Bahbahanî ve Seyyid Muhammed Tabatabaî, Kirman'a vali olarak gönderilen Lütf Ali Han'nun görevden alınmasını istediler. Bu istek red edildiği gibi meclis üyelerinden bir kısmı zindana atılmıştır.¹⁸¹

Faramasoneri localarının halkı isyana teşvik etmeleri, meşrutiyet taraftarlarını heyecana sevk etmiş, mescitlerde yapılan konuşmalarda, sadrazam Abdulmecid Mirza'nın azli isteği sürekli gündemde tutulmuştur.¹⁸² Çocukluğundan beri şah ile birlikte olan ve kendisine damat olarak büyük bir nüfûz tesis eden sadrazam, meşrutiyetçi topluluk üzerine asker göndererek onları dağıtmış ve kutsal mezarların bulunduğu Abdulazim'e kaçmalarını sağlamıştı. Buraya sığınan meşrutiyetçiler, Muhammed Tabatabaî'nin kardeşi Seyyid Ahmet Tabatabaî'yi kendi aralarında elçi

¹⁷⁷ N. Kirmanî, a.g.e., s. 237 vd.; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 124; A. Kadıyanî, a.g.e., s. 546; Kerim Süleymanî, *Elkaâb-ı Rical-ı Devre-i Kacar*, Tahran 1379, s. 110

¹⁷⁸ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 361; P. Sykes, a.g.e., s. 570. Ayrıca bkz. Mahmud Ketiraî, *Faramasoneri-yi Der İran*, Tahran 1347

¹⁷⁹ K. Süleymanî, a.g.e., s. 69

¹⁸⁰ A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 395 – 396; K. Süleymanî, a.g.e., s. 105

¹⁸¹ M. Melikzâde, a.g.e. II, s. 210; A. A. Şemim, a.g.e., s. 465

¹⁸² A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 161

seçerek şah ile görüşmesini istediler. Kesrevî'nin görüşüne göre, bu zat şah yerine sadrazam ile gizli görüşüp uzlaştığından bir netice alınamamıştı.¹⁸³ Çünkü sadrazam, meşrutiyetçilerin şah ile görüşmelerinde kendi aleyhinde bir karar çıkmasından korkuyordu ve görüşmeleri sürekli engellemeye çalışıyordu. Meşrutiyetçiler, şah ile temasa geçmekten vazgeçmeyerek arabulucu olarak seçtikleri Osmanlı elçisi aracılığıyla saraya gönderdikleri yazıda, Belçikalı gümrük müsteşarı Naus'un ve Tahran valisi Mirza Ahmed Han'ın azlini ve adaletanenin tesisini istek olarak bildirmişlerdir.¹⁸⁴ Fakat, Muzaferüddin Şah'ın sadrazam Abdulmecid Mirza'nın hileleri sonucu bütün bu gelişmeden kasıtlı olarak haberdar edilmemesi, iki taraf arasındaki ilişkinin kesik olmasına ve durumun ciddiyetinin şah tarafından algılanmamasına sebep olmuştur.¹⁸⁵

Ulemânın sadrazam Aynüddeve tarafından tutuklanarak Kum'a sürüldükleri haberi üzerine meşrutiyetçiler, Tahran'da genel grev ilan ettiler. Tahran valisi Mirza Ahmed Han, dükkanını açmayan esnafın mallarına el koyacağını tehdit olarak söylemişse de başarılı olamamıştı.¹⁸⁶ Meşrutiyetçiler, şahın öğle yemeği için sürekli geçtiği caddede bekleyerek durdurdular ve kendisinden istediklerini bizzat söylediler. Bu görüşmeyle durumdan haberdar olan şah, adaletanenin tesisi için emir vermiştir.¹⁸⁷

Sadrazam Abdulmecid Mirza'nın yenilgisi anlamına gelen bu teşebbüsler, meşrutiyetin alenî olarak yayınlanması sürecini hızlandırmıştır. Ulemanın ve sığınmacıların Abdulazim'den tekrar Tahran'a dönmesinden sonra da sadrazam katı tavrını değiştirmemiş ve bazı gazeteleri kapatarak meşrutiyetçileri sindirme yoluna gitmiştir.¹⁸⁸ Sadrazam, meşrutiyetçilerden Seyyid Cemaleddin İsfahani'yi Kum'a sürgüne gönderirken, bir yandan da yaptığı telkinlerde meşrutiyetin İran milleti için

¹⁸³ A. Rızaî, a.g.e., s. 125; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 403

¹⁸⁴ Belçikalı müsteşar Naus'un, meşrutiyet hareketinde Faramasoneri (mason localarına) teşkilatlarına karşı şahın tarafını tutmuş olmasından olacak ki, meşrutiyetçiler ısrarla görevden alınmasını ve hatta başına sarık giyen ve omzuna aba atan bu görevliyi kendi gelecekleri için propaganda malzemesi yapıp, bir İranlı gibi giyinmeyi islâma hakaret telakkî ettirmeye çalışmışlardır. İzlenen politikanın İngiltere'den destek bulduğu bir gerçektir. Bkz. A. İ. Aştıyani, a.g.e., s. 731

¹⁸⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 467

¹⁸⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 571. Aynüddeve'nin emrini dinlemeyen esnaf İngiliz elçiliğine sığınmış ve zamanla sayıları 12000 kişiyi bulmuştur. Topluluk elçiliğin bahçesinde çadır kurarak beklemiş ve valinin görevden alınarak meşrutiyetin ilanını istemiştir. A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 125

¹⁸⁷ A. İ. Aştıyani, a.g.e., s. 732

¹⁸⁸ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 162

çok erken olduğunu söyleyerek hasta olan şaha istediğini yaptırmaya çalışmıştır. Sadrazamın bu teşebüslerde kısmen başarılı olduğu, şaha yaptığı telkinlerle adalethanenin tesisinin bir süre için ertelemeyi başarmasından anlaşılmaktadır.¹⁸⁹

İran tarihçilerinin “*Taraftar-ı Milliyûn*” dedikleri meşrutiyetçiler, şaha başvurarak sadrazam Abdulmecid Mirza’nın azlini, saray askerlerince öldürülen meşrutiyetçilerin katillerinin cezalandırılmasını, ulemanın Kum şehrinden dönmesine izin verilmesini ve “*Meclis-i Şuray-ı Millî*” nin kurulmasını istemişlerdir.¹⁹⁰ Neticede, saraya yapılan yoğun baskılar sonuç vermiş ve sadrazam görevden alınarak yerine Mirza Nasrullah Han (Müşirüddeve) getirilmiştir.¹⁹¹ Bütün bu gelişmeleri saraydaki hasta yatağında izleyen Muzafferüddin Şah, fazla bir varlık gösteremediği gibi günden güne ağırlaşan hastalığı yüzünden canının derdine düşmüştü. Halkın yoğun isteğine Tahran’daki İngiliz elçinin baskısı da eklenince meşrutiyetin ilanı kaçınılmaz hale gelmiştir. 1906 tarihinde meşrutiyetin ilanı bir ferman ile bütün halka duyurulmuştur.¹⁹²

Meşrutiyetin ilanına dair çıkarılan fermanın tarihi ile Muzafferüddin Şah’ın doğum günü aynı zamana denk geldiğinden şaşalı kutlamalar yapılmıştır. Ancak, meşrutiyet hareketinde unutulmaması gereken nokta, meşrutiyetin köylü ve çiftçilerden ziyade şehirde oturan belli tabakaları içine almasıydı.¹⁹³ Daha sonra yayınlanan ve meşrutiyetin ilanını tamamlayan fermanında, bu eksiklik giderilmeye çalışılarak muayyen tabakalarla birlikte köylü ve çiftçiler yani milletin tümünü içine alan bir ibare kullanılmış, birinci fermanında geçen “*Meclis-i Şura’-yı Millî (Darü’l-Şura’-yı Millî)*” yerine “*Meclis-i Şura’-yı İslâmî*” ibaresi kullanılmıştır. Bununla alt tabakalardaki halkın ve din adamlarının tepkisi önlenmeye çalışılmıştır.¹⁹⁴ Meşrutiyetin bir fermanla ilan edilmesinden sonra oluşturulacak millî meclis için

¹⁸⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 470

¹⁹⁰ Seyyid Ali Muhammed Devletabadî, *Hatırat-ı Seyyid Ali Muhammed Devletabadî*, Tahran 1362, s. 31

¹⁹¹ M. Ensari, a.g.e., s. 147; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 733; A. A. Şemim, a.g.e., s. 474; Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 65; K. Süleymanî, a.g.e., s. 151

¹⁹² M. A. Mansur, a.g.e., s. 844 - 845; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 362; P. Avery, a.g.e., s. 243. Meşrutiyetin ilanını bildiren ferman için bkz. A. Kesrevî, a.g.e. I, s. 119 - 120; A. A. Şemim, a.g.e., s. 475 - 476

¹⁹³ F. Ademiyyet, *Fikr-i Demokrasî*, s. 3-34; A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 163

¹⁹⁴ A. Kesrevî, a.g.e., s. 119-120; A. A. Şemim, a.g.e., s. 477

seçimlerin yapılması gerektiğinden seçim tüzüğü hazırlanarak Muzafferüddin Şah'ın tasvibine sunulmuştur.¹⁹⁵

Meşrutiyetin ilanıyla kurulan Meclis-i Şuray-ı Millî'nin ilk üyeleri, Tahran'da yapılan seçimler sonucunda altmış kişilik mebuslardan oluşmuştur. Meşrutiyetin ilanında fiilen mücadele verip seçilemeyenler işlerinin başına geri dönmüş, Seyyid Abdullah Bahbahanî, Seyyid Muhammed Tabatabaî ve Şeyh Fazlullah Nuri gibi önemli isimler meclisin dışında tutulmuşlardır. Bu liderler cephe almayarak meclis oturumlarına katılmış ve eyaletlerdeki meclislerin oluşturulması için görev almışlardır.¹⁹⁶

Geçici meclisin ilk üyeleri gerçek meşrutiyetçilerden oluşturulmadığı için aralarında her türden insan bulunmuştur. İngiltere adına çalışan casuslar, devlet kademelerinde çalışmış rüşvetçiler, vatanseverler ve ulema gibi birbirine zıt insanlar vardı.¹⁹⁷ Bundan dolayı aralarında çeşitli ihtilaflar meydana gelmiş ve geçici meclis gerçek vazifesini yapmaktan uzaklaşmıştır. Meclis komisyonlarında ele alınan Kanun-u Esasî taslağı görüşmeleri ayrılıkları derinleştirmiştir. Din adamlarının şer'i kanunların, batı yanlılarının ise Avrupa ülkelerinde carî olan kanunların tercüme edilerek alınması yönündeki istekleri, ihtilafları derinleştirmiş ve iki farklı grubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁹⁸ Bütün olumsuzluklara rağmen, elli bir maddeden oluşan Kanun-ı Esasî taslağı, 1906 tarihinde tamamlanarak hasta olan Muzafferüddin Şah ve veliahdı Muhammed Ali Mirza'nın imzasına sunuldu ve şah tarafından imzalanarak yürürlüğe girdi.¹⁹⁹

¹⁹⁵ P. Sykes, a.g.e., s. 574. Seçim tüzüğünde İran, on bir veya on üç seçim bölgesine ayrılıyor, meclisin oluşacağı altmış kişi seçimler sonucunda meclise gelecekti. Adayların otuz ile yetmiş yaşları arasında, bilgili ve hiçbir cinayete karışmamış olmaları istenmişti. Bkz. A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 165; A. K. S. Lambton, a.g.e., s. 407 - 408

¹⁹⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 479. Geçici meclisin altmış kişilik mebuslarından (Tahran mebusları olarak bilinirler) dört tanesi Kaçar şehzadesi, dört tanesi ulemadan, on tanesi tüccardan, on tanesi çiftçilerden ve otuz iki tanesi esnaftan oluşuyordu. Görüldüğü gibi ekseriyet esnaf ve pazarcılardan oluşturulmuştur. Kesrevî'nin deyimleriyle bunların meşrutiyeti ne derece istedikleri, meşrutiyetten ne kadar anladıkları, asil taraftarların ve ulemanın niçin dışarıda bırakıldıkları zihinlerde soru işareti bırakmıştır. A. Kadıyânî, a.g.e., s. 700 - 706. Bkz. Ahmed Kirmanî, **Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet**, İsfahan 1367

¹⁹⁷ A. Kesrevî, a.g.e., s. 286; H. Muasır, a.g.e., s. 180; A. Baussani, a.g.e., s. 171

¹⁹⁸ M. Ensarî, a.g.e., s. 149; M. A. Mansur, a.g.e., s. 844. Kanun-ı Esasî'nin hazırlanması sırasında saflar belirginleşmeye başladı. Ulema kanunların şer'i hukuka göre hazırlanmasını isterken, özgürlükçü meşrutiyetçiler kendi güçlerini ve Avrupa tarzını getirmeye çalışıyorlardı. Saraylılar ise bütün gücü şahın şahsında kendilerinde toplamaya çalışıyordu. Mücadeleden batı taraftarı meşrutiyetçiler galip çıktı ve kanunlar onların isteklerine göre hazırlandı. Bkz. M. C. Meşkur, a.g.e., s. 363

¹⁹⁹ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 166 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 574. Kanun-ı Esasî, başlangıçtan 14. maddeye kadar yeni meclisin teşekkülü, 15. maddeden 31. maddeye kadar hukuk ve meclisin vazifeleri, 32. maddeden 38'e kadar meclis konularının açıklanmasıyla, 39. maddeden 42'ye kadar konuların isimleriyle, 43.

Kanun-ı Esasî, hiçbir şekilde tabî ve fitrî hukuktan, özgürlüklerden ve milletin içtimaî durumundan bahsetmediği gibi batıdaki demokratik uygulamaların hiç birisi yenilik olarak getirilmemiştir. Bunu meşrutiyetçilerin bir hatası olarak görmekle birlikte başlangıçta kullanılan bu terimlerin esas amaç olmadığını da akla getirmektedir. Meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan meclisin üyeleri arasında fikir birliği olmaması, batı tipi demokratik rejimlere aşına olanların demokrasî fikrini sadece bir araç olarak görmeleri, bu anlamda bir demokrasinin gelmesine muhalif olanların çalışmalarını hızlandırmıştır. Kanunların tedvini fırsatı Muhammed Ali Şah zamanında elde edilerek kanunlarla aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır.²⁰⁰

Muzafferüddin Şah, 1906 tarihinde Kanun-ı Esasî'yi yürürlüğe koyduktan sonra hastalığının artması sonucu vefat etmiştir.²⁰¹ On bir yıl saltanatta kalan Muzafferüddin Şah, İngiliz ve Ruslara verdiği imtiyazlarla hem İran millî kaynaklarının yabancıların eline geçmesine, hem de bu devletlerin İran'daki nüfuzları sebebiyle istiklâlin zedelenmesine sebep olmuştu. Borçlanılarak Avrupa seyahatlerine çıkılması ve bu seyahatlerin ülkeye hiçbir faydasının olmaması, şahın yetersizliğini ortaya koymuş ve siyasî olarak adeta kendi yetkilerini İngilizlere kaptırmıştır. Bu dönemdeki uygulamalardan memnun olmayan halkın mason locaları tarafından tahrik edilmesi, rejimin değiştirilmesi sürecini hızlandırmış ve nihayetinde meşrutiyet ilan edilmiştir.²⁰²

III. MUHAMMED ALİ ŞAH DÖNEMİ (1906-1909)

A. Muhammed Ali Şah'ın Tahta Cülûsu ve Meclis Çalışmaları

Muzafferüddin Şah'ın yerine tahta oturan Muhammed Ali Şah, babasının ilan ettiği meşrutiyet fermanına ve uygulamaya koyduğu Kanun-ı Esasî'ye uyacağına, Seyyid Abdullah Behbahanî'ye göndermiş olduğu mektupta yemin etmişti.²⁰³ Veliahdlığı döneminde de meşrutiyetçileri destekleyeceğine ve çıkartılacak

maddeden 47'ye kadar senato meclisinin teşekkülü şartlarıyla ve geri kalanı da iki meclis arasındaki müşterek maddeler ve şartlarla ilgiliydi. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 481.

²⁰⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 482; C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 134 - 135

²⁰¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 484 - 485; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 364

²⁰² A. Mustevfî, a.g.e. II, s. 169; Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 86 vd.; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 364

²⁰³ 1872'de Mirza Taki Han (Emir-i Kebir)'in kızı Ümmü'l Hakan'dan Tebriz'de dünyaya gelen Muhammed Ali Mirza, 1895 yılında veliahd olarak Azerbaycan'a tayin edildi. Tebriz'deki idaresi sırasında adaletli olmaması ve zulme başvurması halkın nefretine sebep olmuştu. Bkz. A. İ. Aştıyanî, a.g.e., s. 733; P. Sykes, a.g.e., s. 575; M. A. Mansur, a.g.e., s. 845

kanunlara uyacağına söz vermişti.²⁰⁴ Ancak, şahın verdiği sözlere pek de güvenmeyen meşrutiyetçiler, şahın bir fırsatını bulduğu anda meşrutiyeti ortadan kaldırmak için uğraşacağını çok iyi biliyorlardı.²⁰⁵

Muhammed Ali Şah'ın sert ve bencil karakteri sebebiyle şahlık rejimine karşı olan hareketleri ortadan kaldırmaya çalışması ve meşrutiyet karşıtlığını kendi etrafına hissettirmesi, meşrutiyeti istemeyenler tarafından uygun bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Bundan cesaret alan bir zümre istibdat rejiminin tesisini tekrar gündeme getirmeye başlamışlardı.²⁰⁶ Taç giyme merasimine bütün yabancı elçiler çağrıldığı halde meclis üyelerinin çağrılmaması, üyelerin kendisine karşı su-i zan beslemesine ve kuşku duymalarına sebep olmuştur.²⁰⁷ Şah'ın tac giyme merasimine çağrılmadıkları halde merasimde hazır bulunan meclis üyeleri, ortamı yatıştırmaya çalışmışlardır. Ancak, şah'ın Rusya'ya güvenerek eski rejimi geri getirme gayreti yüzünden iki taraf arasında büyük bir çekişme başlamıştı.²⁰⁸ Öyleki, dönemin millî güçleriyle eski rejim taraftarlarının birbirlerine üstünlük sağlama çabaları, fiilî çatışmalara ve kan dökülmesine kadar varmıştı. İran'da yaşanan buhranlar ve üst üste gelen sıkıntılar "*Büyük İnkılâp*" denilen köklü rejim değişikliklerinin kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktaydı.²⁰⁹

Şuray-ı Meclis-i Millî üyeleri, gazetelere verdikleri ilanlar aracılığıyla yabancıların İran devlet dairelerinden ellerini çekmelerini ve devletin dışarıdan borç para almamasını ve yeni rejimin bütün şehirlerde kurulmasını istediler.²¹⁰ Belçikalı gümrük müsteşarlarının İran'dan çıkartılması, İran Millî Bankasının kuruluşu, yeni hukuk anlayışının getirilmesi, şah'ın daimî bir maaşa bağlanması ve devlet işlerinde meşru olmayan iş vergilerinin kaldırılması gibi bir takım kararları da meclisten çıkarttılar. Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük müsteşarlarının görevine son verilmişse de şahın sabit bir maaşa bağlanması kabul ettirilememiştir.²¹¹

²⁰⁴ A. Kadıyanî, a.g.e., s. 691

²⁰⁵ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 365

²⁰⁶ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 169 - 170

²⁰⁷ Taç giyme merasimine meclis üyelerinin çağrılmaması meşrutiyetçiler tarafından iyi kullanılarak "*eğer o milletin sultanı ise kendi milletinin içinde taç giymelidir*" diye halk arasında söylenti yaymaya başladılar. Bu hareketleriyle şahın halktan kopuk ve sadece kendisini düşünen bir hayat tarzı istediğini göstermek istiyorlardı. M. C. Meşkur, a.g.e., s. 365; P. Sykes, a.g.e., s. 575

²⁰⁸ Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 99

²⁰⁹ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 170; A. A. Şemim, a.g.e., s. 486

²¹⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 487

²¹¹ Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 99 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 575 - 576; P. Avery, a.g.e., s. 247

Birinci devre meclis üyelerinin İran Millî Bankasını tesis etme çabaları İngiltere destekli Bank-ı Şahinşahî ve Rusya destekli Bank-ı İstikrazî'nin engellemeleriyle karşılaşmıştır. Bank-ı Millî'nin kurulması için Hindistan'daki İran Zerdüştları kendi aralarında para toplayıp katkıda bulunmaya çalıştıkları sırada engellemelerle karşılaşmaları ve Yezd şehrinde katli edilmeleri, Hindistan'daki bu kesimi soğutmuş ve İran'a yapılacak yardımdan vazgeçirtmiştir. Meclis üyelerinin dışarıdan borç para almamak için millî bir banka kurmak isteklerine, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik buhran ve kaynak sıkıntısı engel olmuştur.²¹²

Başbakan Mirza Nasrullah Han'ın kendi hükümetini tanıtan meclis konuşmasında, İran Millî Bankası ve bakanlıkları gündeme getirmesi görüş ayrılıklarına sebep olmuştur.²¹³ Mecliste yaklaşık seksen farklı siyasî teşekkülün olması, varolan farklılıkları iyice kutuplaştırmıştır. Daha sonra bütün teşekküller iki ana fikir etrafında birleşmiştir. İlimli taraf şah ile dostça geçinmeyi savunurken diğer grup ise şahın ülke işlerine karışmamasını isteyecektir. Meclisteki iki farklı grup daha sonra iki farklı parti olarak mücadeleye başlayacaklardır. Millî Meclis, bütün bu siyasî olumsuzluklara rağmen kanun-ı esasî'yi tamamlayan yüz yedi esas maddeyi de ekleyerek şahın tasvibine sundu ve kabul edilmesini sağladı.²¹⁴

Muhammed Ali Şah, kendisine karşı güçlenen meşrutiyet blokunu etkisiz hale getirmek için 1907'de başbakan Mirza Nasrullah Han'ı görevden alarak yerine Avrupa'da bulunan Ali Asgar Han Atabeg (Emin-i sultan)'i başbakanlığa tayin etmiştir.²¹⁵ Ali Asgar Han'ın başbakanlığa getirilmesi meşrutiyetçiler tarafından hoş karşılanmamış ve görevden alınması için şaha baskılar yapılmaya başlanmıştır. Bu sırada muhalefet bayrağını açan Şeyh Fazlullah Nuri, istedikleri meşrutiyetin batı karakterli olmayıp islâmî esaslara dayalı olması gerektiğini söyleyerek şahlık yönetiminin lehinde konuşmaya başlamıştı.²¹⁶

²¹² E. A. Grantsky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 377 vd.

²¹³ Y. Devletabadi, a.g.e. II, s. 79-85.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 488

²¹⁴ Tebriz temsilcisi Takizâde'nin de gerekli gördüğü kanun-ı esasî'ye eklenen maddelerden birinci madde ile yedinci madde arasındaki maddeler, "umumi hükümler" ya da "izahat" adı altında resmî mezhep, bayrağı, başkenti, İran'ın sınırlarını, İran'da bulunan yabancıların can ve mal masuniyetini ihtiva etmekteydi. Ayrıntılar için bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 491-497; R.Furon, a.g.e., s. 126

²¹⁵ Y. Devletabadi, a.g.e. II, s. 118 vd.

²¹⁶ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 366; P. Sykes, a.g.e., s. 576

Ali Asgar Han Atabeg, 1907'de meclisteki ılımlıların da desteğini alarak yeni bir borçlanma teşebbüsüne giriştiği sırada öldürüldü.²¹⁷ Atabeg'in öldürülmesinden sonra başbakanlığa getirilen Ebul Kasım Han Karagözlü (Nasirü'l-mülk), göreve geldikten sonra maliye'yi kendi uhdesine aldı. Bütçeyi hazırlayarak gelir-gider kalemlerini tespit etmeye çalıştı. Halktan toplanan gereksiz vergilere yeni bir düzenleme ve saraydaki harcamalara kısıtlama getirdi. Ancak, bütün bu faydalı girişimlere uygulamada zorluk çıkardılar ve başarılı olmasını engellediler.²¹⁸

B. İran'ı Paylaşma (1907 İngiltere-Rusya) Anlaşması

1870 tarihinde meydana gelen Fransa-Almanya savaşında Fransa, Alsas-Loren bölgesini Almanya'ya kaptırmış ve Avrupa tarihinde yeni bir dönem olan "Silahlı Barış" dönemi başlamıştı. Bu dönem içerisinde Almanya'nın nüfuz sahasını genişletmek için Balkanlarda ve özellikle Osmanlı devleti üzerinde etkili olmaya başlaması, Almanya'dan intikam almaya çalışan ve güneydoğu Asya ile Afrika'da İngiltere ile rekabet halinde olan Fransa'yı, Asya'da yayılmasını tamamlamaya çalışan Rusya'yı ve geniş sömürgelere sahip İngiltere'yi telaşlandırmıştı.²¹⁹ Ayrıca, bu devletlerden İngiltere, karada Rusya ve Almanya, denizlerde ise Fransa ile çıkar çatışmasına girişmişti.²²⁰ Avrupa kıtasında bu dönemde görülen sulh havası gerçek olmayıp rakip ülkeler hızlı bir silahlanma dönemine girmişlerdi.²²¹

1890 yılına gelindiğinde, Avrupa'daki bloklaşmalar kesin çizgileriyle ortaya çıkmış ve "Üçlü İttifak" kurularak Fransa-Rusya anlaşması yapılmıştı. Yalnız kalan İngiltere, Uzakdoğu ve Osmanlı toprakları üzerinde rekabet halinde bulunduğu Rusya'ya, 1898'de anlaşma önerisinde bulunmuşsa da Rusya buna yanaşmamıştı.

İngiltere, Rusya'dan beklediği cevabı alamayınca aynı öneriyi rekabette bulunduğu Almanya'ya yapmış ve yine red cevabı ile karşılaşmıştı. 1901'de Almanya ve Japonya'ya yapılan anlaşma teklifinden de sonuç alamayan İngiltere,

²¹⁷ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 247; Y. Devletabadi, a.g.e. II, s. 142. Ali Asgar Han İngiltere'deki Oxford Üniversitesinden mezun olmuştu. P. Sykes, a.g.e., s. 576

²¹⁸ P. Sykes, a.g.e., s. 578-579; K. Süleymani, a.g.e., s. 186

²¹⁹ A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 318 - 319

²²⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1995, s. 300

²²¹ A. H. Mehdevi, a.g.e., s. 319; A. A. Şemim, a.g.e., s. 498

1902'de Japonya'ya ikna ederek ittifak anlaşması yaptı ve Fransa'ya yakınlaşmaya çalıştı.²²²

Almanya'nın gittikçe güçlenmesi ve İngiltere'nin çıkarlarını tehdit etmesi, İngiltere-Fransa ittifakını kolaylaştırdı. 1904'te imzalanan "*Entente Cordiale (Dostane İttifak)*" anlaşmasına göre; Fransa, İngiltere'nin Mısır'daki egemenliğini, İngiltere ise Fransa'nın Fas'a yerleşmesini onaylıyordu.²²³

Fransa, kendi toprağından bir kısmını Almanya'ya kaptırdığından İngiltere ile askerî yakınlaşmaya başlamıştı. Rusya ise 1905 tarihindeki Japon yenilgisi sonucu Fransa'dan borç almak zorunda kalmış, bu ekonomik ilişki gün geçtikçe artarak siyasî ve askerî yakınlaşmaya doğru gitmiştir.²²⁴ Rusya ve Fransa'nın askerî ve ekonomik anlaşmasının karşısında Almanya-Avusturya anlaşması yapılarak bloklaşmalar iyice belirgin hale getirilmiştir. Bütün bu teşebbüslerde kilit rol oynayan İngiltere, kendi menfaatlerine yönelik bir tehlike karşısında uyguladığı politik yakınlaşma ve Avrupa güçler dengesine müdahale etme siyasetini sürekli takip etmiştir.²²⁵

Fransa, Afrika'dan elini çekip Tunus ve Cezayir'den de İngiltere tarafından siyasî ikna yoluyla vazgeçirilince, iki devletin dikkatleri Hindistan ve Çin taraflarına yönelmiş ve sonuçta bu topraklar üç kısma ayrılarak taksim edilmişti. Burma'ya İngiltere, Çin Hindistan'ına ve Çin'in doğusuna Fransa sahiplenmiş, menfaatlerin çarpışmaması için de yarı bağımsız olan Siyam (Tayland) kurulmuştur.²²⁶

Fransa, İngiltere ile birlikte Rusya'nın da müttefik olmasını istiyordu. Ancak o sırada Asya'da ve özellikle İran'da İngiltere-Rusya menfaat çatışmasının varlığı beklenen ittifakı tehlikeye düşürüyordu. İngiltere, Afganistan'ı İran'dan koparıdıktan sonra burada siyasî etkisini hissettirmişti. Rusya ise Asya'ya yayıldıktan sonra İran'ın kuzeydoğu sınırlarına göz dikmeye başlamıştı. Böylece, İran toprakları üzerine devam etmekte olan İngiltere-Rusya nüfuz çatışması, iki devletin bir araya gelmesinde problem oluyordu. Ayrıca İngiltere, Hindistan'ın kuzey sınırları ve Tibet yüzünden Rusya ile mücadeleye başlamıştı. Bu mücadelenin bütün hızıyla devam

²²² R. Uçarol, a.g.e., s. 300

²²³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi I*, İstanbul 1940, s. 172

²²⁴ R. Uçarol, a.g.e., s. 301

²²⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 500

²²⁶ P. C. Terenzio, a.g.e., s. 150

ettiği sırada Fransa, Almanya'ya karşı beslediği intikam duygularıyla arabulucu rolü üstlenmeye başladı. İngiltere'nin Rusya ile anlaşarak denizlerde ve Uzakdoğu'daki tehlikeyi İngiliz-Japon-Rus, Avrupa'da da İngiliz-Fransız-Rus bloku ile ortadan kaldırmayı düşünmesi Fransa'nın arabuluculuk işini kolaylaştırdı. Ayrıca İngiltere, Rusya ile yapacağı anlaşma ile hem Almanya'yı bir çember içine alacak ve hem de Rusya'nın Uzakdoğu'dan Ortadoğu'yakadar olan emellerine bir sed oluşturacaktı.²²⁷

İngiltere, yukarıda izah edilen sebepler yüzünden Rusya'yı kendi yanına çekerek, İran ve Tibet'in iki devlet tarafından paylaşılması anlamına gelen 1907 tarihli İngiltere-Rusya anlaşmasını gerçekleştirdi.²²⁸ Buna göre; Tibet, Çin'in egemenliği altında bir hükümet olarak kalacak ve toprak bütünlüğü garanti edilecekti. Afganistan, İngiltere'nin nüfuz bölgesinde olacak, fakat burayı ilhak veya işgal etmeyecek, Rusya bu topraklardaki temsilcilerini geri çekecek ve Afganistan ile ilişkilerini İngiltere'nin aracılığıyla sürdürecekti. İran'ın önce bağımsızlığı garanti ediliyor, sonra da üç kısma ayrılıyordu. Kuzey kısmı Rus nüfuz alanı, güney kısmı İngiliz nüfuz alanına giriyordu. Geriye kalan orta kısım da tarafsız tampon bölge oluyordu. İngiltere'nin İran'ı taksimde güney ve doğu kısmı ile iktifa etme sebebi, Hindistan ile Afganistan'ı emniyet altına almak istemesiydi.²²⁹

İngiltere, İran tarihçilerinin "*cinayet anlaşması*" olarak adlandırdıkları İran'ı Rusya ile birlikte paylaşma anlaşmasında sadece iki devletin dahli olmayıp, yıllarca İngiltere'ye rakip olan Fransa da yer almış, İngiltere ve Rusya'nın Asya kıtasındaki ihtilafları bir kenara bırakarak İran'ı paylaşma üzerine böyle bir yakınlaşmaya gitmeleri için arabulucu rolünü üstlenmişti.²³⁰ Almanya'ya olan tepkisinden dolayı İngiltere'nin yanında yer almış ve İran topraklarının tamamıyla işgal edilmesine aracılık etmiştir.²³¹

²²⁷ R. Uçarol, a.g.e., s. 301

²²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 135

²²⁹ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 247 - 248; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 367. 1907 tarihli İngiltere-Rusya anlaşması bir mukaddime ve beş maddeden oluşmaktaydı. İran'ın istiklâlini ve kuzeydeki bölgeler ile Afganistan-Belücistan sınırındaki iktisadîyatı ele aldıklarını belirten mukaddimeden sonra, kuzeyden geçtiği farz edilen ve Kasırsirin, İsfahan ve Yezd'i içine alan bölgenin Rus nüfuzuna, Benderabbas, Kirman gibi güney bölgeleri ve Afganistan sınırlarının İngiltere'nin nüfuzuna ve geriye kalan çöl bölgelerinin ise İran'da kalmasına karar vermişlerdir. Üçüncü madde ile birbirlerinin nüfuz bölgesine müdahale etmemeyi, dördüncü madde ile gümrük ve telgraf gelirlerini paylaşmayı ve beşinci madde ile de İran'ın borçlarına karşılık Rusya Bank-ı İstikrazî'yi İngiltere ise Bank-ı Şahinşahi'yi rehin almıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 498 vd.; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 320; P. Sykes, a.g.e., s. 580

²³⁰ P. Avery, a.g.e., s. 256

²³¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 320; A. A. Şemim, a.g.e., s. 499

İran'ın paylaşılması üzerine yapılan bu anlaşma, batılı tarihçilerce de hoş karşılanmamış ve İran'a ihanet olarak algılanmıştır. Çünkü, İran'a dost ve müttefik görünen İngiltere, bu devleti arkadan vurmuş ve mücadele halinde bulunduğu Rusya'ya peşkeş çekmiştir.²³² İran'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, meşrutiyet hareketini çok fazla dikkate almayarak özgürlük düşmanı olarak bilinen Rusya vasıtasıyla hareketi önlemek istemiş ve neticede siyasi bir cinayet işlemiştir. Kendisine ayırdığı bölgelerin petrol zenginliklerini, petrol şirketleri aracılığıyla sömürmeyi düşünürken, Rusya'nın İran'da meşrutiyetçiler gibi başka işlerle meşgul olmasını hedeflemiştir.²³³

İran, anlaşmanın duyulmasından sonra Rusya'daki elçisi vasıtasıyla itiraz ederek, İran'ın istiklalinin hak ve adalet ölçüleri hilafına gasp edilmek istendiğini ve Meclis-i Şuray-ı Millî'nin kesinlikle bu anlaşmayı red ettiğini bildirmiştir. Ancak, Rusya'dan herhangi bir cevap alınamamıştır.²³⁴ Bir yandan da iki devlet aleyhine gösteriler yapılmaya ve basın aracılığıyla karşı çıkılmaya başlanmıştır. İran'ın ve uluslararası diplomasi çevrelerinin tepkisi karşısında zor durumda kalan İngiltere, Tahran'daki maslahatgüzarı vasıtasıyla bu anlaşmanın İran'ın toprak bütünlüğünü korumak ve üçüncü bir devletin (Almanya'nın) İran'ın iç işlerine karışmasını önlemek için yaptığını söylemiştir. Muhammed Ali Şah, bu bahanelere inanmayarak meclisi desteklemiştir. Anlaşmanın İran tarafından geçersiz sayıldığını ve sadece imzalayanları bağladığını söylemiştir. Ancak, bütün karşı çıkışlara rağmen İran'ın bu dönemdeki güçsüzlüğünden istifade eden iki devlet, kendi aralarında taksim ettikleri bölgelere girmeye başladılar.²³⁵

C. İran'ın Askerî İşgal Dönemi

1. Mirza Ali Asgar Ebul Kasım Hükümetleri ve Muhammed Ali Şah

Meşrutiyet döneminin iki önemli başbakanı olan Mirza Ali Asgar Han Atabeg ve Ebul Kasım Han, malî ve idarî konulardaki aksaklıkları gidermek ve gereksiz

²³² A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 131

²³³ P. Avery, s. 253 vd.; Ayrıca bkz. Mehdi Melikzâde, *Zendeganî-i Mülk-ü Müttekellimin*, Tahran 1322

²³⁴ Melikzâde'ye göre, meşrutiyet komitesi başkanları bu anlaşmaya şiddetle karşı çıkmış ve 1908 yılındaki meclis oturumunda, bazı üyeler kendi kafasını meclis duvarına vurarak gizlice ağlamışlardı. Bkz. A. A. Semim, a.g.e., s. 506

²³⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 321; G. R. Verheram, a.g.e., s. 68

harcamaları kısmak için önemli çalışmalar yaptılar.²³⁶ Avrupa'dan şahlık yönetiminin bir savunucusu olarak İran'a getirilen ve meşrutiyetçileri izale etmesi düşünülen Mirza Ali Asgar Han, Mirza Nasrullah Han'ın görevden alınmasıyla sadrazamlığa getirilmişti. Yeni başbakan, özgürlük ve meşrutiyet taraftarlarını kolaylıkla bertaraf edeceğini düşünüyordu. Bu düşüncesinden dolayı da gerek halk ve gerekse meclis üyeleri tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Başta Takizâde olmak üzere meclis üyelerinin kendisine karşı olan tepkilerini azaltmak için savaş bakanı Hacı Muhammed Hüseyin Han (Müstevfî'l-memalik)'ı kendi tarafına çekerek kullanmak istemiş fakat, bu teşebbüsünde muvaffak olamayınca doğrudan meşrutiyet rejimine muhalif olmuştur.²³⁷

Ali Asgar Han'ın meşrutiyete karşı muhalefeti ve devlet idaresindeki uygulamaları hem milliyetçileri ve hem de şahı tedirgin etmişti. 1907 tarihinde Azerbaycanlı bir sarraf olan Abbas Ağa tarafından öldürülmesi zihinlerde soru işaretlerine sebep olmuştu.²³⁸ Kesrevî, Tebriz'deki meşrutiyetçilerden Haydar Amûoğlu ve Seyyid Hasan Takizâde'nin bu kararı verdiklerini ve Abbas Ağa'yı bu iş için seçtiklerini yazmıştır.²³⁹ İngilizlerin Atabeg'i Rus yanlısı olarak bildikleri ve bu yüzden ölümünü istedikleri de tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Buna gerekçe olarak da sadrazamın, meclisin ılımlı üyeleri tarafından sürekli teşvik edilerek Rusya'dan borç para almaya zorlandığı ve bu teşebbüsün onu İngiltere nezdinde Rus yanlısı gösterdiğini söylemektedirler. Sadrazamın uygulamalarına meclisin Azerbaycanlı üyelerinin karşı çıkması İngiltere'nin işini kolaylaştırmıştır. Atabeg'in öldürülmesinden hemen sonra Oxford üniversitesinde tahsil görmüş olan Ebul Kasım Han Karagözlü Hemedanî'nin başbakanlığa getirilmesi de tesadüf değildi. Hemedanî, bilgili olmasına karşın ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı fazla bir şey yapamamıştır.²⁴⁰

Yeni sadrazam, devlet bütçesinden saraya giden harcamaları kısma, orduyu şahın uhdesinden alarak kendisine bağlamaya çalıştı. Çünkü, Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetle ilgili iyi niyet beslediği söylenemezdi ve kendisiyle birlikte diğer

²³⁶ K. Süleymanî, a.g.e., s. 26; A. Rızaî, a.g.e., s. 130 - 131; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 366 - 367; A. Rızaî, a.g.e., s. 131

²³⁷ N. Kirmanî, a.g.e., s. 303; K. Süleymanî, a.g.e., s. 144; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 366

²³⁸ G. R. Verheram, a.g.e., s. 68

²³⁹ A. Mustevfî, a.g.e. II, s. 247; AHmed Kesrevî, *Tarih-i Meşrutia-yı İran*, Tahran 1363, s. 447

²⁴⁰ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 733; K. Süleymanî, a.g.e., s. 186

bakanları tutuklatarak meşrutiyetin temellerini sökmek istediğini iyi biliyordu. Karagözlü, İngiliz Charles Marling'in araya girmesiyle ölümden kurtulduktan sonra Avrupa'ya sürülmüştür.²⁴¹ Yerine sadrazam olan Hüseyin Kulî Han (Nizamü's-saltana), kendi kabinesini oluşturup meclise sunduktan sonra bütün gayretlerini meclis ile şah arasındaki muhalefeti gidermeye yöneltti. Fakat, bu sırada şaha düzenlenen suikast girişimi sadrazamın mesaisini yarıda bıraktı. Olaydan meşrutiyetçileri sorumlu tutan şah, bunlara karşı hasmâne bir tutum izlemeye başladı.²⁴²

2. Büyük İnkılâp veya Rejimin İnkırazı (1907-1909)

İran tarihçilerinin "*İnkılâb-ı Buzûrg (büyük inkılâp)*" olarak isimlendirdikleri siyasî değişim ve meşrutiyet rejiminin ikame edildiği döneme geçmeden, bu döneme etki eden saikler üzerinde durmak yerinde olacaktır. Bu saiklerin başında basın gelmekteydi. Çünkü, meşrutiyet yanlısı fikirler, o günün gazete ve dergileri aracılığıyla halka duyurulmaktaydı.²⁴³

Bilindiği gibi, meşrutiyet fermanının ilanından önce İstanbul, Hindistan ve Mısır'da Farsça gazeteler çıkarılıyor, bu gazetelerde yayınlanan makalele ve yazılar özgürlüklerden, beşerî kanunlardan ve istibdat rejimlerinin yanlışlıklarından bahsetmekte, halkın mevcut rejime karşı çıkması istenmekteydi.²⁴⁴ Meşrutiyet şayiasının çıktığı ve istibdat rejiminin eleştirilmeye başlandığı Muzafferüddin Şah döneminde, gazete ve dergilerin karşı çalışma ve eleştirileri fermanın yayınlanmasıyla doruğa çıkmıştı. Öyleki, "*Ruhu'l-Kuddüs*" gazetesinin müdürü şahın kuvvetleri tarafından öldürülmüştü.²⁴⁵

Meşrutiyet savunucularının fikirlerini neşreden "*Sur-ı İsrâfil*" haftalık dergisi, Mirza Cihangir Han Şirazi'nin yönetiminde Kasım Han Tebrizî ile Ali Ekber Han Kazvinî'nin yardımlarıyla çıkıyordu. Dergideki makalelerde, Muhammed Ali

²⁴¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 332; A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 734

²⁴² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 333; K. Süleymanî, a.g.e., s. 203

²⁴³ A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 260 - 261

²⁴⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. E. Brown, *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İnan Der Devre-i Meşrutiyet*, (terc. Muhammed Abbas ve Rıza Salihzâde), Tahran 1371; E. Brown, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan*, (terc. Reşid Yasemi), Tahran 1371

²⁴⁵ Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 151 vd. *Ruhu'l-Kuddüs*'ün yazarı Horasanî'nin şaha hitaben yazdığı yazıda, otokrasilerin yıkıldığını ve demokrasilere geçildiğini hatırlatarak, Fransa kralı XVI. Lui'nin inkılâp sonrasında Giotin ile öldürülüşünü tehdit yolu örnek vermiştir. A. A. Şemim, a.g.e., s. 511 - 512

Şah ve ruhanîler eleştiriliyordu.²⁴⁶ Derginin müdürü Cihangir Han Şirazî bu yolda fikirlerini beyan ederken hayatını kaybetmişti. Bir diğer gazete ise Tahran meşrutiyetçilerinden Seyyid Muhammed Rıza Şirazî'nin çıkarmış olduğu "Musavvât" gazetesiydi.²⁴⁷

Tebriz'de Muhammed Şebsterî'nin 1907 yılında çıkardığı "Mücahid" gazetesi, Tebriz meşrutiyetçilerinin 1908 yılında çıkardıkları ve radikal görüşleriyle bilinen "İttihad" gazetesi ve Hacı Mirza Belurî'nin 1908'de çıkardığı "Haşeratü'l-arz" gazetesi dönemin etkili yayın organlarıydı. Ayrıca, Tebriz'de Türkçe yayınlanan "Molla Amû" ve "Anadili" gazeteleri de meşrutiyet taleplerini dile getiren başka gazetelerdi.²⁴⁸

Büyük inkılâb denilen rejim değişikliğinin bir diğer amili ise "Milli İnkılâb Komitesi" nin kurulmasıydı. Muhammed Ali Şah, saray çevresinin yardımıyla ulemâ sınıfını meşrutiyet esasları üzerinde soğutmaya çalışırken, benzer rejime sahip Rus hükümetince desteklenmiştir. Ülkenin değişik şehirlerinde teşkilatlanmış olan meşrutiyetçiler ile saraydaki grupların birbirleriyle olan temaslarını engellemek için gayret göstermiştir.²⁴⁹ Meşrutiyetçiler, şahın kendilerine karşı olan teşebbüslerini etkisiz kılmak ve değişik şehirlerde kurulmuş olan temsilciliklerin daha iyi çalışması için mücadeleyi tek merkezden sürdürecektir bir komitenin kurulmasına çalışmışlardı. Kararların hızlı bir şekilde alınması ve icra edilmesi gayesiyle şehirlerdeki millî teşekküllerin bağlı bulunduğu "Milli İnkılâb Komitesi" kurulmuştu.²⁵⁰

Muhammed Ali Şah ile meşrutiyetçiler arasındaki güç mücadelesi komitenin kurulmasından sonra artarak Tahran'da bombalama olaylarına, şahın şahsına suikast düzenlemeye ve meşrutiyetçilerden bazılarının şah kuvvetlerince öldürülmesine kadar gitmiştir.²⁵¹ Her gece yarısından sonra postahane caddesinde toplanan komite ileri gelenleri, kendi aralarında aldıkları kararları başka merkezlere ulaştırıyorlar ve

²⁴⁶ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 264

²⁴⁷ Seyyid Muhammed Rıza Şirazî'nin "Musavvât" gazetesi liberal görüşleri savunuyordu. Muhammed Rıza meclisin topa tutulmasıyla Kafkasya'ya ve oradan da Tebriz'e gitmiş ve ikinci mecliste mebus olmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 513

²⁴⁸ P. Avery, a.g.e., s. 247. Molla Amû, Brown'un deyimiyile "Ey Amû" yani "Ey Amca" manasında idi. A. A. Şemim, a.g.e., s. 515. Ayrıca bkz. Muhammed Sadr Haşimî, Tarih-i Cerayed ve Mecellât, İsfahan 1328

²⁴⁹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 132

²⁵⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 515 - 516

²⁵¹ N. Kirmanî, a.g.e., s. 193

Sur-ı İsrâfil ile Musavvat gazetelerinde yazdıkları yazılarla halkı meşrutiyet hakkında bilgilendiriyorlardı.²⁵²

Sadrazam Mirza Ali Asgar Han'ın öldürülmesinden sonra Mirza Cevad Han (Sa'duddevle) başbakan seçilmiş ve onun da ayrılmasıyla karagözlü hükümeti tekrar kurulmuştu. Bu hükümet meclise ve meşrutiyetçilere karşı ılımlı davranmışsa da ömrü fazla uzun olmamış ve altı ay sonra görevden çekilmiştir.²⁵³

İran'ın iç durumu bu minval üzere iken, Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'a saldırarak batı ve kuzeybatı bölgelerinde ilerlemeye başlamıştı. Osmanlı devletinin işgal ettiği yerlerden çekilmesi için Sultan Abdülhamid Han ile temasa geçilmiş ve temaslar gizli mesajlara kadar ilerlemişse de müspet bir gelişme olmamıştır. Çünkü, Osmanlı devletinin bu dönemdeki iç durumu İran'dan farksızdı. Zira, İttihad ve Terakki partisi II. Abdülhamid'e karşı harekete geçmiş ve meşrutî idareye geçilmesi için çalışmalarına başlamıştı. Azerbaycan'a giren Osmanlı kuvvetleri buradaki İran meşrutiyetçileriyle temasa geçip yardımlaşmışlardı.²⁵⁴

İngiltere ve Rusya, Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarına girmesini Alman tahrikine bağladığından gerek İstanbul'da ve gerekse Tahran'da yaptıkları siyasi temaslara iki devlet arasında aracı olmaya çalışmışlardır. İki tarafın ve kendilerinin katılacağı bir komisyonda, Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarını terk etmesi sağlanacaktı.²⁵⁵ Ancak Osmanlı delegesi, aracılardan niyetlerinin pek de iyi olmadığını bildiğinden komisyon toplantısına katılmayarak mevcut durumun 1911 tarihine kadar aynı şekilde kalmasını sağlamıştı.²⁵⁶

Muhammed Ali Şah, dış siyasetteki başarısızlığını içteki meşrutiyet hareketini bastırmakla izale temek istemişti. Meşrutiyetçilere karşı harekete geçmeyeceğine ve meclisi ortadan kaldırmayacağına dair Kur'an üzerine yemin etmişse de Rusların teşvikiyle çeşitli tertiplere girişmişti.²⁵⁷ O sırada İran ordusunu eğitmekle görevli Rus Sergei Markievitch başkanlığındaki Rus askerî heyeti ve Liakhof komutasındaki kazak birlikleri İran halkını rencide edecek ve hazineye

²⁵² M. Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran IV-V*, Tahran 1358, s. 705

²⁵³ A. Rızaî, a.g.e., s. 131 - 132; Y. Devletabâdî, a.g.e., s. 157 vd.

²⁵⁴ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 132 - 133. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşruta-ı İran*, Tahran 1357

²⁵⁵ S. A. Muhammed Devletabâdî, a.g.e., s. 45

²⁵⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 517 - 518

²⁵⁷ Muhammed Ali Şah, daha sonra hileye başvurarak mecliste Kur'an üzerine yaptığı yemin sırasında temiz olmadığını ileri sürerek yaptığı yeminin geçerli olmadığını söylemiştir. A. A. Şemim, a.g.e., s. 519

müdahale edecek kadar ileri gitmişlerdi. Muhammed Ali Şah'ın emriyle meşrutiyetçi güçlere saldıran Rusz askerleri, eski istibdat rejimini tekrar yerleştirmek ve şahın tahtını korumak için katliamlara girişmişlerdi. Milliyetçileri sindirmeye çalışan Rus ordusunun işledikleri cinayetler, Liakhof'un Kafkas orduları komutanına 1908'de gönderdiği raporda yer almış ve İvaneskl Pavlouviç'in "*İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*" adlı eserinde bu rapordan bahsedilmiştir.²⁵⁸

Rus görevli Liakhof raporunda; Rus sefaretî ve şahın meclis üyelerini para ile satın alma yoluna gittiklerini, meşrutiyetçilere müdahale gücü hazır oluncaya kadar meclise dost göründüklerini, mescid ve meclisin kendi silahlı adamları vasıtasıyla mücadele ettiklerini, büyük şehirlerdeki meclis ileri gelenleriyle görüşüp millî meclis üyelerini ikna etmeye çalıştıklarını, Rus kazaklarına elbise giydirilerek mescid ve meclise gönderdiklerini, istibdat rejiminden hoşnut olmayanların İngiliz sefaretine gitmelerini önlemeye çalıştıklarını, kazak askerlerinin bir süre sonra meclisi bombalamayı ve üyelerini tutuklamayı düşündüğünü, halkı ve yabancı ülkeleri teskin etmek için yeni parlamento seçimlerinin yapılacağına dair ferman çıkartılacağını söylemiştir.²⁵⁹ Ayrıca, şahın kendilerine gerekli askerî yardımı vaad ettiğini ve bütün bu teşebbüslerin kazak askerleri tarafından yapılmasını uygun gördüğünü yazmıştır.²⁶⁰

Rusya tarafından açıkça desteklenen şahın milliyetçilere ve meclise karşı çeşitli tertiplere girdiğini hisseden meşrutiyet taraftarları ve bazı meclis üyeleri, sıcak bir çatışmanın artık kaçınılmaz hale geldiğini düşünerek tedbir almaya ve silahlanmaya başladılar.²⁶¹ Meşrutiyet hareketinin her safhasında önemli bir yere sahip olan Tebriz ve Reşt şehirlerindeki meşrutiyetçiler, Tahran'a doğru harekete geçerek millî meclisi korumaya ve şahın teşebbüsünü etkisiz kılmaya kararlıydılar.

²⁵⁸ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 259; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 331. Bkz. İvanesky Pavlovich, *İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, (terc. Muhammed Bakır Hoşyar, Tahran 1357

²⁵⁹ N. P. Mamunatev, *Bombaran-ı Meclis-i Şuryı Millî*, (terc. Şerafeddin Kahramanî), Tahran 1363, s.300 vd.

²⁶⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 333. Liakhof, meclise baskın yapılarak bombalanmasının şekli de raporunda izah etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 520 - 521. Rusya'nın kendisi de istibdat rejimine dayandığı için komşusu olan İran'daki meşrutiyet hareketini iyi karşılamıyordu. Meclis üyeleri, Rusya'ya borçlanmayı da red edince, meşrutiyete ve meclise kin beslemeye ve bitirmeye çalışıyordu. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 586

²⁶¹ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 261

Çünkü, Muhammed Ali Şah, Rusya'nın tuzağına düşmüş ve kan dökülmesine razı olmuştu.²⁶²

Meclis-i Şuray-ı Millî'nin 1907 tarihinde şaha gönderdiği yazıda, savaş bakanı ile başbakan Mirza Cevad Han'nın görevden alınması istenmişti. Bundan sonra şah taraftarlarının, şehzadelerin, saray adamlarının, ayan ve din adamlarından bir kısmının Tahran'da toplandıklarını ve silahlandıklarını söyleyen Mehdi Melikzâde, şah taraftarı dinî ulemanın, verdikleri fetvalarla meşrutiyeti Mazdek dini ve meşrutiyetçileri de Babai ilan ettiklerini ve dolayısıyla kanlarının müslümanlara helal olduğuna dair dinî hüküm verdiklerini söylemektedir.²⁶³ Melikzâde, daha da ileri giderek, şah yanlısı ruhanî grubun halktan silahlı mücadeleye katılmasını, ele geçirdikleri meşrutiyetçileri öldürmelerini ve ölmemiş olanların gözlerinin çıkarılmasını istediklerini de söylemektedir.²⁶⁴

Muhammed Ali Şah, kendi saltanatının devamını sağlamak ve muhalifleri sindirmek için "Tophane" de toplanmış olan silahlı grupları ve Rus kazak askerlerini 1908'de Baharistan'daki meşrutiyetçiler üzerine göndermiştir.²⁶⁵ Şah'ın bu hareketinden haberdar olan Tebriz milliyetçileri saraya çektikleri telgraflarda, Tahran'a gelerek kan dökeceklerini söylemişlerdir. Böylece, şahın meşrutiyetçilere karşı giriştiği bu ilk deneme başarısız olmuş ve meşrutiyetçilerin yararına sona ermiştir.²⁶⁶

Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçiler karşısında aldığı ilk yenilgiden sonra taktik değiştirerek sulh yapılması için Kaçar boyu reislerinden Ali Rıza Han (İzzedü'l-mülk)'ı görevlendirmişti.²⁶⁷ 1908'de yapılan görüşmelerde, görevden alınması istenen savaş bakanı ve diğer görevlilerden altı kişinin görevden alındığı söylenmişse de daha sonra bunların Rus sefaretine sığındıkları ve milliyetçiler

²⁶² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 333; S. A. Muhammed Devletabadî, a.g.e., s. 47 vd.

²⁶³ Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 167 vd.

²⁶⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 522. A. Rızaî, a.g.e., s. 132. Daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, **İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1328

²⁶⁵ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 271 vd.

²⁶⁶ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 248; Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 167 vd. Meşrutiyet aleyhindeki bu olay sırasında, Necef ulemasından Muhammed Molla Kazım Horasanî, Molla Abdullah Mazenderanî, Mirza Hüseyin ve Mirza Halil meşrutiyetin korunması üzerine fetvalar verip olayların büyümesini engellediler. Ancak, bir süre sonra şahın Tahran'da gezdiği sırada kendisine bombalı saldırı düzenlendi. Meclis, bu olayı eşefle karşıladığını bildirerek bazı temsilcileri şahın yanına gönderdi. Bkz. A. Rızaî, a.g.e., s. 132 - 133; Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 199 vd.

²⁶⁷ K. Süleymanî, a.g.e., s. 109

aleyhine çalışmaya devam ettikleri anlaşılmıştı. Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyetçilere karşı hileli siyaseti devam etmiş ve kendi sarayını "Bağ-ı Şah" denilen yere nakl ederek halkın saraya yürüme tehlikesini atlatmak istemişti.²⁶⁸ Bu sırada Tebriz halkı, şaha karşı kıyama kalkışmış ve merkeze doğru yürümeye başlamıştı.²⁶⁹

Baharistan'da toplanmış olan meşrutiyetçilere karşı, şaha bağlı kuvvetlerin kazak askerleriyle birlikte harekete geçme ihtimalinin belirmesi, meşrutiyetçilerin de silahlı tedbir almasına sebep olmuştur.²⁷⁰ 1908 tarihinde yapılan meclis oturumunda, şah ile meclis arasındaki ihtilafın çözülmesi ve kan dökülmemesi için üç konuda anlaşmaya varılması önerilmişti. Birincisi, şah iktidarının Alman imparatoru gibi yani hükümet ve bakanların yalnız şaha karşı sorumlu olacakları ve meclisin bunların nasb ve azline karışmaması, ikincisi ise şahın kendisine bağlı 10.000 kişilik bir askeri birliği sürekli bulundurabilecek olması, üçüncüsü de askeri işlerde kontrol hakkının şaha ait olması ve savaş bakanını seçme hakkına sahip olmasıydı.²⁷¹

Sarayın bu isteklerinin Rusya tarafından hazırlanmış olduğu intibah verildiğinden meclis tarafından kabul edilmedi ve şahın meclis ile irtibatı tamamen kesildi.²⁷² İran tarihinde "İnkılâb-ı Buzurg (Büyük İnkılâb)" denilen ve 1908'de başlayan kanlı olaylar dönemi başlamış oldu.²⁷³ Muhamed Ali Şah, Rus subay Liakhof ile görüşerek Mirpençe Ali Ağa komutasındaki 120 kazak askeriyle Sipahsalar medresesini işgal etmeye, meclisi kuşatmaya ve Baharistan'da toplanan meşrutiyet taraftarı halkı dağıtmaya gönderdi. Medresenin içindeki topluluk, şahın kuvvetlerine mukavemet ederek dışarı çıkmasını sağladı.²⁷⁴

Liakhof, medrese olayını haber alır almaz kazak askerlerden 250 süvari, 25 piyade ve 4 top hazırlatarak meclise gönderdi. Savaş toplarının Şahabâd caddesi, Baharistan caddesi ve meclise çevrilmesini emr etti.²⁷⁵ Rus askerlerinin bu hareketi

²⁶⁸ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 253 vd.

²⁶⁹ C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 145 - 147

²⁷⁰ A. Rızâî, a.g.e. IV, s. 134

²⁷¹ A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 274; A. A. Şemim, a.g.e., s. 527

²⁷² M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 705 - 707

²⁷³ S. A. Muhammed Devletabâdî, a.g.e., s. 55

²⁷⁴ P. Sykes, a.g.e., s. 587

²⁷⁵ F. Kazımzade, a.g.e., s. 206 - 207

karşısında sessiz durmayan halk, meclis binasına doğru yöneldiği sırada yeni katılımlar oldu ve sayıları iki bine ulaştı.²⁷⁶

İki tarafın karşılıklı bekleyişinin sonunda, Rus kazak askerleri meclisi bombalamaya başladı. Meclisi müdafaa edenler yedi saat direnmişlerse de meclis üyelerinin bir kısmı bu bombalamada öldürülmüştür. Bu kanlı olay ile Bağ-ı Şah denilen şahın kuvvetleri Baharistan yani meşrutiyetçiler üzerine galip gelmiştir.²⁷⁷ Meclis-i Şuray-ı Milli dağıtılarak ülkede şahın mutlak istibdat yönetimi tekrar başlatılmıştır. 1908 yılında meydana gelen bu kanlı olayda, meclis üyelerinin bir kısmı öldürülmüş ve bir kısmı da İngiltere ve Fransa sefarethanelerine sığınarak canlarını kurtarmışlardır.²⁷⁸

Muhammed Ali Şah, kendisine bağlı Mirza Ahmed Han (Müşirü's-saltana)'ı başbakan seçmesiyle ülkedeki Rus tahakkümü iyice yerleşmiş oldu.²⁷⁹ Meşrutiyet taraftarlarının ve meclis üyelerinin acımasız bir şekilde katledilmesi, meşrutiyet hareketini kendi menfaatlerine uygun görmeyen Rus askerleri tarafından bizzat yapılıyordu. Rusya'nın fiilen İran meşrutiyetçilerine müdahale etmesi, Avrupa devletleri tarafından protesto edilmeye başlandı. İran, bunu telafi etmek için Avrupa başkentlerinde diplomatik çabalar içerisine girmek zorunda kaldı.²⁸⁰

3. Muhammed Ali Şah'ın İstibdat Yönetimi ve Meşrutiyetçilerin Zaferi

Muhammed Ali Şah, Rus subayı Liakhof'u Tahran askerî birlikler komutanı olarak tayin ettikten sonra meşrutiyetçiler için umumî bir af ilan ettiğini ve evlerine dönebileceklerini söylemiştir. Şah'ın tuzağına düşen meşrutiyetçilerin bir kısmı tutuklanmış ve bir kısmı da katledilmiştir.²⁸¹ Şahlık rejimi, kendine özgü istibdat yönetimini tekrar tesis ettikten sonra dünya devletlerine demokrasinin uygulandığı

²⁷⁶ N. P. Mamonatev, **Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Millî**, (terc. Şerafeddin Kahramanî-tash. Humayûn Şehidi), Tahran 1363, s. 365 vd.; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 369

²⁷⁷ N. P. Mamunatev, a.g.e., s. 365 vd.

²⁷⁸ A. İ. Aştiyanî, a.g.e., s. 734; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 263. Behbahanî ve Tabatabaî, iki taraf arasındaki olayların büyümemesi için uğraşmışlarsa da bir netice elde edemediler. Meydana gelen kanlı olayda birçok insan öldürülmüştür. Bkz. S. A. Muhammed Devletabadi, a.g.e., s. 55 vd. Meşrutiyetçiler, İngilizlerin kendilerini koruyacaklarını inanmışlardı. Ancak, İran halkının meşrutiyet istekleri onları menfaatleri derecesinde ilgilendiriyordu. İngiltere'ye güvenmenin bedelini ağır bir şekilde ödeyen meşrutiyetçiler, İngiltere'nin Rus katliamına seyirci kaldığını görmüş oldular. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 538

²⁷⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 333; M. C. Meşkur, a.g.e., s. 369

²⁸⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 539

²⁸¹ C. Mehdi Niya, a.g.e., s. 145

intibai vermeye çalışarak baskıları azaltmaya çalışmıştır.²⁸² Başbakanlığa getirilen Mirza Ahmed Han hükümeti, kanlı olayların görüntüsünden kurtulmak için kanun muvahacesinde işleri yürüttüğünü ki, bu sadece teoride vardı, İran'da özgürlüklerin olduğunu yabancı devletlere göstermeye çalışmıştır. Ancak, şehirlerde her an patlak verecek bir özgürlük hareketini de ensesinde hisetmiştir.²⁸³

Meşrutiyet hareketinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde bazı şehirler diğerlerine nispeten ön plana çıkmışlar ve harekete fiilen katılmışlardır. Nasıreddin Şah'ı katledenin yurdu olan İsfahan, başkent Tahran ve yıllarca şehzadelere ev sahipliği yapmış olan Tebriz, meşrutiyetçi muhaliflerin yoğun olarak bulunduğu şehirlerdi. Tebriz, Rusya'ya yakın olduğundan buradaki meşrutiyetçiler daha fazla Rus müdahalesine maruz kalmışlar ve büyük kayıplar vermişlerdir.²⁸⁴ İran'ın iç karışıklığa sürüklendiği bu dönemde Tebriz meşrutiyetçileri şaha karşı isyana kalkışmıştır. Şah kuvvetleri tarafından kuşatılmışlarsa da isyan devam etmiştir. Neticede Rusya, buradaki teba'sını bahane ederek askerî hareket düzenlemiştir. 1909'da Znarsky komutasındaki 3000 Rus askeri Azerbaycan'a girdikten sonra teker teker İran şehirlerini almaya başlamış ve şah kuvvetleriyle birlikte Tebriz'e girmeye çalışmıştır.²⁸⁵

Rusların Tebriz'e girmesiyle birlikte Rus nüfuzunun Muhammed Ali Şah üzerinde iyice artması, İngiltere'yi telaşlandırmış ve buradaki menfaatlerini tehlikede görmeye başlamıştır. Bu sırada, Gilân'da şah yanlısı valinin öldürülmesi ve Reşt'in meşrutiyetçilerin eline geçmesi, şahın Tebriz'deki durumunu zora sokmuştur. Çünkü, Gilân'daki isyanı bastırmakla görevlendirilen Muhammed Veli Han, meşrutiyetçilere katılmış ve Tahran'a doğru harekete geçmiştir.²⁸⁶ Şah'ın Tebriz'de bulunan din adamlarına gönderdiği telgraflardan, istibdat kuvvetlerinin beklentileri hilafına, meşrutiyetçilerin mücadelesinin cesurca devam ettiğini anlıyoruz. Tebriz'in Osmanlı topraklarına sınır olması ve o sırada Osmanlı meşrutiyetçilerinin mücadelesinin de

²⁸² Y. Devletabadî, a.g.e. II, s. 180 vd.

²⁸³ M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 708

²⁸⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 541

²⁸⁵ M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 727; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 264. Rusların Azerbaycan'ı işgali 1907 tarihinde İngiltere ile imzalanan ve İran'ı paylaşan anlaşma gereği sayılmıştır. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 334

²⁸⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 335; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 274

etkili olduğu ve İran meşrutiyetçilerinin, Osmanlı devletinde II. Abdulhamid'e karşı cereyan eden hareketten etkilendikleri bir gerçektir.²⁸⁷

İstanbul'daki İranlıların kurduğu "*Encümen-i Saadet-i İran*" teşkilatı, Osmanlı meşrutiyetçilerinden etkilenecek Azerbaycan'daki milliyetçiler ve Necef yenilikçi ulemasıyla irtibat kurmuştur.²⁸⁸ İran'ın İstanbul elçisi, meşrutiyet rejimine karşı olduğu halde korkusundan encümenin isteklerini kabul etmiştir. Ayrıca, Ermeniler de İran'da meşrutiyet idaresinin kurulması için 1892-1893 yılları arasında kurdukları "*Deruşâk (Daşnaktesutûn-Taşnaksütyun)*" gazetesi aracılığıyla destek olmuşlardır. Daşnakların hedefi, Anadolu'daki Ermenileri Osmanlı idaresine karşı ayaklandırmak ve dünya kamuoyuna Anadolu'da katliama uğradıkları yalanını yayarak kendilerini haklı göstermeye çalışmaktı.²⁸⁹

Rusya, Muhammed Ali Şah'a destek vermesi karşılığında İran'ın kuzey ve merkez bölgelerini elde etmiş, Tebriz'e kadar gelerek şah yanlılarını takviye etmişti.²⁹⁰ İran'ı Rusya ile birlikte paylaşmış olan İngiltere ise diplomasî yoluyla bu ilerleyişi durdurmak istiyordu. İngiliz-Rus müşterek diplomasîsi devreye girerek Tebriz isyanlarının sürdüğü bu dönemde, şaha baskı yapılmasını kararlaştırmışlardır. Rusya, 1000 askerini daha İran'a gönderirken, İngiltere kendi sömürgesi olan Hindistan'dan asker getirmeye ve Basra körfezine savaş gemileriyle yerleşmeye başladı.²⁹¹ Bir yandan da Tahran'daki Rus görevli Koziell ve İngiliz görevli Rice aracılığıyla şahın meşrutiyetçilerin bazı şartlarını kabul etmesini ve böylece saltanatını koruyabileceğini telkin etmişlerdir. Muhammed Ali Şah, bu önerilere yanaşmak istememişse de durumun vehameti karşısında tavizler verebileceğini kabul etmiştir. İngiltere ve Rusya'nın bu girişimlerini haber alan meşrutiyetçiler, şiddetle karşı çıkarak hiçbir şekilde istibdat yönetiminin devamını kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdir.²⁹²

Diplomatik baskılar ve şah ordusunun 1909'de Tebriz'de yenilmesi, şahı tekrar hileli siyasetlere yöneltmiş ve açılması düşünülen meclisin saray ulemasından,

²⁸⁷ M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 844 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 544; P. Sykes, a.g.e., s. 588

²⁸⁸ Y. Devletabâdi, a.g.e. III, s. 92 vd.

²⁸⁹ B.O.A., HR.SYS, Dosya No: 2760, Gömlek No: 31. Deruşak gazetesi (Drochak), Daşnak partisinden Dr. Avanes tarafından kurulmuştur. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 545

²⁹⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 334

²⁹¹ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 279

eşraftan ve istibdat taraftarlarından müteşekkil olması istenmiştir. Ayrıca, din adamlarından meşrutiyetin haram olduğuna dair bir fetvanın yayınlanması da düşünülmüştür. Şeyh Fazlullah Nuri ve diğer dinî ulema, meşrutiyet meclisinin İslâm kurallarına aykırı olmadığına dair kanaatlerini bildirince, bu defa Tahran tüccar ve esnafından müteşekkil bir meclisin oluşturulması gibi trajik sahneler ortaya çıkmıştır.

Tebriz’de iki taraf arasındaki çarpışmalar devam ettiği bir sırada, meşrutiyet ileri gelenlerinden Mirza Mustafa Aştiyani’nin şah taraftarlarınca öldürülmesi ve ayrıca, Tebriz’deki Amerikan okulunda yetişen gençlerin bu cenazede meşrutiyet lehinde heyecanlı sloganlar atmaları ortalığı karıştırmıştır. Şah’ın Tebriz’i iktisadî ablukaya alması sonucu halk açlıkla karşı karşıya gelmiş, abluhanın kaldırılması ve yiyecek gönderilmesi için İngiliz ve Rus konsolosları devreye girerek şahın Tebriz’e gelen yolları açarak yiyeceğin halka ulaştırılmasına izin vermesini istemişlerdir.²⁹³ Tebriz’in bu mücadelesine İsfahan, Gilân ve Bahtiyarî şehirleri de katılarak şaha karşı topyekûn bir mücadele başlatıldı ve halktan her kesimin bu mücadeleye iştirak etmesi istendi. 1909’da Ali Kulî Han önderliğindeki bir grup meşrutiyetçi Tahran’a ulaştığı zaman, şahın destekleyicileri ve saltanat yanlıları dağılmak zorunda kalmıştı.²⁹⁴

Meşrutiyetçilerin Tebriz’deki başarılarının arkasında Bakır Han ve Setar Han isimli iki önemli meşrutiyetçi vardı. Tebriz’deki isyanın önderliğini yaparak “*Serdar-ı Millî ve Salar-ı Millî*” ünvanlarını alan bu şahıslar, halkı Tahran’a doğru yönlendirdiler. Muhammed Ali Şah, Tebriz’deki isyanı bastırmak için Abdulmecid Mirza komutasındaki orduyu Tebriz’e göndermişse de uzun bir muhasaradan sonra Bakır ve Setar Han kuvvetlerine yenilmişlerdir. Tebriz’deki mücadele çok cesur ve şiddetli olmuş, buradaki yabancılar ve özellikle Amerikan okulunda görevli öğretmen Bascrowille, bu mücadeleye hayret etmiş ve hatta meşrutiyetçiler safında isyana katılarak ölmüştür.²⁹⁵

Tebriz’deki iç savaşın yaklaşık on ay sürmesi ve bu süre içerisinde Abdulmecid Mirza’nın zahire ambarlarını kontrol altında tutması, halkın açlıkla karşı

²⁹² M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 933 vd. Daha geniş bilgi için bkz. Nurullah Danişver Alevî, *Tarih-i Meşruta ve Cenbe-i Vatanperestan*, Tahran 1335

²⁹³ P. Sykes, a.g.e., s. 588

²⁹⁴ A. Mustevfî, a.g.e. II, s. 280. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan*, Tahran 1346

²⁹⁵ M. C. Meşkur, a.g.e., s. 371

karşıya kalmasına sebep olmuş, mücadeleyi bırakmayan halk, ağaç yaprakları ve yonca gibi bitkileri yemek zorunda kalmıştır. Neticede Ruslar, 1909'da buradaki teb'alarını korumak bahanesiyle müdahale edip iç savaşı sona erdirmişlerdir. Ancak, Tebriz halkının göstermiş olduğu kararlılık ve verdiği mücadele diğer şehirlere sıçramış ve meşrutiyet rejiminin yerleşmesinde mihenk taşı olmuştur.²⁹⁶

Tahran'da bulunan Muhammed Ali Şah, kendi kuvvetlerinden ve kazak birliklerinden oluşan askerleri Bağ-ı Şah'da kendi etrafında toplayarak bir set oluşturmuş ve meşrutiyetçiler ile Bahtiyarî boyunun Tahran'a girişini engellemeye çalışmıştır.²⁹⁷ Bahtiyarî reislerinden Hacı Ali Kulî Han (Serdar Esad) komutasındaki meşrutiyet kuvvetleri Kum, Bahtiyarî, İsfahan, Reşt ve Fars bölgelerindeki kuvvetlerle birleşmişlerdir.²⁹⁸ Kazvin ve Gilân şehirleri de meşrutiyet kuvvetlerinin eline geçtikten sonra Tahran'a doğru hareket edilmiştir. Rusya, 3000 askerini Ünzili limanından İran topraklarına çıkartarak meşrutiyetçileri tehdit etmiştir.²⁹⁹

Tahran'da şah kuvvetleriyle meşrutiyetçiler arasındaki çarpışma üç gün devam ettikten sonra meşrutiyetçiler galip gelmiştir.³⁰⁰ Liakhof komutasındaki Rus askerleri de 1909'da meşrutiyet güçlerine yenilince, şah Rus elçiliğine sığınmıştır.³⁰¹ Aynı gece, "*Meşrutiyet Başkanları Şurası*" toplanarak Muhammed Ali Şah'ı tahttan uzaklaştırdığını, yerine oğlu Ahmed Mirza'yı getirdiğini ve Kaçar boyu reislerinden Ali Rıza Han'ın naib tayin edildiğini ilan etmiştir. İran'ın içine düşmüş olduğu bu durumdan İngilizler memnun olurken, şah ile birlikte gerçekleştirecekleri işleri yapamayan Ruslar memnun kalmamışlardır. Meşrutiyetçiler ile Ruslar arasında bir protokol imzalanarak devrik şaha yılda 16.000 lira ödeme yapılması kararlaştırılmış, protokolün imzalanmasından sonra Ruslar geri çekilmeye başlamıştır. Muhammed Ali Şah da Rusya'da yaşamak için Bakü'ye hareket etmiştir.³⁰²

²⁹⁶ Tebriz'deki mücadelenin kahramanları olan Bakır Han ve Setar Han hakkında geniş bilgi için bkz. A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 136 vd.; P. Sykes, a.g.e., s. 589

²⁹⁷ A. Mustevfî, a.g.e. II, s. 280; P. Sykes, a.g.e., s. 590

²⁹⁸ M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 1077 vd. Hacı Ali Kulî Han, Avrupa başkentlerinde dolaştığı sıralarda batı medeniyetini incelemiş ve meşrutiyet hareketi başladığı zaman da Tahran'a dönmüştür. İlk önceleri şah ve istibdat yanlısı iken, meşrutiyetin iyice genişlemesiyle yönetimin kendi boyu olan Bahtiyarîlerin eline geçmesi için taraf değiştirerek meşrutiyetçilerden yana olmuştur. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 590

²⁹⁹ M. Melikzâde, a.g.e. IV-V, s. 1130-1157; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 336

³⁰⁰ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1195

³⁰¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 557; S. A. Muhammed Devletabadî, a.g.e., s. 70 vd.

³⁰² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 336

İran halkı, Rusya'nın siyasi-askeri baskılarına, İngiltere'nin ikili siyasetine rağmen meşrutiyetin ilanına muvaffak olmuştu. İnkılâbın ileri gelenleri orta tabaka arasından çıkarak hürriyetlerin elde edilmesinde önemli rol oynamışlardı. Ancak, inkılâbın sebebi içtimaî farklılıklar olmayıp, dönemin iktisadî sıkıntıları ve idarenin keyfiliği idi. Şah'ın halka karşı duyarsızlığı ve yabancı nüfuzuna bağlı bir yönetim sergilemesi, ulemanın bu uygulamalara karşı çıkarak halkı yönlendirmesi, dünyadaki mevcut gelişmeler ve yeni yetişen gençlerin okullarda bu fikir ve uygulamaları öğrenmeleri, nihayetinde İran'da mantar gibi türeyen mason locaları ve İngiltere'nin bunlara destek vermesi meşrutiyete giden yolun zeminini oluşturmuştur. Meşrutiyet, hiçbir zaman toplumun her kesimine ve özellikle ziraat ile uğraşanlara fazla bir maddî refah getirmemiştir.³⁰³

Meşrutiyetin ilan edilmesinden ve meclisin açılmasından sonra mevcut siyasi ihtilaflar çözülmeyen devam etmiş ve meclis içinde değişik fırkaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Eski rejim döneminde görev alanların bir kısmı bu dönemde de görev almış, hareketin zahmetini çekenler eski durumları ve ekonomik-sosyal sıkıntılarıyla baş başa kalmışlardır. Meşrutiyet hükümetinin içerisindeki batı yanlısı üst tabakalar, zahmet çeken ve ekonomik sıkıntı içerisinde olanların yeni idarenin nimetlerinden faydalanmasını önlediler. Ziraatle uğraşanlar ise ne meşrutiyet mefhumunu ve ne de inkılâbın zaferi etrafında toplandılar.³⁰⁴

³⁰³ S. A. Muhammed Devletabadî, a.g.e., s. 99 vd.

³⁰⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 557 vd.; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 336

V. BÖLÜM

KAÇAR HANEDANININ SÜKÛTU

I. AHMED ŞAH DÖNEMİ (1909-1925)

İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından işgal edildiği ve devletin iç işlerine müdahalelerin arttığı dönemde tahta oturan Muhammed Ali Şah, meşrutiyetçilerin parlamentolu rejim baskılarına daha fazla dayanamamış, Tahran'ın meşrutiyetçi güçlerin eline geçmesiyle Rus sefaretine sığınarak canını zor kurtarabilmişti.¹ İran'ın iç savaşa sürüklendiği bu dönemde Rusya, şahı himaye etmek ve meşrutiyet hareketini engellemek için 3000 kişilik bir orduyu Ünzili limanından İran topraklarına geçirmişse de başarılı olamamıştı. Meşrutiyetçiler, Ruslardan daha hızlı davranarak Tahran'ı ele geçirip meşrutiyeti yok etmeye çalışan Rus komutan Liakhof'un yenilmesini sağlamışlardı.²

Mehdi Melikzâde'nin biraz da dramatik olarak anlattığına göre Muhammed Ali Şah ve saray erkanı, eşya ve bavullarını önceden hazırlamış oldukları halde korku içinde Rus sefaretine sığınmışlardır. Rusya elçisi, Mescid-i Sipahsalar'a giderek şahın ve yanındaki adamların Rus ve İngiltere himayesinde olduklarını meşrutiyetçilere bildirerek zarar vermemelerini istemişti.³ Ayrıca, meşrutiyetin ileri gelenlerinden Hacı Ali Kulî (Serdar Esad) ve Muhammed Veli Han (Sipahdar)'a şah'ın artık mücadeleden vazgeçtiğini söylemiş, Liakhof komutasındaki kazak ordusu ve kazakhane bundan sonraki durumunun ne olacağını sormuş, onlar da kazakhane ordusuna yeni hükümetin ihtiyaç duyacağı ve komutanlarının canlarına dokunulmadan değiştirileceğini ifade etmişlerdi. Sonuç olarak Liakhof ve kazak ordusunun diğer idarecileri, silahlarını teslim ederek millî kuvvetlerle olan mücadeleyi bırakmışlardı.⁴

¹ Percy Sykes, *Tarih-i İran*, (terc. Muhammed Taki Fahrdaî), Tahran 1330, s. 592; Abdullah Müstevfi, *Şerh-i Zendeganî-yi Men ya Tarih-i İctimai ve İdarî-yi Devre-i Kacarîye II*, Tahran 1371, s. 283 - 286. Cafer Mehdi Niya, *Heft Bâr İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV*, Tahran 1377, s. 147 - 148

² Muhammed Cevad Meşkûr, *Tarih-i İran-ı Zemin*, Tahran 1365, s. 371 - 372; Abdulazim Rızaî, *Tarih-i Deh Hezar Sale-i İran IV*, Tahran 1363, s. 199; Gulam Rıza Verheram, *Nizam-ı Siyasî ve Sazmanha-yi İctimai Der Asr-ı Kacar*, Tahran 1367, s. 70; Alesandro Baussani, *The Persians*, Florence 1962, s. 170-171. Rusya, Kaçar hanedanlığını her türlü tehlikeden koruyacağını bildirerek başka bir hanedanın İran idaresini ele geçirmesine izin vermeyeceğini söylemiş ve devletin resmî gazetesinde ilan etmişti. Bu girişimine Türkmençay anlaşmasını mesned olarak göstermiştir. Bkz. Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâb-ı Meşrutiyet-i İran VI-VII*, Tahran 1363, s. 1231

³ M. Melikzâde, a.g.e. VI - VII, s. 1232 - 1233

⁴ Ali Asgar Şemim, *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s. 561; Firuz Kazımzade, *Russia and Britain In Persia 1864-1914*, Yale University 1968, s. 580

Meşrutiyet kuvvetlerinin Tahran'ı almasından sonra devlet işlerinin nasıl yürütüleceği hususunda istişareler yapan Muhammed Veli Han ve Hacı Ali Kulî Han, Muhammed Ali Şah'ın saltanata bir daha getirilmemesi, yeni idarenin teşkil edilmesi için seçimlerin yapılması ve meclisin açılmasına kadar geçici bir hükümetin kurulması kararını almışlardır.⁵ Birinci Meclisin üyeleriyle, millî kuvvetlerin komutanlarından, şehzade ve ayandan, esnaf ve tüccârdan oluşturulan ve Baharistan mevkiinde toplanan beş yüz kişilik geçici meclis, Muhammed Ali Şah'ı resmen tahttan indirdiğini ilan etmiştir.⁶

A. Ahmed Şah'ın Tahta Oturtulması

Muhammed Ali Şah'ın büyük oğlu ve Kaçar hanedanının yedinci hükümdarı olarak 1909 tarihinde tahta çıkartılan Ahmed Mirza, henüz on iki yaşlarında bir çocuktur.⁷ Tahran'a giren ve Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesiyle yönetimi ele geçiren meşrutiyetçiler,⁸ asker ve meşrutiyetçilerin ileri gelenlerinden müteşekkil yirmi iki kişilik bir "*Şura-yı Müdüriyet*" heyeti ile geçici bir hükümet kurup ülke işlerini ele aldılar.⁹ Ahmed Şah'ın naibliğine Ali Rıza Han (İzzedü'l-mülk) ve daha sonra Karagözlü tayin olurken, nakkaş Mirza Muhammed Han Gaffarî (Kemalü'l-mülk) öğretmen nasb olunarak yetiştirilmesiyle görevlendirildi.¹⁰ Ayrıca, geçici meclis ve Şur'a-yı müdüriyyet heyeti tarafından Muhammed Veli Han savaş bakanı, Ali Kulî Han içişleri bakanı, Karagözlü dışişleri bakanı, Abdülhüseyn Mirza (Ferman-ı Ferma) adliye bakanı, Mirza Hasan (Müstevfi-i memalik) maliye bakanı ve Serdar Mansur da posta ve telgraftan sorumlu bakan olarak tayin olundular.¹¹

⁵ F. Kazımzade, a.g.e., s. 582-584; A. Rızaî, a.g.e., s. 132 - 133

⁶ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1237; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 372

⁷ Mirza Ali Han Deyûsalar, *Yaddaştâ-yı Tarihî Raci Be Feth-i Tehran*, Tahran 1379, s. 108. Mehdi Melikzâde, Rus elçiliğine sığınmış olan Muhammed Ali Şah ve karısı Melike Cihan'ın nezdine gidildiği zaman, Ahmed Şah'ın ağladığını ve annesi ile babasından ayrılmak istemediğini Nizamü'l-mülk, Mevsûkuddevle ve Alaü'l-mülk tarafından Rus elçiliğinden alındığını yazmaktadır. Bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI - VII, s. 1263

⁸ Mansure İttihadiye, "*Ahmed Şah Kacar*", *Diretü'l-Maarrif Buzûrg-u İslâmî VII*, Tahran 1375, s. 67; C. M. Niya, a.g.e., s. 149 - 150

⁹ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 286; Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Revabıt-ı Harici-i İran*, Tahran 1379, s. 337; Raymond Furon, *L'Iran Perse Et Afghanistan*, Paris 1951, s. 127

¹⁰ Yahya Devletabadî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya II*, Tahran 1331, s. 244-245; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 371; P. Sykes, a.g.e., s. 595; A. Bausani, a.g.e., s. 171; K. Süleymanî, a.g.e., s. 128

¹¹ C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 149 - 150; A. Kadiyanî, a.g.e., s. 590

Böylece, devletin bütün işleri “*Heyet-i Müdüriye-i İnkılâp*” denilen Şura-yı Müdüriyetin eline geçmiş oldu.¹²

Tahran’ın meşrutiyetçi güçler tarafından ele geçirilmesi sırasında Muhammed Ali Şah ve yanındaki binlerce silahlı kişinin Rus sefaretine sığınmış olması, ellerindeki mevcut silahlar sebebiyle yeni rejim için tehlike arzetydiler. Bunların etkisiz hale getirilmesi için savaş bakanı Muhammed Veli Han, Rus sefaretine bir mektup yazarak sefarete sığınmış olan silahlı kişilerin silahlarını teslim etmeleri ve evlerine dönmelerini istemiştir.¹³ Ayrıca, Rus sefaretine sığınmış olan Muhammed Ali Şah’ın İran’dan gitmesi meselesinin de önemli bir anlaşmazlık konusu olduğu ve görüşülmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁴

Yeni rejim ile Rus sefaretindeki anlaşmazlığa İngiltere elçisi aracı olmuş ve altı maddelik bir protokol imzalanmıştır. Protokol gereği devrik şah’ın yanında bulunan bütün saltanat mücevherlerini devlete iade etmek şartıyla on beş gün içinde yurt dışına çıkabileceği kabul edilmiştir. Şah’ın yurtdışında hayatını idame ettirebilmesi için yılda 100.000 tümen maaş verilmesi de kabul edilmiştir. Ancak, Rus ve İngiliz sefaretlerine sığınmış olanların durumu bir çözüme kavuşturulmamış olduğundan bu süre içerisinde bir kısmı sınıra doğru kaçmayı başarmış, geri kalanlar ise ya bu kaçış esnasında öldürülmüş ya da zindanlara atılmıştır.¹⁵

Meşrutiyetçilerin daha önce sürekli azlini istedikleri Tahran valisi Alaüddevle, idaresi döneminde çok merhametsizce davranmış ve meşrutiyet ileri gelenlerinden Mirza Mustafa Aştiyanî’yi öldürtmüştü. Mahkeme sonucunda idama mahkum edilmişse de bu karar yerine getirilmemişti.¹⁶ Bu idam kararını Acudanbaşı’nın ve Seyyid Haşim’in idamları izlemiştir.¹⁷ Eski sadrazam Aynüddevele ise Baharistan meydanına gelerek teslim olmuş ve afv isteği kabul edilmiştir.¹⁸ Dönemin önemli müçtehitlerinden olup meşrutiyetçilerle birlikte hareket etmiş olan Şeyh Fazlullah Nuri, batıdan ismen alınan meşrutiyeti ve yapılan uygulamaları tasvip

¹² A. A. Şemim, a.g.e., s. 561 - 562; Y. Devletabâdi, a.g.e. III, s. 131 vd.

¹³ M. Melikzâde, a.g.e., s. 1247 vd.; S. A. Muhammed Devletabadi, a.g.e., s. 105 - 107

¹⁴ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, *Tarih-i İran Ez Zaman-ı Bastan ta İmrüz*, (terc. Keyhüsrev Kışaverzî), Tahran 1359, s. 377 vd.

¹⁵ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 200

¹⁶ G. R. Verheram, a.g.e., s. 72

¹⁷ Bu şahısların idamları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1253 vd.

¹⁸ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 200

etmediğinden afv edilmeyi kendi gururuna yedirmeyerek meşrutiyetçilere teslim olmamış ve idam edilmiştir.¹⁹

Meşrutiyetçilerin bu dönemdeki en önemli sıkıntısı, devletin içine düşmüş olduğu malî bunalım idi. Meşrutiyet hareketinin başlangıcında şahin destekleyici unsurlarından olan ve meşrutiyetçiler tarafından malzeme olarak kullanılan dış borçlanma, meşrutiyetle birlikte karşı çıkıldığından alınmak istenmemiş, içe dönülerek saray görevlileri ile zengin insanlardan para alınmaya çalışılmıştır.²⁰ Hatta Hacı Ali Kulî Han'ın babası Hüseyin Kulî Han İlhanî'yi öldüren Mesud Mirza (Zileli sultandan)'adan kan bedeli adı altında çok yüklü miktarda para alınmış, devlete para vermek istemeyen zenginler ikna edilmeye ve zorlanmaya çalışılmıştır.²¹

Meşrutiyet rejiminin diğer önemli bir sıkıntısı da rejimi benimsemedikleri halde sırtını İngiltere ve Rusya'ya dayayan bazı muhaliflerin cezalandırılma yerine devlet kademelerinde göreve getirilmeleriydi. İstibdat döneminin önemli kişilerinden Tahran valisi Mirza Ahmed Han Fars eyaletine vali tayin olunurken, diğer muhaliflerin çoğu idam edilmiştir. Bunun eleştirisini meclise hitaben yaptığı konuşmada söyleyen Takizâde, kendi çıkarlarını düşünen bazı meclis üyelerinin devlete zarar verdiklerini, halk ile hiçbir zaman bütünleşmediklerini, eski istibdat rejiminden kurtulan milletin, hürriyetlerini gerektiği gibi kullanmasının önemli olduğunu, Şeyh Fazlullah Nuri gibi birçok ulemanın idamlarının çok kolay karar verilerek tatbik edildiğini söylemiş ve meşrutiyet hükümetinin eski idareden farklı olması gerektiğini savunmuştur.²²

Rus komutan Liakhof komutasındaki kazakhane ordusunun varlığı da başka bir iç meseleydi. Bu birlik ortadan kaldırılmayarak aktif görevi sona ermiş ve Rus komutan kendi ülkesine döndükten sonra yerine başka bir komutan tayin edilmişti. Millî kuvvetlerin kurulması için Kazvin ve Kum'dan askerler getirtilerek kazak

¹⁹ Mehdi Ensari, *Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet*, Tahran 1376, s. 370. Şeyh Fazlullah Nuri zindandan çıkartılıp idama götürüldüğü vakit kadınlara hitaben; "*Kıyamet günü kendisine cevap verip vermeyeceklerini sormuş ve arkasından kendisinin mürteci ve meşrutiyetçi olmadığını, kendisini saf dışı etmek isteyen meşrutiyetçilerin hilelerine kurban gittiğini*" eklemiştir. Bkz. M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 373. Şeyh Fazlullah Nuri'nin idamı ile ilgili bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1257 vd.

²⁰ Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, (terc. Muhammed Refi Mihrabâdî), Tahran 1363, s. 259 vd.

²¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 562

²² Takizâde'nin meclise hitaben yaptığı konuşma için bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1274 - 1276

ordusunun yerine istihdam edilip yetişmeleri sağlanmıştır. Ancak, kazakların etkisiz hale gelmesi, ülkedeki Rus nüfuzunu tamamıyla ortadan kaldırmamıştır.²³

Meşrutiyetin ikinci dönemi kendisini his ettirdiği vakit, yabancı gazetelerde İran ve meşrutiyet yönetimi ile ilgili haberler çıkmaya başlamıştı. 'Bu haberlerde; İngiltere ve Rusya'nın İran'ın iç işlerine karışması gündeme getirilmiştir. İki devletin müdahalesinin İran'ı tam bir karışıklığın içine sürüklediğini yabancı ülkeler de konuşmaya başlamışlardı. İran, iç karışıklık ve yabancı nüfuzunun sebep olduğu iktisadî bunalım ile I. Dünya harbine doğru sürüklenmeye başlanmıştı.²⁴

Meşrutiyet idaresi, istibdat zamanında görülen güvensizlik ve tüccar mallarının yağmalanması olaylarını ortadan kaldırılmaya çalışarak İran'dan uzaklaşmış olan yabancı tüccarların tekrar burada ticaret yapmalarını sağlamaya özen göstermiştir.²⁵ Heyet-i Müdire İdaresi, ülkenin iktisadî durumunu göz önüne alarak bazı kararlar almıştır. Ülkenin hazinesi boşaldığından gerekli para tedarikinin yapılması için bir komisyonunun kurulması, ülkenin içinde bulunduğu karışıklıktan dolayı vergilerin toplanmasının güçleşmesi bu düzensizliğin giderilmesi, hazinenin tesis edilerek gelir-giderlerin kontrol edilmesi ve devlet bütçesinin hazırlanması gibi konularda acil eylem planı hazırlanmıştır.²⁶ Ayrıca, Muhammed Ali Şah'ın ülke dışına çıkması için hazırlıkların yapılması, devlete ait mücevherlerin teslimiyle alakalı bir komisyonunun kurulması, resmî veliahdın seçilmesi, meşrutiyet mücadelesinde ölenlerin varislerine devlet tarafından ödeme yapılması, Azerbaycan karışıklık içinde bulunduğundan muazzam bir ordunun buraya gönderilmesi kararları da alınmıştır.²⁷ Alınan kararlar gereği Mirza Ali Muhammed Han, meşrutiyet kuvvetlerinin düzene sokulması için görevlendirilmiştir. Ahmed Şah'ın kardeşi Muhammed Hasan Mirza ise resmi veliahd seçildikten sonra ülkede genel af ilan edilmiştir.²⁸

²³ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 252

²⁴ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1275 - 1277

²⁵ M. İttihadiye, a.g.m., s. 67

²⁶ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 199

²⁷ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1280 - 1281

²⁸ C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 149

B. II. Meclisin Açılması ve Siyasî Karışıklıklar

Meşrutiyet hareketinin başarıyla sonuçlanmasından sonra devlet işleri Heyet-i Müdire idaresine verilerek daha sonra seçim yapılacağı ve hükümetin seçimlerden sonra kurulacağı kararlaştırılmıştı.²⁹ Meşrutiyetin ilan edildiği 1909 tarihinde gerek Tahran'da ve gerekse diğer şehirlerde yapılan meclis seçimleri sakin bir ortamda gerçekleştirilmiş olup, seçilen temsilciler Tahran'a gelerek millî meclisi oluşturmaya başlamışlardı.³⁰ Ancak, meclis resmen açılmadan önce Muhammed Ali Şah'ın Rus bankasından aldığı borç para meselesi gündeme gelmişti. Rusya'nın baskısıyla bu borçlar yeni hükümet tarafından kabul edilerek mesele hal edilmiştir. Devrik Şah'ın İran'ı terk etmesi, Melikzâde'ye göre yılda 50.000 tümen ve diğer tarihçilere göre ise yılda 100.000 tümen maaş bağlanma şartıyla kabul edilmiştir.³¹ Ayrıca, hazırlanan yeni hükümet programı meclisin gündemine getirilmeye çalışılmıştı.³²

1910 tarihinde Ahmed Şah'ın da katılımıyla Tahran caddelerinde düzenlenen şaşalı törenlerle "*II. Devre Meclisi*" adı verilen millî meclis açıldı. Şah, meclisin ilk oturumunda üyelere hitaben bir konuşma yaptı. Konuşmasında diğer ülkelerle olan dostluktan, yabancı askerlerin İran'dan çıkarılması için yapılacak görüşmelerden ve idarede yapılacak ıslahatların bir program dahilinde yapılacağından bahsetmişti.³³ II. Meclis, Muhammed Veli Han'ı başbakan ve Ali Rıza Han (İzzedü'l-mülk)'ı da saltanat naibi tayin etmekle geçici hükümetin görevini sona erdirmiştir.³⁴

İran'dan çıkıp Rusya'ya sığınmış olan Muhammed Ali Mirza, tekrar tahta oturmak için tebdil-i kıyafet ile İran topraklarına girip yanındaki silahlı kişilerle Esterabad'a gitmiş ve buradaki Türkmenlerden kuvvet toplamaya çalışmıştı. Millî meclis hükümeti, bu hareketten korkuya kapılarak kusuru görülen Muhammed Veli Han'ı görevden alarak yerine Necef Kulî Han (Samsamu'd-devle)'ı başbakanlığı getirdi.³⁵ Bu sırada harekete geçmiş olan şahın kardeşi Ebul Feth Mirza

²⁹ C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 150

³⁰ M. C. Meşkür, a.g.e., s. 373; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1287

³¹ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1288; Mansure İttihadiye, *Peydayeş ve Tahavvül-ü Ehza-bı Siyasî-yi Meşrutiyet*, Tahran 1361, s. 316

³² M. İttihadiye a.g.m., s. 67; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 200

³³ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1296

³⁴ M. C. Meşkür, a.g.e., s. 373

³⁵ Mirza Ali Han, *Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Nâiyenî*, (tash. Muhammed Gülben), Tahran 1366, s. 111. 1910 yılında Tahran'daki İngiliz ve Rus elçiliklerine bir rapor gönderen hükümet, Muhammed Ali Şah'ın Esterabad civarındaki Türkmenlerden yardım toplamaya çalışarak tahta oturmak için hazırlandığını bildirmiştir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 598

(Salaruddevle), Tahran'ı almak için millî kuvvetlerle çarpışmaya başlamıştı. Ancak, 1911'de harekete geçen millî kuvvetler hem Muhammed Ali Şah'ın adamlarını hem de Kirmanşah'da isyana kalkışanları yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra devrik şaha verilen yıllık maaş kesildi. Teşebbüsünde başarısız olan Muhammed Ali Mirza tekrar Rusya'ya döndü.³⁶

Devrik şahın tekrar idareyi ele alma teşebbüsünün önüne geçilmesi İran'da durumun normale dönmesini sağlamaya yetmedi. Yeni hükümetin kurulmasının üzerinden henüz bir yıl geçmemişti ki, Azerbaycan'da Rahim Han, Muhammed Ali Şah taraftarlarıyla birlikte isyana kalkışmıştı. Emir Müflehem Han ise güneyde isyan ederek hristiyan nüfusun bulunduğu bölgede etkili olmaya başlamıştı.³⁷ Kaşgay reislerinden İsmail Kaşgayî bu isyana katılmak istemişse de millî kuvvetlere karşı savaşmamıştı. Ayrıca, Hazar kıyıları civarındaki bölgelerde bulunan ve meşrutiyet idaresine muhalif olan kuvvetler, Rusya'nın teşvikleri sonucu Azerbaycan'da isyan hareketine kalkışmıştı. Şeyh Kurban Ali'nin Zencan'daki isyanı ise dinî karakterli olup "*din elden gidiyor*" şeklindeki bir propaganda ile taraftar bulmuştu.³⁸

Rusya ve İngiltere'nin 1907 tarihindeki anlaşmayla İran topraklarını paylaşma planları bu dönemde tatbik edilmeye başlandı. Rusya'nın Azerbaycan ve Gilân'ı işgal ederek İran'ın iç işlerine müdahale ettiği görülmektedir.³⁹ Ayrıca, kuzeydoğudaki eyaletlerde nüfuzunu devam ettirebilmek için buralardaki meşrutiyet aleyhtarı hareketleri desteklemeye çalışmıştır.⁴⁰ Başbakan Necef kulî Han'nın İngilizlerin oyununa gelerek Muhammed Ali Mirza'yı tekrar tahta getirme çabası, kendisinin başbakanlıktan indirilmesine sebep olmuştur. Teşebbüse alet olduğu için devrik şahın yıllık maaşı kesilmiş, Rusya ve İngiltere'nin baskıları sonucu maaş tekrar ödenmeye başlamıştır.⁴¹ İngiltere'nin bu konuda baskı yapmasının sebebi, 1907'deki paylaşımından hoşnut olmaması ve devrik şahın İran'ın kuzeyinde saltanat iddiasında bulunarak Rusları meşgul etmesini istemesiydi. Rusya'ya yaptığı teklifte,

³⁶ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 201. Mecliste kabul edilen bir kanunla Muhammed Ali Şah'ı yakalayan veya öldürene 100.000 tümen, Salaruddevle'yi yakalayana ise 25.000 tümen verilmesini vaad edilmişti. M. C. Meşkür, a.g.e., s. 374

³⁷ Muhammed Türkmen, "*Nezaret-e Heyet-i Müctehidin Ber Kuvve-i Kanungüzârî*", *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran 1370, s. 51; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

³⁸ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1306 - 1307

³⁹ M. İttihadiye a.g.m., s. 67; P. Avery, a.g.e., s. 253 vd.; S. A. Muhammed Devletabadî, a.g.e., s. 107

⁴⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 63; A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 310

⁴¹ A. Kadıyanî, *Ferheng-i Fişerde Tarih-i İran Ez Ağaz ta Payan-ı Kacariye*, Tahran 1376, s. 74

İran'da iki ayrı saltanat merkezi oluşturulmasını istemişse de Rusya buna karşı çıkmıştır.⁴² İngiltere, yine de Rusya'nın kuzeyden İran'ı işgal etmesine ve buralardaki şehir halkının mallarını yağmalamasına ses çıkarmayarak güneydeki zengin petrol yataklarını ve Basra körfezini elde tutmaya çalışmıştır.⁴³

Bu dönemde Azerbaycan taraflarında başlayan Şahseven boyu ayaklanması, devletin maddî sıkıntı içerisinde bulunduğu bir sırada gereksiz harcama yapmasına sebep olmuştur. Cafer Kulî Han komutasında hazırlanan beşyüz elli kişilik ordu Erdebil taraflarına gönderilmiştir. Karacadağ taraflarında yapılan savaşta Şahsevenler yenilgiye uğratılmıştır.⁴⁴

1. Meşrutiyetçiler Arasındaki İhtilaflar ve Partilerin Kurulması

Tarihî süreç içerisinde meydana gelen ihtilal ve inkılâp hareketlerinde sıkça görülen bir husus, İran meşrutiyetinde de kendini hissettirmiştir. Hareketin başında görülen hemfikirlik, inkılâbın bitiminden sonra fikrî ayrılıklara dönüşmüş ve hatta bu ayrılıklar çarpışmalara ve kanlı olaylara sebep olmuştur. İnkılâbın sebepleri üzerine aynı düşünceyi paylaşan ve her türlü fedakarlığa birlikte katlanan insanlar, inkılâbın sonucunda daha farklı düşünmeye, nimetlerinden öncelikli olarak faydalanma mücadelesine girmeye başlarlar ki, bu mücadeleler hizipleşmeye ve çatışmalara kadar gidebilir.⁴⁵ Ayrıca, inkılâbın gerçekleşmesi için mücadele veren kadrolar, elde edilen başarıdan sonra bazen kenara da çekilebilir ve karışıklıkları dışardan seyredebilirler. Bütün bu hususları İran meşrutiyetinde görmek mümkündür.⁴⁶

İran meşrutiyet hareketinde yönetici konumunda olan ve hareketi yönlendiren kadrolar, farklı toplum tabakalarından geliyorlardı. Dolayısıyla mensup oldukları tabakaların siyasî beklentilerinin sorumluluğunu taşıyorlardı. Meşrutiyetin kendi beklentileri doğrultusunda gerçekleştirilmesi, siyasî kadroların kendileri gibi düşünenlerden oluşturulması ve benimsenen siyasî ve dinî-kültürel değerlerin galip

⁴² A. A. Şemim, a.g.e., s. 564; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 201; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁴³ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1306; P. Sykes, a.g.e., s. 597; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 338

⁴⁴ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1307 - 1309

⁴⁵ Y. Devletabâdî, a.g.e. II, s. 292 vd.

⁴⁶ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

gelmesi, her grubun ana hedefiydi.⁴⁷ Fedakarlıkta bulunanların aksine sırtını yabancı ülkelere dayayanların idarî kadrolar içerisinde önemli yerlere gelmesi bu ayrılıkları iyice su yüzüne çıkartmıştı. Başlangıçta meşrutiyetin içinde olmadığı halde, daha sonra meşrutiyet elbisesi giyerek nifak tohumları atmaya çalışanların da ihtilafları körükledikleri görülmüştür.⁴⁸

Tahran'ın meşrutiyetçiler tarafından ele geçirilmesi ve yeni hükümetin kurulmasıyla başlayan ihtilaflar iyice kendisini his ettirmeye başlamıştır. Meclisteki iki farklı grup, "*Hizb-i İnkılâbî*" ile "*Hizb-i İ'tidâlî*" ismiyle kendilerini göstermeye başlamış, aralarındaki fikrî ayrılıktan başka terör ve ölümlerle sonuçlanan hadiselerle kadar hizipleşme ortaya çıkmış ve tansiyon yükselmiştir.⁴⁹ Meşrutiyet fikrine düşüncede sahip olanlar, meşrutiyetin hamisi olarak davranıyorlar ve kadroların kendilerinden oluşmasını istiyorlardı. Meşrutiyet rejimini istibdadın ortadan kaldırılması olarak görüp harekete kalben katılmayanlar ise kendilerini rejimin hamisi olarak görüyor ve kadroların kendi yandaşlarının hakları olduğunu iddia ediyorlardı.⁵⁰

Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Heyet-i Müdüriyet içerisinde Sipahdar ve Serdar Esad ön saflara kadar yükselmişken, millî kuvvetlerin başındaki birçok komutan kendisini dışarıda tutmuş ve idarede mesuliyet almak istememiştir.⁵¹ Aynı mesuliyeti taşımak istemeyen ruhanilerden bir kısmı da yeni hükümeti eleştirmeye başlamış ve eski rejim gibi davranıldığını gerekçe göstererek karşı çıkışlarını şiddetlendirmişlerdir.⁵² Meşrutiyetçilerin başını çeken Serdar Esad ve Sipahdar'ın eski rejim adamlarına temayülü, kuşkuların artmasına ve bu insanlara mansıplar verilebileceği endişesine sebep olmuştur. Meşrutiyet hareketi içerisinde önemli rol oynamış olan Muiz-i sultan, serdar Muhyi ve Mirza Ali Han görev beklerken

⁴⁷ İran uleması, esnaf ve köylüler arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıklar için bkz. Ann Kathrine Swyn Lambton, *İran Asr-ı Kacar*, (terc. Simin Fesihî), Meşhed 1375, s. 363 vd.

⁴⁸ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1320 - 1322; A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 318; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 333; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1323; Yahya Devletabâdî, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya III*, Tahran 1330, s. 131

⁴⁹ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 218

⁵⁰ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1328

⁵¹ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁵² M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1328 - 1330

yerlerine meşrutiyet muhalifleri tayin olunmuştur. Bu uygulamalar hizipleşmelerin ve muhalefetin giderek artmasına sebep olmuştur.⁵³

İnkılâp yanlısı olanların sayıları Takizâde, Hüseyin Kulî Han, Seyyid Muhammed Rıza ve Mirza Muhammed Ali Han önderliğindeki grubun katılımıyla artmıştır. Bu grup ile eski idareden yani saltanattan yana olanlar arasında ülkenin imar edilmeyeceği konusunda tartışmalar bütün hızıyla devam ederek mücadele siyasî partileşmeye doğru gitmiştir.⁵⁴ Takizâde'nin önderliğinde, Resulzâde ve Hüseyin Kulî Han gibi birçok inkılâp yanlısının katılımıyla kurulan "*Hizb-i Demokrat*" (*Demokrat Parti*) ve Mirza Muhammed Sadık Tabatabaî önderliğinde kurulan "*İ'tidaliyûn-u İçtimaiyûn*" (*Sosyal İlimlular Partisi*).⁵⁵ Demokrat parti kurucularının inkılâplardan yana oldukları ve demokrasiyi savundukları hakkında şüpheler vardı. Asıl fikirlerini gizleyerek Rusya'daki sosyalistlerden etkilenmişlerdir. O dönemde sosyalist kelimesi ürkütücü olduğu ve müslüman İran halkının tepkisine sebep olacağı düşünülerek sadece demokrat kelimesi kullanılmıştı.⁵⁶ Sahip oldukları siyasî düşüncenin sosyalizm kökenli olmasına rağmen, halka karşı olan uygulama ve yaptıkları nutuklarda demokratlık ön plana çıkartılmış ve partinin sahip olduğu asıl düşünce açığa vurulmamıştır. Feodalizm ve zengin tabakaya karşı mücadele, siyasî kuvvetin ruhanî güçten ayrılması, partinin amacı olarak belirlenmiş ve amacın takibi için kendi bünyelerinde kurdukları "*Genç Demokratlar*" teşkilatına görev vermişlerdi.⁵⁷

İlimlular partisinin misyonu ise daha kucaklayıcı olup halkın dinî ve örfî değerlerine saygılı, geniş kesimleri ve farklı inançlara sahip olanları içerisine alacak şekilde belirlenmişti. Toplumun her kesiminden, tüccar ve esnaftan, zenginlerden, şehzadelerden, ayan ve eşraftan oluşan ilimlulardan teşekkül ettirilmiş ve mecliste genellikle ulema ve zengin kesimden olanları seçip göndermişlerdi. İlimlular bu haliyle mecliste çoğunluğu oluşturuyordu. Demokrat parti ise mecliste yirmi sekiz

⁵³ A. Mustevfi , a.g.e. II, s. 319; C. M. Niya, a.g.e., s. 150 vd.

⁵⁴ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 201 - 202. Ayrıca bkz. Muhammed Taki Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-ı Siyasi-i İran*, Tahran 1357

⁵⁵ A. Mustevfi , a.g.e. II, s. 318; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 374; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1330; A. A. Şemim, a.g.e., s. 566

⁵⁶ A. Mustevfi , a.g.e. II, s. 318; A. Baussani, a.g.e., s. 171

⁵⁷ A. Mustevfi , a.g.e. II, s. 319 - 320; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1330 - 1331

kişiden ibaretti ve gençlere dayanarak etkili olmaya çalışıyordu.⁵⁸ 1910 yılında kurulan bu iki partiden sonra, Osmanlı devletindeki meşrutiyetten etkilenen kesimlerce “*İttihat ve Terakki*” Partisi kurulmuştur. Ancak, kurulduktan kısa bir süre sonra ülkenin geleceği üzerinde fazla bir rolü olmadığı için ortadan kalkmıştır.⁵⁹ Demokrat ve İlmîliler partisinin devlet idaresindeki fiilî etkileri Birinci Dünya Harbinin başlarına kadar devam etmiştir.⁶⁰

Parlamentoda iki parti arasındaki çekişme ve anlayış farklılığı zamanla meclisin dışına taşmış, iftira kampanyasına dönüşmüştür. Meşrutiyetin ilanında büyük emeği geçen ve hareketin fikrî temellerini atan Seyyid Abdullah Behbehânî, meşrutiyet kanunlarına dikkat etmediği iftirası ile itham edilerek canice öldürülmüştür.⁶¹ Behbehânî'nin öldürülmesinden demokratları sorumlu tutan ılmîliler, cinayete tepki göstererek müsebbiplerin İran'dan çıkarılmasını istemişlerdi.⁶² O sırada Demokrat parti üyelerinden iki kişinin de öldürülmesi karışıklığı iyice arttırmıştı. Demokratların önemli ismi Takizâde, İran'ı terk edip İstanbul'a gelmiş ve buradan Avrupa'ya giderek Pehlevî hanedanının işbaşına gelmesine kadar orada kalmıştır.⁶³

2. Mirza Hasan (Müstevfî-i memâlik) Hükümeti ve Malî İslahatlar

Meşrutiyetin ilân edilmesinde etkili olan Muhammed Veli Han'ın başbakanlık makamına kadar yükselmesinden sonra icraatlarının eleştirilmesi sıkıntıya sebep olmuştu. Ayrıca, Behbehânî ve Ali Muhammed Han'ın öldürülmeleri, ve ekonomik bunalım, başbakana olan muhalefeti iyice arttırmıştı. Bu muhalefetin ortaya çıkmasında Rusların devletin iç işlerine sürekli müdahale ederek oluşturulan

⁵⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 566. Bu dönemde Rusya'dan ihraç olunan sosyalist fikirlerin İran'ın genç kesimleri üzerinde etkili olduğu unutulmamalıdır. Feridun Ademiyet, **Fikr-i Demokrasi-yi İctimai Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1363, s. 197 vd.

⁵⁹ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1331

⁶⁰ A. Mustevfî, a.g.e. II, s. 318 - 320

⁶¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 568. Behbehânî, sadece ilmî faaliyetleriyle tanınmayıp halka olan yakınlığı ve yardımseverliği sayesinde çok etkili olabiliyordu. Devletin her kademesindeki görevliler de kendisine saygı duyar ve söylediklerini dikkate alırlardı. Behbehânî ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1333-1338. Behbehânî'yi ağızından vuran Receb Serabî, daha sonra Tebriz'de bulunan Rus askerleri tarafından ağızından vurulmuştur. Bkz. A. Kadiyanî, a.g.e., s. 187

⁶² A. A. Şemim, a.g.e., s. 569

⁶³ Necef Uleması Takizâde'nin dinsiz olduğu yolunda fetva vermiştir. Bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1338. Siyasî partiler için bkz. Ahmed Kesrevî, **Tarih-i Meşrutat-ı İran**, Tahran 1330

siyasî karışıklığı önleyememesinin de rolü büyüktü.⁶⁴ İktidarda yetersizliği görülen Muhammed Veli Han'ın yerine Mirza Hasan (Müstevfi-i memalik) başbakanlığa getirildi.⁶⁵ Meşrutiyetçiler arasında bu makama gelecek çok sayıda insan olmasına rağmen Mirza Hasan'ın başbakanlığa getirilmesi ve kabinenin çoğunlukla Demokrat temsilcilerden seçilmesi, ileride problemlerin çıkacağı sinyali vermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklık yeni hükümeti düşündüren en önemli mesele olarak devam etmiştir.⁶⁶

Başbakan Mirza Hasan bir yandan silahlı ve başıboş dolaşan meşrutiyetçilerin oluşturduğu tehlikeden, diğer yandan mecliste birbirine sert muhalefet yapan iki partinin taraftarları arasında devam eden silahlı mücadeleden dolayı zor bir görev üstlenmişti.

Rusya, bu dönemdeki iç karışıklık ve anarşiden istifade ederek kendi tebaasının güvenliğini ileri sürüyor ve korumak bahanesiyle İran'ı işgale çalışıyordu. İşgali rahat bir şekilde gerçekleştirmek için de İngiltere ile birlikte hükümete baskı yaparak meşrutiyetçilerin elindeki silahların toplatılmasını istiyordu.⁶⁷

1910'de artan dış baskılar ve silahlı, başıboş insanların oluşturduğu tehdit sebebiyle mecliste gerçekleştirilen görüşmelere bu insanların elebaşları da çağrılarak yedi saat süren bir mülakat yapılmıştı. Görüşmeler sonucunda halkın elinde bulunan silahların kırk sekiz saat içerisinde teslim edilmesi, etmeyenlerin ise cezalandırılması ve emniyet güçleri dışında hiç kimsenin silah taşımaması kararlaştırılmıştı.⁶⁸ Bu kararın bir kanunla meclisten çıkması siyasî terör hareketlerinden korkan halkı az da olsa rahatlatmıştır.⁶⁹

İran'ın içinde bulunduğu iç karışıklığa ve terör hareketlerine son vermek için çıkarılan kanun; Demokrat partinin, toplanan silahlar üzerinde kontrol sağlamaya

⁶⁴ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁶⁵ P. Sykes, a.g.e., s.578 - 580; G. R. Verheram, a.g.e., 68 - 70. Nasreddin Şah döneminde maliye nezaretine tayin edilen Mirza Hasan, sarayda büyük bir saygıya mazhar olarak idarecilerin zulme varan davranışlarına karşı gelmişti. Karşı çıkışlarını sürdürdüğü bir sırada Avrupa'ya gittikten sonra Paris'e giden Atabeg ile birlikte İran'a dönmüş ve savaş bakanlığını yapmıştır. Gayet sakin ve münzevî bir hayat yaşarken, Muhammed Ali Şah'ın tepkisiyle karşılaşmış ve meclisin açılmasından sonra kurulan Muhammed Veli Han hükümetinde maliye bakanlığı yapmıştır. Bkz. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1342 - 1343

⁶⁶ A. Mustevfi, a.g.e. II, s. 320 - 321; P. Sykes, a.g.e., s. 596

⁶⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 334 - 336

⁶⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 596; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1344 - 1345

⁶⁹ A. Rızâî, a.g.e. IV, s. 201; P. Sykes, a.g.e., s. 597

çalışması yüzünden tam olarak uygulanamamıştı.⁷⁰ Bakanlıkların çoğu bu partinin uhdesinde olduğundan icrada zorluklarla karşılaşılmıştı. Setar ve Bakır Han reisliğindeki silahlı meşrutiyetçilerin, çıkartılan kanun gereği silahlarını teslim etmeleri için Park-ı Atabeg'de toplanmaları istenmişti. Burada yapılan görüşmelerde, silahların teslimi meselesinde tartışmalara ve nihayetinde çatışmaya dönüşmüştü. Çatışmanın genişlemesi üzerine hükümet güçleri parkı muhasara altına almış ve elebaşılarını tutuklamaya çalışmıştı. Silahlı meşrutiyetçilerin elebaşısı kaçarak Osmanlı sefaretine sığınmış, Osmanlı sefaretinden Cemil ve Cemal Beylerin ortamı yatıştırma çabaları bir sonuç vermemişti. Kanlı çatışmalar sonucunda birçok insan öldürülmüştü.⁷¹

Tahran'nın Park-ı Atabeg bölgesinde meydana gelen kanlı olaylar, başbakan Mirza Hasan hükümetinin sonunu getirmiştir. Yeni hükümetin kurulmasıyla görevlendirilen Sipahdar, ılımlılardan oluşan kabinesini kurmuştur. Bu hükümet de malî sıkıntı ve asayişin sağlanamaması gibi iki önemli meseleyle karşı karşıya kalmıştı. Birinci Dünya Harbine kadar ülkedeki ekonomik sıkıntıyı gideremeyen hükümet, büyük devletlerden tekrar istikraz yoluna başvurmuştur.⁷²

İran tarihçilerinin "*Park Savaşı*" adını verdikleri iç savaşın bitiminden sonra hükümet, jandarma ve polis teşkilatının güçlendirilmesi için yapılan harcamalardan doğan darboğazı gidermek için harekete geçmiştir. Ancak, İngiltere ve Rusya'nın İran'ı kendilerine mecbur etme çabalarını sonuçsuz bırakmak ve malî ıslahatları yapmak için başlatılan çalışmalar, parasızlıktan sonuçlandırılmamıştır.⁷³ İran'ın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı iyi bilen İngiltere ve Rusya, hükümetin kendilerine borçlanması için başka devletlerden ve şirketlerden de borçlanma yollarını kesmeye çalışmışlardır.⁷⁴

Hükümet, başlattığı programı başarıyla sonuçlandırabilmek amacıyla daha önceki tecrübelerin ışığında, İran üzerine siyaset yapmayan tarafsız bir ülkeden

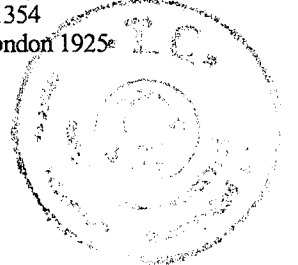
⁷⁰ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1347

⁷¹ M. İttihadiye a.g.m., s. 67; A. A. Şemim, a.g.e., s. 571. Silahlarını vermek istemeyen işsiz meşrutiyetçilerin en büyük kaygıları geçim sıkıntısıydı. Ayan ve esnaf ile zengin tabakadan hiç kimse bu duruma el atıp onları istihdam etmemişti. Yeffrem Han reisliğinde ve çoğunlukla Ermenilerden oluşan grup ise reislerinin öldürülmesinden sonra millî kuvvetlere katılmışlardı. M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1354

⁷² A. A. Şemim, a.g.e., s. 572. Bkz. Edward Grey, *Twenty-five Years 1892-1914 II*, London 1925

⁷³ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁷⁴ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1355; A. A. Şemim, a.g.e., s. 575

uzman getirtmek kararı almıştır. 1911 yılında, Amerika Birleşik Devletlerinden Morgan Shuster'in malî düzenlemeler için İran'a gelmesini kabul etmiştir.⁷⁵ Shuster, yanında dört müsteşar olduğu halde İran'a gelerek bütün ekonomik ve malî işlerin sorumlusu olarak tayin edilmiştir. Rusya, İran'da görev yapan Naus başkanlığındaki Belçikalı gümrük müsteşarların geri gönderilmesini ve 1907 anlaşmasıyla elde ettiği menfaatleri kaybetmeyi göze alamadı için Shuster'in İran'a gelişine şiddetle karşı çıkmış ve geri gitmesi için baskı yapmaya başlamıştır.⁷⁶ İngiltere, Rusya gibi sert bir tepki göstermemişse de Shuster'in İran'a gelişini kendi menfaatleri için uygun bulmamıştır. İngiltere'nin İran'daki görevlisi general Sykes, aynı milliyetten ve kendilerine pek de yabancı olmayan bu uzmanın İran'ı harap ettiğini söylemiştir.⁷⁷

Shuster, Rusların himayesinde kurulmuş olan kazak birliklerine güvenmediğinden, işini kolaylaştıracak gümrük ve maliye jandarması birliğini tesis etmiştir. Daha sonra, Jandarma birliği İngiliz subayı yüzbaşı Stokos'a bağlamıştır.⁷⁸ İngiliz subayın jandarma birliğinin başına getirilmesi bu defa Rusya'nın tepkisine yol açmıştır.⁷⁹ Rusya, İngiltere ile olan anlaşmayı ileri sürerek Stokes'in İran'dan çıkmasını ve Hindistan'a gitmesini talep etmiştir. Müttefik iki ülkenin karşı karşıya gelmesi İran'ın işine yaramışsa da hükümet bu ortamı gerektiği gibi değerlendirememiştir 1911'de İsveç'ten Hyalmarson başkanlığındaki askerî heyet İran'a getirilerek jandarma birliğini güçlendirmek için görevlendirilmiştir.⁸⁰

Hükümet üyelerinden maliye bakanı İbrahim Hakimî, dışişleri bakanı Mirza Hasan Han (Vusukuddevle) ve şahın naibi Karagözlü, Shuster'in israftan başka bir iş yapmadığını ileri sürerek karşı çıkmaya çıkmışlardı.⁸¹ Shuster maliye işleriyle, Hyalmarson da jandarma birliği ile uğraştığı sırada Rusya, 1911'de İran'a bir

⁷⁵ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1354; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 374; F. Kazımzade, a.g.e., s. 634

⁷⁶ M. İttihadiye a.g.m., s. 67; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 374 - 375; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1355; A. A. Şemin, a.g.e., s. 575

⁷⁷ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 322 vd.; Abdullah Müstevfi'nin, Shuster'in Tahran'a geldikten sonra kendisiyle olan görüşmesi için bkz. A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 340; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1370 - 1371; P. Sykes, a.g.e., s. 598

⁷⁸ B.O.A., Hariciye Nezareti Siyasî Kısım, Dosya No: 110, Gömlek No: 21

⁷⁹ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1371 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 269; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 375

⁸⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 339. Bkz. Mahmud Afşar, *La Politique Européenne en Perse*, Berlin 1921

⁸¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 339

ültimeatom vererek Shuster'in İran'dan çıkarılmasını istedi. Bu sırada demokratların girişimiyle millî meclis tatile girmiş ve bu istek sonuçsuz kalmıştır.⁸²

Rusya, Shuster'in İran'daki işine son verilmesi için ikinci bir ültimatomu hükümete verirken, bir yandan da Muhammed Ali Mirza'nın kardeşi Mansur Mirza'yı koruma bahanesiyle Azerbaycan, Horasan ve kuzey eyaletlerde askerî manevralar yapmaya başladı. Tebriz, Gilan ve Erdebil şehirlerinde fiilen savaşı başlatmaya ve Meşhed'i ateş altında tutmaya çalıştı. Ayrıca, meclisin mülküne el koyduğu Mansur Mirza'nın Rus teba'asına girdiğini, Rus Bank-ı İstikrazîye borçlu olduğunu ve bu yüzden mallarının bu bankaya verilmesi gerektiğini ileri sürdü. Rusların İran'ı işgal etme tehlikesi karşısında çaresiz kalan hükümet, Shuster'in ve yanındaki diğer Amerikalı müsteşarların işine son vermek zorunda kalmıştır.⁸³

3. Shuster'in İran'daki İslahatları ve Rus Siyaseti

Rusya'nın, İran'da malî ıslahat yapmak için gelen Amerikalı maliyeci Shuster ve diğer müsteşarlara tahammül edememesi, daha önce elde etmiş olduğu malî nüfuz ve menfaatlerin elden çıkabileceğini düşünmesinden ileri gelmekteydi. Ayrıca, Shuster'in İngilizler lehine çalışabileceği ve dolayısıyla müttefiki ve gerçekte ise rakibi olan İngiltere'nin İran'da daha fazla etkili olacağı endişesini taşıyordu.⁸⁴

Rusya, bu endişelerden mülhem, Ortadoğu'ya inmek isteyen Almanya ile ilişkilerini, İngiltere ile olan problemlerinde denge unsuru olarak değerlendirmek istemiştir. Dolayısıyla bu dönemde Almanya'ya karşı oluşturulan İngiltere-Fransa ittifakına Rusya dahil olmuşsa da Almanya ile kötü olmak istememiş, Rus çarı II. Nikola 1910 yılında Almanya'ya bir gezi düzenleyerek bu devlet ile anlaşma (Potsdam anlaşması) imzalamıştır.⁸⁵ Anlaşma gereği Almanya, Rusya'nın 1907 anlaşmasına dayanarak işgal ettiği İran topraklarının Rusya'ya ait olduğunu resmen tanımıştır. Rusya ise Almanya'nın Berlin-Bağdat demiryolu hattı projesini uygun

⁸² A. A. Şemim, a.g.e., s. 576 - 577. Shuster, İran üzerindeki İngiliz-Rus mücadelesinde İngilizleri kendi tarafına celb etmeye çalışıyordu. Belçikalı müsteşarların elindeki gümrük işlerini alarak kendi uhdesine alan Shuster, bu teşebbüsüyle Rusya'nın nüfuzunu kırmaya çalışıyordu. Bkz. M. Cevad Meşkûr, a.g.e., s. 375

⁸³ P. Sykes, a.g.e., s. 600. Shuster, döndükten sonra İran'ın İngiltere ve Rusya karşısındaki durumunu anlatan "*Strangling of Persia*" adlı kitabı yazmıştır. Bkz. W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*, Newyork 1912; William Morgan Shuster, *İhtinak-ı Der İran*, (terc. Ebul Hasan Musevî Şuşterî), Tahran 1351; A. A. Şemim, a.g.e., s. 577. Ayrıca bkz. P. Avery, a.g.e., s. 275 vd.

⁸⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 340; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁸⁵ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 110, Gömlek No: 27

görmüş ve Basra'ya kadar götürülmesini istemiştir.⁸⁶ Rusya'nın amacı, Almanya'nın sırtından Asya'daki tecavüzlerine devam etmekte ve bunun için de Muhammed Ali Mirza'nın İran tahtına tekrar oturtulması gerekiyordu.⁸⁷

1911'de Rusya tarafından devreye sokulan Muhammed Ali Mirza'nın tahta geçme girişimi, bir yıl önceden İran memurları ile devrik şah arasındaki görüşmelerden ve Türkmen reisleri ile olan muhaberatından öğrenilmişti. Rus planına göre, Türkmenler ve kuzeydeki İran halkı isyan ettirilerek tahta geçme girişimi başlatılacaktı. Rusya'nın teşebbüsünü İngiliz ve Rus sefaretlerine soran hükümet, gereken cevabı alamadığı gibi Rus sefaretine gönderilen görevlisi de tutuklanmıştır. Rusya'nın devrik şahı tahta geçirme girişimi başarılı olamamışsa da İran millî kuvvetleriyle yaptığı savaşı kazanmıştır.⁸⁸

İngiltere, Rusya'nın İran'daki hareketlerine kendi menfaatleri doğrultusunda muhalif olduğu halde Almanya'ya yanaşmasına ses çıkarmamıştı. Bu siyaseti izlerken, İran'da devlet ricalinin kendisine taraftar olmasına, kurulan hükümetlerin, özellikle güneydeki İngiliz menfaatlerine yakın olmasına ve güney petrollerinin İngiltere nüfuzunda kalmasına çalışmıştır.⁸⁹ Şah'ın naibi Ali Rıza Han'ın ölmesiyle yerine tayin olunan Ebul Kasım Han Karagözlü vasıtasıyla bu siyasetini icra etmeye çalışmıştır. Ancak, Shuster'in gönderilmesi için verilen Rus ultiyatomu karşısında İngiliz yardımını redd etmiş, Alman-Rus ittifakı karşısında kendi menfaatlerini ileri sürmesi Rusya'yı cesaretlendirmiştir.⁹⁰ Shuster'in gönderilmesinden sonra iki devlet bir araya gelerek kendi izinleri olmadan İran maliyesine müsteşar alınmamasını ve Shuster'den dolayı İran topraklarına getirilen Rus askerlerinin masrafları sebebiyle Rusya'ya savaş tazminatı ödenmesini kararlaştırmışlardır.⁹¹

Shuster geri gönderildikten sonra Rusların baskısıyla hazine işleri Belçikalı müsteşar Mornard'a verildi. Mornard, Shuster'in o zamana kadar yaptığı bütün ıslahatları kaldırdı.⁹² Rusya, bu dönemde İngiltere'nin kendisini İran'da serbest

⁸⁶ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 96, Gömlek No: 8

⁸⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 338

⁸⁸ M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1385 vd.; P. Avery, a.g.e., s. 296 vd.

⁸⁹ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 96, Gömlek No: 8; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1358; A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 340

⁹⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 339 - 340

⁹¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 341

⁹² Mornard'ın İran'daki görevi için bkz. A. Müstevfî, a.g.e. II, s. 359 - 360

bırakmasından istifade ederek baskıyı iyice arttırdı. 1911'de Tebriz'deki ulemeden Saketü'l-islâm ile meşrutiyetçilerden bir grubu tutuklayarak idam ettirdi. 1912'de Meşhed'de bulunan İmam-ı Rıza'nın mezarını topa tutarak tahrip etmeye çalışması nefretle karşılandı.⁹³ Rusya'nın kuzeyde yapmış olduğu bu hareketlere seyirci kalan İngiltere, güneyden işgal ettiği yerlere Hindistan askerlerini yerleştirmekle meşguldu. Bütün bunların neticesinde toprakları işgale uğrayan İran, iç buhrana sürüklenirken Rusya fatih bir devlet gibi hareket ederek İran'ın iç işlerine müdahale ediyor ve Horasan'daki vergilere el koyuyordu. Ayrıca, 1913'de Celfa-Tebriz demiryolunun Bank-ı İstikrazî tarafından tesis edilmesine dair bir anlaşmayı İran hükümetine zorla imzalatmıştı.⁹⁴

C. Dış Borçlanma ve II. Meclisin İnhilâli

Meşrutiyet hükümetinin ilk borçlanması sayılan 1.111.100 İngiliz lirası tutarındaki para, %7 faizle on beş yıllığına Rusya'dan alınmış, Fars eyaleti ve Basra körfezi haricindeki bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Bu borç, Tahran'daki Rus himayeli Bank-ı İstikrazî aracılığıyla ve birinci taksidi 120.800 lira olarak ödenmiştir. İkinci borç ise 1.250.000 İngiliz lirası ve %5 faiz ile elli yıllığına İngiltere himayeli Bank-ı Şahinşahi'den alınmıştır.⁹⁵ Bu borca karşılık olarak da Basra körfezi, Buşir limanları, Lenge, Muhammere, Benderabbas ve Ahvaz gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Ayrıca, 1928 tarihine kadarki telgrafhane gelirleri de teminat olarak gösterilmiştir.⁹⁶ İngiltere ve Rusya'dan alınan borç paralar, borcu veren devletlerin denetiminde harcanacağından İran'ın siyasî bağımsızlığı tartışmalı hale gelmiş ve meclisin çalışmaları engellenmeye başlanmıştır.⁹⁷

II. Meclis, İngiltere ve Rusya'nın baskıları sonucu artık çalışma imkanı ve ortamı bulamamaktan kapanınca, Demokrat partinin bütün üyeleri ve ilimliler

⁹³ P. Avery, a.g.e., s. 319 vd. Meşhed'in bombalanması için bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 601 vd.

⁹⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 342; Rusya, İran'da meşrutiyetin ilanı ile oluşan meclisi ortadan kaldırmak ve Belçikalı müsteşarları hazinenin başında tutmak istiyordu. İngiltere ve Rusya'nın pervasızca hareketlerine karşı halkın tepkisi artarak iki ülke mallarının alınıp satılmaması yönünde ulamanın fetvaları yayınlanmaya başlandı. İranlı kadınlar, elbiselerinin altında taşıdıkları tabancalarla meclisin çevresine giderek, vekillerin ve kocalarının Rusya veya İngiltere'ye karşı gelmemeleri halinde intihar edeceklerini duyurdular. Rusların Reşt ve Ünzili'deki katliamlara kalkışmaları da halkın isyanını arttırdı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 375 - 376; M. Melikzâde, a.g.e. VI-VII, s. 1498

⁹⁵ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁹⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 577-578; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

⁹⁷ P. Avery, a.g.e., s. 321 - 323; A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 341; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

partisinin sol grubu Kum şehrine sürüldüler.⁹⁸ Demokrat parti lehinde yayın yapan gazeteler kapatılıp yöneticileri tutuklandı. Kuzey eyaletlerindeki gazeteler de baskılar sonucu kapatılıp idarecileri ve yazarları Tahran merkezinden başka eyaletlere ve özellikle güneydeki şehirlerde ikamete mecbur edildiler.⁹⁹

II. Meclisin kapanmasından sonra geçen üç yıl içerisinde, Ahmed Şah'ın tahta oturacak yaşa erişmesine kadar devlet işlerinde Ebul Kasım Han Karagözlü'nün hakimiyeti vardı. Kendi başkanlığında oluşturulacak bir hükümetin iş başına gelmesine çalıştığından seçimlerin yapılp meclisin tekrar açılmasını istemiyordu. Bu dönemde Rusya'nın İran'daki nüfuzu iyice hissedilerek Meşhed şehrindeki meşrutiyetçiler ile Demokrat partisi aleyhinde isyanların çıkmasına sebep oldu.¹⁰⁰

Fetret devri diyebileceğimiz bu dönemde idare görünüşte Ahmed Şah'ın ve gerçekte ise Ebul Kasım Han Karagözlü'nün elindeydi. İdaredeki etkisini yeni bir hükümet kurmakla tamamlayan Karagözlü, malî dengesizlikleri borçlanmaya giderek çözümlenmeye çalıştı. İngiltere'den 140.000 lira %7 faizle Bank-ı Şahinşahi'den ve yarısı Hindistan hükümetince ödenmek şartıyla alınmış, güney gümrükleri teminat olarak gösterilmiştir. Hükümetin ikinci borçlanması ise 200.000 lira ve %7 faizle üç yıllığına Bank-ı İstikrazî'den yapılmış, Fars ve Basra hariç bütün gümrük gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Yine 200.000 İngiliz lirası iki buçuk yıl müddetle Bank-ı Şahinşahi'den İngiltere'nin müsaadesiyle alınmış ve güneydeki gümrükler tekrar teminat gösterilmiştir. İngiltere'den alınan borçlara teminat olarak gösterilen gelirlerin kifayet etmemesi halinde ise başka gelirlerin teminat olarak verilebileceği kabul edilmiştir.¹⁰¹

1913 yılında İngiltere'den 100.000 lira borç alınmasıyla bu tarihe kadar alınan borcun toplamı 6.754.000 İngiliz lirasına ulaşmış, bunun 4.750.000 lirası Rusya'dan ve 2.000.000 lirası İngiltere'den alınmıştır. Bu dönemdeki toplam borcun tümen karşılığı 36.472.000 idi.¹⁰²

İran'ın bu dönemde endişe verici ve ekonomik yapıyı tamamıyla sarsacak şekilde çok yüklü miktarda borçlanması İngiltere ve Rusya tarafından sağlanmıştır.

⁹⁸ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 367 - 369; P. Avery, a.g.e., s. 273

⁹⁹ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 203 - 204

¹⁰⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 578; Mirza Ali Han, a.g.e., s. 129

¹⁰¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 579. Ayrıca bkz. **B.O.A., Mühimme Kalemi**, Dosya No: 111, Gömlek No: 33

¹⁰² P. Avery, a.g.e., s. 319 vd.

Böylece İran üzerine olan planlarını geliştirerek devletin bütün gelirlerini kendi uhdelere almak ve ödenmesi mümkün olmayacak bir borç altında kendilerine mahkum etmek istemişlerdir. Kendi nüfuzları altındaki kukla bir hükümet başta tutularak hedeflere ulaşılmaya çalışılmıştır.¹⁰³

Ahmed Şah'ın naibliğini de yapan Karagözlü, halkın ve partilerin baskısı, Tebriz eyalet meclisinin ve Demokrat Partinin aleyhte çalışmaları sonucu üçüncü meclis için lazım olan seçim fermanını şah adına ilan etmek zorunda kaldı. Seçimlerin yapıldığı 1914 yılında Ahmed Şah'ın kanunî bulûğ çağı dolduğundan resmen tahta oturdu. Şah'ın tahta oturmasıyla Nasirü'l-mülk Karagözlü'nün naibliği de sona ermişti. Saltanat vekilliği sona eren Nasirü'l-mülk, İran'da durmayarak Avrupa'ya gitti.¹⁰⁴

Demokrat Partisi, seçimler sırasındaki söylemi ve izlediği siyaset ile İngiltere'ye yakın olduğunu ve İran'daki İngiliz menfaatlerini kollayacağını göstermiş ve bu devlet tarafından desteklenmiştir. Ayrıca, seçimlerde yenilgiye uğramaması için gerekli yardımlar yapılmıştır. 1914 tarihinde yapılan seçimlerde, kazanma şansı verilmeyen Demokrat Partisi Horasan, İsfahan, Fars ve Kirman'da ekseriyetle seçimleri kazanmıştır. Seçime Tahran'dan katılarak seçilen vekillerinden yedi tanesini kabineye aldırılmıştır.¹⁰⁵ Seçimlerin sonucunda demokratlar otuzbir, ılımlılar yirmi dokuz, ilmiye heyeti on dört ve tarafsızlar da yirmi milletvekili çıkarmışlardır. İlimliler seçimden iyi bir sonuçla çıkmalarına rağmen bir iç bölünmeye maruz kalmış ve iki farklı gruba ayrıldıktan sonra bir grup demokratlarla anlaşmıştır.

Üçüncü meclisin yeni üyeleri şaha baskı yaparak 1914 tarihinde meclisin açılmasını sağladılar.¹⁰⁶ Ahmed Şah, seçimlerle oluşan üçüncü meclis üyelerinin huzurunda göreve başladıktan sonra ülkenin işlerini kendi uhdesine almıştır. Meclisin açılışında yaptığı konuşmada, İran'ın I. Dünya Harbine katılmayacağını ve tarafsız kalacağını ilan etmiştir.¹⁰⁷ Üçüncü meclisin açılması basında bir rahatlama getirmiş, demokratların yayın organı "Nevbahar", ılımlıların yayın organı "Şura",

¹⁰³ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

¹⁰⁴ K. Süleymanî, a.g.e., s. 186 - 187

¹⁰⁵ M. İttihadiye a.g.m., s. 68

¹⁰⁶ A. Rızai, a.g.e. IV, s. 201 - 202

¹⁰⁷ M. İttihadiye a.g.m., s. 67

bağımsız yayın organı olan “*Ra’d*” ve haftalık olarak neşredilen “*Asr-ı Cedit*” gazeteleri yayın hayatlarına başlamışlardır. Ayrıca, demokratlardan yana yayın yapan “*Setare-i İran*”, “*İttihad-ı İslâm*” ve “*Bamdad-ı Ruşen*” gazeteleri de yayın hayatına başlamışlardır.¹⁰⁸

Osmanlı devleti, İran’ın içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik zayıflıktan istifadeyle İran’ın bazı bölgelerine girmişse de işgallere karşı çıkan Rusya ve İngiltere’nin tavassutuyla Mehabâd’dan geri çekilmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁹ Osmanlı devletinin bu hareketına karşı çıkan İngiltere ve Rusya, İran’daki menfaatleri endişesiyle bir komisyonun kurularak iki devlet arasındaki ihtilafları görüşmesini istemişlerdir. 1913 yılında kurulan dördü komisyonun çalışmaları Muhammere (Hüremşehr) limanından itibaren başlamış ve 1914’de Ağrı dağının eteklerine kadar ulaşmış ve başarı ile neticelenmiştir.¹¹⁰

II. BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE İRAN

Avrupa devletlerinin süratle savaşa doğru gittikleri 1914 tarihinde, İran idaresi şahın naibi Karagözlü’nün elindeydi. Aynı tarihte kanunî rüştüne girmiş olan Ahmed Şah, resmen İran tahtına oturmuş ve kendi adıyla anılan dönem başlamıştı. Ancak, yeni şah pek de iç açıcı şeylerle karşılaşmamış, Rusya ve İngiltere tarafından işgale uğramış bir İran ve çevresinde birbirine rakip olarak savaşa giren devletler bloğuyla tanışmıştır. Savaşa müdahil olan Rusya ile İngiltere’nin İran topraklarının bir kısmını işgal etmiş olmaları, savaşın İran için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştu. Şah’dan sonra yeni başbakan Mirza Hasan Han da savaşta tarafsız kalacaklarını resmen ilan etmişti.¹¹¹ Ancak, Rusya’nın sürekli İran’ı tehdit etmesi ve İran topraklarını işgal altında tutması, Basra körfezindeki menfaatlerini Almanya’ya kaptırmak istemeyen İngiltere’nin işine geliyor ve müttefiki olduğu Rusya’ya ses çıkarmayarak İran’ın savaş ortamına sürüklenmesini istiyordu. Ahmed Şah’ın meclisteki konuşmasında tarafsız kalacaklarını ilan etmesi ve başbakanın aynı yöndeki açıklaması, İngiltere ve Rusya işgali altında bulunan ülkeyi savaş

¹⁰⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 582

¹⁰⁹ C. M. Niya, a.g.e. IV, s. 154 - 155; A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 203

¹¹⁰ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 376; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

¹¹¹ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 377

ortamından uzaklaştıramamış, tarafsızlık siyasetinin uygulanmasına imkan vermemiştir.¹¹²

Hükümetin kuruluşuyla ilgili bir bunalım yaşanmışsa da Mirza Hasan Han tarafından kurulan hükümet, savaşta tarafsız kalacağını bütün dünyaya ilan etmişti.¹¹³ Ancak, meclisi oluşturan partilerden Demokrat Partisi, İngiltere'ye karşı siyaset değiştirerek Almanya ile birlikte savaşa girmekten yana tavır almaya başladı. Osmanlı devleti ve Almanya ile birlikte savaşa girilmesi halinde Almanya'nın galip geleceği ve savaşın sonunda İngiliz ve Rus sömürsünden kurtulabileceklerini savunuyordu. İlimliler ise İran'ın hem askerî ve hem de malî yönden çok zayıf olduğunu ve savaş yükünü kaldıramayacağını, bu yüzden savaşta tarafsız kalınması gerektiğini savunuyorlardı.¹¹⁴ Ancak, Almanya'nın İran'ı kendi yanına çekmek için yaptığı propaganda daha sonra etkili olacak, Kerbela ve Necef uleması Rusya, Fransa ve İngiltere aleyhinde cihad fetvası vereceklerdir. Hükümet, bu fetvalara rağmen tarafsız kalmayı tercih edecektir.¹¹⁵

A. İran'ı Savaşa Sokma Çabaları

Almanya'nın savaşı geniş bir alana yaymak ve cephelerdeki yükünü hafifletmek için Osmanlı devletine yanaştığını, o sırada hükümeti elinde bulunduran İttihat ve Terakki partisinin, devleti sonu çok vahim olan bir maceraya sürüklediğini biliyoruz.¹¹⁶ Yalnız savaşın yayılması sadece Almanya aracılığıyla olmamıştı; Uzakdoğuda Japonya'nın savaşa girmesi, İngiltere'nin Asya'da askerî faaliyetleri ve savaşı kendi sömürgelerinden uzak cephelere kaydırmak istemesi, Anadolu ve İran halkını savaşın içine çekerek neticede bağımsızlık savaşı vermelerine sebep olmuştur. İki ülkenin savaşa sokulmasıyla Asya ve Afrika'da cepheler açılmış, Rusya

¹¹² P. Sykes, a.g.e., s. 611 - 612; P. Avery, a.g.e., s. 343 - 345

¹¹³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 343

¹¹⁴ P. Avery, a.g.e., s. 343; M. İttihadiye a.g.m., s. 67

¹¹⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 584; C. M. Niya, a.g.e., s. 155 - 156. İran'ın savaşta tarafsız kalmasında yukarıdaki sebeplerle birlikte, İran ordusunun büyük bir kısmının Rus subayların denetimindeki kazak askerlerinden oluşması de etkili olmuştur. Rusya'ya karşı yapılacak bir savaşta bunların kullanılması pek de akıllı bir hareket değildi. Ayrıca, güneydeki jandarma birlikleri İsveçli subayların etkisiyle Almanya'ya meyilli olmuşlarsa da bunlara fazla güvenilmemiştir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 613 - 614

¹¹⁶ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 405 vd.

ve İngiltere batı Asya'da Osmanlı kuvvetleri ve Alman ordularıyla savaşmak zorunda kalmışlardır.¹¹⁷

Alman memurlarının ve casuslarının, İran'ın güneyindeki halkı İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtması, jandarma birliklerinin Alman yardımıyla güneydeki petrol kaynaklarını İngilizlere karşı savunmak için Basra'dan iç kısımlara doğru gelmeleri İran'ın tarafsızlığını sona erdirmiştir. İran'ın savaşın başında ilan ettiği tarafsızlığının bozulmasında Almanya'nın büyük rolü olmuştur.¹¹⁸

Almanya'nın Osmanlı Devletini ve İran'ı savaşın içine çekmek için casusluk faaliyetlerinde bulunması ve özellikle Basra körfezinde İngiliz aleyhtarı siyaset izlemesi İngiltere ve Rusya'yı harekete geçirmiştir. Basra körfezinde oluşabilecek Alman nüfuzuna karşı Rusya, kuzeydeki kuvvetlerini takviye ederek İran'ı işgale başlamıştı.¹¹⁹ İngiltere ise Hindistan'dan ve diğer sömürgelerden getirdiği askerlerle Fars, Huzistan ve Basra körfezinde hareket halinde olup bölgede İran'a tabi yaşayan Arapları kışkırtmıştı.¹²⁰

Meşrutiyet devri ıslahatları içerisinde İsveçli askerî müsteşarlar tarafından kurulan güney jandarma birliğinin, savaşın başlamasıyla birlikte Almanya'dan yana tavır sergilemesi önemli problemlere sebep olmuştur. Çünkü, birliğin maaş aldığı hazine, Belçikalı uzmanların idaresinde ve İngiltere'nin nüfuzunda çalışıyordu.¹²¹ İngiltere ve Rusya da kendilerine karşı savaşan bu askeri birliğe maaş vermek istemiyorlardı. İki devletin sömürge eksenli ve kurnaz diplomasisi karşısında direnmeye çalışan Muhammed Taki ve Mesud Han gibi İranlı subaylar, milliyetçilik duygusunu ön plana çıkartarak mücadeleyi daha sistemli hale getirdiler.¹²²

İran, her ne kadar askeri direnişe geçmişse de kendi içinde sürekli idare değişikliğine uğraması ve meclisin hiçbir müspet faaliyette bulunmaması, mücadeleyi olumsuz etkiliyordu. Bu yüzden ülkenin kaderi, milletin fedakarlığına kalmıştı. Rusya ve İngiltere'nin istila siyaseti karşısında millî duyguları uyanan İran halkı, vatanını işgalden kurtarmak için bütün ekonomik sıkıntılara rağmen mücadeleyi bırakmamıştır. Sykes, İran milletinin İngilizlere karşı olan nefretinin

¹¹⁷ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 377

¹¹⁸ M. İttihadiye a.g.m., s. 68; R. Furon, a.g.e., s. 128

¹¹⁹ B.O.A., Mühimme Kalemi, Dosya No: 2880, Gömlek No: 10

¹²⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 584

¹²¹ Jandarma birliği için bkz. İ. Safaî, Berkha-yı Tarih, s. 36

¹²² A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 204; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 377

Rusya'ya duyduğu nefretten daha büyük olduğunu söyleyerek bu gerçeği dile getirmekten kendini alamamış, İran milletinin 1907 anlaşmasını ve İngiltere'nin Rusya'yı da yanına çekerek İran'ı taksim projesini unutmadığını belirtmektedir. Ayrıca, bu gizli anlaşmanın mürekkebi korumadan haksız yere 1915'de işgale başladıklarını ifade etmektedir.¹²³

İran'ın, I. Dünya Harbinde Alman siyasetine olumlu bakmasının gerekçelerinden biri de Osmanlı devletinin Almanya'nın yanında yer almasıydı. Osmanlı toplumu ile aynı dine mensup İranlıların hissî olarak ve düşmanlarının düşmanı ile aynı safta bulunmalarını sağlamıştır. Ayrıca, İran'daki millî kuruluşlar, Almanya'dan sağlanacak silah ve mühimmat ile İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşın kazanılacağını, Almanya'nın bu iki devletle savaşta olduğunu halka söyleyerek Almanya ile birlikte savaşa girilmesini savunmuşlardır.¹²⁴ Üçüncüsü de Sykes ile birlikte aynı görüşü paylaşan İngiliz tarihçilerinin savunduğu gibi güney jandarma kuvvetlerini idare eden İsveçli subayların zamanla bu birliği Alman yanlısı bir askerî birlik haline getirmeleri ve yaklaşık 8.000 kazak askerinin artık Rus menfaatlerini dikkate almamasıydı.¹²⁵ Almanya'nın İran'da işbirliği ve dostluk faaliyetlerini gündün güne artması, hedefe ulaşmasını çabuklaştırmıştır. 1915 yılında bölgeye gelen Alman casus Nidermayer ve Wassmuss, İran halkını silahlandırarak Osmanlı kuvvetleriyle işbirliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardır.¹²⁶

Almanya'nın İran'daki faaliyetleri sonucu meydana gelen iç ihtilaflardan ve meclisin içinde bulunduğu siyasî karışıklıktan istifade eden demokratlar ve özellikle

¹²³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 586; M. İttihadiye a.g.m., s. 68

¹²⁴ P. Avery, a.g.e., s. 349 vd.

¹²⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 586

¹²⁶ M. C. Meşkür, a.g.e., s. 377; A. Rızaî, a.g.e. IV, s.205-206; A. A. Şemim, a.g.e., s. 587. Wassmus, Almanya'nın İran'daki görevlileri arasında en tecrübelisiydi. Vaktiyle Buşir'de konsolosluk yapmıştı. Bu görevi sırasında bölgedeki kabile ve aşiretlere gerek bahşişler vererek ve gerekse ikna etmek suretiyle Almanya tarafına çekmeyi başarmıştır. Birinci Dünya Harbi başladıktan sonra küçük bir Alman birliği ve İngilizlere karşı isyan etmiş olan Hindli gruplarla Şufter'de faaliyet göstermiştir. Wassmus, İranlıları kendi tarafına çekmek için yüklü miktarda para harcamıştır. Buşir bölgesinde İngiliz yanlısı yerliler tarafından yakalanmışsa da firar etmiştir. Bölgedeki Alman konsolosu yakalanıp Hindistan'a sürülmesine karşın Wassmus, İngilizlere karşı birlikler oluşturmayı başardı. Petrol ve telgraf hatlarını korumakla görevli İngiltere'nin Hind askerleri, Wassmus'un faaliyetleriyle zor durumlara düştüler. Hatta iki İngiliz askeri öldürülmüştü. Wassmus'un İran'daki faaliyeti sadece Buşir ile sınırlı kalmayıp Fars bölgesinde de İngilizlere karşı isyanlar tertipletti. Şiraz'daki İranlı yönetici Muhbir-i saltana'nın vaktiyle Berlin'de tahsil görmüş olması ve Alman taraftarı olması o'nun işini kolaylaştırdı. Jandarma birliklerinin de Almanya ile birlikte hareket etmesi, Lunderberg komutasındaki bu birliklerin çok sayıda mühimmat elde ederek Buşir ve Şiraz'da savaşmalarını sağladı. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 623 - 624; R. Furon, a.g.e., s. 129. Ayrıca bkz. İsmail Kayabalı - Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, Ankara 1990, s. 241

Berlin’de bulunan Takizâde, Rusya ve İngiltere’ye karşı cephe açılmasını istemişlerdir. Almanya’dan yana savaşa girme isteklerinin yoğunlaştığı 1914 tarihinde, Rusya İran’a resmen cephe açmış, 8000 kişilik Rus ordusu İran’ı işgal etmek için Kazvin’e kadar gelerek İngilizlerin yardımıyla Tahran’a doğru hareket etmişti.¹²⁷

Dönemin başbakanı Mirza Hasan, Demokrat Partisi ileri gelenleriyle gizlice görüşerek Tahran’a doğru gelmekte olan tehlike karşısında nasıl bir strateji belirleyeceklerini tartışmışlardır. Bu sırada meclisin bazı üyeleri, millî kuvvetlere mensup bir kısım askeri birliklerle Kum kentine gitmişlerdir. Kum şehrinde kurulan “*Millî Savunma Komitesi*” vasıtasıyla İngiltere ve Ruslara karşı cihad ilan etmişlerdir.¹²⁸ Komite üyeleri, kendilerinden sonra Ahmed Şah’ın da Tahran’ı terk etmesini ve başkentin İsfahan’a nakl edilmesini dahi gündeme getirmişlerdir.¹²⁹

Osmanlı devleti, İran’ın işgali karşısında sessiz durmayarak 1914’de Babıalî’den bir açıklama yapılmıştı. Açıklamada, Rusya’nın işgal etmiş olduğu İran topraklarını terk etmesi istenmiş, terk edilmemesi halinde Azerbaycan’ın işgal edileceği söylenmiştir. Fakat Ruslar, İran ile iktifa etmeyerek general Chernozubov komutasında Osmanlı topraklarına girdiler. Osmanlı birlikleri karşı taarruza geçerek Urumiye gölüne doğru hareketle 1915’de Tebriz’i almışlardır. Ruslarla yapılan savaş bölgedeki Kürt ve Asurilerin Ruslara yardım etmelerinden dolayı kaybedilmiştir. Doğu cephesindeki ağır kış şartları da eklenince Osmanlı harekatı 70.000’e yakın askerın şehit olmasıyla neticelenmiştir.¹³⁰

General Arthur Barrett komutasında harekete geçen İngiliz birlikleri, Bahreyn’de Osmanlı kuvvetlerini yenip Basra’yı ele geçirdi. Ayrıca, İran’ın güneyindeki petrol bölgelerini Alman tehlikesine karşı korumak için Hind ve İngilizlerden mürekkep birlik Huzistan’a gönderilmiştir.

Osmanlı kuvvetlerinden 12.000 kişilik askerî birliğin bölgedeki İngilizleri sürmek ve petrol borularını patlatmak için harekete geçmesi, İngiltere’yi tedirgin etmiştir. Çünkü, Osmanlı birliklerinin Afganistan yoluyla Huzistan’a ulaşmaları halinde Afgan halkının Osmanlılara arka çıkacağı, kendi askerleri içerisinde bulunan

¹²⁷ M. İttihadiye a.g.m., s. 68

¹²⁸ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 377

¹²⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 588; P. Avery, a.g.e., s. 349 vd.

¹³⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 344

Hindli askerlerin savaş sırasında Osmanlı tarafına geçebilecekleri ihtimali düşünülmüş ve sömürgelerin başına bir gailenin açılmaması için temkinli davranmıştır. Bu amaçla general Nixon Huzistan'daki petroleri emniyete almak için 1915'de Osmanlı kuvvetlerinin peşine gönderilirken, başka bir İngiliz birliği de Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin Afganistan'a geçişini engellemek için Horasan ve Belûcistan'a gönderilmiştir.

İngiliz kuvvetleri Kuttu'l-Amere'de Osmanlı kuvvetlerine yenilince İngiltere Asya'da büyük bir darbe yemiş oldu. Bundan istifadeyle Almanya, bölgedeki bütün halkı İngiltere'ye karşı mücadele ettirme hevesine kapılmıştır.¹³¹ Almanya, askerî ittifakların yanında bölgedeki müslüman halkı da kullanma çabasına girerek Osmanlı devletiyle birlikte İran'ı da savaşın içine katıp bütün İslâm dünyasını İngiltere aleyhine çevirmek, Afganistan ve Hindistan'daki müslüman nüfusu ayaklandırarak İngiltere'yi zor durumda bırakmak istemiştir. İran'da bu işi iki merhalede gerçekleştirmek istemiştir. Evvela aşiretleri birbirine yakınlaştırarak tek düşman sayılan İngiltere ve Rusya aleyhinde kışkırtmak, daha sonra bu iki devleti İran'dan çıkartmak ve kendi menfaatlerine uygun hareket etmeyi hedeflemiştir.¹³²

1915 tarihinde Alman Heinrich Von Reuss ve Avusturyalı Lagohetti, yanlarında bol miktarda altın ve para olduğu halde İran'a geldiler. Aşiretler arasında dolaşarak yanlarında getirdikleri paraları onlara dağıtmak suretiyle kendi tarafına çekmek istediler. Buşir'deki Alman konsolosu Wassmuss, buradaki Kaşgay Türklerini kendi tarafına çekmeyi başarmış ve bunlar aracılığıyla İngiliz birliklerine ağır darbeler vurmuştu. Ayrıca, Şiraz ve Fars eyaletinde başarılı savaşlar yapmıştır.¹³³ İran jandarma birlikleri de İsfahan'ı ele geçirdikten sonra buradaki Rus konsolos Kaver ve İngiliz konsolos Graham'ı etkisiz hale getirmek suretiyle

¹³¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 344-345

¹³² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 346

¹³³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 347. 1915 tarihinde İran topraklarına gelen Alman birlikleri Kirmanşah ve Hemedan arasındaki bölgelerde İngilizlerle savaşıp başarılı oldular. Kirmanşah'daki Alman konsolos, aşiret ve boyların reislerini toplayarak ortak düşman İngiltere'ye karşı savaşılmasını istedi. Bir Alman tüccarı olan Pugin ise İran kıyafetleri içerisinde halkı kışkırtıyor ve Alman imparatoru'nun hacca gittiğini söyleyerek Almanya'nın müslüman dostu olduğunu ve birlikte savaşa girilmesi gerektiğini iknaya çalışıyordu. Bunun sonucunda İsfahan'daki Rus konsolosu ve İngiliz Graham öldürüldü. Jandarma birlikleri de Alman subayların denetimine girerek İran'ın güney ve batı bölgesinde görülmeye başladılar. Alman subayların bu faaliyetler sırasında para dağıtmaları bölgedeki Bahtiyarî boyundan bir kısmının iştahını kabartmışsa da bu yaklaşımlar samimi bulunmayarak yaklaşımları red edilmiştir. Alman tarihçi Zugmayer bu dönemi sarih bir şekilde anlatmaktadır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 627 - 628

bölgedeki Rus ve İngilizleri çıkarmışlardır. İngiltere ve Rusya, başbakan Mirza Hasan'dan jandarma birliklerinin Fars eyaletinden çıkarılmasını ve Ünzili'deki Almanların faaliyetlerinin engellenmesini Rus general Baratov vasıtasıyla bildirmişlerdir.¹³⁴

Başbakan Mirza Hasan, Alman Von Reuss tarafından ikna edilmeye çalışılarak Rusların Tahran'ı işgal etmeleri halinde merkezin İsfahan'a taşınmasını teklif etmiştir. Demokrat Partililerin bu teklifi olumlu karşılamaları sonucu başbakan Müstevfi-i memalik ve Alman görevlilerden Reuss ve Logueheti de Kum kentine gitmiştir. Tahran'daki İngiliz görevli Marling'in Ahmed Şah'a Tahran'ı terk etmesi halinde taç ve tahtını kaybedeceğini söylemesi, şahın Tahran'da gitme fikrini değiştirmiş ve orada kalmıştır.¹³⁵ Bu gelişmeler ve İngiliz tehdidinin etkisi üzerine şah, Abdülhüseyin Mirza'yı başbakan seçerek Tahran'da kalacağını ilan etmiştir. Rusya ve İngiltere himayesinde kurulan yeni hükümet, 1915'de Marling ile görüşmelere başlamış ve 1916 tarihinde bir ittifak anlaşması imzalamıştır.¹³⁶ Bu anlaşmaya göre Rusya, İran'da 12.000 kişilik askeri güç bulundururken, İngiltere ise jandarma birliğinin yerine "*Tüfenkdar-ı Cenûb-ı İran (Güney Polisi)*" adlı polis birliğini tesis edecek ve bu birlik 8.000 kişilik İranlı ve Hindli askerlerden oluşacaktı. Bu yeni askeri birliğin idaresi İngiliz subayların elinde olacaktı. Ayrıca, Rusya ve İngiltere bu birlikler için ayda 200.000 tümen İran'a yardım edeceklerdi. Böylece, Almanya'nın İran ve Afganistan taraflarında olası tehlikesine karşı İngiltere-Rusya ittifakı oluşturularak önlem alınmıştır.¹³⁷

¹³⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 346 - 347

¹³⁵ F. Kazımzade, a.g.e., s. 514 vd.

¹³⁶ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 204

¹³⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 348. Almanya, İngiltere ve Rusya'nın Belucistan ve kuzey İran'daki askeri güçlerine darbe vurmak için Nidermayer'in Afganistan tarafına geçmesini ve buralardaki aşiretleri kendi tarafına çekmesini istiyordu. Nidermayer, savaş başlamadan önce, 1913 tarihinde süratle Afganistan taraflarına geçmiş ve Herat'ta sıcak karşılanmıştı. Ancak, belli bir süre sonra buradaki aşiretler kendisine karşı tepki göstermeye ve hatta haps etmeye kalkışmışlardı. Nidermayer başkanlığındaki otuz dört kişilik Alman heyeti, buradaki halkın arasında meydana gelen ihtilaflar sebebiyle ayrılarak Kabil'e doğru hareket etmiş, buradaki aşiret reisleriyle görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmede, aşiret reislerinin Osmanlı yardımını da yanlarında görmek istemeleri, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu zor durumdan dolayı bunun pek mümkün olmadığı yönündeki kanaatın hasıl olması Alman heyetini başka teşebbüslere, Kabil'deki mevcut idareye karşı darbe yapma düşüncesine sevk etmiştir. Kabil emirinin Almanlara verdiği son cevapta, Osmanlı kuvvetlerini Kabil'de görmedikleri müddetçe teşebbüse geçmeyeceklerini ve Hindistan'dan gelecek aynı yardımın kesileceğini söylemiştir. Kabil'de istediğini elde edemeyen Nidermayer, kadın elbiseleri giyerek yakalanmaktan ve esir olmaktan kurtulmuş ve sınırı geçerek Kirman'a dönmüştür. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 346; P. Sykes, a.g.e., s. 630 - 632

B. Kirmanşah Geçici Hükümetinin Kurulması ve Çift Başlılık

İngiltere ve Rusya, savaşın devam ettiği bu dönemde Ahmed Şah'ın Tahran'ı terk etmemesi yolunda yaptıkları baskı sonuçlarını göstermişti. Ahmed Şah, uzun süren görüşmeler sonunda her türlü taarruzdan masun kalacağı garantisini almış, dışarıya gitmekte özgür kalmak şartıyla aylık 30.000 tümen maaş verilmesini de kabul ederek, karşılığında bu iki devletin istediği hükümeti kurmayı taahhüd etmiştir. İki devlet İran'ın istiklâline hâlel getiren bu siyasî tuzaklarla şah'ın tahtta kalmasını sağlayarak istedikleri gibi müdahale alanı bulmayı düşünmüşlerdir.¹³⁸ Ayrıca, 1907 anlaşmasında tarafsız bölge olarak belirledikleri yerleri de işgal etmek için yeni bir anlaşma daha yapmışlardır. Kaynaklarda 1915 anlaşması olarak geçen bu anlaşmaya göre, İran iki kısma ayrılıp İngiltere ve Rusya arasında paylaştırılmıştır. Rusya İran'nın kuzeyinde 11.000 kişilik ordu bulundururken İngiltere ise güneyde bir polis birliği kuracak ve İran'ın maliyesi iki devletin idaresinde bulunacaktı.¹³⁹

Ahmed Şah'ın tahtta kalmasına çalışarak İngiltere ve Rusya'nın menfaatlerine uygun davranan savaş bakanı Muhammed Veli Han Tenkabenî (Sipahsalar) ve Necef Kulî Han (Samsam-ı saltana), Tahran'dan İsfahan'a gitmemesinde de etkili olmuşlardır. İngiltere ile yaptıkları anlaşma gereği Rus kuvvetlerinin Tahran'a yürümekten vazgeçip Kazvin'de kalmaları, Kum kentine gitmiş olan meclis üyelerinden bir kısmının geri dönmesine sebep olmuştur. Ancak, büyük bir çoğunluk orada kalmıştır.¹⁴⁰

İran'ın Osmanlı devleti ile birlikte Almanya'nın yanında savaşa girmesini isteyenlerin Kum şehrine giderek burada Komite-i Defa'-ı Millî'yi kurduklarını ve Almanlarla işbirliğine başladıkları ifade edilmişti. Rus kuvvetleri komite üyelerini dağıtmak için Kum şehrine saldırınca, buradaki jandarma birliği ve milliyetçilerden oluşan gruplar, Kaşan'a ve oradan da İsfahan'a gitmişlerdir. Demokratlarla birlikte hareket eden İlmîlîlerden Muhammed Sadık Tabatabaî, Hasan Müderris gibi zevat da İsfahan'a gelmiş, buradan hareketle Kirmanşah'a giderek vali Hüseyin Kulî Han'nın başkanlığında geçici millî hükümeti kurmuşlardı.¹⁴¹ Geçici hükümeti destekleyen

¹³⁸ Y. Devletabâdî, a.g.e. III, s. 323

¹³⁹ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 377. 1907 anlaşmasıyla İran'ın bazı bölgelerini tarafsız bölge olarak bırakan İngiltere ve Rusya, 1915 anlaşmasıyla bu bölgeleri ortadan kaldırıp İran'ı iki kısma ayırdılar ve kendilerine işgal alanı olarak tayin ettiler. Bu anlaşmanın Osmanlı ile ilgili kısmında ise Çanakkale ve Marmara Boğazları Rusya'ya bırakılmıştı. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 348

¹⁴⁰ A. A. Şemim, a.g.e., s. 589

¹⁴¹ Y. Devletabâdî, a.g.e. III, s. 323; P. Avery, a.g.e., s. 363 vd.

Almanya, Reuss'un yardımlarıyla 4.000 civarındaki aşiret ve milliyetçilerden oluşan bir ordu kurulmasını sağlamıştır. Hüseyin Kulî Han ile Alman mareşali Goltz arasında bir anlaşma yapılarak 1916'da Alman askerî heyetinin Kirmanşah'a gelmesi ve Osmanlı subayları ile birlikte İranlı askerlerini eğitmeleri sağlanmıştır.¹⁴²

Almanya, Kirmanşah Geçici Hükümetinin Rusya'ya karşı güçlenmesi için askerî ve malî yardımda bulunuyordu. Fakat, bu sırada beklenmedik bir şekilde demokratlar ile ılımlılar arasında ihtilaf meydana gelmesi, hükümetin çalışmalarını tehlikeye düşürmüştür. Ayrıca Osmanlı devleti, Almanların bağımsız olarak İran millî güçleriyle temasını ve her şeye karışmasını istemiyordu. Almanya'nın buna dikkat etmemesi İran ile Osmanlı devleti arasında ihtilafların çıkmasına sebep olmuş ve askerî hareketlerin başarısını azaltmıştır.¹⁴³

Geçici Komite hükümeti, daha dört ay devam etmeden Rusya'nın İngiltere lehine baskısıyla yerini 1916'da Muhammed Veli Han hükümetine bırakmışsa da bunun ömrü de uzun olmamıştır.¹⁴⁴ Osmanlı kuvvetlerinin Kazvin'e kadar gelerek Tahran'a yaklaşmasını fırsat bilen İngiltere, kendi himayesindeki Mirza Hasan Han'ı başbakanlığa getirterek merkezî bir hükümet kurmuş ve İran'a yıllık 10.000 İngiliz lirası yardım vermeyi taahhüt etmiştir. Bir yandan da İngiliz subayların komutasındaki İranlı-Hindli askerlerden oluşturulan Güney Polis birliği, Kirman ve Belücistan'ı Alman unsurlarından temizleyerek İsfahan'daki Rus Baratov birliğine bağlamışlardır.¹⁴⁵ Güney Polisi komutanlığına getirilmiş olan Percy Sykes, bu galibiyetten sonra Fars eyaletindeki aşiretleri etkisiz hale getirmiş ve eyaletin yeni valisi ile ittifak yaparak Şiraz'a girmişti. Mirza Hasan Han hükümetinin güneydeki polis birliğini tanımasından dolayı İngiltere tarafından "*Hindistan Yıldızı*" nişanı verilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 348; İ. Kayabalı - C.Arslanoğlu, a.g.e., s. 245

¹⁴³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 590

¹⁴⁴ P. Avery, a.g.e., s. 363 vd.

¹⁴⁵ C. M. Niya, a.g.e., s. 157

¹⁴⁶ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 349. Güney polis teşkilatı İngiltere ile Rusya arasında imzalanan 1915 anlaşmasına göre 11.000 kişilik olarak bir grubun Fars eyaletinde ve diğer grubun da Benderabbas bölgesinde bulundurulmasıyla kurulmuştur. 6.000 İranlı bu birlikte görev almıştır. Bu polis teşkilatı İngilizler aracılığıyla ve İngiliz subayların idaresinde İran'ın güneyindeki Fars, Kirman, Yezd ve İsfahan'daki yolların emniyetini sağlamak ve İngilizlerin Hindistan güzergahını kontrol etmek için kurulmuştur. İngilizler bu teşkilatın kurulması için İran'dan izin almadılar ve o dönemdeki hükümet bu oldu-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı. Sykes ve Hindistan'daki İngiliz subaylar, bu teşkilatın komutanlığını yapmışlardır. Partiler ve gazete yazarları bunu hakimiyetin ihlali olarak telakki edip karşı çıkmışlarsa da 1920 yılına kadar devam etmiştir. Bkz. M. C. Meşkür, a.g.e., s. 378

Osmanlı devleti 1916 yılında Ali İhsan Paşa komutasındaki 20.000 kişilik askerî birliği İran'a göndererek Hemedan'ı almış ve Kazvin'e doğru hareket etmiştir. Bu tarihte Avrupa cephesinde yenilen Ruslar, bölgeye yardım yapamadıkları için İngilizler yalnız kalmıştı. Tek başına başarılı olamayacağını anlayan İngiltere, İran'a karşı siyaset değişikliğine giderek Ahmed Şah'ın Tahran'dan çıkmasını söylemeye başlamıştır. Ancak şah, bu teklifi kabul etmemiştir.

1917 yılında Küttü'l-Amere'ye saldıran İngilizler, buradaki Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratıp Bağdat'ı aldılar. Ruslar da Kirmanşah yönünde harekete geçip buradaki Osmanlı askerlerinin Kasrışirin'e çekilmesine Kirmanşah'daki geçici hükümet üyelerinin Osmanlı kuvvetleriyle birlikte buradan çıkmasına sebep oldular. Osmanlı askerleriyle beraber bölgeyi terk eden komiteciler, yanlarındaki silahlar ile Almanların verdikleri paraları Osmanlı askerlerine teslim etmişlerdir. 1917'de uğranılan yenilgiyi gururlarına yediremeyen hükümet üyelerinin bir kısmı Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine giderken bir kısmı da İran'da kalmıştır.¹⁴⁷

C. Güney Petrolü Meselesi

İran'ın güneyindeki petrolerin Muzafferüddin Şah döneminde d'Arcy'ye verildiğini, çıkarılacak olan petrolün işletilmesi ve satılması için İran'ın da ortak olduğu bir şirketin kurulduğunu ve şirketin başına bir İngiliz müdür tayin edildiği ifade edilmişti.¹⁴⁸ İngiltere'nin İran petrolüne resmen müdahale etmesinin duyulmasıyla Avrupa'da oluşan tepki ve İran hariciyesinin itiraz etmesinden sonra bir açıklama zorunluluğu duyan İngiltere, bu işlemin sadece petrol satışı ile ilgili olduğunu, hiçbir şekilde şirketin ve İran'ın siyasî-iktisadî işlerine karışılmayacağını ifade etmişti. Bu açıklamanın gerçekte hiçbir ilgisi olmamış ve İngiltere'nin şirket işlerine müdahalesi devam etmiştir. Fakat, İran'da halkın tepkisi de yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştı.¹⁴⁹

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle yayın hayatına başlayan İran gazeteleri, güney petrolü ve İngiltere'ye verilmiş imtiyazlarla ilgili yazıları yayınlamaya başlayınca, o

¹⁴⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 589 - 90. Ayrıca bkz. Rebi Bedii, **Coğrafya-yı Mufassal-ı İran III**, Tahran 1367, s. 314 vd.; Nasrullah Saifpor Fatmî, **Oil Diplomacy**, Newyork 1957

¹⁴⁸ Bkz. IV. Bölüm, s. 8 vd. ; A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 157-159

¹⁴⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 591

zamana kadar bilgilendirilmeyen halk, durumun vahametinden haberdar olmuştu. 1915'deki bir meclis oturumunda bazı milletvekilleri, şirket temsilcilerinin İran ile olan ilişkilerini maden bakanına sorup bir açıklama yapmasını istemişlerdir. Bakan, imtiyaznameyi milletvekillerine okumuş ve tereddütlerin artması üzerine altı kişiden oluşan bir araştırma komisyonunun kurulmasını istemiştir.¹⁵⁰

İngiltere'nin güney petrollerine müdahalesine itiraz eden Şeyh Muhammed Hıyabanî ile İngiliz Ramsay Mac Donald hakkında bilgi veren Mustafa Fatih, yazdığı "*Pencah Sal Neft-i İran*" adlı eserinde, Hıyabanî'nin Tebriz'deki konuşmasında d'Arcy'ye verilen petrol imtiyazının İngiltere ile ilgili olduğunu ve halkın perişanlığının düşünülmediğini, bu imtiyazın haince bir hareket olduğunu, d'Arcy aracılığıyla İngiliz emperyalizminin İran'da daha çok yayıldığını söylediğini kaydetmiştir.¹⁵¹ 1914 yılında İngiliz parlamentosundaki Churcil'in konuşmasını nakleden Ramsay Mac Donald ise Churcil'in bu anlaşmayı bir ticaret anlaşması olarak görmediğini, şirketin mallarına ve araçlarına İran'ın tecavüzü halinde şirketin çıkarmış olduğu petrolün İngiliz komutana teslim edileceğini ve İran'ın iç işlerine müdahale edileceğini yazmıştır. Ayrıca, şirketin siyasetinin devlet sömürgecilik siyasetinin bir parçası olduğunu, devletin buradaki aşiretlere para verdiğini ve İran hükümetinin takviye edilerek İngiliz menfaatlerini korumayı sağladıklarını söylemiştir. Churcil, bu sözleriyle İran'ın iç işlerine müdahaleyi teşvik etmiştir. Bu teşvikler sonucunda İngiliz donanması, İran millî kuvvetlerinin kendi petrol kaynaklarına hakimiyetini engellemiş ve İngiltere'den Basra körfezine ek donanma gönderilmiştir.¹⁵²

İngiltere dışişleri bakanı Edward Grey, 1907 ve 1915 tarihlerinde Rusya ile İran'ı paylaştıkları halde hiçbir zaman İran'ın iç işlerine müdahalenin olmayacağını, sadece petrol şirketinin araçlarını korumak için tedbir aldıklarını, bunun da bağımsızlığın hiçe sayıldığı anlamına gelmediğini söyleyerek İran'da gerçekleştirilen işgali gizlemeye çalışmıştır.¹⁵³ Ancak, İngiltere'nin İran'a vaad ettikleriyle yaptıkları arasında sürekli bir çelişki vardı. İran'ın en buhranlı günlerinde hiçbir takviye yapılmadığı gibi Rusya ile işbirliğine gidilerek meşrutiyet hükümeti zayıflatılmaya

¹⁵⁰ P. Avery, a.g.e., s. 345-349

¹⁵¹ A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 159 vd. Ayrıca bkz. Mustafa Fatih, *Pencah Sal Neft-i İran*, Tahran 1335

¹⁵² A. A. Şemim, a.g.e., s. 593

¹⁵³ A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 170

çalışılmıştır. Birinci Dünya Harbinin başlarında Rusya ile tekrar İran'ı taksim için anlaşması imzaladığı gibi Avustralya ve Hindistan'dan getirdiği askerlerle İran'ı işgal etmişti. İşgal sadece askerî olmakla kalmamış, bütün yeraltı kaynaklarını elde etmeye yönelik bir siyasete dönüşmüştür. Güneydeki petrolerin tamamının İngiltere denetimine girmesi, İran devletine ve halkına büyük maddî zararlar vermiştir.¹⁵⁴

İngiltere'nin bu dönemdeki amacı savaş süresince merkezî hükümetin takviye edilerek güney petroleri mıntikasının emniyetini sağlamak, buradaki aşiret reislerine rüşvet dağıtarak onları kendine bağlamak ve millî hükümetin bölgeye hakim olmasını engellemektir.¹⁵⁵ Şirketin anlaşmaları hiçe sayan siyaseti ve İngiltere'nin batı ve güneybatı İran'da savaş masrafları için hububat ve besi hayvanlarını ödeme yapmadan milletin elinden alması büyük sıkıntılara sebep olmuştu. Savaşın bitimine doğru ise İran'a ödemesi gereken petrol gelirini ödemeyerek savaş masraflarına saymaya çalışmıştı. İran, her ne kadar şirketin imtiyaz anlaşmasını ihlal ettiğini ve İran'a ödenmesi gereken parayı ödemediğini söylemişse de petrol şirketi aynı tavrını devam ettirmiş, 1919 yılına kadar mesele hal edilememiştir.¹⁵⁶

Ç. Ceza Komitesinin Kurulması

Ceza Komitesi, İran tarihçilerinin "*Büyük İnkılâp*" olarak adlandırdıkları meşrutiyet rejiminin kurulması sırasında meşrutiyet saflarına katılmış olan Mirza İbrahim Han Münşizâde ve Esedullah Han Ebul Fethzâde gibi meşrutiyet ileri gelenleri tarafından 1916 tarihinde "*Komite-i Mocâzât*" ismiyle kurulmuştur. Komitenin amacı İran'da bulunan yerli işbirlikçilerle yabancı casusları cezalandırmak olarak belirlenmiştir.¹⁵⁷ Komiteye Muhammed Nazar Han gibi başka isimler de katılarak sayıları artmaya başlamıştır. Ancak, 1917 yılında Tahran'da tahıl ambarı müdürlüğü yapan İsmail Han'ın ve Asr-ı Cedit gazetesi müdürünün meçhul kişilerce katledilmesi, komitenin üzerindeki dikkatleri ve korkuları arttırmıştır. Faili meçhul cinayet olaylarının meydana gelmesinde sorumlu oldukları

¹⁵⁴ Müverihüddeve, *İran Der Ceng-i Buzurg*, Tahran 1362, s. 3 vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Ali Sipihr, *İran Der Ceng-i Buzûrg*, Tahran 1336

¹⁵⁵ Bahtiyarî ve Huzistan beylerine (Şeyh Haz'al gibi) rüşvet verilerek bölgede etkili olmaları önlenmeye çalışılmıştır. A. A. Şemim, a.g.e., s. 594

¹⁵⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 594 - 595

¹⁵⁷ M. İttihadiye a.g.m., s. 68

düşünülen komite üyeleri jandarma teşkilatı tarafından tutuklanmış tahkikat başlatılmıştır.¹⁵⁸

Ceza Komitesi, milliyetçi kesimlerin casusları tespit etmesini isterken, hainlerin ve ülkeyi peşkeş çekenlerin öldürüleceğini ilan etmişti. Yapılan propaganda ile Muhammed Hüseyin (İmadü'l-kitab), Seyfi Kazvinî ve Mirza Ali Ekber Han Ardakî komiteye katılmışlardı. Bu sırada Irak savaşından Tahran'a dönen on kişilik grup da komite ile işbirliği yapmıştır. Ancak, bu grubun Mirza Muhsin Müçtehid terör faaliyetine katılması polisin dikkatini çekmiştir. Polisin temasları sonucu Bahadır-ı saltana'nın komite içindeki bilgileri ve isimleri polis teşkilatına vermesi, komitenin deşifre olmasına sebep olmuştur. İktidarda bulunan Necef Kulî Han hükümeti, komitenin kendi zindanlarında tuttuğu insanları tespit ederek dışarı çıkartmıştır.¹⁵⁹ Bu hükümetten sonra başa gelen Mirza Hasan Han hükümetinin komite üyeleri hakkında tutuklama emri çıkarması, üyelerin bir kısmının Rusya'ya kaçmasını ve bir kısmının da ülke içerisinde cezalandırılmalarını sağlamıştır.¹⁶⁰

Komitenin kurucuları Münşizâde ve Ebul-Fethzâde, 1918'de Tahran'daki Bağ-ı şah zindanından çıkarılıp sürgün edildikten sonra Meşhed'de önlerini kesen polisler tarafından tekrar zindana atılıp öldürülmüşlerdi. Komitenin diğer üyelerinden Muhammed Hüseyin, Ali Ekber Han ve Muhammed Nazar Han (Meşkutü'l-memalik) ise Tahran'dan sürgün cezasıyla kurtulmuşlardı. Bahadır-ı saltana ise feci bir şekilde öldürülmüştü.¹⁶¹

D. Rus Bolşevik İhtilâlinin İran'a Tesiri ve İlk Temaslar

1917 yılında Rusya'da yapılan Bolşevik ihtilâlî, İran'ı siyasî, iktisadî ve içtimaî yönden etkilemiş olması bakımından önemlidir. İngiliz ve Rus birliklerinin Kirmanşah'da birleştikleri sırada Rusya'da Bolşevik ihtilali olmuş, Çar II. Nikola'nın

¹⁵⁸ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 493. Asr-ı Cedit yazarı ve müdürünün öldürülmesiyle ilgili bir bildiri yayımlayan komite, bu şahsın hıyanet içerisinde olduğunu ve toplumu bu unsurlardan kurtarmak gerektiğini, yabancı casusların ve onlarla işbirliği yapanların milliyetçileri karşılarında bulacaklarını söylemiştir. Değişik milletlerden milyonlarca kadın ve erkeğin savaşta kendi vatanlarını korumaya çalıştığı bu günlerde, İran'da bazılarının vatani satıkları ve hıyanet ettikleri de bildiride yer almıştı. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 596

¹⁵⁹ F. Kazımzade, a.g.e., s. 625 - 626

¹⁶⁰ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 493

¹⁶¹ A. Müstevfi, a.g.e. II, s. 494. M. İttihadiye a.g.m., s. 68. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Ahmed Sipih, İran Der Ceng-i Buzürg, Tahran 1336; Cevad Tebrizî, Esrar-ı Tarih-i Komite-i Mocazâ'at, Tahran 1362

tahttan çekilmesiyle önce Menşevikler ve akabinde Bolşevikler iş başına gelmişlerdi. İhtilalden sonra Birinci Dünya Harbinden çekildiklerini ilan etmişlerdir.¹⁶² Rus birliklerinin İran'dan çekilmesiyle iki devlet arasındaki savaş sona ermiştir. Ruslardan boşalan yerlere İngiltere birlikleri yerleşerek savaşın bitimine kadar burada kalmışlardır.¹⁶³

Rusya'daki bolşevik ihtilâli İran meşrutiyetçileri ve özgürlük taraftarları arasında sevinçle karşılanmış, Şura-yı Millî meclisinin eski üyeleri Rusya'daki yeni yönetime ve "Duma" meclisine telgraf çekerek kutlamışlardır. İran halkı da ihtilalin sosyalist ilkelerinden ve mahiyetinden habersiz olduğu için bu ihtilâli kendi istibdat rejimlerinden bir kurtuluş olarak görmeye başlamıştı. Ancak, yeni Rus hükümetinin İngiltere ile olan ittifakı devam ettireceğini, Almanya ile olan savaşın bundan sonra da süreceğini ve İran'a karşı takip ettikleri eski siyasetlerin değişmediğini ilan etmesi, İran'daki havayı değiştirmiş ve sevincin yerini üzüntü almıştır.¹⁶⁴

İhtilalden önce Rus kuvvetleri bütün batı ve kuzey İran'ı işgal etmiş durumdaydılar. Geriye kalan yerlerde ise İngiliz işgali ve Ceza Komitesinin sebep olduğu terör hareketleri devam devam etmekteydi.¹⁶⁵ İnsanlara suikastler tertiplenerek cinayetler işlenmekte ve İngiliz taraftarları katledilmekteydi. Mirza Hasan Han hükümeti olayların önünü alamadığı için 1917'de istifa etmek zorunda kalmıştı. Yerine kurulan Millî Birlik hükümeti İngiltere'nin idaresinde kurulmuş olan Güney Polis teşkilatını resmen tanımıştı.¹⁶⁶

1917 ihtilaliyle geçici hükümetin başkanlığına seçilen Aleksandre Kerensky, Baratov kuvvetlerini takviye için İran'a ek birlikler gönderdi. Bu birliklerin gelmesiyle İran'daki Rus askerlerinin sayısı 70.000'e ulaşmıştı. Fakat, çok geçmeden bolşevikler idareye tam hakim olarak işleri ele alınca Baratov komutasındaki Rus birlikleri İran'dan çekilmeye başladı. Rus birliklerinin geri çekilişi 1918 yılına kadar devam etti.¹⁶⁷

İngiltere'nin İran'daki hesapları Rus ihtilali sebebiyle tutmayacaktır. İktidara gelen Bolşevikler, 1918 tarihli Brest-Litovsky antlaşmasıyla savaştan çekilerek

¹⁶² F. Ademiyyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İçtimaî Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tahran 1363, s. 253

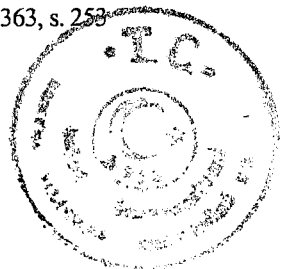
¹⁶³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 351; M. İttihadiye a.g.m., s. 68

¹⁶⁴ P. Avery, a.g.e., s. 374 - 376

¹⁶⁵ **B.O.A., Mühimme Kalemî**, Dosya No: 2776, Gömlek No: 68

¹⁶⁶ P. Sykes, a.g.e., s. 667 - 668

¹⁶⁷ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 351 - 352

İran'daki faaliyetlerini sona erdirecek ve İran'ın bağımsızlığını tanıdıklarını resmen bildireceklerdir. Bolşevikler, daha da ileri giderek İngiltere ile yapmış oldukları ve İran'ın taksimini kapsayan 1907 ve 1915 anlaşmalarını tanımadığını, çarlık döneminde İran ile imzalanmış olan bütün anlaşmaları lağv ettiklerini ilan edeceklerdir. Böylece, İngiltere ile birlikte yıllardır İran'ı sömüren çarlık idaresi, arkasında katliam ve gözyaşı bırakarak tarihe karışmış olacaktır. Aynı tarihlerde Alman imparatoru II. Wilhelm, İran'ın Sovyetler ile yapmış olduğu anlaşmadan dolayı Ahmed Şah'ı tebrik edecektir.¹⁶⁸

İngiltere, Rusya'da sosyalistlerin iş başına gelmesinden sonra kendisini bölgede yalnız hissederek siyaset değişikliğine gitmişti. Rusya'nın İran'da bulunan askerlere verdiği aylık 100.000 tümeni kendisi vermeye (moratorium) teşebbüs ederek Rus askerlerinin savaştan çekilmesini önlemeye çalışmıştır. İkinci teşebbüsüyle ise Kazvin yakınlarında bulunan merkez ordugâhını Bağdat-Kazvin-Reşat arasına nakletmiş, buradan hem Rus sosyalistlerin aleyhine çalışmak ve hem de İran'ın batısındaki Osmanlı ilerleyişini önlemek istemiştir.¹⁶⁹ Ayrıca, bolşeviklerin propagandasına set oluşturmak için general Dunsterville komutasındaki orduyu Bağdat-Hemedan-Reşat üzerinden gemilerle Bakü'ye göndermek istemiştir. Fakat, o sırada Gilan'ı elinde bulunduran ve yabancılara karşı isyan etmiş olan Mirza Küçük Han Cengeli'nin direnişiyle karşılaşmıştır. Bu direnişi kıran Dunsterville, Ünzili yoluyla Bakü'ye vararak buradaki müslüman Kafkaslılardan oluşan millî bir ordu kurmaya çalışmıştır.¹⁷⁰

Osmanlı devleti, İngiltere'nin bu teşebbüslerini kendisi için tehlikeli gördüğünden 1918 tarihinde Nuri Paşa komutasındaki birlikleri Kafkaslara göndermiş ve Azerbaycan'da bir hükümeti iş başına getirmiştir. Ancak Osmanlı devleti, hükümeti ayakta tutmak için yeterli güce sahip olmadığı gibi imzaladığı Mondros mütarekesiyle geri çekilince, general Thampson komutasındaki İngiliz ordusu tekrar burayı alarak bolşeviklerin hilafına liberal unsurları iş başına getirmiştir. Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin de bağımsızlıklarını ilan etmesi İngiltere'nin işine yaramış ve Bolşeviklere set olabilecek bir alan

¹⁶⁸ P. Avery, a.g.e., s. 374 - 376

¹⁶⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 353; P. Sykes, a.g.e., s. 679 - 680

¹⁷⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 353

oluşturulmuştur.¹⁷¹ Ayrıca, Rus çarlığının boşaltmış olduğu alanlara yani Türkistan ve Asya'nın merkezine general Wilfred Maleson komutasındaki orduyu gönderen İngiltere, hiç bir mukavemetle karşılaşmadan bölgeyi işgal etmiştir. Bir yandan da Tuğamiral Norris komutasındaki deniz kuvvetleri, Rusların Hazar denizindeki gemilerini ele geçirmiştir. Bu savaş ile Sovyetler etrafında stratejik önemi haiz olan ve kendi deyimiyle "*Sağlık Kemerini*" adı verilen yerler oluşturulmuştur. İngiltere, içte de bolşeviklerle mücadele halinde olan general Koltchak, Denikine, Yudenitch ve Vrangeli gibi bolşevik muhaliflere her türlü para ve silah yardımını yaparak eski çarlık unsurların tekrar başa geçmesini istemiştir.¹⁷²

Osmanlı devletinin savaştan çekilmesiyle Alman halkı da savaşın bitmesini istemeye başlamış ve baskılara dayanamayan İmparator II. Wilhelm, Hollanda'ya sığınarak yenilgiyi kabul etmiştir. İmparator'un ülkeyi terk etmesinden sonra sosyalistlerin önderliğinde yeni bir hükümet kurulmuştur. Yaklaşık 10.000.000 insanın ölümüne sebep olan savaş, İran'da da hemen bitmemiş, muhtelif şekillerde 1921 yılına kadar devam etmiştir.¹⁷³

Rusya'da yeni hükümetin lideri Lenin, Rus çarlığı döneminde İran'dan alınan bütün imtiyazları kaldırdıktan sonra işgal ettikleri İran topraklarını tahliye etmek için müzakereleri başlatmıştır. Fakat, tahliye işlemi Kafkas cephesi komutanı general Baratov'un yeni hükümeti tanımaması yüzünden zorluklarla karşılaşmıştır. Çarlık döneminde İran'dan zorla alınmış bütün imtiyazları görüşmek üzere Nicolai Brawine görevlendirilerek Tahran'a gönderilmiştir.¹⁷⁴ Ancak, Tahran'da bulunan çarlık elçisinin görevi bırakmak istememesi, eski elçi ile yeni elçi arasında uyuşmazlığa sebep olmuştur. İran, bolşevik generaller ile çarlık dönemi generalleri arasındaki iç savaş devam ettiği için yönetimin değişeceği ihtimalini düşünerek, hangi elçiyi resmî elçi olarak kabul edeceğini kararlaştıramamıştı. Sovyet bolşevikleri adına Tahran'a elçi olarak tayin edilen Brawine, anlaşmazlığın çözülmemesi üzerine Afganistan'a gitmiş ve burada İngilizler tarafından katledilmiştir.¹⁷⁵

¹⁷¹ P. Sykes, a.g.e., s. 682

¹⁷² A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 353 - 354

¹⁷³ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 89 vd.

¹⁷⁴ A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 131; M. İttihadiye a.g.m., s. 68

¹⁷⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 355; P. Avery, a.g.e., s. 376

1918'de kurulan Necef Kulî Han hükümeti, Sovyetler ile imtiyazlar meselesini görüşmek ve eski anlaşmaları kaldırmak için diğer ülke konsolosluklarına da bilgi vererek haberdar olmalarını istemiştir. İngiltere, bu teşebbüsü kabul etmek istemediği gibi savaşın sonuna kadar İran'ın kendi sınırlarını casuslara karşı korumasını ve güney polisini resmen tanımasını istemiştir. Ayrıca, savaşın bitiminden sonra İran'ın bağımsızlığını tanıyacağını, 1907 anlaşmasını kaldıracağını ve malî yardım yapacağını vaad etmiştir.¹⁷⁶ İran, İngiltere'ye verdiği cevapta, İngiltere'nin İran topraklarını haksız olarak işgal ettiğini ve güney polisinin resmen tanınmasının bağımsızlığa ters düştüğünü söylemiştir. Başbakan Necef Kulî Han'nın bu cesur cevabı kendi sonunu getirecek ve Lord Curzon'un himayesindeki Mirza Hasan Han tekrar başbakanlığa getirilecektir.¹⁷⁷

1918 yılının yaz aylarında Sovyetler birliğinin siyasi elçisi olarak Tahran'a gönderilen ve İran'ı iyi bilen Ivan Kolomitsev'in gelişi, Azerbaycan'daki sosyalist hükümetin sükûtuna denk geldiğinden Rusya ile irtibatı kesilmişti. Kolomitsev'in İran elçiliğini resmen tanımayan Mirza Hasan Han hükümeti, gayr-ı resmî olarak sınır ve İran'da bulunan Rus askerî uzmanlar meselesini görüşmüştür. Ancak, halâ Tahran'da bulunan çarlık dönemi görevlileri, Kolomitsev'in evine saldırarak yeni elçiyi Moskova'ya kaçmak zorunda bırakmışlardır.¹⁷⁸

1919'da çarlık dönemi generalleriyle yaptıkları mücadeleyi kazanan bolşevikler, İran ile ilişkileri düzelterek Kolomitsev'i elçi sıfatıyla Tahran'a göndermişlerdir. Kolomitsev, Lenin'in İran'dan alınan imtiyazları kaldırdığına, kendilerine olan borçlarını bağışladığına, liman ve demiryolu hatlarının tesis edileceğine dair güven mektubunu İran hükümetine sunmuştur. Mektuptaki taahhütler daha sonra imzalanan 1921 İran-Sovyet anlaşmasında kayıt altına alınacaktır.¹⁷⁹ Kolomitsev, Tahran'da müzakerelere başlayarak İran ile bir anlaşma zemini aradığı sırada başbakan Mirza Hasan Han, İngiltere'nin diplomatik hilelerine inanarak görüşmeleri askıya almış ve bu devletle anlaşma arayışlarına girmiştir. Sovyetler ile ilişkilerin bozulması için Tahran'da görüşmeleri sürdürmeye çalışan

¹⁷⁶ P. Avery, a.g.e., s. 363 vd.

¹⁷⁷ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 123. Curzon'un İran hükümetleriyle olan ilişkisi için bkz. A. Müstevfî, a.g.e. III, s. 141

¹⁷⁸ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 356 - 357. Ayrıca bkz. Edward Baxter, *England and Russia in Asia*, London 1885

¹⁷⁹ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 123 - 125

Kolomitsev'i tutuklatarak Sarı şehrinde kurşuna dizmiştir. İngiltere ve hükümetin tezgahları sonucu meydana gelen bu olay, Sovyet-İran ilişkilerini gergin bir ortama sürüklemiştir.¹⁸⁰

E. Güney'deki Hareketlilik (1918-1920)

1917'de Mirza Hasan Han hükümetinin düşmesinden sonra başa gelen hükümetlerin hiçbiri uzun ömürlü olmamış ve siyasî karışıklık meydana gelmiştir. Siyasî karışıklıklara iktisadî ve içtimaî sıkıntılar da eklenince başa gelen hükümetlerin başarılı olma şansları ortadan kalkmıştır.¹⁸¹

İran'ın bu dönemdeki siyasî ve içtimaî durumu iç açıcı olmayıp memleketin dış güçler tarafından işgal edilmesi yiyecek sıkıntısı ve kıtlığa sebep olmuştur. Ayrıca, İran'ın batı ve kuzeybatı bölgelerinde görülen hastalıklarda birçok insanın ölmesine, bir de güney yolları emniyeti için bölgedeki Kaşgayların İngiltere tarafından kışkırtılması eklenmiştir.¹⁸² Güneydeki aşiret ve boyları Alman Wassmuss ve Nidermayer'in faaliyetlerini önlemek için kullanması ve kendi idaresinde kurduğu güney polisini yerli boylar ile Hindli askerlerden oluşturması diğer bir sıkıntıyı oluşturmuştur.¹⁸³

İngiltere, Rusya'nın boşaltmış olduğu İran'ın kuzeybatı bölgelerini ve Horasan'ı işgal ettikten sonra Gilan'daki bolşeviklerle çarpışmak için Kazvin'e askerî birlikler sevk etmiştir. Ayrıca, misyoner askerlerin bir kısmını Kafkaslara göndermek suretiyle halkı Ruslara karşı harekete geçirmeye çalışmıştır.¹⁸⁴ Ancak, Sistan ovasındaki cesur ve savaştı yerli aşiretlerin güney polis teşkilatına karşı

¹⁸⁰ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 358; Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 125-133. Bkz. A. K. S. Lambton, "Persian Political Societies 1906-1911", *St Anthony's Papers XVI-Middle Eastern Affairs III*, s. 41 vd.

¹⁸¹ A. Müstevfi, a.g.e., s. 123 vd.

¹⁸² Kaşgaylar İran'daki Türk boyları arasında nüfus bakımından önemli bir yere sahipti. İran'ın güneyinde yerleşmiş olan bu Türk boyunun 1917 tarihlerindeki nüfusu yaklaşık olarak 130.000 civarında idi. Sürülerine otlak bulmak için yaz ve kış mevsiminde yer değiştirdiklerinden sabit mekanları olmayıp yaylak ve kışlakları kullanarak kışın güneye ve Basra körfezine doğru 200 mil uzağa giderlerdi. Yazları ise İran'ın kuzeyine ve Tahran'ın yüksek yaylaklarında Bahtiyarilerle birlikte kalırlardı. Her aile birer savaştı çıkarmakla mükellef tutulmuşsa da istenilen sayı hiçbir zaman tutturulamamıştır. İngilizlere karşı savaştıkları bu dönemde 25.000 tüfeğe sahip idiler. Kaşgayların önemli grupları Şûrî, Kaşıklı, Farsî Medan, Şeş Bölüğü, Safî Hanî ve Glezen Oğri idi. Kaşgayların 1918'deki hareketleriyle ilgili yayımlanan bildiriden bahseden Sykes, Kaşgayların güney polis teşkilatını tanımadıklarını ve yabancı kaynaklı bu güçlere karşı islâmın korunması için sair noktalarda harekete başladıklarını yazmıştır. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 670

¹⁸³ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 123 vd.

¹⁸⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 604 - 605. Bkz. Şapur Revasazî, *Nühzet-i Mirza Küçük Han Çengeli*, Tahran 1363

saldırıları ve İsmail Kaşgayî (Savletüddeve)¹⁸⁵ rehberliğindeki Kaşgay güçlerinin Şiraz'ı İngilizlerden almak için harekete geçmeleri İngiltere'yi zor durumda bırakmıştır.¹⁸⁶

Savletüddeve idaresindeki Kaşgayların Şiraz'da bulunan İngilizlere saldırmaları ve Fars halkının Almanların kışkırtmasıyla isyana kalkışmaları, yabancılara karşı olan nefretin su yüzüne çıktığını gösteriyordu.¹⁸⁷ İsmail Kaşgaî, Şiraz'ı almak için şah ile haberleşirken, bir yandan da Şiraz ve Fars bölgesinin değişik yerlerindeki ruhaniler diliyle halkı yabancılara karşı çıkmaya teşvik ediyordu.¹⁸⁸ 1918 tarihinde Şiraz'daki İngiliz ve güney polisi kuvvetlerine saldıran Kaşgaylar, başarılı olmalarına rağmen içlerinde İngiliz tarafına geçenlerin olması sebebiyle çok kan dökülmüştü. Bu savaşta İngiliz kuvvetlerinin başında bulunan Sykes, yazdığı eserde olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.¹⁸⁹

İkinci kez hükümet kuran Necef Kulî Han, Sovyet rejiminin İran ile yaptığı eski anlaşmaları lağv etmesine istinaden iki devlet arasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarını ve Rusya'ya verilen bütün imtiyazları kaldırdığını bakanlar kurulu kararı olarak açıkladı.¹⁹⁰ Necef Kulî Han'ın bu teşebbüsleri daha fazla özgürlük isteyen unsurlara ve Demokrat partisinin ihyasına dayanıyordu. Ahmed Kesrevî, hükümetin bakanlar kurulu kararıyla imtiyazları kaldırmasının çok önemli olduğunu, Türkmençay antlaşmasıyla Rusya'ya verilen bu haklardan diğer Avrupa devletlerinin de yararlanmak için anlaşmalar yaptıklarını ve dolayısıyla Sovyet hükümetinin eski anlaşma ve imtiyazları ilga etmesinin İran için bir fırsat

¹⁸⁵ K. Süleymanî, a.g.e., s. 102. İsmail Kaşgayî, o dönemde bölgede görevli olan Sykes'e göre güvensiz, kin besleyen ve haris bir kişiliğe sahip olup bazen çocukça hareketlerde bulunurdu. İngilizlerin bölgede bulunmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Önemli bir servete sahip olduğu da söylenir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 270

¹⁸⁶ Şiraz'da bulunan İngiliz güçleri Hindli (Bengal) mızrakçılardan, Burma ve Pencab tüfekçilerinden, Kuhistan ve Belucistan topçularından oluşuyordu. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 605

¹⁸⁷ P. Sykes, a.g.e., s. 671 vd.

¹⁸⁸ Ruhaniler diliyle yazılan ilanlarda; "Ey Şiraz halkı, ey gaflet içinde olanlar. Ey cahil halk, ey mezhepsiz halk ve bi namus ve tembel, kadınlarınızın örtüleri altındasınız? Hainleri katl ediniz, düşmanları evlerinde çekiniz, bütün dış düşmanları öldürünüz" gibi ağır ve teşvik edici sözler kullanılmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 606

¹⁸⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 607. Sykes, Şiraz'ın Kaşgaylar tarafından muhasarasını ve kendisiyle aşiret reisleri arasında geçen görüşmeleri verirken, hükümete ve güney polisine karşı başlayan muhalefetin başını Muhibir-i saltananın çektiğini, bu şahsın bir süre sonra içişleri bakanı olduğunu yazmıştır. Yapılan mücadele sonunda güney polisi üyelerinin firar ettiğini de eklemiştir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 696 vd.

¹⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, **Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan II**, Tahran 1333

olduğunu söylemektedir. Ancak, bakanlar kurulunun imtiyaz ve anlaşmaları lağv etmesinin ardından hükümet görevden alınmıştır.¹⁹¹

F. IV. Meclis ve Partiler

Rus ihtilalinin siyasi yönden İran'ı etkilemesi fazla gecikmedi. Tahran'da bulunan ve sürgünden Tahran'a dönen on sekiz kişilik Demokrat partili temsilci, Mirza Hasan Han'ın birinci hükümetine ılımlı bir şekilde yaklaşarak parti kurma çalışmalarına başladılar. Demokrat partisini ihya etme komitesi olarak ortaya çıkan bu grup, hükümetle istişarelere başlayarak seçimlerin bir an önce yapılmasını ve meclisin açılmasını istedi. Seyyid Muhammed Kemre ve eski demokratlardan bazıları, Demokrat partinin yeniden kurulmasına çalışanların aksine kendi yayın organları olan "*Setare-i İran, İran, Nevbahar ve Zeban-ı Azâd*" gazete ve dergileriyle seçimlerin yapılması için propagandaya başladılar. Yapılan baskılar, sonunda 1918 yılının ortalarında seçimlerin yapılmasına karar verildi. Kararın alınmasında içeride ve dışarıdaki demokratların etkili olduğunu ve Rusya'nın da kendi ideolojisi için desteklediğini söylemek mümkündür.¹⁹²

İhtilalden sonra idareyi ele geçiren Lenin'in dostane mesajlar için İran'a Brawine'yi gönderdiğini, bu elçinin Demokratlar tarafından sıcak karşılandığını ve iki elçi meselesi yüzünden Brawine'nin İran'dan ayrıldıktan sonra öldürüldüğünü ifade etmiştik. Bundan sonra Demokrat partinin Rus ihtilaline övgüler yağdırmasıyla iki ülkenin dostlukları konuşulmaya başlanmıştır.¹⁹³ Buna rağmen İran ve Sovyetler Birliği arasında geliştirilmek istenen dostluk, Rus diplomasisinin İran'da zayıflamasına engel olamamış, İran siyasetinde İngiltere'yi tek başına bırakmıştır. İran'da rakipsiz kalan İngiltere, Mirza Hasan Han gibi kendisine taraftar olan bir hükümetin başa getirilmesine çalışmış, meclis seçimleri sırasında bazı demokratlarla görüşmelerde bulunarak, kendi menfaatlerine göre hareket edecek milletvekillerin meclise girmesini sağlamaya çalışmıştır.¹⁹⁴ İngiltere'nin gerek başbakan ve gerekse

¹⁹¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 608. Ayrıca bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 715 - 716

¹⁹² Muhammed Taki Bahar, demokratlar arasındaki bölünmeyi merkezde bulunanlar ile İstanbul ve Berlin'de bulunanlar arasındaki bencillığe dayandırmaktadır. Muhammed Taki Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ehzâb-ı Siyasi-i İran*, Tahran 1357, s. 28. Bu partilerle ilgili geniş bilgi için bkz. Mansure İttihadiye, *Ehza-b-ı Siyasi Der Meclis-i Sevvûm*, Tahran 1371

¹⁹³ F. Ademiyet, a.g.e., s. 11 - 13

¹⁹⁴ M. İttihadiye a.g.m., s. 69

Ceza Komitesi üyeleriyle teması ve bunlara yardımı 1919 tarihindeki İran-İngiltere anlaşmasına kadar devam etmiştir.¹⁹⁵

Muhammed Taki Bahar "*İran Der Ceng-i Buzûrg*" adlı eserinde, İngiltere'nin faaliyetleri sonucu yeniden başbakanlığa getirilen Mirza Hasan'ın menfi hareketlerine karşı Ahmed Şah'ın ses çıkarmadığını ve yetersiz kaldığını belirtmiş, Mustafa Kemal Atatürk ve Mussolini gibi hareket edemediğini de bir eksiklik olarak söylemiştir.¹⁹⁶

Meşrutiyetten sonra değişen İran idaresinin kanun koyucu ve demokrasinin icra yeri olarak toplanan birinci meclis, Rus kazak askerlerinin topları ve Liakhof'un askerleri tarafından Muhammed Ali Şah'a baskı yapılarak kapatılırken, ondan sonra oluşturulan ikinci meclis ise Rus ultiyatomu ile kapanmıştı.¹⁹⁷ Üçüncü meclis, Birinci Dünya Harbinin başlamasıyla İran'ın Rus ve İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra meclis üyelerinin Tahran'ı terk etmeleriyle kapanmıştı. 1917'deki seçimler sonucunda oluşmuş olan dördüncü meclis ve kurulan hükümet ise İran'ın iyice İngiltere tahakkümüne girdiği ve şah'ın kendi etkisini kaybettiği bir döneme rastlaması bakımından önemlidir.¹⁹⁸

G. Kuzey Petrolü

Rusya dışişleri bakanı Sazanov'un dostu olan Rus asıllı Gürcü Ahaky Mededievitch Khostaria, İran'a ve İran petrollerine çok önem vererek Tahran'da bulunduğu 1916 yılında Muhammed Veli Han (Sipahsalar) ile bir anlaşma yapmış ve kuzey petrollerinin çıkarılması imtiyazını almıştı. Mazenderan petrollerini çıkarma ve ihraç etme hakkını alan Khoshtaria, Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra gerekli malzemeleri getireceğini ve 50.000 menat'ı imtiyaza karşılık Muhammed Veli Han'a takdim edeceğini vaad etmişti.¹⁹⁹

¹⁹⁵ A. A. Şemim, a.g.e., s. 609 - 610

¹⁹⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 610. Bahar, Ahmed Şah'ın gayet nazik ve şefkatli olmasına rağmen kural ve kaideler ile sarayın teşrifatını fazla bilmediğini, demokrat ruhlu olduğunu, iman etmiş ve müslüman olduğunu ancak, namaz kılmadığını, tenis ve avcılığı sevdiğini, klasik müziğe çok ilgi duyduğunu söyleyerek şahın tabiatının devlet işlerine ve İngiltere'nin sömürüsüne karşı davranışlarına nasıl etki ettiğini göstermek istemiştir. İran'dan evlenmeyip Avusturya prensesi ile evlenmesi de onun İran halkı nezdindeki etkisinin azlığını ortaya koymuştur. Bkz. M. T. Bahar, a.g.e., s. 28 - 29. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislamî, *Simay-ı Ahmed Şah Kacar*, Tahran 1368

¹⁹⁷ M. İttihadiye a.g.m., s. 70

¹⁹⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 612

¹⁹⁹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 612. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Fatih, *Pencah Sal Neft-i İran*, Tahran 1335

Khoshtaria ile doksan dokuz yıllığına anlaşma imzalayan Muhammed Veli Han, o dönemde başbakanlık görevini yürütürken Mirza Hasan da içişleri bakanlığını yapıyordu. Sipahsalar, Şuray-ı Millî meclisinin tatile girmesini fırsat bilerek anlaşmayı dışişleri bakanlığı kayıtlarına geçirdiği gibi Rusya'nın baskısıyla aynı yıl doğal gaz, petrol, katran ve parafin gibi yer altı kaynaklarının bulunduğu Gilân, Mazenderan ve Esterabad bölgeleri üzerine yetmiş yıllığına aynı şahıs ile anlaşma yapmıştır.²⁰⁰ Anlaşmaya göre İran, kuzey petrolünün inceleme ve kuyuları açma üzerine nezaret edebilecek, Khostaria ise İran devleti istediği zaman elde edilen petrolün bilançosunu çıkararak İran'a verecekti. Petrolden elde ettiği kârın %16'sını İran ödeyecek ve şirketin bünyesinde İranlıları istihdam edecekti.²⁰¹ Ayrıca, her açılan kuyu ile ilgili bilgiler Fevaid (faydalar) bakanlığına verilecek ve çıkarılan petroller verimli ise aynı bakanlığa 100.000 menat nakit ve 100.000 menat itibarî olarak bir defaya mahsus bir miktar ödenecekti. Petrol bölgesi için lazım olan araba, araç ve gereçler gümrükten muaf tutulacak, sürenin bitiminden sonra geride kalan bütün menkul ve gayrimenkuller İran'a kalacaktı. Beş yıl içinde çalışmalar başlamazsa anlaşma bozulacaktı.²⁰²

Khostaria, İran'dan aldığı kuzey petrol imtiyazını kullanmadan Rus çarlık rejimi bolşevik ihtilaliyle sona ermişti. Yeni rejimin eski anlaşmalar ile imtiyazları lağv etmesi, imtiyazı kullanamayan Khostaria'nın bu imtiyazı satma meselesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Hollanda petrol şirketi "*Royal Deutch*" ile görüşen Khoshtaria, imtiyazın kanunî temellere dayanmaması yüzünden düşündüğü satışı yapamamış, Fransa şirketleriyle görüşmesi de aynı gerekçelerle ve İran'ın içinde bulunduğu durum sebebiyle sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra Londra'ya giderek İran'ın güney petrolünü çıkaran İngiliz petrol şirketleriyle müzakerelere başlamıştır.²⁰³

Daha önce Khoshtaria imtiyazı resmî olarak tanınmamış ve meclisin onayından geçmemişti. Neticede bu imtiyaz, İran-İngiltere ortaklığıyla kurulan ve İngiltere'nin denetimindeki petrol şirketine satılmıştır. Mirza Hasan Han hükümetinin başa gelmesiyle İran'da daha rahat hareket eden İngiliz petrol tüccarları,

²⁰⁰ A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 183; A. A. Şemim, a.g.e., s. 613

²⁰¹ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 204 vd.

²⁰² Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 210; A. A. Şemim, a.g.e., s. 614

²⁰³ E. A. Grantsky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 420 vd.

Khostaria'ya verilen petrol imtiyazını 100.000 lira nakd ve kalanı da sonradan ödenmek şartıyla satın aldılar. 1920 yılında petrol işlerini yürütmek için İran ortaklı "*The North Persian Oil Company*" (İran Kuzey Petrolleri) şirketini 3.000.000 lira sermaye ile kurdular. Charlie Greenway, İran-İngiltere petrol şirketinin başkanlığına getirilirken, Khoshtaria ve Robert Watson Burma şirketinin müdürlüğüne, Djakelly ise kuzey petrol şirketinin müdürlüğüne tayin edildi.²⁰⁴

İran petrolleri için Amerika-İngiltere ortaklığında kurulan şirketin İran'da petrol çıkarma ve satışıyla ilgili işleri dolayısıyla Amerika doğrudan müdahil olmaya başlamıştı. Bu tarihten sonra Amerika, İran'daki petrol kaynaklarının kullanımı konusunda İngiltere ile rekabete girişerek kuzey petrolleri üzerine uzun yıllar mücadele etmeye başlamıştı. İran sefaretinin Washington'daki görevlileri aracılığıyla Khoshtaria imtiyazlarını isteyen Amerika, Tahran'daki maslahatgüzarı vasıtasıyla da İran hariciyesine gönderdiği yazıda, kuzeydeki petrollerini çıkarmak istediğini, ham petrolün başka bir yabancı şirkete verilmesine muhalif olduğunu ve Amerikan şirketlerinin İran ile görüşmelere hazır olduğunu bildirmiştir.²⁰⁵

Amerika maslahatgüzarı ile İran hariciyesi arasındaki görüşmelerde İran tarafı, Khoshtaria imtiyazının kanunen geçerli olmadığını, Amerikan şirketleri ile yapılacak müzakerelerin tatilde olan meclisin resmen açılmasına bağlı olduğunu söyleyerek zaman kazanmak istemiştir.²⁰⁶ İngiltere petrol şirketi temsilcisinin Horasan ve Azerbaycan petrolleri ve Khoshtaria imtiyazının teyidi için Tahran'a gelmesi, Amerikan sefaretinin itirazına sebep olmuştur. İran hükümeti, İngiltere'nin malî yardımına muhtaç olduğundan dolayı bu ülke şirketleriyle görüştüğünü, Amerika'nın 2.000.000 dolar borç parayı İran'a vermesi halinde yardımcı olacağını Amerika maslahatgüzarına bildirmiştir. Fakat, Amerika, bu teklifi itiraz etmedikten başka İran'ı Horasan ve Azerbaycan petrollerini İngiliz şirketlerine vermekten de alıkoymuştur. Hükümetin bu tavrı İngiltere'nin İran'ı tehdit etmesine sebep olmuştur.²⁰⁷

²⁰⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 614 - 615. Ayrıca bkz. Arnold Wilson, *South West Persia-A Political Officers Diary 1907-1914*, London 1941

²⁰⁵ P. Avery, a.g.e., s. 492 vd.

²⁰⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 616

²⁰⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 616 vd.

III. İDÜNYA HARBİNDEN SONRA İRAN'DA İNGİLİZ HAKİMİYETİ

A. 1919 İran-İngiltere Anlaşması ve İstiklâlin Zayıflaması

I. Dünya Harbi öncesinde tarafsızlığını ilan etmesine rağmen toprakları İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilen ve 1915 tarihinde bu iki devlet tarafından taksim edilen İran, kendi halkından birçoğunu bu savaşta kaybetmiş ve büyük ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı.²⁰⁸ Savaşın bitiminden sonra toplanan Paris Barış Konferansında kendi durumunu galip devletlere izah etmek, siyasî, hukukî ve iktisadî bağımsızlığını elde etmek için sulh konferansının toplandığı Paris'e bir heyet göndermiştir. Ayrıca, malî istiklalin önünde bir engel olarak duran eski imtiyazların lağv edilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, 1907 tarihli İngiltere-Rusya anlaşmasının geçersiz sayılması ve sınırların tespit edilmesi de İran heyetinin yüklendiği görevler arasındaydı.²⁰⁹

Ahmed Şah, İran heyetinin sulh müzakerelerine katılmasını istemişse de İngiltere buna şiddetle karşı çıkmış, yıllarca sömürdüğü bu ülkenin heyetini konferansa aldurmamak için uğraşmıştır. Paris'e giden İran heyetinin konferansa dahil olması için dönemin Amerika dışişleri bakanı George Lousing çok uğraştıysa da muvaffak olamamıştır. İngilizler tarafından tecrit edilen heyet, İran'ın isteklerini yazılı olarak konferansa bildirmek zorunda kalmıştır. Ancak, İran heyeti de gerçekleşmesi pek mümkün olmayacak isteklerin peşine düşmüştür.²¹⁰

İran heyetinin istekleri, İngiltere'nin karşı çıkması sebebiyle gündeme alınmadığı gibi başbakan Mirza Hasan Han'ın, İngiltere'nin baskılarına karşı bir şey yapamaması, heyetin muvaffak olmadan geri dönmesine sebep olmuştur. Bundan sonra İngiltere, İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıracak hareketlere girişmiştir.²¹¹

İngiltere, Kafkaslar ve Karadeniz yoluyla Almanların İran'ın kuzey bölgelerine gelebileceğini ve Hindistan yolunun tehlikeye gireceğini düşünerek

²⁰⁸ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 89; P. Avery, a.g.e., s. 206

²⁰⁹ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 378-379; M. İttihadiye a.g.m., s. 68; A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 358

²¹⁰ P. Avery, a.g.e., s. 376,402. Konferansa yazılı olarak bildirilen istekler arasında, 1907 İngiltere-Rus anlaşmasının hemen kaldırılması, elçilik ve konsolosluk muhafızlarının İran'dan çekilmesi, İran'dan alınmış olan Merv, Hive, Türkistan ve onyeddi Kafkas şehrinin geri verilmesi, İran'ı işgal etmiş olan İngiltere ve Rusya'nın savaş tazminatı ödemeleri yer alıyordu. İran hükümeti biraz daha ileri giderek Musul ve Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu sınırlarda yani Sasani dönemi sınırları içerisinde kendi hakimiyetinin tanınmasını istemiştir. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 358 - 59. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhüseyn Mesud Ensarî, *Zendeğânî-i Men ve Nigâhî-i Be Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran 1356

²¹¹ William J. Olson, "*Çıgunegi-yi Tekvin-i Karardad-ı 1919 İngiliz ve İran*", *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran 1370, s. 69; P. Avery, a.g.e., s. 378

Belucistan'dan Horasan taraflarına askeri kuvvetler sevk etmiştir. Batıda ise Hemedan, Kazvin ve Reşt'e kadar ilerleyerek general Dunsterville komutasındaki askerler Ünzili yoluyla Bakü'ye gönderilerek. İran istilası tamamlanmıştır.²¹² Siyasî olarak da İran ile bir anlaşma yaparak kendi nüfuzunda tutmak istemiştir. İran siyasetinin baş aktörleri olan Mirza Hasan Han ve Ahmed Kavam'ın İngiliz siyasetine yenik düşmeleri, bu ülkenin işini kolaylaştırmıştır.²¹³ Çok geçmeden Firuz Mirza ve Ekber Mirza'nın İngilizlerle müzakereye memur edilmesi, bu iki şahsın İran'ın menfaatlerine ne kadar önem verdiklerini ortaya koymuştur. Hükümet, İngiltere ile yapılacak görüşmelerde, savaş tazminatı ve sınırlar meselesinin hal olacağını ve verilecek 200.000 lira ile memleket ihtiyaçlarının giderileceğini düşünüyordu.²¹⁴

İngiltere, dışişleri bakanı Lord Curzon vasıtasıyla İran müzakerelerini başlatarak, anlaşmanın kapsamı içerisine İran maliyesinin İngilizlerin denetimine verilmesini, ordunun İngiliz subaylarca idare edilmesini ve buna karşılık 2.000.000 lira borç paranın İran'a verilmesi maddelerini koymak istiyordu. 1919 tarihinde Tahran maslahatgüzarı Charles Marling'in yerine Percy Cox²¹⁵ tayin edilmiş ve müzakereler bu yeni elçi vasıtasıyla dokuz gün devam ettikten sonra İran-İngiltere anlaşması imzalanmıştır.²¹⁶

1919 tarihli anlaşma, altı madde ve bir mukaddimeden oluşmaktaydı. İngiltere, anlaşmanın giriş kısmında İran'ın bağımsızlığını tanıdığını (bundan önceki anlaşmalarda da aynı maddeyi kabul etmesine rağmen bizzat kendisi işgali

²¹² M. C. Meşkür, a.g.e., s. 379. İngiltere, I. Dünya Harbinin galibi olarak kendisini bir dünya imparatoru olarak görüyor, bütün İran, Kafkasya ve Türkistan bölgesini işgal etmeye başlamıştı. Rusya'nın o dönemde ihtilal ile uğraşması ve İngiltere'ye karşı yeterli güce sahip olamaması, İngiliz görevli Curzon'u bütün Asya'yı istila hevesine sevk etmişti. Birinci merhalede sosyalistler aleyhine olan Kafkas unsurları desteklemek suretiyle Kızılordu ile karşı karşıya getirmek ve bir sed oluşturarak Azerbaycan'da kendi öncülüğündeki hükümeti kullanmak istemiştir. İkinci merhalede ise İran ile bir anlaşma yaparak bu ülkeyi elde tutmak istiyordu. Bkz. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 359-360

²¹³ M. İttihadiye a.g.ma., s. 68

²¹⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 617; A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 256

²¹⁵ Percy Cox, Bağdat'ta görevli iken Tahran elçiliğine tayin edilmiştir. Bu şahıs yıllarca Basra körfezinde görev yapmış, Ortadoğu ve Doğu dillerini iyi bilmesi sayesinde yıldızı parlamıştır. İran'daki görevi sırasında bazı vaadlerde bulunduğu gerekçesiyle daha sonra İngiltere'de yargılanmıştır. P. Avery, a.g.e., s. 377

²¹⁶ A. A. Şemim, a.g.e., s. 618. Paris sulh konferansında, İngiltere başbakanı George Liyod'un ısrarla İran delegasyonuna karşı çıkması, daha sonra kendi menfaatlerine uygun yapacakları bir anlaşmayı düşünmesinden dolayı idi. Amerika başkanı Wilson ısrarla İran'dan yana davranmışsa da muvaffak olamamıştır. Bkz. P. Avery, a.g.e., s. 377,402. Sulh konferansına gönderilen İran heyetinin görüşmeleri için bkz. Abdülhüseyn Mesud Ensari, *Zendegânî-i Men ve Nigahî-yi Tarih-i Muasır-ı İran I*, s. 258 vd.; Hüseyin Mekkî, *Zendegânî-i Siyasi-i Sultan Ahmed Şah*, Tahran 1362, s. 90 vd.

gerçekleştirmiştir), İngiliz uzmanların İran devlet idaresinde görev alabileceklerini, demiryolu şebekesi için İran'a yardımcı olacağını ve İran'a borç para vereceğini taahhüt etmiştir. Anlaşmanın esas maddelerinde ise İran'ın maliye ve ordusunda görev alacak müsteşarların İran bütçesinden maaş alacakları, kazak birliklerinin kaldırılarak yerine İngiliz subayların denetiminde yeni birliklerin kurulacağı, gümrük tarifelerinin İngiltere lehine düzenleneceği, İngiltere'nin İran'ın sınır anlaşmazlıkları ve savaş tazminatları konusunda yardımcı olacağı, savaş sırasında İran'da bulunan İngiliz askerlerinin İran'ın tarafsızlığını koruduğu bahanesiyle İngiltere'ye savaş masrafı verileceği gibi çok sakıncalı ve İran'ın bağımsızlığını hiçe sayan ibareler mevcuttu.²¹⁷

Anlaşmada dikkati çeken en önemli husus, kendi subayları komutasında Hindistan ve Bengal gibi sömürgelerden getirdiği askerlerle İran'ı işgal eden ve tarafsızlığını bozan İngiltere, savaştan sonra da İran'ın güvenliğini koruduğunu bahane ederek savaş masrafı istemesiydi. Savaşın başında tarafsız kalacağını ilan eden İran, İngiltere'nin de etkisiyle savaşa sürüklenmişti. Savaş süresince kendi askerlerine gıda temin etmek için İran halkının elindeki yiyecek ve giyecek maddelerine el koyan İngiltere, binlerce insanın açlıktan ölmesine sebep olmuştur. Başbakan Hasan Han'ın bütün bunları gözdardı ederek bu devletle anlaşmaya varması düşündürücüdür. O dönemde İran'da görevli olan Percy Sykes dahi İngiltere'nin İran'ı sulh konferansına dahil etmemesini yanlış bulmuş ve dünya nazarında İran'ın İngiltere için yağlı lokma sayılmasına sebep olduğunu yazmıştır.²¹⁸

Hükümet, anlaşmanın imzalanmasından sonra kendisini haklı çıkarmak için, İran ve R'ad gazetelerinde yazılar yayınlamış ve siyasî manevralara yönelmişse de anlaşmaya karşı olan muhalefeti önleyememiştir. Ahmed Şah'ın da anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra ve üstelik dışişleri bakanı Curzon'un itirazına rağmen İngiltere'ye gitmesi ve bir hafta Londra'da kalması, İran'daki muhalefetin yanısıra

²¹⁷ C. M. Niya, a.g.e., s. 158 vd. 1919 tarihli İngiltere-İran anlaşmasının tam metni için bkz. P. Avery, a.g.e., s. 536 - 538

²¹⁸ W. J. Olson, a.g.m., s. 70 vd. Sykes, İran'ın sulh konferansına alınmamasını siyasî hata olarak görmekte ve daha sonra İran ile yapılan ikili anlaşmayı kendi devleti lehine savunmaktadır. 1919 tarihli İngiltere-İran anlaşmasındaki durumu İngiltere'nin zayıf devlete yaptığı cömertlik olarak algılayan Sykes, bu yardım sayesinde Asya'da sulhun sağlandığını iddia etmektedir. Sykes, İngiltere'nin İran'a borç vermesini cömertlik olarak algılayan, kendi devletinin verdiği 2.000.000 lira tutarındaki borç para % 7 faiz ve kemer sıkma şartı ile verildiğini gözdardı etmiştir. Bkz. P. Sykes, a.g.e., s. 723 vd.

birçok ülkenin de tepkisini çekmiştir. Tepkilerin artmasından endişe duyan Sykes, hükümete mektup yazarak iki devlet arasındaki anlaşmaların yenilenmesini, İran'a zarar veren başka ülkeler meselesini ve sınır meselesini konuşabileceklerini yazmıştır.²¹⁹

İran halkı ve din adamlarının anlaşmaya karşı olan muhalefeti gittikçe artmaya başlamış, Tahran'da bulunan birçok muhalif din adamı, halk ile birlikte Şeyh Abdülhüseyin mescidinde toplanıp hükümetin anlaşmayı iptal etmesini istemişlerdir.²²⁰ Başbakan Mirza Hasan, muhalefeti bastırmak için bu bölgede sıkıyönetim uygulamasına geçmiş, din adamlarını Kaşan'a ve Setare-i İran gazetesi müdürü Hüseyin Han Saba'yı da Kazvin'e sürmüştür. Halkın tepkisini dikkate almayarak anlaşmayı uygulamayı düşünen hükümet, dördüncü meclisin bu anlaşmayı onaylamaması sebebiyle resmî uygulamaya geçirememiştir.²²¹ O sırada Londra'da bulunan Ahmed Şah, anlaşmanın kabul edilmesi yönündeki İngiliz baskısına karşı çıkmış, onayın meclis iradesine bağlı olduğunu söylemiştir. Şah, bu davranışıyla hükümetin yaptıklarını onaylamamıştır.²²²

Mirza Hasan Han hükümeti, anlaşmanın tasvibini beklemeden İngiltere'nin isteklerini geri çevirmemeye, İran'daki malî ve askerî kurumlarda istihdam edilecek İngilizleri görevlendirmeye başlamıştı. 1920'de İran'a gelen Sydney Armitage Smith, İran maliyesi ve gümrüklerini idare etmek, Dixon ise askeri sahada çalışmak için işe başlamışlardı.²²³ İran'da görevli İngiliz subayları, jandarma birliği ile birlikte kazak kuvvetlerini de kendilerine bağlamak istemişlerse de kazakların Bank-ı Şahinşahi'den maaş aldıkları, şahın şahsına ait oldukları ve Ahmed Şah'ın izni olmadan hiç kimseye teslim edilemeyecekleri söylenmişti.²²⁴

²¹⁹ P. Avery, a.g.e., s. 383-385; Mecid Semî, "Ahmed Şah Kacar", *Dairetü'l-Maarif VII*, Tahran 1375, s. 69. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Muhammed Cevad Şeyhülislâmî, *Simay-ı Ahmed Şah Kacar*, Tahran 1368. İran'daki tepkiler için bkz. Muhammed Taki Bahar, *Tarih-i Muhtasar-ı Ehzaab-ı Siyasî-i İran*, Tahran 1363

²²⁰ P. Avery, a.g.e., s. 380

²²¹ A. A. Şemim, a.g.e., s. 621; M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 679

²²² P. Avery, a.g.e., s. 382

²²³ İran'daki askerî işlerde görevlendirilen Dixon, kendi şirketinden, İngiliz subaylarından ve İranlılardan oluşan bir komisyon kurarak İranlı askerlerin teğmen rütbesinden daha üst rütbelere terfi olmaması için bir teklif sunmuştu. Bu teklife itiraz eden Fazlullah Han, 1919 tarihinde İran'dan sürgün edilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 622

²²⁴ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 360

Anlaşmanın yabancı basında yer alması üzerine İran milliyetçileri, devletin resmen İngiliz himayesine girmesi sebebiyle bu anlaşmanın geçersiz olduğunu ilan ettiler.²²⁵ Tepkiler sadece içteki muhaliflerle sınırlı kalmamış, Fransa ve Amerika devletleri de bu anlaşmaya karşı çıkmışlardır. Amerika dışişleri bakanı, Lord Curzon'a gönderdiği mesajda, anlaşmayı kabul etmeyeceklerini, Versay'da hiçbir ülke karşı çıkmadığı halde İngiltere'nin İran heyetine karşı çıktığını ve bunun da İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik bir hareket olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Fransa da İngiltere'nin bu anlaşmasına karşı çıkmış ve İran'daki milliyetçi unsurları desteklemiştir.²²⁶

İran-İngiltere anlaşmasından sonra başbakan Mirza Hasan Han, dışişleri bakanı şehzade Abdülhüseyin Mirza (Nusretuddevle)'yı Ahmed Şah'ın yanına vererek Avrupa'ya, İngilizlerle yapılan anlaşmayı anlatmaya ve Avrupa ülkelerini iknaya göndermişti. Ahmed Şah, İstanbul'a gelecek olan babası mazul Muhammed Ali Mirza ile görüşmek için beklerken, Abdülhüseyin Mirza daha fazla beklemeden Londra'ya gitmiştir.²²⁷

Ahmed Şah, İstanbul'dan Fransa'ya giderek cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile görüşmesinde, İran'ın bu anlaşmayı zoraki imzaladığını, kendilerinin mazlum olduğunu ve İran halkının bu anlaşmayı benimsemediğini söylemiştir. Şah'ın bu sözlerinden rahatsız olan Abdülhüseyin Mirza, Fransa'daki İran elçisini görevden almaya teşebbüs etmişse de Fransız makamları buna karşı çıkmış ve elçiyi resmi elçi olarak tanıdıklarını söylemişlerdir. Ahmed Şah, Fransa'dan İngiltere'ye gitmiştir. Ancak, Londra'da yapılan görüşmelerle ilgili hiçbir resmi açıklama yapılmamış ve İran şahı tekrar Paris'e dönmüştür. 1920 yılında anlaşmanın bir an önce yürürlüğe girmesi için tertiplenen Avrupa ziyaretleri siyasetinden bir netice alınmadan ve tepkiler içerisinde Tahran'a geri dönmüştür.²²⁸

²²⁵ A. Rızaî, a.g.e. IV, s. 207 - 209

²²⁶ M. İttihadiye a.g.m., s. 69

²²⁷ P. Avery, a.g.e., s. 376 vd.

²²⁸ P. Avery, a.g.e., s. 384. İngiltere, İran halkının ve batılı devletlerin 1919 İran-İngiltere anlaşmasına olan muhalefetlerini önlemek için, 1920'de başka bir anlaşma yaparak İran'a ödenmesi gereken petrol hissesinden 1.000.000 lirayı ödemeyi taahhüt etmiştir. Başbakan Hasan Han, her ne kadar muhalifleri sürgün etmişse ve şahı Avrupa ziyareti ile oyalamaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Amerika Birleşik Devleti anlaşmayı Wilson ilkelerine aykırı bularak karşı muhalefeti desteklemeye çalıştı. Bkz. M. C. Meşkür, a.g.e., s. 379-380

Bu tarihlerde İngiltere'nin İran'daki petroler için kurduğu şirket ile İran devleti arasında petrol borularına verilen zararın İngiliz şirketi tarafından ödenmesi ile ilgili ihtilaflar çıktı, İngiliz şirketinin ödemesi gereken 500.000 lirayı ödememek için hasar tespitine gittiği ve bu tespit için hakemler tayin ederek işi zorlaştırdığı görülmektedir. İhtilafları gidermeye çalışan Abdülhüseyin Mirza, Londra'ya giderek İran maliyesine tayin edilen Armitage Smith'in şirketi ile İran arasındaki petrol gelirinden İran'a düşen hissenin verilmemesi meselesini ve petrol gelirlerini görüşmeye çalışmıştır. Hesapların incelenmesiyle görevlendirilen Mc Clean'ın İran'a verdiği raporda, şirketin İran'a 535.000 lira ödeme yapması gerektiğini tespit etmiştir.²²⁹ İsteddiği sonucu alamayan hükümet, 1920 yılında istifa ederek yerini Mirza Hasan Han Pirniya hükümetine bırakmıştır.²³⁰

B. İran Üzerine İngiltere-Sovyetler Mücadelesi ve Sonuçları

İngiltere, ihtilal ile iktidara gelen Rus bolşeviklerinin İran bölgesinde etkili olmamaları için kızıl orduya karşı eski Rus generalleri ve ordularını destekleme siyasetinde başarılı olamamış, eski generalleri safdışı eden kızılordu Kafkas Cumhuriyetlerini ele geçirmişti.²³¹ 1920'de Bakü'ye giren Sovyet birlikleri, Kirov yönetiminde Azerbaycan'da askerî harekate girişip İngiltere'nin de göz diktiği petrolerini ele geçirdiler. Buradan hareketle Ermenistan ve Gürcistan'a girerek mevcut hükümetleri devirip kendilerine bağlı bolşevik kökenli idareler tesis ettiler.²³²

Kafkaslardaki harekâtı tamamlayan Sovyet birlikleri İran'ı tehdit amacıyla Ünzili'ye asker çıkararak buradaki limanların birkaç tanesini ele geçirdiler. İngiliz birlikleri Gilan'dan Reş'te çekilince, kızılordu birlikleri kolaylıkla buraya girdi.

²²⁹ P. Sykes, a.g.e., s. 728. İran her ne kadar Armitage Smith ile yapılan anlaşmayı kabul etmemişse de 1933 yılına (Rıza Han Pehlevî dönemi) kadar gelmiştir. A. A. Şemim, a.g.e., s. 623 - 624. Daha geniş bilgi için bkz. M. Fatih, *Pencah Sel Neft-i İran*, Tahran 1335

²³⁰ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 133; A. A. Şemim, a.g.e., s. 638

²³¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 364; P. Sykes, a.g.e., s. 730

²³² P. Avery, a.g.e., s. 420; P. Sykes, a.g.e., s. 731. Azerbaycan'da başında Muhammed Emin Resulzâde'nin bulunduğu sosyalist hükümet, İran ile siyasi münasebetlere başladı. Başbakan, Ziyaeddin Tabatabaî'yi görüşmelerde bulunmak üzere Bakü'ye göndermiş fakat, Ziyaeddin Bakü'deki hükümetle bazı siyasi ve ticarî anlaşmalar yapacağı sırada Sovyetler, Bakü hükümetini değiştirdiler (Dunsterville'nin hükümeti ayakta tutma çabası yetmedi). Sosyalist hükümetin Trotsky aracılığıyla İran'a yaptığı anlaşma teklifleri, Beyaz Rusların bolşevikleri yenecekleri ümidiyle İran tarafından kaale alınmamıştı. 1919'da sosyalist rejime karşı mücadele veren Koltchak ve Denikine yenilince İran şahı korkuya kapılmıştır. Lenin, İngilizlerin İran'dan çıkarılmasını, aksi takdirde İran'ı işgal edeceklerini bildirmiştir. Lenin'in bu düşüncesi kısa bir süre sonra fiiliyata geçirildi ve Denikine'yi izleme bahanesiyle Ünzili'den İran topraklarına giren kızılordu Gilan'ı işgal etti. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 628 - 630

Kızıldudunun ilerleyişi karşısında korkuya kapılan Ahmed Şah, 1920'de Tahran'ı terk etmeyi bile düşünmüştü. Çünkü, Raskolnikov komutasındaki birlikler ihtilal karşıtı güçleri takip etmek bahanesiyle İran topraklarına girmiş ve merkezi tehdit etmişlerdi. Dönemin dışişleri komiseri Tchitcherine, bu işgalin geçici olduğunu İran hükümetine bildirmişse de İran bunu gerçekçi bulmamış ve yeni üye olduğu Milletler Cemiyetine şikayette bulunmuştu. Milletler Cemiyetinin baskısı sonucu İran ile müzakereye oturacaklarını bildiren Sovyetler, Gilan'da isyan eden Mirza Küçük Han Cengeli'ye yardım ederek sözlerinde durmamışlardı.²³³ Mirza Küçük Han Cengeli, merkezî hükümetin zayıflığından istifadeyle Gilân'da bağımsız bir hükümet kurmuş ve Mazenderan'a kadar genişleyerek kuzey cumhuriyetini ilan etmişti. 1919 tarihli İran-İngiltere anlaşmasından dolayı İran hükümetini gayr-ı resmî ilan etmiş ve kendisinin bütün İran'a hakim olduğunu iddia etmişti.²³⁴

Bolşevik ihtilaline karşı mücadele veren çarlık dönemi generallerinin yenilmesi, Kafkas Cumhuriyetlerinin ve Bakü petrollerinin bolşevik iktidarın eline geçmesi ve Gilan'da Sovyet güdümlü hükümetin kurulması İngiltere'yi bu bölgede iyice sarsmıştır. İngiltere, sadece bu sarsıntıyla karşılaşmamış, Liberaller ile İşçi Partisi'nin hükümete muhalefet etmesi ve halkın ağır vergilere olan tepkisi hükümeti zor durumda bırakmıştı. Ancak, Sovyet kızıldudusunun İran, Afganistan ve Hindistan'a yönelme tehlikesi karşısında İngiliz emperyalizmi kendisine çeki düzen vermek zorunda kalmış ve iç sıkıntıları bir kenara bırakmıştır.²³⁵

İran'ın bu dönemdeki durumu pek iç açıcı değildi. Gilan'da Sovyet güdümlü sosyalist bir hükümetin kurulması ve Tebriz'de Şeyh Muhammed Heyebanî'nin isyanı önemli bir gaile idi. İngiltere bu isyancıdan yana olmayıp bağımsız ve güçlü bir hükümetin Tebriz'de kurulmasını bütün İran'a hakim olmasını istememişti.²³⁶ Çünkü, Tahran'daki merkezî hükümete istedikleri gibi nüfuz edebiliyordu. Bu yüzden Heyebanî'nin hareketine İngilizlerden ziyade kendi taraftarları, serbest bırakılan siyasi tutuklular, milliyetçi kesimler ve medrese öğrencileri destek vermişlerdi.²³⁷

²³³ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 364 - 365

²³⁴ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 141; A. A. Şemim, a.g.e., s. 631

²³⁵ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 365 - 366

²³⁶ P. Avery, a.g.e., s. 417 vd.

²³⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 632. Heyebanî'nin eski dostu olan Kesrevî bu olay hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Meşruta-yı İran*, Tahran 1330

Meşrutiyet hareketinde gayret göstermiş olan Hacı İsmail Emir Hizî, Heyebanî'nin isyanında kendisine yardım ederek Azerbaycan isminin "Azadistan" olarak değiştirilmesini, Bakü ve Şirvan halkının kendilerine bağlanmasını teklif etmiştir. İsyanın sürdüğü dönemdeki resmî yazışmalarda Azadistan tabiri kullanılarak devlet olma unsurlarının tanınmasına gayret gösterilmiştir. Ancak, tek başına başarılı olmayı göze alamadıkları için Almanlarla irtibata geçerek Tebriz'deki Alman konsolosluğu vasıtasıyla yardım istemişlerdir. Sovyet Bolşevik yönetimiyle işbirliğine gitme isteği ise Ahmed Kesrevî ve demokratlar tarafından tepkiyle karşılanmış, bu tepkiden istifade eden İngilizler gazetelerde Heyebanî aleyhtarî yayınları desteklemişlerdir.²³⁸

Heyebanî ve Küçük Cengelî isyanları İngiltere'nin bölgedeki menfaatlerini tehlikeye düşürdüğünden İran ile ilgili meseleleri görüşmek üzere bir heyet Moskova'ya gönderilmiştir. Çünkü İngiltere, menfaatleri gereği İran'ın bağımsız bir şekilde Sovyetler ile görüşmesini istemiyordu. Londra'ya giden Sovyet temsilcisi aracılığıyla anlaşmaya varılarak bolşeviklerin İran'da İngiltere aleyhine propaganda yapmaması ve İran'ın bağımsızlığının tanınmasını kabul ettirmiştir. Anlaşmaya göre İngiltere, Rusya'daki ihtilal karşısı unsurlara yardım etmemeyi ve kuvvetlerini Asya'da çekmeyi kabul etmiştir. Üzerinde uzlaşmaya varılan diğer önemli bir madde ise her iki devletin İran'daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmeleridir.²³⁹

C. Hükümet (Üçüncü Hût) Darbesi

Mirza Hasan Han hükümetinin 1920'de istifasından sonra yeni hükümet kurulmuş, halkın büyük tepkisi karşısında İngiltere ile yapılan 1919 İran-İngiltere anlaşmasını yürürlüğe koymamıştı. Ayrıca, Gilan'daki bolşevikleri sürmek ve kazak birliklerini ortadan kaldırmak için harekete geçilmişti.²⁴⁰

Hükümetin ilk teşebbüslerinden bir diğeri ise kendine has siyaseti olan Azerbaycan valisi Hacı Mehdi Kulî Han Hidayet (Muhbiru's-saltana)'in Tebriz'e getirtilerek devam etmekte olan Heyebanî isyanının bastırılması ve Rus birliklerinin ülkeden çıkarılması noktasında tecrübeden istifade edilmesi idi.²⁴¹ Sovyet ordularının

²³⁸ A. A. Şemim, a.g.e., 633. Bkz. Ahmed Kesrevî, *Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan II*, Tahran 1333

²³⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 366

²⁴⁰ A. Müstevfi, a.g.e. III, s. 212; P. Avery, a.g.e., s. 432

²⁴¹ K. Süleymanî, a. g. E., s. 139

İran'dan çıkartılması için İran ve İngiliz birlikleri Kazvin-Reşt arasındaki sahada bolşeviklerle savaşmış buradan onları bertaraf etmeye başlamışlardı. Ancak, Rusların Asya'daki yayılmasını Hindistan'ı tehdit olarak gören İngiltere'nin Horasan'daki askerlerini tahliye etmesi, İran ile birlikte verdiği savaşın yarım kalmasına sebep olmuştur. Horasan birliklerini Hindistan'a götüren İngiltere, gerideki ağır mühimmatı ve silahları da İran'a satarak ileride kullanmayı düşünmüştür.²⁴²

İran'ın güneyinde İngiltere idaresinde kurulan güney polisine ve İran'ın üzerindeki İngiliz nüfuzuna karşı mücadele veren Şeyh Hasan Han Çakutahî'nin, İngilizlerin tuzağına düşerek kendi adamlarıyla birlikte katledilmesi, hükümeti yabancı nüfuzuna karşı harekete geçirmiştir. Ülkedeki yabancı unsurlara karşı başlatılan mücadelenin bir parçası olarak Mazenderan'da bolşeviklerle savaş devam etmiş ve Hazar denizi kenarındaki Ünzili'ye kadar yayılmıştır. Hükümetin bu teşebbüslerine basının muhalefet etmesi başarıyı olumsuz etkilemiş ve İngiltere'nin işine yaramıştır.²⁴³

Mirza Hasan Han Pirniya hükümetinin, İngiltere'yi dışlayan bir siyaset takip ederek Sovyetlerle irtibat kurmak istemesi ve İran'ın İstanbul maslahatgüzarının Moskova'ya gönderilmesi, İngiliz diplomasisini tekrar devreye sokmuştur. İran hükümetinin teşebbüslerini başarısız kılmak için önceki anlaşmalar gereği İran'a ödemesi gereken parayı ödemeyip İran ile yapılan görüşmelerde koz olarak kullanmaya başlamıştır. İngiltere makamlarıyla İran hükümeti arasında yapılan görüşmelerde, Bank-ı Şahinşahî'nin üç ay içerisinde ödemeyi kredi-avans şeklinde yapması, Gilan'daki İran kuvvetlerinin bolşevikler karşısında takviye edilmesi kararları çıkmıştır. İngiltere, şartların kabulünü 1919 anlaşmasının İran millî meclisi tarafından onaylanması şartına bağlamıştır.²⁴⁴

İngiltere'nin İran'ı karışıklık içerisinde bırakma siyasetinden doğan sıkıntılar yüzünden Hasan Pirniya hükümeti de fazla uzun ömürlü olmamış ve istifa etmek zorunda kalmıştır. Yeni hükümeti kurmak için birkaç kişiye yapılan teklifler, ülkenin içinde bulunduğu ağır şartlar sebebiyle kabul görmemiştir. Sonunda Ahmed Şah, askerî ricalden Fethullah Ekber (Sipahdar-ı azâm)'i hükümeti kurmakla

²⁴² Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 160 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 638-639

²⁴³ Muhammed Rıza Aştianizade, "*Sevab-ı Rıza Han ve Küdta-yı Sevvûm-u Hût*", *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran 1370, s. 103

²⁴⁴ M. İttihadiye a.g.m., s. 69 - 70

görevlendirmiştir.²⁴⁵ Muhammed Taki Bahar, Fethullah Ekber hükümetini hülle istilâhı içerisinde değerlendirmekte ve darbenin hazırlık devresi içerisinde kurulduklarını söylemektedir. İngiltere'nin Tahran maslahatgüzarı Normann aracılığıyla başbakanlığa getirilen asker kökenli Fethullah Han, İngiltere'ye göre, İngiliz kuvvetlerinin İran'dan çekilmesinden sonra kendilerine bağlı bir diktatör olarak idarede kalacaktı. Ancak, bu proje tutmayacak ve alternatif çareler üzerinde durulacaktır.²⁴⁶ Yine Bahar'ın dediğine göre, İranlılardan bir grup ile R'ad gazetesi müdürü Seyyid Ziyaeddin Tabatabaî de İngiltere menşeli diktatörlük fikrini destekleyenlerdendi.²⁴⁷

İran tarihlerinde "Üçüncü Hut" olarak geçen darbe, Fethullah Han hükümeti döneminde yapılmış İngiltere destekli askerî diktatörlük amaçlı bir darbedir. Hemedan'daki kazak birliğinin komutanı olan Rıza Han Mirpençe (Muhammed Rıza Pehlevî'nin babası),²⁴⁸ Seyyid Hasan Müderris, milliyetçi kadrolar ve güçlü bir hükümetin iş başına gelmesini isteyenler tarafından olumlu karşılanmıştır.²⁴⁹ İngiliz güçlerinin İran'dan çıkmasından sonra burada kalmış olan Normann ve Colonel tarafından bu fikir hayata geçirilmiştir.²⁵⁰ Rıza Han Mirpençe ve Seyyid Ziyaeddin, 1921 yılında harekete geçerek çarpışmasız bir şekilde Tahran'a girdikten sonra askerî hükümeti kurmuşlardır.²⁵¹

Askerî darbeyle hükümeti kuran Rıza Han Mirpençe (Sipih) ve Seyyid Ziyaeddin'in beklenmedik bir şekilde Moskova'daki elçileri vasıtasıyla Sovyetlerle yirmi altı maddelik bir anlaşma üzerinde müzakereleri başlatmaları İngiltere'yi endişelendirmiştir. Hükümetin uygulamaları, kendisini başa getiren İngiltere'nin beklentileri dışında gelişmeye başlayınca Ahmed Şah, tahtını koruma derdine düşmüştür. İngiltere, Tahran elçiliği vasıtasıyla kendi vatandaşlarının Bank-ı Şahinşahî şubelerinde bulunan paralarını çektikten sonra ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Bu teşebbüslerden endişelenen şah, İngiltere ile imzalanmış 1919 tarihli

²⁴⁵ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 155; K. Süleymanî, a.g.e., s. 80

²⁴⁶ M. İttihadiye a.g.m., s. 69.

²⁴⁷ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 219

²⁴⁸ Pehlevî hanedanlığının başlangıcında tahta oturan Rıza Şah Pehlevî, babası öldüğünde (Rıza Han Mirpençe) henüz kırk günlük olarak annesi tarafından Tahran'a getirilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 642

²⁴⁹ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 220 vd.

²⁵⁰ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 202 vd.

²⁵¹ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 208 vd.

anlaşmayı meclisten geçirmek için gayret göstermeye başlamıştır.²⁵² Anlaşmanın meclis tarafından onaylanması için dördüncü meclisin hemen açılmasını istemişse de Azerbaycan seçimlerinde onbir adayın vazgeçmiş olması durumu güçleştirmiştir. Ayrıca, millî meclis üyelerinden otuz dokuz kişi, 1919 anlaşmasına karşı olduklarını Ra'd gazetesinde ilan etmişlerdir. Bir yandan da kuzeyden yayılma tehlikesi olan Rus komünizmine karşı İngiltere ile dost kalma ve 1919 anlaşmasını nazikçe lağv etme gayreti içine girilmiştir. Anlaşmanın kaldırıldığına dair bir mektup, İngiltere dışişlerine gönderilmek üzere Tahran'daki İngiliz elçiliğine verilmiştir. Mektubun verilmesinden iki gün sonra anlaşmanın İngiltere tarafından da kaldırıldığı cevabı alınmıştır. Kuzeyde halâ büyük bir tehlike olan Sovyetlerin öfkesini üzerine çekmemek için dostane ilişkilerin devam ettirilmesi kararı alınmıştır.²⁵³

Sovyet sosyalistleri de hem İran'da ve hem de diğer yerlerdeki İngiliz emperyalizmini zayıflatmak ve bölgedeki müslüman nüfusa iyi görünerek desteklerini almak istemişlerdir. Bu amaçla 1920 yılında "*Kongre-i Milliye-i Sitemdide-i Şark (Uluslararası Doğu Mazlumları)*" kongresini toplamıştı. Bu toplantıya Rusya'daki müslümanlar ile birlikte Anadolu, İran, Afganistan, Hindistan ve Çin temsilcilerinden oluşan 2000 kişinin katılımı sağlanmıştı.²⁵⁴

İhtilal hükümetinin başbakanı Seyyid Ziyaeddin Tabatabaî ve Rıza Han Mirpençe, bir hafta boyunca hiçbir bakanlığa atama yapmadan bütün işleri ellerinde tuttular. İhtilali haklı göstermek için halktan ve devlet görevlilerinden bir kısmı tutuklanmış, gazeteler kapatılarak devlet daireleri birkaç gün tatil edilmiştir. Kendilerine muhalif siyasilerin tutuklanmasından sonra alınan bir kararla insanların bir araya gelerek toplanmaları yasaklanmıştır.²⁵⁵

Fethullah Ekber döneminde Sovyet hükümetiyle başlatılmış olan görüşmeler İngiltere'nin tepkisine rağmen anlaşmayla neticelenmiştir. 1921'de İran'ın içinde

²⁵² M. R. Aştiyanî, a.g.m., s. 104 vd.; A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 224

²⁵³ P. Avery, a.g.e., s. 510. Seyyid Ziyaeddin Tabatabaî, ihtilalci ve cesaretli bir kişiliğe sahip olup sosyalizm ve faşizm fikirlerinden uzak görünmüştür. Toplumsal işlere ve topluluğu yönlendirmede etkili olduğundan kazak birlikleriyle darbe için Tahran'a gelişinde yanındakileri iyice şartlandırmış ve intikamcı bir havaya sokmuştur. Herhangi bir partiye ve aşirete bağlı olmadığından, kendi etrafında toplanmış bir grupla başa gelmemiştir. Ancak, 1921 tarihli Times gazetesi, "*Bolşeviklere Karşı İran'da İhtilal Hükümeti*" başlıklı haberde, Seyyid Ziyaeddin'in başbakan olacağı ve Tahran'daki İngiliz maslahatgüzarı Harvard ile arasının iyi olduğunu duyurarak ihtilalin İngiltere ile olan bağlantısını ima etmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 644 vd.

²⁵⁴ P. Avery, a.g.e., s. 432 vd.

²⁵⁵ Y. Devletabâdî, a.g.e. IV, s. 225; P. Avery, a.g.e., s. 422 vd.

bulduğu siyasî ve iktisadî olumsuzluklara rağmen böyle bir anlaşmanın yapılması bazı çevrelerce bir başarı telakki edilmiştir.²⁵⁶ İran-Sovyetler anlaşmasını Londra'ya bildiren Daily Herald gazetesinin Moskova muhabiri, Rus diplomat Kara Han ile görüştüğünü ve Sovyet hükümetinin İran'ın bağımsızlığına önem verdiğini söylemiştir.²⁵⁷

1921 yılında imzalanan İran-Sovyetler anlaşması, İran'a fazla bir şey kazandırmamışsa da Osmanlı, Afganistan ve güneydeki sınırlar meselesiyle uğraşan devletin, içinde bulunduğu sıkıntılar sebebiyle uzatılan bir dostluk eli gibi görünmüştür. Anlaşma, eski çarlık rejiminin İran'daki faaliyetlerine göre iyi bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Zira, yeni hükümet 1921 anlaşmasıyla, önceki rejim döneminde işgal edilen İran topraklarının zorla işgal edildiğini kabul etmiştir. Hatırlanacağı üzere Paris'teki barış görüşmelerinde İran'ın gündeme getirdiği toprak meselesi, İngiltere'nin İran heyetini engellemesi sebebiyle Sovyet Rusya tarafından geri verilmemişti. Sovyet rejimi yeni oluşumları göz önüne alarak İran'a yakın olmayı kendi açısından uygun bulmuştur. Çünkü, bu anlaşmanın imzalandığı günlerde İran topraklarında İngiltere askerî garnizonlara hala duruyordu. Fransa Avrupa'da ve Amerika ise İran'ın kuzeyinde etkili olmaya başlayarak Rusya'yı tehdit etmeye başlamıştı. Bu yüzden İran ile yakınlaşmayı kendi menfaatlerine uygun bulmuş ve İran'ı denetime alacak gücün tehlike arz edeceğini düşünmüştür.²⁵⁸

1921 İran-Sovyetler anlaşmasıyla taahhüd edilen eski imtiyazların iptali, İran'a yapılan Rus saldırılarının durdurulması, 11.000.000 İngiliz lirası tutarındaki borcun silinmesi, demiryolu-şose yollarının yapımı ve gümrük idarelerinin İran'a bırakılması iktisadî yönden bir rahatlama getirmiştir. Ayrıca, İran'daki Rus destekli Bank-ı İstikrazî'ye müdahale edilmemesi ve telgraf hatları imtiyazının geçersiz sayılması önemli bir gelişme olmuştur. Aşurâde ve Esterabad civarındaki adaların

²⁵⁶ 1921 tarihli İran-Sovyetler anlaşmasının bütün maddeleri için bkz. P. Avery, a.g.e., s. 470 vd.

²⁵⁷ Muhabir, İngiltere ile Rusya arasındaki 1907 anlaşmasını hatırlatarak Rusya'nın bu hareketini eleştirmiştir. Y. Devletabâdî, a.g.e IV, s. 242 vd. Bkz. Mehdi Melikzâde, *Keşmekeş-i Meşruta ve İstibdat*, Tahran 1330

²⁵⁸ A. A. Şemim, a.g.e., s. 650 - 651. Bu dönemde İngiltere, İskandinav yarımadasından Finlandiya, Estonya, Litvanya, Çekoslovakya, Romanya, Bulgaristan ve Anadolu sınırlarından geçen bir "Sağlık Kemerini" yani bir çember oluşturmak istiyor, Sovyet sosyalizminin nüfuzunu engellemeye çalışıyordu. Hindistan, Irak ve Arap Emirliklerini de Milletler Cemiyeti vasıtasıyla mandasına almış ve İran bir açık kapı olarak kalmıştı. İran-Cox anlaşması bu duvarı oluşturmak için yapılmışsa da anlaşma maddeleri yürürlüğe konulamamıştır. A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 368

İran'a verilmesi İran'ın Hazar denizine olan çıkış yolunu sağlamıştır.²⁵⁹ İran ise Sovyet Rusya'nın vazgeçtiği imtiyazları üçüncü bir ülkeye vermemek, Beyaz Rusların İran'da üs kurmamak ve üçüncü bir devletin İran toprağını kullanarak tehdit oluşturmasına izin vermemek gibi taahhüdlere vermiştir. Anlaşma şartlarına uyulmadığı takdirde Rus ordusu İran'a girebilecekti. İran, anlaşmadan sonra yeni rejim ile dostluk belirtisi olarak çarlık dönemindeki elçiyi ihraç etmiş ve yeni elçi Theodore Rothstein'i elçi olarak kabul etmiştir.²⁶⁰

Seyyid Ziyaeddin hükümeti, eski hükümetin İngiltere ile yapmış olduğu anlaşmaları kaldırdığını ilan edip İngiliz elçiliğine bildirdiğinde halkın sevinç gösterileriyle karşılanmış, İngiliz kuvvetlerinin İran'ı tahliye etmeleri süreci içerisinde asker, askerî müsteşarlar ve maliyeciler ülkelerine geri dönmeye başlamışlardır. Güneyde İngiltere himayesinde kurulan polisi teşkilatı da kaldırılmıştır. Rus askerlerinin Ünzili ve Gilan'dan çekilmesiyle buradaki sosyalist hükümet sona ermiş ve İran tarihinin karanlık bir sayfası geride kalmıştır.²⁶¹

Seyyid Ziyaeddin'in kendisini tahttan indirerek yerine Muhammed Hasan Mirza'yı tahta oturtacağı haberi üzerine korkuya kapılan Ahmed Şah, Rıza Han'a yakınlaşmaya çalışarak muhtemel bir teşebbüsü önlemeye çalışmış ve Ziyaeddin ile arasının açılmasına sebep olmuştur.²⁶² Rıza Han'ı makam düşkününü olarak düşünen Ziyaeddin, o'nun yetkilerini kısımaya, kendisini yenilik taraftarı ve istiklal düşkününü olarak göstermeye çalışarak Rıza Han'ın halk nezdinde destek görmemesine çalışmıştır. Fakat, 1921'de başında bulunduğu hükümet düşmüş ve yerine Ahmed kavam hükümeti kurulmuştur.²⁶³

Ç. Ahmed Kavâm (Kavâmu's-saltana) Hükümeti ve İç Huzursuzluklar

Seyyid Ziyaeddin tarafından atıldığı zindanda başbakan olarak tayin edildiğini öğrenen Ahmed Kavam, Ziyaeddin hükümetinin sükûtundan on gün sonra zindandan çıkarak kabinesini hazırlamış ve şaha sunmuştur. Yeni kabinede Seyyid Ziyaeddin ile birlikte darbe hükümetinde yer almış olan Rıza Şah Mirpençe de görev

²⁵⁹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 370 - 371

²⁶⁰ E. A. Grantosky - P. Petrofosky, a.g.e., s. 430 vd.

²⁶¹ A. H. Mehdevî, a.g.e., s. 370 - 371

²⁶² M. İttihadiye a.g.m., s. 69; A. A. Şemim, a.g.e., s. 651 - 652

²⁶³ M. C. Meşkûr, a.g.e., s. 381; P. Avery, a.g.e., s. 486 vd.

almış ve savaş bakanlığına getirilmişlerdir.²⁶⁴ Başbakan Ahmed Kavam tarafından hazırlanan hükümet programında, üçüncü tabakadan olan halkın refahının temini, çiftçilerin durumunun düzeltilmesi, 1921 İran-Sovyet anlaşmasıyla İran'ın mülkiyetine geçen Bank-ı İstikrazî'nin çalışmalarının sona erdirilmesi, ülkenin millî kaynaklarından olan madenlerin işletilmesi, alınan borçların iktisadî sahada kullanılması, hazineden yapılan karşılıksız harcamaların önlenmesi, askerî birliklerin ıslahı, kültürel faaliyetlerin arttırılması, adliyenin ıslahı, kapitülasyonların kaldırılması ve ülkedeki sağlık merkezlerinin arttırılması yer alıyordu. Programını dördüncü meclise sunan hükümet, yapılan oylamada meclisten güvenoyu almış ve basından da destek bulmuştur.²⁶⁵ Küçük Han Cengelf'nin ve Horasan jandarma komutanı Muhammed Taki Han'ın merkezi hükümete karşı olan muhalefetlerinin devam etmesi önemli bir mesele olarak devam etmiştir.²⁶⁶

Dördüncü meclisin ekseriyeti başlarında Seyyid Muhammed Sadık Tabatabaî ile Süleyman Mirza'nın bulunduğu "*İslâh-ı Talebân*" (ıslahat taraftarı) denilen sosyalist partinin elindeydi. Parti üyeleri Sovyet sosyalistlerinden destek görüyorlardı. Mecliste ikinci grubu oluşturan sağ cenah ise muhafazakarlara dayanıyordu. Ayrıca, meclis içindeki "*Heyet*" adlı sosyalist parti ise Ahmed Kavam'ı destekliyordu. Başbakanın muhalifi olan diğer gruplar daha sönük kalarak Ahmed Kavam'ın şaha dayanarak işleri yürütmesine engel olmadılar.²⁶⁷

Seyyid Ziyaeddin ve ihtilal sorumlularının hükümete geldikten sonra İngiltere aleyhine olan çalışmalarını, 1921 tarihindeki bir meclis oturumunda gündeme getiren dışişleri bakanı Lord Curzon, İran hakkında bir nutuk irad ederek kendisinin çok eskiden beri İran'ın dostu olduğunu söylemiş ve İran'ın ilerlemesine katkıda bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Buna tepki gösteren İran halkı ve gazete yazarları, *Setâre-i İran* ve İran gazetelerinde yazdıkları makale ve haberler aracılığıyla, İngiltere'nin İran'da sürekli aldatmacaya dayalı bir siyaset izlediğini ve

²⁶⁴ P. Avery, a.g.e., s. 489. Serdar Sipih'in faaliyetleri için bkz. A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 321. Hükümetin diğer üyeleri için bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 653 - 654

²⁶⁵ Ahmed Kavam hükümetinden yana olan gazeteler, Ziyaeddin başkanlığındaki ihtilal hükümetini eleştirmeye başladığı bu dönemde, savaş bakanlığına getirilen Rıza Han Sipih (Rıza Şah Pehlevî'nin babası) ihtilalin müsebbiplerinden birinin de kendisi olduğunu bizzat açıklamıştır. A. A. Şemim, a.g.e., s. 654

²⁶⁶ P. Avery, a.g.e., s. 489

²⁶⁷ P. Avery, a.g.e., s. 486-489; M. İttihadiye a.g.ma., s. 70

kendilerine çok zarar verdiğini yazarak dışişleri bakanı Curzon'a büyük bir tepki göstermişlerdir.²⁶⁸

Meşrutiyet hareketinin cesur ve milliyetçi şahsiyetlerinden olan Mirza Küçük Han Cengeli, Birinci Dünya Harbi sırasında Gilan'da yabancı nüfuzu ve Sovyetlerin bolşevik kökenli idare kurma teşebbüslerine karşı bağımsız bir hükümetin kurulmasına çalışmıştı. Dr. Haşmet Takanî, Hacı Ahmed Kesmaî ve Sultan Davud Han gibi jandarma birliği subaylarının yardımı, Alman ve Osmanlı makamlarının teşvikiyle harekete geçmişti. Daha önce İngilizlerle işbirliği yaparak Gilan'daki bolşevikleri sürmeye çalışan Cengeli, merkezî hükümete karşı isyanın sınırlarını genişleterek ülkesindeki bütün yabancı güçlere karşı çıkmaya başlamıştı.²⁶⁹ İran'ın kuzeyindeki İngiliz kuvvetlerinin komutanı olan General Dunsterville'nin deyimiyle idealist, şerefli ve gerçek bir vatansever olarak anılmaya başlanmış, 1919 ve 1920 yılında merkezî hükümete karşı olan isyanları siyasî sarsıntılara sebep olmuştu. Kazak birliklerine karşı cesurca karşı koyması başarısızlıkla sonuçlandığından ormanlık bölgeye kaçmak zorunda kalmıştı.²⁷⁰

Seyyid Ziyaeddin hükümetinin Sovyetler ile anlaşmasında Mirza Küçük Han ile ilgili maddeler de konulmuş ve ortadan kaldırılması zemini hazırlanmıştır. İran elçiliğine tayin edilen Theodor, Sovyetlerin bu konuda İran'a yardım edeceğini söylemiştir. Ahmed Kavam hükümeti ise isyanı bastırmak için Mazenderan'daki millî kuvvetlerle harekete geçmiş ve isyancıların elebaşlarından olan İhsanullah Han'ı Bakü şehrine kaçmak zorunda bırakmıştı.²⁷¹ Diğer elebaşılardan Halû Kurban ve Haydar Amûoğlu'nun yanındaki kuvvetler Cengeli'den ayrılıp kurtulurken, bazıları da hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür. Gilan'da geriye kalan

²⁶⁸ Setâre-i İran gazetesinde yayımlanan bir makalede, İngiltere'nin 1907, 1911 ve 1919 anlaşmalarını yapmak, güney polisini teşkil etmek ve Armitage Simith'i İran'a göndermekle İran'ı Hindli askerler vasıtasıyla resmen işgal ettiği, içteki ıslahatları engellemekle İran'ın gelişmesini engellediği ve kendi sömürge siyasetini genişlettiği vurgulanmıştır. 1921 tarihli ve yirmi numaralı Londra Times gazetesinde ise İngiltere'nin izlediği siyasetler yüzünden İran halkı nezdinde kötü bir hatıra bıraktığı vurgulanmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 655 - 656. Ayrıca bkz. Fethullah Nuri İsfendiari, **Restahiz-i İran**, Tahran 1335

²⁶⁹ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 276 - 278. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Ahmed Sipihri, **İran Der Ceng-i Buzûrg**, Tahran 1336

²⁷⁰ Mirza Küçük Han'ın Cengeli lakabını alması, daha iyi bir savunma için sığındığı ormanın, Farsça'da Cengel manasına gelmesinden ibaretti. İ. Olgun - C. Draşan, Farsça Türkçe Sözlük, s. 110

²⁷¹ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 242 vd.

isyancıların ortadan kaldırılması amacıyla Rıza Han görevlendirilmiş ve meydana gelen çarpışmalar 1921 yılına kadar devam etmiştir.²⁷²

Mirza Küçük Han Cengeli'nin mücadeleyi kaybetmesiyle Sovyetlere sığınabileceği ihtimali üzerine Tahran'daki Rus elçi ile temasa geçilmiş ve sonunda Cengeli'nin merkezî hükümete teslim edileceği üzerinde mutabık kalınmıştır. Sovyetlerin bu taahhüdü gerçek olmamış ve kendi topraklarına kabul edeceği bu isyancıyı ileride İran'a karşı bir koz olarak kullanmayı düşünmüştür. Ancak, sahip olduğu dinî değerler sebebiyle Rusya'ya sığınmayı kendi gururuna yedirmeyen Cengeli, samimi olduğu bir Alman dostu ile birlikte gittiği Taleş ve Halhal civarında soğuktan donarak ölmüştür (1921).²⁷³

Bu dönemde vukû bulan bir diğer olay da Muhammed Taki Han Pesiyân (Cengeli'nin arkadaşı) isyanıdır. Seyyid Ziyaeddin tarafından Horasan'daki jandarma birliğinin başına getirilen Muhammed Taki Han, Ahmed Kavam tarafından görevden alınarak Tahran'a getirilmişti. Vatansever, bilgili ve milliyetçi bir subay olan Muhammed Taki Pesiyân, görev değişikliğini kendi gururuna yedirmeyip hükümete isyan etmiştir. Bu isyanın Mirza Cengeli isyanından farkı, birinci isyancının adamlarının çapulcu türünden olması ve mevcut asayişsizlikten istifade etmelerinin yanında Muhammed Taki ve yanındaki askerlerin daha düzenli ve teknik silahlarla mücehhez olmalarıydı. Ayrıca, Muhammed Taki'nin hedefi mevcut olan hükümeti sistemli bir şekilde zorlamaktı. Horasan'da görev yaptığı süre içerisinde halkın bir kısmının da teveccühünü kazandığından kendi görev yerine tayin edilen Mirza Sadra'dan daha itibarlıydı. Burada kurulan altı kişilik komisyon aracılığıyla göreve iadesi Ahmed Şah'dan istenmiştir.²⁷⁴

Muhammed Taki Pesiyân, Horasan jandarmasının bütçesinde eksilme olmamasını, ordu içerisindeki terfilerin ihtilal hükümeti dönemindeki gibi devam etmesini ve kendisinin iki yıl müddetle Avrupa'ya gönderilmesini merkezî hükümetten istemiştir. Ahmed Şah tarafından kendisine verilen cevapta, kendi görevinde kalabileceği bildirilmişse de yerinde durmamış ve Meşhed'e gitmiştir. Ahmed Kavam, merkezî hükümete karşı olan bu tehlikeli hareketi çarpışmasız hal

²⁷² Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 251

²⁷³ P. Avery, a.g.e., s. 410 vd.

²⁷⁴ A. A. Şemim, a.g.e., s. 658 -659

etmek istediğinden, Samsam-ı saltana'yı bu olayın sona erdirilmesi için görevlendirmiş ve bunun aracılığıyla görüşmeler yapılmaya başlanmıştır.²⁷⁵

Muhammed Taki, devletin gözünde bir asi olduğu için bölgedeki mahallî beyler, feodaller ve eşrafın o'nun aleyhinde olmaları teşvik edilerek muhtemel yardımlar önlenmeye çalışılmıştır. Silahsız teslim olması yönünde kendisine çağrılar yapılmış ve hatta Avrupa'ya gidebileceği dahi söylenmişse de hükümetin vaadlerini kaale almayan asi komutan, isyanı devam ettirmekten yana tavır almıştır. İsyanda yabancıların etkisi açık olarak görülmekle beraber isyanın başlamasından sonra İngiliz konsolosu ile ilişkileri bozulmuş ve Meşhed telgrafhanesindeki İngiliz memurları oradan sürülmüştür.²⁷⁶

Muhammed Taki Pesiyani isyanını bastırmak isteyen hükümet, Horasan faciası denilen ve Kuçan'daki Kürt grupların üzerine saldırtılarak öldürülmesiyle isyanı bitirmiştir.²⁷⁷

D. Kuzey Petrolleri ve Amerikan Petrol Şirketleri

Ahmed Kavam hükümetinin İran menfaatleri açısından yaptığı hatalı işlerin başında İran'ın kuzey eyaletlerindeki petrolün gizli görüşmeler yoluyla Amerikan "Standart Oil" petrol şirketine verilmesiydi.²⁷⁸ İran'ın kuzey petrol havzaları yani Horasan, Mazenderan, Gilan ve Esterabad bölgelerinin petrollerini çıkarmak ve satmak için Amerikalı petrol şirketleri İran hükümetiyle gizli müzakerelere başlamışlardır. Washington'daki İran elçisinin ve Tahran'daki Amerikan elçisinin görüşmeleri bizzat yürüttükleri bir ortamda İran hükümeti, Amerikan dışişlerine durumu sorarak kendilerine olumlu yönde bir irade gösterilmeyecekse Amerika'nın diğer petrol şirketi olan "Standard New-Jersey" ile imtiyaz müzakerelerine başlayacağını bildirmiştir. Amerikan haricîyesi bu girişimi olumlu karşılayacağını söyleyince, adı geçen şirket ve onun alt kuruluşu olan "Standart Oil Co." ile 1921'de Washington'da görüşmeler yapılmaya başlanmış, görüşmeler sonunda bir anlaşma imzalanarak adı geçen şirkete bölgedeki petrolü çıkarma ve satma imtiyazı

²⁷⁵ Samsam-ı saltana ile Muhammed Taki arasındaki yazışmalar için bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 660 -661

²⁷⁶ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 334

²⁷⁷ A. A. Şemim, a.g.e., s. 660 - 662

²⁷⁸ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 397

verilmiştir. İmzalanan imtiyaz anlaşması, dördüncü meclis tarafından da tasvip edilince yürürlüğe girmiştir.²⁷⁹

Amerikan petrol şirketine verilen imtiyaz beş maddeden oluşuyordu. Birinci maddede, meclis tarafından imzalanacak anlaşma gereği petrol bölgeleri olan Azerbaycan, Horasan, Gilan, Esterabad ve Mazenderan'da Standard Oil'in petrol çıkarabileceği şartı getirilmiştir. İkinci maddeyle imtiyazın elli yıllık bir süreyi kapsadığı belirtilmiş, üçüncü maddeyle devletin petrol ürünlerinin %10'nuna sahip olacağı kararlaştırılmıştır. Dördüncü maddede ise imtiyaz ile ilgili değişiklikler ve lazım olabilecek şartların Meclis-i Şura-yı Millî tarafından belirleneceği şartı getirilmiştir. Beşinci maddeyle Standard Oil petrol şirketinin imtiyazı başkasına devretmesi sınırlandırılmış ve aynı şekilde meclis onayına bağlanmıştır.²⁸⁰

İran hükümetinin Amerikan petrol şirketleriyle yapmış olduğu bu anlaşma, iç ve dış basında bir bomba etkisi yaparak Rusya ve İngiltere'yi sarsmıştır. Sovyet Rusya, fetret devrindeki hükümetler zamanında Rus asıllı Khostcharia'ya verilen "kuzey petroleri imtiyazı" nın lağv edilemeyeceğini ve dolayısıyla başkalarına verilemeyeceğini iddia ederken, İngiltere ise Khostcharia imtiyazının daha önce iki devlet arasında akdedilen protokol gereği İran-İngiltere petrol şirketi olan "Anglo Persian Oil Company (A.P.O.C)" ye verildiğini ve bu anlaşmaya uygun davranmayan İran hükümetinin kuzey petrol havzasını başka şirketlere veremeyeceğini iddia etmiştir.²⁸¹

İran hükümeti İngiltere'ye verdiği cevapta, Khostcharia imtiyazının meclis tarafından tasvip edilmemesi sebebiyle resmîyet kazanmadığını ve İngiltere'nin de resmî olmayan bir imtiyazı satın alamayacağını söyleyerek iddiaların geçersiz olduğunu bildirmiştir. Ancak İngiltere ve Rusya'nın, Amerikan şirketlerine verilen imtiyaza itiraz ettiğinin duyulmasından sonra meclis ve gazeteler yoluyla tepki gösterilmeye başlanmış, meclisteki en kalabalık üyeye sahip olan Demokrat Partisi bunu iyi kullanarak halkın yabancı müdahalesine olan tepkisini desteklemiştir. İngiltere'nin karşı çıkışları bir neticeye ulaşamayınca siyaset değişikliğine gidilerek bölgedeki petrolü kaybetmemek için Standart Oil'in yetkilileriyle Amerika'da

²⁷⁹ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 398

²⁸⁰ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 398. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fatih, **Pencah Sal Neft-i İran**, Tahran 1335

²⁸¹ Muhsin Azizi, **Coğrafya-yı İktisadi**, Tahran 1330, s. 106; P. Avery, a.g.e., s. 489 vd.

görüşmelere oturmuştur. 1921'de yapılan görüşmelerde İngiliz diplomasisinin kurnazlığı yine kendisini göstermiş, Amerikan petrol şirketi yetkileriyle yapılan görüşmeler neticesinde İran hükümetinin vermiş olduğu petrol imtiyaz bölgelerinde İngiltere'nin maden arayabileceği kabul edilmiştir.²⁸²

İngiltere'nin yaşlı diplomasisi Amerika'nın yeni siyasetçilerini tuzağa düşürüp Amerikan şirketine ortak olmayı ve İran'ın kuzey petrollerini elde etmeyi başarmıştı. İran hükümeti her ne kadar bu anlaşmaya karşı çıkmış ve İngiltere petrol şirketinin kuzey petrollerine dehalet etmesini istememişse de Amerika'nın takip ettiği "kapıları açma" iktisadî siyasetine kurban gitmiştir.²⁸³ Ancak, iki devletin kendi aralarındaki anlaşma dördüncü meclis tarafından kabul edilmemiştir. Amerika'nın Morgan bankası aracılığıyla ve imtiyazlara karşılık olarak vereceği borçtan vazgeçilerek meclis oturumunda imtiyazın birinci maddesi değiştirilmiştir. Şöyle ki, kuzey bölgeleriyle ilgili verilen imtiyaz ancak meclisin tasvibiyle geçerli olabilecekti. Standard Oil'e verilen imtiyazlar başka bir şirket veya şahsa verilmeyecek ve meclisin kararı esas umde olacaktı. Meclisin bu tavrı Amerikan petrol şirketleri arasında rekabete yol açmıştır.²⁸⁴

1922'de Tahran'a temsilci gönderen "Sinclair Oil Company (Sinclair Consolidated)", kuzey petrolleri için hükümetle görüşmelere başlamıştır. Standart Oil'in temsilcileri aldıkları imtiyazı kaybetmemek için bu şirketle büyük bir rekabete giriştiler. Rekabetin derecesi artarak Rus sefreti ve gazetelerin kullanılması yoluna gidilmiştir. Sinclair Oil Company, kuzey petrollerini elde etmek için Sovyet Rusya ile görüşmelerinde, dönemin Amerika başkanı.Harding'i devreye sokarak Amerika'nın yeniSovyet rejimini tanımamasını ve Rusya'nın da İran'ın kuzey petrolleri için Sinclair'e yardım etmesini sağlamaya çalışmıştır. Fakat, o sırada Harding vefat etmiş ve Sinclair de meşru olmayan muamelelerden dolayı zindana atılmış ve Rusya bu petrol tüccarı ile yaptığı anlaşmayı fesh etmiştir.²⁸⁵

Kuzey petrolleri için yoğun bir mücadelenin sürdüğü bu dönemde meclis içinde ve dışında Serdar Sipih muhalifleri iç huzursuzluklara sebep oluyordu. Ayrıca, devletin içinde bulunduğu iktisadî imkansızlıkları aşmak için dışarıdan borç para

²⁸² A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 399

²⁸³ A. A. Şemim, a.g.e., s. 664 - 666

²⁸⁴ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 399

²⁸⁵ P. Avery, a.g.e., s. 494 - 495

aranıyordu. Mecliste kabul edilen kanunlar, kuzey petrol imtiyazının verilmesi karşılığında Amerika'dan 10.000.000 dolar borç alınması ve petrol havzasının Gilan, Mazenderan ve Gürgen ile sınırlı tutulması yönündeydi. Sinclair temsilcileriyle 1923'te yapılan görüşmelerde Horasan, Azerbaycan, Mazenderan ve Gürgen petroleri bu şirkete verilmiştir.²⁸⁶ Ancak, 1923 tarihinde beklenmedik bir şekilde Amerika'nın Tahran konsolosu Robert Whitney Imberi(Amberi)'nin öldürülmesi İran'ı zor durumda bırakmıştır.²⁸⁷ Amerika'ya 40.000 doları konsolosun mirası, 110.000 doları ise cenazeyi götürecek geminin masrafı olarak ödeme yapılmıştır. Dönemin gazetelerinde çıkan haberlerde Amerikalı konsolosun İngiltere veya Amerikan sermayedarları tarafından öldürüldüğünün iddia edilmesi durumu iyice karmaşık hale getirmiştir.²⁸⁸

E. Kaçar Hanedanının Sükutü

Ahmed Kavam hükümetinin şahın Avrupa ziyaretlerine muhalefet etmesi sebebiyle düşmesinden sonra yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Mirza Hasan Han Pirniya, şahı Avrupa seyahatine çıkartma kararı almıştır. Ancak, şahın seyahate çıkacağı sırada Rıza Han'ın karşı çıkması ve sert muhalefeti yüzünden bu hükümet istifa etmek zorunda kalmıştı. Bundan sonra başlayan hükümet bunalımları ve şahın Avrupa sevdası hanedanın sonunu hazırlayacaktır.²⁸⁹

Ahmed Kavam hükümeti bütün olumsuzluklara rağmen İran meşrutiyet döneminin en faal ve çalışkan hükümetlerinden biri olarak tanınmış, kuzey petrollerinin Amerikalılara peşkeş çekilmemesi için meclisten kanun çıkartmış, İran-Afganistan-Çin anlaşmalarını yapmış ve içteki karışıklıklar önlenmeye çalışmıştı. Bu gayretlere sosyalist gruplar ve Rıza Han (Serdar Sipih) sürekli muhalefet ederek çalışmalarını engellemek istiyordu. Meclisteki muhaliflerin maliye bakanı ile

²⁸⁶ Dönemin başbakanı Sipih tarafından Amerikan Sinclair petrol şirketine verilen imtiyaz ile ilgili İran başbakanı; "Ben bu zamanı İran tarihinin en iyi zamanı olarak biliyorum. Biz, İngiltere ve Rusya'nın iktisadî sultasından kurtulmak istiyoruz ve bu imtiyaz ile İran-Amerikan ilişkileri daha sağlam olacaktır" demiştir. A. A. Şemim, a.g.e., s. 668. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fatih, Pencah Sal Neft-i İran, Tahran 1335

²⁸⁷ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 252 vd.

²⁸⁸ Imberi'nin öldürülmesi ile ilgili makalelerde, Sinclair şirketinin kuzey petrol imtiyazının red edildiği, Amerikan resmî makamlarının kuzey petrolünü alacak şirketlere İngiltere veya Rusya ile bağlantı kurmalarını istediği, bu şekilde çıkarılacak petrolün Basra Körfezi veya Hazar yoluyla dışarıya pazarlanabileceği tavsiyesinde buldukları görülmektedir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 669.

²⁸⁹ A. Mustevfi, a.g.e. III, s. 566; M. T. Bahar, a.g.e. I, s. 201 - 202

sürtüşmeye girmesinden sonra Ahmed Kavam istifasını vermek zorunda kalmıştı. İkinci Avrupa seyahatine çıkmaya hazırlanan şah, istifayı kabul ederek Hasan Pirniya'yı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirmişti.²⁹⁰

Ahmed Şah'ın görünüşte tedavi amacıyla, gerçekte ise İran'ın içinde bulunduğu siyasî kargaşalıktan uzaklaşmak, yabancı nüfuz ve baskısından kurtulmak için gerçekleştireceği Avrupa seyahatine, meclis üyeleri ve siyasetçiler karşı çıkmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Şah, 1921'de Avrupa seyahatine çıkmıştır. Şah'ın Avrupa'ya gitmesinden sonra savaş bakanı görevini alan Rıza Han, devlet işlerine müdahale ederek bazısını kontrol etmeye başladı. Uygulamalara karşı çıkan muhalifler Rus elçiliğinden yardım istemişlerse de bekledikleri yardımı alamamışlardır. Tahran'ın bir mahallesinde yahudi ve müslümanların küçük bir anlaşmazlığa düşmesiyle oluşan gerginlik, Rıza Han için bahane olmuş ve beklenen askerî baskıyı arttırarak halkı kendi uygulamalarına inandırmaya çalışmıştır.²⁹¹

1922 yılında Rıza Han'ın tertipleri sonucu Tahran'ın çeşitli yerlerinde hükümet aleyhinde gösteriler artmış, Ahmed Şah'ın Avrupa'ya giderken niçin beraberinde saltanat mücevherlerini götürdüğü gündeme getirilmiş ve hükümet istifa etmek zorunda bırakılmış ve hükümetin istifası bir telgrafla Avrupa'da bulunan şahha bildirilmişti. Hükümetin istifasından sonra içteki durumu kendi lehinde gören Rıza Han, bakanlıklara yeni atamaların yapılacağını bildirmiştir. Milletvekillerinden ıslahatçılardan ve sosyalistlerden oluşan bir grup, Pirniya'nın tekrar başbakanlığa geri dönmesini istemiş ve bu hususta Ahmed Şah'a telgraf göndermişlerse de Rıza Han'ın yeni bakanları tayin etmeye başladığı gerekçesiyle göreve dönmemiştir. Böylece Kaçar hanedanının sonunun hazırlanması faaliyetleri hızlanmıştır.²⁹²

Meclis, ülkenin içinde bulunduğu siyasî karışıklığı gidermek için Ahmed Kavam'ı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirmiş ve durumu bir telgrafla Paris'teki

²⁹⁰ P. Avery, a.g.e., s. 508 - 509

²⁹¹ Kaveh Bayat, "Pervende-i Nizami-yi Rıza Han Serdar Sipih", *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tahran 1370, s. 319 vd.; A. A. Şemim, a.g.e., s. 670 - 671

²⁹² M. T. Bahar, a.g.e., s. 212 vd. 18 Nisan 1922 tarihli Londra Times'da yayınlanan makalelerde, İran gazetelerinin İngiltere, Rusya ve Kaçar hanedanına ağır eleştirilerde bulunmaya başladıklarını, Rusya maslahatgüzaranın iki eski başbakan Seyyid Ziyaeddin ve Mirza Hasan'ı İngiliz hizmetçileri ve uşağı olarak töhmetlendirdiğini yazmıştır. A. A. Şemim, a.g.e., s. 672

Ahmed Şah'a bildirmiştir. İstanbul'da bulunan veliahd Muhammed Hasan Mirza, bu karmaşa içerisinde İstanbul'dan Tahran'a dönmüştü. Ahmed Şah'ın da İran'a geri döndüğü sırada maliye ile meclis arasında sürekli anlaşmazlık giderilememiştir. 1922'de iki kurum arasındaki sorunun çözülmemesi ve meclisin başbakana güvenmemesi hükümetin istifasına sebep olmuştur. 17 Mart 1923 tarihli Londra Morning Post gazetesinde yayınlanan habere göre sosyalistlerin desteğinde yeni bir hükümet kurulmuştur.²⁹³

Hükümetin icraatlarından en önemlisi beşinci meclisin toplanması ve 1923'te seçimlerin yapılmasıydı. Yapılan seçimlerde, başkent Tahran dışındaki şehirlerde "Bağımsız Demokrat" partisi başarılı olmuştur. Demokratların başkanı olan Hüdayar Han, Serdar Sipih'in yakın arkadaşıydı ve bundan dolayı Serdar Sipih ve Ahmed Şah mecliste birbirlerine destek bulmuş oldular. Ancak, meclisteki havanın değişmesi ve muhalefetin artması üzerine hükümet istifa ederek yerine tekrar Mirza Hasan Pirniya görevlendirilmiştir.²⁹⁴

Beşinci meclisin henüz resmen toplanmadığı bu dönemde, dördüncü meclisten çıkartılan kanunla Amerika'dan 5.000.000 dolar borç alınması kararlaştırıldı. Beşinci meclisin toplanmasıyla üyelerin çoğunun Rıza Han'dan yana olması, hükümetin istifasına sebep oldu. Yerine gelen Rıza Han, meşrutiyet devrinin altmış altıncı hükümetini kurdu. Rıza Han başbakan olduktan sonra Ahmed Şah'ı üçüncü kez Avrupa seferine göndererek naib olarak veliahd tayin etmiştir. Kendisine karşı çıkanları bertaraf etmek ve siyasi birlik oluşturmak isteyen Rıza Han, Hürremşehr ve Huzistan'daki muhaliflerin sükutunu sağladıktan sonra Luristan'daki muhaliflerin üzerine yürümüş ve bir kısmını öldürtmüştür. Ayrıca, Tahran-Huzistan-Brucerd-Hürremabâd-Dizfol arasındaki yol emniyeti silahlı çatışmalar yüzünden bozulmuş olduğundan buraya gönderilen kuvvetlerle emniyet tekrar sağlanmıştır.

²⁹³ 17 Mart 1923 tarihli Londra Morning Post gazetesinde yayınlanan haberde, bakanlar arasında Rıza Han'ın yalnız olduğu ve bütün bakanlıkları kontrolüne aldığı, hükümetin çaresiz kaldığı ve dolayısıyla hükümetin uzun sürmeyeceği ve İran'ın vatansız birine ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır. Aynı gazetenin 23 Mart tarihli nüshasında ise Sipih'in İran'ı nereye çekmek istediği sorularak içinde bulunulan fiili durumdan bahsedilmiş ve savaş bakanının tavırları eleştirilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 674

²⁹⁴ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 375 vd.

Sipih'in bu teşebbüslerini destekleyen milletvekilleri olduğu gibi beşinci meclisin ömrü boyunca muhalif olanlar da olmuştur.²⁹⁵

Rıza Han, görünüşte Ahmed Şah'a destek verirken gerçekte ise Kaçar hanedanına muhalif bir kişiydi. Bu muhalefetini zaman zaman yerli ve yabancı basın yoluyla dile getirecek kadar işi ileriye götürmüştü, hanedan yerine kendisinin etkili olması şartıyla sözde bir cumhuriyet rejiminin getirilmesini hedeflemiştir. Şah'ı sık sık Avrupa'ya göndermesindeki asıl maksat bu idi. Cemaziyel-evvel 1923 tarihli Londra Morning Post gazetesinde yayınlanan bir haberde, Rusya'nın Berlin'deki elçisi Radek'in, dışişleri bakanı Thitcherin (Çiçerin)'e gönderdiği telgrafta, İran'ın iç durumunu ve cumhuriyet kurularak şahın tahttan uzaklaştırılacağı şayiasının çıktığını bildirmişti (1923). Rıza Han, bu türden haberlerin yaygınlaştığı sırada ikinci hükümeti kurmuş ve şehirlerde yükselen cumhuriyet taraftarı gösterileri izlemeye başlamıştı. İngiliz Lordlar Kamarasında konuşan Curzon da İran'ın içinde bulunduğu siyasî durumu vekillere anlatarak, kendi lehlerine bir sonuç beklediğini söylemişti.²⁹⁶

Devletin bütün dizginlerini eline almayı hedefleyen Rıza Han, merkezi hükümetin nüfuzunun sağlanması, Huzistan ve Gürgan gibi yerlerde merkeze karşı olan isyanların önlenmesi, şah ve veliahdın devletin işlerine müdahalesinin önlenmesi bahanesiyle meclisten kendisine tam yetki verilmesini istedi. Beşinci meclis, muhalefete rağmen bu yetkiyi vererek saltanatın uhdesindeki yetkileri ortadan kaldırdı ve hiçbir özelliği kalmayan, yetkileri elinden alınan veliahd Avrupa'ya gitmeye karar verdi. Avrupa'da bulunan Ahmed Şah'ın da İran'a dönmesi tartışılmaya başlandı. Bununla ilgili haberler yerli ve yabancı basında yer alarak Rıza Han Sipih'in gücü eline geçirmesindeki taktiği eleştirildi.²⁹⁷

²⁹⁵ 29 Kasım 1922 tarihli Near East (Yakın Şark) gazetesinde yayınlanmış olan bir yazıda; Rıza Han Sipih kabiliyetli ve cesur gösterilerek İngiltere'ye yakın olması arzu edilmiştir. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 676

²⁹⁶ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 306 vd. Beşinci meclisin yemin merasimine karşı çıkan sosyalistler ve cumhuriyetçiler, bu hareketle meclisin diğer üyelerini ve ruhanileri karşılarına aldılar. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 678

²⁹⁷ Y. Devletabâdi, a.g.e. IV, s. 375. Londra Times'ın 19 Şubat 1925 tarihli bir haberinde, Rıza Han Sipih'in meclise dayanarak bütün yetkileri ele almasından sonra Ahmed Şah'ı İran'a dönmesi için davet ettiği söylenmiştir. A. A. Şemim, a.g.e., s. 679. Yine Londra'da yayınlanan Daily Telegraph gazetesinin 13 Ocak 1925 tarihli nüshasında; şahın İran'a dönmekten münsarif olduğu, ulema ve saltanat taraftarlarının ayağa kalktığı, bolşeviklerin önceleri cumhuriyetçilerden yana iken şimdi şah taraftarlarını himaye ettikleri konulu haber yayınlanmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 680

Rıza Han'ın çalışmalarıyla günden güne artan şah aleyhtarı gösteriler ve gazetelerdeki yazılar, 1925 yılında meclisin şahı tahttan indiren kanunu çıkarmasında etkili olmuştur. Beşinci mecliste çıkartılan bu kararlar, yurt dışındaki şah'ın bütün yetkileri alınarak "*meclis-i müessesana*" devredilmiş ve Rıza Han, geçici hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Böylece, Kaçar Hanedanlığının İran tarihindeki rolü sona ermiş ve yönetim Pehlevîlere geçmiştir.²⁹⁸

²⁹⁸ P. Avery, a.g.e., s. 509. Tahran'da önemli siyasî faaliyetlerin olduğu bu dönemde Avrupa'da bulunan Ahmed Şah, seyahatlerine devam ederek umursamaz davranmıştır. Bkz. A. A. Şemim, a.g.e., s. 682. Daha geniş bilgi için bkz. Hüseyin Mekki, *İnkıraz-ı Kacar ve Teşkil-i Silsile-i Pehlevî*, Tahran 1325

SONUÇ

İran, coğrafi ve stratejik yapısı itibarıyla tarih boyunca çeşitli kavimleri kendine çekmiş ve bir cazibe merkezi haline gelmiştir. M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Asur kaynaklarında ismi geçen Medler ve Persler, aralarında gerçekleştirdikleri ittifak ile Asur devletini yıkmışlardır. Medlerin hakimiyeti, Astyages zamanındaki Ahameni yenilgisiyle sona ermiş, Pers kavimlerini bir araya getiren Ahameni kralı II. Kyros, devletin sınırlarını genişleterek bir imparatorluk haline getirmiştir. Son Ahameni kralı II. Darius'un M.Ö. 331'de Büyük İskender'e yenilmesinden ve Makedon hakimiyetinin zayıflamasıyla Selevkoslar, bölgede hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Selevkoslar, Parthlar tarafından yenilgiye uğratılmışsa da hakimiyetleri fazla uzun ömürlü olmamıştır. Tarih sahnesine çıkan Sasaniler, Müslüman Arapların bölgeye gelmesine kadar hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Müslümün Arapların bu coğrafyaya gelişleri Hz. Ebu Bekir döneminde başlamış ve Hz. Ömer döneminde tamamlanmıştır. Sasanî yönetiminin kendi teb'asına adaletli davranmamasının da getirmiş olduğu avantajla bölgeye gelen Araplar, Kadisiyye ve Nihavend savaşlarını kazanarak Medain'e girmiş ve Sasanî imparatorluğunu ortadan kaldırmışlardır. Emevi ve Abbasi dönemlerinden sonra kurulan Tahiriler, Deylemliler, Büveyhiler, Safariler, Samaniler, Gazneliler, Gurlular, Selçuklular, Atabegler ve Harzemşahlar, Moğollar, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlu ve Akoyunlular, Safeviler, Afşarlılar, Zendliler ve nihayetinde Kaçarlar sırasıyla yönetimi ele almışlardır.

1795 yılında İran idaresini ele geçirerek kendi isimleriyle anılan hanedanı kuran Kaçarlar, yaklaşık yüzotuz yıl bu ülkenin siyasi tarihine yön vermişlerdir. Hakim oldukları süre içerisinde yabancı müdahalesinin artması ve siyasi-iktisadi imtiyazların verilmesi, milli kaynakların elden çıkması gibi talihsizlikleri yaşamış olan Kaçarlar, İran halkı nezdinde kılıçla idareyi ele geçirmişlerdir. Bütün zorluklara rağmen sahip oldukları devlete teşkilatçılık ve devlet kurma geleneği sayesinde uzun sayılabilecek bir sürede hakim olmuşlardır.

Doğudan batıya olan Türk göçlerinin ikinci halkasını oluşturan İran coğrafyası, tarih boyunca değişik Türk boylarının yerleştiği ve devlet kurdukları bir mekan olmuştur. Gazneli hakimiyetinden sonra kurulan ve dünya devleti payesine erişen

Selçuklu Devleti, Türk kültürünün bu coğrafyada yayılmasını sağlamıştır. Bu devletlerden sonra idareyi ele geçiren Türk hanedanları da İran siyasi tarihinde önemli rol oynamışlardır. Safevi devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan iç karışıklık ve Afganlıların istilaları, Afşar ve onlardan sonra idareyi ele geçiren Kaçarlar sayesinde sona ermiştir. Diğer Türk boyları içerisinde sınırlar devlet idaresini ele geçiren Kaçarlar, yaklaşık yüzotuz yıl hakimiyetlerini devam ettirmiştir.

Kaçar reislerinden bazılarının kahramanlıklarıyla öğrenmek için kendilerini Moğol ve Timur'un nesline bağlamaları, bazı tarihçilerin bu şifahî haberlere dayanarak yanlış iddialarda bulunmalarına sebep olmuştur. Bu rivayetleri mesned kabul edenler, Kaçarların Moğol olduğunu, bazıları ise Moğolları Türk kabul ederek Kaçarları Moğollara bağlamışlardır. Ancak, gerek İran kaynakları ve gerekse batılı kaynaklar, Kaçarların Türk olduğunu ve Kafkaslar yoluyla kuzeybatıdan İran'a geldiklerini söylemektedir. Dönemin Kaçar şehzadelerinin ve devlet görevlilerinin yazdıkları eserlerde de Kaçarların Türk boyundan bir boy olduğu kesin ifadelerle belirtilmiştir.

Kaçarlar'ın İran'a geldikten sonra Timur tarafından Suriye'ye götürüldükleri ve daha sonra İran'a geri getirildikleri meselesi, tarihçiler arasında kesin bir çözüme kavuşturulamamışsa da zayıf bir rivayet olduğu vurgulanmıştır. Safevîlerin kuruluşunda etkili birer güç olarak ve Şah İsmail'e anne tarafında akraba garabetinin verdiği yakınlıkla devlet işlerinde görev alan ve komutanlıklar tevcih edilen Kaçarların, Suriye'ye götürülmeleri halinde bu kadar etkili olamayacakları üzerinde durulmuştur. Çünkü, İran'da diğer Türk boylarının gösteremedikleri bir başarıyı yakalamışlardır. Safevîlerin yıkılmasından sonra meydana gelen iç karışıklıklar sırasında yavaş ve kararlı bir şekilde güç toplayarak buldukları Esterabad, Mazenderan ve Tahran çevresinde gereksiz mücadelelerden kaçınıp uygun bir fırsat beklemişlerdir. Safevîlerin yıkılması üzerine meydana gelen iç karışıklıklar sırasında İran topraklarına giren Afganlılar, karşılarında en etkili güç olarak Kaçarları buldular. Her ne kadar Afşar ve Zend reisleri de işgale karşı mücadele etmişlerse de daha sistemli ve etkili olan Kaçarlardı.

Kaçarlar'ın aşağı ve yukarı olarak ikiye ayrılması, Safevîlerin ve özellikle II. Şah Abbas'ın işine yaramış, güçlendikten sonra tahtı tehdit etmemeleri için birbirine düşürülmüşlerdir. Safevîlerin bu siyasetine rağmen etkili birer güç haline gelen Aşağı

Baş Kaçar reisleri, Türk teşkilatçılığının birer örneğini vermişlerdir. Aşağı Başlardan Feth Ali Han ve ondan sonra gelen oğlu Muhammed Hasan Han ile Hüseyin Kulî Han'ın, kendi rakipleri ve ırkdaşları olan Yukarı Başlar ile gereksiz mücadelelere girmemeleri ve bütün dikkatleri idareyi ele geçirmede toplamaları, başarıyı beraberinde getirmiştir. Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Han'ın sistemli bir şekilde davranıp önce kardeşlerini etkisiz hale getirmesi ve arkasından Zendlilerle mücadelesi, 1795 tarihinde muzaffer olarak tahta oturmasını sağlamıştır.

Ağa Muhammed Han, içteki olaylardan ziyade kuzeydeki Rus yayılmasına karşı savaş açarak, kendisine karşı güçlenebilecek olan muhalefeti önlemiş ve etkin güçleri bu yöne yönlendirmiştir. 1796 tarihinde Rus himayesindeki Gürcistan'a sefer düzenleyerek Rus yayılmasının güneye sarkmasını durdurmaya çalışmıştır.

Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan seferinde iken kendi özel hizmetçilerinden iki kişi tarafından öldürülmesi, Kafkaslar yönündeki askerî hareketi durdurmuştur. Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra batılı tarihçilerin Baba Han ismini verdikleri yeğeni Feth Ali Mirza, 1797 yılında İran tahtına oturmuştur. Feth Ali Şah'ın tahta oturduğu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İran ve Afganistan üzerindeki mücadeleleri, mevcut idareyi zor durumda bırakmış ve bağımsız bir siyaset izlemeyi engellemiştir. İngiltere'yi sömürge yolları üzerinde vurmaya çalışan Fransa, İran ile temasa geçtikten sonra dış baskılara maruz kalmış ve gailelerden kurtulamamıştır. Dış müdahalelerin karşısında aciz kalan idare, ülkenin siyasî ve iktisadî menfaatlerini batılı devletlere kaptırmıştır. İngiltere ve Fransa'nın kendi menfaatleri lehinde sık sık Rusya'yı yanlarına almaları, güneye yani Osmanlı ve İran topraklarına sarmaya çalışan bu devletin daha da tehlikeli olmasına sebep olmuştur.

İngiltere'yi sömürge güzergahındaki İran ve Afganistan topraklarında vurmaya amaçlayan Napolyon'un, 1807 tarihinde İran ile askerî ve siyasî ittifak anlaşması olan Finkenstein anlaşmasını imzalaması bu devleti telaşlandırmıştır. Hindistan'a hiçbir gücü yaklaştırmamaya çalışan İngiltere, İran'ı ve Afganistan'ı güçsüzleştirme siyaseti uygulayarak aktif hale gelmelerini engellemekle kalmamış, bu iki ülkede sürekli bir iç karışıklık meydana getirmeye çalışmıştır. Böylece, iki devletin güçlenerek Fransa veya başka bir ülkeyle birlikte Hindistan'a yönelmesini engellemeye çalışmış ve bu siyasetinde başarılı olmuştur.

Feth Ali Şah dönemindeki İran-Rus savaşlarından sonra imzalanan 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay antlaşmaları, İran'ın kuzeyden işgal edilmesine ve toprak kaybetmesine sebep olmuştur. Bu antlaşmalarda Rusya'dan yana rol oynayan İngiltere, Kafkaslardaki toprakların Ruslar tarafından işgal edilmesine ses çıkarmamış ve Türkmençay'da bizzat Ruslara yardımcı olarak İran topraklarının taksim edilmesine sebep olmuştur. İran'ı Rus tahakkümüne soktuktan sonra da 1814 tarihli bir ticaret anlaşması imzalayarak İran'dan siyasi ve ticari imtiyazlar elde etmiştir.

Herat'ın Hindistan için stratejik ve askerî bir geçit olduğunu idrak eden ve bu sebeple sürekli denetiminde tutmaya çalışan İngiltere, İran'ın burada etkili olmaması için yerli aşiretleri elde etmek suretiyle kışkırtmış ve İran'a yakın olmalarını sağlamıştır.

Hindistan'a gidemeyecek kadar güçsüz, Rusya ve Fransa'ya teslim olmayacak kadar güçlü bir İran ve Afganistan, İngiltere'nin siyasetine en uygun devletlerdi. İran ile imzaladığı 1814 tarihli anlaşmaya, Afganistan ile İran arasında vuku bulacak bir savaşta müdahil olmayacağını taahhüd etmişse de İran'ın 1833'te Herat'ı muhasarası sırasında Afgan emirlerinden yana müdahil olmuştur. İran kaynaklarının Hindistan'ın anahtarı olarak telakki ettikleri bu şehrin, İran'ın eline geçmemesi için çok yüklü miktarda altın ve parayı Afgan aşiret reislerine dağıtmış ve İran'ın başarısız olmasına sebep olmuştur. 1833 tarihinde şehzade Abbas Mirza'nın ve bir yıl sonra da Feth Ali Şah'ın ölmesi, Herat meselesinin İngiltere isteğine göre şekillenmesini sağlamıştır.

Tebriz'de birlikte çalıştıkları Ebul Kasım Ferahanî (Kaimakam)'nin ve İngiltere'nin yardımlarıyla tahta oturan Muhammed Şah, daha sonra Rusya'dan yana tavır koyması, İngiltere telaşa kapılmıştır. İngiliz diplomasisi devreye girerek Tahran'da bulunan görevlisi Dr. Riach aracılığıyla sadrazam Ferahanî kazanılmaya çalışılmıştır. Ferahanî'in öldürülmesinden sonra sadrazamlığa getirilen Hacı Mirza Ağası'nın elde edilmesiyle kendilerinden yana tavır koyması, ülkedeki İngiliz nüfuzünün devam etmesini sağlamış ve şahın idarede etkili olmasını engellemiştir.

Muhammed Şah, dış siyasette zor durumda iken şehzade Ali Mirza'nın isyanı devleti hayli yıpratmıştır. Muhammed Şah'ın 1838 tarihinde Herat'ı tekrar muhasara etmesi, İngiltere'nin buraya kuvvet sevk ederek Afganistan yerli aşiret reislerini kendi tarafına çekmeye çalışması ve güneyden İran'ı işgal etmesi sebebiyle başarıya

ulaşmamıştır. Ayrıca, İran'ın bu seferini bahane eden İngiltere, İran'daki muhalif şehzade ve devlet erkanını merkeze karşı isyan ettirmeye, Afgan idarecileri parayla satın almaya ve uluslararası arenada propaganda yoluyla İran'ı saldırgan ülke olarak göstermeye çalıştı. 1841'de İngiltere'nin desteklediği Ağa Han Mahallatî ve Seyyid Ali Muhammed isyanları merkezî hükümeti hayli uğraştırmış ve güç kaybettirmiştir.

1848'de Muhammed Şah'ın ölümüyle tahta oturan Nasıreddin Şah, İran'ın siyasî ve iktisadî olarak yabancı nüfuzuna iyice girmesini, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının pervasızca yabancı tüccar ve sermayedarlara imtiyaz olarak verilmesine ve bunun sonucu olarak rejimin temellerinin değişmesine sebep olmuştur. Dönemin başında sadrazamlığa getirilen Mirza Taki Han'ın gayretleri ve devleti yabancı nüfuzundan kurtarma çabaları, saraydaki batı yanlısı menfaat çevreleri ve İngiltere'nin siyasî oyunları vasıtasıyla engellenmiştir. Ülkesinin kurtuluşu için hiçbir amacı olmayan sadrazam, menfaatleri zedelenenler tarafından şaha başka türlü anlatılarak gözden düşürülmüş ve 1851 yılındaki azlinden sonra öldürülmüştür. Çok önemli bir devlet adamını öldüren şah, Horasan'daki Salar isyanı ve dinî hüviyetli Babiyye ayaklanmasıyla zor durumlara düşmüş, devletin askerî ve ekonomik olarak toparlanmasını sağlayamamıştır.

Nasıreddin Şah'ın 1856 yılında Herat'ı feth etmesiyle başlayan İran-İngiltere gerginliği, güneydeki Basra körfezinden İran'ın işgale başlanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu harekatinde Rusya'nın seyirci kalmasını sağlayan İngiltere, hem İran'ı Herat'tan geri çekmiş ve hem de nüfuzunu iyice arttırmıştır. Paris'te imzalanan anlaşma, İran'ın Herat üzerindeki egemenlik haklarını tamamıyla sona erdirmiş ve Afganistan'ı İngiltere ile baş başa bırakmıştır. İran'ı Afganistan'dan uzaklaştırmakla yetinmeyerek, Abbas Mirza Mülkara ve Şeyh Ubeydullah Nakşibendî isyanlarını çıkarttırarak Herat'ın öcünü almaya çalışmıştır.

Bu dönemde Osmanlı devletiyle olan Kotur ve Bayrak meseleleri oluşturulan sınır komisyonlarında ele alınmışsa da iki devletin kendi iddialarında ısrar etmeleri sonucu kesin bir neticeye ulaşmamıştır. Sınırlarda oturan göçebe boy ve aşiretlerin sık sık yer değiştirerek karşı tarafa gidip gelmeleri, Feth Ali Şah döneminden itibaren devam eden meselelerdi. Feth Ali Şah döneminde Baban mutasarrıflığı, Kerbela'ye Vehhabi saldırısı, Van muhafızı ve Hac meseleleri sonucu çıkan savaşlar, 1823'teki Erzurum antlaşmasıyla sona erdirilmişti. Nasıreddin Şah döneminde ise iki devlet

arasında hudud meseleleri, oluşturulan komisyonlarla çözüme kavuşturulmak istenmiş, Berlin antlaşmasıyla Kotur'un İran'a verilmesi beklenen çözümü zorlaştırmıştır. Kırım savaşında İran'ın Rusya ile anlaşması, Osmanlı devletini zor durumda bırakmış ve ilişkileri gerginleştirmiştir. Irak-ı Arab'da oturan İranlıların askere alınması meselesi, şehzade Abbas Mirza Mülk-arâ'nın İstanbul'a sığınması, Şeyh Ubeydullah'ın her iki devlete karşı hareketleri ve Kürtlerin serkeşlikleri bu dönemdeki diğer önemli hadiseleri oluşturmaktaydı. Nasıreddin Şah'ın İstanbul'u ziyaretiyle ilişkiler nispeten düzelmiştir.

İran'ın, bu dönemde kendi ensesinde hissettiği İngiliz ve Rus nüfuzunu kırmak amacıyla Amerika, İspanya ve Belçika ile ikili anlaşmalar imzalaması, beklenen rahatlığı getirmediği gibi anlaşma yapılan ülkeler, İngiltere ve Rusya'ya verilen imtiyazlardan kendilerinin de istifade etmesini istemişlerdir. Faydalı olur düşüncesiyle imzalanan bu anlaşmalar, yabancı nüfuzunu arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Ancak, bu dönemde Avrupa'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya ile temasların başlaması ve Almanya'nın Basra körfezinde etkili olmaya çalışması, diğer sömürgeci devletleri telaşlandıracaktır.

Nasıreddin Şah'ın 1872 imtiyazlarından daha ağır olan ve hemen hemen İran'ın bütün yer altı kaynaklarını ihtiva eden 1895 imtiyazlarını Yahudi asıllı Baron Julius Reuter'e vermesi, devletin sadece ekonomik yapısını değil sosyal bünyesini etkilemiş, halk büyük bir tepki göstererek rejimin temelleri sarsılmaya başlamıştır. Şah'a karşı oluşan tepkinin sınırları sadece İran ile sınırlı kalmamış, Avrupa devletleri nezdinde de büyük yankı bulmuştur. Yerli ve yabancı basında, İran millî kaynaklarının bir spekülátöre peşkeş çekilmesi eleştirilmiş ve iptal edilmesi için şaha baskı yapılmıştır. Baskılara dayanamayan şah, imtiyazı iptal edince, imtiyaz şartnamesinde taahhüd edilen yüklü miktardaki tazminatı ödemek büyük bir malî külfet getirmiştir. Hiç yoktan verilen imtiyaz ve iptaliyle ortaya çıkan tazminatı ödemek için borçlanmaya gidilmiştir. İran'da kurulan İngiltere destekli Bank-ı Şahinşahî ve Rus destekli Bank-ı İstikrazî vasıtasıyla devletin borç altına sokulması ve alınan borç paraların Avrupa seyahatleri gibi gereksiz yerlerde kullanılması, ekonomik durumu iyice bozmuş ve fakirleşen halk, şaha karşı olan tepkisini arttırmıştır. Bu tepkilerin sonucunda şahın öldürülmesi iç karışıklığı sebep olmuştur.

Nasireddin Şah'ın 1895'de öldürülmesinden sonra devam eden ekonomik bunalım, halkı çeşitli arayışlara sevk etmiş ve tahta oturan Muzafferredin Şah'ın saltanatını yavaş yavaş sarsmaya başlamıştır. Nasireddin Şah döneminde olduğu gibi bu dönem de yabancılara imtiyazlar verilmiştir. İngiltere ve Rusya'ya verilen imtiyazlar arttırılırken, Fransızlara ilmî kazılar yapma izni verilmiş ve çıkarılan tarihî eserler Fransa'ya kaçırılarak Louvre müzesini doldurmuştur.

Muzafferüddin Şah döneminden itibaren İran petrollerinin önem kazanması, İngiltere ve Rusya dışında Amerika Birleşik Devletlerinin de iştahını kabartmış ve uluslararası rekabete dönüşmüştür. İran'a yerleşmiş olan İngiltere, güneydeki havzalarda petrol zenginliklerini kaptırmamaya çalışırken, kuzeydeki petroler üzerinde etkili olmaya çalışan Rusya, Amerikan petrol şirketlerinin buraya göz dikmelerine tahammül edememiştir. Petrol aramaları sadece bu alan ile sınırlı kalmamış, bütün yer altı kaynaklarını kapsamıştır. Sömürgeci batılı devletlere verilen petrol ve maden imtiyazları, İran halkını açlık ve hastalıklarla karşı karşıya getirmiş, gittikçe fakirleşen halk, çareyi mevcut idareye karşı çıkmada bularak meşrutiyet hareketine katılmıştır.

Meşrutiyet hareketinin zeminini oluşturan yenilikçi ve saltanat karşıtı ulema, Cemaleddin Esedabadî (Afganî) şahsında belirginleşirken, verilen imtiyazlarla halkın fakirleşmesi katılımı kolaylaştırmıştır. İngiltere ve Fransa gibi batı ülkelerinde kalmış olan devlet erkânı ve aydınların, kaldıkları ülkelerdeki mason teşkilatlarında yetiştikten sonra İran'a dönerek meşrutiyet hareketinde yer almaları, aynı teşkilatların İran'da da kurulmasına sebep olmuştur. İran kaynaklarının "Feramüşhane" ismini verdikleri ve "bildiğini unutma" anlamına gelen gizli Faramasoneri cemiyetleri, gerek halk ve gerekse ulema kanadında oluşan tepkileri kanalize ederek ortamı değerlendirmeye çalışmışlardır. Böylece siyasî rejimin değişmesi süreci hızlanmış ve iç karışıklıklar artmıştır. İngiltere tarafından gizlice finanse edilen bu localar, başlangıçtaki amaçlarını gizleyerek ulemayı da yanına çekmeyi başarmış ve Muzafferüddin Şah'ın 1906 yılında meşrutiyet fermanını yayınlamasını sağlamışlardır. Muzafferredin Şah, fermanı imzaladıktan sonra vefat edince, İran tahtına Muhammed Ali Şah geçmiştir.

Muhammed Ali Şah, Meşrutiyet fermanına sadık kalacağına daha önce söz verdiği halde bu sözünde durmamış, meşrutiyet hareketini bastırmaya çalışmıştır.

Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra millî meclisin açılması ve seçimlerin yapılması, siyasî irade olarak benimsendiği halde tam tersi yapılmış ve kazak birlikleri vasıtasıyla meclis topa tutulmuştur. Bu sırada İngiltere ve Rusya'nın 1907 tarihli anlaşma ile İran topraklarını kendi aralarında paylaşması ve bir yıl sonra da resmen işgale başlamaları, ekonomik bağımsızlıktan sonra siyasî bağımsızlığın da sonunu getirmiştir. Ülkede malî alandaki ıslahatları yapmak için istihdam edilen Belçikalı ve Amerikalı maliye ve gümrük müsteşarlarının bağımsız çalışmaktan çok İngiltere ve Rusya'nın denetiminde çalışmışları, beklenen yenilik ve düzeltmeleri başarısız kılmıştır. Kaynak bulamayan hükümetin borçlanmaya devam etmesi, ülke gelirlerinin borç alınan ülkelere teminat olarak verilmesine sebep olmuştur.

İran tarihçilerinin "*Büyük İnkılâp (İnkılâb-ı Buzûrg)*" olarak adlandırdıkları 1909'daki iç karışıklıklar ve meşrutiyetçilerin Muhammed Ali Şah karşısında galip gelmeleri, saltanat rejiminin sonunu getirmiştir. Ancak, meşrutiyet idaresi de beklenen rahatlığı getirmemiş, başlangıçta vaat edilenlerin çoğu uygulanmamıştır. Üstelik, içteki aksaklıklar İngiltere'nin faaliyetleri sonucu karmaşık bir hal almıştır. Yapılan tek şeyin, tahttan indirilen Muhammed Ali Şah'ın Rusya'ya gönderilmesi olmuştur.

Muhammed Ali Şah'ın yerine 1909'da daha çocuk yaştaki Ahmed Şah'ın saltanat tahtına oturtulması tamamen sembolik olarak kalmış, idarede söz sahibi olan sadrazam ve devlet adamları kendi siyasetlerini Rusya ve İngiltere gibi ülkelere dayandırmışlardır. Meşrutiyet idaresiyle birlikte kurulan geçici hükümet, içteki karışıklıkları önleyemediği gibi meclis üyeleri arasında hizipleşme başlamış, hizipleşmeler bir süre sonra partileşmeye doğru giderek muhafazakarlar ile sosyalist kökenli demokratlar arasında mücadele olmuştur.

Meşrutiyet idaresinin kurulması için mücadele veren ulema ve halkın büyük bir kısmının, meşrutiyet ilan edildikten sonra dışlanması ve hatta Şeyh Fazlullah Nuri gibi ulemadan bir kısmının idam edilmesi, görünürdeki ile gerçek uygulamanın farklılığını ortaya koymuştur. Meşrutiyet ilan edildikten sonra söz sahibi olmaya ve meşrutiyeti tek başına sahiplenmeye çalışan mason kadrolar, avam sınıfı ile çiftçi sınıfını meşrutiyet nimetlerinden men ederek sosyal gerilim ve nihayetinde çatışmalara sebep olmuşlardır. Ülkenin içinde bulunduğu ağır ekonomik bunalım da

devreye girince, memnuniyetsizlerin sayısı artmış ve iç çatışmalar büyüyerek devam etmiştir.

İran'ın içine düştüğü iç karışıklıklara İngiltere ve Rusya'dan yapılan istikrazlar da eklenince sosyal ve ekonomik dengeler iyice bozulmuştur. Amerika'dan getirtilen Morgan Şhuster'in malî ıslahat çabaları sadece yüzeysel kalarak bir netice vermemiştir. Bu sırada kendisini iyice hissettiren Birinci Dünya Harbi ve Almanya'nın, İran'ı kendi yanında savaşa dahil ettirerek buradaki İngiliz ve Rus menfaatlerini yok etmek istemesi, siyasi ve askerî nüfuz arenası haline gelen bu ülkeyi bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Wasmus ve Zugmayer vasıtasıyla İran halkını ve aşiret reislerini İngilizlere ve Ruslara karşı savaşa kışkırtan Almanya, Basra körfezi hakimiyetiyle İngiliz sömürgelerine giden yolları kendi denetimine almak istemiştir.

Savaşın sürdüğü 1915'de biraraya gelen İngiltere ve Rusya, İran'ı tekrar kendi aralarında paylaştılar. Bu anlaşmaya göre İran, üç bölgeye ayrılmıştır. Güneydeki yerler ile Afganistan sınırlarına yakın olan yerler İngiltere'ye, kuzey bölgeleri Rusya'ya ve çöl bölgeleri İrana bırakılarak taksim edilmiştir. Ancak, meclis bu anlaşmayı tanımamış ve şiddetle karşı çıkmıştır.

İkinci meclisin bu sırada dağılması ve işgalin ayak seslerinin Tahran'da hissedilmesi, meclis üyelerinden bir kısmının Kirmanşah'a kaçmasına sebep olmuştur. Kirmanşah'a kaçan meclis üyeleri, "*Kirmanşah Geçici Hükümeti*" adı altında bir hükümet kurarak Ahmed Şah idaresini gayr-ı resmî ilan ettiler. Ayrıca, İran'ın Osmanlı devleti ile birlikte Almanya'nın yanında savaşa katılmasını isteyenler de Kum şehrine giderek "*Millî Savunma Komitesini*" kurdular. Hem geçici hükümeti hem de komiteyi destekleyen Almanya, İngiltere ile girdiği menfaat çatışmasında İran'ı da savaşın içine sürüklemiştir. İran'ı işgal etmiş olan ve bu ülke petrolerini kaptırmak istemeyen İngiltere'nin de büyük rolü olmuştur. Savaşın başında tarafsızlığını ilan eden İran, menfaat çatışmalarının alanı olarak bu maceraya sürüklenmiştir.

İran, savaşın sona ermesinden sonra toplanan Paris konferansına temsilci göndermişse de İngiltere'nin engellemeleriyle karşılaşmıştır. İran delegasyonunu konferansa dahil ettirmeyen İngiltere, daha sonra İran'ın bağımsızlığını ortadan kaldıracak olan 1919 tarihli anlaşmayı imzalatmıştır. İran petroleri üzerine hesap

yapan İngiltere'nin, sulh konferansındaki tavrı, Amerika temsilcisinin zoruna gitmiş ve İran heyetini konferansa dahil etmeye çalışmıştır. Ancak, İngiltere diplomasisi Amerika'yı da ikna etmiştir. Bunun için de 1917 bolşevik ihtilaliyle başa gelen sosyalistlerin, İran ile temaslarını kendi menfaatleri açısından tehlikeli görerek, kuzeydeki petrolün Amerika petrol şirketlerine verilmesi şeklinde hal etmiştir.

Kaçar hanedanlığının sonuna doğru İran'ı resmen işgal ederek petrolü çıkarmaya başlayan İngiltere, bu ülkedeki menfaatlerini devam ettirmek için kendisine bağlı kalacak askerî unsurları başa getirmeye çalışmıştır. İran tarihçilerinin üçüncü Hut (Büyük Balık) ihtilali dedikleri ve Rıza Han ile Seyyid Ziyaeddin vasıtasıyla yaptırılan askerî darbe bu amaçla yapılmıştır. Ancak, askerî darbe beklenen sonucu vermemiş ve sık sık değişen hükümetlerle ülke idaresi sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu dönemdeki askerî darbe içerisinde görev alan Rıza Han Mirpençe (Serdar Sipih), Ahmed Şah'ın devlet idaresine kayıtsız kalmasını ve günlerini Avrupa'da geçirmesini fırsat bilerek 1925'te idareyi ele geçirmiş ve Pehlevî hanedanını başlatmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B.O.A., Hatt-ı Hümayûn, No: 30, 169, 202, 36138; 3799, 6686, 6688, 6696, 6724, 6748, 6748

B.O.A., Mühimme Defteri, No: 240, s. 14, 15, 63, 67, 68, 70, 74

B.O.A., Mühimme Defteri, No: 225, s. 23

B.O.A., Mühimme Defteri, No: 2, s.28

B.O.A., Mühimme Defteri, Hariciye Nezareti No: 4, s.9, 22, 26; No:12, s.12; No:23, s.1; No:82, s.2, 9; No:93, s.1; No: 96, s.8; No:110; s.27; No:111, s.33; No: 2760, s.31; No: 2776, s.68; No: 2880, s.10

B.O.A., Cevdet Hariciye, No: 2632

B.O.A., Name-i Humayun Defteri, No: IX, s.17 (19 Receb 1188)

Tetkik Eserler

ABADİYAN, Hüseyin, "*Cenbeş-i Tenbakû*", **Tarih-i Muasır-ı İran VI**, Tahran 1374, s.43-69

ABBAS MİRZA MÜLK-ÂRÂ, **Şerh-i Abbas Mirza**, (neşr. Abdul Hüseyin Nevai), Tahran, 1353

ABDULLAYEV, Fethullah, **Guşeha-yı Tarih-i İran**, (terc. Gulam Hüseyin Metin), Tahran (tarihsiz)

ADELKHAH, Fariba, **Being Modern in Iran**, Paris 1998

ADEMİYET, Feridun, **Emir-i Kebir ve İran**, Tahran 1362

ADEMİYET, Feridun, **Endişe-i Terakkî ve Hükümet-i Kanûn-ı Asr-ı Sipahsalar**, Tahran 1351

ADEMİYET, Feridun, **Fikr-i Demokrasi-yi İçtimâi Der Nühzet-i Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1363

ADEMİYET, Feridun, **İdeoloji-yi Nühzet-i Meşrutiyet-i İran I**, Tahran 1355

ADEMİYET, Feridun, **Şureş-i Ber İmtiyaznâme-i Reji**, Tahran 1360

ADEMİYYET, Feridun, **Fikri Azadî ve Mukaddeme-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1340

ADİL, Ahmed Hüseyin, **Ab ve Hava-yı İran**, Tahran 1339

AFŞAR, İrec, **Rahnema-yı Tahkikat-ı İranî**, Tahran 1349

- AĞASÎ, Mehdî, **Tarih-i Hoy**, Tebriz 1350
- AHMED BİN EBU YAKUB, **el-Buldan**, (terc. M.İbrahim Ayetî), Tahran 1347
- AHMED MİRZA KACAR, "*Ahbar-ı Muhammedî*", **Tahran Millî Kütüphanesi Yazmaları 578**
- AHMED, Celal, **Cezire-i Harg**, Tahran 1339
- AKA, İsmail, "*Kacarlar 1779-1925*", **Türkler VI**, Ankara 2002, s.853-857
- AKA, İsmail, **Timurlular**, Ankara 1995
- AKTEPE, Münir, **Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1720-1724)**, İstanbul 1970
- ALEVÎ ŞİRAZÎ, Mirza Muhammed Hadi, **Sefername-i Ebul Hasan Han Şirazi Be Rusya**, Tahran 1363
- ALEVÎ, N. Danişver, **Tarih-i Meşrutiyet-i İran ve Cenbeşha-yı Vatanperestan-ı İsfahan ve Bahtiyarî**, Tahran 1335
- ALGAR, Hamid, **Din ve Devlet Der İran ve Nakz-ı Ulemâ Der Devre-i Kacar** (terc. Ebul Kasım Şerrî), Tahran 1355
- ALGAR, Hamid, **Nakş-ı Ruhanîyet-i Pişrev Der Cenbeş-i Meşrutiyet**, (terc. Ebul Kasım Sırrî), Tahran 1359
- ALÎ HAN, **Sefername-i Safa-yı Saltana-yı Naiyenî**, (tash. Muhammed Gülben), Tahran 1366
- ALÎ KULÎ MİRZA, **İksirü't-tevarih**, (tash. Cemşid Keyanfer), Tahran 1370
- AMUZEGAR, J., **İran's Economy Under the İslamic Republic**, London 1993
- ASAF, Muhammed Haşim, **Rüstemü't-tevarih**, (tash. Muhammed Müşirî), Tahran 1348
- AŞTİYANÎ, Abbas İkbâl, **Abbas Mirza Mülk-ü Arâ**, (tash. Abdulüsyin Nevaî), Tahran 1325
- AŞTİYANÎ, Abbas İkbâl, **Tarih-i İran Pes Ez İslâm**, Tahran 1378
- AŞTİYANİZADE, Muhammed Rıza, "*Sevabık-ı Rıza Han ve Küdta-yı Sevvûm-u Hût*", **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tahran 1370, s.103-130
- AŞURÎ, Daryûş, **İranşinasi Çist ve Çend Makale-i Diğêr**, Tahran 1351
- EVERY, Peter, **Tarih-i Muasır-ı İran**, (terc. M.Refi Mihrabadî), Tahran 1363
- EVERYANOF, Peter, **XIX Asırda Rusya, Türkiye-İran Muharebeleri**, (terc. Adel ve Mustafa), Ankara 1926
- AYDIN, Mesut, **Türkiye Ve Irak Hudûdu Mes'elesi**, Ankara 2001

- AZİZİ, Muhsin, **Coğrafya-yı İktisadî**, Tahran 1330
- BAHAR, Muhammed Taki, **Tarih-i Muhtasar-ı Ehza-b-ı Siyasî-yi İran**, Tahran 1357
- BAKHASH, S., **Abstracta Iranica, Iran: Monarchy and Reform Under The Qajars, Supple IV**, Leiden 1984
- BALA, Mirza, "*Gürcistan*", **İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1964, s. 843-845
- BALA, Mirza, "*Kaçar*", **İslâm Ansiklopedisi VI, MEB Yay.**, İstanbul 1993, s. 33-38
- BAMDAD, Mehdi, **Tarih-i Ricâl-ı İran Der Kurn-ı XII-XIV**, Tahran 1347
- BARTHOLD, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990
- BAUSSANİ, Alesandro, **The Persians**, Florence 1962
- BAXTER, Edward, **England and Russia in Asia**, London 1885
- BAYSUN, M. Cavid, "*Bağdat*", **İslâm Ansiklopedisi III**, İstanbul 1970, s. 209-210
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi I**, İstanbul 1940
- BEDÎ, Rebi, **Coğrafya-yı Mufassal-ı İran I-III**, Tahran 1367
- BELLEW, Henry W., **Afghanistan and The Afghans**, London 1879
- BİNA, Ali Ekber, **Tarih-i Siyasî ve Diplomasî-yi İran I**, Tahran 1337
- BOSWORTH, C. E., **İran and İslâm**, Edinburg 1971
- BOYLE, Andrew, "*İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Ortaya Çıkması ve Gelişmesi*" (terc. Berrin Yurdadoğ), **Belleten XXXIX/156**, s. 645-658
- BRACKWAY, Thomas P., **Britain an The Persian Buble: The Journal of Modern History**, Marsilya 1941
- BROWNE, Edward G., **A literary History of Persia, Modern Times 1500-1924**, Cambridge 1953
- BROWNE, Edward G., **The Persian Revolution of 1905-1909**, Cambridge 1910
- BROWNE, Edward G., **Tarih-i Edebiyat-ı İran**, (terc. Reşid Yasemi), Tahran 1371
- BROWNE, Edward G., **Tarih-i İnkılab-ı İran**, (terc. Ahmed Pejuh), Tahran 1338
- BROWNE, Edward G., **Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran Der Devre-i Meşrutiyet**, (terc. Muhammed Abbas ve Rıza Salihzâde), Tahran 1371
- BRUGHES, Henrich, **Sefer-i Be Derbar-ı İran 1859-1861 I**, (terc. Mühendis Kürdbeççe), Tahran 1367

- BULLIET, Richard W., **The Patrician of Nishapur**, Cambridge 1972
- BUSSE, H., **History of Persia Under Qajar Rule**, Newyork 1972
- CARE, Fransuva, "*Sayed-i Mahî Der Deryyi Hazar*" (terc. Ebul Hasan Mukaddem),
Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV, Meşhed 1367, s. 306-330.
- CEMALZÂDE, Seyyid Muhammed Ali, **Gence-i Şayegân ya Evzâ-ı İktisadî-yi İran**, Berlin 1335
- CEVAD, S. Nejad, "*Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220*", **Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV**, Meşhed 1367, s. 5-66
- CEVDET, Ahmed, **Tarih-i Cevdet II**, İstanbul 1309
- CHRISTENSEN, A., **I'İran Sous Les Sasanides**, Copenhagen 1944
- ÇİHANGİR MİRZA, **Tarih-i Nev**, (neşr. Abbas İkbâl), Tahran 1327
- CLAVİJO, **Sefername-i Clavijo**, (terc. Mesud Receb Niya), Tahran 1366
- CONOLLY, Arthur, **Jorney to The North of India Overland From England**, London 1838
- CONOLLY, Arthur, **Journey to The India Overland From England Trough Russia, Persia and Afghanistan II**, London 1834
- COOK, M., **The Persian Empire**, London 1983
- CURZON, George Nathaniel, **İran ve Kaziye-i İran**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1349
- CURZON, George Nathaniel, **Russia in Central Asia in 1889 and The Anglo Russian Question**, London 1889
- ÇİHARDEHÎ, Murtaza Müderrisi, **Seyyid Cemaleddin Afganî**, Tahran 1337
- DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, İstanbul 1972
- DANIŞPUR, **Bank-ı Şahinşahî ve İmtiyaz**, Tahran 1326
- DAVUD, Seyyid Ali, **Dû Sefername ez Cenub-u İran**, Tahran 1368
- DE MORGAN, John, **Heyet-i İlmî-yi Fransa Der İran** (terc. Kazım Vediî), Tebriz 1338
- DEFTERÎ, Ahmed Metin, **Rahnema-yı Kitab IX**, Tahran 1366
- DEVLETABADÎ, Hacı Mirza Yahya, **Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya I-IV**, Tahran 1330
- DEVLETABADÎ, Seyyid Ali Muhammed, **Hatırat-ı Seyyid Ali Muhammed Devletabadî**, Tahran 1362

- DIAKONOV, M., **Eşkaniyan**, (terc. Kerim Kişaverz), Tahran 1344
- DINBİLÎ, Abdurrezzak Bey Meftûn, **Me'asır-ı Sultaniye**, (tash. Gulam Hüseyin Sadri Afşar), Tahran 1351
- DİALOFOY, Madam Jane, "*İran*" (terc. Ali Muhammed Ferveşi), **İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1874/3188**, s. 127-228
- Diretü'l-Maarif-i Buzûrg-u İslâmî I**, Tahran 1989, s. 476 - 481
- DOLLUT, Rene, **L'Afghanistan**, Paris 1937
- DROWİLLE, Gaspar, **Sefername-i Drowille**, (terc. Cevad Muhyi), Tahran 1348
- DURANT, W., **Maşrik-i Zemin I**, (terc. Ahmed Aram), Tahran 1367
- EDMONDS, C.J., **Kurds, Turks and Arabs**, London 1957
- EMİNÜDDEVLE, Mirza Ali Han, **Hatırat-ı Siyasî-yi Mirza Ali Han Eminüddevele**, (neşr. Ferman Fermaiyan), Tahran 1341
- ENSARÎ, Abdülhüseyin Mesud, **Zendegânî-i Men ve Nigâhî-yi Be Tarih-i Muasır-ı İran**, Tahran 1356
- ENSARÎ, Mehdi, **Şeyh Fazlullah Nuri ve Meşrutiyet**, Tahran 1376
- ERDEKANÎ, Hüseyin Mahbubî, **Tarih-i Müessesat-ı Temedün-ü Cedid-i İran III**, Tahran 1368
- Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Dairesi, **İran**, İstanbul 1927
- FATİMÎ, Nasrullah Saifpor, **Oil Diplomacy**, Newyork 1957
- FATİH, Mustafa, **Pencah Sal Neft-i İran**, Tahran 1335
- FAZLULLAH, Reşideddin, **Camiü't-tevarih**, Tahran 1359
- FAZLULLAH, Reşidüddin, **Tarih-i Mübarek-i Gazanî**, Lozan 1940
- FERACÎ, Abdulrıza, **Coğrafya-yı Kamil-i İran II**, Tahran 1366
- FERAH HAN EMİNÜDDEVLE, **Hatırat-ı Siyasî**, Tahran 1926
- FERHAT MİRZA KACAR, **Zenbil**, Tahran 1345
- FERHENG, Recai, "*Meşrutahahi ve Buhranha-yı Hemegir-i 1285-1299*", **Tarih-i Muasır-ı İran IX**, Tahran 1374, s. 49-74
- FESAÎ, Mirza Hasan, **Farsnâme-i Nasırî**, Tahran 1894
- FEUVRIER, **Se Sal Derbâr-ı İran**, (terc. Abbas İkbâl Aştıyanî), Tahran 1368
- FİŞHER, H.A.L., **A History of Europe II**, Londra 1960
- FLOR, W.M., "The Lutis-A Social Phenomenon In Qajar Persia", **Die Welt Des Islams XIII/1-2**, Leiden 1971, s. 104-117

- FOURÛBEZ, Francise, **Kiş-i Mat**, (terc. Hüseyin Ebu Turabiyân), Tahran 1366
- FRYE, R. N., **The History of Iran**, Munich 1984
- FURON, Raymond, **L'Iran Perse et Afghanistan**, Paris 1951
- GARDANNE, **Hatırat-ı General Gardanne Der İran**, (terc. A. İkbâl Aştiyanî), Tahran 1362
- GÖNLÛBOL, Mehmet, **Milletlerarası Siyasî Teşkilatlanma**, Ankara 1975
- GÖYÛNÇ, Nejat, "*XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri*", **Atatürk Konferansları V**, Ankara 1975, s. 276-278
- GÖYÛNÇ, Nejat, **Muzaferüddin Şah ve II. Abdulhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri** (Armağan), İstanbul 1971
- GRANTOSKY, E.A-PETROFOSKY, P., **Tarih-i İran**, (terc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran 1359
- GRİBAİDOV, Alexander, **Nameha-yı Alexander Gribaidov Der İran Merbut Be Saltanat-ı Feth Ali Şah Kacar**, (terc. Rıza Ferzane), İsfahan 1356
- Gulam Rıza Tabatabaî), Tahran 1374
- GÛLİSTANE, Ebul Hasan b. Muhammed Emin, **Mücmilü't-tevarih**, Tahran 1356
- HAİRÎ, Abdulhadi, **Nuhûstin Reviyâ Reviyâha-yı Endişegiran-ı İran**, Tahran 1367
- HAKIMIAN, Hassan, "*In The Qajar Period*", **Encyclopedia Iranica VIII**, California 1998, s. 138-143
- HAKİKAT, Abdulrefi, **Tarih-i Nühetha-yı Milli-yi İran**, Tahran 1354
- HAMBLY, G.R., "*Aqa Mohammad Khan and The Establishment of The Qajar Dynasty*", **Asian Affairs 50/2**, London 1963, s. 161-174
- HASTİNGS, **Fifty Years of My Life II**, London 1876
- HAŞİMÎ, Muhammed Sadr, **Tarih-i Cerayed ve Mecellât**, İsfahan 1328
- HEREVÎ, M.Hüseyin Edib, **Tarih-i Peydayeş-i Meşrutiyet-i İran**, Horasan 1361
- HİCAZÎ, Muhammed, **Mihen-i Mâ**, Tahran 1338
- HİDAYET, Mahmud, **Der Rikab-ı Nadir Şah**, Tahran 1322
- HİDAYET, Rıza Kulî Han, **Tarih-i Ravsatü's-Safa-yı Nasirî IX**, Tahran 1961
- HİDAYET, Rıza Kulî, **Sefaretname-i Harezmi**, (tash. Ali Hasurî), Tahran 1356
- HİLLYER, V. M., **Coğrafi-yi Cihan**, (terc. Ahmed Mukarrabî), Tahran 1951

- HOURCADE, Bernard, "*İran*", **TDV İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 392-394
- HOUTUM. A - SCHINDLER, **Iastern Persian Irak**, London 1897
- HUMAYÛN, Nasır Tekmil, "*Paygiri-yi Nizam-ı Kızılbaş ve Nakş-ı Kacarha*", **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tahran 1372, s. 11-24
- HUMAYÛN, Nasır Tekmil, **Revend-i Tarihî-i Pejuheşha-yı İranî Der Kongreha-yı Beynelmileli-i Haverşinasî**, Tahran 1369
- HURMÛCÎ, Muhammed Cafer, **Hakayikü'l Ahbâr-ı Nasrî**, Tahran 1363
- HÜNERFER, Lütfullah, **Gencine-i Asar-ı Tarih-i İsfahan**, İsfahan 1344
- IORGA, N., **Osmanlı Tarihi V**, (terc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948
- İBN-İ BATUTA, **Sefername-i İbn-i Batuta**, (terc. Muhammed Ali Muehned), Tahran 1361
- İBN-İ HAVKAL, **Sefername-yi İbn Havkal**, (terc. Cafer Şiar), Tahran 1366
- İBNÜ'L ASEM EL-KUFÎ, **el-Fütûh**, (terc. Muhammed b. Ahmed Müstevfî Herevî, neşr. Gulam Rıza Tabatabaî), Tahran 1374
- İNAL, Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul 1949
- İNALCIK, Halil, "*Mehmed Hüsrev*", **İslâm Ansiklopedisi V**, İstanbul 1964, s. 610-613
- İNAYET, Hamid, **Tefekkür-ü Nevin-i Siyasî-yi İslâm**, (terc.E.Talib Saremî), Tahran 1362
- İSEVÎ, Charles, **Tarih-i İktisadî-yi İran**, (terc. Yakub Ajend), Tahran 1362
- İSFAHANÎ, Mirza Muhammed Sadık, **Tarih-i Git-i Gûşa**, Tahran 1317
- İSFAHANÎYAN Kerim - RUŞENÎ Kudretullah, "*Ferah Han Eminüddeve*", **Mecmua-yı İsnad-ı Medarik**, Danişgah-ı Tahran 1100, s. 46-49
- İTTİHADİYE, Mansure, "*Ağa Muhammed Han*", **Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmî I**, Tahran 1989, s. 476-481
- İTTİHADİYE, Mansure, "*Ahmed Şah Kacar*", **Dairetül Maarif-i Buzurg-u İslâmî VII**, Tahran 1375, s. 67-71
- İTTİHADİYE, Mansure, **Ehzaab-ı Siyasî Der Meclis-i Sevvûm**, Tahran 1371
- İTTİHADİYE, Mansure, **General Semino Der Hıdmet-i İran Asr-ı Kacar ve Ceng-i Herat**, (tash. Mir Muhammed Sadık), Tahran 1375
- JARDEN, **Seyahatname-i Jarden**, (terc. Muhammed Abbāsî), Tahran 1336

- JONES, Harford, **Aherin Ruzha-yı Lütf Ali Han Zend**, (terc. Hüseyin Hedicum), Tahran 1363
- JOUBERT, Amade, **Misafiref-i Der Ermenistan ve İran**, (terc. Ali Kulî Mukaddem), Tahran 1347
- KADI, Nimetullah, **İl-i Kacar Der Pehneâ-yı Tarih-i İran**, Tahran 1347
- KADIYANÎ, Abbas, **Ferheng-i Fişerdeh Tarih-i İran**, Tahran 1376
- KAEMPFER, Engelbert, **Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran**, (terc. Keykavus Cihandârî), Tahran 1360
- KAİMAKAMÎ, Changir, **Tahavüllat-ı Siyasî-i Nizam-ı İran**, Tahran 1326
- KALANTARÎ, Yahya, **Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı İran Münasebetleri 1797-1834** (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1976
- KARA NEJAD, Hasan, **Coğrafya-yı Giyahî**, İsfahan 1351
- KARAL, Enver Ziya, **"II. Mahmud"**, **İslâm Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1969, s.165-170
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V**, Ankara 1988
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1988
- KATOUZIAN, H., **The Political Economy of Modern İran: 1926-1979**, London 1981
- KAYABALI, İsmail - ARSLANOĞLU, Cemender, **İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi**, Ankara 1990
- KAZIMZADE, Firuz, **Russia and Britain in Persia 1864-1914**, London 1968
- KAZVİNÎ, Yahya, **Lebü't-tarih V**, Tahran 1936
- KERBELAYÎ, Şeyh Hasan, **Karardad-ı Rejî 1890**, Tahran 1361
- KESREVÎ, Ahmed, **Tarih-i Hicdeh Sale Azerbaycan**, Tahran 1346
- KESREVÎ, Ahmed, **Tarih-i Meşruta-yı İran**, Tahran 1330
- KETİRAÎ, Mahmud, **Faramasoneri**, Tahran 1347
- KEY, John William, **The History of War in Afghanistan I**, London 1851
- KİRMANÎ, Ahmed, **Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet**, İsfahan 1367
- KİRMANÎ, Nazımülislâm, **Tarih-i Bidari-yi İran**, Tahran 1324
- KOTZBUE, Maurice, **Misafiret-i Be İran Be Maiyet-i Sefir-i Kebir-i Rusya Der Sal-ı 1817**, (terc. Mahmut İnâyet), Tahran 1360

- KÖYMEN, Mehmet Altay, "*Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve hayatı*",
Tarih Araştırmaları IV/6-7, Ankara 1966, s. 3-9
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 1993
- KRAMERS, J.H., "*İran*", **İslâm Ansiklopedisi V/2**, MEB Yayınevi, İstanbul 1993,
s. 1013-1030
- KROSONOSKY, **Sefername-i Krosonosky**, (terc. Abdurrezzak Meftun Dınbılı-
tash. Meryem Mir Ahmedî), Tahran 1363
- KUDDUSÎ, Hasan Azam, **Hatırat-ı Men ya Ruşen Şuden-i Tarih-i Sad-ı Sale I**,
Tahran 1319
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990
- KURAT, Yuluğ Tekin, "*1877-1878 Osmanlı - Rus Harbinin Sebepleri*", **Bellekten**
XXVI, 1962, s. 567-592
- KURRANİ, Mehinduht Hafız, **Kitabşinasî-yi Tarih-i İran**, Tahran 1375
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul
1962
- LAMBTON, Ann K.S., "*Persian Political Societies 1906-1911*", **St Anthony's**
Papers XVI-Middle Eastern Affairs III, s. 41-89
- LAMBTON, Ann K.S., **Islamic Society in Persia**, Oxford 1954
- LAMBTON, Ann K.S., **İran Asr-ı Kacar**, (terc. Simin Fasihî), Meşhed 1375
- LAMBTON, Ann K.S., **Landlord and Peasant in Persia**, Newyork 1969
- LAMBTON, Ann Kathrine Swyn, **The Persian Land Reform (1962-1966)**, Oxford
1969
- LANGER, William L., **The Diplomacy of Imperialism II**, Newyork 1935
- LARİCANÎ, Muhammed Rıza, **Feramason-Esrar-ı Sazman-ı Mason Der İran Be**
Münasebât-ı Keşf-i Mahfigâh-ı Feramasonha, Tahran 1358
- LOCKHART, Laurence, **Persian Citties**, London 1960
- LOMNİTSKY, S., **Persia and The Persians**, Petersburg 1902
- LÜTFÜ EFENDİ, **Tarih-i Lütفی II**, İstanbul 1290
- MAHMUD, Mahmud, **Tarih-i Revabıt-ı Siyasî-yi İran ve İngiliz**, Tahran 1328
- MALCOLM, John, **Tarih-i İran**, (terc. İsmail Hayret), Tahran 1362
- MAMUNATEF, N.P., **Bombaran-ı Meclis-i Şura-yı Millî**, (terc. Şerafeddin
Kahramanî-neşr. Humayun Şehidî), Dimah 1363

- MARKHAM, Clements Robert, **Tarih-i İran Der Devre-i Kacar**, (terc. Mirza Rahim Ferzane), Losangeles 1364
- MASEFİELD, John, **Sefername-i Marko Polo**, (terc. Habibullah Sahihî), Tahran 1350
- Mecmua-yı Nameha-yı Siyasî 27245/28b-29 a**, Tahran 1354, s. 479
- MEHDEVÎ, Abdurrıza Huşeng, **Tarih-i Revabıt-ı Haricî-yi İran**, Tahran 1379
- MEKKÎ, Hüseyin, **Mirza Taki Han Emir-i Kebir**, Tahran 1369
- MEKKÎ, Hüseyin, **Zendegânî-yi Mirza Taki Han Emir-i Kebir**, Tahran 1369
- MEKKÎ, Hüseyin, **Zendegânî-yi Siyasî-yi Sultan Ahmed Şah**, Tahran 1362
- MEKKÎ, Hüseyin, **İnkıraz-ı Kacar ve Teşkil-i Silsile-i Pehlevî**, Tahran 1325
- MELİKZÂDE, Mehdi, **İstibdad-ı Sağır**, Tahran 1322
- MELİKZÂDE, Mehdi, **Keşmekeş-i Meşruta ve İstibdat**, Tahran 1330
- MELİKZÂDE, Mehdi, **Tarih-i İnkılab-ı Meşrutiyet**, Tahran 1328
- MELYKANOV, **Be Sevahil-i Cenub-ı Derya-yı Hazar**, (terc. Mesud Gülzarî), Tahran 1364
- MEŞKUR, Muhammed Cevad, **Tarih-i İran-ı Zemin**, Tahran 1366
- MİKHAEL, Velodarsky, *"İran ve Kudretha-yı Buzûrg 1856-1869"* (terc. Şahin Ahmedî), **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tahran 1372, s.43-64
- MİNORSKY, Wladimir *"Şehrizer"*, **İslâm Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1970, s. 398
- MİNORSKY, Wladimir, *"Nadir Şah"*, **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 28-30
- MİNORSKY, Wladimir, *"Yadname-i İrani"*, **İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1241/57**, Tahran 1348
- MİNORSKY, Wladimir, **Tarihçe-i Nadir Şah**, (terc. Reşid Yasemî), Tahran 1313
- MİR AHMEDÎ, Meryem, *"Amerika Der Sahne-yi Siyasî-i İran (1900-1950)"*, **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III-IV**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed, Payiz ve Zımistan 1363
- MİR AHMEDÎ, Meryem, *"Nufûz-u İktisadî-Siyasî-i Alman Der İran"*, **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî II**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed, Tabistan 1363

- MİR AHMEDÎ, Meryem, "*Rusya Der Sahne-yi Siyasî-i İran*", **Mecelle-i Danişikde-i Edebiyat ve Ulûm-u İnsanî III**, Danişgah-ı Firdevsî Meşhed 1364, s. 45-682
- MİR CAFER, Hüseyin, **Tarih-i Timuriyan-ı Türkmenan**, İsfahan 1373
- MİRZA HÜSEYİN HAN, **Coğrafya-yı İsfahan**, Tahran 1342
- MİRZA İBRAHİM, **Sefernâme-i Esterabad ve Mazenderan ve Gilan**, Tahran 1355
- MUASIR, Hasan, **Tarih-i İstikrar-ı Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1347
- MUAYYEN, Muhammed, "*Feth Ali Şah*", **Lugatnâme-yi Dehuda XXXVII**, Tahran 1341, s. 52-54
- MUAYYEN, Muhammed, "*Nasireddin Şah*", **Lugatnâme-yi Dehuda 48**, Tahran 1341, s. 161-166
- MUHAMMED HASAN HAN, **Çehl Sal Tarih-i İran I**, Tahran 1363
- MUHAMMED HASAN HAN, **Miratü'l-Buldan I-IV**, Tahran 1294-1296
- MUHAMMED HASAN HAN, **Sadrü't-Tevarih**, (tash. Muhammed Müşiri), Tahran 1349
- MUHAMMED Murad b. ABDURRAHMAN, **Asarü'l-Bilâd ve Ahbarü'l-İbâd**, (tash. Seyyid Muhammed Şah Murad), Tahran 1371
- MUHAMMED, Ali (Sedidü's-saltana), **Benderabbas ve Halic-i Fars**, (tash. Ahmed İktidarî), Tahran 1342
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "*İran*", **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 405-409
- MUHTARÎ, Habibullah, **Tarih-i Bidarî-yi İran**, Tahran 1326
- MUKADDESÎ, Ebu Abdullah b. Ahmed, **Ahsenü't-tekasim fi Marifetü'l-ekâlim**, (terc. Ali Naki Münzevî), Tahran 1361
- MUTEMED, Ferhad, **Revabıt-ı İran ve Osmanî**, Tahran 1326
- MÜEHMED, Muhammed Ali, **Sefername-yi İbn-i Batuta II**, Tahran 1361
- MÜSTEVFÎ, Abdullah, **Şerh-i Zendegâni-yi Men ya Tarih-i İçtimaî ve İdarî-yi Devre-i Kacariye**, Tahran 1371
- MÜSTEVFÎ, Ahmed, **Coğrafya-yı Umumî I**, Tahran 1332
- MÜSTEVFÎ, Muhammed Taki, **İklim-i Pars Asar-ı Tarihî ve Amakin-i Bastan-ı Fars**, Tahran 1375

- MÜŞİRÜDDEVLE, Mirza Cafer Han, **Risale-i Tahkikat-ı Serhadiye**, (neşr. Müşirî), Tahran 1348
- MÜVERİHÜ'DDEVLE, **İran Der Ceng-i Buzûrg**, Tahran 1362
- NAMÎ, Muhammed Sadık, **Tarih-i Git-i Guşa**, (neşr. Said Nefisî), Tahran 1317
- NASIR, Seyyid Taki, **İran Der Berhured-i Ba İsti'margiran**, Tahran 1363
- NASIREDDİN ŞAH, **Sefern me-i Kerbela ve Necef**, (Senaî Neşri), Tahran 1335
- NASIREDDİN ŞAH, **Sefernâme-i Nasireddin Şah**, İsfahan 1360
- NASİRÎ, Muhammed Rıza, **Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1977
- NASİRÎ, Muhammed Rıza, **İsnad-ı Mekatibat-ı Tarih-i İran I**, Tahran 1366
- NASKALI, Esko, "*İran*", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 392-395
- NATİK, Hama, **Ruzname-yi Kanun**, Tahran 1355
- NATİK, Hama, **Şureş-i Ber-İmtiyaznâme-i Reji**, Tahran 1360
- NECEMÎ, Nasır, **İran Dermeyan-ı Tufan ya Şerh-i Zendeganî-yi Abbas Mirza (Cenghâ-yi İran ve Rus)**, Tahran 1336
- NEFİSÎ, Said, **Tarih-i İçtimâî ve Siyasî-yi İran Der Devre-i Muasır I**, Tahran 1376
- NEHRU, Jawaharlal, **Nigahî-i Be Tarih-i Cihan**, (terc. Mahmud Tafazzolî), Tahran 1366
- NEİLL, John Mc, **The Progress and Present Position of Russia in The East**, London 1854
- NEJAD, Cevad S., "*Cemiyet-i Aşair-i İran ez 1128 ta 1220*", **Mecmua-yı Makallat-ı Coğrafi IV**, Meşhed 1367
- NEJAD, Hasan Kara, **Coğrafya-yı Giyahî**, İsfahan 1351
- NEVAYî, Abdulhüseyn, "*Mehd-ı Ulya Cihan Hanım*", **Tarih-i Muasır-ı İran V**, Tahran 1372, s. 25-42
- NİDERMAYER, Escarfen, **Zir-i Aftab-ı Suzan-ı İran**, (terc. Keykavus Cihandarî), Tahran 1363
- NİHANDİYAN, Muhammed, **Peykar-ı Pirûz-u Tenbakû**, Tahran 1357
- NİYÂ, Cafer Mehdi, **Heft Bar İşgal-ı İran Der 23 Kurn IV**, Tahran 1377

- OLSON, William J., *"The Genesis of The Anglo-Persian Agreement of 1919"*,
Tarih-i Muasır-ı İran, Tahran 1370, s. 71-100
- OSVALD, Jiri, *"Naseroddin Shah"*, **Dictionary Of Oriental Literatures III**,
London, s. 134
- ÖZAYDIN, Abdulkerim, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, Ankara 1990
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *"İran"*, **TDV İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 395-400
- PAKREVAN, Emine, **Ağa Muhammed Han Kaçar**, (terc. Cihangir Efkarî), Tahran 1348
- PALMER, **Yeni Dünya Tarihi**, (terc. Ebul Kasım Tahiri), Tahran 1375
- PENAHÎ, M. Ahmed, **Ağa Muhammed Han Kacar**, Tahran 1366
- PERRY, J. Robert, *"Ağa Mohammad Khan Qajar"*, **Encyclopedia Iranica I/6**,
London 1984, s. 603-605
- PETROSFESKY, İlia Pavloviç, **Malikiyet-i Arazi Der İran Asr-ı Moğol I**, Tahran
1356
- PIEMONTESE, Angelo M., *"Persian Army 1874-1875, It's Structure and
Organization From General Enrico Andreini Point of View"*, **Tarih-i
Muasır-ı İran III**, Tahran 1370, s.11-50
- PÎRNİYÂ, Hasan, **Tarih-i Bastan**, Tahran 1370
- POLLARD, Sydney, **Endişe-i Terakkî**, (terc. Esedpor Piranfer), Tahran 1354
- POUR, Ali Cafer, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri** (Basılmamış
Doktora Tezi), İstanbul 1977
- RAHERBORN, Clawes Michael, **Nizam-ı Eyalet Der Devre-i Safevîye**, (terc.
Keykavûs Cihandarî), Tahran 1349
- RAİN, İsmail, **Feramuşhane ve Faramasoneri Der İran**, Tahran 1347
- RAİN, İsmail, **Hukuk Begiran-ı İngiliz Der İran**, Tahran 1355
- RAMAZANÎ, K.Ruhullah, **The Foreign Policy of İran 1500-1941**, Virginia 1966
- RASİM, Ahmed, **Osmanlı Tarihi III**, İstanbul 1327
- RAWLİNSON, H. C., **England and Russia in the East**, London 1857
- REŞİDÜDDİN, **Camiu't-tevarih**, (neşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960
- REVASAZÎ, Şapur, **Nühzet-i Mirza Küçük Han Çengelî**, Tahran 1363
- RIZA KULÎ MİRZA, **Sefername-i Rıza Kulî Mirza Nive-i Feth Ali Şah**, Tahran
1963
- RIZA, İnayetullah, **İransınası Der Rusya ve İttihad-ı Şurevî**, Tahren 1369
- RIZAÎ, Abdulazim, **Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran IV**, Tahran 1363

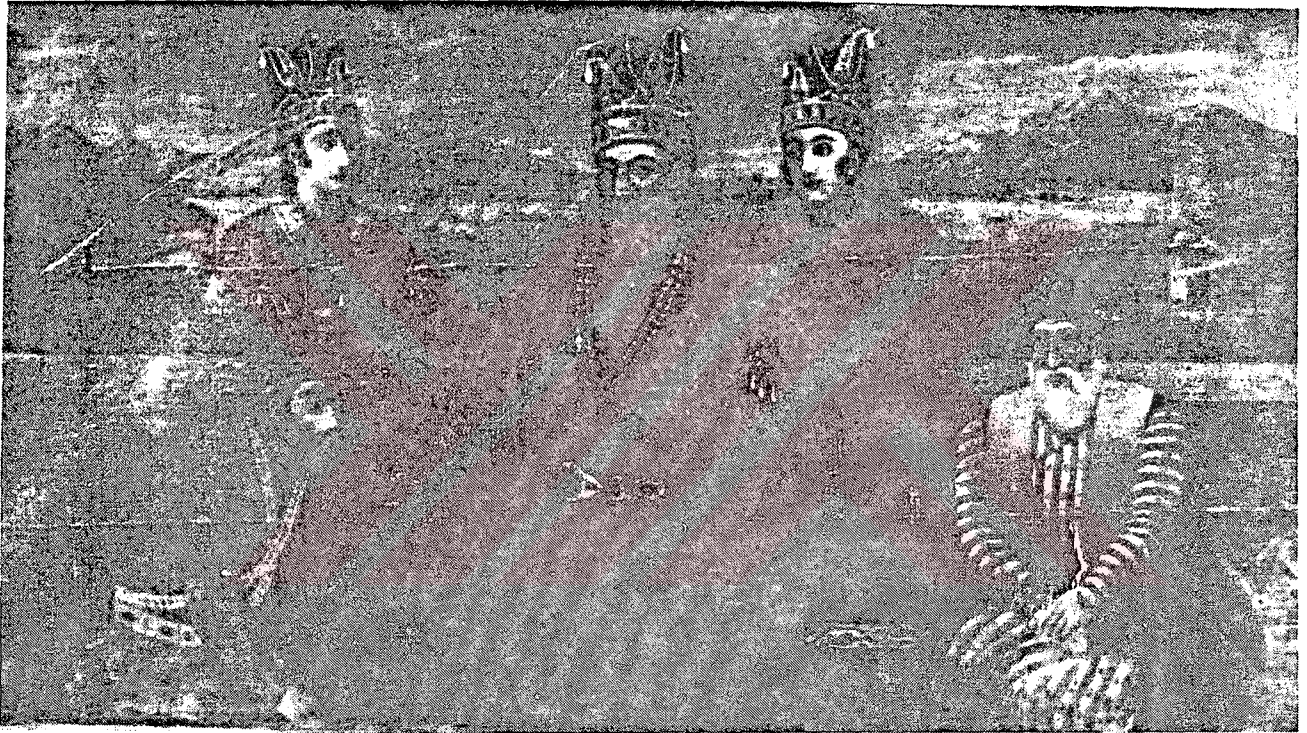
- RIZAZÂDE MÜLK, Rahim, **Tarih-i Revabıt-ı İran ve Memalik-i Müte'ahide-yi Amerika**, Tahran 1350
- RİCE, C. Colliver, **Zenan-ı İran**, (terc. Esedullah Azad), Tahran 1366
- ROBİNO, H., **Sefername-i Mazenderan ve Esterabad**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1343
- RUHANÎ, Seyyid Kazım, **Tahlil-i Ber Nüzhetha-yı Siyasî, Dinî-yi İran**, Tahran 1370
- SADIK, İsa, **Tarih-i Ferheng Der İran**, Tahran 1366
- SAFAÎ, İbrahim, **Ayine-i Tarih**, Tahran 1352
- SAFAÎ, İbrahim, **Bergha-yı Tarihî**, Tahran 1352
- SAFAÎ, İbrahim, **Merzha-yı Nâ Arâm**, Tahran 1351
- SAFAÎ, İbrahim, **Rehberan-ı Meşrutiyet-i İran**, Tahran 1351
- SAİDİYANÎ, Abdülhüseyn, **Ser Zemin ve Merdum-u İran**, Tahran 1369
- SALAR, Ali Deyu, **Yaddaştıha-yı Tarihi Raci Be Feth-i Tahran**, Tahran (tarihsiz)
- SAREVÎ, Muhammed Fethullah bin Muhammed Taki, **Tarih-i Muhammedî**, Tahran 1371
- SAUVAGET, Jean, **Müddehil-i Tarih-i Şark-ı İslâmî**, (terc. Aferin Ensarî), Tahran 1366
- SASANÎ, Ahmed Han Melik, **Dest-i Penhan-ı İngiliz Der İran**, Tahran 1352
- SASANÎ, Han Melik, **Siyasetgirân-ı Devre-yi Kacar**, Tahran 1338
- SCHURATES, Pavel, **Coğrafya-yı Tarihi-yi Fars**, (terc. Keykavus Cihandarî), Tahran 1372
- SEMÎ, Mecid, **"Ahmed Şah Kacar"**, **Dairetü'l Maarif-i Buzurg-u İslâmî VII**, Tahran 1375, s. 69
- SHUSTER, W. Morgan, **The Starling of Persia**, Newyork 1912
- SİPİHR, Abdülhüseyn Han, **Miratü'l-Veka'yi-yi Muzafferi ve Yaddaştıha-yı Melikü'l-Müverrihin**, Tahran 1368
- SİPİHR, Ahmed Ali, **İran Der Ceng-i Buzûrg**, Tahran 1336
- SİPİHR, Muhammed Taki, **Nasihü't-tevarih I-IV**, Tahran 1353
- SOFİ, Cihangir, **Coğrafya-yı Tabii**, Tahran 1338
- SOLTYKOF, Alexis, **Misafiret-i Be İran**, (terc. Muhsin Saba), Tahran 1336
- SPULLER, Barthold, **İran Moğolları**, (terc. Cemal Köprülü), Ankara 1987
- SPULLER, Barthold, **Tarih-i İran**, (terc. Cevad Felaturî), Tahran 1349
- STOREY, Graham, **Reuter's Century**, London 1950

- STRANGE, Guy Le, **Don Juan-ı İran**, (terc. Mesud Receb Niya), Tahran 1338
- STRANGE, Guy Le, **Ser Zeminha-yı Hilafet-i Şarkî**, (terc. Mahmud İrfanî), Tahran 1364
- STUART, Charles, **Journal of A Residence In Northern Persia**, London 1854
- SULTAN AHMED MİRZA, **Tarih-i İzzedî**, (tash. Abdülhüseyin Nevaî), Tahran 1376
- SULTANZADE, Hüseyin, **Tarih-i Medaris-i İran**, Tahran 1364
- SÜLEYMAN EFENDİ, **Lûgat-ı Çağatay**, İstanbul 1298
- SÜMER, Faruk, "*Ağa Muhammed Han*", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi I**, İstanbul 1988, s. 455-456
- SÜMER, Faruk, "*Avşarlılar*", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s. 164-166
- SÜMER, Faruk, "*Kaçarlar*", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2002, s. 51-53
- SYKES, Percy, **Sefername**, (terc. Hüseyin Saadet Nuri), Tahran 1330
- SYKES, Percy, **Tarih-i İran**, (terc. Muhammed Taki Fahrdaî Gilanî), Tahran 1330
- SYKES, Percy, **The Life of Abdurrahman II**, London 1900
- ŞANİZÂDE, **Şanizâde Tarihi I-IV**, İstanbul 1291
- ŞEMİM, Ali Asgar, **İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar**, Tahran 1379
- ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamusu'l-âlam V**, İstanbul 1314
- ŞEYHÜLİSLAMÎ, Muhammed Cevad, **Simay-ı Ahmed Şah Kacar**, Tahran 1368
- ŞİRAZÎ, Abdülkerim Ali Rıza, **Tarih-i Zendiye**, Tahran 1365
- ŞİRAZÎ, Mirza Muhammed Hadi Alevî, **Sefernâme-i Mirza Ebul Hasan Han Şirazî Be Rusya**, (tash. Muhammed Gülben), Tahran 1363
- ŞİRAZÎ, Mirza Salih, **Sefernâme**, (tash. İsmail Rain), Tahran 1347
- TABATABAÎ, Muhammed Muhit, **Mecmu'a-yı Asar-ı Malcom Han**, Tahran 1948
- TAHİRÎ, Ebul Kasım, **Tarih-i Revabıt-ı Bazargani ve Siyasî-yi İran ve İngiliz II**, Tahran 1356
- TAKİZÂDE, Seyyid Hasan, **Hitabe (Tarih-i Evail-i İnkılâb-ı Meşrutiyet)**, Tahran 1338
- TEBRİZÎ, Cevad, **Esrar-ı Tarihi-yi Komite-yi Moczâ'at**, Tahran 1362
- TERBİYET, Muhammed Ali, **Danışmendân-ı Azerbaycan**, Tahran 1314

- TERENZIO, Pio-Carlo, **Rekabetha-yı Rus ve İngiliz Der İran ve Afganistan**,
(terc. Abbas Azerin), Tahran 1363
- TİMURÎ, İbrahim, **Asr-ı Bihaberî ya Tarih-i İmtiyazat-ı Der İran**, Tahran 1332
- TİMURÎ, İbrahim, **Tahrir-i Tenbakû Evvelin Mukavemet-i Menfi Der İran**,
Tahran 1328
- TÜRKMEN, İskender Bey, **Tarih-î Alem-i Ara-yı Abbasî I**, Tahran 1350
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**,
Ankara 1988
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi II**, Ankara 1988
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi III/1**, Ankara 1988
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi III/2**, Ankara 1988
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi IV/1**, Ankara 1988
- ÜSTÜN, İsmail Safa, "*İran*", T.D.V. **İslâm Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s. 400-404
- VASSAF, **Tarih**, (neşr. Muhammed Mehdi), Tahran 1338
- VEDÎÎ, Kazım, **Coğrafya-yı İnsanî**, Dimah 1339
- VEND, Hasan Mürsel, **Sefername-yi Ebul Hasan Han Şirazî**, Tahran 1364
- VERHERAM, Gulam Rıza, **Nizam-ı Siyasî ve Sazmanha-yı İçtimaî Der Asr-ı Kacar**, Tahran 1367
- VON LOON, Hendrik Willen, **Dastan-ı Beşer**, (terc. Seyyid Muhammed Ali
Cemalzade), Tahran 1951
- WATSON, R.G., **Tarih-i Kacariye**, (terc. Vahid Mazenderanî), Tahran 1348
- WEBSTER, C.K., **Foreign Policy of Castlereagh**, London 1931
- WILSON, Arnold, **South West Persia-A Political Officers Diary 1907-1914**,
London 1941
- WOLTER, C., **Tarih-i Rusiyya**, (terc. Necef Kulî - M. Hüsamüddeve), Tahran 1338
- Yağma Dergisi**, Sayı:11, Behmen 1308
- YAĞMAÎ, Habib, **Yadname-i Takizâde**, Tahran 1349
- YAZICI, Tahsin, "*Feth Ali Şah*" maddesi, T.D.V. **İslâm Ansiklopedisi XII**,
İstanbul 1995, s. 451 - 453
- YAZICI, Tahsin, "*İran*" maddesi, **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1970, s. 275 -
279
- YAZICI, Tahsin, "*Nakşibendî*", **İslâm Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1964, s. 52 - 54
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi X**, İstanbul
1989

E K L E R

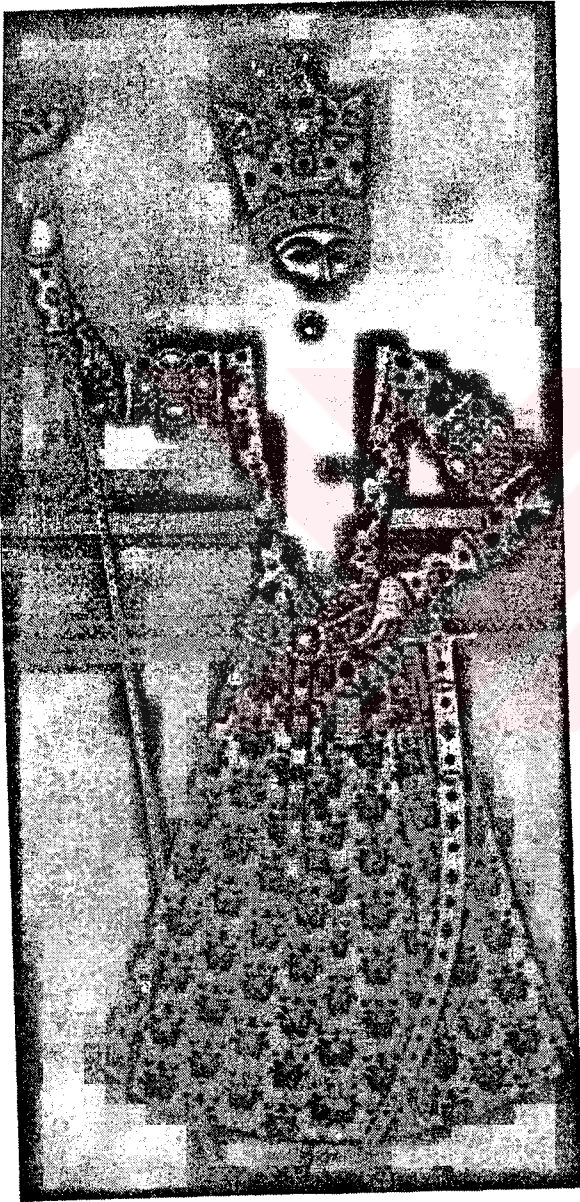
EK – 1 Nadir Şah Afşar eli şehzadenin başında iken

(Resmin Alındığı Kaynak: Han Melik Sasani, Siyaset Girana Devre-i Kacar, Tahran 1338)

EK – 2 Kerim Han Zand

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyani, *Tarih-i İrân Pes Ez İslâm*, Tahran 1378

فتحعلی شاه قاجار

آقامحمدخان قاجار

EK – 3 Sağda Ağa Muhammed Han ve solda Feth Ali Şah
 Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyani, Tarih-i İran Pes Ez
 İslam, Tahran 1378

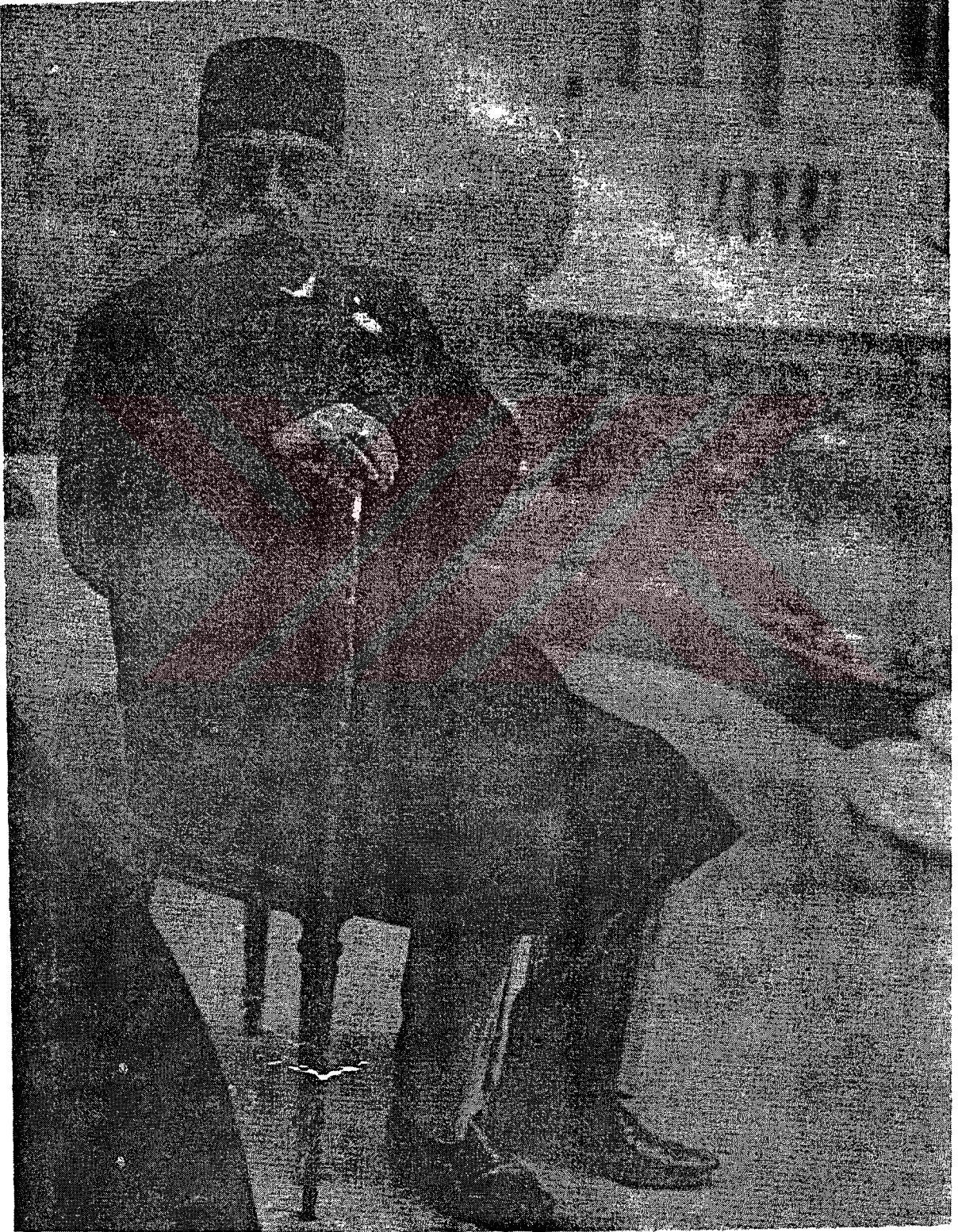
EK – 4 Muhammed Şah

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyânî, *Tarih-i İrân Pes Ez İslâm*, Tahran 1378

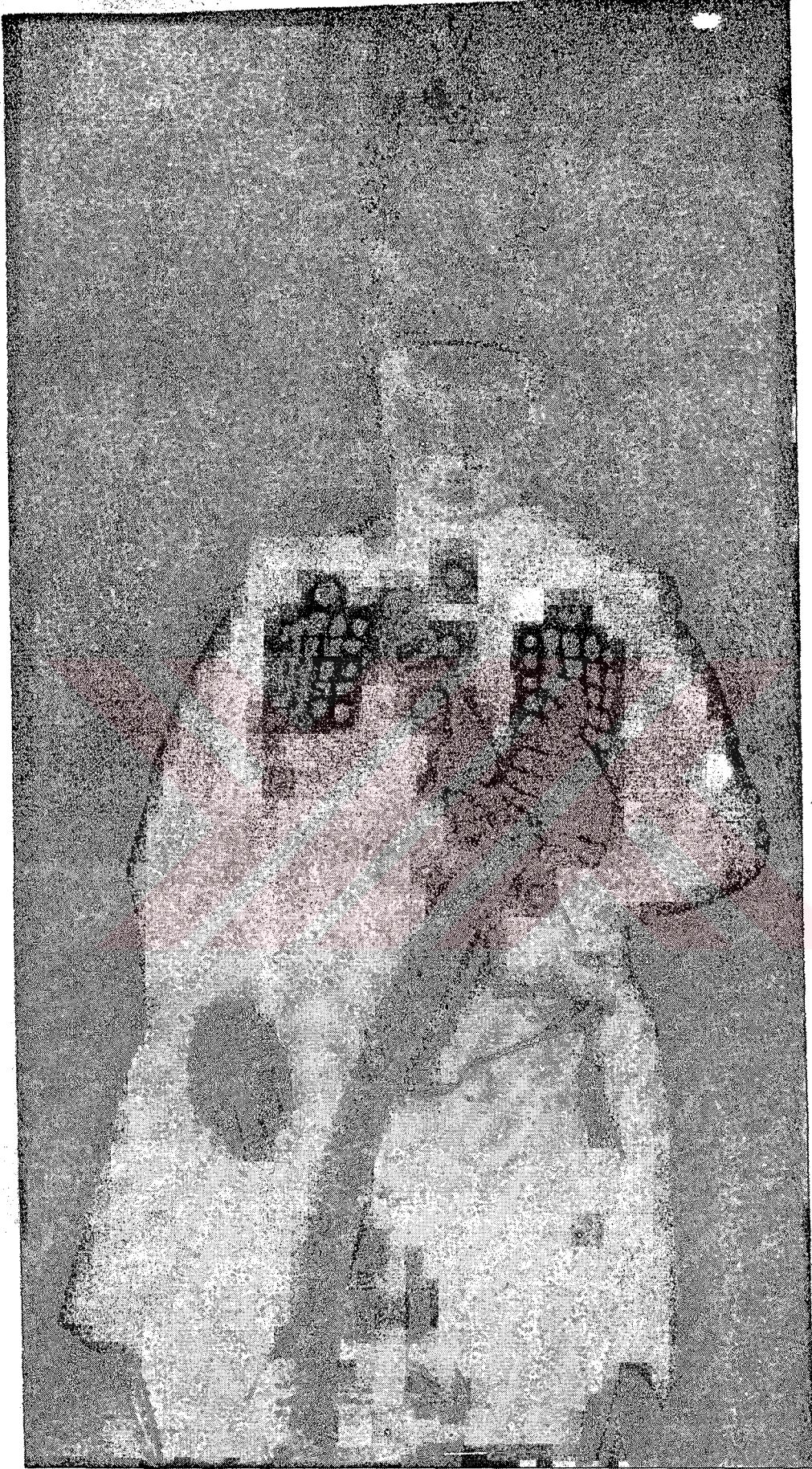
EK – 5 Nasireddin Şah

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyani, *Tarih-i İrân Pes Ez İslâm*, Tahran 1378

EK – 6 Muzafferüddin Şah

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyânî, **Tarih-i İrân Pes Ez İslâm**, Tahran 1378

EK – 7 Muhammed Ali Şah

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyani, *Tarih-i İrân Pes Ez İslâm*, Tahran 1378

EK – 8 Ahmed Şah

Resmin Alındığı Kaynak: Abbas İkbâl Aştıyânî, **Tarih-i İrân Pes Ez İslâm**, Tahran 1378

EK-10 İnan'ın 1800'lü Yıllardaki Hali

Resmin Alındığı Kaynak: Firuz Kazımzade, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, London 1968

İNDEKS

A

- Abadan4, 203, 204, 206, 264
Abbas İkbâl Aştiyanî33, 39, 69, 149, 151,
153, 180, 195, 219, 241, 252
Abbas Mazenderânî.....66
Abbas Mirza35, 70, 74, 81, 82, 85, 86,
87, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 101, 102,
103, 104, 105, 110, 111, 112, 113, 114,
116, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 148, 151, 156, 179,
185, 201, 202, 203, 219, 220, 221, 258,
277, 278
Abbasî12, 14, 32, 37, 161
Abdaliler.....27
Abdülhüseyn Mirza....310, 334, 355, 356
Abdullah b. Huzeyfe10
Abdullah Paşa.....120, 127, 133
Abdülmeceid Mirza254, 262, 284, 285,
286, 287, 306
Abdülvehhab Efendi126, 127, 129, 130,
134
Abdurrahman Han78, 233
Abdurrahman Paşa122, 123, 127, 128,
129, 130, 131
Acudanbaşı..164, 167, 168, 239, 278, 311
Ademiyet Camiâsı282
Adil Şah.....29, 48, 49, 153
Afganistan1, 15, 23, 28, 30, 34, 42, 43,
46, 49, 51, 63, 64, 65, 70, 71, 72, 73,
74, 76, 77, 78, 79, 83, 89, 90, 92, 96,
97, 98, 106, 107, 108, 139, 141, 142,
143, 144, 154, 155, 156, 157, 159, 161,
162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 189, 190, 191, 193, 194, 198, 199,
214, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233,
234, 237, 241, 294, 332, 333, 334, 343,
357, 361, 362, 370
Afganlılar3, 27, 28, 40, 43, 44, 45, 84, 90,
163, 232
Afşar28, 29, 34, 38, 41, 45, 48, 49, 51,
57, 58, 59, 60, 61, 64, 68, 70, 72, 87,
231, 322
Afşarlar.....32, 38, 118
Agacari4
Ağa Han170, 179, 180, 182, 189, 190,
191, 192, 196, 198, 208, 211, 213, 228,
230, 231, 276, 279
Ağa Muhammed Han30, 36, 42, 49, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73,
75, 89, 101, 120, 121, 246, 247
Ağçalı.....39
Ahameni.....6, 7, 8
Ahameniler1, 6
Ahıska124, 125, 126
Ahmed Han Abdalî.....29
Ahmed Han Dürranî49, 77, 78, 107
Ahmed Kavam352, 363, 364, 365, 366,
367, 370, 371
Ahmed Kesrevî253, 270, 279, 299, 306,
319, 346, 357, 358
Ahmed Şah31, 51, 310, 313, 314, 326,
327, 328, 332, 334, 335, 337, 342, 348,
351, 352, 353, 354, 355, 357, 359, 360,
363, 366, 371, 372, 373, 374
Ahmed Vefik Paşa211, 213, 214, 216
Ahnef b. Kays11
Ahura Mazda7
Ahvaz.....4, 191, 230, 231, 263, 267, 325
Akhun9
Akkoyunlu21, 24, 25, 38, 39, 41
Akkoyunlular24, 25
Alaeddin Muhammed19
Alamut18, 20
al-Cibal2
Alemkûh3
Alexis Soltykof.....3, 152
Ali Asgar Han Atabeg.....291, 292
Ali Han Afşar.....58
Ali Kuli Han29
Ali Kuli Han29, 48, 69, 306, 307, 310,
312
Ali Kulî Mirza. 34, 35, 54, 58, 62, 66, 148
Ali Merdan Han49
Ali Mirza49, 68, 70, 105, 123, 125, 128,
130, 131, 133, 144, 152, 153, 154, 247,
269, 284, 285, 288, 289, 314, 315, 323,
324, 355
Ali Murad Han.....29, 56, 57, 62, 92
Ali Naki Mirza153, 285
Ali Paşa122, 123, 128
Almanya80, 192, 195, 226, 243, 245,
246, 264, 265, 267, 277, 292, 293, 294,
295, 323, 324, 328, 329, 330, 331, 333,
334, 335, 336, 337, 341
Amasya Antlaşması26

Amerika4, 5, 31, 230, 245, 263, 277, 306,
350, 367, 368, 369, 370
Amidülmük el-Kündüri.....17
Anadili.....298
Anadolu2, 6, 7, 8, 9, 20, 21, 36, 39, 41,
86, 88, 101, 118, 121, 226, 305, 329,
331, 361, 362
Anuş Tegin.....18
Anuşirvan.....9
Arabistan.....9, 269
Argun Han.....35
Aristov.....112
Armitage Smith.....354, 356
Artemi Valinesky.....99
Arthur Barrett.....332
Aslandüz savaşı.....105
Asr-ı Cedit.....328, 339, 340
Aşağı Baş40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49
Auckland.....159, 160, 163
Ausutin Henry Loyard.....227
Avarlar.....9
Avusturya63, 80, 89, 109, 112, 118, 138,
139, 140, 167, 175, 181, 182, 192, 193,
195, 197, 198, 201, 202, 226, 227, 239,
243, 269, 277, 293, 348
Azad Han.....29, 49, 50, 51, 119
Azerbaycan2, 9, 11, 13, 14, 16, 18, 19,
20, 21, 22, 23, 26, 28, 36, 37, 38, 39,
41, 44, 45, 49, 50, 58, 59, 65, 66, 68,
69, 70, 88, 99, 100, 101, 103, 111, 118,
119, 120, 121, 146, 148, 153, 154, 156,
179, 182, 184, 185, 197, 199, 200, 201,
213, 254, 258, 262, 289, 299, 304, 305,
306, 313, 315, 316, 323, 332, 342, 344,
346, 350, 352, 356, 358, 361, 368, 370

B

Babailer.....31, 183, 184, 219, 223
Baban mutasarrıfı122, 123, 128, 129,
130, 131
Babek.....13, 14, 170, 183
Babiâli85, 124, 125, 130, 132, 134, 136,
137, 138
Babilliler.....6
Babür.....23, 107
Bağdat13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 25, 26,
27, 28, 50, 53, 54, 81, 83, 84, 92, 93,
110, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 129,
130, 131, 133, 134, 136, 138, 171, 172,
183, 203, 208, 213, 215, 216, 218, 219,
220, 221, 223, 224, 227, 235, 264, 323,
337, 342, 352

Bağ-ı Şah.....302, 303, 307
Baharistan.....301, 302, 303, 310, 311
Bahtiyarî29, 49, 161, 271, 306, 307, 333,
339
Bakır Han.....306, 307, 321
Bakü28, 43, 57, 66, 100, 103, 104, 106,
307, 342, 352, 356, 357, 358, 365
Balıklı.....110
Bamdad-ı Ruşen.....328
Bank-ı İstikrazî238, 266, 268, 291, 294,
325, 326, 362, 364
Bank-ı Şahinşahi197, 238, 246, 250, 251,
260, 261, 263, 267, 291, 294, 325, 326,
354, 359, 360
Baratov.....334, 336, 341, 343
Bascrowille.....306
Basra1, 3, 4, 5, 10, 11, 12, 26, 71, 76, 83,
84, 86, 87, 90, 92, 93, 98, 99, 117, 119,
120, 158, 165, 167, 175, 191, 197, 202,
207, 219, 227, 229, 230, 231, 235, 246,
247, 248, 261, 264, 265, 266, 267, 305,
316, 324, 325, 326, 328, 330, 332, 338,
345, 352, 370
Basra körfezi.....176, 264, 325
Bavendiler.....16
Bayrak Meselesi.....211
Behram.....8, 124, 125
Bekşelu.....39
Belh.....16, 26, 65, 74, 108, 167
Beluci.....3
Belucistan1, 77, 108, 143, 144, 167, 170,
189, 199, 201, 232, 233, 234, 237, 334,
346, 352
Benderabbas5, 43, 231, 233, 247, 264,
294, 325, 336
Berlin Anlaşması.....200, 211
Binar.....208
Bismarck.....195
Bitlis.....133
Boçakçiler.....32
Boğdan.....85, 213
Bombay79, 83, 87, 91, 181, 202, 230, 247
Bonents.....82
Brawine.....343, 347
Buhara18, 19, 46, 64, 65, 74, 96, 97, 108,
162, 163, 169, 188, 221, 226, 236, 237
Bulgar.....39
Burma.....263, 269, 293, 346, 350
Buşir84, 90, 158, 165, 175, 191, 201, 202,
229, 231, 233, 235, 240, 242, 244, 245,
260, 261, 264, 325, 331, 333

Büveyhiler14, 15, 16
 Büyük İskender7
 Büyük Petro.....99, 100, 237

C

Cafer Kuli52, 55, 56, 57, 59, 102, 122,
 158, 182, 316
 Captain Zattie186
 Carnota186
 Castlereagh80, 139, 140, 141, 142
 Cebe.....20
 Celaleddin Efendi.....130
 Celâlî132
 Celayirli.....21
 Celayirliiler.....21
 Celfa28, 201, 202, 235, 239, 268, 325
 Celula10
 Cemaleddin Esedâbadî117
 Cemaleddin Esedabâdî (Afganî) .192, 251
 Cengiz19, 33, 34, 35
 Ceyhun16, 36, 100, 188, 235
 Ceza Komitesi339, 340, 348
 Ceziretü'l-Hızr204
 Charlie Greenway.....350
 Christie95, 146
 Churcil.....263, 338
 Cihan Şah23, 24
 Cihangir Mirza35, 102, 112, 113, 116,
 123, 133, 145, 148, 151, 153, 154, 162,
 163, 176
 Cihansuz.....53, 56
 Cihansûz.....52, 68
 Cihârî kalesi132
 Comte de Sartiges174, 240
 Comte de Sercey.....168
 Cowly230
 Curzon5, 25, 47, 74, 98, 149, 152, 155,
 173, 177, 178, 194, 198, 199, 202, 220,
 233, 234, 237, 244, 248, 249, 252, 254,
 258, 259, 260, 278, 280, 344, 352, 353,
 365, 373
 Cürcan16, 25

Ç

Çab aşireti.....204
 Çaçatay Hanlığı.....22
 Çağrı Bey17
 Çahbahar231
 Çaldıran25, 118
 Çıldır120, 125
 Çobanoğulları.....21
 Çorap Bağı (Order of Garter)268

Çulbeyanlu.....39

D

d'Arcy156, 159, 169, 261, 262, 263, 337,
 338
 Daily Herald.....362
 Dainese172
 Dandanakan15, 16
 Danimarka.....175, 277
 Darius.....6, 7
 Darülfünun185, 198
 Davud Halife.....81
 Demavend3
 Demokrat Partisi327, 329, 332, 368
 Derbend.....28, 43, 65, 66, 104, 106
 Deruşâk (Daşnaktesutûn305
 Derviş Paşa128, 130, 204, 205, 206, 207,
 210
 Deşt-i Kevir1
 Deşt-i Lût.....1, 2
 Deylem.....11, 15, 16
 dihkanlar18
 Dizfol372
 Doğu Bayezıd133
 Dost Muhammed Han144, 157, 159, 160,
 161, 162, 165, 166, 169, 189, 190, 193,
 214, 229, 232, 233, 234
 Douloruky228, 246
 Dr. Cromk111
 Dr. Pollak.....186
 Dr. Riach.....150
 Dr. Velf.....163
 Duma.....341
 Dumantovitch198
 Dunsterville.....342, 352, 356, 365

E

Ebu Müslim13
 Ebu Said Bahadır21
 Ebul Kasım Ferahânî148, 154
 Ebul Kasım Han Karagözlü292, 296, 324,
 326
 Ebulgazi Bahadır Han18
 Eçmiyazin81, 103
 Eflak85, 213
 Eftalit9
 Elburz.....2, 3, 11
 el-Cezire.....15, 17, 26
 Emanuelle195
 Emin14, 43, 46, 127, 133, 187, 188, 193,
 236, 291, 356

Eminüddeyle 142, 147, 168, 201, 252,
254, 255
Emir Çoban21
Emir Şîr Ali193, 232
Encümen-i Saadet-i İran.....305
Entente Cordiale.....293
Erciş.....131, 133
Erdebil..... 11, 60, 154, 171, 222, 316, 323
Erivan 28, 39, 59, 60, 81, 102, 103, 104,
105, 111, 112, 113, 116, 179
Ermeni 3, 26, 81, 93, 108, 116, 249, 261,
272, 277, 278
Ernest Renan193
Erran.....35
Erzurum 110, 120, 121, 122, 124, 125,
126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 171, 172, 175, 179, 199,
202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 213,
219, 220, 241, 279
Esat Efendi136
Esterabad 29, 35, 38, 39, 40, 42, 44, 45,
46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 98, 164, 251,
314, 349, 362, 367, 368
Eşref Han.....28, 44

F

Faramasoneri 279, 281, 282, 283, 285, 286
Farsl, 2, 3, 6, 8, 11, 15, 18, 19, 20, 22, 23,
24, 27, 49, 51, 54, 55, 57, 58, 69, 70,
84, 119, 148, 152, 177, 183, 211, 247,
251, 254, 266, 267, 276, 307, 312, 325,
326, 327, 330, 331, 333, 336, 346
Fazl Ali Han170
Fazl b. Sehl.....13
Ferah Han Kaşanî.....190, 191
Feramûşhane279, 281
Ferruh Han214, 215
Feth Ali Han 40, 42, 44, 45, 46, 47, 53,
61, 86, 110, 112, 119
Feth Ali Han Kaçar44, 45
Feth Ali Şah 30, 52, 53, 67, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 103,
104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 125,
126, 128, 130, 131, 133, 136, 137, 138,
140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
148, 152, 153, 154, 156, 170, 178, 200,
227, 236, 256, 277
Fethullah Ekber359, 361
Filistin6, 36

Finkenstein 30, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
104
Firuz 4, 51, 79, 107, 143, 144, 163, 188,
255, 309, 352
Flip Lui168
Fransa 1, 30, 66, 67, 68, 71, 72, 76, 77, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90,
92, 93, 94, 96, 104, 105, 107, 108, 109,
115, 123, 124, 137, 138, 139, 168, 174,
175, 191, 192, 193, 195, 201, 212, 213,
214, 215, 226, 228, 230, 231, 239, 240,
241, 242, 244, 257, 259, 267, 269, 277,
278, 279, 281, 292, 293, 294, 297, 303,
323, 329, 349, 355, 362

G

Galip Paşa136, 138
Gardanne 84, 85, 86, 87, 88, 93, 104, 123,
128, 240
Gaugamela7
Gaumata6
Gazan Han20, 21
Gazne16, 18, 28, 46, 51, 169
Gazneliler.....15, 32
Geçsaran4
Gence 28, 35, 39, 42, 59, 66, 102, 103,
105, 106, 112, 258, 262
Genç Demokratlar.....318
Genç Osmanlılar269
George Lousing.....351
Gilzai.....27
Gilân 2, 11, 44, 55, 56, 57, 58, 66, 99,
103, 108, 142, 304, 306, 307, 315, 349,
357
Goldsmith232, 233
Gore Ouseley 95, 97, 105, 106, 138, 139,
140, 151
Goudowitch.....66, 88, 101, 104
Gökçay.....110, 111
Gribaidov.....115, 116, 117, 137
Gur kalesi.....143
Gurlular.....19, 169
Gülîstan 96, 98, 101, 106, 107, 108, 113,
117, 130, 133, 138, 140, 145, 197, 346
Gülûnabad.....28
Gürcistan 26, 28, 29, 49, 59, 60, 62, 63,
65, 66, 70, 83, 85, 95, 99, 100, 101,
102, 104, 105, 107, 117, 120, 121, 123,
127, 154, 342, 356
Gürgân 39, 40, 42, 46, 48, 52, 54, 55, 64,
112
Gürgin Han.....101, 102

H

- Hable'l-metin283
Haccac12
Hacı Halil Han Kazvinî79, 91
Hacı İbrahim Gilânter68, 75
Hacı Mirza Ağası31, 115, 151, 152, 156,
173, 175, 176, 177, 178, 179, 228, 240,
241, 243
Halhal60, 366
Halid Paşa128
Hamedan55
Hamse Türkleri32
Hamza Mirza174, 182, 198, 222, 236
Harezm16, 18, 47, 96, 97, 108, 162, 188,
235
Harezmsâh Muhammed19
Harezmsâhlar19
Harford Jones29, 58, 81, 93, 94, 95, 115,
124, 126, 142, 143
Harg adası4, 191
Haricî12, 13, 45, 63, 156, 259
Hart111
Harzemsâhlar19
Hasan Han Şirazi89, 94, 95, 106, 107, 109,
124, 140, 141, 228, 281
Hasan Sabbah18
Haşeratü'l-arz298
Haşmetüddeve182
Hayber73, 159, 232
Haydaranlı131, 132, 135
Hazar1, 2, 3, 4, 5, 15, 20, 39, 45, 50, 66,
84, 86, 100, 103, 104, 106, 113, 117,
164, 188, 200, 202, 231, 238, 239, 248,
257, 258, 267, 315, 343, 359, 363, 370
Hazinedarlu39, 40
Helen8, 108
Hemedan2, 11, 17, 20, 25, 197, 257, 333,
337, 342, 352, 360
Henry Ellies97, 98, 159
Henry Elliot210, 217
Henry Willock140, 141, 142
Heraklius10, 59, 60, 65, 66, 101, 121
Herat11, 13, 17, 22, 23, 24, 26, 29, 31,
49, 51, 65, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 83,
85, 89, 92, 98, 108, 115, 143, 144, 145,
149, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 172, 174, 182, 188, 189, 190, 191,
192, 199, 208, 211, 214, 215, 217, 220,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 236,
239, 240, 242, 334
Herireved 1
Heyet-i Müdire İdaresi 313
Hezar Beyza 57
Hidayet Han 56
Hilmond 1
Hind2, 34, 63, 83, 90, 91, 92, 93, 189,
231, 234, 259, 265, 331, 332
Hindistan9, 15, 16, 20, 28, 29, 30, 46, 47,
63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86,
87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
98, 100, 104, 106, 107, 111, 115, 124,
139, 141, 142, 143, 144, 150, 151, 155,
156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164,
165, 166, 169, 170, 189, 190, 192, 193,
194, 201, 202, 214, 226, 227, 229, 230,
233, 234, 235, 237, 259, 260, 265, 267,
269, 278, 291, 293, 294, 297, 305, 322,
325, 326, 330, 331, 333, 334, 336, 339,
351, 353, 357, 359, 361, 362
Hint 3, 4, 5
Hive46, 100, 108, 144, 169, 187, 188,
200, 226, 236, 351
Hizbul Vatanî 193
Hocend 19
Hollanda 231, 269, 343, 349
Holstein 47
Horasan2, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19,
20, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 35, 40, 42,
45, 46, 48, 49, 51, 54, 58, 60, 63, 64,
65, 70, 72, 73, 74, 78, 122, 143, 144,
145, 157, 161, 163, 164, 170, 173, 174,
177, 180, 182, 183, 187, 198, 199, 200,
229, 235, 236, 241, 262, 273, 323, 325,
327, 333, 345, 350, 352, 359, 364, 366,
367, 368, 370
Horasanîler 32
Hoy 73, 122, 128, 171, 207, 221
Hulagû 35, 36
Huzistan3, 4, 15, 199, 230, 231, 246, 262,
330, 332, 339, 372, 373
Hülagu 19, 20
Hülagû 20, 33
Hünkar İskeleyi 149, 211, 212, 213, 226
Hürremabâd 372
Hürremşehir 172
Hüseyin Baykara 24
Hüseyin Kulî Han52, 53, 56, 68, 70, 74,
103, 297, 312, 318, 335
Hüsrev Paşa 132, 133
Hyalmarson 322

Hız. Ali	12, 15
Hız. Ebubekir	10
Hız. Hüseyin	122, 217
Hız. Osman	11
Hız. Ömer	10

I

I. Abdülhamid	119
I. Aleksander	87, 90, 101, 107, 110, 123, 124
I. Hürmüz	8
I. Hüsrev	9
I. Napolyon	67, 239
I. Nikola	111, 112, 137, 160, 212, 226, 237
I. Paul	66, 90, 102
I. Şapur	8, 10
I. Tahmasb	25, 26
I. Wihelm	195
II. Abdulhamid	194, 195, 305
II. Alexandr	195
II. Devre Meclisi	314
II. Hüsrev	9, 10
II. İsmail	26
II. Katherina	59, 65, 101
II. Kyros	6
II. Leopold	195
II. Mahmud	94, 109, 124, 126, 127, 130, 135, 137, 138, 167, 211, 226
II. Mervan	13
II. Nikola	323, 340
II. Tahmasb	28, 44, 45, 46, 100
III. Abbas	28
III. George	93, 95, 140
III. Mustafa	119
III. Napolyon	241, 242
III. Yezdicerd	10, 11
İlimliler	318, 325, 327, 329
İrak1	2, 4, 5, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29, 54, 58, 89, 115, 118, 120, 128, 183, 195, 207, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 224, 265, 340, 362
İrak-ı Acem	2, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 118
İrak-ı Arap	216
IV. Murad	26, 118, 210
İtidaliyûn-u İçtimaîyûn	318
İbrahim Han	48, 49, 60, 75, 88, 89, 90, 91, 339
İbrahim Paşa	125, 126, 172
İbrahim Yınal	17

İlhanlılar	20, 21, 34, 35, 36
İmam Musakkat	231
İnanlı	39
İncülular	22
İngiltere	30, 31, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 117, 124, 125, 126, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 180, 181, 184, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 220, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 277, 281, 282, 284, 286, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 303, 304, 305, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 369, 370, 371, 373
İnkılâb-ı Buzurg	302
İsfahan	2, 3, 4, 5, 11, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 27, 28, 29, 35, 40, 43, 44, 46, 49, 50, 54, 55, 56, 59, 69, 70, 86, 93, 94, 99, 117, 119, 146, 153, 162, 182, 183, 186, 189, 195, 235, 251, 255, 271, 277, 288, 294, 298, 304, 306, 307, 327, 332, 333, 334, 335, 336
İsmail Kaşgayî	346
İstanbul Antlaşması	212
İttihad	298, 299, 328
İttihad-ı İslâm	328
İttihat ve Terakki	319, 329
İzzedinlu	39

J

Japonya	269, 292, 329
Jaubert	81, 82, 89, 92
John Elton	47

John Malcolm 58, 84, 90, 91, 92, 94, 115,
142, 143
John Mc Neill 142, 150, 151, 158, 160
Justin Sheil 180, 181

K

Kabil 16, 26, 28, 46, 51, 63, 65, 75, 79,
90, 144, 157, 159, 160, 161, 162, 163,
166, 169, 189, 190, 229, 232, 233, 334
Kacar Han 34
Kacar Noyan 33
Kaçarlar 24, 32, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
46, 47, 48, 50, 54, 61, 64, 118
Kadçikov 210
Kadisiye 10
Kakûye 17
Kakûyiler 16
Kambyses 6
Kamuran Mirza 74, 144, 145, 156, 157,
159, 162, 166, 168, 169, 250, 252
Kamûran Mirza 75, 144, 145, 157, 158,
160, 161, 162, 163
Kandehar 26, 27, 28, 29, 42, 44, 46, 51,
63, 74, 78, 83, 92, 98, 156, 159, 160,
161, 162, 163, 166, 189, 229, 232, 233,
237
Kanuni Sultan Süleyman 118
Kara Papahlar 32
Karabağ 28, 39, 42, 57, 59, 60, 66, 70,
102, 103, 104, 106, 112, 120
Karadağlılar 32
Karahanlılar 15
Karakoyunlular 23
Karavanas 34
Kars 110, 124, 125, 126, 127, 131, 134,
135, 209
Kaşan 11, 44, 179, 201, 259, 335, 354
Kaşem 90, 231, 247, 261
Kaşgaylar 32, 345, 346
Kavurd 17
Kazvin 5, 11, 17, 18, 27, 43, 44, 45, 73,
75, 94, 113, 154, 200, 257, 307, 312,
332, 335, 336, 337, 342, 345, 352, 354,
359
Kebe 106
Kengeriler 16
Kengerlûlar 32
Kerbela 122, 172, 179, 195, 215, 217,
223, 272, 329
Kerim Han Zend 29, 34, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 61, 67, 68, 119, 120,
231, 246

Kerlu 39, 40
Kertler 22
Keyahlu 40
Khostaria 348, 349, 350
Khostcharia 368
Kıpçak 39
Kirman 2, 4, 5, 11, 15, 17, 18, 19, 22, 23,
24, 27, 44, 46, 55, 57, 58, 60, 62, 143,
162, 170, 183, 201, 259, 285, 294, 327,
334, 336
Kirmansah 54, 115, 125, 128, 130, 176,
177, 197, 208, 209, 213, 315, 333, 335,
336, 337, 340
Kirov 356
Kitapçe-i Gaybî 281
Kolomitsev 344
Kongre-i Millîye-i Sitemdide-i Şark... 361
Kopet 2
Kotur 171, 200, 203, 204, 206, 207, 208,
209, 210
Koyunlu 39
kraliçe Victoria 167, 195, 232
Kubâd 9
Kubilay 20
Kufe 10, 11
Kuhistan 11, 346
Kum 5, 11, 44, 143, 147, 170, 219, 286,
287, 307, 312, 326, 332, 334, 335
Kura 60, 103
Kutluğhanlılar 19
Küçük Kaynarca 212
Kühendal Han 160, 161, 166, 232
Kühnelu 39, 40
Kyros 6

L

Lagohetti 333
Lahor 73, 78, 160
Ledwich Minforth 227
Lehistan 63, 82, 112, 139
Lengergâh 204
Liakhof 299, 300, 302, 303, 307, 309,
312, 348
Libya 1
Lindsay 95, 146, 154, 258
Londra 89, 93, 94, 95, 97, 98, 107, 115,
124, 126, 139, 140, 141, 150, 155, 167,
168, 180, 194, 195, 197, 201, 212, 225,
233, 235, 248, 249, 250, 262, 268, 276,
279, 349, 353, 354, 355, 356, 358, 362,
365, 371, 372, 373
Lord Cathcart 140

Lord Curzon 155, 260, 265, 344, 352, 355,
364
Lord Mayo 233
Lur 28
Lûristan 19

M

Mac-Mahon 195
Maddaov 110
Mahmud Afgan 27, 43, 44, 46, 74, 99
Mahmud Nedim Paşa 218
Mahmud Paşa 128, 131, 171
Mahmut Nedim Paşa 269
Malcolm .. 90, 91, 92, 93, 94, 95, 143, 249
Malcom Han 249, 276, 277, 278, 279,
281, 282, 283
Mani 8
Maniheizm 8
Marathon 6
Margavar 208
Marling 297, 334, 352
Marquis Wellesley 73
Masum Han 65
Mathieu 84
Maveraünnehir 11, 13, 14, 15, 16
Mazarovitch 110, 142
Mazenderan 2, 19, 20, 22, 23, 25, 38, 39,
46, 49, 50, 54, 56, 58, 98, 164, 183,
251, 262, 348, 349, 357, 359, 365, 367,
368, 370
Mazenderân 48, 53, 55, 57, 64, 68, 100,
183, 202
Mc Neill 114, 156, 158, 159, 167
Mc. Donald 111, 113, 142
Meclis-i Şuray-ı Millî .. 287, 288, 295, 301
Medain 10
Medine 122, 132, 218, 224
Medler 6
Mehdi Ali Han 73, 78, 79, 89, 90
Mehd-i Ulyâ 181
Mehdi-billah 13
Mehmed Ali Paşa 111, 172, 209, 226, 241
Mehmed Derviş Paşa 128
Mehmed Reşid Paşa 213
Mekke 110, 122, 132, 151, 193, 218, 223,
224
Mekran 15, 233, 234
Melik Eşref 21
Melik Mahmud Sistanî 45
Melikşah 18
Memun 14
Mengü Han 20

Mentchikov 111, 212
Menûçehr Han 154
Menuçehr Han Kazvinî 154
Meraga 21
Merivan 123
Merv 1, 10, 11, 12, 14, 17, 26, 39, 42, 63,
187, 188, 198, 199, 236, 351
Merverrûz 11
Mescid-i Sipahsalar 309
Mescid-i Süleyman 4
Meşhed 3, 4, 5, 28, 29, 36, 45, 46, 56, 60,
63, 64, 66, 70, 73, 78, 99, 145, 146,
148, 155, 157, 174, 182, 188, 190, 198,
200, 202, 234, 235, 236, 244, 245, 255,
317, 323, 325, 326, 340, 366, 367
Meşrutiyet 31, 194, 196, 225, 251, 266,
270, 271, 272, 273, 274, 276, 280, 282,
283, 284, 288, 295, 297, 299, 300, 301,
303, 304, 307, 308, 309, 310, 312, 313,
314, 317, 319, 325, 330, 341, 358, 365
Meşveret meclisi 277
Metrazzo 197
Metternich 80, 89, 112, 138, 139, 167, 239
Meysar Sultan 63, 78, 79, 81
Mezopotamya 1, 6, 7, 8, 9
Mısır 1, 6, 7, 8, 9, 13, 21, 35, 39, 72, 76,
79, 111, 123, 141, 172, 193, 194, 226,
241, 259, 293, 297
Mir Masum Han 65
Mir Veys 27
Mirza Ahmed Han 285, 286, 303, 304,
312
Mirza Ali Asgar Han ... 201, 249, 295, 299
Mirza Buzûrg 133
Mirza Cengeli 366
Mirza Hasan 58, 225, 274, 310, 319, 320,
321, 322, 328, 329, 332, 334, 336, 340,
341, 344, 345, 347, 348, 349, 351, 352,
354, 355, 356, 358, 359, 370, 371, 372
Mirza Hasan Han 336
Mirza Hasan Han Pirniya ... 356, 359, 370
Mirza Hüseyin Ali Bahauallah 184
Mirza Küçük Han Cengeli 342, 357, 365,
366
Mirza Muhammed Şefi 75
Mirza Nasrullah Han 179, 255, 287, 291,
296
Mirza Salih Şirazî 278
Mirza Şefi 93, 125, 126
Mirza Taki Han 31, 33, 146, 151, 172,
175, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185,

186, 187, 192, 194, 197, 198, 199, 200,
201, 204, 205, 206, 219, 240, 241, 254,
266, 270, 277, 278, 289
Mirza Taki Han Sipihr.....33
Moğol18, 19, 20, 21, 22, 23, 33, 34, 35,
36, 37, 39
Molla Amû298
Morgan1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 15, 16, 18, 19,
259, 261, 322, 323, 369
Mornard.....324
Morning Post.....372, 373
Morrier94
Muaviye.....12
Mugân36, 37, 42, 60, 66
Muhamed Ali Şah302
Muhammed Ali Şah289, 290, 291, 295,
296, 298, 299, 301, 303, 304, 305, 306,
307, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 320,
348
Muhammed Han Zend.....70
Muhammed Han Ziyadoğlu Kaçar41
Muhammed Hasan Han29, 35, 40, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 56, 61, 65, 67, 119,
123, 131, 150, 151, 173, 178, 223
Muhammed Hasan Han Kaçar29, 49
Muhammed Hüseyin Han46, 47, 173, 296
Muhammed Mirza105, 145, 147, 148,
151, 153, 154, 156
Muhammed Musaddak.....4
Muhammed Rıza Han Kazvinî.....82, 83
Muhammed Rıza Tabatabaî.....250, 274
Muhammed Sadık Tabatabaî318, 335,
364
Muhammed Şah28, 31, 46, 61, 64, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164,
168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 186,
189, 207, 219, 227, 235, 239, 240, 243
Muhammed Taki Pesiyân.....366, 367
Muhammed Veli Han304, 309, 310, 311,
314, 319, 320, 335, 336, 348, 349
Muhammed Yusuf Han190, 229
Muhammedzaî.....144
Muhammere171, 172, 203, 204, 205, 206,
207, 208, 210, 214, 230, 267, 325, 328
Muhîb Ali Han130, 132, 177, 210
Mukanna.....13
Murtaza Kulî52, 56, 57
Musavvât298
Mustafa Han Dulu60

Mustafa Kulî Han56
Mustafa Sami Bey.....204
Muş131, 133, 134
Mutasım14
Muzafferüddin Şah251, 252, 253, 254,
258, 259, 262, 265, 266, 268, 269, 271,
272, 284, 285, 287, 288, 289, 297, 337
Mübârekâbad39
Mübârizüddin Muhammed22

N

Nadir Mirza.....28, 45, 46, 64, 70, 73, 74
Nadir Şah27, 28, 29, 46, 47, 48, 49, 51,
58, 61, 64, 67, 77, 100, 107, 118, 119,
120, 186, 231
Namık Paşa219
Napolyon30, 68, 72, 76, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93,
96, 97, 98, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 123, 124, 127, 128, 138, 139, 143,
191, 212, 230, 241, 242
Nasireddin Şah31, 174, 177, 178, 179,
182, 183, 184, 188, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202,
203, 204, 209, 213, 214, 215, 216, 217,
219, 220, 222, 223, 224, 225, 228, 229,
230, 232, 233, 235, 237, 238, 240, 241,
242, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 253,
255, 256, 257, 258, 260, 261, 266, 270,
271, 273, 277, 280, 281, 282, 304, 320
Naus268, 284, 286, 290, 322
Nebi Han91
Necef195, 212, 215, 218, 223, 272, 301,
305, 314, 315, 319, 329, 335, 340, 344,
346
Necef Kulî Han344, 346
Nekudri34
Nevbahar327, 347
Nidermayer331, 334, 345
Nihavend.....10
Nineva.....7
Nişabur.....11, 17, 46, 51, 73, 183
Nixon333
Nizamül-mülk17
Norris343

O

Oil Company.....4, 263, 350, 368, 369
Olablanej.....92
Osmanlı devleti26, 47, 63, 74, 80, 81, 83,
85, 105, 110, 113, 116, 117, 118, 120,
121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128,

129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 149, 166, 171, 172, 179, 190, 199,
200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218,
220, 221, 222, 226, 228, 235, 248, 253,
264, 269, 292, 328, 329, 332, 335, 336,
337, 342
Otrar19
Outram.....191, 229, 231

Ö

Ögeday20
Ömer Paşa119, 208, 216, 218
Özbek24, 33, 38, 63, 188
Özbekler24, 25, 26, 33, 187

P

Palmestron.....156, 168, 180
Park Savaşı321
Part7
Parthia7
Parthlar7, 8
Paskiewitch112, 113, 115, 137
Pencab.....28, 29, 78, 162, 166, 346
Percy Cox352
Pers6
Persia1, 18, 28, 34, 166, 181, 258, 271,
276, 280, 323, 350
Persler.....6
Peşaver46, 73, 92, 160, 162, 229
Petersburg100, 106, 107, 108, 115, 116,
136, 137, 140, 180, 201, 225, 226, 235,
238, 258
Platon.....100
Poche197
Potinger158
Pottinger95, 165
Prag kongresi.....138
Prosper Bourre230
Prusya 63, 80, 83, 138, 139, 175, 195, 241

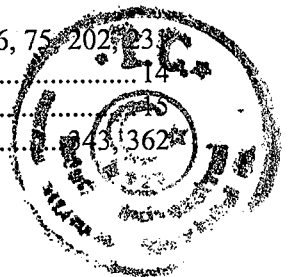
R

R'ad gazetesi360
Ramsay Mac Donald338
Ranjit Singh159, 160, 166
Raskolnikov.....357
Raşit Paşa217
Rauf Paşa.....133, 134, 135
Reş43, 56, 66, 100, 200, 300, 304, 307,
325, 342, 352, 356, 359
Revân.....120, 125, 127, 131, 133
Revvadiler16

Rey 12, 15, 17, 23, 44, 197
Rıza Han82, 83, 86, 130, 245, 301, 307,
310, 314, 324, 356, 359, 360, 361, 363,
364, 366, 370, 371, 372, 373, 374
Rıza Kulî Han Hidayet.... 34, 116, 151, 188
Rıza Kulî Mirza 46, 47, 148, 153
Rıza Şah Mirpençe..... 363
Robert Adair 124
Robert Whitney Imberi 370
Roma..... 8, 83
Romieu..... 81, 82, 85
Royal Deutch 349
Ruhu'l-Kuddüs 297
Rusya30, 31, 37, 57, 59, 63, 65, 66, 67,
68, 70, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 86, 87, 88, 89, 93, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 135,
136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144,
145, 146, 148, 149, 150, 152, 153, 154,
155, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 166,
167, 168, 171, 172, 174, 175, 179, 181,
184, 186, 190, 193, 194, 195, 197, 199,
200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 221, 222, 226, 227,
228, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238,
240, 241, 243, 245, 246, 247, 248, 251,
252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260,
261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270,
271, 273, 277, 284, 290, 291, 292, 293,
294, 295, 296, 299, 300, 302, 303, 304,
305, 307, 308, 309, 312, 313, 314, 315,
318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325,
326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334,
335, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344,
345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 358,
361, 362, 363, 366, 368, 369, 370, 371,
373

S

Sa'd bin Ebu Vakkas..... 10
Sadık Han Şakakî..... 69, 73
Saduzâî 51, 72, 144
Safevi 25, 26, 27, 28, 40, 237
Safevî25, 26, 30, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
45, 59, 61, 68, 99, 118
Safeviler 24, 25, 26, 75, 202, 233
Saffariler 14
Saffarileri
Sağlık Kemerî 143, 362

Salamis7
 Salar17, 173, 174, 177, 180, 182, 187,
 241, 306
 Samaniler.....14, 15, 16
 Sapanlu.....39, 40
 Sasani1, 8, 9, 10, 13, 351
 Sasanî1, 11, 14, 17, 56, 148, 151, 152,
 182, 185, 189, 191, 192, 194, 198, 201,
 213, 225, 248, 250
 Sayyed Muhammed Han190, 214, 228,
 229
 Sebelan3
 Sebük Tigin16
 Sebzevar.....51, 64, 183
 Selâriiler16
 Selçuklu.....16, 17, 18, 19, 38
 Selçuklular.....16, 17, 18, 32
 Seleukos7
 Selevkos7
 Selim Paşa131, 134
 Selim Sabit Paşa125
 Semerkand.....19, 96, 97, 188, 236
 Serab.....60
 Serahs143, 145, 187, 188, 198
 Serbedarîler22
 Sertak.....33
 Setâre-i İran364, 365
 Seyhun.....188
 Seyyid Ali Muhammed170, 171, 183,
 184, 287
 Seyyid Muhammed Tabatabaî283, 285,
 288
 Seyyid Ziyaeddin360, 361, 363, 364, 365,
 366, 371
 Shaft103
 Shuster.....322, 323, 324
 Sibki205
 Sıgnak.....19
 Sibeki.....131, 135
 Simnan.....5
 Simonivch158
 Sinbad.....13
 Sinclair Oil Company.....369
 Sind15, 51, 78
 Sistan1, 2, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 27, 46,
 49, 58, 108, 144, 156, 167, 199, 233,
 234, 345
 Siyam.....293
 Stahl.....201
 Standard New-Jersey.....367
 Standard Oil368, 369

Standart Oil.....367, 368, 369
 Standart Oil Co367
 Stoddart.....165
 Stokes.....322
 Subütay20
 Sultan Abdulaziz.....217, 221, 225
 Sultan Abdulmecid212
 Sultan Murad Mirza 183, 198, 229, 236
 Sultan Sencer18
 Sultan Tekiş19
 Sur-ı İsrafil.....297, 299
 Suriye.....6, 7, 8, 36, 37, 72, 79
 Suvurov.....101
 Süleymaniye171, 172, 202, 208, 213,
 262, 263, 264
 Sviathey Krest.....100
 Sykes6, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 22, 23, 24, 25, 26, 32, 34, 43, 44, 45,
 46, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 57, 60, 62,
 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 73, 75, 78,
 79, 83, 86, 92, 93, 94, 95, 105, 106,
 109, 110, 112, 120, 142, 143, 144, 145,
 148, 151, 152, 157, 158, 159, 160, 161,
 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171,
 172, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 187,
 188, 190, 191, 197, 199, 200, 213, 215,
 226, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 238,
 246, 248, 249, 252, 253, 258, 259, 260,
 264, 266, 268, 270, 275, 276, 277, 284,
 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 294,
 300, 302, 305, 306, 307, 309, 310, 314,
 316, 320, 322, 323, 325, 329, 330, 331,
 333, 334, 336, 341, 342, 343, 345, 346,
 347, 353, 354, 356

S

Şah Hüseyin Mirza.....27
 Şah I. Abbas.....26, 27
 Şah İsmail24, 25, 33, 38, 41, 49, 50, 72,
 118, 277
 Şah Safi.....27
 Şah Sultan Hüseyin.....29, 40, 43, 44, 99
 Şah Süleyman27, 42, 99
 Şah Şuca92, 159, 162, 166, 169, 189
 Şah Şûca.....74
 Şahkulû Han Kaçar41
 Şahrüh.....23, 49, 64
 Şahrûh23, 24, 29, 48, 49, 54, 64, 70, 72,
 73, 78
 Şahsevenler32, 316
 Şahverdi Han Kaçar41
 Şam.....10, 33, 35, 36, 37, 221

Şambayati.....	60
Şambayati.....	38, 40
Şamlu.....	39, 41
Şamlû.....	25
Şattü'l-arab.....	172, 203, 207, 215
Şeddadiler.....	16
Şehrizor.....	119, 120, 127
Şekî.....	59, 279
Şerşem.....	5
Şeyh Ali Han.....	50, 51
Şeyh Fazlullah Nuri.....	266, 270, 274, 275, 288, 291, 306, 311, 312
Şeyh Ubeydullah.....	219, 221, 222, 249
Şhrizor.....	127
Şif.....	12, 13, 22
Şir Ali Han.....	232, 233
Şirvan.....	25, 57, 59, 60, 70, 106, 358
Şura.....	287, 303, 310, 327, 341, 368
Şuragel.....	135
Şuşi.....	60, 66, 68, 103

T

Tahiriler.....	14
Tahiriler.....	15
Tahrani, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310,	

311, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 374	
Tahrani Anlaşması.....	97
Takizâde.....	274, 291, 296, 312, 318, 319, 332
Taleş.....	57, 66, 106, 108, 366
Tatar.....	33, 34, 35, 36, 45
Tayland.....	293
Tcharkovsky.....	198
Tcherkosky.....	100
Tebrizli, 2, 3, 4, 21, 23, 24, 25, 26, 41, 55, 70, 86, 94, 96, 98, 103, 110, 111, 112, 116, 118, 122, 126, 127, 130, 133, 138, 148, 149, 151, 153, 154, 156, 175, 177, 179, 183, 184, 197, 201, 202, 207, 213, 222, 235, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 251, 252, 254, 255, 259, 268, 289, 291, 296, 298, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 319, 323, 325, 327, 332, 338, 357, 358	
Thampson.....	210, 342
Theodore Rothstein.....	363
Thitcherlin.....	373
Tiflis.....	28, 59, 60, 101, 102, 105, 110, 120, 181, 195, 197, 238
Tilsit.....	87, 89, 92, 93, 105, 106, 123, 124, 128
Timur.....	22, 23, 33, 35, 36, 37, 63, 72, 74, 78, 105, 107, 162
Timurlular.....	22, 24, 35
Tipu Sahib.....	63
Toharistan.....	11
Tophane.....	95, 301
Tormusof.....	125, 126
Trabzon.....	125
Trezel.....	84, 86
Tuğrul Bey.....	16, 17
Tus.....	11
Tüfenkdarani Cenûb-ı İran.....	334
Türk.....	3, 9, 12, 14, 15, 16, 25, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 61, 62, 218, 220, 225, 293, 345
Türkistan.....	16, 18, 28, 32, 34, 35, 36, 39, 47, 76, 101, 149, 163, 182, 199, 235, 236, 237, 343, 351, 352

Türkmen18, 23, 25, 26, 32, 36, 37, 39,
41, 42, 47, 48, 53, 57, 105, 173, 174,
188, 196, 198, 199, 236, 237, 315, 324
Türkmençay108, 113, 114, 115, 116, 117,
136, 137, 148, 155, 166, 199, 213, 228,
235, 309, 346
Türkmençay antlaşması.....113, 115, 213
Tzitzianov.....101, 102, 103

U

Umman.....15, 73, 175, 230, 231, 246
Urumiye.....1, 5, 29, 128, 332
Urvetu'l-Vuska.....193
Urvetü'l-Vuska.....276
Uzun Hasan24, 38, 41

Ü

Ünzili103, 202, 239, 257, 258, 307, 309,
325, 334, 342, 352, 356, 359, 363
Üstadsis13

V

Vahtenak99
Valerian8, 100
Valerien Zubov.....66
Van Gölü26
Vehbi Efendi119
Vehhabiler122
Vehhabiler123
Vekayi-i İttifakiye181, 185
Viheminov110
Von Reuss333, 334

W

Washington244, 350, 367
Wassmuss.....331, 333, 345
Wellesley.....78, 79
Wellington.....226
Wilfred Maleson.....343
William Magnaghten.....189

Willock .. 98, 109, 111, 133, 140, 141, 142
Wonckhaus şirketi264

X

Xerxes7
XVIII. Lui108

Y

Yahya Devletabaği..... 194, 253, 274, 310
Yar Muhammed Han158, 162, 163, 168,
169, 182, 227, 228
Yavuz Sultan Selim25, 118
Yemen.....9
Yermolov107, 109, 110, 111, 112, 127,
140, 142, 145, 146, 148
Yezd17, 19, 22, 25, 27, 74, 94, 143, 170,
183, 201, 259, 291, 294, 336
Yukarı Baş 40, 42, 46, 47, 51, 52, 53, 153
Yusuf Ziya Paşa 120, 121, 125, 128

Z

Zağros2
Zaman Bey47
Zaman Şah63, 65, 72, 73, 74, 77, 78, 79,
90
Zeki Han Zend53
Zencan.....5, 183, 315
Zend28, 29, 30, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 61, 64, 68, 69, 70, 92,
93, 119, 146, 231
Zerdüşt7, 279
Zerkûh.....3
Zilân aşiretleri205
Ziyad b. Ebih12
Ziyariler16
Ziyaü'l-Hafikin194
Ziyaü'l-Hafikîn276
Znarsky304
Zuhâb komisyonunun206

